

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Σιατίτσα Δήμητρα

**Αιτήματα για το δικαίωμα στην κατοικία στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης
ο λόγος και ο ρόλος των κοινωνικών κινημάτων**



ΑΘΗΝΑ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2014

Η διατριβή στηρίχθηκε οικονομικά με υποτροφία εσωτερικού του ΙΚΥ, πρόγραμμα υποτροφιών
2004-2005

**Αιτήματα για το δικαίωμα στην κατοικία στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης:
ο λόγος και ο ρόλος των κοινωνικών κινημάτων**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Σιατίτσα Δήμητρα

Τριμελής επιτροπή: Βαΐου Ντίνα, καθηγήτρια ΕΜΠ, επιβλέπουσα
Σταυρίδης Σταύρος, αναπληρωτής καθηγητής ΕΜΠ
Χατζημιχάλης Κωστής, ομότιμος καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	I
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	IV
ΛΙΣΤΑ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ	V
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	IX
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	XI
SUMMARY	XIII
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 – ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
1.1 Αφορμές, συγκυρία και ερωτήματα	1
1.2 Μεθοδολογικές επιλογές	4
1.2.1 Διερεύνηση του στεγαστικού ζητήματος με οδηγό τα κοινωνικά κινήματα	6
1.2.2 Η Νότια Ευρώπη ως ενιαία περιοχή μελέτης : ενότητα-μέσα-από-τις διαφορές	11
1.2.3 Διαμορφώνοντας τη μεθοδολογική και εννοιολογική εργαλειοθήκη της έρευνας	14
1.2.4 Έρευνα πεδίου	21
1.3 Διάρθρωση κεφαλαίων	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ.....	25
2.1 Κοινωνικά κινήματα και κοινωνικά κινήματα πόλης	25
2.1.1 Η συμβολή διαφορετικών θεωρητικών παραδόσεων στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων	25
2.1.2 Χαρακτηριστικά, οργανωτικές δομές και μορφές δράσης	29
2.1.3 Αιτίες ανάδυσης: υλική πραγματικότητα, πόλη και πολιτικές ευκαιρίες.....	32
2.1.4 Η συγκρότηση της κοινωνικής βάσης των κινήματων	38
2.2 Συμβολικές διαστάσεις των κινήματων: λόγος και νοηματική πλαισίωση.....	41
2.3 Επιδράσεις των κοινωνικών κινήματων	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΙΚΙΑ: ΜΙΑ ΔΙΑΦΙΛΟΝΙΚΟΥΜΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ.....	53
3.1 Το δικαίωμα στην κατοικία ως μέρος της παρέμβασης του κράτους.....	55
3.1.1 Δημόσιες πολιτικές κατοικίας.....	55
3.1.2 Λόγος και κατασκευή των κοινωνικών προβλημάτων: η μετατόπιση της συζήτησης από την κατοικία στο ζήτημα των αστέγων	62
3.2 Το δικαίωμα στην κατοικία στον λόγο και τη στρατηγική των κινήματων	65
3.2.1 Τα δικαιώματα ως νοηματικό πλαίσιο στα κινήματα για την κατοικία: δυνατότητες και όρια.....	66
3.2.2 Δικαίωμα στην πόλη και δικαίωμα στην κατοικία	76

3.3 Κοινωνικά κινήματα για την κατοικία	79
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 – Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΙΚΙΑ	
4.1 Κύριες τάσεις νεοφιλελευθεροποίησης του στεγαστικού τομέα	89
4.1.1 Ρόλος του κράτους, ιδιοκατοίκηση και χρηματιστικοποίηση της κατοικίας.....	91
4.1.2 Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	95
4.1.3 Συγκριτικές μελέτες του τομέα κατοικίας στην Ευρώπη	97
4.2 Το νότιευρωπαϊκό πρότυπο	99
4.2.1 Στεγαστικό σύστημα	99
4.2.2 Το Δικαίωμα στην κατοικία στη Νότια Ευρώπη	108
4.3 Εξέλιξη των δημόσιων πολιτικών για την κατοικία	110
4.3.1 Ιταλία	110
4.3.2 Ισπανία.....	113
4.3.3 Ελλάδα	117
4.3.4 Οι επιδράσεις του νεοφιλελευθερισμού.....	120
4.4 Παρόμοιες εμπειρίες: μια εντεινόμενη στεγαστική κρίση	123
4.4.1 Λόγος και έρευνα για την κατοικία.....	124
4.4.2 Καταγράφοντας τη στεγαστική κρίση.....	133
4.4.3 Η περίοδος της κρίσης	140
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 – ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΗ ΡΩΜΗ	
5.1 Ιστορική αναδρομή και πολιτική κουλτούρα	143
5.1.1 Ιστορικό των αγώνων για την κατοικία στην Ιταλία	143
5.1.2 Η κληρονομιά των κοινωνικών κέντρων.....	149
5.1.3 Ο αγώνας για την κατοικία στη Ρώμη.....	152
5.2 Μετά το 2000: ιστορικό, οργανώσεις και δράσεις.....	155
5.2.1 Συγκυρία ανάδυσης, πολιτική ευκαιρία και ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο	155
5.2.2 Συγκρότηση του κινηματικού υποκειμένου: ένα ιστορικό των οργανώσεων.....	157
5.2.3 Ρεπερτόριο δράσεων, κοινωνική σύνθεση, οργάνωση	161
5.3 Παραγωγή λόγου: πλαισίωση, αιτήματα, εναλλακτικές προτάσεις	170
5.3.1 Η πλαισίωση του ζητήματος της κατοικίας: διάγνωση, το «εμείς» και οι αντίπαλοι	171
5.3.2 Αιτήματα και διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων	177
5.3.3 Το δικαίωμα στην κατοικία στον λόγο και τις δράσεις του κινήματος.....	181
5.4 Αποτελέσματα και επιδράσεις	184
5.4.1 Επιδράσεις στη δημόσια συζήτηση και τις πολιτικές	184
5.4.2 Κοινωνικά εργαστήρια συμβίωσης και εναλλακτικής κατοίκησης.....	190
5.4.3 Η εξέλιξη του κινήματος μετά την κρίση	191
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 – ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΓΙΑ ΑΞΙΟΠΡΕΠΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΗ ΒΑΡΚΕΛΩΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΔΡΙΤΗ	
6.1 Ιστορική αναδρομή και πολιτική κουλτούρα	201
6.1.1 Ιστορικό των αγώνων για την κατοικία στην Ισπανία.....	201

6.1.2 Το κίνημα των συλλόγων γειτονιάς	205
6.1.3 Το κίνημα νεανικών καταλήψεων okupa.....	209
6.2 Μετά το 2000: ιστορικό, οργανώσεις και δράσεις.....	210
6.2.1 Ιστορικό και συγκυρία ανάδυσης	210
6.2.2 Πολιτική ευκαιρία και ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο	214
6.2.3 Διαμόρφωση ταυτότητας και ρεπερτόριο δράσεων	217
6.3 Παραγωγή λόγου: πλαisiώση, αιτήματα και εναλλακτικές προτάσεις.....	227
6.3.1 Η πλαisiώση του ζητήματος της κατοικίας: διάγνωση, το «εμείς» και οι αντίπαλοι	228
6.3.2 Αιτήματα και διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων	239
6.3.3 Το δικαίωμα στην κατοικία στον λόγο και τις δράσεις του κινήματος.....	242
6.4 Αποτελέσματα και επιδράσεις	244
6.4.1 Επιδράσεις στη δημόσια συζήτηση και τις πολιτικές	244
6.4.2 Εξέλιξη του κινήματος και πρόσφατες κινητοποιήσεις για την κατοικία	247
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 - ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.....	257
7.1 Ιστορική αναδρομή και πολιτική κουλτούρα	257
7.1.1 Διαμαρτυρίες και συγκρούσεις τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης των προσφύγων	259
7.1.2 Αυτοστέγαση, αυθαίρετη δόμηση και κινήματα οικιστών.....	262
7.1.3 Το ζήτημα των ενοικίων.....	266
7.1.4 Διεκδικήσεις γύρω από τον ΟΕΚ.....	268
7.2 Καταλήψεις στέγης του αντιεξουσιαστικού χώρου	270
7.2.1 Ιστορικό και συγκυρία ανάδυσης	272
7.2.2 Πλαisiώση του ζητήματος της κατοικίας	275
7.2.3 Ρόλος και επιδράσεις.....	278
7.2.4 Το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση και την αυτοοργάνωση.....	280
7.3 Το Δίκτυο των οργανώσεων που δουλεύουν με τους άστεγους	282
7.3.1 Ιστορικό και συγκυρία ανάδυσης	282
7.3.2 Πλαisiώση του ζητήματος της κατοικίας	286
7.3.3 Ρόλος και επιδράσεις.....	288
7.3.4 Το δικαίωμα στην κατοικία όπως διεκδικείται από τις οργανώσεις για τους άστεγους	289
7.4 Αιτήματα και κινητοποιήσεις για την κατοικία την περίοδο της κρίσης.....	292
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	299
8.1 Νότια Ευρώπη και νεοφιλελευθερισμός	300
8.2 Ο ρόλος του στεγαστικού συστήματος	302
8.3 Ανανοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία.....	306
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ	311
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	339

Κατάλογος πινάκων

Πίνακας 3.1 Ταξινόμηση των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με βάση την κοινωνική πολιτική κατοικίας

Πίνακας 4.1 Συνολικός αριθμός κατοικούμενων κατοικιών και κατανομή κατά τύπο κυριότητας (2001 – 2011)

Πίνακας 4.2: Απόθεμα κοινωνικών κατοικιών (2000-2005)

Πίνακας 4.3 Κανονικές κατοικίες κατά κατάσταση κατοικίας (2001 – 2011)

Πίνακας 4.4 Κατανομή του πληθυσμού ανά τύπο ενοίκησης (2007 – 2011)

Πίνακας 4.5 Επέκταση δανεισμού, στεγαστικά δάνεια και περιουσία νοικοκυριών (2001-2011)

Πίνακας 4.6 Κατασκευαστικός τομέας (2007)

Πίνακας 4.7 Συνθήκες διαβίωσης : κατοικία (2009)

Πίνακας 5.1 Οι βασικές οργανώσεις του κινήματος κατοικίας στη Ρώμη

Πίνακας 5.2 Τύπος κατελημμένων κτιρίων, πιθανές εκβάσεις και στόχοι των καταλήψεων στη Ρώμη

Λίστα συντομογραφιών

ΙΤΑΛΙΑ

ACER – Associazione dei Costruttori Edili di Roma e Provincia
ANCE – Associazione Nazionale Costruttori Edili
ANCI – Associazione nazionale comuni italiane
ASPPI – Associazione Sindacale dei Piccoli Proprietari Immobiliari
ATER – Aziende Territoriali per l'Edilizia Residenziale Pubblica
Bdl – Banca d' Italia
BPM – Blocchi Precari Metropolitani
CAB – Comitato di Agitazione Borgata
CESTIM – Centro Studi Immigrazione
CGIL – Confederazione Generale Italiana del Lavoro
CIES – Commissione Nazionale di Indagine sulla Esclusione Sociale
CISL – Confederazione Italiana Sindacati dei Lavoratori
CISPEL – Confservizi Lazio & Cispel Lazio Servizi S.r.l
CITTALIA – Centro europeo di studi e ricerche per i comuni e le città
CNEL – Consiglio Nazionale dell'Economia e del Lavoro
ERP – Edilizia Residenziale Pubblica
FEDERCASA – Federazione Italiana per la Casa
Fio.PS – Federazione Italiana delle Organizzazioni per le Persone Senza Dimora
GESCAL – Istituto Gestione Case per Lavoratori
IACP – Istituto Autonomo per le Case Popolari
INACasa – Istituto Nazionale delle Assicurazioni
INARC – Istituto nazionale di architettura
INPDAP – Istituto nazionale di previdenza per i dipendenti dell'amministrazione pubblica
IPAB – Istituzioni Pubbliche di Assistenza e Beneficenza
ISTAT – Istituto Nazionale di Statistica
OSA – Occupatione Scopo Abitativo
PSIUP – Partito Socialista Italiano di Unità Proletaria
PCI – Partito Comunista Italiano
SCIP – Società Cartolarizzazione Immobili Pubblici
SICET – Sindacato Inquilini Casa e Territorio
SUNIA – Sindacato Unitario Nazionale Inquilini e Assegnatari
TAV – Treno Alta Velocità
UI – Unione Inquilini
UIL – Unione Italiana del Lavoro
UNIAT – Unione Nazionale Inquilini Ambiente e Territorio
UPPI – Unione Piccoli Proprietari Immobiliari

ΙΣΠΑΝΙΑ

AEPPVS – Asociación Española de Promotores Públicos de Vivienda y Suelo
ANCI – Asociación Nacional de Constructores Independientes
APCE – Asociación de promotores constructores de España
AV – Asociación de Vecinos (AAVV – Asociaciones de Vecinos)
CA – Comunidad Autónoma (CCAA – comunidades autónomas)
CAVE – Confederación de Asociaciones de Vecinos de España

CNC - Confederación Nacional de la Construcción
CCOO – Confederación sindical de Comisiones Obreras
CES – Consejo Económico y Social
CGT – Confederación General del Trabajo
CJE – Consejo de la Juventud de España
CNT – Confederación Nacional del Trabajo
Confavc – Confederació d'Associacions Veïnals de Catalunya
COVIJO – Red de Cooperativas de Vivienda Joven
COAC – Colegi d' Arquitectes de Catalunya
CSOA – Centros Sociales Ocupados y Autogestionados
EA – Estatuto de Autonomía
EMVA – Empresa Municipal de la Vivienda y Suelo
FRAVM - Federación Regional de Asociaciones de Vecinos de Madrid
FAVB – Federació d'Associacions de Veïns i Veïnes de Barcelona
FEMP – Federación Española de Municipios y Provincias
GENCAT – Generalitat de Catalunya
IBI – Impuesto de Bienes Inmuebles
IDESCAT – Institut d' Estadística de Catalunya
ILP – Iniciativa Legislativa Popular
INE – Instituto Nacional de Estadística
INJUVE – Instituto de Juventud de España
IVIMA – Vivienda de Madrid
LAU – Ley de Arrendamientos Urbanos
MVIV – Ministerio de Vivienda
OBJOVI – Observatorio Joven de vivienda en España
OCUC – Organització de Consumidors i Usuaris de Catalunya
PAD – Programma de Actuacion Municipal
PERI – Plan especial de Reforma Interior
PGOU – Planes Generales de Ordenación Urbana
PIB – Producto Interno Bruto
PP – Partido Popular
PSOE – Partido Socialista Obrero Español
RD – Real Decreto
UGT – Unión General de Trabajadores
VPO – Viviendas de Protección Oficial
VPT – Viviendas de precio Tasado

ΕΛΛΑΔΑ

ΔΕΠΟΣ – Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομικής και Οικιστικής Συγκρότησης
ΕΑΠ – Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων
ΕΕΤΗΔΕ – Έκτακτο Ειδικό Τέλος Ηλεκτροδοτούμενων Δομημένων Επιφανειών
ΕΚΚΕ – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΛΣΤΑΤ – Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΝΦΙΑ – Ενιαίος Φόρος Ακινήτων
ΕΠΟΙΖΩ – Ένωση για την Ποιότητα Ζωής
ΕΣΔΚΕν – Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη
ΙΚΑ – Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
ΚΚΕ – Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΥΑΔΑ – Κέντρο Υποδοχής Αστεγών Δήμου Αθηναίων
ΜΚΟ – Μη Κυβερνητική Οργάνωση
ΜΜΕ – Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
ΝΔ – Νομοθετικό Διάταγμα
ΝΠΔΔ – Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΝΠΙΔ – Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου
ΟΕΚ – Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας
ΟΤΑ – Οργανισμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης

ΠΔ – Προεδρικό Διάταγμα
ΣΑΔΑΣ – Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών
ΣΔΙΤ – Συμπράξεις Δημόσιου Ιδιωτικού Τομέα
ΤΕΕ – Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος
ΤΠΔ – Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων
ΤΠΠ – Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων
ΤτΕ – Τράπεζα της Ελλάδας
ΥΠΕΚΑ – Υπουργείου Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής
ΥΠΕΧΩΔΕ – Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων

ΕΥΡΩΠΗ & ΔΙΕΘΝΗ

CEHODAS – European Federation of Public, Cooperative & Social Housing)
COE – Council of Europe
COHRE – Center on Housing Rights and Evictions
DAL – Droit au Logement
EU-SILC – European Union Statistics on Income and Living Conditions
EUROSTAT – European Statistics
FEANTSA – Fédération Européenne d’Associations Nationales Travaillant avec les Sans abris
IAI – International Alliance of Inhabitants
OECD - Organisation for Economic Co-operation and Development
SDF – Sans Domicile Fix
ΔΝΤ – Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΕΕ – Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΚΦ – Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
ΟΗΕ – Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΠΟΕ – Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου

Ευχαριστίες

Η διατριβή αυτή ήταν για εμένα ένα μακρύ ταξίδι με πολλά απρόοπτα και αλλαγές πορείας μέχρι να καθοριστεί η τελική κατεύθυνσή του. Θέλω να ευχαριστήσω θερμά τη Ντίνα Βαΐου για την υποστήριξη, την εμπιστοσύνη, την υπομονή και όλα όσα μου δίδαξε τα προηγούμενα χρόνια. Η συνεργασία μου μαζί της ήταν ένα μεγάλο σχολείο. Ευχαριστώ πολύ και τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής τον Σταύρο Σταυρίδη και τον Κωστή Χατζημιχάλη για το χρόνο που αφιέρωσαν, τις εμπνευστικές συζητήσεις και τη συνεχή υποστήριξη.

Μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στους ανθρώπους που συνάντησα στην πορεία της έρευνας που με το πάθος τους και την κριτική τους σκέψη μοιράστηκαν μαζί μου ιστορίες, εμπειρίες και απόψεις για τα κινήματα στα οποία συμμετέχουν: τη Silvia, την Irene και τον Paolo από τη Ρώμη, την Marvi από τη Φλωρεντία, τον Rako από την Βαρκελώνη, την Τόνια, το Σπύρο και πολλές και πολλούς άλλους από την Αθήνα. Μεγάλο ευχαριστώ και σε όλους τους πληροφορητές και τις πληροφορήτριες που μου αφιέρωσαν τον χρόνο τους και την εμπιστοσύνη τους. Το διδακτορικό αυτό δεν θα υπήρχε χωρίς αυτούς.

Τα σεμινάρια υποψηφίων διδασκτόρων στο ΕΜΠ υπήρξαν καθοριστικά για τη σταδιακή αποσαφήνιση της έρευνας. Οι συλλογικές επεξεργασίες με την ομάδα encounter Athens εμπλούτισαν σημαντικά τη δουλειά ενισχύοντας και την πολιτική στόχευση της διατριβής.

Ευχαριστώ πολύ την Πέννυ Κουτρολίκου, τον Χάρη Κωνσταντάτο και την Ελένη Παναγούλη που διάβασαν και συζήτησαν μαζί μου επιμέρους κεφάλαια της διατριβής και την Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου που με βοήθησε με την επιμέλεια του κειμένου.

Οφείλω πολλά σε συζητήσεις και ανταλλαγές που είχα όλα αυτά τα χρόνια με ανθρώπους από τον ερευνητικό χώρο και μέλη συλλογικοτήτων που είχα την ευκαιρία να συναντήσω και να συνεργαστώ στην πορεία εκπόνησης της διατριβής.

Τέλος, ευχαριστώ πολύ την οικογένειά μου για όλα, και ιδιαίτερα την Ιωάννα που περίμενε με υπομονή “τη μαμά να τελειώσει το διδακτορικό”.

Αθήνα, Νοέμβριος, 2014

Περίληψη στα ελληνικά

Η παρούσα διατριβή μελετά το στεγαστικό ζήτημα σε τρεις χώρες του Νότου της Ευρωπαϊκής Ένωσης την περίοδο 2000-2010 όπως αυτό αναδεικνύεται μέσα από τον λόγο και τη δράση διεκδικητικών κοινωνικών κινημάτων για την κατοικία στις μητροπόλεις των χωρών αυτών. Ο δημόσιος λόγος των κινημάτων, τα αιτήματα, η εξέλιξη των κινητοποιήσεων και οι μορφές δράσης εξετάζονται σε αντιπαράθεση και αλληλεπίδραση με τις δημόσιες πολιτικές κατοικίας στην κάθε χώρα.

Ο σχεδιασμός της έρευνας βασίζεται κυρίως σε δυο πεδία: τις μελέτες κοινωνικών κινημάτων και κινημάτων πόλης και τις μελέτες του τομέα της κατοικίας από τις οποίες αντλούνται ερμηνευτικά εργαλεία και έννοιες με μια συνθετική προσέγγιση. Το δικαίωμα στην κατοικία διερευνάται ως μέρος της παρέμβασης του κράτους στις μελέτες κατοικίας και ως διαφιλονικούμενο πεδίο μεταξύ θεσμών και κοινωνικών κινημάτων κατοικίας.

Η διατριβή εμβαθύνει σε τρεις μελέτες περίπτωσης και διαμορφώνει ένα κοινό πλαίσιο προσέγγισής τους με κοινή μεθοδολογία, αναλυτικές κατηγορίες και κοινά ερωτήματα. Συγκεκριμένα μελετώνται: το κίνημα για την κατοικία στην Ρώμη μετά το 2000, το κίνημα για αξιοπρεπή κατοικία στην Βαρκελώνη και τη Μαδρίτη την περίοδο 2005-2009 και η εξέλιξή του στο κίνημα ενάντια στις εξώσεις και τις υποθήκες μετά το 2009, και η ιστορική εξέλιξη των συγκρούσεων και του δημόσιου λόγου για την κατοικία στην Ελλάδα, με δεδομένη την απουσία ανάπτυξης κινημάτων σε αυτό το πεδίο την περίοδο μελέτης.

Και στις τρεις περιπτώσεις δίνεται έμφαση στη γενεαλογία των δημόσιων πολιτικών και των κινημάτων, στην ιστορική συνέχεια και εξάρτηση των κινηματικών μορφών και των αιτημάτων, και στην μεταλλαγή τους την πρόσφατη περίοδο – διαφοροποιημένης και άνισης – νεοφιλελευθεροποίησης της οικονομίας και του κράτους. Η μελέτη του λόγου των κινημάτων βασίζεται στη μέθοδο ανάλυσης των νοηματικών πλαισίων, εξετάζοντας για την κάθε περίπτωση τη συγκρότηση του κινηματικού υποκειμένου, το διαγνωστικό και προγνωστικό πλαίσιο και τη νοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία. Τέλος γίνεται αποτίμηση των αποτελεσμάτων και της επίδρασης των υπό μελέτη κοινωνικών κινημάτων.

Η συγκριτική παράθεση των τριών μελετών περίπτωσης εδραιώνουν ένα κοινό πεδίο κατανόησης του ζητήματος της κατοικίας στην κάθε χώρα μεμονωμένα και στη Νότια Ευρώπη συνολικότερα, και φωτίζει ερωτήματα που σχετίζονται με τις διαφορές και τις ομοιότητες, καθώς και ζητήματα που έχουν σημασία να συζητηθούν από κοινού.

Στη διατριβή τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν τον οδηγό για την προσέγγιση και κατανόηση των κοινωνικών ζητημάτων που προκύπτουν στις πόλεις σήμερα. Ταυτόχρονα αναγνωρίζονται ως καθοριστικοί δρώντες στη διαμόρφωση των ευρύτερων αντιλήψεων γύρω από κομβικά οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Σε αυτή την κατεύθυνση αναδεικνύεται η διαλεκτική σχέση των κινήματων με το κράτος, η ταλάντευση μεταξύ διαπραγμάτευσης και σύγκρουσης, η παραγωγή νέων θεσμών από τα κάτω, η ανανοηματοδότηση των όρων της δημόσιας συζήτησης και ο ρόλος τους ως παραγωγοί νέας γνώσης.

Summary

Dimitra Siatitsa

Claims for the right to housing in cities of Southern Europe: discourse and role of social movements

Doctoral thesis submitted at the Department of Urban and Regional Planning, School of Architecture, National Technical University of Athens (NTUA), December 2014.

Members of advisory board / committee:

Dina Vaiou, professor at NTUA.

Stavros Stavrides, associate professor at NTUA.

Costis Hadjimichalis, emeritus professor at Harokopio University of Athens.

Members of exam board (internal and external examiners):

Maria Mantouvalou, emeritus professor at NTUA.

Penny Koutrolikou, assistant professor at NTUA.

Thomas Maloutas, professor at Harokopio University of Athens.

Vasilis Arapoglou, associate professor at University of Crete.

The thesis studies the housing question in three Southern European countries (Italy, Spain, Greece) as it is articulated through the discourses and actions of housing movements which have been active in the metropolis of these countries during the period 2000-2010. The claims, public discourses and repertoires of actions of housing movements are examined in relation to the housing system and especially the housing policies of each country.

The research design is primarily based on two disciplinary/theoretical fields: *social and urban movement studies* and *housing studies*. The *right to housing*, a crucial notion for this thesis, is explored in a two-fold way: (a) as a terrain of state intervention (housing studies approach) and (b) as a contested and contentious terrain among institutions and social movements (social movements' approach).

Drawing from this theoretical and methodological background, the thesis develops a common analytical framework for the three case studies, which are structured along common research questions and analytical categories. Specifically the case studies are:

1. the housing movement in Rome since 2000,
2. the movement for decent housing in Barcelona and Madrid between 2005-2009 and its evolution into the movement against evictions and mortgages after 2009 and,
3. the development of public discourses and collective actions related to housing in Greece and particularly in Athens, in light of the absence of housing movements during the time-frame of this research.

In all three case studies, particular emphasis is placed on the genealogies of public policies and of social movements, on the historical continuity and path dependency of movements' claims and repertoires of action, and on the movements' transformations during the recent era of uneven and divergent neoliberalisation of the economy and the state.

Methodologically, the analysis of the movements' discourses and claims is based on *collective action frames and frame analysis*. Through these approaches each case study examines the constitution of the subject of mobilization, the diagnostic and prognostic frame and the significations attributed to the 'right to housing'. In the end, an assessment of the influence and impact of social movements' actions is carried out for all three case studies.

The comparative study of the three case studies establishes a common ground for understanding the housing question in each country as well as in Southern Europe as a whole. Moreover, this comparative approach elucidates issues arising from national and regional similarities and differences as well as issues, which should be discussed in common.

In this thesis, social movements are considered as entry points and guides for the study of social issues arising in cities today. At the same time, they are acknowledged as pivotal actors in the process of shaping perceptions on key economic, political and social questions.

In this light, the thesis illustrates the dialectic relationship between social movements and the state, the oscillation between negotiation and confrontation, the development of new institutions from the bottom-up, the resignification of the terms of public discourse and, more importantly, the role of social movements in new knowledge production.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 – Εισαγωγή

1.1 Αφορμές, συγκυρία και ερωτήματα

Την περίοδο που ολοκληρώνεται η διατριβή το ζήτημα της κατοικίας επανέρχεται με δραματικούς όρους τόσο στην Ελλάδα όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Αντικείμενο της έρευνας αποτελεί το *στεγαστικό ζήτημα* στις χώρες του Νότου της Ευρωπαϊκής Ένωσης την περίοδο 2000-2010 όπως αυτό αναδεικνύεται μέσα από τον λόγο και τη δράση διεκδικητικών κοινωνικών κινημάτων για την κατοικία στις μητροπόλεις των χωρών αυτών, και συγκεκριμένα στη Ρώμη στην Ιταλία, τη Βαρκελώνη και τη Μαδρίτη στην Ισπανία και την Αθήνα στην Ελλάδα, σε αντιπαράθεση και αλληλεπίδραση με τις δημόσιες πολιτικές κατοικίας στην κάθε χώρα.

Αφορμή αποτέλεσε η επαφή με τα κινήματα πόλης στην Αθήνα την περίοδο 2003-2006 και η προσπάθεια δικτύωσης με αντίστοιχα κινήματα σε άλλες χώρες της Ευρώπης όπου στο επίκεντρο των κινητοποιήσεων βρισκόταν το θέμα της κατοικίας. Στο πλαίσιο αυτών των δικτυώσεων η απουσία κοινωνικών κινημάτων, κοινωνικών οργανώσεων και διατυπωμένων αιτημάτων για την κατοικία στην Ελλάδα αναδείχτηκε πολύ έντονα.

Μερικά χρόνια αργότερα, το ζήτημα της κατοικίας αποτελεί και στην Ελλάδα ένα από τα πιο κρίσιμα κοινωνικά ζητήματα, κυρίως ως αποτέλεσμα των επιλογών για τη διαχείριση του χρέους και τη μετατροπή της ακίνητης περιουσίας των νοικοκυριών σε βασικό πεδίο άντλησης δημόσιων εσόδων, αλλά και λόγω της ραγδαίας εκπτώχευσης του πληθυσμού και της κατακόρυφης αύξησης της ανεργίας που δυσκολεύουν την πρόσβαση σε κατοικία και αυξάνουν τη στεγαστική επισφάλεια και τον στεγαστικό αποκλεισμό για όλο και μεγαλύτερες ομάδες του πληθυσμού.

Βασική υπόθεση της έρευνας είναι ότι τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν έναν χρήσιμο (και κρίσιμο) οδηγό για την προσέγγιση και κατανόηση των κοινωνικών ζητημάτων που προκύπτουν στις πόλεις σήμερα, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν καθοριστικούς δρώντες στη διαμόρφωση των ευρύτερων αντιλήψεων γύρω από κομβικά οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, όπως ο ρόλος του κράτους στην παροχή πρόνοιας, η διαχείριση του περιβάλλοντος, οι αναπτυξιακές επιλογές, οι τοπικές ανάγκες, οι επιπτώσεις της εφαρμογής των πολιτικών κ.α.

Στη διατριβή τα κοινωνικά κινήματα, οι οργανώσεις και ομάδες που τα συγκροτούν, αντιμετωπίζονται τόσο ως αντικείμενα μελέτης της έρευνας, αλλά την ίδια στιγμή και ως ενεργοί παραγωγοί νέας γνώσης που μπορεί να τροφοδοτήσει την έρευνα. Στην κατεύθυνση της έρευνας-δράσης η διατριβή επιδιώκει παράλληλα να διερευνήσει τον ρόλο της ερευνήτριας σε σχέση με το

αντικείμενο της έρευνάς της και το πώς η γνώση που παράγεται μέσα από την έρευνα μπορεί να συμβάλλει στους σκοπούς των κοινωνικών διεκδικήσεων, σε μια αμφίδρομη σχέση.

Κύριος προβληματισμός όταν ξεκίνησα την έρευνα ήταν γιατί στην Ελλάδα δεν έχουμε κινήματα, οργανώσεις ή έστω δημόσια εκφρασμένες συγκρούσεις για το ζήτημα της κατοικίας παρόλο που ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '90 η πρόσβαση στη στέγη γίνεται όλο και πιο δύσκολη για πολλές κοινωνικές ομάδες και οι όροι απόκτησης ιδιόκτητης κατοικίας όλο και πιο επαχθείς. Η επαφή μου με κινητοποιήσεις που εκτυλίσσονταν την ίδια περίοδο σε πόλεις της Νότιας Ευρώπης μου έδωσε την ιδέα για την προσέγγιση της απουσίας κινήματων για την κατοικία στην Ελλάδα μέσα από το πρίσμα αυτών των σύγχρονων εμπειριών κινητοποιήσεων σε πλαίσια που δεν θεωρούνταν και τόσο διαφορετικά από την ελληνική πραγματικότητα.

Τα ερωτήματα εκκινούν από την παρατήρηση της δημόσιας πολιτικής αντιπαράθεσης και σύγκρουσης σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας στις τρεις χώρες (Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα) και του ρόλου των κοινωνικών κινήματων σε αυτή, και επιδιώκουν να καταλήξουν στη σε βάθος κατανόηση του ζητήματος της κατοικίας και τη χαρτογράφηση του πεδίου διεκδίκησης του δικαιώματος στην κατοικία στις μητροπόλεις του Νότου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βασικά ερωτήματα της έρευνας, όπως σταδιακά αποσαφηνίστηκαν, είναι τα παρακάτω:

- Ποιες οι συνθήκες ανάδυσης συλλογικών διεκδικήσεων και κινήματων για το δικαίωμα στην κατοικία στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης. Πότε το στεγαστικό πρόβλημα εξελίχθηκε σε αντικείμενο διεκδίκησης, από ποιές κοινωνικές ομάδες και τι μορφές πήρε η κινηματική διαδικασία;
- Πώς το ευρύτερο πλαίσιο, ιδιαίτερα το στεγαστικό σύστημα και οι δημόσιες πολιτικές κατοικίας επηρεάζουν την παρουσία ή απουσία κοινωνικών κινήματων για την κατοικία; Πως εκφράζεται αυτή η σχέση μέσα από την αλληλεπίδραση των κινήματων με το κράτος;
- Πως συγκροτείται το ζήτημα της κατοικίας την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης και πως εκφράζεται από τον λόγο των κινήματων; Ποια η επίδρασή των κινήματων στη δημόσια συζήτηση και τις δημόσιες πολιτικές για την κατοικία; Με ποιους τρόπους ανανοηματοδοτείται το δικαίωμα στην κατοικία μέσα από το λόγο και τη δράση των κινήματων;
- Ποια τα επίδικα που συγκροτούν το πεδίο διεκδίκησης του δικαιώματος στην κατοικία στη Νότια Ευρώπη την τελευταία δεκαετία: ποια τα αιτήματα, οι δράσεις και οι εναλλακτικές προτάσεις των κινήματων για την πρόσβαση στην κατοικία σήμερα;

Η μελέτη ενός θέματος που εστιάζει σε ζητήματα κοινωνικών κινήματων, δημόσιων πολιτικών και κοινωνικής πολιτικής, σε μια αρχιτεκτονική σχολή, πέρα από τη συνάφεια του κεντρικού αντικειμένου, της κατοικίας, με επιμέρους αντικείμενα της σχολής, έχει και ιστορικό υπόβαθρο. Η αρχιτεκτονική σχολή της Αθήνας (αλλά και ευρύτερα η αρχιτεκτονική εκπαίδευση στην Ελλάδα) έχει παράδοση στη μελέτη του ζητήματος της κατοικίας, των πολιτικών κοινωνικής κατοικίας (κυρίως σε

ότι αφορά στον σχεδιασμό, τις συμμετοχικές διαδικασίες, και τη σχέση δημόσιου-ιδιωτικού στα συγκροτήματα κατοικίας), αλλά και πολύ μεγάλη ενασχόληση με τις κοινωνικές σχέσεις και συγκρούσεις με επίκεντρο την κατοικία. Η παράδοση αυτή επεκτείνεται και πέρα από την εκπαιδευτική διαδικασία και δεν είναι τυχαίο ότι το ζήτημα της κατοικίας είτε ως μέρος του κράτους πρόνοιας, είτε ως οικονομικό αντικείμενο δημόσιου σχεδιασμού και παρέμβασης, είτε ως αντικείμενο κοινωνικών συγκρούσεων, έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους αρχιτέκτονες (κάτι που διαπίστωσα ότι ισχύει και στις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, ιδιαίτερα την Ισπανία). Αυτό αντανακλάται στη διαθέσιμη βιβλιογραφία και στη γενικότερη αντίληψη που επικρατεί στην κοινωνία για το τι συνιστά στεγαστική πολιτική και δημόσια παρέμβαση στην κατοικία. Παρόλο που κατοικία είναι ένα κατεξοχήν πολύπλευρο, διεπιστημονικό και πρωτίστως κοινωνικό ζήτημα.

Τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα – και ιδιαίτερα την πρόσφατη περίοδο της κρίσης – υπάρχει αυξανόμενο ενδιαφέρον για το ζήτημα των αστέγων και αντίστοιχα διευρύνεται η επιστημονική/ακαδημαϊκή κοινότητα. Κυρίως όμως το ενδιαφέρον στρέφεται στους φορείς της κοινωνίας των πολιτών που παρέχουν υπηρεσίες στον άστεγο πληθυσμό και την περιστασιακή ενασχόληση της κυβέρνησης – πιο συστηματική για κάποιες υπηρεσίες – με την εφαρμογή μέτρων και εργαλείων. Η άποψη που επικρατεί στην κοινή γνώμη, που σε μεγάλο βαθμό αναπαράγεται και από τον επίσημο λόγο, είναι ότι οι πολιτικές κατοικίας και οι πολιτικές για τους άστεγους ταυτίζονται. Απέναντι σε αυτή την ασάφεια η διατριβή επιδιώκει να αναδείξει τις διαφορετικές προσεγγίσεις και την πορεία συγκρότησης διαφορετικών αντικειμένων και πεδίων δημόσιας πολιτικής στον τομέα της κατοικίας.

Στη διατριβή οι λέξεις *κατοικία* και *στέγη* χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, καθώς εκφράζουν πολύ κοντινές σημασίες και χρησιμοποιούνται συνεκδοχικά στην καθομηλουμένη, παρόλο που μπορούν να εντοπιστούν εννοιολογικές διαφοροποιήσεις. Ο Lefebvre σε κείμενό του για την πόλη, το αστικό και την πολεοδομία γράφει ότι όρος *στέγη* αναφέρεται στις στεγαστικές πολιτικές, ενώ ο όρος *κατοικία* στην αρχιτεκτονική τεχνική (Lefebvre 1967/2007:179). Γενικότερα ο όρος *στέγη*, στεγαστικό παραπέμπει στους μηχανισμούς και τις προνοιακές πολιτικές που διασφαλίζουν την πρόσβαση σε κατοικία και *‘στεγαστικό πρόβλημα’* είναι τα κοινωνικά προβλήματα που προκύπτουν από την έλλειψη ή τις κακές συνθήκες στέγασης. Ο όρος *κατοικία* αναφέρεται στο αντικείμενο/κτίσμα (ως τεχνικό προϊόν) και οι πολιτικές για την κατοικία στους μηχανισμούς που καθορίζουν τις διαδικασίες χωροθέτησης, κατασκευής και συνολικότερης διαχείρισης του αποθέματος (παρέμβασης στην αγορά ακινήτων), άρα όχι στενά στην κοινωνική διάσταση της κατοικίας. Πέρα όμως από το αντικείμενο, ο όρος *κατοικία* παραπέμπει και στη σχεδιασμένη και επενδεδυμένη με νοήματα παραγωγή ενός σπιτιού από τους ειδικούς ή την κοινωνία σε ένα συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο. Οι θεωρητικές επεξεργασίες για τον πολλαπλό ρόλο της κατοικίας στην καθημερινή ζωή επένδυσαν την έννοια κατοικία με ευρύτερες σημασίες και ποιότητες. Σε αντιπαράθεση με αυτό η *στέγη* μπορεί να θεωρηθεί ως μια στενότερη έννοια που αναφέρεται στην κυριολεκτική σημασία της λέξης: μια σκεπή, ένα καταφύγιο. Τέλος, η έννοια της κατοίκησης αποδίδει στα ελληνικά την ανάγκη υπέρβασης της στενά υλικής προσέγγισης της

ανάγκης για στέγη (‘ένα κεραμίδι πάνω από το κεφάλι μας’) και την αναφορά στις ποιότητες και τις σχέσεις που έχουν επίκεντρο την κατοικία στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο της πόλης.

1.2 Μεθοδολογικές επιλογές

Για τη διερεύνηση των ερωτημάτων επιλέχτηκε η μέθοδος της ανάλυσης τριών μελετών περίπτωσης, χρονικά και γεωγραφικά οριοθετημένων, σε συγκριτική προοπτική.¹ Οι μελέτες περίπτωσης αφορούν στη διερεύνηση του στεγαστικού ζητήματος στην Ιταλία, την Ισπανία και την Ελλάδα μέσω της αλληλεπίδρασης μεταξύ του πεδίου των δημόσιων πολιτικών για την κατοικία και του πεδίου των συλλογικών διεκδικήσεων για το δικαίωμα στην κατοικία, με έμφαση στους κινηματικούς δρώντες (κοινωνικά κινήματα και οργανώσεις). Ο σχεδιασμός της έρευνας βασίζεται κυρίως σε δυο πεδία: τις μελέτες κοινωνικών κινήματων και κινήματων πόλης (κεφάλαιο 2) και τις μελέτες του τομέα της κατοικίας. Το δικαίωμα στην κατοικία διερευνάται ως μέρος της παρέμβασης του κράτους στις μελέτες κατοικίας (3.1) και ως διαφιλονικούμενο πεδίο μεταξύ θεσμίσεων και κοινωνικών κινήματων κατοικίας (3.2 και 3.3).

Στόχοι της έρευνας είναι:

- η σε βάθος κατανόηση των τριών διαφορετικών περιπτώσεων ως ξεχωριστές και αυτόνομες αφηγήσεις,
- η περαιτέρω διευκρίνιση ζητημάτων μέσα από την παράλληλη ανάγνωση και συγκριτική παράθεση των τριών περιπτώσεων, ιδιαίτερα σε σχέση με το δίπολο ομοιότητα-διαφορά και την ερμηνεία τους, έχοντας ως υπόβαθρο προηγούμενες συγκριτικές έρευνες στη γεωγραφική ενότητα του Νότου της Ευρωπαϊκής Ένωσης,
- η δυνατότητα σύνθεσης μιας κοινής συζήτησης για το ζήτημα της κατοικίας και των εναλλακτικών απαντήσεων σε ένα πρόβλημα που παρά την τοπικότητα και την ιστορική του εξάρτηση, αποκτά τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερες κοινές διαστάσεις. Επιδιώκεται λοιπόν η ανάδειξη των ζητημάτων που έχει σημασία να συζητηθούν από κοινού.

Το πεδίο των δημόσιων πολιτικών για την κατοικία αφορά τις πολιτικές ρύθμισης της κατασκευής και της αγοράς κατοικίας και την κοινωνική πολιτική για τη διασφάλιση κατοικίας σε όλους τους κατοίκους μιας χώρας. Στη διατριβή το πεδίο αυτό εξετάζεται στο πλαίσιο των εθνικών στεγαστικών

¹ Η μελέτη περίπτωσης είναι ένα μεθοδολογικό εργαλείο που βοηθάει στη σε βάθος κατανόηση και γνώση ενός πεδίου, και αφορά στην πολυεπίπεδη και διαφοροποιημένη διερεύνηση και ανάλυση ενός κοινωνικού φαινομένου. Η μελέτη περισσότερων παρόμοιων περιπτώσεων, όπως κινήματα της ίδιας περιόδου σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές ή κινήματα που αναδύθηκαν σε διαφορετικές εποχές στην ίδια γεωγραφική περιοχή, στοχεύει στην εικονογράφηση ενός φαινομένου μέσα από διαφορετικά παραδείγματα ή/και στη συγκριτική τους μελέτη. Ως μεθοδολογικό εργαλείο επιδιώκει (και επιτρέπει) να εμβαθύνει κανείς στις διαφορές και τις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν σε ερμηνείες, ενώ η από κοινού και παράλληλη ανάγνωση μελετών περίπτωσης μπορεί να αναδείξει άξονες προβληματισμού, κοινές θεματικές, τύπους πρακτικών κα. Στις μελέτες περίπτωσης χρησιμοποιούνται πολλαπλές μέθοδοι (ποσοτικές και ποιοτικές), πηγές δεδομένων (εθνογραφικές, αρχειακές, βιβλιογραφικές) και θεωρητικές προσεγγίσεις, ενώ λαμβάνονται υπόψη πολλαπλές οπτικές (δρώντες και λόγοι που σχετίζονται με το θέμα της έρευνας) (Snow and Trom 2002).

συστημάτων των τριών νοτιοευρωπαϊκών χωρών, μεταξύ της πορείας-εξάρτησης των ιστορικά διαμορφωμένων θεσμικών δομών (οπτική που αναδεικνύεται ιδιαίτερα στις μελέτες των κρατών πρόνοιας) και των μεταλλαγών που προκαλούνται από τις διαδικασίες επέκτασης και εμπέδωσης του νεοφιλελευθερισμού στις χώρες αυτές (κεφάλαιο 4). Οι μορφές που πήρε η συλλογική δράση από τη μεριά αυτών που βιώνουν στεγαστικά προβλήματα στην κάθε χώρα εξετάζονται σε αλληλεπίδραση με το κράτος και τις πολιτικές του. Στις μελέτες περίπτωσης διερευνάται το πώς συγκροτούνται πολιτικά υποκείμενα τα οποία αντιδρούν, αμφισβητούν και ανανοηματοδοτούν μέσα από τον λόγο και την πρακτική τους τις δημόσιες πολιτικές κατοικίας, αλλά και τις ευρύτερες αντιλήψεις για το δικαίωμα στην κατοικία.

Οι δημόσιες πολιτικές και το κράτος γίνονται αντιληπτά ως πεδία διαπάλης που αποτελούν σε κάθε γεωγραφική και ιστορική συγκυρία αποκρυσταλλώσεις (πολυεπίπεδων, σύνθετων και αντιφατικών) διαδικασιών μετασχηματισμού, αλληλεπιδράσεων και κυριαρχίας (Muller και Surel 2002). Σε αυτή τη διαδικασία τα κοινωνικά κινήματα νοούνται ως φορείς κοινωνικής αλλαγής, καθώς συγκροτούνται – εντός, ενάντια και πέρα από το κράτος – μέσα από διαδικασίες που παράγουν πολιτικά υποκείμενα, αλλά και συγκεκριμένους τρόπους, αντιλήψεις, νοηματοδοτήσεις, γνωσιακές διαδικασίες, νέες αξίες. Μια διαδικασία που εκτυλίσσεται σε πολλαπλές διαπλεκόμενες κλίμακες αναφοράς, από το τοπικό στο παγκόσμιο. Αντίστοιχα, τα κοινωνικά δικαιώματα γίνονται αντιληπτά ως ένα συγκρουσιακό πεδίο το οποίο διαμορφώνεται μέσα από τις κοινωνικές διεκδικήσεις και πρακτικές. Το «δικαίωμα στην κατοικία» δεν ανταποκρίνεται σε έναν στατικό ορισμό, αλλά πρόκειται για μια δυναμική έννοια διαρκώς υπό διαπραγμάτευση που αλλάζει ανάλογα με ιστορικές και τοπικές συνθήκες καθώς ανανοηματοδοτείται από την ανάδυση νέων υποκειμένων που αντιλαμβάνονται ως δικαίωμα τους την πρόσβαση στην κατοικία.

Οι μελέτες περίπτωσης εξετάζονται σε συγκριτική προοπτική, η μια σε σχέση με την άλλη, αλλά και παράλληλα ως μέρος μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής, της Νότιας Ευρώπης. Η συγκριτική έρευνα και οι μεμονωμένες μελέτες περίπτωσης είναι συμπληρωματικές μέθοδοι προσέγγισης των ερωτημάτων. Οι συγκριτικές μελέτες κοινωνικών κινήματων αναδεικνύουν την ιστορική ιδιαιτερότητα της κάθε χώρας και τη σημασία της πορείας-εξάρτησης στην εξέλιξη των πολιτικών συστημάτων. Από την άλλη οι συγκρίσεις επιδιώκουν να υπερβούν τη μερικότητα της κάθε περίπτωσης, εξελίσσοντας τη γνώση μιας χώρας σε αντιπαραβολή με άλλες, συμβάλλοντας στον εντοπισμό ιδιαιτεροτήτων και αναλογιών. Γενικές ή επιμέρους ομοιότητες σε συγκριτικές μελέτες 'πλέον παρόμοιων' περιπτώσεων (χώρες που ανήκουν σε κοινές γεωγραφικά περιοχές και που έχουν σε γενικό βαθμό κοινές ιστορικές παραδόσεις, γεωπολιτικές θέσεις, βαθμό οικονομικής ανάπτυξης κ.κ.) επιτρέπουν να γίνουν ερμηνείες σε σχέση με διαφορές και ιδιαιτερότητες (della Porta 2002).

Τέλος, η διατριβή επιδιώκει να καταγράψει τα αιτήματα, τις εναλλακτικές προτάσεις και πρακτικές των κινήματων στις τρεις χώρες με έναν συνθετικό τρόπο και να τα συζητήσει σε σχέση με το ιδιαίτερο νότιοευρωπαϊκό πλαίσιο. Έτσι οι τρεις μελέτες περίπτωσης αντιμετωπίζονται ως συμπληρωματικές ψηφίδες που εδραιώνουν ένα κοινό πεδίο κατανόησης του ζητήματος της

κατοικίας στη Νότια Ευρώπη, καθώς και μια πρόταση για την ανανοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία.

1.2.1 Διερεύνηση του στεγαστικού ζητήματος με οδηγό τα κοινωνικά κινήματα

Τα κοινωνικά κινήματα και οι συλλογικές διεκδικήσεις εξετάζονται ως εκφραστές του στεγαστικού ζητήματος και ως αναλυτικό εργαλείο για τη μελέτη του. Με αυτή την έννοια τα κοινωνικά κινήματα αναγνωρίζονται ως βασικοί δρώντες για την ανάδειξη των αντιφάσεων και ανεπαρκειών του στεγαστικού συστήματος (θέτοντας τον ρόλο του κράτους στο επίκεντρο), την αμφισβήτηση των κυρίαρχων προτύπων πρόσβασης και παραγωγής της κατοικίας, καθώς και την ανάπτυξη εναλλακτικών προτάσεων και πρακτικών τα οποία στη συνέχεια μπορεί να επηρεάσουν τον δημόσιο διάλογο, την πολιτική ατζέντα και τις κοινές αντιλήψεις και πρακτικές για την κατοικία. Παράλληλα, σε σχέση με τον σχεδιασμό δημόσιων πολιτικών κατοικίας, η μελέτη των αποτελεσμάτων και των επιπτώσεων της εφαρμογής συγκεκριμένων πολιτικών, δηλαδή οι επιδράσεις της παρέμβασης του κράτους (ενός τομέα πολιτικής ή μιας συγκεκριμένης επιμέρους εφαρμογής) από τη σκοπιά των κοινωνικών κινήματων μπορεί να παρέχει έγκυρες γεωγραφικά και χρονικά εντοπισμένες ενδείξεις και πληροφορίες για το πόσο αποτελεσματική σε σχέση με τους δηλωμένους ή και άρρητους στόχους της είναι μια πολιτική και κυρίως για το πώς οι πρακτικές των κινήματων παράγουν νέες κατευθύνσεις πολιτικής.

Από την οπτική αυτή προσεγγίζω τα στεγαστικά ζητήματα μέσα από τον λόγο και τη δράση των κινήματων. Η επιλογή αυτή σχετίζεται με το σημείο εισόδου στο ζήτημα της κατοικίας, αλλά και με την επιλογή της κλίμακας ανάλυσης. Σε αντίθεση με τη μακροσκοπική προσέγγιση που κυριαρχεί στις μελέτες της κατοικίας, και ιδιαίτερα τις συγκριτικές προσεγγίσεις, μέσα από οικονομικά και στατιστικά στοιχεία, αναδεικνύεται από τη μία το πεδίο των κοινωνικών συγκρούσεων και από την άλλη το τοπικό, το συγκεκριμένο, το χώρο-χρονικά εντοπισμένο ως προνομιακά πεδία για την ανάλυση και κατανόηση αυτών των προβλημάτων, αλλά και για την ενημέρωση της διαδικασίας διαμόρφωσης δημόσιων πολιτικών, της θεωρίας και της πολιτικής.

Η εστίαση στον λόγο των κινήματων, όπως εκβάλλει στον δημόσιο διάλογο και αποτυπώνεται σε κείμενα οργανώσεων και ομάδων, έχει ως στόχο την κατανόηση του πώς οργανώνεται ο πολιτικός λόγος σε σχέση με το πρόβλημα της κατοικίας. Μέσα από την κριτική που ασκούν οι κινηματικοί δρώντες, προσεγγίζονται οι στεγαστικές πολιτικές στην ιστορική τους εξέλιξη (πώς επηρέασαν τις ευρύτερες αντιλήψεις και πρακτικές για την κατοικία), όσο και συγχρονικά με το κίνημα (ως απάντηση του κυρίαρχου συστήματος – πολιτικών, οικονομικών συμφερόντων, ΜΜΕ – στην πίεση που ασκούν οι συλλογικές δράσεις). Επιπλέον μελετώνται τα αιτήματα που διατυπώνουν, οι συγκεκριμένες προτάσεις που καταθέτουν και οι στρατηγικές που ακολουθούν απέναντι στο κράτος (διαπραγμάτευση, σύγκρουση). Μελετώνται οι τρόποι και οι δράσεις που επιλέγουν τα κινήματα για να κάνουν ορατές τις διεκδικήσεις τους και τα όρια ανάμεσα σε συμβατικές και συγκρουσιακές δράσεις, ανάμεσα σε δράσεις που διεκδικούν και σε δράσεις που υλοποιούν άμεσα εναλλακτικές απαντήσεις. Μέσα από τη διαπλοκή λόγων και δράσεων αναλύεται ο τρόπος που τα κινήματα συμβάλουν στην (ανα)νοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία.

Στις μελέτες κοινωνικών κινημάτων έχει συζητηθεί εκτεταμένα ο ρόλος και η θέση της ερευνήτριας σε σχέση με το 'αντικείμενο της έρευνας'. Τα ερωτήματα σχετίζονται από τη μία με την 'αντικειμενικότητα/ουδετερότητα' του επιστημονικού έργου και λόγου σε σχέση με τις πρακτικές και τον λόγο των υπό μελέτη κινημάτων, τη δυνατότητα δηλαδή να εξάγονται θεωρητικά συμπεράσματα (ερμηνεία) και γνώση από το εμπειρικό υλικό που παράγεται μέσα από τη σχέση ερευνητών και κινημάτων, και από την άλλη σχετίζονται με την ηθική στάση της ερευνήτριας απέναντι στην αυτονομία των κινηματικών υποκειμένων, την πολιτική στάση απέναντι στα ερωτήματα που θέτουν τα κινήματα και τη συμμετοχή στους σκοπούς τους. Η έρευνα των κοινωνικών κινημάτων ταλαντεύεται μεταξύ της εξαγωγής επιστημονικά συγκροτημένων θεωρητικών συμπερασμάτων από τη μία και της παραγωγής 'κοινωνικά χρήσιμης' γνώσης και πληροφορίας από την άλλη. Μια διαλεκτική σχέση που θέτει σε αμφισβήτηση την επιστημονική μεθοδολογία και αυθεντία και ταυτόχρονα επιδιώκει να θέσει την επιστημονική γνώση στην υπηρεσία πολιτικών και κοινωνικών αγώνων με στόχο την σύνδεση μεταξύ θεωρίας και πολιτικής πράξης.

Ο κίνδυνος εδώ είναι να μην είναι διακριτά τα όρια μεταξύ επιστημονικής ανάλυσης, ερμηνείας και αναπαραγωγής των αναπαραστάσεων των κινημάτων καθώς η ταύτιση των ερευνητών με τους σκοπούς των κινημάτων κάνει δύσκολη την αποστασιοποίηση από το αντικείμενο μελέτης, ιδιαίτερα όταν αυτό αφορά στον λόγο που παράγουν τα κινήματα. Η ταύτιση προς τα κινήματα οδηγεί συχνά τους μελετητές στο να υιοθετήσουν τα μέσα και τις αυτό-αναπαραστάσεις των ίδιων των κινημάτων αναλαμβάνοντας να δώσουν ακαδημαϊκό λόγο στα κινήματα. Και αντίστροφα η εμπλοκή ερευνητών ως μέλη κινημάτων στη διαδικασία νοηματικής πλαισίωσης της κινητοποίησης καθιστά δυσδιάκριτα και ρευστά τα σύνορα μεταξύ του κινηματικού και του επιστημονικού λόγου (Ψημίτης 2004:171). Από την άλλη, οι έντονες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις για την έγκυρη γνώση την εποχή της κοινωνίας της γνώσης και της πληροφορίας δημιουργούν μεγαλύτερες ανάγκες για την τροφοδότηση του λόγου και των πλαισιώσεων των κινημάτων με επιστημονική γνώση και την τεκμηρίωση της επιχειρηματολογίας τους. Με βάση τη λογική που εισήγαγε τη δεκαετία του '70 η έρευνα-δράση (Arthur 2013), η συνεργασία μεταξύ ακτιβιστών και ερευνητών είναι ζητούμενο που ανατρέπει τη σχέση ουδετερότητας και ερμηνείας της 'αντικειμενικής' επιστήμης απέναντι στη μερικότητα και τη μεροληψία της γνώσης των πολιτικών δρώντων και θέτει την ακαδημαϊκή και επιστημονική κοινότητα στην ίδια πλευρά με την κοινωνία και τους αγώνες για κοινωνική αλλαγή και αναζήτηση εναλλακτικών δομών και σχέσεων. Επομένως, το μέτωπο της σύγκρουσης σε σχέση με την εγκυρότητα της γνώσης μετατίθεται απέναντι στην εξουσία, τα συμφέροντα και τους θεσμούς που αναπαράγουν την κοινωνική ανισότητα και εκμετάλλευση.

Οι κοινωνικές κινητοποιήσεις παράγουν υποκειμενικότητες των οποίων η ιστορικά και γεωγραφικά εντοπισμένη γνώση είναι ανεξάρτητη από την ακαδημία και την έρευνα και έχει δική της αυταξία. Μια τέτοια προσέγγιση υποδηλώνει και μια ηθική έρευνας που δίνει έμφαση στη σχεσιακότητα, την αμοιβαιότητα και την ανοιχτότητα απέναντι σε διαφορετικές ερμηνείες και γνώσεις. Η πρακτική γνώση (και η γνώση πρακτικής) των κοινωνικών κινημάτων είναι κρίσιμη για την κατανόηση των νέων συλλογικών τρόπων ύπαρξης και δράσης, οι οποίες θα μπορούσαν να αντιπαρατεθούν με τις

διαδοχικές αποτυχίες του νεοφιλελεύθερου μοντέλου. Οφείλουμε λοιπόν να αναγνωρίζουμε την ικανότητα των κινήματων να αναπτύσσουν εναλλακτικά πολιτικά φαντασιακά – μια πολιτική των δυνατοτήτων – και θεωρίες γνώσης για το πώς αυτά μπορούν να πραγματοποιηθούν (Chesters 2012). Άλλωστε, η κριτική ανάλυση των δομών και των θεσμών δεν έχει νόημα να γίνεται σε απομόνωση, χωρίς πρακτικό διάλογο με τους κοινωνικούς δρώντες που επιδιώκουν να τους αλλάξουν. Η ακαδημαϊκή/επιστημονική δουλειά, αν θέλουμε να έχει κοινωνική και τοπική γείωση, απαιτεί την εμπλοκή με τους ανθρώπους των οποίων τα συμφέροντα και η ιδεολογία δεν συνδέονται με το κατεστημένο. Ένας διάλογος κριτικής αλληλεγγύης της ακαδημίας με τα κινήματα που επιδιώκουν την κοινωνική αλλαγή απαιτεί έρευνα που συνομιλεί με τα ερωτήματα των κινήματων παρά τα χρησιμοποιεί για να διερευνήσει τα δικά της αντικείμενα και σκοπούς.

Κινήματα για την κατοικία στη Νότια Ευρώπη

Όπως θα παρουσιάσουμε αναλυτικά παρακάτω, σε όλες τις υπό μελέτη χώρες υπάρχει σημαντική εμπειρία κοινωνικών αγώνων και πρακτικών για τη διεκδίκηση της κατοικίας – άτυπων ή εκφρασμένων με πολιτικούς όρους – σε διάφορες ιστορικές φάσεις. Παρόλα αυτά, μετά τη δεκαετία του '80 και ιδιαίτερα μετά το '90 με την επέκταση της στεγαστικής πίστης, στις χώρες αυτές επικράτησε η άποψη ότι το ζήτημα της κατοικίας απαντήθηκε μέσω των πολιτικών προώθησης της ιδιοκατοίκησης. Έτσι για πολλά χρόνια στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, χώρες ιδιοκτητών, το ζήτημα της κατοικίας δεν αποτέλεσε κεντρικό αντικείμενο της δημόσιας συζήτησης, ενώ περιορίστηκαν σημαντικά (όπου δεν εξαφανίστηκαν εντελώς) οι κοινωνικές κινητοποιήσεις με κεντρικό επίδικο την κατοικία και οι όποιες συγκρούσεις ενσωματώθηκαν. Την περίοδο που ξεκίνησα την έρευνα το κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη θεωρούνταν μια εξαίρεση στην Ιταλία, το κίνημα για το δικαίωμα στην κατοικία της περιόδου 2005-2008 στην Ισπανία είχε καταγραφεί ως ένα νεανικό ξέσπασμα και στην Ελλάδα το στεγαστικό ζήτημα εξακολουθούσε να απουσιάζει πλήρως από την πολιτική ατζέντα.

Σήμερα, κάποια χρόνια μετά, και καθώς η οικονομική κρίση άλλαξε δραματικά τις συνθήκες πρόσβασης στην κατοικία, τα πράγματα είναι διαφορετικά: στην Ιταλία έχουν αναπτυχθεί δυναμικές κινητοποιήσεις για την κατοικία σχεδόν σε όλες τις πόλεις και συντονίζονται από μια πανιταλική δικτύωση (το *δίκτυο κατοικώντας στην κρίση (abitarenellacrisi)* ή *δίκτυο των κινήματων για την κατοικία* όπως αυτοαποκαλούνται). Στην Ισπανία, το νεανικό κίνημα για την κατοικία αναγνωρίζεται σαφώς ως προάγγελος των σημερινών οργανώσεων και δυναμικών κινητοποιήσεων ενάντια στις υποθήκες και τις εξώσεις που έχουν επεκταθεί σε όλες τις πόλεις (*Plataformas de Afectados por las Hipotecas*). Τέλος, στην Ελλάδα, η κατοικία αναγνωρίζεται πλέον ως ένα από τα πιο κρίσιμα κοινωνικά ζητήματα της πρόσφατης περιόδου, ενώ υπό την απειλή των πλειστηριασμών και της απώλειας κατοικίας για χιλιάδες νοικοκυριά, σταδιακά αναπτύσσονται ομάδες και δικτύώσεις που διεκδικούν το δικαίωμα στην κατοικία.

Η μελέτη περίπτωσης της Ρώμης (κεφάλαιο 5) αφορά στην επανεμφάνιση ενός δυναμικού κινήματος κατοικίας μετά το 2000, με κύρια μορφή δράσης την κατάληψη κενών κτιρίων, ως άμεση δράση για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών, κυρίως μεταναστών και νέων, αλλά και ως συμβολική

πολιτική δράση καταγγελίας των κερδοσκοπικών πρακτικών στον αστικό χώρο. Το κίνημα στη Ρώμη φέρει μεγάλη πολιτική παράδοση στους αγώνες κατοικίας και ιστορικά επεξεργασμένη παρακαταθήκη όσον αφορά στον λόγο, τα αιτήματα και τις πρακτικές διεκδίκησης. Η διατριβή παρακολουθεί την εξέλιξη του κινήματος αυτού μέσα από τη συγκρότηση και διάδραση των βασικών οργανώσεων που συγκροτούν το κίνημα: *Action*, *Coordinamento cittadino di lotta per la casa* και *Blocchi Precari Metropolitani* από το 2001 μέχρι και το 2010.

Η μελέτη περίπτωσης του κινήματος στη Βαρκελώνη και τη Μαδρίτη (κεφάλαιο 6) αφορά στο πολύ μαζικό νεανικό κίνημα για το δικαίωμα σε αξιοπρεπή κατοικία (*Vivienda digna*) που έγινε γνωστό και ως *VdeVivienda*. Το κίνημα αυτό ξέσπασε το 2005 και έδωσε το 2008, την περίοδο κορύφωσης και έκρηξης της κατασκευαστικής φούσκας στην Ισπανία, με επίκεντρο τις διαδοχικές εκλογικές διαδικασίες εκείνης της περιόδου. Κινήθηκε κυρίως στο συμβολικό επίπεδο και κινητοποίησε κυρίως νέους που ανήκαν σε μεσοστρώματα, ή στη γενικότερη κατηγορία του *prekariou* (που αναφέρεται στην κανονικοποίηση της επισφάλειας σε όλους τομείς του βίου). Η διατριβή παρακολουθεί την ανάδυση του αιτήματος για το δικαίωμα στην κατοικία σε ένα περιβάλλον όπου μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε αμφισβητηθεί μαζικά το μοντέλο αστικής ανάπτυξης που οδήγησε την Ισπανία στην κρίση ούτε οι κοινωνικές του επιπτώσεις. Παρακολουθεί επίσης πώς το κίνημα αποτέλεσε μια διαδικασία κινηματικής εκπαίδευσης και κοινωνικής συνειδητοποίησης, που έβαλε τις βάσεις για την ανάδυση του πρόσφατου μαζικού κινήματος ενάντια στις κατασχέσεις και τις εξώσεις.

Στην Ελλάδα η μελέτη περίπτωσης (κεφάλαιο 7) αφορά στην ιστορική εξέλιξη των συγκρούσεων και διεκδικήσεων με κεντρικό επίδικο την κατοικία και τον εντοπισμό των συλλογικών δρώντων που επεξεργάστηκαν αιτήματα ή ανέπτυξαν πρακτικές που αφορούν το δικαίωμα στην κατοικία την πιο πρόσφατη περίοδο χωρίς απαραίτητα να πολιτικοποιούν τη διεκδίκησή του ή να προβαίνουν σε κινηματικές δράσεις. Η ιστορική επισκόπηση εστιάζει σε ιστορικές περιόδους και ζητήματα που λειτούργησαν ως πυκνωτές κοινωνικών διεργασιών, όπως για παράδειγμα η εγκατάσταση των προσφύγων και το ζήτημα των αυθαιρέτων. Πιο αναλυτικά εξετάζονται ο λόγος των καταλήψεων στέγης του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού χώρου σε σχέση με την κατοικία την αρχική περίοδο ανάδυσής τους, ο λόγος των οργανώσεων για τους άστεγους μετά το 2000 και οι κινητοποιήσεις ενάντια στην υπερφορολόγηση των ακινήτων και τους πλειστηριασμούς την περίοδο της κρίσης. Εκ των υστέρων γίνεται σαφές ότι πέρα από την κατανόηση της απουσίας ζητούμενο είναι οι παρουσίες. Παρουσίες συλλογικών και κινηματικών δρώντων οι οποίες προσεγγίζονται και σε σχέση με τις μορφές και τα περιεχόμενα των κινήματων στην Ιταλία και την Ισπανία. Η συγκριτική προσέγγιση εδώ έχει σκοπό να τροφοδοτήσει τη συζήτηση σε σχέση με επίκαιρα ερωτήματα, διλήμματα και προοπτικές στη διαδικασία διαμόρφωσης αιτημάτων και δημόσιων πολιτικών για το δικαίωμα στην κατοικία σήμερα.

Χρονική οριοθέτηση της έρευνας και γεωγραφικές κλίμακες αναφοράς

Η έρευνα τοποθετείται χρονικά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού και κυρίως την περίοδο εντατικοποίησης των διαδικασιών – διαφοροποιημένης και άνισης – νεοφιλελευθεροποίησης σε

παγκόσμια κλίμακα. Η περίοδος αυτή ξεκινάει μετά τα μέσα του 1990 και επιταχύνεται ιδιαίτερα μετά το 2000 (φούσκα dot.com, δίδυμοι πύργοι) μέχρι τη συγκυρία της πρόσφατης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η δεκαετία 2000-2010 είναι η χρονική περίοδος εντατικοποίησης και εδραίωσης του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος στις χώρες και τις πόλεις της Δύσης, ενώ η αυξανόμενη επιρροή υπερεθνικών θεσμών διακυβέρνησης (ΕΕ, ΔΝΤ, ΠΟΕ) σε μεγάλο βαθμό καθορίζει τη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών. Παράλληλα όμως με τις μεταλλαγές που συμβαίνουν στην οικονομία και τις μορφές διακυβέρνησης σε παγκόσμια κλίμακα, διεθνοποιούνται οι κοινωνικές κινητοποιήσεις και τα κινήματα, καθώς αναπτύσσονται νέες μορφές δικτυακής οργάνωσης που διευκολύνουν την επικοινωνία και τον συντονισμό πέρα από τα στενά τοπικά όρια και εντείνουν την αλληλεπίδραση, την ενημέρωση και τη μεταφορά πρακτικών, λόγων και αιτημάτων και καθώς γίνεται πιο αναγκαία η δράση πέρα από το τοπικό και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η οριοθέτηση του αντικείμενου της διατριβής και η επιλογή των μελετών περίπτωσης πήρε την τελική της μορφή το 2008, στη συγκυρία της έκρηξης της φούσκας των ακινήτων στην Ισπανία και της κρίσης των ενυπόθηκων δανείων υψηλού ρίσκου στις ΗΠΑ, γεγονότα που αποτέλεσαν την αφετηρία της πολύπλευρης και βαθιάς παγκόσμιας κρίσης, στο επίκεντρο της οποίας βρέθηκε η Νότια Ευρώπη και ιδιαίτερα η Ελλάδα, ως εμβληματικό παράδειγμα πειραματισμού σε ακραία νεοφιλελεύθερες και αυταρχικές πολιτικές λιτότητας. Ο κομβικός ρόλος της κατοικίας τόσο στα αίτια όσο και στις επιπτώσεις της κρίσης δημιουργούν νέα δεδομένα που σε μεγάλο βαθμό επηρεάζουν και μεταλλάσσουν το αντικείμενο της έρευνάς με συνέπεια να γίνεται πολύ δύσκολη η οριοθέτηση του χρονικού εύρους της μελέτης, αλλά και του ίδιου του αντικείμενου καθώς το ζήτημα της κατοικίας βρίσκεται σταθερά με μεγάλη ένταση στον δημόσιο διάλογο, ενώ οι κινητοποιήσεις πολλαπλασιάζονται και νέα υποκείμενα αναδύονται καθώς εντείνεται η κρίση της κατοικίας. Στο πλαίσιο της κρίσης, ως χρονικό όριο μπαίνει το 2010, μια χρονολογία που χωρίς να αποτελεί κοινό ορόσημο για την εξέλιξη της κρίσης συνολικά στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, κατά κάποιο τρόπο σηματοδοτεί την αρχή μιας νέας περιόδου έντασης του ζητήματος της κατοικίας και των κοινωνικών διεκδικήσεων. Το 2010 σηματοδοτεί μια νέα περίοδο στους συσχετισμούς και τους μηχανισμούς διαχείρισης της κρίσης σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Στην Ελλάδα αρχίζει η εφαρμογή του δημοσιονομικού προγράμματος προσαρμογής και των μνημονίων, ενώ οι οικονομίες της Ισπανίας και της Ιταλίας σταδιακά μπαίνουν σε εποπτεία με βάση τις ευρωπαϊκές πολιτικές λιτότητας.

Σε σχέση με τις γεωγραφικές κλίμακες αναφοράς, η διατριβή κινείται σε πολλαπλές διαπλεκόμενες κλίμακες. Υπάρχουν ζητήματα που εξετάζονται σε εθνική κλίμακα (πχ θεσμοί, πολιτικές), άλλα σε υπερεθνική (Νότια Ευρώπη, Ευρωπαϊκή Ένωση, παγκόσμια οικονομία) και άλλα σε τοπική (τοπική αυτοδιοίκηση, στον χώρο της πόλης και στη μικροκλίμακα γειτονιάς). Η άρθρωση σε πολλαπλές κλίμακες σχετίζεται και με τον σύνθετο χαρακτήρα της κατοικίας (με τις πολλαπλές ιδιότητες ως εμπόρευμα, προϊόν, φυσικό αντικείμενο, φορέας συμβολισμών και νοημάτων) και του στεγαστικού ζητήματος. Σε μεγάλο βαθμό, όπως θα δούμε κατά την πορεία της διατριβής, η κλίμακα και ο γεωγραφικός χώρος της κινητοποίησης διαφοροποιείται και ανάλογα με τη δομή της αγοράς κατοικίας και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της στεγαστικής πολιτικής στην κάθε χώρα (το επίπεδο

αποκέντρωσης, τη διαφοροποίηση και ιστορική εξέλιξη των τοπικών πολιτικών, την εφαρμογή των πολιτικών στο τοπικό επίπεδο και τους θεσμούς διακυβέρνησης).

1.2.2 Η Νότια Ευρώπη ως ενιαία περιοχή μελέτης : ενότητα-μέσα-από-τις διαφορές

Η εστίαση στην ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια των χωρών του νότου της Ευρώπης ως μια διακριτή ενότητα ήταν από τις αρχικές επιλογές της έρευνας. Η πρόσφατη περίοδος της κρίσης έκανε ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη βαθύτερης και πιο συστηματικής μελέτης, μετάφρασης και κατανόησης των ιδιαίτερων συνθηκών, των κοινών χαρακτηριστικών και των κρίσιμων διαφορών, αλλά και των κοινωνικών διεργασιών, της συγκρότησης κινήματων, των εναλλακτικών λόγων και πρακτικών που μπορούν δυνητικά να συνομιλήσουν και να συντεθούν. Αφετηρία της έρευνας είναι ο εντοπισμός σε πολλές συγκριτικές μελέτες των Ευρωπαϊκών στεγαστικών συστημάτων μιας διακριτής νοτιοευρωπαϊκής ομάδας/ενότητας (Allet et al. 2004) που διαμορφώνει έναν «κοινό τόπο» και το υπόβαθρο για να προχωρήσει η διερεύνηση περαιτέρω. Τα ζητήματα που αφορούν συγκεκριμένα στην κατοικία παρουσιάζονται εκτενέστερα στο υπόκεφαλαιο 4.2.

Η Νότια Ευρώπη έχει μελετηθεί ως ενότητα κρατών-περιφερειών από διαφορετικές οπτικές που αφορούν στην ιστορία, τη φυσική γεωγραφία, την αστικοποίηση και τον πολιτισμό, τη συγκρότηση του σύγχρονου κράτους, το κράτος πρόνοιας, την αγορά εργασίας, το στεγαστικό σύστημα κα. Στις μελέτες αυτές αναδεικνύονται οι ομοιότητες και οι διαφορές των τεσσάρων μεγαλύτερων κρατών² (Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα, Πορτογαλία) σε σχέση με τα βόρεια και δυτικά Ευρωπαϊκά κράτη. Πολλές μελέτες ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '90, προσεγγίζουν τις χώρες αυτές ως μια διακριτή περιφερειακή ενότητα, η οποία μοιράζεται γεωγραφικά, και άλλα σημαντικά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν τη διενέργεια συγκριτικών αναλύσεων. Οι ομοιότητες σε μεγάλο βαθμό συναρτώνται από την ιδιαίτερη ιστορική πορεία συγκρότησης των κρατών αυτών που καθορίστηκε από το πέρασμα δικτατορικών καθεστώτων, πολιτική αστάθεια και τη σταδιακή μετάβαση στη δημοκρατία, αλλά και τη διαφοροποιημένη χρονικότητα στη μετάβαση από την αγροτική οικονομία στην εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση, καθώς και την ανάπτυξη ενός εκτεταμένου άτυπου τομέα.

Η λειτουργία του κράτους και των σύγχρονων μεταρρυθμίσεων του στις χώρες αυτές θεωρείται ότι παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες ώστε να μπορεί να γίνει αναφορά στην ύπαρξη ενός 'ιδεοτύπου' του νοτιοευρωπαϊκού κράτους, με κοινά χαρακτηριστικά τις πολιτικές πελατειακές σχέσεις που συντελούν στην απορρόφηση των κοινωνικών αναταράξεων, τον άνισο χαρακτήρα του δημόσιου τομέα, τη νομοθετική υπερ-παραγωγή και τη φορμαλιστική ακαμψία και αντιφατικότητα των νομοθετικών ρυθμίσεων, την απουσία μιας διοικητικής ελίτ, με εξαίρεση την Ισπανία (Σωτηρόπουλος 2007:184). Σε σχέση με τις κοινές τάσεις στις μεταρρυθμίσεις³ που συντελούνται τη

² Στις χώρες της Νότιας Ευρώπης περιλαμβάνονται και η Κύπρος, η Μάλτα, ενώ σε κάποιες μελέτες εντάσσεται και η Ευρωπαϊκή Τουρκία.

³ Οι μεταρρυθμίσεις αφορούν την περίοδο ένταξης των χωρών αυτών στην ΕΕ, οι οποίες εντάθηκαν ιδιαίτερα με την εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος μετά τα μέσα του '90, τις χρηματοδοτήσεις των αναπτυξιακών και κοινωνικών έργων κλπ. Η πρόσφατη περίοδος της κρίσης προκαλεί βίαιες αλλαγές στην οικονομία, τη δομή του κράτους και του δημόσιου

νεοφιλελεύθερη περίοδο ο Σωτηρόπουλος εντοπίζει τρεις κατευθύνσεις μεταρρύθμισης: τη διοικητική αποκέντρωση, τον περιορισμό του κράτους, κυρίως μέσω ιδιωτικοποιήσεων του δημόσιου τομέα, και τις επιπτώσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε ότι αφορά στην οργάνωση των νοτιοευρωπαϊκών κρατικών μηχανισμών (Σωτηρόπουλος 2007: 191-193).⁴

Αντίστοιχα σε σχέση με το κράτος πρόνοιας οι μελετητές παρατηρούν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά τα οποία μας επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για ένα σχετικά διακριτό «μοντέλο» κοινωνικής πολιτικής στις τέσσερις αυτές χώρες.⁵ Στην πληθώρα συγκριτικών μελετών του κράτους πρόνοιας που έχουν γίνει, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης εμφανίζονται στις περισσότερες περιπτώσεις (και ανάλογα με τις παραμέτρους που ορίζει το κάθε συγκριτικό μοντέλο) ως μια διακριτή υποομάδα που αντιστοιχεί σε ένα κοινό υπόδειγμα κράτους πρόνοιας. Το υπόδειγμα αυτό έχει ονομαστεί νοτιοευρωπαϊκό ή μεσογειακό, και έχει χαρακτηριστεί στοιχειώδες⁶ (Balrow and Duncan 1994), οικογενειοκρατικό (Ferrera 1996, Mingione 1995), λατινο-γενές (Liebfried 1992) ή ότι ανήκει στη νότιοευρωπαϊκή οικογένεια εθνών⁷ (Castles 1993), ενώ σε άλλες γίνεται αναφορά στο 'νοτιοευρωπαϊκό σύνδρομο' στην κοινωνική πολιτική (Rhodes 1996).

Σε όλες αυτές τις προσεγγίσεις η Νότια Ευρώπη αντιπαραβάλλεται με ένα εξίσου ιδεοτυπικό⁸ πρότυπο κράτους πρόνοιας που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της φορντιστικής βιομηχανικής οικονομίας και των κεϋνσιανών πολιτικών. Ως εκ τούτου οι διαφορές των συστημάτων πρόνοιας της Νότιας Ευρώπης εμφανίζονται ως αποτέλεσμα υπανάπτυξης που οφείλεται στις συγκεκριμένες συνθήκες σχηματισμού των πολιτικών και πολιτειακών καθεστώτων και των οικονομικό-κοινωνικών πλαισίων σε αυτές τις χώρες, οι οποίες σχετίζονται με την πρόσφατη αστικοποίηση αγροτικών πληθυσμών και τις ειδικές πολιτικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν.⁹ Η ιστορική συγκρότηση της

τομέα, και την κοινωνία που μένει να φανούν, ενώ παράλληλα φαίνεται να μετατοπίζονται συνολικά οι στοχεύσεις του εγχειρήματος της ενιαίας Ευρώπης.

⁴ Η διοικητική αποκέντρωση στην Ιταλία ήταν αρκετά εκτεταμένη και ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '70 και στην Ισπανία από τα τέλη της ίδιας δεκαετίας και τις αρχές του '80 (Σωτηρόπουλος 2007:193). Στην Ελλάδα η διοικητική μεταρρύθμιση, που αφορούσε σε μεγάλο βαθμό και την αποκέντρωση αρμοδιοτήτων ξεκίνησε το 1997 και συνεχίστηκε το 2010.

⁵ «Οι πρώτες συγκριτικές έρευνες της δεκαετίας του '90 επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ορισμένων συστηματικών περιφερειακών ομοιοτήτων, όπως είναι: η σχετική υπανάπτυξη του κοινωνικού κράτους και ο στοιχειώδης χαρακτήρας των πραγματικών επιτευγμάτων του σε αντίθεση με τα υπεσχημένα, ή ακόμη και τα νομοθετημένα, η σημασία και η ανθεκτικότητα της οικογένειας ως ενός «συμπληρωματικού μηχανισμού» για την πρόνοια των μελών της, με σημαντικές επιπτώσεις στο κοινωνικό φύλο και μια κοινωνική κουλτούρα που διαπνέεται από μια ιδιότυπη αλληλεγγύη, έντονα επηρεασμένη από το κοινωνικό δόγμα της Εκκλησίας» (Allen et al 2004:5).

⁶ Πρωτόλειο, με λίγους πόρους και χαμηλή αποτελεσματικότητα σε σχέση με τους στόχους του.

⁷ Μια κριτική που ασκείται στην προσπάθεια ανάλυσης των κρατών πρόνοιας με βάση κάποιους ιδεοτύπους είναι ότι υποβαθμίζει σε μεγάλο βαθμό τις διαφορές, δεν λαμβάνει υπόψη τις ιστορικές διαδρομές διαμόρφωσης των συγκεκριμένων σχηματισμών, ούτε τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών δρώντων που συνδιαμορφώνουν το σύστημα πρόνοιας (κράτος, αγορά, κοινωνία). Ο Castles (1993) αντιπροτείνεται μια προσέγγιση με βάση 'οικογένειες εθνών' που βασίζεται στις παρόμοιες ιστορικές διαδρομές ομάδων χωρών και εντοπίζει τέσσερις οικογένειες εθνών.

⁸ Η χρήση αρχετυπικών ομάδων/ιδεοτύπων κρατών πρόνοιας γίνεται εργαλειακά για να διευκολυνθεί η ανάλυση. Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία που ερμηνεύει τη χρήση των συγκεκριμένων ιδεοτύπων (Balrow and Duncan 1994, Balchin 1996, Kemeny 1996, Allen 2006) στη βάση της τυπολόγησης του Esping-Andersen (1990), (βλ. και υποσημείωση 67).

⁹ Πολύ σοβαρές κριτικές και αντιρρήσεις έχουν εκφραστεί στις προσεγγίσεις της υπανάπτυξης με βασικό επιχειρήμα ότι αυτές βασίζονται στην υπόθεση ότι υπάρχει ένα 'κανονικό' μοντέλο ανάπτυξης με γραμμική εξέλιξη στον χρόνο το οποίο ταυτίζεται με το φορντιστικό μοντέλο και την ιστορία ανάπτυξης των κεντροευρωπαϊκών και βόρειοδυτικών κρατών, ενώ αντίθετα πρέπει να ανανωριστεί μια διαφοροποιημένη αφήγηση εσυγχρονισμού για χώρες και περιφέρειες που δεν ακολούθησαν αυτή την εξέλιξη. Πολύ μεγάλη συζήτηση υπάρχει και για τις αντίστοιχες θεωρίες της μεταπολίτευσης για την υπανάπτυξη του κράτους και της κοινωνίας στην Ελλάδα (πχ Μουζέλης 1978) που τα συνέκριναν με χώρες των

σχέσης κράτους-κοινωνίας χαρακτηρίστηκε από περιορισμένη προλεταριοποίηση της κοινωνίας, οικογενειοκρατία και επιλεκτικότητα στην ενίσχυση των δικαιωμάτων που συνδέονται με συγκεκριμένες ομάδες, τάξεις ή επαγγελματικούς κλάδους, διατηρώντας ή μη-διαταράσσοντας τις μεταξύ τους ισορροπίες (Mingione 1995). Σχετικά με τον περιορισμένο χαρακτήρα της κοινωνικής βοήθειας, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον συνδυασμό του ρόλου της οικογένειας και των τοπικών δικτύων αλληλεγγύης, την ανάπτυξη της άτυπης οικονομίας και τις διοικητικές αδυναμίες ιδιαίτερα του περιφερειακού και χαμηλής βαθμίδας κρατικού μηχανισμού (Ferrera 1996). Στην ουσία η οικογένεια και ο κοινωνικός τομέας (κυρίως η εκκλησία) είναι αυτή που παρέχει ένα δίκτυο προστασίας στα μέλη της και φροντίζει μια σειρά από πεδία όπως είναι η φροντίδα των παιδιών, η ανεργία, τα ηλικιωμένα ή με ειδικές ανάγκες μέλη, καθώς και την πρόσβαση στην κατοικία.

Από την άλλη δεν πρέπει να υποβαθμίζεται η ύπαρξη σημαντικών διαφορών μεταξύ – και στο εσωτερικό – των τεσσάρων νοτιοευρωπαϊκών περιπτώσεων που δυσκολεύουν την κατάταξή τους σε συγκεκριμένους ιδεότυπους.¹⁰ Ειδικά σε σχέση με το κράτος πρόνοιας και τις δημόσιες πολιτικές πολλοί μελετητές ισχυρίζονται ότι λόγω των σημαντικών εσωτερικών διαφοροποιήσεων των νοτιοευρωπαϊκών κρατών, η προσπάθεια κατάταξής τους σε ένα εννιαίο μοντέλο δεν βοηθά τη σε βάθος κατανόηση των συστημάτων προστασίας και πρόνοιας (των διαδικασιών, των δρώντων και των σχέσεων) αλλά ούτε και των κοινωνικών φαινομένων που καλούνται να αντιμετωπίσουν (φτώχεια, κοινωνικές ανισότητες). Αντίθετα η ανάλυση των τοπικών συστημάτων πρόνοιας¹¹ – του τύπου της κατανομής εργασίας μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, του τύπου των προβλημάτων που καθορίζουν τη δράση στο τοπικό επίπεδο κλπ – μπορεί να είναι πολύ πιο ουσιαστική (Tosi 2003:34).

Τέλος υπάρχουν εκτεταμένες μελέτες στον τομέα της γεωγραφίας για το μεσογειακό ή νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο αστικής ανάπτυξης που σχετίζονται με τις υλικές συνθήκες ανάπτυξης των πόλεων, δηλαδή τη δομή της ιδιοκτησίας της γης, το σύστημα σχεδιασμού, τις διαδικασίες κατανομής γης και κατοικίας, τη δομή του ανταγωνισμού στις διαδικασίες παραγωγής του χώρου (κλίμακα κεφαλαίου, σχέσεις δημόσιου ιδιωτικού, ένταση κερδοσκοπίας). Και πιο πρόσφατα σε σχέση με τις διαδικασίες αστικής διακυβέρνησης και την προσαρμογή των μεσογειακών πόλεων στις επιταγές της ευρωπαϊκής ενοποίησης, της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης και του ανταγωνισμού (Seixas and Albet 2010). Σε γενικές γραμμές οι Μεσογειακές πόλεις παρουσιάζουν

Βαλκανίων ή της Λατινικής Αμερικής. Παράλληλα αναπτύχθηκαν μια σειρά από προσεγγίσεις για τις ιδιαιτερότητες του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα (Τσουκαλάς 1986, Μαλούτας και Οικονόμου 1988, Σωτηρόπουλος 2007).

¹⁰ Ειδικά η Ιταλία και η Ισπανία έχουν πολύ μικρότερη εσωτερική διοικητική ομοιογένεια λόγω της λειτουργίας τους σε μεγάλο βαθμό ως ομοσπονδιακά κράτη. Η Ιταλία διαιρέθηκε τη δεκαετία του 1970 σε 15 περιφέρειες (Regioni) που κυβερνώνται από διαφορετικά πολιτικά κόμματα (περιφερειακές κυβερνήσεις), και αντίστοιχα η Ισπανία διαιρέθηκε μεταξύ 1977 και 1983, σε 17 Αυτόνομες κοινότητες (comunidades autonomas) που ανέπτυξαν διαφορετικές πορείες δημόσιας διοίκησης, (Χατζημιχάλης 1987, Σωτηρόπουλος 2007:186).

¹¹ Η συζήτηση για την τοπική διάσταση της παροχής υπηρεσιών πρόνοιας είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην Ιταλία, και αντικατοπτρίζει σε έναν βαθμό τα ζητήματα που προέκυψαν με την αποκέντρωση της κοινωνικής πολιτικής μετά το '90, και τη συγκρότηση του Ιταλικού κράτους που αποδίδει μεγάλη ισχύ και αρμοδιότητες στις περιφέρειες. Με αυτό το θέμα καταπιάνονται και οι Andreotti et al (2012). Η συζήτηση αυτή περιλαμβάνει και την κριτική στις διαδικασίες αποκέντρωσης που οδήγησαν στην όξυνση των διαπεριφερειακών ανισοτήτων λόγω της κατάργησης του αναδιανεμητικού ρόλου του εθνικού προϋπολογισμού από το κεντρικό κράτος, αλλά και της κεντρικής ρύθμισης του σχεδιασμού (και του ελέγχου) της παροχής υπηρεσιών στο τοπικό επίπεδο.

ένα σύνολο χαρακτηριστικών που είτε διαφέρουν, είτε δεν υπάρχουν στις πόλεις του Βορρά. Η μικρή ατομική ιδιοκτησία, η ιδιωτική ανέγερση κατοικιών, η ανάμιξη χρήσεων γης και κοινωνικών ομάδων, οι ελλείψεις αστικής υποδομής, τα αυθαίρετα και η πολυαπασχόληση δεν αποτελούν υπολείμματα μιας προηγούμενης φάσης του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά προϊόντα διαφορετικών 'τροχιών' οικονομικής και αστικής ανάπτυξης. Στις μελέτες που έγιναν ιδιαίτερα τη δεκαετία του '80 η νότιοευρωπαϊκή αστική ανάπτυξη διεκδικεί την αυτοτέλειά της, όχι ως παρέκκλιση ή υπανάπτυξη, αλλά ως μια 'εναλλακτική' στο μοντερνιστικό αφήγημα (Leontidou 1996), μια διαφοροποιημένη παράλληλη πορεία. Αυτό είναι ένα διαρκώς επίκαιρο διακύβευμα στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής ενοποίησης και των ευρύτερων διαδικασιών παγκοσμιοποίησης, που επιβεβαιώνεται περισσότερο την περίοδο της κρίσης.

1.2.3 Διαμορφώνοντας τη μεθοδολογική και εννοιολογική εργαλειοθήκη της έρευνας

Προσεγγίσεις και εργαλεία από τις μελέτες κοινωνικών κινημάτων

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις και θεωρίες για τα κοινωνικά κινήματα είναι προϊόντα συγκεκριμένων χωρο-χρονικών συνθηκών. Αντανακλούν δηλαδή το εμπειρικό υλικό που προκύπτει από την παρατήρηση γεγονότων στον τόπο και τον χρόνο που έλαβαν χώρα, και τις διαφορετικές πολιτικές και επιστημονικές θεωρήσεις της κάθε εποχής. Και αντίστροφα επηρεάζουν τις αυτοαναπαραστάσεις των κινημάτων που λαμβάνουν χώρα συγχρονικά με τη διατύπωσή τους. Αποτελούν προϊόν πολιτικής και θεωρητικής αντιπαράθεσης, κριτικής και απόρριψης, και επομένως εξελίσσονται μέσα από μια ιστορική διαδικασία αλληλεπίδρασης και συζήτησης. Παρόλο που πολλές από τις διαφορετικές προσεγγίσεις έχουν προκύψει μέσα από έντονες αντιπαράθεσεις και κριτική, έχουν συμβάλει με εννοιολογήσεις και εργαλεία που έχουν ενταχθεί στο κοινό λεξιλόγιο των μελετητών της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών συγκρούσεων. Έτσι η ιστορία και η εξέλιξη της μελέτης των κινημάτων προσφέρει μια *εννοιολογική εργαλειοθήκη* που επιτρέπει τη σύνδεση του μάκρο- με το μικρο-, της κοινωνικής δομής με τα βιώματα των ατόμων που βρίσκονται σε κινητοποίηση (Neveu 2010: 251-252).

Μεθοδολογικά και θεωρητικά η διατριβή ακολουθεί την προτροπή του Erik Neveu για τη χρήση των ερμηνευτικών εργαλείων για την κατανόηση των κινηματικών φαινομένων με μια συνθετική προσέγγιση. Από τις διαφορετικές θεωρήσεις των κοινωνικών κινημάτων και των κινημάτων πόλης αντλούνται οι όροι, οι αναλυτικές κατηγορίες, οι παράμετροι και άξονες της έρευνας, εντοπίζονται θεωρητικά και πολιτικά ερωτήματα που συγκροτούν την εργαλειοθήκη της διατριβής και βοηθούν στην οργάνωση και επεξεργασία του υλικού της έρευνας. Οι θεωρίες αυτές πραγματεύονται ερωτήματα όπως τι ονομάζουμε κοινωνικό κίνημα (ορισμός), γιατί (αιτίες), πότε (χρονικότητα, εξωτερικές και εσωτερικές συνθήκες) και με ποιους τρόπους (μηχανισμοί, διαδικασίες, καθοριστικοί παράγοντες) συγκροτούνται συλλογικά διεκδικητικά υποκείμενα που αναπτύσσουν συλλογικές δράσεις, τι μορφή αναπτύσσουν και πώς εξελίσσονται (τυπολογία, οργανωτικές δομές, διαδικασίες), τι περιεχόμενα (λόγος, αιτήματα, νοσηματοδότηση) και τι επιδράσεις έχουν.

Από τις θεωρίες των κοινωνικών κινημάτων αντλούνται εργαλεία για τη μελέτη της εσωτερικής συγκρότησης των κινημάτων (τι είναι, πώς συγκροτούνται), που βοηθούν στην περιγραφή των

κινηματικών φαινομένων (οργανωτικές μορφές, κοινωνική βάση, πόροι). Ενώ από τις μελέτες κοινωνικών κινημάτων πόλης αναδεικνύεται η μελέτη τους σε αλληλεπίδραση με το πεδίο της πόλης ως πεδίο συνειδητοποίησης των αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος, η έμφαση στη μελέτη του περιεχομένου των κινητοποιήσεων (λόγος και αιτήματα) και στις υλικές διαστάσεις της κινητοποίησης που σχετίζονται με την οικονομία, τις διαδικασίες παραγωγής αστικού χώρου και της κατοικίας, την κερδοσκοπία και τις σχέσεις εκμετάλλευσης, τις ανισότητες και τον αποκλεισμό (γιατί κινητοποιούνται). Βεβαίως, οι υλικές συνθήκες – αυτές που σχετίζονται με την οικονομία – όπως η φτώχεια, η άνιση κατανομή του πλούτου κα, θεωρούνται στις περισσότερες περιπτώσεις αναγκαία συνθήκη, αλλά όχι ικανή για την πυροδότηση κινητοποιήσεων. Έτσι οι θεωρίες κοινωνικών κινημάτων αναζητούν το ποιες είναι σε κάθε πλαίσιο οι καθοριστικές αιτίες ανάδυσης κινημάτων, επιδιώκοντας να απαντήσουν στο πότε και πώς η στέρηση και η δυσαρέσκεια μετατρέπονται σε αντικείμενο συλλογικών δράσεων και διεκδικήσεων.

Και οι δυο σχολές μελετούν τα αίτια ανάδυσης των κινημάτων σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, τις (δομικές ή συγκυριακές) εξωτερικές συνθήκες ανάδυσης ενός κινήματος. Η έννοια της *δομής των πολιτικών ευκαιριών* εισάγεται για να αναδείξει το πώς το ευρύτερο πολιτικό, οικονομικό και θεσμικό περιβάλλον επιδρά (διευκολύνει ή εμποδίζει) στην έκφραση ή ενσωμάτωση των συγκρούσεων και στην ανάδυση ή μη συλλογικών διεκδικήσεων και κοινωνικών κινημάτων. Οι συγκριτικές μελέτες κοινωνικών κινημάτων πόλης – επεκτείνοντας το συγκριτικό μοντέλο του Castells – υιοθετούν αντίστοιχα εργαλεία για να αναδείξουν μια σειρά από παραμέτρους του πλαισίου της πόλης που επιδρούν καθοριστικά στα κινήματα. Παράλληλα εστιάζουν στα αίτια ‘αποτυχίας’ ή υποχώρησης των κινημάτων, ιδιαίτερα σε σχέση με τις μεταλλαγές του κράτους πρόνοιας και τις διαδικασίες διακυβέρνησης στο τοπικό επίπεδο.

Οι μελέτες των κοινωνικών κινημάτων αναδεικνύουν την ιστορική εξάρτηση των κινητοποιήσεων σε σχέση με τις μορφές που παίρνουν σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους και τον μακρύ χρόνο μετασχηματισμού και εξέλιξής τους μέσα από συγκρουσιακούς κύκλους. Η ιστορικότητα και οι ευρύτερες δομικές συνθήκες (οικονομία, θεσμοί, πολιτικό σύστημα) καθορίζουν και τον τρόπο που γίνεται αντιληπτό ένα ζήτημα ως κοινωνικό πρόβλημα για το οποίο χρειάζεται να γίνει κάτι, αλλά και τις απαντήσεις σε σχέση με το τι πρέπει να γίνει. Έτσι, το δικαίωμα στην κατοικία δεν είναι μια αυτονόητη έννοια, όπως και η αναγνώριση του προβλήματος της κατοικίας δεν προκύπτει φυσικά και από μόνη της από την πραγματικότητα των στεγαστικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Η κατασκευή και νοηματοδότηση των κοινωνικών προβλημάτων νοείται ως μια δυναμική διαδικασία που παράγεται μέσα από την αλληλεπίδραση των διαφορετικών και ανταγωνιστικών – συχνά συγκρουσιακών – ‘πλασιώσεων’ του ζητήματος της κατοικίας που εκφράζουν διαφορετικά συμφέροντα και διαφορετικές θέσεις δύναμης και εξουσίας.

Στη διατριβή μέρος των τριών μελετών περίπτωσης αποτελεί και η κατανόηση του τρόπου που κατασκευάζεται στη δημόσια συζήτηση το ζήτημα της κατοικίας στην κάθε χώρα και του πώς συγκροτείται το ευρύτερο διαλογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο λόγος και η δράση των κινημάτων. Επιμέρους ερωτήματα που διερευνώνται αφορούν: το πού εστιάζει η κυρίαρχη συζήτηση για τα ζητήματα της κατοικίας και ποια είναι τα θέματα που αναδεικνύονται, το κατά

πόσο έχει ερευνηθεί, τεκμηριωθεί, αναλυθεί και συζητηθεί ένα θέμα, κατά πόσο οι διαφορετικοί δρώντες που σχετίζονται με τον στεγαστικό τομέα διατυπώνουν ανοιχτά τις θέσεις τους και τις καταθέτουν σε δημόσια αντιπαράθεση.¹² Ενώ παράλληλα το ίδιο το κίνημα, μέσα από τον λόγο, την πρακτική και τις συλλογικές επεξεργασίες που παράγει, αναγκάζει την κοινή γνώμη να αναγνωρίσει και άλλες, συχνά αθέατες, πλευρές του ζητήματος. Υπό αυτή την οπτική, η νοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία είναι μια δυναμική διαδικασία, ένα πεδίο διεκδίκησης και συσχετισμού δυνάμεων, ενώ τα κοινωνικά κινήματα για την κατοικία εισάγονται ως σημαντικοί δρώντες ανανοηματοδότησης του δικαιώματος στην κατοικία μέσα από τον λόγο και τη δράση τους.

Η μελέτη του λόγου των κινήματων βασίζεται στη *μέθοδο ανάλυσης των νοηματικών πλαισίων*, μια μέθοδος που έχει στόχο την οργάνωση του προφορικού και γραπτού λόγου των κινήματων σε κατηγορίες που αντιπροσωπεύουν ευρύτερους παράγοντες μέσα από μια διαδικασία κωδικοποίησης κειμένων. Χρησιμοποιεί δείγματα κειμένων του κινήματος ή/και συνεντεύξεις με μέλη του κινήματος, και εστιάζει περισσότερο στο περιεχόμενο και τη δομή τους (Johnston 2002).¹³ Η μελέτη της νοηματικής πλαισίωσης βοηθάει στην κατανόηση της παραγωγής του κινήματος ως μια στρατηγική επιλογή των μελών μιας κινήματος οργάνωσης και ως μια δυναμική διαδικασία κατά τη συγκρότηση και εξέλιξη των κινήματων. Η διατριβή βασίζεται κυρίως στις θεωρητικές επεξεργασίες και τα ερωτήματα που θέτει αυτή η προσέγγιση (παρουσιάζεται στο υποκεφάλαιο 2.2), και όχι τόσο στην αυστηρή διάκριση και κωδικοποίηση των πλαισίων.

Η ανάλυση της νοηματικής πλαισίωσης χρησιμοποιείται ως εργαλείο για την κατανόηση του πώς τα διαφορετικά κινήματα αντιλαμβάνονται το ζήτημα της κατοικίας και πώς το επικοινωνούν προς την κοινωνία, και κυρίως πώς συγκροτούν συλλογικές γνωσιακές διεργασίες και μετασημασιακό λόγο. Σε μεθοδολογικό επίπεδο, παρέχει ένα πλαίσιο για την ανάλυση των υπό μελέτη κειμένων σε ενότητες (με βάση τη λογική των φάσεων νοηματικής πλαισίωσης (Cress and Snow 2000): ορισμός του εμείς/αντιπάλων, προγνωστικό πλαίσιο, διαγνωστικό πλαίσιο, παρακίνηση σε δράση) με ανάλογο τρόπο στις μελέτες περιπτώσεων – εκεί που είναι εφικτό με δεδομένο ότι η μελέτη περίπτωσης της Ελλάδας έχει διαφορετική δομή – διευκολύνοντας έτσι και τη συγκρισιμότητά τους. Στις τρεις μελέτες περίπτωσης (κεφάλαια 6.3, 7.3, 8.2 και 8.3) διακρίνονται νοηματικά πλαίσια σε κατηγορίες που αφορούν: α) τη συγκρότηση του κινήματος υποκειμένου και τον αυτοπροδιορισμό του: πώς ορίζεται το “εμείς” και ποιοι είναι οι αντίπαλοι, β) το διαγνωστικό πλαίσιο με έμφαση στον ρόλο των αρχών και των δημόσιων πολιτικών, γ) το προγνωστικό πλαίσιο, δηλαδή τα αιτήματα και τις συγκεκριμένες προτάσεις των κινήματων, και δ) τη νοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία και τη ρητορική στρατηγική του κινήματος σε σχέση με τη νομοθετική θέσμισή του.

¹² Μια δυσκολία που υπάρχει στη μελέτη της πολιτικής σφαίρας (συγκεκριμένα το πεδίο διαπραγμάτευσης των πολιτικών για την κατοικία) στην Ιταλία και την Ισπανία είναι ότι δεν έχω άμεση και βιωματική γνώση των πραγματικών διαστάσεων αυτών των διαδικασιών όπως έχω για την Ελλάδα. Έτσι είναι πιθανό να υπερεπρόβάλω ή να δίνω μεγαλύτερη σημασία στη συμβολή δρώντων την οποία προσεγγίζω μόνο μέσα από τη δική τους αυτο-αναπαράσταση και προβολή (και τις κριτικές αντιπάλων), οι οποίοι στην πραγματικότητα δεν έχουν την αντίστοιχη απήχηση.

¹³ Η ανάλυση των νοηματικών πλαισίων δεν ταυτίζεται με την ανάλυση λόγου. Δεν ασχολείται με τις ευρύτερες πολιτισμικές διαδικασίες (τις βαθιές δομές και τις ιδέες που καθορίζουν – και περιορίζουν – το λόγο των κινήματων), δεν κάνει εκτενή ανάλυση κειμένων, δεν αναζητά τα νοήματα πίσω από τη συγκεκριμένη χρήση των λέξεων (Johnston 2002).

Στο τελευταίο υποκεφάλαιο της κάθε μελέτης περίπτωσης γίνεται μια προσπάθεια αποτίμησης των αποτελεσμάτων και της επίδρασης των υπό μελέτη κοινωνικών κινημάτων. Η αποτίμηση αυτή γίνεται απαντώντας σε μια σειρά από ερωτήματα που αναδεικνύονται στις θεωρητικές επεξεργασίες των κοινωνικών κινημάτων και των κινημάτων πόλης (κεφάλαια 2,4) και όπως προκύπτουν από τις μελέτες περίπτωσης και τους στόχους που βάζουν τα ίδια τα κινήματα κάθε φορά. Τα ερωτήματα αφορούν τη δημόσια απεύθυνση του κινήματος – την αναγνώρισή του από τους θεσμούς και την κοινή γνώμη, την ικανότητα να εισάγει ζητήματα στη δημόσια και πολιτική ατζέντα –, την επίτευξη άμεσου οφέλους για τα μέλη του κινήματος (πχ την εξασφάλιση πρόσβασης στη στέγη), τις επιδράσεις στις δημόσιες πολιτικές, τις ευρύτερες αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο, τις αλλαγές στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και διαμόρφωσης πολιτικών, στις ευρύτερες αντιλήψεις για ένα ζήτημα και στους όρους με τους οποίους διεξάγεται η συζήτηση για αυτό, και τέλος στις αλλαγές που συμβαίνουν στο ίδιο το κίνημα. Στο χρονικό εύρος εκπόνησης της διατριβής μελετήθηκαν κινηματικά φαινόμενα και γεγονότα αναδρομικά αλλά και συγχρονικά, καθώς τα κινήματα που μελετώνται εκτυλίσσονται παράλληλα με την έρευνα. Από τη μία αυτό δημιουργεί προβλήματα στην οριοθέτηση του αντικειμένου της έρευνας (χρονικά και σε σχέση με τον πολλαπλασιασμό των κινηματικών υποκειμένων και την εντατικοποίηση των δράσεων), από την άλλη δίνει ένα ικανό χρονικό εύρος ώστε προηγούμενα γεγονότα να μπορούν να αξιολογηθούν σε σχέση με τις σημερινές εξελίξεις.

Τα παραπάνω μεθοδολογικά και εννοιολογικά εργαλεία δεν αναπτύσσονται με την ίδια έκταση ή έμφαση στις μελέτες περίπτωσης,¹⁴ αλλά αποτελούν στο σύνολό τους καθοδηγητικούς άξονες για τα ζητήματα τα οποία πρέπει να λάβει υπόψη της η έρευνα. Ταυτόχρονα αποτρέπουν εύκολα συμπεράσματα και γενικεύσεις ειδικά για ζητήματα με τα οποία η διατριβή δεν ασχολείται διεξοδικά.

Προσεγγίσεις και εργαλεία από τις μελέτες της κατοικίας

Οι περισσότερες μελέτες για την κατοικία επικεντρώνονται στο να περιγράψουν τον στεγαστικό τομέα σε διαφορετικές χώρες κυρίως μέσω των τύπων ενοίκησης και στην ανάλυση επιμέρους προγραμμάτων και εργαλείων δημόσιας πολιτικής κατοικίας, όπως πολιτικές ενοικίων, πιστοδότηση, κοινωνική κατοικία κλπ. Η εστίαση στη συνολικότερη *πολιτική* κατοικίας – με την έννοια της πολιτικής διαδικασίας διαμόρφωσης δημόσιων πολιτικών (ή μη) – και στους δρώντες που αυτή περιλαμβάνει, δίνει μεγαλύτερη σημασία στη διαδικασία παρά στο αποτέλεσμα, στη δράση, τη διάδραση και τις κοινωνικές σχέσεις παρά στη δομή, στη διαδικασία μορφοποίησης και εφαρμογής των πολιτικών παρά στα επιμέρους περιεχόμενά της. Αφορά δηλαδή στη σύγκρουση και τη συνεργασία μεταξύ των δρώντων που έχουν συμφέροντα προσδεδεμένα με την παραγωγή

¹⁴ Ειδικότερα σε ότι αφορά στις μεθόδους που εφαρμόζονται στις προσεγγίσεις της βορειοαμερικανικής κοινωνιολογικής σχολής (δομή πολιτικών ευκαιριών, κινητοποίηση πόρων, νοηματική πλαίσιωση), αν και αποτέλεσαν βασικό θεωρητικό υπόβαθρο που καθοδήγησαν τις παρατηρήσεις μου στις μελέτες περίπτωσης, δεν ακολούθησα σε κανένα από τα παραπάνω πεδία την ποσοτική μέθοδο, δηλαδή τον καθορισμό δεικτών και παραμέτρων με στόχο τη συστηματική καταγραφή και εξαγωγή ποσοτικών στοιχείων που μπορούν να «αντικειμενοποιηθούν» τα ερευνητικά συμπεράσματα (στη λογική αιτίου-αποτελέσματος). Οι μελέτες περίπτωσης προσεγγίζονται με αφηγηματικό τρόπο που οργανώνεται όμως θεματικά από την παραπάνω επλεκτική σταχυολόγηση και σύνθεση της θεωρίας.

και παροχή κατοικίας και τελικά στις επιδράσεις αυτών των διαδράσεων στις πολιτικές, την εφαρμογή, τους θεσμούς, την εξουσία και τη νομιμοποίηση (Bengtsson 2012:207-208).

Η διατριβή επικεντρώνεται ιδιαίτερα στη θεσμική οργάνωση της παροχής κατοικίας, δηλαδή στον ρόλο του κράτους και των θεσμών, στην κατοικία ως μέρος του κράτους πρόνοιας και ευρύτερα ως αντικείμενο δημόσιων πολιτικών. Στις κλασσικές μελέτες στεγαστικών συστημάτων η *θεσμική οργάνωση της αγοράς κατοικίας* (εντός ή εκτός της στεγαστικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας) παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός εθνικού συστήματος στέγασης.¹⁵ Τα συστήματα πρόνοιας και τα στεγαστικά συστήματα διακρίνονται έτσι με βάση την κατανομή των μοντέλων ενοίκησης¹⁶ και τους μηχανισμούς παραγωγής κατοικίας, ως δυο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συστημάτων παροχής κατοικίας.

«[...] Τα μοντέλα παροχής γης και το καθεστώς χωροταξικού σχεδιασμού, σε συνδυασμό με τα μοντέλα απόκτησης κέρδους και το μέγεθος των κατασκευαστικών εταιριών, επηρεάζουν τη φύση και την κλίμακα του χτισμένου περιβάλλοντος (Barlow and Duncan, 1994). Η παροχή γης είναι ένας κομβικός παράγοντας για τον τύπο παραγωγής κατοικίας, που ταυτόχρονα καθορίζει και την κατανομή των μορφών ενοίκησης (Balchin 1996, Kemeny 1995), τη γεωγραφία τους στην πόλη και την κοινωνικο-χωρική κατανομή των νοικοκυριών.[...]» (Arbaci 2008: 97)

Η διατριβή εστιάζει κυρίως στην κατεύθυνση εκείνη των συγκριτικών μελετών κατοικίας που εξετάζει τις επιπτώσεις της επικράτησης του νεοφιλελεύθερου οικονομικού δόγματος στα στεγαστικά συστήματα των χωρών (σε ευρωπαϊκό ή διεθνές επίπεδο). Η μελέτη της εξέλιξης και μεταλλαγής των δημόσιων πολιτικών θεωρείται προνομιακή για την κατανόηση των διαδικασιών νεοφιλελευθεροποίησης και της εμπέδωσης του νεοφιλελευθερισμού σε διαφορετικά τοπικά πλαίσια. Οι ιδιαιτερότητες της θεσμικής οργάνωσης της παροχής κατοικίας, οι διαφορετικές

¹⁵ Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση δύο βασικές συνιστώσες ερμηνεύουν τις διαφοροποιήσεις της αγοράς κατοικίας μεταξύ των χωρών. Η πρώτη είναι η *δομή του συστήματος παροχής στέγης*, δηλαδή ο χαρακτήρας της οικοδομικής βιομηχανίας και οι διάφορες διαδικασίες ανάπτυξης του τομέα της κατοικίας. Η δεύτερη συνιστώσα σχετίζεται με ιδεολογικούς παράγοντες που δεν αφορούν τόσο τις κυβερνητικές πολιτικές και αποφάσεις, αλλά την ευρύτερη κουλτούρα γύρω από την κατοικία, δηλαδή τη γενικότερη κοινωνική ιδεολογία που επηρεάζει τις στάσεις και τις προσδοκίες της κοινωνίας για το κράτος πρόνοιας και την αγορά (Barlow και Duncan 1994: 27-28).

¹⁶ Ο τύπος της ενοίκησης ή ο τύπος κυριότητας, είναι βασική παράμετρος για την κατανόηση της πρόσβασης στην κατοικία σε μια χώρα και αφορά στη νομική μορφή ή καθεστώς με την οποία ο κάτοικος απολαμβάνει δικαιώματα χρήσης σε μια συγκεκριμένη κατοικία (ιδιοκτησία, ιδιοκτησία με δάνειο, ενοίκιο, κοινωνικό ενοίκιο, παραχώρηση κλπ). Η κατανομή των διαφορετικών τύπων ενοίκησης και η διαχρονική μεταβολή τους στην κάθε χώρα αποτελεί συνήθως την αφετηρία για την προσέγγιση των διαφορετικών στεγαστικών συστημάτων. Πιο αναλυτικές μελέτες της κατανομής των τύπων ενοίκησης δίνουν στοιχεία σε σχέση με την κατανομή διαφόρων κατηγοριοποιήσεων του πληθυσμού ανά τύπο ενοίκησης όπως: εισόδημα, τύπος νοικοκυριού, ηλικία, εθνότητα κ.α. Αυτή η ανάλυση μπορεί να δώσει χρήσιμες πληροφορίες για την ταξική συγκρότηση του στεγαστικού συστήματος στην κάθε χώρα και για τις ανισότητες εντός της κάθε κατηγορίας. Ταυτόχρονα, οι τύποι ενοίκησης αποτελούν ζωτικό πεδίο παρέμβασης για τη στεγαστική πολιτική και την εφαρμογή της, ακριβώς γιατί καθορίζουν την τυπική θέση των κατοίκων σε σχέση με τις δυνατότητες που έχουν ως ιδιοκτήτες, συνιδιοκτήτες ή χρήστες μιας κατοικίας, και επομένως καθορίζει τους 'κανόνες του παιχνιδιού' μεταξύ των διαφορετικών παικτών της αγοράς κατοικίας. Βεβαίως πρέπει κάθε φορά να λαμβάνεται υπόψη το κοινωνικό περιεχόμενο που έχουν οι διαφορετικοί τύποι σε διαφορετικά ιστορικά και γεωγραφικά πλαίσια. (Bengtsson 2010:5) Από την άλλη τα στατιστικά δεδομένα που καταγράφουν τους τύπους ενοίκησης αποτελούν αποκρυσταλλώσεις μιας δεδομένης στιγμής και δεν μπορούν να μας πουν πολλά για τις διαδικασίες πρόσβασης στον κάθε τύπο ενοίκησης (παίκτες, πολιτικές, αγορά, ρόλος του κράτους) ή για το πώς και γιατί έχουν διαμορφωθεί τα διαφορετικά ποσοστά (πχ περισσότερη ιδιόκτητη κατοικία και λιγότερη κοινωνική κατοικία).

διαδικασίες, ο βαθμός παρέμβασης του κράτους και τα επίπεδα διακυβέρνησης της κατοικίας, αλλά και ο ρυθμός αποσταθεροποίησης προηγούμενων μηχανισμών διασφάλισης της κατοικίας που προκαλεί η διαδικασία νεοφιλελευθεροποίησης του τομέα της κατοικίας παίζουν σημαντικό ρόλο, όπως θα δούμε παρακάτω, στη διαμόρφωση των ευρύτερων κοινωνικών αντιλήψεων, προσδοκιών και πρακτικών για την κατοικία.

«[...]Αν και η ορθοδοξία των ιδιωτικοποιήσεων και της απορρύθμισης που προωθούν παγκόσμιοι παίκτες όπως το ΔΝΤ και η Διεθνής Τράπεζα έχει παράξει κάποιους κοινούς τόπους στις πολιτικές που διαμορφώνονται ως απάντηση στις σύγχρονες στεγαστικές ανάγκες και τις ανισότητες, παρόλα αυτά η στεγαστική πολιτική διατηρεί σε μεγάλο βαθμό εθνικό ή ακόμη και τοπικό χαρακτήρα. Από την άλλη, η παγκοσμιοποίηση με όρους διεθνών οικονομικών ροών και γρήγορων αλλαγών στον εργασιακό τομέα παράγει νέες προκλήσεις για τις εθνικές κυβερνήσεις. Αυτές οι προκλήσεις περιλαμβάνουν προβλήματα που προκαλούνται τόσο από τη γρήγορη απαξίωση ή αύξηση των αξιών της ακίνητης περιουσίας, τους επίμονους θύλακες στεγαστικής φτώχειας στις μεγάλες δυτικές πόλεις και τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές συνέπειες της γρήγορης αστικοποίησης στις πόλεις της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής. Για μια συγκριτική μελέτη της στεγαστικής ανισότητας και των πολιτικών είναι απαραίτητο να συνδυαστεί η κατανόηση του 'παγκόσμιου' με μια λεπτομερή κατανόηση του 'συγκεκριμένου'. Αυτό απαιτεί μια αναλυτική προσέγγιση που θα προσδιορίσει τους κεντρικούς παίκτες της κοινωνικής αλλαγής με ευαισθησία απέναντι σε παράγοντες όπως η οικογένεια και οι πολιτισμικές παραδόσεις, οι θεσμικές δομές και η ιστορική εξέλιξη της συζήτησης για τις στεγαστικές πολιτικές.[...]» (Forrest 2004:371).

Μέσα από την αντιπαράθεση μικρο- (των κοινωνικών κινημάτων) και μακρο- (των στεγαστικών συστημάτων και των στεγαστικών πολιτικών) προσεγγίσεων του ζητήματος της κατοικίας προτείνεται η αντιπαράθεση της 'κοινωνικής κατασκευής' ενός αντικειμένου πολιτικής (που διαμορφώνεται από τη δημόσια ρητορική, τη σύναψη συμμαχιών και τους κοινωνικούς αγώνες) όπως αποτυπώνεται στη δημόσια πολιτική για την κατοικία, με τις υλικές της εκφάνσεις όπως αυτές γίνονται αντιληπτές από τους ίδιους τους κατοίκους των πόλεων (από όσους βιώνουν στεγαστικά προβλήματα) και όπως αποτυπώνονται και πλαισιώνονται μέσα από τον λόγο των κοινωνικών κινημάτων που διεκδικούν και υλοποιούν το δικαίωμα στην κατοικία.

Στη διατριβή η ανάλυση των στεγαστικών συστημάτων (δηλαδή του πλέγματος κρατικών πολιτικών, μηχανισμών της αγοράς και κοινωνικών πρακτικών) στις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες (4.2), των μεταλλαγών που υφίστανται την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού – και ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90 (4.3) – και οι επιπτώσεις τους, που συνθέτουν το πεδίο της κρίσης της κατοικίας (4.4), αποτελούν το υπόβαθρο μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται οι κοινωνικές κινητοποιήσεις. Το τέταρτο κεφάλαιο ξεκίνησε αρχικά ως ένα υπόβαθρο για τη διερεύνηση των κινημάτων, αλλά κατέληξε να είναι ένα σημαντικό κομμάτι της έρευνας καθώς η ίδια η μελέτη των κινημάτων συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση του συγκεκριμένου τοπικού πλαισίου (ιδιαίτερα σε σχέση με τις πολιτικές). Και αντίστροφα η συστηματική περιγραφή των στεγαστικών συστημάτων συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση των υπό μελέτη κινημάτων.

Πέρα από αυτό, στην κάθε μελέτη περίπτωσης υπάρχει ένα εκτεταμένο υποκεφάλαιο (5.1, 6.1, 7.1) στο οποίο γίνεται ιστορική αναδρομή σε προηγούμενους κοινωνικούς αγώνες και κινήματα για την κατοικία στην κάθε χώρα, στην αλληλεπίδρασή τους με το κράτος και τη στεγαστική πολιτική. Αυτό που ενδιαφέρει είναι από τη μία πώς οι κοινωνικές κινητοποιήσεις αποτυπώνονται ιστορικά στην εξέλιξη της στεγαστικής πολιτικής και του συστήματος παροχής κατοικίας, και από την άλλη πώς η στεγαστική πολιτική και το στεγαστικό σύστημα διαμορφώνει τις ευρύτερες αντιλήψεις και προσδοκίες για την κατοικία, και πώς η εφαρμογή της στεγαστικής πολιτικής εμποδίζει ή διευκολύνει την ανάδυση κοινωνικών κινήματων.

Η αναφορά στο παρελθόν, τόσο σε σχέση με παλιότερους κοινωνικούς αγώνες όσο και σε σχέση με την εξέλιξη της στεγαστικής πολιτικής στην κάθε χώρα, έχει επομένως ερμηνευτικό ρόλο. Δεν στοχεύει απλώς στο να καταγραφεί ένα ιστορικό των κινήματων, αλλά στο να διερευνηθεί το πώς διαμορφώνονται οι συνθήκες για τη διατύπωση και διεκδίκηση του δικαιώματος στη στέγη στην κάθε περίπτωση, και το πώς νομιμοποιούνται ή όχι σε διαφορετικά πλαίσια και ιστορικές συγκυρίες τα ρεπερτόρια δράσης που υιοθετούν τα κινήματα.

Οι μελέτες περίπτωσης σε συγκριτική προοπτική

Η ιστορική/γενεαλογική προσέγγιση είναι σημαντική και για τη συγκριτική έρευνα, καθώς το ζήτημα δεν είναι μόνο να βρεθούν οι παράγοντες που οδηγούν στη σύγκλιση (κάνουν δύο συστήματα να προσεγγίσουν το ένα το άλλο), αλλά να εντοπιστούν και οι διαδικασίες (συνέχειες και τομές, μηχανισμοί, επικρατούσες ιδέες και ιδεολογίες κλπ) που οδήγησαν στη διαμόρφωση και εφαρμογή συγκεκριμένων πολιτικών. Επομένως η σύγκριση δεν μπορεί να γίνει μόνο μέσα από μια εκ των υστέρων αξιολόγηση των επιδράσεων των πολιτικών, αλλά χρειάζεται να αναζητηθούν και τα θεμέλια, η πολιτική κληρονομιά της κάθε χώρας και της κάθε περιφέρειας. Μέσα από μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να γίνει κατανοητό γιατί μια δράση, ένα πρόγραμμα ή μια πολιτική είναι νομιμοποιημένη κάπου και όχι κάπου αλλού, γιατί (και με ποιον τρόπο) κάποια ζητήματα εμφανίζονται στη δημόσια ατζέντα σε κάποιες χώρες και όχι σε κάποιες άλλες. Το τι έχει συμβεί πριν είναι καθοριστικό για το τι συμβαίνει σήμερα και το τι είναι πιθανό να συμβεί στο μέλλον. Από την άλλη πρέπει να αναγνωρίζονται τα ευρύτερα υποδείγματα που υπερβαίνουν εθνικές ιδιαιτερότητες και γεωγραφικές διαφορές και τα οποία παίζουν καθοριστικό ρόλο σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές στο πώς διαμορφώνονται τοπικά οι κρατικές πολιτικές, όπως συμβαίνει σήμερα με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού. Η συγκριτική έρευνα σε ιστορικό βάθος μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τις συνέχειες, τομές και αντιπαραθέσεις παραδειγμάτων που διαμορφώνουν την εξέλιξη ενός συγκεκριμένου τομέα πολιτικής σε διαφορετικές χώρο-χρονικές συγκυρίες (Martin 1996:36-37).

Η σύγκριση μεταξύ διαφορετικών εθνικών περιπτώσεων μπορεί να έχει διαφορετικούς στόχους: τη συνειδητοποίηση της διαφοράς και την υπέρβαση του εθνοκεντρισμού (αμφισβήτηση υποθέσεων σε σχέση με τη μοναδικότητα ή κανονικότητα μιας περίπτωσης, την αποφυγή γενικεύσεων με βάση μια συγκεκριμένη εμπειρία), την αποσαφήνιση των θεωρητικών ερωτημάτων μιας έρευνας (ανάδειξη διαστάσεων και σχέσεων που είναι καθοριστικές σε έναν τομέα, που έχουν σημασία), και

τη συγκριτική ανάλυση (Pickvance 1980, 2001). Σε σχέση με το τελευταίο, ο Pickvance διαφοροποιεί τις συγκριτικές μελέτες – καθώς κάθε ερμηνευτική, γενικευτική έρευνα περιλαμβάνει και σύγκριση – από τις συγκριτικές αναλύσεις και θεωρεί ότι η χρήση στατιστικών και ποιοτικών στοιχείων που αναφέρονται σε δυο ή περισσότερες κοινωνικές πραγματικότητες δεν σημαίνει απαραίτητα ότι γίνεται και συγκριτική ανάλυση. Για τους σκοπούς των ερωτημάτων μιας έρευνας μπορεί να αρκεί η παράθεση των στοιχείων ώστε να αναδειχθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές, ενώ η πραγματοποίηση συγκριτικής ανάλυσης γίνεται στη βάση ενός μοντέλου (που εντοπίζει μεταβλητές) με στόχο την αιτιακή συσχέτιση φαινομένων στα διαφορετικά πλαίσια.¹⁷

Η διατριβή δεν πραγματοποιεί λοιπόν συγκριτική ανάλυση, αλλά μέσα από τη σύγκριση των διαφορετικών μελετών περίπτωσης – στεγαστικά συστήματα, πολιτικές για την κατοικία και κινήματα – επιδιώκει να καταλάβει διαφορές και ομοιότητες, καθώς και ζητήματα που έχουν σημασία και στις τρεις χώρες. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Lowe (1986:183), η δράση και η μη δράση, δηλαδή η ύπαρξη ή μη κινητοποιήσεων γύρω από ένα θέμα, πρέπει να μελετώνται παράλληλα στο ίδιο αναλυτικό πλαίσιο, καθώς έτσι αναδεικνύεται καλύτερα ο ρόλος που παίζει το κράτος, τα συμφέροντα και οι σχέσεις εξουσίας, όπως διαμορφώνονται στο τοπικό πολιτικό σύστημα της κάθε περίπτωσης, στην ενσωμάτωση, περιθωριοποίηση και καταστολή των κινήματων.

1.2.4 Έρευνα πεδίου

Η μελέτη των περιπτώσεων (της αλληλεπίδρασης μεταξύ της δημόσιας πολιτικής κατοικίας και των κινήματων κατοικίας στις τρεις χώρες) και η εμβάθυνση στην κατανόηση του κάθε πεδίου γίνεται μέσα από διαφορετικές πηγές και οπτικές και σε διαφορετικές κλίμακες αναφοράς. Όπως προαναφέρθηκε συνδυάζονται μακρο- και μικρο- προσεγγίσεις, καταγραφή ποσοτικών στοιχείων (στατιστικές) και ποιοτικών υλικών (συνεντεύξεις, κινηματικά κείμενα, διαδίκτυο). Η περιγραφή των στεγαστικών συστημάτων των τριών χωρών βασίζεται κατ' αρχάς σε προηγούμενες μελέτες του τομέα κατοικίας και συμπληρώνεται από πρόσφατα στατιστικά στοιχεία, νομοθεσία, δημοσιεύσεις, βιβλιογραφία, μελέτες και αρθρογραφία στον ηλεκτρονικό τύπο.¹⁸ Στη διατριβή η επιστημονική

¹⁷ Η χρήση μοντέλων για την περιγραφή μιας σύνθετης πραγματικότητας έχει δεχθεί κριτική ως απλοϊκή και τεχνητή. Στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών πολλές 'κανονικότητες' έχουν προκύψει μέσα από τέτοια μοντέλα που λαμβάνουν υπ' όψη τους πολύ περιορισμένο εύρος περιπτώσεων με δυτικοκεντρική προσέγγιση, μετατρέποντας την ιστορική εμπειρία των βορειοδυτικών κρατών σε μέτρο σύγκρισης (η κανονική ιστορία) με βάση την οποία όλες οι υπόλοιπες εμφανίζονται ως παρέκκλιση ή οπισθοδρόμηση. Επιπλέον, ο εκ των προτέρων εντοπισμός των καθοριστικών παραγόντων σε ένα μοντέλο με βάση την ερμηνεία επιλεγμένων περιπτώσεων κινήματων στην ουσία καθορίζει την οπτική της ανάλυσης και προσπαθεί να χωρέσει όλες τις περιπτώσεις σε αυτό αντιμετωπίζοντας αυτές που διαφοροποιούνται ως 'εξαιρέσεις' (Lowe 1989:180-181). Από την άλλη τα μοντέλα στις κοινωνικές επιστήμες είναι χρήσιμα για τον εντοπισμό διαφορετικών διαστάσεων αυτής της πραγματικότητας (Pickvance 1980), στον βαθμό που δεν ισχυρίζονται ότι καταφέρνουν να τη συλλάβουν με συνολικό τρόπο και αναγνωρίζουν την πολλαπλότητα και σχεσιακή/υποκειμενική συγκρότησή της. Τα μοντέλα πάντοτε θα είναι μερικά και μεροληπτικά ανάλογα με την τοποθέτηση και τους σκοπούς της έρευνας. Αντίστοιχα, οι διαφορές μεταξύ δυο ή περισσότερων περιπτώσεων δεν μπορούν ποτέ να ερμηνευτούν συνολικά μέσα από μοντέλα και τυπολογίες.

¹⁸ Οι ευρωπαϊκές στατιστικές υπηρεσίες παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες και συστηματική καταγραφή των στατιστικών δεδομένων ακόμη και σε τοπικό επίπεδο, αν και αναγκαστικά ενσωματώνουν έναν βαθμό λάθους που υπάρχει σε κάθε δια-κρατική συγκριτική προσπάθεια κατά τη διαδικασία μετάφρασης και απόδοσης των ιδιαίτερων νοηματικών περιεχομένων που παίρνουν σε κάθε χώρα οι διαφορετικές παράμετροι. Τα τελευταία χρόνια, υπό την πίεση της συλλογής στοιχείων από τα κράτη μέλη, η καταγραφή έχει γίνει πολύ πιο συστηματική και αναλυτική. Έτσι, τα στοιχεία που δίνει η Eurostat (EUSILC, Housing statistics) ή που αναφέρονται σε συγκριτικές μελέτες είναι μια αρκετά αξιόπιστη βάση, αν και συχνά αυτά τα νούμερα δεν ταυτίζονται με αντίστοιχες εθνικές μελέτες. Στη διατριβή έχω θεωρήσει ως βάση

γνώση και η ευρύτερη – πολιτική, επιστημονική και δημόσια – συζήτηση γύρω από το ζήτημα της κατοικίας θεωρείται βασικό πεδίο μέσα στο οποίο διαμορφώνονται οι αντιλήψεις, αναδύονται αντιδράσεις, τροφοδοτείται ο κινηματικός λόγος και αναπτύσσονται εναλλακτικές. Γι' αυτό οι ίδιες οι πηγές, το υλικό που χρησιμοποιείται και οι συγκεκριμένοι δρώντες που το παράγουν παρουσιάζονται στο υποκεφάλαιο 4.5 όπου σκιαγραφείται ο δημόσιος διάλογος για την κατοικία στις τρεις χώρες ως το ευρύτερο διαλογικό πλαίσιο στο οποίο εκτυλίσσονται τα κινήματα.

Για την κάθε μελέτη περίπτωσης έγιναν συνεντεύξεις με βασικούς πληροφορητές κεντρικά στελέχη οργανώσεων των κινήματων και ειδικούς (έξι στην Ισπανία και την Ελλάδα και επτά στην Ιταλία), ως "οδηγοί" για την καλύτερη κατανόηση του κινήματος, του ευρύτερου πλαισίου και των δυναμικών, με βάση σύντομο ερωτηματολόγιο ανοικτών ερωτήσεων που εξειδικεύτηκε ανάλογα με την περίπτωση.

Για τα μέλη των κινήματων οι άξονες συζήτησης ήταν: α) γενικές προσωπικές πληροφορίες και σχέση με το κίνημα, β) σύντομο ιστορικό του κινήματος, γ) συγκρότηση και εξέλιξη του κινήματος: *εξωτερικές συνθήκες* συγκρότησης του κινήματος (αλλαγές στην αγορά κατοικίας, τις πολιτικές, στεγαστική ανεπάρκεια και αποκλεισμός, αλλαγή στις αντιλήψεις), *εσωτερικές συνθήκες* συγκρότησης του κινήματος (κοινωνικές ομάδες, συμμετοχή μεταναστών, σχέση με παλιότερα κινήματα, σχέση με άλλα συγχρονικά κινήματα, δικτύωση, συμμαχίες, συνεργασίες, οργανωτική δομή, σχέσεις με θεσμούς και αρχές, πόροι), *λόγος και αιτήματα*, *βασικό ρεπερτόριο δράσεων*, *επιδράσεις του κινήματος* (επιρροή στον δημόσιο χώρο, την κοινή γνώμη, επιρροή στις δημόσιες πολιτικές και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, ικανοποίηση αιτημάτων), *εδραίωση του κινήματος*, *νομιμοποίηση των δράσεων και μελλοντικές δυναμικές*.

Για τους ειδικούς οι άξονες συζήτησης ήταν: α) γενικές προσωπικές πληροφορίες και σχέση με το κίνημα, β) ιστορικό και περιγραφή του κινήματος, άποψη σχετικά με τις ιδιαιτερότητες του κινήματος στην κάθε πόλη και τις διαφορές από άλλες πόλεις της χώρας, γ) κριτική και όρια του κινήματος, δ) Ποια η σχέση κινήματος/ειδικών και τι εναλλακτικές προτάσεις για τις πολιτικές κατοικίας έχουν διατυπωθεί από αυτή τη συνεργασία.

Στις δυο μελέτες περίπτωσης της Ιταλίας και της Ισπανίας υπήρξε συστηματική επικοινωνία με έναν (στην Ισπανία) και δυο (στην Ιταλία) πληροφορητές σε βάθος χρόνου (ιδιαίτερα κατά τα δυο πρώτα χρόνια της έρευνας 2009-2010), για συζητήσεις, σχολιασμό, ενημέρωση σχετικά με τις εξελίξεις. Για την μελέτη περίπτωσης της Ελλάδας η συμμετοχική παρατήρηση και συμμετοχή σε συζητήσεις, δραστηριότητες και δράσεις των διαφορετικών συλλογικοτήτων ήταν συνεχής, στην Ιταλία και την Ισπανία οι δυνατότητες συμμετοχικής παρατήρησης ήταν πιο περιορισμένες. Ειδικότερα στη Ρώμη και τη Βαρκελώνη πραγματοποιήθηκαν διαδοχικές επισκέψεις, όπου συμμετείχα περιστασιακά σε διαδηλώσεις, δημόσιες συζητήσεις και κινηματικές δράσεις. Στη Ρώμη έγιναν επισκέψεις σε διαφορετικές καταλήψεις στέγης, καθώς και παρακολούθηση για μερικές μέρες της

τις πιο πρόσφατες μελέτες, τις απογραφές 2001 και 2011 στις τρεις χώρες (www.istat.it, www.ine.es, www.statistics.gr), τα διαθέσιμα στοιχεία από την κεντρική ευρωπαϊκή βάση δεδομένων (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/income_social_inclusion_living_conditions/introduction), ενώ στις περιπτώσεις που αναφέρομαι σε παλιότερες δεν διερευνώ πιθανές διαφορές που προκύπτουν.

δραστηριότητας ηγετικών στελεχών του κινήματος (συνελεύσεις σε καταλήψεις, διαβουλεύσεις με τη δημοτική αρχή, δημόσιες εκδηλώσεις/συζητήσεις).

Το υλικό της έρευνας για τη μελέτη του λόγου και την ανάλυση της νοηματικής πλαισίωσης του ζητήματος της κατοικίας από τα κινήματα αποτελείται από: α) κείμενα των κινηματικών οργανώσεων που δημοσιεύονται στις ιστοσελίδες ή εκδίδονται σε έντυπη μορφή, β) βιβλία και κείμενα μελών του κινήματος, γ) κείμενα υποστήριξης, τεκμηρίωσης από άλλες οργανώσεις, διεθνείς φορείς, επιστήμονες-ειδικούς, δ) αρθρογραφία στον τύπο.

Τα κείμενα των κινήματων διακρίνονται σε: α) κείμενα αρχών και ταυτότητας, διακηρύξεις, μανιφέστα, συνθήματα, β) κείμενα που υποστηρίζουν συγκεκριμένες δράσεις, προσούρες, γ) κριτική σε πολιτικές, δελτία τύπου, άρθρα γνώμης, τεκμηρίωση, δ) κείμενα προτάσεων: αιτήματα για παρέμβαση του κράτους, προτάσεις νόμου ή πολιτικής, παρότρυνση σε αυτόνομες λύσεις. Το βασικό υλικό της έρευνας, τα κείμενα των οργανώσεων και οι συνεντεύξεις, καταγράφονται στο Παράρτημα 3.

Η έμφαση είναι στα κείμενα των ίδιων των δρώντων, λαμβάνοντας υπόψη ότι πρόκειται για επεξεργασμένα κείμενα που στόχο έχουν την πολιτική επικοινωνία των θέσεων των κινήματων και τα οποία έχουν προκύψει μέσα από πολιτικές διαδικασίες (ανεξάρτητα αν στην πραγματικότητα οι διαδικασίες αυτές δεν είναι τόσο καθορισμένες και αυστηρές όσο υπονοείται). Τα κείμενα που δημοσιεύονται στις ιστοσελίδες έχουν λιγότερους περιορισμούς από την πληροφορία που διαμεσολαβείται σε συγκεκριμένα μέσα μαζικής επικοινωνίας (στα οποία τις περισσότερες φορές τα κινήματα υποεκπροσωπούνται). Επομένως οι ιστοσελίδες ενδείκνυται ως πηγές έρευνας για τη μελέτη της πλαισίωσης ενός ζητήματος καθώς τα κινήματα μιλάνε με «τα δικά τους λόγια».¹⁹ Από την άλλη η μελέτη των δημοσιευμένων λόγων των δρώντων στις εφημερίδες τις τοποθετεί και στο ευρύτερο πλαίσιο που εκτυλίσσεται ο δημόσιος διάλογος, λαμβάνοντας υπόψη βεβαίως την πολιτική τοποθέτηση της συγκεκριμένης εφημερίδας κάθε φορά (Baumgarten and Grauel 2009).

1.3 Διάρθρωση κεφαλαίων

Η διατριβή αποτελείται από οκτώ κεφάλαια.

Στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι θεωρητικές προσεγγίσεις και η συζήτηση για τα κοινωνικά κινήματα και το δικαίωμα στην κατοικία αντίστοιχα στην οποία εντάσσεται η διατριβή. Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει εργαλεία για την ανάλυση των κοινωνικών κινήματων αντλώντας από τις μελέτες κοινωνικών κινήματων και κοινωνικών κινήματων πόλης (2.1), με έμφαση στις συμβολικές διαστάσεις των κινήματων και την παραγωγή λόγου (2.2) και τις

¹⁹ Προβλήματα που αντιμετωπίζονται στην προσέγγιση αυτού του υλικού έχουν να κάνουν κυρίως με τη μη συστηματική αρχειοθέτηση, την απώλεια κειμένων λόγω χρόνου (για παράδειγμα πολλές ιστοσελίδες οργανώσεων που δεν υφίστανται πλέον ή που ανανέωσαν την ιστοσελίδα τους χωρίς να αρχειοθετήσουν την παλιότερη), την άνιση πρόσβαση σε υλικό διαφορετικών δρώντων με διαφορετικό βαθμό χρήσης του διαδικτύου. Για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων χρησιμοποιήσα τη μηχανή αρχειοθέτησης του διαδικτύου (wayback machine) που διατηρεί αρχεία από στιγμιότυπα ιστοσελίδων από το 1996.

επιδράσεις των κοινωνικών κινημάτων (2.3), ζητήματα που διερευνώνται στη συνέχεια στις μελέτες περίπτωσης. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια προσέγγιση του δικαιώματος στην κατοικία ως μια διαφιλονικούμενη έννοια μεταξύ της παρέμβασης του κράτους και της θεσμικής του κατοχύρωσης (3.1) και των λόγων και δράσεων διεκδίκησης και αυτενέργειας των κινημάτων (3.2), εστιάζοντας ιδιαίτερα στα κινήματα κατοικίας (3.3). Το κεφάλαιο αυτό έχει σαν στόχο να διερευνήσει τον ρόλο των κινημάτων σε σχέση με τους θεσμούς, τη νομοθεσία, τις δημόσιες πολιτικές και το κράτος, και να αναδείξει τις διαδικασίες ανανομηματοδότησης των δικαιωμάτων που συντελούνται μέσα από την πολιτική πράξη/πρακτική των κινημάτων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο περιγράφεται το χρονικό και γεωγραφικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται οι μελέτες περίπτωσης: το στεγαστικό σύστημα (4.2) και οι πολιτικές κατοικίας (4.3) την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού στις χώρες του Νότου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κοινή διαπίστωση μια εντεινόμενη στεγαστική κρίση και στις τρεις χώρες (4.4) που διερευνάται μέσα από τον επιστημονικό λόγο που παράγεται στην κάθε χώρα, τις στατιστικές καταγραφές και την ένταση του φαινομένου την περίοδο της κρίσης μετά το 2010.

Τα τρία επόμενα κεφάλαια αναπτύσσουν τις τρεις μελέτες περίπτωσης, της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Ελλάδας αντίστοιχα. Το πέμπτο κεφάλαιο, για το κίνημα για το δικαίωμα στην κατοικία στη Ρώμη, και το έκτο κεφάλαιο, για το κίνημα για αξιοπρεπή κατοικία στη Βαρκελώνη και τη Μαδρίτη την περίοδο 2000 και 2010, ακολουθούν μια παρόμοια γενική δομή που διαφοροποιείται στο εσωτερικό τους ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης. Αρχικά γίνεται μια ιστορική αναδρομή για την κατανόηση της πολιτικής κουλτούρας σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας στην κάθε χώρα (5.1 και 6.1), παρουσιάζεται το ιστορικό, η συγκυρία ανάδυσης, η οργανωτική δομή και οι μορφές δράσης των υπό μελέτη κινημάτων (5.2 και 6.2), στη συνέχεια αναλύεται η παραγωγή λόγου με βάση κείμενα, συνθήματα και συνεντεύξεις με μέλη του κινήματος (5.3 και 6.3), τέλος εξετάζονται οι επιδράσεις και η εξέλιξη του κινήματος την περίοδο της κρίσης (5.4 και 6.4). Στο έβδομο κεφάλαιο γίνεται, αντίστοιχα με τα δύο προηγούμενα, μια ιστορική αναδρομή στις κινητοποιήσεις και τις συγκρούσεις για το ζήτημα της κατοικίας στην Ελλάδα (7.1) και τα επόμενα υποκεφάλαια εξετάζουν διαφορετικές περιπτώσεις συλλογικών δρώντων, τις καταλήψεις στέγης του αναρχικού χώρου (7.2), τις οργανώσεις για τους άστεγους (7.3) και τις κινητοποιήσεις την περίοδο της κρίσης (7.4). Σε αυτά παρουσιάζεται το ιστορικό των οργανώσεων και των κινημάτων, και διερευνώντας ερωτήματα που σχετίζονται με την παραγωγή λόγου, τις επιδράσεις και την εξέλιξή τους την περίοδο της κρίσης.

Τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο συνοψίζονται τα συμπεράσματα και τα ανοιχτά ερωτήματα που πρέκυψαν από την έρευνα κάτω από τρεις διαστάσεις: τη νεοφιλελευθεροποίηση της κατοικίας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (8.1), την επίδραση του στεγαστικού συστήματος στην ανάδυση κοινωνικών κινημάτων και συγκρούσεων (8.2) και την ανανομηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία μέσα από την αλληλεπίδραση των κινημάτων με το κράτος (8.3).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – Εργαλεία για την ανάλυση των κοινωνικών κινήματων

2.1 Κοινωνικά κινήματα και κοινωνικά κινήματα πόλης

Το ερώτημα που αντιμετωπίζει σε πρώτο χρόνο η διατριβή είναι *ποια είναι τα κινηματικά υποκείμενα που επιλέγονται ως αντιπροσωπευτικά ή κατάλληλα για τη διερεύνηση των ερωτημάτων*. Στις τρεις μελέτες περίπτωσης αυτό που μελετάται ως κίνημα για την κατοικία έχει πολύ διαφορετικές μορφές και οργανωτικές δομές, διαφορετικές διαδικασίες συγκρότησης, και διαφορετική χρονική εξέλιξη (αλληλουχία μορφών/δομών). Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας που για την περίοδο που εξετάζεται (2000-2010) δεν εμφανίζονται ούτε διαδικασίες, ούτε υποκείμενα που να μπορούν να ενταχθούν στην κατηγορία ‘κοινωνικά κινήματα’, η προσέγγιση γίνεται ανιχνεύοντας διαφορετικού τύπου συλλογικές διεργασίες και πρακτικές με επίκεντρο την κατοικία, και το πώς αυτές διαμορφώνουν (ή όχι) ένα πεδίο διεκδίκησης της κατοικίας. Στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου διερευνώνται έννοιες και θεωρητικές επεξεργασίες από διαφορετικές παραδόσεις μελέτης κοινωνικών κινήματων: τι μελετάται ως κίνημα, ποια τα χαρακτηριστικά, οι οργανωτικές δομές και οι μορφές δράσης, ποιες οι αιτίες ανάδυσης κινήματων, ποια η κοινωνική βάση των κινήματων, πώς συγκροτείται το κινηματικό υποκείμενο. Στη συνέχεια εξετάζονται οι πολιτισμικές διαστάσεις των κινήματων με έμφαση στην παραγωγή λόγου, και τέλος οι επιδράσεις και τα αποτελέσματα των κινήματων.

2.1.1 Η συμβολή διαφορετικών θεωρητικών παραδόσεων στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων

Η μελέτη της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια διαφορετικών σχολών σκέψης και θεωρητικών ρευμάτων. Αν και δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός ορισμός σε αδρές γραμμές ως συλλογική δράση ορίζεται η από κοινού δράση ανθρώπων που θέτουν κοινούς στόχους για την επίτευξη συλλογικών συμφερόντων ή αγαθών, σε αντιδιαστολή πάντα με την ατομική δράση. Τα κοινωνικά κινήματα είναι μια διακριτή μορφή πολιτικής παρέμβασης και διεκδίκησης, που αναδύεται τη νεότερη περίοδο παράλληλα με την εδραίωση του βιομηχανικού καπιταλισμού (Αλεξανδρόπουλος 2001). Περιγράφονται ως *συντονισμένη διεκδικητική συλλογική δράση για έναν κοινό σκοπό*, απέναντι σε έναν *αντίπαλο* (το κράτος, τις ελίτ, άλλα κοινωνικά υποκείμενα) με *πολιτικό χαρακτήρα* (που σχετίζεται με τη στοχοποίηση των αρχών, δηλαδή την κυβέρνηση, τοπική αυτοδιοίκηση, τομείς δημόσιας διοίκησης) ως ο βασικός ρυθμιστής

των κανόνων της κοινωνικής ζωής. Τα κοινωνικά κινήματα χρησιμοποιούν κλασσικά *θεσμοποιημένα δημόσια πεδία* (ΜΜΕ, δικαστήρια, εκλογές, δημοτικά συμβούλια, κοινοβούλιο) και *μη-θεσμοποιημένες μορφές πολιτικής παρέμβασης και δράσης*, δημιουργώντας ταυτόχρονα το *πεδίο των κοινωνικών συγκρούσεων*. Η *δημοσιότητα* είναι αναγκαία συνθήκη ύπαρξης των κοινωνικών κινήματων σε αντίθεση με άλλες μορφές συλλογικής διεκδίκησης όπως οι ομάδες πίεσης, τα οργανωμένα συμφέροντα κ.α (Neveu 2010).

Στο σύγχρονο πολιτικό πλαίσιο υπό την επίδραση των νεοφιλελεύθερων μετασχηματισμών του κράτους και των μηχανισμών πολιτικής συμμετοχής, τα κινήματα ορίζονται ως *μορφές κοινωνικής δράσης και πολιτικής συμμετοχής που διευρύνουν το 'παιχνίδι' της σύγχρονης δημοκρατίας*, ακριβώς επειδή επιτρέπουν σε συνηθισμένους ανθρώπους που στερούνται πρόσβασης σε μορφές εξουσίας και επιρροής (κόμματα, ελίτ, λόμπι, ομάδες συμφερόντων), να αντιπαρατεθούν συλλογικά, οργανωμένα, με αλληλεγγύη και σε κοινά πολιτισμικά πλαίσια δράσης με αντιπάλους κατέχοντες εξουσίες (Ψημίτης 2006:244). Όμως τα κινήματα δεν είναι απλώς επιμέρους δρώντες στο πεδίο της πολιτικής συμμετοχής και φορείς διοχέτευσης διαμαρτυρίας και αιτημάτων προς την εξουσία. Μια σειρά από θεωρήσεις αναδεικνύουν την αυτονομία των κινήματων ως αυθόρμητος, συχνά απρόβλεπτος, υποκειμενικός παράγοντας που δεν εξαρτάται ούτε καθορίζεται απολύτως από τον χαρακτήρα του κράτους και το δεδομένο πολιτικό πλαίσιο που ορίζουν οι κυρίαρχοι. Οι προσεγγίσεις των νέων κοινωνικών κινήματων (Tourraine 1981, Melucci 1980) αλλά και των νεο-εργατιστών (ή νεο-μαρξιστών με κύριους εκφραστές τους Virno, Negri και Hardt), αναγνωρίζουν στα κινήματα αυθόρμητα ή συγκυριακά (έλλειψη σταθερών οργανωτικών μορφών και ηγεσίας), υποκειμενικά και ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά, σε ρήξη με τους θεσμούς και το πολιτικό σύστημα (Mayer and Künkel 2012). Όπως ανέδειξε ο Melucci (1989) ένα κοινωνικό κίνημα είναι μια συλλογική δράση που εκφράζει μια σύγκρουση και συνεπάγεται ρήξη με τα όρια της συμβατότητας του εξεταζόμενου συστήματος. Το να κινείται μια δράση έξω από τα όρια συμβατότητας του συστήματος σημαίνει να σπάει τους κανόνες του παιχνιδιού, να προτείνει μη διαπραγματεύσιμους στόχους, να θέτει σε συζήτηση τη νομιμότητα (Ψημίτης 2006:151).

Η θεωρητικοποίηση/ενοσιολόγηση των κοινωνικών κινήματων πόλης αναπτύσσεται στην Ευρώπη από τον Castells (1972, 1983) παράλληλα με τις προσεγγίσεις των *νέων κοινωνικών κινήματων*²⁰ (Tourraine 1981, Melucci 1989). Η έμφαση στη μελέτη των νέων κοινωνικών κινήματων τίθεται κυρίως στις μετά-υλικές συνθήκες της ανάδυσής τους, σε ζητήματα δηλαδή που δεν αφορούν άμεσα την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, αλλά προτάσσουν ζητήματα ταυτότητας και δικαιωμάτων ή άλλου τύπου διαιρέσεις – πέραν της ταξικής – και μορφές καταπίεσης – πέραν της εκμετάλλευσης της εργασίας – όπως το φεμινιστικό κίνημα ενάντια στην πατριαρχία, τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων, τα αντιρατσιστικά, το περιβαλλοντικό, με πολύ σημαντικές

²⁰ Ο όρος 'νέα κοινωνικά κινήματα' εισάγεται την περίοδο του '70 και του '80 με την ανάδυση νέου τύπου κινητοποιήσεων στα μεγάλα αστικά κέντρα σε αντιδιαστολή με τα παλαιού τύπου κινήματα που συνδέονταν κυρίως με ζητήματα εργασίας και χαρακτηρίζονταν από ταξικές διαιρέσεις. Μετέπειτα χρήσεις του όρου διαφοροποιούνται και χρησιμοποιούνται είτε με το ιστορικά προσδιορισμένο περιεχόμενό του και τη στροφή στην αναγνώριση των μεταυλιστικών χαρακτηριστικών των κινήματων, είτε για να περιγράψουν την ανανέωση των κινήματων και τα νέα τύπου κινήματα που αναδύονται σε κάθε εποχή (όπως το αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα στις αρχές του 2000, τα κινήματα της εποχής της πληροφορίας και του ίντερνετ ή τα πιο πρόσφατα κινήματα των πλατειών, occupy κ.α).

επεξεργασίες για τις συμβολικές και πολιτισμικές διαστάσεις των κοινωνικών κινήματων και τις διαδικασίες συγκρότησης των συλλογικών ταυτοτήτων.

Τα κοινωνικά κινήματα για την πόλη είναι, με μια έννοια, μια κατηγορία νέων κοινωνικών κινήματων καθώς δεν ορίζονται σύμφωνα με τα ταξικά τους χαρακτηριστικά και τις διαδικασίες παραγωγής, θέτουν ζητήματα συμμετοχής, αμφισβητούν την άνιση κατανομή πόρων και εξουσίας, και επιδιώκουν την ανατροπή των υλικών και κοινωνικών ιεραρχιών που δομούν τη ζωή στην πόλη με βάση αξίες χρήσης, την πολιτισμική αυτονομία και τον πολιτικό αυτοπροσδιορισμό (Fainstein and Hirst 1995). Σύμφωνα με τον ορισμό του Castells (1983:305) τα κοινωνικά κινήματα πόλης είναι «*κινητοποιήσεις προσανατολισμένες στα ζητήματα του αστικού χώρου που επηρεάζουν δομικές κοινωνικές αλλαγές και μεταμορφώνουν τη νοηματοδότηση της πόλης*».

Με αφετηρία το έργο του Castells αναπτύχθηκε, στο πλαίσιο της αστικής κοινωνιολογίας, μια κατεύθυνση που μελετάει τα κινήματα πόλης, χωρίς μεγάλη αλληλεπίδραση με άλλες σχολές μελέτης κοινωνικών κινήματων (Pickvance 2003), επεκτείνοντας ή σε αντιπαράθεση με την προσέγγιση του Castells (βλ. για παράδειγμα Pickvance 1985, Lowe 1986, Feinstein and Hirst 1995, Martinez 2003, Réchu 2006). Ο όρος κινήματα πόλης χρησιμοποιείται πλέον με λιγότερο κανονιστικό τρόπο για να περιγράψει κοινωνικές κινητοποιήσεις που συχνά είναι μαζικές και έντονες, κινητοποιούν μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων και έχουν οδηγήσει σε σημαντικές, αλλά όχι τόσο ριζοσπαστικές ή δομικές αλλαγές, είτε ως αναφορά στον γεωγραφικό τόπο που λαμβάνει χώρα μια κινητοποίηση και την πόλη, ως κατεξοχήν πεδίο ανάδυσης κοινωνικών κινήματων, είτε σε σχέση με διαδικασίες που αφορούν την τοπική αυτοδιοίκηση και τοπική διακυβέρνηση,²¹ είτε σε σχέση με επιμέρους ζητήματα και προβλήματα που προκύπτουν στις μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις (κοινωνικά, περιβαλλοντικά, ζητήματα δημοκρατίας, ανισότητας, δικαιωμάτων).

Ο ορισμός του πλαισίου της πόλης και της αστικής συνθήκης απασχολεί σε μεγάλο βαθμό τους θεωρητικούς αυτής της προσέγγισης.²² Το πεδίο της πόλης χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από τις διαδικασίες κατανάλωσης οι οποίες καθορίζονται (εξίσου με τις σχέσεις παραγωγής) από τις σχέσεις εξουσίας και τις κοινωνικές συγκρούσεις. Έτσι η καθημερινή εμπειρία στον χώρο της πόλης και οι μορφές οργάνωσης των διαδικασιών αναπαραγωγής διαμορφώνουν τις χωρικές κοινωνικές σχέσεις και καθορίζουν την αστική ιστορική εμπειρία ως ιδιαίτερη/συγκυριακή κατηγορία (βλ. Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012:64-65).

Ο Castells, ακολουθώντας τη μαρξιστική δομιστική παράδοση, εστιάζει στο περιεχόμενο και τις δομικές συνθήκες των κινητοποιήσεων, μεταθέτοντας την έμφαση από την παραγωγή στην κατανάλωση ως νέα συνθήκη συνειδητοποίησης της κοινωνικής θέσης και από την ταξική (εργατική) συνείδηση στη διαταξικότητα και το πλαίσιο της πόλης. Τα κοινωνικά κινήματα πόλης

²¹ Πολιτικές διαδικασίες στο τοπικό επίπεδο που περιλαμβάνουν όλους τους δρώντες που καθορίζουν τη λήψη αποφάσεων και την εφαρμογή πολιτικών όπως είναι τα οργανωμένα συμφέροντα (πχ επαγγελματικά), οι ομάδες πίεσης, τα τοπικά πολιτικά δίκτυα κα.

²² Την ίδια περίοδο γράφει ο Lefebvre για το δικαίωμα στην πόλη, και η εμφάνιση ριζοσπαστικών κινήματων στους χώρους της πόλης στην Ιταλία και τη Γαλλία θέτει τον αστικό χώρο στο επίκεντρο.

αναδύονται καθώς η παρέμβαση του κράτους για τη ρύθμιση της συλλογικής κατανάλωσης²³ και των μηχανισμών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης – μέσω των δημόσιων πολιτικών και του κράτους πρόνοιας – πολιτικοποιεί τα ζητήματα αυτά και προσθέτει μια επιπλέον (πέρα από την κλασική αντίφαση μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας) πηγή αντιφάσεων πολιτικοποιώντας την καθημερινή εμπειρία της πόλης. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση κεντρικό αντικείμενο κινητοποίησης (πεδίο συλλογικής δράσης) για κοινωνικές ομάδες που δρουν στις πόλεις, είναι το ζήτημα της κατανομής των δημόσιων πόρων, που συχνά αφορούν την ικανοποίηση βασικών αναγκών όπως η στέγη και οι μεταφορές, κινητοποιήσεις που περιέγραψε με τον όρο «*συνδικαλισμός συλλογικής κατανάλωσης*». Σύμφωνα με τον Castells ως ‘κοινωνικά’, φορείς κοινωνικής αλλαγής, μπορούν να χαρακτηριστούν τα κινήματα πόλης που συνδυάζουν: α) κινητοποίηση που να αφορά ταυτόχρονα ζητήματα συλλογικής κατανάλωσης, πολιτισμικής ταυτότητας και πολιτικής αυτο-οργάνωσης, β) να αυτοπροσδιορίζονται ως κοινωνικό κίνημα πόλης, γ) να χρησιμοποιούν με εργαλειακό τρόπο τα ΜΜΕ, τους επαγγελματίες/ειδικούς και τα πολιτικά κόμματα, δ) να είναι οργανωτικά και ιδεολογικά ανεξάρτητα από πολιτικά κόμματα. Οι κινητοποιήσεις που δεν ανταποκρίνονται στις παραπάνω τέσσερις προϋποθέσεις ονομάζονται απλά διαμαρτυρίες ή ρεφορμιστικά κινήματα.

Η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού σήμερα κάνει πολύ εμφανείς τις κεϋνσιανές και φορντικές αναφορές στην έμφαση του Castells στη συλλογική κατανάλωση. Με τον όρο αυτόν προσπάθησε να περιγράψει πώς το κεϋνσιανό-φορντικό κράτος οργανώνει την παροχή και ρύθμιση της μαζικής κατανάλωσης στον χώρο της πόλης. Η συλλογικοποίηση μέσω του κράτους της κατανάλωσης τείνει να κινητοποιεί χωρικά συγκροτημένες ομάδες πολιτών – κινήματα πόλης – ενάντια στο καπιταλιστικό κράτος, λόγω του άνισου και ανεπαρκούς τρόπου με τον οποίο ρυθμίζει την παροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών που απαιτούνται για την αναπαραγωγή του τόπου ζωής τους και άρα της κοινωνικής αναπαραγωγής τους (Goonewardena 2004).

Διευρύνοντας το μοντέλο του Castells, ο Pickvance (1985) επισημαίνει τρεις βασικές διαστάσεις που χαρακτηρίζουν το πλαίσιο της πόλης: τη συλλογική κατανάλωση, τη χωρική εγγύτητα²⁴ και τις τοπικές πολιτικές διαδικασίες. Σε αυτές αντιστοιχούν τέσσερις τύποι κινήματων πόλης ανάλογα με τα αιτήματα που διατυπώνουν,²⁵ τα οποία αντίστοιχα καθορίζονται και από τις – χωρικά και

²³ Η έννοια της συλλογικής κατανάλωσης χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στις κοινωνικές επιστήμες από τον Castells το 1972 (*La question urbaine*) στο πλαίσιο ενός παραδείγματος πολιτικής οικονομίας επηρεασμένο από τον Μαρξ. Πριν από αυτό χρησιμοποιείται από νεο-κλασικούς οικονομολόγους ως κατανάλωση δημόσιων αγαθών (υπηρεσιών). Σύμφωνα με τον ορισμό του Castells συλλογική κατανάλωση είναι η συγκεκριμένη αστική κοινωνική διαδικασία που προκύπτει από τον ρόλο που παίζει το κράτος – με την παροχή συλλογικών αγαθών και κοινωνικών υπηρεσιών, ειδικά των δημόσιων αγαθών στις πόλεις – στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού (βλ. και Σαγιάς και Σπουρδαλάκης 1993).

²⁴ Από οικονομική σκοπιά αυτό σχετίζεται με τον ανταγωνισμό των θεσμών, των νοικοκυριών και των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και συμφερόντων για την πρόσβαση σε και έλεγχο της γης και της κατοικίας, καθώς το πεδίο της πόλης ορίζεται με βάση τις οικονομικές διαδικασίες παραγωγής του χτισμένου περιβάλλοντος (βλ. Harvey 1989).

²⁵ Ο όρος αστικό αίτημα δεν έχει τόσο να κάνει με τη γεωγραφική χωροθέτηση των διεκδικήσεων όσο με το αντικείμενο των αιτημάτων. Έτσι η τυπολόγηση των κινήματων πόλης γίνεται συνήθως με βάση τη θεματολογία της κινητοποίησης (Mayer 1982, 2009, Pickvance 1985, Lowe 1989) και όχι τόσο με βάση την οργανωτική μορφή (όπως θα δούμε παρακάτω στις μελέτες κοινωνικών κινήματων). Στη βιβλιογραφία των κινήματων πόλης η έρευνα γίνεται με επίκεντρο τα επίδικα και τις διεκδικήσεις σε αλληλεπίδραση με τις εκάστοτε οικονομικές συνθήκες και ιδιαίτερα με το μοντέλο ανάπτυξης των πόλεων που επικρατεί (Mayer 2009, Mayer & Hammel 2001).

χρονικά προσδιορισμένες – διαδικασίες αστικοποίησης: κινήματα για παροχή βασικών αστικών υποδομών (όπως καταλήψεις γης και κατοικιών, σε έντονα αστικοποιούμενες κοινωνίες), κινήματα για πρόσβαση σε κατοικία και συλλογική κατανάλωση (σε ανεπτυγμένες κοινωνίες που διεκδικούν πρόσβαση σε υποδομές και υπηρεσίες), κινήματα για κοινωνικό έλεγχο και συμμετοχή στη διαχείριση και τη λήψη αποφάσεων (δημοκρατία), και αμυντικά κινήματα για προστασία της κατοικίας και της γειτονιάς (ενάντια στις επιδράσεις του καπιταλισμού και της κερδοσκοπίας ή συντηρητικές αντιδράσεις ενάντια σε 'εξωτερικές απειλές' για την κοινωνική συνοχή της τοπικής κοινότητας, για παράδειγμα ρατσιστικά και απορριπτικά κινήματα).

Η έρευνα των κοινωνικών κινήματων πόλης στις πιο σύγχρονες μορφές της έχει σαν στόχο την κατανόηση των συγκεκριμένων μορφών, σχέσεων και επιδράσεων των κινητοποιήσεων που θέτουν υπό αμφισβήτηση, με νέους ή παλιούς τρόπους, το νόημα της πόλης (Mayer 2006). Οι συγκρούσεις στις πόλεις στις μελέτες αυτές νοούνται ως σημείο εισόδου σε συλλογικές διαδικασίες και κινητοποιήσεις, και ως αντανάκλαση στον χώρο της πόλης των σύνθετων μεταβολών που συμβαίνουν σε διάφορες κλίμακες από το τοπικό στο παγκόσμιο. Επομένως οι κινητοποιήσεις εξετάζονται σε συνάρτηση με τις ευρύτερες αλλαγές που συμβαίνουν στις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, μεταρρύθμισης του κράτους, και τις ευρύτερες μεταλλαγές των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής που εισάγουν νέα πεδία σύγκρουσης.

2.1.2 Χαρακτηριστικά, οργανωτικές δομές και μορφές δράσης

Πέρα από τα όσα αναφέρθηκαν αρχικά, τα κοινωνικά κινήματα διαφέρουν από άλλες μορφές συλλογικής δράσης καθώς είναι μορφές πολιτικής δράσης που συγκροτούνται από επιμέρους ανεξάρτητες μεταξύ τους οργανώσεις, ομάδες και άτομα με πολύ ετερογενή χαρακτήρα που εκ των πραγμάτων είναι δύσκολο να λειτουργήσουν με έναν ιεραρχικό και κεντρικά οργανωμένο τρόπο. Έχουν επομένως μια ρευστή και δυναμική συγκρότηση και συνιστούν *μια διαδικασία η οποία εμπεριέχει διαφορετικά στάδια – συνέχειες και ασυνέχειες, περιόδους έξαρσης και περιόδους σιωπής – που δεν αναλύονται όλα με τον ίδιο τρόπο. Σε αυτή τη διαδικασία αναγνωρίζεται η πιθανή διαδοχή διαφορετικών μορφών και ρόλων σε άλλου τύπου πολιτικές δομές κατά την ιστορική εξέλιξη ενός κινήματος* (Αλεξανδρόπουλος και Σερντεδάκις 2007).

Άλλωστε όπως έδειξε ο Tilly (2007) σε σχέση με τις διεργασίες που συγκροτούν τα κοινωνικά κινήματα, μελετώντας τις δυναμικές αλλαγές των ρεπερτορίων δράσης και των μορφών που παίρνουν οι συλλογικές και δημόσια εκφρασμένες δράσεις σε διαφορετικά χωροχρονικά πλαίσια, τα κοινωνικά κινήματα δεν αποτελούν μια σαφώς οριοθετημένη ομάδα αλλά μια περίπλοκη μορφή κοινωνικών διαδράσεων και σχέσεων που ο Tilly (1994) ονομάζει *θύλακες πολιτικών επιτελέσεων*. Επιπλέον, τα κοινωνικά κινήματα δεν έχουν μια δεδομένη γραμμική εξέλιξη (ανάδυση, εξέλιξη, υποχώρηση, λήξη), αλλά η ιστορία τους εξελίσσεται μέσα από *συγκρουσιακούς κύκλους*, μεταξύ *στιγμών τρέλας* και *στιγμών ύφεσης* (Tarrow 1993). Τα κοινωνικά κινήματα είναι *θύλακες επιτελέσεων* και *δρώμενων* με την έννοια ότι η δράση τους δεν χαρακτηρίζεται από μια ξεκάθαρη αλληλουχία δημόσιων γεγονότων και διαδράσεων, αλλά μάλλον από ένα σύνολο από δρώμενα

διαφορετικού χαρακτήρα (που επιτελούν διαφορετικό ρόλο, όπως οι οργανωτικές συναντήσεις, η συγγραφή κειμένων, οι συγκεντρώσεις, η επικοινωνία, οι οργανωμένες διαμαρτυρίες κλπ) που συγκροτούν εν τέλει αυτό που ο Tilly (1994) ονομάζει εκστρατεία του κινήματος. Η εκστρατεία είναι «μια επίμονη οργανωμένη προσπάθεια διατύπωσης συλλογικών διεκδικήσεων έναντι κατεστημένων αρχών-στόχων» (Tilly 2007:20). Το σύνολο των εκστρατειών ενός κινήματος συγκροτεί την κοινή αφήγηση για το κίνημα μια δεδομένη στιγμή (για την οποία υπάρχουν διαφορετικές συχνά αντιφατικές εκδοχές).

Τα *ρεπερτόρια δράσης* είναι το σύνολο των διαθέσιμων μέσων διαμαρτυρίας που έχουν τα κινήματα σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, ανεξάρτητα αν τα χρησιμοποιούν ή όχι. Η παράδοση κινητοποίησης, η κουλτούρα σύγκρουσης, η μνήμη παλιότερων κινητοποιήσεων που είχαν νικηφόρα ή μη έκβαση σε μια συγκεκριμένη χώρα για μια συγκεκριμένη ομάδα διαμορφώνει την πολιτική κουλτούρα και τη συλλογική μνήμη που αποτελούν τη δεξαμενή άντλησης πιθανών μορφών δράσης (Tilly 2007). Όπως θα δούμε στις μελέτες περίπτωσης, η εξάρτηση από την ιστορικά διαμορφωμένη γκάμα επιλογών για το τι είναι δόκιμο και τι όχι, τι κοινωνικά νομιμοποιημένο και τι όχι, ως μορφή συλλογικής δράσης είναι καθοριστική για τη μορφή που θα πάρει μια κινητοποίηση. Η συγκρουσιακή ιστορία μιας χώρας ή μιας πόλης ανάλογα με τη συλλογική μνήμη και εμπειρία που φέρει από προηγούμενες κινητοποιήσεις και αγώνες επιτρέπει ή αποτρέπει, νομιμοποιεί ή καταδικάζει διαφορετικά ρεπερτόρια δράσης. Ανάλογα με παλιότερους συγκρουσιακού κύκλους τα κοινωνικά κινήματα επιλέγουν να αναπτύξουν συγκεκριμένα ρεπερτόρια δράσης ή και να πειραματιστούν στα όρια μεταξύ του επιτρεπτού (νόμιμου), του απαγορευμένου (παράνομου), και του ανεκτού. Έτσι, η προηγούμενη εμπειρία μαζικών καταλήψεων στέγης στη Ρώμη, κάνει σχεδόν αυτονόητη και σίγουρα πιο εύκολη την υιοθέτηση αυτού του τύπου δράσης.

Η εισαγωγή και καθιέρωση καινοτομιών στην οργάνωση και τακτική των κοινωνικών κινήματων σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και χωρικό πλαίσιο είναι συνήθως αποτέλεσμα μακροχρόνιων και συγκρουσιακών διαδικασιών. Έτσι τα διεκδικητικά ρεπερτόρια αλλάζουν σταδιακά από την έμμεση στην άμεση δράση, από «διακριτικές» και «αθόρυβες» σε «ανοιχτές» μορφές, από δράσεις στο τοπικό επίπεδο σε δράσεις εθνικής εμβέλειας, από ατομικές πρακτικές σε συλλογικές διαδικασίες, από την αποδοχή στην αμφισβήτηση της πολιτικής εξουσίας και των ανισοτήτων. Η διαδικασία της διαμόρφωσης αιτημάτων και επιτέλεσης διεκδικητικών δράσεων έχει ιστορικό βάθος και μια εξελικτική πορεία που τροφοδοτείται μέσα από την ίδια τη δράση και τη διάδραση των κινήματων με το περιβάλλον τους. Έτσι τα αιτήματα και το περιεχόμενο της κινητοποίησης παράγεται μαζί και παράλληλα με την επιτέλεση των δράσεων (Kriesi 2009).

Η *κινηματική βάση* των κινήματων αποτελείται από τις οργανώσεις των κινήματων, τα δίκτυα, τους συμμετέχοντες αλλά και τα σωρευμένα πολιτισμικά προϊόντα, τις μνήμες και τις παραδόσεις που συμβάλουν στις διαφορετικές κινηματικές εκστρατείες. *Κινηματικές δομές* είναι όλα εκείνα τα συλλογικά σχήματα, άτυπα ή επίσημα, μέσω των οποίων οι άνθρωποι οργανώνονται και εμπλέκονται σε συλλογικές δράσεις και κινήματα. Τα κοινωνικά κινήματα αναγνωρίζονται ως συνεχώς μεταλλασσόμενα, και υπό διαμόρφωση φαινόμενα, παρόλα αυτά σημαντικό ρόλο παίζουν

οι πιο σταθερές και οργανωμένες δομές, καθώς και άτομα με περισσότερες δυνατότητες συμμετοχής. *Κινηματικές οργανώσεις* θεωρούνται οι πιο κατασταλαγμένες και οργανωμένες δυνάμεις που απαρτίζουν – συμμετέχουν σε – ένα κοινωνικό κίνημα, με λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένη δομή και διαφορετικό βαθμό εμπλοκής. Η ανάδυση μιας νέας κατηγορίας 'επαγγελματοποιημένων' κινηματικών οργανώσεων (μη-κυβερνητικές, μη-κερδοσκοπικές οργανώσεις) που χρηματοδοτούνται είτε από τα μέλη τους είτε στις περισσότερες περιπτώσεις από δημόσιους πόρους, εντοπίζεται παράλληλα με τις μεταλλαγές που συμβαίνουν στο κράτος και το κράτος πρόνοιας μετά τη δεκαετία του '70.

Παρόλο που για τη μελέτη ενός κινήματος είναι πιο εύκολη η εστίαση στις μεγαλύτερες και πιο σταθερές οργανώσεις, μετά τη δεκαετία του '80 δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον δικτυακό και πολυκεντρικό χαρακτήρα των κοινωνικών κινήματων. Ο Diani (2003:301) περιγράφει τα κοινωνικά κινήματα ως «*δίκτυα άτυπων σχέσεων και διαδράσεων μεταξύ μιας πολλαπλότητας ατόμων, ομάδων ή οργανώσεων, που εμπλέκονται σε μία πολιτική ή πολιτισμική σύγκρουση, στη βάση μιας κοινής συλλογικής ταυτότητας*» (πιο αναλυτικά Della Porta and Diani 1999, Diani και McAdam 2003). Στο επίκεντρο εδώ είναι οι σχέσεις, οι δεσμοί και διαδράσεις – εφήμερες και συγκυριακές ή πιο σταθερές και ουσιαστικές – μεταξύ των διαφορετικών ατόμων, ομάδων και οργανώσεων που απαρτίζουν ένα κοινωνικό κίνημα. Τα *άτυπα κοινωνικά δίκτυα και οι κοινωνικές 'υπο'δομές'* που προϋπάρχουν σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, παίζουν καθοριστικό ρόλο για τις δικτυώσεις και τις συμμαχίες που αναπτύσσονται στη βάση. Αυτές, ως αποτέλεσμα της συνύπαρξης/συνάφειας παρά ως μέρος κάποιας εμπρόθετης τακτικής, διαμορφώνουν το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων που στην ουσία προϋπάρχουν και διευκολύνουν την ανάδυση των κινήματων (Nicholls 2009).

Στις χώρες της Νότιας Ευρώπης οι κινηματικοί χώροι είναι πιο αποκεντρωμένοι και άτυπα δομημένοι σε σχέση με τις χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης όπου κυριαρχούν μεγάλες κοινωνικές οργανώσεις που αποτελούν σημαντικούς κόμβους κινήματων γύρω από διάφορα κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα. Τα κοινωνικά κινήματα βασίζονται περισσότερο σε άτυπες δικτυώσεις στο τοπικό επίπεδο (πχ για την Αθήνα Arampatzi and Nicholls 2012) που συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις συνάφειας και δεσμούς αλληλεγγύης, ενώ παράλληλα οι πολιτικές οργανώσεις και οι ιδεολογικές πεποιθήσεις έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα (Kousis et al 2010).

Ο βαθμός ατομικής συμμετοχής και εμπλοκής σε ένα κίνημα και η σχέση με τη συγκρότηση της ομάδας αποτελεί μια άλλη κατεύθυνση προσέγγισης των κινηματικών διαδικασιών. Έτσι διακρίνονται οι *υποστηρικτές* που επιλέγουν να στηρίξουν και να συνταχθούν με ένα κίνημα και οι *συμπαθούντες* που διαμορφώνουν τον ευρύτερο κύκλο αποδοχής και νομιμοποίησης ενός κινήματος, το κοινό που διάκειται ευνοϊκά στον αγώνα που διεξάγεται. Τα *ενεργά μέλη* που αφιερώνουν χρόνο και προσωπικούς πόρους, τα οποία μπορεί να διακρίνονται σε αυτά που έχουν άμεσα οφέλη (κινητοποιούνται για τη διεκδίκηση των δικών τους συμφερόντων), και μέλη που συμμετέχουν για λόγους συνείδησης (πολιτικής ιδεολογίας πίστης κλπ). Στην τυπολόγηση των μελών διακρίνονται διάφοροι *βαθμοί στράτευσης* στους σκοπούς ενός κινήματος (ηγετικά ή βασικά στελέχη, ενεργά ή περιστασιακά μέλη) και ρόλοι που σχετίζονται με τη συνεισφορά ατόμων ειδικού

βάρους σε σχέση με ένα ζήτημα (με αναγνωρισμένο κύρος, γνώσεις, πρόσβαση σε εξουσία, πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα κτ).

Μάλιστα, οι διεργασίες που λαμβάνουν χώρα έξω από την καθεαυτό κινητοποίηση και τις δημόσιες κινηματικές εκφράσεις, οι *διάχυτες προ-κινηματικές και μετά-κινηματικές διαδικασίες*, συμβάλλουν στη σταδιακή συγκρότηση και διαμόρφωση μιας διακριτής κινηματικής ταυτότητας. Ο Melucci επισημαίνει ότι η διαδικασία ονοματοθεσίας και κατασκευής των σημασιών που συντελείται στο επίπεδο του καθημερινού βίου – συχνά στο ατομικό και αόρατο επίπεδο – για να παράξει κινητοποίηση, πρέπει να γίνει συλλογική. «Η συλλογική δράση δεν αρχίζει στις πολιτικές οργανώσεις, αλλά στις ομάδες, στα άτυπα δίκτυα των ατόμων που συνδέονται μεταξύ τους. Πρόκειται για κάτι περισσότερο από απλά άτομα εμπλεκόμενα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πρόβλημα. Πρόκειται για δίκτυα σχέσεων που, μολοντί μη ευθέως προσανατολισμένα προς τα έξω και προς τη δημόσια δράση, συγκροτούν τα εργαστήρια όπου παράγονται οι γλώσσες και οι γραμματικές της αλλαγής» (Melucci 2002: 111-112).

Στις μελέτες περίπτωσης που ακολουθούν η έμφαση είναι στη δημόσια έκφραση κινητοποίηση, ενώ ως μονάδες ανάλυσης επιλέγονται οι πιο διακριτές και ενεργές οργανώσεις των κινημάτων. Για την περίπτωση της Ελλάδας, όπου απουσιάζουν μεγάλα κινηματικά γεγονότα και συγκροτημένα κινηματικά υποκείμενα σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας, γίνεται μια προσπάθεια να διερευνηθεί ποια μπορεί να είναι εκείνα τα *εργαστήρια όπου παράγονται οι γλώσσες και οι γραμματικές της αλλαγής*. Έτσι επιλέγονται ομάδες και οργανώσεις που παράγουν συλλογικές επεξεργασίες για το ζήτημα της κατοικίας από διαφορετική σκοπιά και διερευνάται αν αυτές και με ποιο τρόπο εκβάλλουν στο δημόσιο πεδίο. Παρόλο που εξ' αρχής είναι ξεκάθαρο ότι στην Ελλάδα δεν συγκροτείται κάποιο διακριτό πολιτικό πεδίο διεκδίκησης της κατοικίας, η υπόθεση εργασίας είναι ότι οι διαδικασίες νοηματοδότησης, οι επιμέρους πρακτικές και ο λόγος που παράγουν συλλογικά υποκείμενα σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας αποτελούν σε μεγάλο βαθμό την παρακαταθήκη, το υπόστρωμα που επηρεάζει – οριοθετεί και διευκολύνει – πιθανές μελλοντικές κινητοποιήσεις.

2.1.3 Αιτίες ανάδυσης: υλική πραγματικότητα, πόλη και πολιτικές ευκαιρίες

Ένα κομβικό πολιτικό ερώτημα στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων αφορά στο ποτε και για ποιους λόγους συντελείται η μετάβαση από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο, η κατανόηση και ερμηνεία, δηλαδή, των *αιτιών ανάδυσης συλλογικών δράσεων και κινημάτων*. Μπορούμε σχηματικά να διακρίνουμε τις αιτίες σε αυτές που προϋπάρχουν, *εξωτερικές αιτίες* (όπως η φτώχεια, οι κοινωνικές ανισότητες ή μια συγκεκριμένη αντίληψη για την αδικία) και σε αυτές που πηγάζουν από το *εσωτερικό* της ομάδας και δίνουν προτεραιότητα σε πολιτισμικούς, ψυχολογικούς, και ατομικούς παράγοντες (αυθορμητισμός, ιδεολογία, ταυτότητα), αντανακλώντας και τη διχοτομία που υπάρχει μεταξύ δομής και δράσης (Αλεξανδρόπουλος 2001:20). Στις μελέτες των κοινωνικών κινημάτων υπάρχει προβληματισμός σε σχέση με τη βαρύτητα των διαφορετικών παραγόντων και ιδιαίτερα για τη σχέση δυσαρέσκειας-υλικής πραγματικότητας με τις κινητοποιήσεις. Οι δομικές ανισότητες, η κοινωνική δυσαρέσκεια, η υποβάθμιση των υλικών

συνθηκών διαβίωσης ή η ματαίωση προσδοκιών ευημερίας και κοινωνικής ανέλιξης, η καταπίεση ή η εκμετάλλευση που βιώνουν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες αποτελούν σίγουρα αναγκαίες συνθήκες μιας κινητοποίησης και αυξάνουν τις πιθανότητες να προκύψουν κινητοποιήσεις γύρω από αυτά τα ζητήματα (Piven και Cloward 1977), δεν είναι πάντα όμως ικανές.

Οι προσεγγίσεις της συλλογικής δράσης που βασίζονται στο έργο του Μαρξ θέτουν στο επίκεντρο της ανάλυσής τους το *περιεχόμενο* (υλικές συνθήκες και ταξικά συμφέροντα) και τη *σύγκρουση* με την εξουσία. Η οικονομία έχει ιδιαίτερη ερμηνευτική βαρύτητα στις προσεγγίσεις αυτές, ενώ υποβαθμίζονται οι μορφολογικές, συμβολικές και στρατηγικές διαστάσεις των κινημάτων. Μετά τη δεκαετία του '60 οι μελέτες των κοινωνικών κινημάτων στρέφονται σε ζητήματα στρατηγικής και ταυτότητας, στη δομή των πολιτικών ευκαιριών και την ανάλυση των συνθηκών που επιτρέπουν τη γνωση (*θεωρίες μεσαιου βεληνεκούς*), καθώς και σε ζητήματα μορφής και οργανωτικών δομών.

Την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας, η αυξανόμενη φτώχεια και η επίθεση στο κράτος πρόνοιας οδήγησαν στην επάνοδο της διαμαρτυρίας για υλικά προβλήματα και κοινωνική δικαιοσύνη (dellaPorta 2007:128). Σύμφωνα με τον Αλεξανδρόπουλο (2001:319) η προηγούμενη στροφή σε ζητήματα ταυτότητας «*αποσύνδεσε τον μακροθεωρητικό αναστοχασμό πάνω στις προϋποθέσεις γένεσης του κοινωνικού. Έτσι οι νέες θεωρίες βρέθηκαν απροετοίμαστες να αντιμετωπίσουν τη νέα πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης και της σχέσης των κοινωνικών προβλημάτων με αυτήν*». Η Réchu (2006: 471) μελετώντας το κίνημα για το δικαίωμα στην κατοικία στη Γαλλία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι μελέτες της συλλογικής δράσης πρέπει να ξαναδώσουν κεντρική σημασία στους δομικούς παράγοντες οικονομικής φύσης, καθώς η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και στέγασης ορισμένων κατηγοριών του πληθυσμού και κοινωνικών ομάδων (μετανάστες, άστεγοι) ήταν ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στη γέννηση των κινημάτων χωρίς-στέγη και των κακώς-στεγασμένων. Ο τρόπος κοινωνικής ένταξης και τα χαρακτηριστικά του αποκλεισμού από την κατοικία αυτών των ομάδων ήταν καθοριστικός για την ερμηνεία της εμφάνισης δημόσιας συλλογικής διαμαρτυρίας.²⁶

Το πεδίο της πόλης

Εισάγοντας τις παραμέτρους των διαδικασιών αστικοποίησης και των πολιτικών παρέμβασης του κράτους στην παροχή δημόσιων αγαθών, οι προσεγγίσεις των κινημάτων πόλης θέτουν τις υλικές συνθήκες ως κομβική παράμετρο για την ερμηνεία της ανάδυσης και εξέλιξης κοινωνικών κινημάτων. Αν και αναγνωρίζεται ότι η υποβάθμιση των υλικών και χωρικών συνθηκών δεν οδηγεί απαραίτητα σε κινητοποιήσεις, στις προσεγγίσεις των κινημάτων πόλης ο χώρος και οι υλική πραγματικότητα έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα απ' ότι στις θεωρίες των κοινωνικών κινημάτων.

²⁶ Βεβαίως όπως δείχνει και η Réchu ο αποκλεισμός από την κατοικία δεν αποτέλεσε μοναδική (και ικανή) αιτία ανάδυσης αντιδράσεων και κινητοποιήσεων. Η σύνδεση/εξάρτηση της κατοικίας από μια σειρά από άλλα κοινωνικά δικαιώματα και αγαθά οδήγησε στην κινητοποίηση συγκεκριμένων ομάδων (όπως οι αφρικανές οικογένειες, που διεκδικούν την οικογενειακή τους επανασύνδεση, ή οι άστεγοι (χωρίς σταθερή κατοικία SDF) που διεκδικούν μια σειρά από πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, όπως το ελάχιστο εισόδημα, μέσω της πρόσβασης στη στέγη). Επομένως η ύπαρξη αρνητικών αντικειμενικών οικονομικών συνθηκών πρέπει να αποκτήσει νόημα, να πλαισιωθεί με τον αντίστοιχο τρόπο ώστε να οδηγήσει σε κινητοποίηση. Σε αντίθετη περίπτωση οι άνθρωποι θα βρίσκουν λύσεις με άτυπες, 'αόρατες' πρακτικές, όπως το να μένουν σε ερειπωμένα κτίρια ή να αναπαράγονται οι λύσεις εκμετάλλευσης που παρέχει η αγορά χωρίς το ζήτημα να φτάνει στη δημόσια σφαίρα και χωρίς να πολιτικοποιείται.

«Ο όρος 'πόλη' έχει μια εικονική και συμβολική ιστορία που είναι βαθιά ενσωματωμένη στην αναζήτηση πολιτικών νοημάτων. Η σχέση μεταξύ πόλης και ιδιότητας του πολίτη, η πόλη ως αντικείμενο ουτοπικής επιθυμίας, ως ιδιαίτερος τόπος όπου ανήκει κανείς μέσα σε μια διαρκώς μεταβαλλόμενη χωροχρονική τάξη, όλα αυτά της προσδίδουν ένα πολιτικό νόημα που κινητοποιεί ένα πολύ σημαντικό πολιτικό φαντασιακό» (Harvey 2013:33).

Για τους μελετητές των διαδικασιών αστικοποίησης, η πόλη, ως κεντρικό πεδίο συσσώρευσης κεφαλαίου και άσκησης εξουσίας, είναι το κατεξοχήν πεδίο των επαναστάσεων και των ταξικών αγώνων.²⁷ Η εμπειρία της πόλης – τα χαρακτηριστικά της καθημερινής ζωής στην πόλη – υπό τον καπιταλισμό εμπεριέχει εγγενώς τη δυνατότητα “να θεμελιώνει αγώνες που θέτουν υπό αμφισβήτηση τις κυρίαρχες πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις του κεφαλαίου μαζί με τις ηγεμονικές ιδεολογικές πρακτικές του και την ισχυρή επιβολή του επί των πολιτικών υποκειμενικότητων” (Harvey 2013:218). Η κεντρικότητα χώρων και δραστηριοτήτων, η πυκνότητα των δημόσιων χώρων, διαφορετικών εμπειριών και συναντήσεων, διαμορφώνουν τα πολιτικά χαρακτηριστικά των πόλεων που αποκτούν κεντρική σημασία στο σύνολο των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων. Η πόλη επομένως είναι συγκροτητική για τα κοινωνικά κινήματα. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πόλης – η πυκνότητα, το μέγεθος και οι ποικιλομορφία/διαφορετικότητα – παρέχουν τα βασικά στοιχεία για να αναπτυχθεί η σύγκρουση. Η πόλη λειτουργεί ως σημαντικός τόπος πολιτικής δράσης και εξέγερσης, ενώ η δύναμη των κοινωνικών αγώνων εξαρτάται ακριβώς από την ικανότητά τους να αποδιοργανώνουν την καθημερινότητα και την οικονομία των κέντρων εξουσίας. Οι πόλεις γίνονται τα εργαστήρια όπου αναπτύσσονται νέοι δεσμοί και τα πεδία όπου ανταγωνιστικά αιτήματα και σχέδια αντιπαλεύουν για την ηγεμονία. Η σύγκρουση επομένως αναδύεται από τις μικρο-διαδράσεις μεταξύ πολλών και διαφορετικών ανθρώπων που ζουν σε στενή εγγύτητα (Uitermark et al 2012:2456).

Στη συλλογική μνήμη και τους χώρους της πόλης εγγράφεται, μέσα από τους συγκρουσιακούς κύκλους, η κινηματική εμπειρία και η πολιτική κουλτούρα ενός τόπου. Όπως θα δούμε στις μελέτες περίπτωσης, αυτό ερμηνεύει την ιδιαίτερη τροπή που μπορεί να πάρει ένα κίνημα σε μια συγκεκριμένη πόλη, τη μεγαλύτερη ευκολία ανάπτυξης συγκεκριμένων μορφών δράσης και την ευρύτερη κοινωνική αποδοχή συγκεκριμένων πλαισιώσεων και αιτημάτων. Η κινηματική εμπειρία στις πόλεις, ιδιαίτερα σε περιόδους εξάρσεων, δεν περιορίζεται στα στενά τοπικά όρια, αλλά επηρεάζει και πυροδοτεί κινήματα, διεθνοποιεί πρακτικές, μορφές δράσης και λόγους.

Πολιτική διαδικασία: πολιτικές ευκαιρίες και πόροι

Σε μια άλλη κατεύθυνση, ο προβληματισμός σχετικά με την αιτιακή σχέση μεταξύ αδικίας-δυσaráσκειας και ανάδυσης κοινωνικών κινήματων, ανέδειξε τις θεσμικές δομές (τη λειτουργία του κράτους και τις δημόσιες πολιτικές) και το πολιτικό σύστημα (συμμαχίες, διαιρέσεις, αντιπολίτευση) ως καθοριστικούς παράγοντες. Σε αυτό το πλαίσιο έχουν αναπτυχθεί τρεις

²⁷ Η αναγνώριση των ταξικών χαρακτηριστικών των αγώνων στις πόλεις σύμφωνα με τον Harvey (ακολουθώντας τον Lefebvre) έχει υποτιμηθεί από την παραδοσιακή αριστερά καθώς οι αγώνες αυτοί σχετίζονται είτε με ζητήματα αναπαραγωγής, είτε με ζητήματα δικαιωμάτων, κυριαρχίας και ιδιότητας του πολίτη, και άρα δεν έχουν στο επίκεντρο την παραγωγή, το κατ' εξοχήν πεδίο εκμετάλλευσης και πραγμάτωσης των ταξικών αντιθέσεων.

κυρίαρχες κατευθύνσεις έρευνας: η μελέτη των πολιτικών ευκαιριών, η μελέτη των κινηματικών δομών (οργανωτικές δομές και μορφές/ρεπερτόρια δράσης) και η μελέτη της διαδικασίας νοηματοδότησης ή αξιακής πλαισίωσης (McAdam et al 1996, Σεφεριάδης 2006).

Η δομή των πολιτικών ευκαιριών ορίζεται ως «οι διαστάσεις του πολιτικοθεσμικού περιβάλλοντος (ή αλλιώς: οι συστηματικές όψεις της πολιτικο-θεσμικής συγκυρίας) που διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν τις κινηματικές εκδηλώσεις» (Σεφεριάδης 2006). Τέτοιες διαστάσεις είναι ο βαθμός ανοιχτότητας του πολιτικού συστήματος, ο βαθμός σταθερότητας των πολιτικών συμμαχιών, η ύπαρξη ή μη δυνάμεων-διαμεσολαβητών σε στρατηγικές θέσεις και ο διχασμός ή μη των ελιτ, η ανάπτυξη δημόσιων πολιτικών ως απάντηση στα αιτήματα, η καταστολή ή διαπραγμάτευση, η ανάδυση αντι-κινημάτων (Neveu 2010:229-231). Η δομή των πολιτικών ευκαιριών δεν είναι απλώς αποτέλεσμα του συσχετισμού των δυνάμεων με τους διαμαρτυρόμενους, διαμορφώνεται και από τις ίδιες τις αρχές μέσα από τη θεσμοθέτηση διαδικασιών διαλόγου, τη δημιουργία δυνατοτήτων προσφυγής στη δικαιοσύνη, την ενθάρρυνση ή αποθάρρυνση των τρόπων πολιτικής οργάνωσης και έκφρασης (διαπραγμάτευση ή καταστολή), την κατάργηση νόμων που θεσμοθετούν μονοπώλια ως προς την αντιπροσώπευση (Neveu 2010:245). Ο ρόλος των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους, η στρατηγική της καταστολής και της διαπραγμάτευσης, της επιτήρησης και του ελέγχου, η μορφή των παρεμβάσεων στον αστικό χώρο καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τις μορφές δράσης, λιγότερο ή περισσότερο συγκρουσιακές, που επιλέγουν τα κινήματα.²⁸

Όπως θα δούμε στις μελέτες περίπτωσης, το κράτος δεν είναι απλός αποδέκτης αιτημάτων ή στόχος αμφισβήτησης και δυσαρέσκειας, αλλά παίζει κομβικό ρόλο στην εμφάνιση, τη μορφή και την εξέλιξη των κινητοποιήσεων. «Οι κυβερνώντες δεν είναι απλώς οι συνομιλητές ή οι αντίπαλοι των ομάδων που βρίσκονται σε κινητοποίηση, αλλά και οι δημιουργοί δημόσιων πολιτικών και προγραμμάτων που στοχεύουν στη διαχείριση ενός ζητήματος ή ενός συγκεκριμένου κοινωνικού τομέα. Οι δημόσιες πολιτικές σχετίζονται με τα κοινωνικά κινήματα με δύο τρόπους. Μπορεί να αποτελούν ερμηνεία των παρεμβάσεων τους ή μια μορφή απάντησης σ' αυτά, αλλά ταυτόχρονα να τα αποδιαιρώνουν, να αποτελούν εργαλεία ενσωμάτωσης των διαμαρτυρόμενων ή να υπαγορεύουν ένα ρεπερτόριο συλλογικής δράσης» (Neveu 2010:237). Η διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών και η ανταπόκρισή του κράτους στα αιτήματα των κοινωνικών κινημάτων, καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τους σχηματισμούς εξουσίας και τη δομή των πολιτικών συμμαχιών. Σε αυτό το πλαίσιο ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων και των επίσημων διόδων πολιτικής συμμετοχής είναι σημαντικός για την επιδραστικότητα της φωνής των κινημάτων (Giungì 1998).

Στη διατριβή η διερεύνηση του ρόλου του κράτους στη διευκόλυνση ή αποτροπή της ανάδυσης κινημάτων για την κατοικία στη Νότια Ευρώπη απαιτεί την εστίαση καταρχάς στην ευρύτερη πολιτική κουλτούρα και το πολιτικό σύστημα της κάθε περίπτωσης, αλλά και στον τρόπο με τον

²⁸ Στην Ευρώπη υπάρχει μια εκτεταμένη παράδοση συγκριτικών ερευνών που ερμηνεύουν τις διαφορές στη δομή, την έκταση και τις επιδράσεις των κοινωνικών κινημάτων με βάση τις διαφορές των πολιτικών χαρακτηριστικών των συγκεκριμένων εθνικών πλαισίων στα οποία αναπτύσσονται (πχ Kriesi et al 1992, McAdam et al 1996).

οποίο το κάθε κράτος (σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο) διαχειρίστηκε το ζήτημα της πρόσβασης στην κατοικία (το κοινωνικό ζήτημα της στέγασης) μέσα από την ανάπτυξη δημόσιων πολιτικών και τις συμμαχίες με συγκεκριμένα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, συμφέροντα. Αυτό αφορά επομένως τόσο στην ικανότητα του κράτους να δέχεται και να απορροφά αιτήματα και ταυτόχρονα να αναπτύσσει δημόσιες πολιτικές για την ικανοποίηση αυτών των αιτημάτων. Εξαρτάται τόσο από το πολιτικό σύστημα και τις στρατηγικές διακυβέρνησης, καταστολής ή ενσωμάτωσης των κοινωνικών ζητημάτων, όσο και από την ύπαρξη μιας δημόσιας διοίκησης που υλοποιεί σταθερά πολιτικές αναπτύσσοντας έναν αντίστοιχο δημόσιο τομέα, αυτόν της στεγαστικής πολιτικής (και των πολιτικών κατοικίας).

Παράλληλα, η *δομή των πολιτικών ευκαιριών* σε κάθε συγκυρία και οι μεταλλαγές των ευκαιριών κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης επιτρέπουν, αποτρέπουν ή ανανεώνουν τις ιστορικά ή κοινωνικά προδιαγεγραμμένες διεκδικητικές επιτελέσεις. Για παράδειγμα, η στροφή στις μαζικές καταλήψεις για κάλυψη στεγαστικών αναγκών στην Ισπανία προέκυψε στον πρώτο κύκλο νεανικών κινητοποιήσεων στα μέσα του 2000, αλλά υιοθετήθηκε – βρίσκοντας και την αντίστοιχη κοινωνική νομιμοποίηση – το 2011 μετά από δύο χρόνια κινητοποιήσεων ενάντια στις κατασχέσεις κατοικιών και μετά την εντεινόμενη συλλογική τραυματική εμπειρία των μαζικών εξώσεων.

Η σημασία του ευρύτερου πολιτικού πλαισίου, των θεσμών και των κοινωνικών αντιλήψεων αναδείχθηκε στις μελέτες κοινωνικών κινήσεων πόλης καθώς η υποβάθμιση της συμμαχίας του πλαισίου θεωρήθηκε σημαντική αδυναμία του έργου του Castells (ιδιαίτερα η προσπάθειά του να αναπτύξει ένα συγκριτικό μοντέλο για τα κοινωνικά κινήματα πόλης εστιάζοντας στα ίδια τα κινήματα, τις εσωτερικές συνθήκες συγκρότησής τους και δυναμικές, με έμφαση στα 'επιτυχημένα' κινήματα). Ο Pickvance στο συγκριτικό μοντέλο που προτείνει θεωρεί ότι η ύπαρξη και τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών κινήσεων πόλης σε διαφορετικές χώρες επηρεάζονται από πέντε βασικές παραμέτρους: α) τις *περιόδους γρήγορης αστικοποίησης* που συνεπάγονται ελλείψεις σε κατοικίες και δημόσιες υπηρεσίες στις πόλεις, β) την *κρατική παρέμβαση* είτε στα ζητήματα συλλογικής κατανάλωσης, είτε σε σχέση με τη στάση του κράτους απέναντι στα αιτήματα του κινήματος (ενσωμάτωση, όπως απορρόφηση των βασικών στελεχών σε κρατικά προγράμματα ή η χρηματοδότηση αντιπάλων, παρενόχληση ή καταστολή, δηλαδή η δομή του κρατικού μηχανισμού), γ) το *ευρύτερο πολιτικό περιβάλλον*, το οποίο καθορίζεται από την ύπαρξη ευρύτερων πολιτικών κινητοποιήσεων, τις ιστορικά διαμορφωμένες πολιτισμικές αντιλήψεις για τον χαρακτήρα της πολιτικής στο τοπικό επίπεδο (οι πολιτικές ιδεολογίες, τα ταξικά χαρακτηριστικά των τοπικών πολιτικών διαδικασιών, το επίπεδο συνδικαλιστικής οργάνωσης, οι ευρύτερες αντιλήψεις για το κράτος και τη διαδικασία αστικοποίησης),²⁹ και την αποτελεσματικότητα των θεσμών και των πολιτικών κομμάτων στη διοχέτευση των κοινωνικών συγκρούσεων (ανοιχτότητα στη θετική

²⁹ Οι αντιλήψεις των ανθρώπων για το κράτος και την αστικοποίηση είναι κομβικές. Σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία, όπου μεταπολεμικά τα κομμουνιστικά κόμματα είχαν σημαντική επιρροή, συναντάμε ταξικές προσλήψεις του κράτους, ενώ σε σοσιαλδημοκρατικές χώρες είναι πιο διαδεδομένη η ιδέα του κράτους πρόνοιας. Κοινωνίες με μακρά παράδοση κρατικής παρέμβασης αναδεικνύουν αντιλήψεις του κράτους ως τον πιο αποτελεσματικό τρόπο για την επίτευξη του εθνικού συμφέροντος. Γι' αυτόν τον λόγο αυτές οι 'σκληρές' δομικές συνθήκες όπως η αστικοποίηση και η παρεμβατικότητα του κράτους δεν έχουν μονοσήμαντες επιπτώσεις μεταξύ κοινωνιών. Διαμεσολαβούνται από διαφοροποιημένες πολιτισμικές προσλήψεις που αντίστοιχα αντανακλούν πρακτικές του παρελθόντος (Pickvance 1984).

αποδοχή αιτημάτων, προϋποθέσεις διαπραγμάτευσης και μερικής ικανοποίησης των αιτημάτων, τοπικές πολιτικές συνθήκες, εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία), δ) η *ανάπτυξη των μεσαίων τάξεων*, καθώς διαθέτουν πολλαπλούς πόρους (επαγγελματικές δεξιότητες, επαφές, χρόνο, χρήματα, δεσμούς, συμμαχίες) αλλά και για την ειδική τους σχέση με την πόλη ως 'τόπο καθημερινής ζωής'³⁰ και τέλος, ε) καθοριστικό ρόλο παίζουν οι *γενικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες* που ευνοούν ή αποτρέπουν την ανάπτυξη κοινωνικών κινήσεων πόλης, όπως η οικονομική κρίση, η ανεργία ή οι πολιτισμικές αλλαγές που προωθούνται από άλλα κοινωνικά κινήματα (όπως τα νεανικά, το αντιπολεμικό κίνημα κ), αλλά και οι γενικότερες προσδοκίες και το επίπεδο των αιτημάτων των πολιτών προς το κράτος.³¹

Στην ίδια κατεύθυνση ο Lowe (1986) τονίζει τη σημασία του τοπικού πολιτικού συστήματος, δηλαδή τις πολιτικές και διοικητικές παραδόσεις (πολιτική δομή) σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, που σε μεγάλο βαθμό καθορίζονται και από την ιστορική συνθήκη των σχέσεων κέντρου-τοπικού. Ο ρόλος του κράτους, και σε πολλές χώρες του τοπικού κράτους, στην παροχή υλικών αγαθών και δημόσιων υπηρεσιών, αλλά και ως το πιο άμεσο – κοντινό στους πολίτες – πεδίο διακυβέρνησης, είναι καθοριστικός για τον τύπο των κοινωνικών προσδοκιών, των πολιτικών συγκρούσεων και των διεκδικήσεων που προκύπτουν σε διαφορετικά τοπικά πλαίσια. Οι ιστορικές παραδόσεις της δημόσιας διοίκησης, καθώς και οι εσωτερικές περιφερειακές διαφοροποιήσεις παίζουν καθοριστικό ρόλο. Η πρόσβαση ή ο αποκλεισμός από επίσημα πολιτικά κανάλια και η δυνατότητα παρέμβασης στις διαδικασίες σχεδιασμού των πολιτικών ή η δυνατότητα κάποιων ομάδων να οδηγήσουν σε αλλαγές σε συγκεκριμένες πολιτικές είναι σημαντικό στοιχείο για την ανάδυση κινήσεων στο τοπικό επίπεδο. Η πολιτική και κομματική σχέση μεταξύ του κεντρικού κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά και οι τρόποι πρόσβασης και συνδιαλλαγής με τις τοπικές αρχές καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τους τρόπους κινητοποίησης. Παράλληλα, τα κοινωνικά κινήματα πόλης λόγω της σχέσής τους με τις διαδικασίες παραγωγής του χώρου της πόλης παίζουν καθοριστικό ρόλο στον επαναπροσδιορισμό των διαδικασιών συμμετοχής και λήψης αποφάσεων στους τοπικούς θεσμούς και την παραγωγή δημόσιων πολιτικών.

³⁰ Σύμφωνα με αυτό το επιχειρήμα οι μεσαίες τάξεις απασχολούνται σε μεγάλο βαθμό στον τριτογενή τομέα και επομένως δεν εξαρτώνται από την παραγωγική λειτουργία της πόλης ή την κερδοσκοπία για την επιβίωσή τους και ενδιαφέρονται για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντός τους. Αυτό στις αναγνώσεις εκείνης της περιόδου (μέσα '80) εξηγεί τη μεγαλύτερη εμπλοκή των μεσαίων στρωμάτων σε κινήματα πόλης. Αντίστοιχη λογική είναι το επιχειρήμα που εκείνη την περίοδο θεωρεί ότι οι μεσαίες τάξεις (κύρια ομάδα στόχος του κράτους πρόνοιας) έχουν καλύψει τις βασικές τους ανάγκες και επομένως στρέφονται σε πιο ποιοτικά και ταυτοτικά ζητήματα. Αυτή η συζήτηση όπως θα δούμε παρακάτω έχει αλλάξει με τη σταδιακή συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και του κράτους ως εργοδότη, την ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας, τη φτωχοποίηση των μεσαίων τάξεων και τη στροφή των επενδυτικών κεφαλαίων στον αστικό χώρο που εντείνει τους ανταγωνισμούς και τις συγκρούσεις.

³¹ Σε περιόδους ευμάρειας και καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει παρατηρηθεί ότι αναδύονται πολλαπλά αιτήματα (τόσο για παρέμβαση του κράτους όσο και για περισσότερες ελευθερίες και αυτονομία) και εντείνεται η κοινωνική σύγκρουση καθώς οι προσδοκίες είναι αυξημένες. Σε περιόδους κρίσης το ίδιο το κράτος καλλιεργεί χαμηλότερες κοινωνικές προσδοκίες. Σε περιόδους ανάπτυξης και υλοποίησης δημόσιων επενδύσεων και μεγάλων έργων αυξάνεται ο αριθμός των μωντικών κινήσεων. Επιπλέον, σε συνθήκες ανάπτυξης, περιορίζεται η κινητοποίηση των ομάδων που είναι εντός του μοντέλου, και αυξάνονται οι κινητοποιήσεις ομάδων που παραμένουν εκτός ή/και έχουν μια κριτική στάση όπως οι νέοι, μετανάστες κλπ. Σε περιόδους οικονομικής κρίσης το κράτος πραγματοποιεί επιλεκτικές περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες οδηγώντας στην ανάδυση κινήσεων διεκδίκησης της πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες, παρόλο που οι συνθήκες γενικευμένης ανασφάλειας, φόβου και ατομιστικής προσπάθειας επίλυσης των προβλημάτων περιορίζει την επέκτασή τους και την αποτελεσματικότητά τους (Pickvance 1984:43).

Όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στο κεφάλαιο 4, την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, και με μεγαλύτερη ένταση μετά τη δεκαετία του '90, συμβαίνουν σημαντικές μεταλλαγές στο πεδίο των πολιτικών θεσμών που επηρέασαν τόσο τη δομή των πολιτικών ευκαιριών, όσο και τη γεωγραφική κλίμακα αναφοράς των κινημάτων. Η παράλληλη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων προς το τοπικό (αποκέντρωση) και το υπερεθνικό επίπεδο, με αρκετούς διεθνείς οργανισμούς να αποκτούν αυξημένες αρμοδιότητες – κυρίως οικονομικές (ΠΤ, ΔΝΤ, ΠΟΕ) καθώς και μακροπεριφερειακές ενώσεις (ΕΕ), η ιδιωτικοποίηση δημόσιων υπηρεσιών (μετακύλιση στον ιδιωτικό και τρίτο τομέα) και η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, έθεσαν νέα δεδομένα στη σχέση μεταξύ κοινωνικών κινημάτων και κράτους (dellaPorta 2010: 354-355), αλλά και νέες προκλήσεις για την επέκταση των κοινωνικών αγώνων σε πολλαπλές κλίμακες (Swyngendouw 1997, 2004).

2.1.4 Η συγκρότηση της κοινωνικής βάσης των κινημάτων

Το ζήτημα του ορισμού της κοινωνικής βάσης της κινητοποίησης, δηλαδή το σύνολο των ανθρώπων που συγκροτούν δυνητικά τους συμμετέχοντες (και υποστηρικτές) του κινήματος, καθώς και η κατανόηση της φύσης και των χαρακτηριστικών της είναι καθοριστικά για τη διαδικασία της κινητοποίησης (Lowe 1986:52) και επομένως πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στην προσέγγιση του ερωτήματος του πού και πότε ένα ζήτημα μετατρέπεται σε αντικείμενο διεκδίκησης.

Η κοινωνική βάση του κινήματος, η οργανωτική μορφή που παίρνει (*κοινωνική δύναμη*), οι πόροι που εξασφαλίζει, τα αιτήματα και οι μορφές δράσης αποτελούν κεντρικό αντικείμενο στις προσεγγίσεις της κινητοποίησης πόρων ή επιστράτευσης μέσω (McCarthy and Zald 1977, Jenkins 1983). Το ερώτημα μετατίθεται από το γιατί κινητοποιούνται οι άνθρωποι στο πώς συγκροτείται και οργανώνεται μια ομάδα, πώς εξελίσσεται, γιατί επιτυγχάνει ή αποτυγχάνει (Cress και Snow 1996). Σε αυτή τη διαδικασία οι πόροι εντοπίζονται ως οι καθοριστικοί παράγοντες που επιτρέπουν ή αποτρέπουν την ανάπτυξη κινημάτων. Η καταγωγή της προσέγγισης αυτής από το μοντέλο της ορθολογικής δράσης (Olson 1965) οδήγησε στην υπολογιστική και οικονομιστική αντιμετώπιση της κινητοποίησης των ανθρώπων, κάτι που έχει αποτελέσει βασικό σημείο κριτικής και συχνά απόρριψής της (Neveu 2010). Παρόλα αυτά οι πόροι εξακολουθούν να είναι μια χρήσιμη αναλυτική έννοια για τη μελέτη των κινημάτων αν δεν αποδίδεται σε αυτούς καθοριστική (ή αποκλειστική) αιτιακότητα σε σχέση με την έκβαση ενός κινήματος. Πόροι θεωρούνται όλα τα υλικά, συμβολικά ή πληροφορικά στοιχεία που διατίθενται στα κινήματα και τις οργανώσεις των κινημάτων για την υποστήριξη των δράσεών τους (πχ *ηθικοί πόροι*: νομιμοποίηση, αναγνώριση, υποστήριξη, αλληλεγγύη, *υλικοί πόροι*: αγαθά, χώροι συνάντησης, μετακίνηση, εργατικό δυναμικό, χρήματα, *ανθρώπινοι πόροι*: στελέχη, ηγέτες, υποστηρικτές, μέλη, *πληροφοριακοί πόροι*: τεχνική-εξειδικευμένη γνώση, πρόσβαση σε διαδικασίες και ανθρώπους κλειδιά στη λήψη αποφάσεων και τον σχεδιασμό, επαφές και δικτύωση). Η δυνατότητα πρόσβασης σε πόρους – υλικούς και μη-υλικούς – καθιστά δυνατή την οργανωτική και διεκδικητική ισχύ των συλλογικών δρώντων (Ψημίτης 2006:99).

Η συνειδητοποίηση μιας αδικίας από μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα ή άτομο και το αίσθημα κοινωνικής δυσαρέσκειας είναι σχετική, δημιουργείται μέσα από μια λογική σύγκριση. Προκύπτει

από τους κοινωνικούς κανόνες, τα συστήματα προσδοκιών που, σε μια δεδομένη κοινωνία, συνδέονται με τη θεωρούμενη ως νομιμοποιημένη κατανομή των κοινωνικών πόρων στις διάφορες ομάδες αναφοράς (Gurr 1970) και δεν έχει να κάνει με απόλυτους κανόνες. «Έχει να κάνει με τη θέση, την απόκλιση ανάμεσα στις κοινωνικά κατασκευασμένες προσδοκίες και την αντίληψη για την παρούσα κατάσταση» (Neveu 2010:119). Έτσι σε πολλές περιπτώσεις είναι πιο πιθανό να υπάρξει κινητοποίηση πιο προνομιούχων ομάδων ή τάξεων που βλέπουν τις προσδοκίες τους να ματαιώνονται ή τη θέση τους να χειροτερεύει (όπως θα δούμε ότι συμβαίνει με το κίνημα κατοικίας των νέων στην Ισπανία την περίοδο της φούσκας ή με την κινητοποίηση των ιδιοκάτοικων στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης), παρά να κινητοποιηθούν πιο αποδυναμωμένες και πιο αποκλεισμένες ομάδες που την ίδια περίοδο στον ίδιο τόπο βιώνουν πολύ πιο σκληρές συνθήκες (άστεγοι, μετανάστες, φτωχοί).

Οι μελέτες των 'κινήματων των φτωχών' στην Αμερική τη δεκαετία του '80 εντάσσονται στις μαρξιστικές προσεγγίσεις των συλλογικών δράσεων (στην κατεύθυνση της θεωρίας της κινητοποίησης πόρων) με έμφαση στην κοινωνική βάση της κινητοποίησης, δηλαδή στα δρώντα υποκείμενα (Péchu 2006:32-59).³² Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω μελετών είναι η έμφαση στους πόρους, κυρίως τους «αρνητικούς» (δηλαδή τη δυνατότητα της διαμαρτυρίας και της παρεμπόδισης), που διαθέτουν οι «φτωχοί» για να ακουστούν τα αιτήματά τους. Ασκούν κριτική στη προσέγγιση της κινητοποίησης πόρων και στην κυρίαρχη τάση στις μελέτες κοινωνικών κινήματων οι οποίες αγνοούν τα περιεχόμενα των συλλογικών δράσεων που αναφέρονται σε υλικά ζητήματα και ανάγκες, καθώς και στην παραγνώριση της κινηματικής/συγκρουσιακής διάστασης οργανώσεων που παράγουν κοινωνικό έργο στο τοπικό επίπεδο. Για παράδειγμα οι Cress and Snow (1996, 2000) μελετώντας οργανώσεις κινήματων για τους άστεγους στις ΗΠΑ δείχνουν πώς ομάδες με ελάχιστους ή χωρίς πόρους κινητοποιούνται ενάντια στον αποκλεισμό τους από τα κέντρα των πόλεων καταφεύγοντας σε συγκρουσιακές και παρεμποδιστικές δράσεις με την υποστήριξη επαγγελματοποιημένων κοινωνικών οργανώσεων.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90 στις μελέτες κοινωνικών κινήματων οι μεσαίες τάξεις αναδεικνύονται σε καθοριστικό παράγοντα των αστικών συγκρούσεων, ενώ επισημαίνεται ότι πολύ πιο δύσκολα κινητοποιούνται οι πιο στερημένες ομάδες. Η σαφώς πολιτική υφή των κριτηρίων για την κατανομή των κοινωνικών πόρων, πυροδότησε κινητοποιήσεις των μεσαίων στρωμάτων, όχι μόνο με τη μορφή κινήματων κατά της επιβολής νέων φόρων, αλλά και γενικότερα εναντίον της ίδιας της έννοιας του κράτους πρόνοιας (dellaPorta 2006). Η συζήτηση για τη νέα μεσαία τάξη αναπτύχθηκε την ίδια περίοδο και στη μελέτη των νέων κοινωνικών κινήματων καθώς δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι ιδιαίτερα για τους κατοίκους των πόλεων τα υλικά ζητήματα είχαν λυθεί και πλέον στις κοινωνικές συγκρούσεις επικρατούν τα μετα-υλικά ζητήματα. Η εμφάνιση μεσοστρωματικών κινήματων γύρω από διάφορα ζητήματα και σε διάφορες θέσεις του πολιτικού

³² Γνωστές μελέτες σε αυτή την κατεύθυνση είναι το βιβλίο των Piven και Cloward (1977) «κινήματα των φτωχών», η μελέτη του McAdam (1982) για το κίνημα των μαύρων στην Αμερική, του Jenkins (1985) για το κίνημα των εργαζόμενων στον αγροτικό τομέα και του Lipsky (1970) για κίνημα των ενοικιαστών στη Νέα Υόρκη. Πολλές από αυτές ασχολούνται με το ζήτημα της κατοικίας, με κινήματα αστέγων και ενοικιαστών, κοινωνικών ομάδων που θεωρούνται πλέον στερημένες, αποδυναμωμένες και αποκλεισμένες.

φάσματος έκανε πιο πολύπλοκο και αντιφατικό το πεδίο των κινητοποιήσεων στις πόλεις: από αμυντικά κινήματα (NIMBY not in my back yard) σε ριζοσπαστικά περιβαλλοντικά κινήματα, από συντηρητικά απορριπτικά σε προοδευτικά, από ατομιστικά σε πιο συλλογικές μορφές αυτό-οργάνωσης (Fainstein and Hirst 1995, Mayer 2000, 2009).³³ Η συνθήκη αυτή αλλάζει, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 2000, καθώς η μεσαία τάξη δεν αποτελεί πια την προνομιούχα κατηγορία που συντηρείται από (και στηρίζει) το κράτος (αναδιανομή, κοινωνική ασφάλιση, κράτος πρόνοιας, παροχές, ρύθμιση σχέσεων εργασίας) και καθώς αυξάνονται οι κατηγορίες και οι ομάδες που περιθωριοποιούνται – μένουν εκτός. Τα νέα κοινωνικά ζητήματα που αλλάζουν στις πόλεις όπως η μετανάστευση, οι νέες κοινωνικές διαιρέσεις και η συγκρότηση νέων τάξεων των πιο φτωχών και πιο αποστερημένων, η σταδιακή χρηματιστικοποίηση πολλών πτυχών της καθημερινής ζωής (με κυρίαρχη την κατοικία) και η αλλαγή του ρόλου του κράτους είναι βασικά ζητήματα που επηρεάζουν το κοινωνικό υποκείμενο των κινημάτων.

Στις μελέτες κινημάτων πόλης το υποκείμενο συγκροτείται κυρίως μέσα από την *κοινή καθημερινή εμπειρία του αστικού χώρου*. Μάλιστα σύμφωνα με τον Castells η συνθήκη αυτή είναι κομβική στη δυνατότητα των κινημάτων να υπερβούν τις ταξικές διαιρέσεις και να δημιουργήσουν διαταξικές συμμαχίες στη βάση κοινών αιτημάτων για την αλλαγή των σχέσεων εξουσίας και του νοήματος του αστικού χώρου. Η συγκρότηση του υποκειμένου και της συλλογικής ταυτότητας προκύπτει από τις σχέσεις που αναπτύσσονται σε (και σε σχέση με) συγκεκριμένους τόπους (Nicholls 2009), όπως μια γειτονιά, μέσα από την κοινή εμπειρία χρήσης κοινών υποδομών, όπως η χρήση των μέσων μαζικής μεταφοράς, μέσα από την κοινή 'μητροπολιτική' κατάσταση στην οποία βρίσκονται διαφορετικά υποκείμενα, όπως η ευέλικτη εργασία και η ανεργία, και τέλος μέσα από συλλογικά νοήματα και πλασιώσεις που επικοινωνούνται από τοπικά και υπερτοπικά δίκτυα. Η καθημερινή εμπειρία της πόλης αποτελεί το πεδίο που συνδέει τις εμπειρίες διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για κοινωνικές συμμαχίες και ενδεχομένως μπορεί να ενσωματώσει στο υποκείμενο των κοινωνικών κινημάτων και αγώνων τους μαζικούς άτυπους τομείς που χαρακτηρίζονται από προσωρινή, ανασφαλή και μη συνδικαλισμένη εργασία (Mayer 2009). Αντίστοιχα, η εμπειρία της πόλης και οι αγώνες γύρω από ζητήματα αναπαραγωγής και καθημερινότητας δίνουν πολύ διαφορετικές δυνατότητες για την υπέρβαση διαιρέσεων και διακρίσεων και την αλλαγή της ιεραρχίας των έμφυλων σχέσεων.

«[...] στους χώρους της γειτονιάς οι βαθιοί πολιτιστικοί δεσμοί που βασίζονται, για παράδειγμα, στην εθνικότητα, στη θρησκεία, στις πολιτιστικές ιστορίες και στις συλλογικές μνήμες μπορούν να ενώσουν όσο και να διασπάσουν, να δημιουργήσουν τη δυνατότητα

³³ Έχουν υπάρξει αρκετές μελέτες συντηρητικών κινημάτων που εμφανίζονται με την έντονη προαστιοποίηση των μεσαίων τάξεων, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ. Μια κριτική που ασκείται συχνά στις μαρξιστικές προσεγγίσεις των κοινωνικών κινημάτων που εκκινούν από την παράδοση του Castells είναι η εξιδανίκευση των κινημάτων πόλης και η απόκρυψη της ύπαρξης αυτών των 'αντι-κινήματων', τα οποία από πολλούς μελετητές θεωρούνται σημαντικό εργαλείο για την κατανόηση των δυναμικών του νεοφιλελευθερισμού (Hammel et al 2000, Miller 2006). Αντίστοιχα, έχει συζητηθεί η σταδιακή ενσωμάτωση των ριζοσπαστικών και ανατρεπτικών κινημάτων πόλης της δεκαετίας του '70 κατά τη διαδικασία μεταλλαγής του κράτους πρόνοιας και μεταβίβασης αρμοδιοτήτων στον τρίτο τομέα (Mayer 2003).

κοινωνικής και πολιτικής αλληλεγγύης σε μια εντελώς διαφορετική διάσταση από εκείνη που συνήθως προκύπτει στον χώρο εργασίας. [...]» (Harvey 2013:240).

Σε κάθε περίπτωση, η αναγνώριση της σημασίας του χώρου και των τόπων στη συγκρότηση και ανάδυση κοινωνικών κινημάτων και δικτυώσεων είναι καθοριστική για να κατανοήσουμε το γιατί και κυρίως το πώς εμφανίζονται και εξαφανίζονται κοινωνικά κινήματα σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους. Οι κοινωνικές δυναμικές που επιτρέπουν την ανάδυση κινημάτων στο τοπικό επίπεδο, πέρα από τις πιο ορατές διεκδικήσεις, έχουν τις βάσεις τους στις καθημερινές σχέσεις συμβίωσης στις γειτονιές, τα τοπικά κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και τους χώρους συνάντησης στις πόλεις. Ο 'χώρος των κοινωνικών κινημάτων' συγκροτείται από τη χαλαρή σύνδεση επιμέρους τόπων όπου δραστηριοποιούνται συλλογικότητες και τοπικές ομάδες – μεγαλύτερες ή μικρότερες, άτυπες ή οργανωμένες – και αποκτά διαφορετικά *σχισιακά* χαρακτηριστικά από τη δυναμική διάδραση των επιμέρους μονάδων (Nicholls 2009).

2.2 Συμβολικές διαστάσεις των κινημάτων: λόγος και νοηματική πλαισίωση

Ο τρόπος και οι όροι με τους οποίους διεξάγεται η συζήτηση για τα κοινωνικά προβλήματα στη δημόσια σφαίρα είναι καθοριστικός για το πώς γίνεται ευρύτερα κατανοητό ένα πρόβλημα. Όπως είδαμε παραπάνω, οι ανάγκες, τα προβλήματα και η δυσαρέσκεια δεν καταλήγουν αναπόφευκτα στην ανάπτυξη δημόσιας διεκδίκησης και ανάδυσης κοινωνικών κινημάτων. Η κατανόηση ενός ατομικού προβλήματος ως κοινωνικό πρόβλημα και άρα ως νομιμοποιημένο αντικείμενο διεκδίκησης είναι αποτέλεσμα μιας διαλογικής διαδικασίας στη δημόσια σφαίρα. Προϋπόθεση για την εκδήλωση της διαμαρτυρίας είναι η αλλαγή οπτικής από το ίδιο το υποκείμενο που πλήττεται (άνεργη, επισφαλής, άστεγος κλπ) που πρέπει να συνειδητοποιήσει ότι πρόκειται για κοινωνικό πρόβλημα και όχι ατομικό.

«[...] Για να δοθεί γλώσσα στη διαμαρτυρία, πρέπει η βιωμένη δυσφορία να μετατραπεί σε αδικία, σε κάτι σκανδαλώδες, να νομιμοποιηθεί στο πλαίσιο ενός συστήματος κανόνων και αξιών, εν ολίγοις “να καταστεί γενική”, να μετατραπεί από “περίπτωση” σε “ζήτημα”. Οι συμβολικές διαστάσεις της προσφυγής στη γλώσσα είναι πολλαπλές. Ενέχει μια γνωστική διαδικασία, γιατί παρέχει τις λέξεις, τις κατηγορίες, τις ερμηνείες με βάση τις οποίες ταξινομείται ο κόσμος (η οποία δεν έχει να κάνει μόνο με την ιδεολογία, ως ψευδή συνείδηση αλλά ενσωματώνει και τον λόγο των επιστημόνων). Είναι επίσης κανονιστική, γιατί προσδιορίζει σκοπούς και υπευθύνους. Ορίζει το καλό και το κακό, το “εμείς” και το “αυτοί”, και γι’ αυτό έχει και μια διάσταση σχετική με την ταυτότητα. Τέλος, καθιστώντας δυνατή τη διατύπωση αιτημάτων, επιτρέπει το πέρασμα σε εκφραστικές μορφές δράσης. [...]» (Neveu 2010: 206).

Η προσέγγιση της νοηματικής πλαισίωσης, συμβάλλοντας στην ευρύτερη προσπάθεια κατανόησης των αιτιών συμμετοχής των ανθρώπων σε κινήματα, δίνει έμφαση στη συμβολική συγκρότησή τους

και στις διαδικασίες νοηματοδότησης των δράσεων τους. Η προσέγγιση αυτή μελετά το πως ένα κοινωνικό πρόβλημα μετατρέπεται σε διεκδίκηση. Μελετά δηλαδή τον πολιτικό λόγο, τη συμβολική, γλωσσική, γνωσιακή και ιδεολογική διάσταση της κινητοποίησης. «Τα συλλογικά νοηματικά πλαίσια δράσης αναφέρονται σε απόψεις και νοήματα προσανατολισμένα στη δράση που εμπνέουν και νομιμοποιούν τις δράσεις και τις κινητοποιήσεις των κοινωνικών κινημάτων και τα οποία συνεισφέρουν στην κοινή κατανόηση μιας προβληματικής συνθήκης ή κατάστασης η οποία χρειάζεται αλλαγή». Επιλεκτικά εντοπίζουν και κωδικοποιούν καταστάσεις, γεγονότα, εμπειρίες και αλληλουχίες δράσεων (Snow and Benford 1992:137).

Η *νοηματική πλαισίωση* (ή αξιακή πλαισίωση) έχει ως θεωρητικό υπόβαθρο τη δουλειά του Goffman (1974) για τα *πλαίσια ανάλυσης* και την ερμηνεία της εμπειρίας.³⁴ Τα κοινωνικά κινήματα προσεγγίζονται όχι ως απλοί φορείς των ήδη διαμορφωμένων αντιλήψεων και σημασιών, αλλά ως νοηματοδοτικοί παράγοντες, που εμπλέκονται ενεργά στην παραγωγή και επέκταση νοημάτων στη δημόσια σφαίρα (Cress and Snow 2000). Ενώ ο βαθμός στον οποίο εμπλέκεται ένα κίνημα στη διαδικασία πλαισίωσης ενός ζητήματος σε αλληλεπίδραση με τις υπόλοιπες διεργασίες και παράγοντες που νοηματοδοτούν σε μια κοινωνία ένα συγκεκριμένο ζήτημα, παίζει καθοριστικό ρόλο για την έκβασή του (Snow and Benford 1988).

Στο λόγο των κινήματων τα νοηματικά πλαίσια διακρίνονται με βάση την οργάνωση του κινηματικού λόγου και του τρόπου με τον οποίο ένα κίνημα (μια οργάνωση, μια ομάδα) ερμηνεύει ένα ζήτημα, δομεί την επιχειρηματολογία του και τη δημόσια απεύθυνσή του. Με βάση αυτή τη λογική διακρίνονται διαφορετικά πλαίσια που επιτελούν διαφορετικές ρηματικές λειτουργίες. Δυο βασικά τέτοια πλαίσια είναι το *διαγνωστικό πλαίσιο*, δηλαδή η αναγνώριση του προβλήματος και η απόδοση ευθυνών, και το *προγνωστικό πλαίσιο*, δηλαδή η διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων.³⁵ Τα πλαίσια που αναπτύσσουν τα κινήματα διαμορφώνουν τις επιλογές των ρεπερτορίων δράσεων, αλλά και αντίστροφα οι δράσεις που επιλέγουν τα κινήματα αλλάζουν, επεκτείνουν ή περιορίζουν τη νοηματική πλαισίωση του κινήματος. Τα πλαίσια διακρίνονται επίσης με βάση το ερμηνευτικό τους περιεχόμενο. *Κύριο πλαίσιο* ονομάζεται ένα πλαίσιο με μεγάλη ερμηνευτική ευρύτητα που χαρακτηρίζει τον συνολικό προσανατολισμό και λόγο που παράγει ένα κίνημα. Χαρακτηριστικά τέτοια πλαίσια είναι η επίκληση της αδικίας, της δικαιοσύνης ή η επίκληση των δικαιωμάτων.³⁶ Η ανάλυση των νοηματικών πλαισίων εστιάζει στο πώς αυτά αλληλεπιδρούν (αναπαράγονται, υιοθετούνται, οικειοποιούνται, επεκτείνονται ή απορρίπτονται) με τις ευρύτερες αντιλήψεις και

³⁴ Σύμφωνα με τον Goffman τα νοηματικά πλαίσια ταξινομούν αλλά και ερμηνεύουν την εμπειρία. Είναι σταθερές δομές πίσω από τα γεγονότα του καθημερινού βίου που εφοδιάζουν τα άτομα με παραδοχές, αρχές, κανόνες και δεοντολογίες και τα κατευθύνουν να κατανοήσουν με συγκεκριμένο τρόπο το νόημα των βιωμένων καταστάσεων.

³⁵ Σε μια σειρά από μελέτες έχουν εντοπιστεί διαφορετικές λειτουργίες της νοηματικής πλαισίωσης του κινηματικού λόγου όπως το *πλαίσιο κινήτρων* που καλεί σε κινητοποίηση και δράση, η *οριοθέτηση του υποκειμένου*, η *αντιπαραθετική* κ.α. Αντίστοιχα κατά τη διαδικασία εξέλιξης της πλαισίωσης εντοπίζονται μια σειρά από διαδικασίες επέκτασης, γεφύρωσης, προσαρμογής του λόγου με πλαισιώσεις συμμάχων ή αντιπάλων.

³⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα το αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα που ονομάστηκε και κίνημα για την παγκόσμια δικαιοσύνη.

νοήματα, και με άλλους παραγωγούς νοήματος όπως τα ΜΜΕ, οι αρχές, η τοπική αυτοδιοίκηση, ή άλλα κινήματα.³⁷

Η προσέγγιση αυτή είναι βοηθητική για τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο οργανώνονται και μεταδίδονται οι πολιτικές ιδέες, αλλά και το πώς τα κινήματα κατασκευάζουν την αυτοαναπαράστασή τους μέσα από τον λόγο τους. Παραμένει όμως σχετικά ρηχή και απλοποιημένη, αντλώντας περισσότερο από προσεγγίσεις της επικοινωνίας και του μάρκετινγκ (το ερώτημα δηλαδή είναι πώς θα γίνει πειστική/αποδεκτή η ερμηνεία του κινήματος προς αυτούς που απευθύνεται),³⁸ σε αντίθεση με πιο πολιτικές αναλύσεις που εστιάζουν στον ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα των κοινωνικών κινήματων και στη σύνθετη διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής της σκέψης, του συλλογισμού, της αντίληψης, της εκπαίδευσης και της κοινωνικοποίησης (Oliver and Johnston 2000).³⁹

Τα κινήματικά νοηματικά πλαίσια σε πολλές μελέτες παρουσιάζονται συχνά ως στατικές συλλήψεις. Οι ιδέες και οι θέσεις των κινήματων παρουσιάζονται ως απλές διαφορές αντιπαρατιθέμενων απόψεων, υποβαθμίζοντας τον ρόλο της πολιτικής και της σύγκρουσης. Απουσιάζει δηλαδή η αναγνώριση της δύναμης, των σχέσεων εξουσίας και των διαφορετικών συμφερόντων, και θεωρείται ότι τα κοινωνικά ζητήματα, οι αντιθέσεις και οι συγκρούσεις μπορούν να επιλυθούν μέσω διαδικασιών διαβούλευσης και διαπραγμάτευσης.⁴⁰ Αυτό αντανακλά και τα όρια της έρευνας μέσα από τελικά κείμενα και όχι μέσα από τη συγχρονική παρακολούθηση της διαδραστικής και δυναμικής παραγωγής των πλαισίων στις εσωτερικές διαδικασίες παραγωγής λόγου και γνώσης

³⁷ Η αλληλεπίδραση αυτή και οι διαδοχικές προσαρμογές που πραγματοποιούν τα κινήματα (και οι αντίπαλοί τους) σε σχέση με ένα ζήτημα ώστε να πετύχουν μεγαλύτερη απήχηση και επιδραστικότητα, έχει ονομαστεί *διαδικασία νοηματικής ευθυγράμμισης* (Benford and Snow 2000) και περιλαμβάνει διαδικασίες όπως η νοηματική γεφύρωση, η διεύρυνση, επέκταση ή μεταλλαγή στην πλαισίωση ενός ζητήματος.

³⁸ Μια ιστορική ερμηνεία της εξέλιξης της προσέγγισης της νοηματικής πλαισίωσης από τη μεριά των σπουδών επικοινωνίας σχετίζεται με τη σταδιακή επαγγελματικοποίηση των κοινωνικών οργανώσεων στις ΗΠΑ τις δεκαετίες του '70 και του '80, και την εξάρτηση των δραστηριοτήτων τους από τη συγκέντρωση πόρων (από το κράτος, ιδρύματα, χορηγούς, υποστηρικτές και μέλη) που τους αναγκάζει να παρουσιάζουν την πολιτική και κοινωνική δουλειά τους ως "προϊόν". Αυτό συμβαίνει παράλληλα με τη στοχοποίηση και απονομιμοποίηση της αριστεράς από το κυρίαρχο σύστημα που οδήγησε στην *αποιδεολογικοποίηση* της δημόσιας πολιτικής αντιπαράθεσης.

³⁹ Τα νοηματικά πλαίσια συχνά συγχέονται με την ιδεολογία. Αντίθετα ως έννοιες έχουν διαφορετική αφητηρία η πρώτη από τη γλωσσικές μελέτες και την ψυχολογία και η δεύτερη από την πολιτική θεωρία. Ιδεολογία θεωρείται ένα συνεκτικό σύστημα κατανόησης του κόσμου, ένα σύνολο από ιδέες, πεποιθήσεις και αναπαραστάσεις των ατόμων και των ομάδων. Οι Oliver και Johnston (2000) προτείνουν την αξιοποίηση αναλυτικών εργαλείων και από τις δυο παραδόσεις για τη μελέτη της εξέλιξης των ιδεών στα κοινωνικά κινήματα, με ξεκάθαρο τρόπο ως προς τις αναλυτικές δυνατότητες και στόχους της κάθε μιας. Τα πλαίσια και οι ιδεολογίες είναι σχετιζόμενες έννοιες αλλά αναφέρονται σε διαφορετικές διαστάσεις της κοινωνικής κατασκευής. Πολύ αδρά, η πλαισίωση εστιάζει στη διαδικασία, ενώ η ιδεολογία εστιάζει στο περιεχόμενο.

⁴⁰ Οι ιδεολογικές διαφορές μεταξύ διαφορετικών πλαισιώσεων ενός ζητήματος αντανακλούν τις διαφορετικές αξίες και κοσμοθεωρίες που υιοθετούν (ή στις οποίες εντάσσονται) οι κινήματικοί δρώντες και οι αντίπαλοί τους. Τα κινήματα –το σύνολο οργανώσεων, ομάδων, ατόμων που κινητοποιούνται από κοινού για έναν συγκεκριμένο στόχο (το ζήτημα της κατοικίας) σε έναν συγκεκριμένο χωροχρόνο όμως δεν χαρακτηρίζονται από μια ενιαία ιδεολογία. Η πλαισίωση ενός ζητήματος από ένα κίνημα αποτελεί μια σύνθεση των διαφορετικών συνιστωσών του κινήματος κάθε φορά που μπορεί να έχουν διαφορετικές ιδεολογικές αφητηρίες. Οι ιδεολογικές διαφορές, ή οι στρατηγικές επιλογές (Wetsby 2002) σε σχέση με το τι πρέπει να ειπωθεί και τι πρέπει γίνει που περιβάλλονται με ιδεολογικά σημαίνονται, συχνά αποτελούν έντονο αντικείμενο αντιπαράθεσης στο εσωτερικό των κινήματων και συχνά οδηγούν σε ρήξεις. Οι διαφορές μπορεί να εκφράζονται σε διαφορετικές φάσεις της νοηματικής πλαισίωσης μπορεί δηλαδή δυο διαφορετικές ομάδες/οργανώσεις ενός κινήματος να μοιράζονται κοινές αξίες (πχ αλληλεγγύη), αλλά να ακολουθούν διαφορετικές κοσμοθεωρίες (αριστερά, χριστιανισμός) ή διαφορετικές στρατηγικές (συγκρουσιακότητα, ανοχή) ανάλογα με την αντίληψή τους για τις σχέσεις εξουσίας και τον τρόπο που μπορεί να επιτευχθεί η κοινωνική αλλαγή (στην ανάλυση των νοηματικών πλαισίων αυτές οι ιδεολογικές διαφορές έχουν προσεγγιστεί ως *frame disputes*, βλ. Oliver and Johnston 2000:9).

των κινημάτων. Επιπλέον, τα κείμενα αν και αντανακλούν ευρύτερες διεργασίες είναι συνήθως προϊόν κάποιων συγκεκριμένων μελών του κινήματος. Με αυτόν τον τρόπο δίνεται μεγάλη έμφαση στον ρόλο των ηγετικών στελεχών και εμφανίζεται η παραγωγή λόγου ως μια μονοδιάστατη από-τα-πάνω διαδικασία (Oliver and Johnston 2000:4). Ταυτόχρονα, η αναζήτηση επιτυχημένων (απήχηση είναι ο όρος που χρησιμοποιείται ως κριτήριο επιτυχίας και επιδραστικά πλαίσια είναι τα πλαίσια που απηχούν υπάρχουσες αξίες, φαίνονται εμπειρικά αξιόπιστα και παράγουν βιωματικό νόημα στους πιθανούς συμμετέχοντες), έγκυρων και λογικά αρθρωμένων συνεκτικών πλαισίων περιορίζει την παραγωγή λόγου σε μια απλή επικοινωνιακή δεξιότητα, και υποβαθμίζει τη βαθιά γνωσιακή, δημιουργική και ανατρεπτική διαδικασία που συντελείται στις κοινωνικές κινητοποιήσεις.

Η διαδικασία της πλαισίωσης είναι επομένως μια ιστορική και σχεσιακή διαδικασία που ενώ χαρακτηρίζει ένα κίνημα (του αποδίδει ταυτοτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά, δηλαδή διαμορφώνει εξ' αρχής μια οριοθετημένη θέση), παράλληλα δεν παραμένει σταθερή αλλά ανακατασκευάζεται συνεχώς κατά τη διάρκεια της εξέλιξης του κινήματος, λαμβάνοντας υπόψη ότι η αντιπαράθεση των πλαισιώσεων συμβαίνει σε ένα περίπλοκο, πολυεπίπεδο πεδίο στο οποίο οι διαμορφωμένες σχέσεις εξουσίας παίζουν καθοριστικό ρόλο.

Είναι όμως και μια χωρική διαδικασία καθώς οι πόλεις ως πυκνωτές και πεδίο των κινητοποιήσεων στο τοπικό επίπεδο παίζουν κομβικό ρόλο στη νοηματική πλαισίωση των ζητημάτων και τη διαμόρφωση – και μετασχηματισμό – των συλλογικών αντιλήψεων. Τα νοήματα που παράγονται τοπικά είναι *τοπικές πλαισιώσεις για δράση*: επιλεκτικές, αλλά κοινές εμπειρίες και αντιλήψεις συλλογικών συμφερόντων που ενεργοποιούν τη συλλογική οργάνωση και κινητοποίηση (Martin 2003). Οι σχεσιακές προσεγγίσεις του χώρου θεωρούν τις πόλεις κόμβους σε σχεσιακά δίκτυα νοήματος και συλλογικών ταυτοτήτων που επεκτείνονται πολύ πέρα από τα στενά χωρικά τους πλαίσια. Έτσι, οι τοπικές πλαισιώσεις (πλαισιώσεις τόπων) μπορούν να συνδέσουν αγώνες σε κλίμακες που υπερβαίνουν το τοπικό (Uitermark et al 2012:2549).

2.3 Επιδράσεις των κοινωνικών κινημάτων

Η προβληματική των μελετών κοινωνικών κινημάτων και κοινωνικών κινημάτων πόλης περιστρέφεται συχνά γύρω από κοινά θέματα που σχετίζονται με τον ρόλο, την εξέλιξη και την αποτελεσματικότητα των κινημάτων να παράγουν την κοινωνική αλλαγή. Μετά τη δεκαετία του '60 και την έκρηξη κοινωνικών κινητοποιήσεων στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ, τα κοινωνικά κινήματα αναγνωρίζονται ως φορείς κοινωνικής αλλαγής που επιδρούν καθοριστικά στη μεταλλαγή των λαϊκών συνειδήσεων και αμφισβητούν μέσα από τις δράσεις τους τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και τα αποτελέσματα των πολιτικών του κράτους και συνολικότερα τις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας που καθορίζουν την καθημερινή ζωή. Τα κοινωνικά κινήματα μέσα από τη δράση τους παράγουν νέα νοήματα, εγγράφουν κινηματικές εμπειρίες (λιγότερο ή περισσότερο ριζοσπαστικές και ανατρεπτικές) στον χώρο της πόλης, επεκτείνουν το πολιτικό φαντασιακό.

Ταυτόχρονα ειδικά σε σχέση με τη διαδικασία διαμόρφωσης των πολιτικών, ο ρόλος των κινημάτων εξετάζεται παράλληλα με μια άλλη ισχυρή μετασχηματιστική τάση που είναι η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και σε σχέση με ευρύτερες ιστορικές μεταλλαγές. Η αποτελεσματικότητα και επιδραστικότητα των κινημάτων σήμερα σχετίζεται και με τη συνεχή διάβρωση και περιορισμό των δικαιωμάτων, με το περιορισμένο εύρος πολιτικών και παρεμβάσεων του κράτους, καθώς και τον περιορισμένο προϋπολογισμό των δημόσιων επενδύσεων και προνοιακών πολιτικών, και τέλος με τη διεισδυτικότητα και αποδοχή των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων σε παγκόσμια κλίμακα και τις στρατηγικές ενσωμάτωσης και ελέγχου που αναπτύσσουν οι πολιτικές ελίτ.

Η συζήτηση για τις επιδράσεις – τα αποτελέσματα και τις συνέπειες – των κοινωνικών κινημάτων διαφοροποιείται ανάλογα με την προσέγγιση. Οι μελέτες κοινωνικών κινημάτων (ιδιαίτερα της βορειοαμερικανικής σχολής) προσπαθούν να συστηματοποιήσουν μοντέλα για τον εντοπισμό αιτιακών σχέσεων μεταξύ δράσης-επίδρασης, κινητοποίησης και αποτελέσματος. Οι μελέτες κοινωνικών κινημάτων πόλης, από την άλλη, εστιάζουν περισσότερο στα αποτελέσματα και τις επιδράσεις σε σχέση με το αντικείμενο διεκδίκησης και τα αιτήματα, ενώ (στο μεγαλύτερο ποσοστό τους) έχουν έναν πιο ρητά πολιτικό χαρακτήρα που σχετίζεται με τις μαρξιστικές τους καταβολές, επιδιώκοντας να απαντήσουν ερωτήματα σε σχέση με την ικανότητα (και τα όρια) των κινημάτων πόλης να αποτελέσουν υποκείμενα κοινωνικής αλλαγής.

Η πολυπλοκότητα και πολλαπλότητα των διαδικασιών και των σχέσεων που οδηγούν ή δεν οδηγούν συγκεκριμένες μορφές κινημάτων που δρουν σε συγκεκριμένα πλαίσια (κοινωνικά και ιστορικά) σε κάποια αποτελέσματα ή/και σε ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές, κάνει δύσκολη τη μονοδιάστατη αιτιακή αντιστοιχία παραμέτρων και αποτελεσμάτων (Pickvance 1985, Giungi 1998, dellaPorta 2006). Οι μελέτες των κοινωνικών κινημάτων προσπαθώντας να συστηματοποιήσουν τον τρόπο που ερμηνεύονται οι επιδράσεις εντοπίζουν τους καθοριστικούς παράγοντες που σχετίζονται με τα εσωτερικά χαρακτηριστικά (οργάνωση, χαρακτήρας δράσεων και στρατηγική, συνδιαλλαγή ή παρεμπόδιση/βία, πρόγραμμα και πλαίσιωση) και τις εξωτερικές συνθήκες (δομή κράτους, πρόσβαση, θεσμούς) – τη δομή πολιτικών ευκαιριών – για να τις αντιστοιχίσουν με διαφορετικές ‘τυπολογίες’ αποτελεσμάτων, επιδράσεων και συνεπειών τις οποίες τοποθετούν συνήθως γύρω από τον άξονα επιτυχία-αποτυχία (πχ Gamson 1990, Giungi 1998, Cress and Snow 2000). Οι επιδράσεις διαχωρίζονται σε εμπρόθετες/στοχευμένες – συνήθως άμεσες ή μεσοπρόθεσμες – δηλαδή που εμπεριέχονται ρητά στο πρόγραμμα και τους αρχικούς στόχους ενός κινήματος και μπορούν να θεωρηθούν *αποτέλεσμα της κινηματικής διαδικασίας*, και σε ακούσιες ή έμμεσες επιδράσεις, που σχετίζονται συνήθως με εξωτερικούς παράγοντες και καταστάσεις που πυροδοτούνται λόγω της κινηματικής δράσης, όπως η αύξηση της καταστολής ή η ανάπτυξη ενός αντικινήματος, δηλαδή οι ευρύτερες *συνέπειες* μιας κινητοποίησης.

Στις μελέτες περίπτωσης, οι θεσμικές και πολιτισμικές επιδράσεις των κινημάτων ερμηνεύονται ακολουθώντας την ιστορική τους εξέλιξη και την απήχηση που έχουν στη δημόσια συζήτηση, τη στάση του κράτους απέναντι στις κινητοποιήσεις, την αποδοχή (ή μη) της κοινωνίας απέναντι στις δράσεις του κινήματος (πχ τη νομιμοποίηση ‘παράνομων’ ή άτυπων πρακτικών, όπως οι πολιτικές ή άτυπες καταλήψεις, οι παρεμποδιστικές και παραβατικές δράσεις), την επίδραση των κινημάτων

στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών (εστιάζοντας στα διαγνωστικά τους πλαίσια και τις προτάσεις τους σε σχέση με τις πολιτικές), τη διεύρυνση ή συρρίκνωση των κινηματικών διεργασιών και τη μετεξέλιξή τους.

Η αναγνώριση και αποδοχή των κινημάτων από τον κρατικό μηχανισμό, από το ευρύ κοινό και τα ΜΜΕ, ως έγκυρους συνομιλητές με νομιμοποιημένα αιτήματα θεωρείται βασική προϋπόθεση για την επίτευξη των σκοπών τους. Η αποδοχή αφορά στην πρόσβαση στο πολιτικό σύστημα, όσο και την πρόσβαση στη δημόσια και πολιτική ατζέντα. Δηλαδή την ικανότητα των κινημάτων να θέτουν ζητήματα προς συζήτηση μέσα από τη δική τους οπτική, μέσα από τη δική τους πλαisiώση, απέναντι στον κυρίαρχο λόγο και τις επικρατούσες αντιλήψεις. Τα κινήματα απευθύνονται στην κοινή γνώμη με στόχο να ευαισθητοποιήσουν και να επηρεάσουν τις στάσεις και τις πεποιθήσεις της κοινωνίας (ή μέρους αυτής) καθώς αναζητούν συμμάχους και υποστηρικτές, αλλά κυρίως με στόχο να αλλάξουν τις ευρύτερες αντιλήψεις γύρω από ένα ζήτημα. Η επιτυχία λοιπόν ενός κινήματος από τη μία σχετίζεται με το κατά πόσο θα καταφέρει να δώσει φωνή στη διαμαρτυρία, στους 'από κάτω', για να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια και την αντίδρασή τους, και ταυτόχρονα στο κατά πόσο θα καταφέρει να προκαλέσει ευρύτερες πολιτισμικές αλλαγές και πως αυτές θα αποτυπωθούν σε νέες θεσμίσεις (αλλαγή στις δημόσιες πολιτικές, τη νομοθεσία, τις πολιτικές διαδικασίες, και τις σχέσεις εξουσίας).

Τα κοινωνικά κινήματα, λοιπόν, θεωρούνται σημαντικά στο να εισάγουν νέα προβλήματα στον δημόσιο διάλογο ή να θεματοποιούν κάποια ζητήματα και λειτουργούν ως παράγοντες ευαισθητοποίησης ορισμένων κοινωνικών δρώντων στον πολιτικό και στον δημόσιο χώρο. Η πλαisiώση ενός κοινωνικού προβλήματος αναφέρεται στο διαλογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνονται οι κοινωνικές αντιλήψεις για το τι είναι δίκαιο και τι άδικο, τι χρειάζεται να αλλάξει, πού απαιτείται δημόσια παρέμβαση και πώς. Μέσα σε αυτό αποκτούν το νόημά τους οι όροι της συζήτησης (γλώσσα και περιεχόμενα) που διεξάγεται ανάμεσα σε θεσμικούς και κοινωνικούς δρώντες. Σε αυτό έχει σημασία να κατανοήσουμε το ποιοι μιλάνε, πού επικεντρώνουν την ανάλυσή τους και ποιες έννοιες χρησιμοποιούν για να περιγράψουν ένα ζήτημα.

Όπως διαπιστώνεται και στις μελέτες περίπτωσης, η ευρύτερη συζήτηση για το ζήτημα της κατοικίας στην κάθε χώρα παίζει καθοριστικό ρόλο στην εμφάνιση ή μη κοινωνικών κινημάτων. Η δημόσια αφήγηση που αναπτύσσεται γύρω από την κατοικία καθορίζει το αν ένα ζήτημα αναγνωρίζεται ευρύτερα ως κοινωνικό και στη συνέχεια πολιτικό πρόβλημα, δηλαδή ως αντικείμενο όπου είναι απαραίτητη η παρέμβαση του κράτους, αλλά και ως νομιμοποιημένο πεδίο δημόσιας διεκδίκησης και αντιπαράθεσης. Ενώ παράλληλα, η ευρύτερη δημόσια συζήτηση στην οποία συμμετέχει και αναπτύσσεται η πρακτική και ο λόγος των κινημάτων είναι σε δυναμική σχέση με την εξέλιξη τους και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την πορεία τους. Η αντίληψη που έχουν οι δρώντες για τον εαυτό τους κατευθύνει τις πλαisiώσεις που αναπτύσσουν, τους τρόπους δράσης που επιλέγουν. Ταυτόχρονα το ευρύτερο διαλογικό πλαίσιο καθορίζει τα όρια όσων μπορούν να γίνουν αντιληπτά (ως ιδέες, αιτήματα, δυνατότητες) και να επικοινωνηθούν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Ο λόγος για ένα ζήτημα διαμορφώνει και τα

περιθώρια δράσης των κινήματων, αλλά και των δημόσιων πολιτικών που μπορούν να αναπτυχθούν ως απάντηση σε κάποιο πρόβλημα.

Έτσι, ο ορισμός, η πλαisiώση, από τις ίδιες τις κοινωνικές ομάδες που βιώνουν μια συγκεκριμένη κατάσταση ως άδικη καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αντίληψη που έχουν για τη νομιμοποίηση των διεκδικήσεων τους απέναντι στο ευρύ κοινό, στη δημόσια σφαίρα. Η έκφραση και η μορφοποίηση των διεκδικήσεων σε μεγάλο βαθμό εξαρτώνται (και καθορίζονται) από τις επικρατούσες κοινωνικές κατασκευές, οι οποίες ονοματίζουν και καθορίζουν τα συγκεκριμένα «προβλήματα» (Réchu 2006:9). Όμως τα κινήματα δεν είναι απλοί ερμηνευτές της πραγματικότητας (με βάση την οποία διαμορφώνουν στρατηγικά την επικοινωνιακή τους στρατηγική), αλλά είναι τα ίδια παραγωγοί του ευρύτερου διαλογικού πλαισίου. Το κοινωνικό κίνημα καθώς και το συγκεκριμένο κρισιακό κοινωνικό φαινόμενο με το οποίο σχετίζεται (πχ στεγαστική κρίση, στεγαστική επισφάλεια) αποτελούν μέρος της ίδιας ιστορικής διαδικασίας και εξελίσσονται παράλληλα χωρίς προδιαγεγραμμένες εκβάσεις. Η νοηματική πλαisiώση και κυρίως η πολιτική πράξη των κινηματικών δρώντων συμβάλει στη μεταλλαγή αυτού του πλαισίου, σε μια αμφίδρομη σχέση. Ο λόγος των κινήματων αλλάζει, κατά την εξέλιξη της κινητοποίησης, καθώς η ίδια η κινηματική πρακτική παρεμβαίνει στα όρια όσων θεωρούνται αποδεκτά, νομιμοποιημένα, παράγοντας εναλλακτικούς λόγους από τον κυρίαρχο και ανοίγοντας νέα ζητήματα⁴¹ και έννοιες μέσα από την πρακτική τους. Τα κινήματα έχουν σημασία λοιπόν και ως παραγωγοί νέας γνώσης, η οποία δεν αφορά απλώς στην πλαisiώση ή αναπαραγωγή της υπάρχουσας, αλλά είναι και αυτή μέρος της συγκρότησής τους και σχετίζεται με τη συλλογική ικανότητά τους να παρεμβαίνουν στο σύγχρονο πολιτικό πεδίο, διεκδικώντας κεντρικό ρόλο στην παραγωγή και έλεγχο της γνώσης (Conway 2004). Άλλωστε οι γνώσεις και οι πρακτικές που είναι αναγκαίες για να αλλάξει ο κόσμος δεν υπάρχουν ακόμη, σε μια πλήρως ανεπτυγμένη και συγκροτημένη μορφή, αλλά εκκολάπτονται μέσα στις διαδικασίες ορισμένων κινήματων. Οι πρακτικές παραγωγής γνώσης είναι μέρος της διερευνητικής και δημιουργικής δουλειάς που είναι απαραίτητες για την (επαν)επινόηση της πολιτικής, από την πολιτική πράξη που εγγράφεται ενσώματα και βιώνεται στην καθημερινότητα, προς ευρύτερες θεσμικές και συστημικές αλλαγές. Με αυτή την έννοια τα κινήματα μπορούν να γίνουν κατανοητά ως χώροι για την παραγωγή εντοπισμένης γνώσης για το πολιτικό (Casas-Cortés et al 2008).

Τα κοινωνικά κινήματα επιδρούν στις δημόσιες πολιτικές και την πολιτική διαδικασία, αλλά και στις ευρύτερες διαδικασίες αμφισβήτησης και ανανέωσης της δημοκρατίας (dellaPorta and Diani 2006:226). Αν και υπάρχει η διάκριση μεταξύ πολιτισμικών και πολιτικών κινήματων, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα κινήματα διατυπώνουν αιτήματα για την αλλαγή της δημόσιας πολιτικής σε κάποιο πεδίο.

⁴¹ Οι δράσεις του κινήματος για την κατοικία στη Γαλλία επηρέασαν βαθιά τον οραματισμό των πιθανών λύσεων στα προβλήματα της κατοικίας. Κατ' αρχάς αποδεικνύοντας ότι τα κτίρια ήταν κενά, κάτι που αρχικά δεν το πίστευε κανείς. Στη συνέχεια, καταδεικνύοντας ότι μια πολιτική για νέες κατασκευές κατοικιών, σε ελεύθερα οικοπέδα στην περιφέρεια ήταν πολύ ακριβή και δεν ήταν η μόνη πιθανή λύση, μια και υπήρχε δυνατότητα επανάκτησης του υπάρχοντος αστικού ιστού, όπου υπάρχουν πολλές κενές κατοικίες ή μη χρησιμοποιούμενα κτίρια γραφείων (Réchu 2006: 472).

«[...]Τα κοινωνικά κινήματα συμβάλλουν σημαντικά στον προσδιορισμό των προβλημάτων στα οποία η παρέμβαση του κράτους είναι επιβεβλημένη.[...] Όλη η συζήτηση για τη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών θα ήταν αδιανόητη χωρίς τα κοινωνικά κινήματα, τα οποία παίζουν σημαντικό ρόλο σε ότι αφορά στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων και τον προσδιορισμό των δικτύων εκείνων των δρώντων υποκειμένων που είναι σε θέση να παρεμβαίνουν και να συνδιαμορφώνουν αυτές τις δημόσιες πολιτικές [...]» (Neveu 2010:104).

Από τη σκοπιά της δημόσιας πολιτικής, οι αλλαγές που προκαλούνται από τη δράση των κοινωνικών κινημάτων θα μπορούσαν να εκτιμηθούν παρακολουθώντας τις διάφορες φάσεις της διαδικασίας λήψης αποφάσεων: από την ανάδυση και αναγνώριση νέων προβλημάτων, στη διαβούλευση και ψήφιση νέων νόμων και στα συγκεκριμένα αποτελέσματα της δημόσιας πολιτικής για τη βελτίωση των όρων διαβίωσης όσων κινητοποιούνται (Burstein 1999). Τέτοιου τύπου αλλαγές αφορούν στην επίτευξη άμεσου οφέλους για τα μέλη του κινήματος (πχ εξασφάλιση πρόσβασης σε στέγη για μέλη του κινήματος), την επίτευξη ευρύτερων αλλαγών στις δημόσιες πολιτικές (αύξηση των παροχών, τη διεύρυνση των δικαιούχων, μηχανισμοί αναδιανομής πόρων) ή/και αλλαγών στο θεσμικό πλαίσιο (νέοι νόμοι, αναγνώριση δικαιωμάτων για μια κοινωνική ομάδα, αλλαγή στις διατυπώσεις). Η ανάλυση των αποτελεσμάτων ενός κινήματος σε σχέση με τη *νομοθετική παραγωγή* εξετάζει και το πως οι νόμοι και οι συμφωνίες που επηρεάζουν οι δράσεις του κινήματος εφαρμόζονται στην πραγματικότητα και τι μέσο- και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις έχουν σε σχέση με τους αρχικούς στόχους του κινήματος (επιτυχία, αστοχία, περιορισμένα ή αντίθετα αποτελέσματα). Ο βαθμός στον οποίο οι διεκδικήσεις θα επιφέρουν αλλαγές στη *λειτουργία του πολιτικού συστήματος* και της δημοκρατίας εξαρτάται τόσο από τον χαρακτήρα του κράτους, όσο και από τη στρατηγική επιλογή των κινημάτων να λειτουργήσουν ως ομάδες πίεσης (περιορίζοντας το εύρος της συμμετοχής), είτε ως θεσμοί της *δημοκρατίας από τα κάτω*. Η αποκέντρωση της πολιτικής εξουσίας, η θέσμιση διαδικασιών διαβούλευσης και συμμετοχής των πολιτών σε αποφάσεις της δημόσιας διοίκησης είναι αλλαγές που έχουν προκύψει συχνά από αγώνες στο τοπικό επίπεδο.

Οι μελετητές των κοινωνικών κινημάτων διερευνούν τους εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες που καθορίζουν την επίδραση των κινημάτων στο να προκαλούν κάποιου τύπου δημόσια παρέμβαση (Giungi 1998 , della Porta 2007). Ως εξωτερικός παράγοντας, η φύση του πολιτεύματος (ο ανοικτός ή κλειστός χαρακτήρα του κράτους), οι στρατηγικές επιλογές της κυβέρνησης σε σχέση με την αντιμετώπιση του κινήματος (καταστολή ή ενσωμάτωση), και άλλες συγκυριακές συνθήκες⁴² καθορίζουν τον βαθμό ανταπόκρισης του κράτους στα αιτήματα του

⁴² Για την αλλαγή των πολιτικών θεσμών οι Kriesi και Wisler θεωρούν απαραίτητο να συμβαίνουν μια σειρά από προϋποθέσεις: οι περίοδοι κρίσης (συνήθως οικονομικής) που προδιαθέτουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε θεμελιώδεις γνωσιακές/μαθησιακές διαδικασίες, η πλαισίωση του ζητήματος για την ύπαρξη αξιόπιστης εναλλακτικής στους υπάρχοντες θεσμούς (ιδιαίτερα αν καταφέρνει να εμφανίσει το προτεινόμενο παράδειγμα ότι ενσωματώνει/προσαρμόζεται στις πολιτισμικές παραδόσεις), η αδυναμία των υπάρχοντων θεσμών και των ελίτ να ελέγξουν τις μάζες, συχνά σε συνδυασμό με διαίρεσεις μεταξύ των ελίτ και την αδυναμία των πολιτικών κομμάτων να εκφράσουν την κοινωνική δυσανεμία (Kriesi and Wisler 1999).

κινήματος, σε αλληλεπίδραση με τη δράση του. Οι εσωτερικοί παράγοντες που έχουν μελετηθεί σχετίζονται με τον χαρακτήρα των αιτημάτων (θεματικά/στοχευμένα ή γενικά, ρεαλιστικά/ρεφορμιστικά ή ριζοσπαστικά/ακραία/ουτοπικά), σε σχέση με το οργανωτικό μέγεθος και τη σταθερότητα του κινήματος (μεγάλες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ή χαλαρές δικτυώσεις αυτόνομων ομάδων), σε σχέση με τις ικανότητες των ηγετικών και βασικών στελεχών (πχ συχνά η απήχηση ενός κινήματος έχει αποδοθεί σε χαρισματικούς ηγέτες), αλλά και με τις στρατηγικές επιλογές του κινήματος, τις συμμαχίες και τους διαθέσιμους πόρους.

Η αναζήτηση πόρων και υλικών παροχών για μέλη του κινήματος με στόχο την καλύτερη οργάνωση και υποστήριξη των σκοπών του, έχει αποδειχθεί ζήτημα οριακής ισοροπίας μεταξύ της αυτονομίας και της ενσωμάτωσης των κινήματων. Η επιδίωξη της επιβίωσης των οργανώσεων *«οδηγεί αναπόδραστα προς τις ελίτ, που χαιρόνται να παρέχουν τέτοιους πόρους ακριβώς γιατί γνωρίζουν ότι αυτό θα μειώσει την πιθανή απειλή της κοινωνικής τάξης από τη μεριά των πιο αδύναμων»* (dellaPorta 2006:227). Αντίστοιχη με τη συζήτηση για την επαγγελματοποίηση των οργανωτικών δομών των κινήματων που εν τέλει αποτρέπει τη σύγκρουση και ευνοεί τη συνδιαλλαγή με τις ελίτ (Kriesi et al 1992), είναι η συζήτηση για την ενσωμάτωση πολλών τοπικών και εναλλακτικών κινήματων σε αυτό που ονομάζεται τρίτος τομέας και η σταδιακή μετατροπή τους σε παρόχους υπηρεσιών (Mayer 2003). Οι (αστικές) ελίτ καταφέρνουν να εργαλειοποιήσουν και να ενσωματώσουν τη δραστηριότητα των κινηματικών οργανώσεων και τοπικών ομάδων. Έτσι, πολλά τοπικά κινήματα αποτελούν πλέον συνεταιίρους του κράτους ακόμη και στις περιπτώσεις που επιδιώκουν να ακολουθήσουν τα δικά τους οράματα για κοινωνική οικονομία, ενδυνάμωση, βιώσιμες γειτονιές κλπ.

Όπως θα δούμε, το ζήτημα αυτό είναι πολύ σχετικό στην περίπτωση του κινήματος για την κατοικία στη Ρώμη. Η πρόσβαση στον κρατικό μηχανισμό σε σχέση με συγκεκριμένα αιτήματα που σχετίζονται με τη δημόσια παρέμβαση, μπορεί να ανοίξει νέες ευκαιρίες για «συγκρουσιακή συνεργασία» μεταξύ συγκεκριμένων τομέων του κράτους και των οργανώσεων του κινήματος (Giugni and Passy 1998: 85). Συχνά, η δημόσια διοίκηση διαμεσολαβεί τα αιτήματα τόσο μέσα από επίσημα (επιτροπές διαβούλευσης, ανοιχτές συνελεύσεις του δημοτικού συμβουλίου) και ανεπίσημα κανάλια (άτυπες συναντήσεις με στελέχη του κινήματος, υποστήριξη με υλικές παροχές όπως χώρο, υποδομές, ρεύμα, σιωπηλή ανοχή), παίρνοντας το μέρος των κινήματων στην προσπάθεια επέκτασης της δημόσιας παρέμβασης και των δημόσιων πόρων. Αυτή είναι η άλλη όψη της σχέσης μεταξύ κράτους και κινήματος, πέραν της πολιτικής εκμετάλλευσης ελέγχου και εκτόνωσης της κινητοποίησης.

Η συζήτηση για την ενσωμάτωση των κινήματων σχετίζεται ευρύτερα με τις επιδράσεις της κινητοποίησης στο ίδιο το κίνημα και την εξέλιξή του. Επιδράσεις όπως η ενδυνάμωση ή εξασθένιση, η επαγγελματοποίηση των βασικών στελεχών και η θεσμοποίηση κινηματικών οργανωτικών δομών (η ενσωμάτωση ή η ριζοσπαστικοποίηση) και γενικά η πορεία μετασχηματισμού του σε μια άλλη μορφή ή η πλήρης εξαφάνισή του με την ολοκλήρωση ενός συγκρουσιακού κύκλου. Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, τα κινήματα εξελίσσονται και αυτά δυναμικά σε αλληλεπίδραση με ευρύτερες μεταλλαγές που συμβαίνουν. Σε πολλές περιπτώσεις τα

αποτελέσματα των κινήματων είναι πιο μακροπρόθεσμα καθώς ανοίγουν νέα πεδία, επιδρούν στις αντιλήψεις και θέτουν τις βάσεις για μελλοντικές διεκδικήσεις και αλλαγές. Έτσι όπως θα δούμε στην περίπτωση της Ισπανίας, οι επιδράσεις αυτές μπορεί να μην είναι μετρήσιμες στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου συγκρουσιακού κύκλου ή κύματος κινητοποιήσεων.

Τα κινήματα ως μετασχηματιστικοί δρώντες

Κομβικό ερώτημα στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων πόλης είναι το σε ποιο βαθμό η πολιτικοποίηση του πεδίου της πόλης αποτελεί ή μπορεί να αποτελέσει αφετηρία συγκρούσεων, αλλά και ριζοσπαστικών κοινωνικών αλλαγών που θα ανατρέψουν τις διαμορφωμένες σχέσεις εξουσίας. Στην αστική κοινωνιολογία, σύμφωνα με τον ορισμό που ο Castells έδωσε στα κινήματα πόλης, τα κοινωνικά κινήματα με τη δράση τους παράγουν εναλλακτικά πολιτικά και πολιτισμικά συστήματα και επενδύουν τον αστικό χώρο με νέα νοήματα. Προφανώς αυτό ξεπερνάει την απλή επίδραση ή συμμετοχή στη μεταρρύθμιση κάποιων επιμέρους πολιτικών, πχ στεγαστικών, και αναφέρεται σε μια ριζοσπαστική ανανοηματοδότηση του συνόλου της αστικής ζωής μεταλλάσσοντας τα νοήματα που έχουν διαμορφώσει οι κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας. Τα κινήματα πόλης κινούνται πολύ συχνά μεταξύ του πραγματισμού της εφαρμογής συγκεκριμένων πολιτικών και της υπεράσπισης αξιακών και ταυτοτικών προταγμάτων, καταφεύγοντας ταυτόχρονα από τη μία στη χρήση θεσμικών πόρων, τη συμμετοχή σε θεσμικές διαδικασίες, και την παραγωγή χώρων αυτονομίας και παραγωγής νέων θεσμών από τα κάτω. Όμως, η προσπάθεια καθαρής διάκρισης μεταξύ πραγματιστικών και ριζοσπαστικών αιτημάτων δεν καταφέρνει να συλλάβει την πολυπλοκότητα και τη συνθετότητα των σύγχρονων αιτημάτων που είναι συχνά αντιφατικά και πολύμορφα στο εσωτερικό τους (Mayer 2012).

Η συνολική ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων δεν είναι προφανώς στο επίκεντρο όλων των κοινωνικών κινήματων. Αυτή είναι και η κριτική που ασκείται στα τοπικά και θεματικά κινήματα, ιδιαίτερα αυτά που σχετίζονται με ζητήματα συλλογικής κατανάλωσης, υλικών παροχών, αλλά και για τα κινήματα που εστιάζουν στη διεκδίκηση δικαιωμάτων για επί μέρους κοινωνικές ομάδες. Πέρα από αυτό, το κρίσιμο ερώτημα σε σχέση με την αποτελεσματικότητα των κινήματων που θέτουν ευρύτερους στόχους είναι πώς επιτυγχάνεται αυτό με δεδομένο τον αποσπασματικό, συχνά αυθόρμητο, μικρής κλίμακας και οριζόντιο χαρακτήρα που έχουν. Πως δηλαδή μπορεί να γίνει η σύνδεση της δράσης, των οργανωτικών μορφών, και των μαζικών κινητοποιήσεων σε διαφορετικές κλίμακες.

Η υπέρβαση της μερικότητας και της στενότητας ενός τοπικού αιτήματος και η σύνδεσή του με ευρύτερα ζητήματα είναι ζητούμενο για τα – τοπικά ή θεματικά – κινήματα πόλης (Harvey 2008). Από τη μία αυτό αφορά στη σύνδεση των τοπικών αγώνων με τους ταξικούς και πολιτικούς αγώνες που συμβαίνουν την ίδια περίοδο και από την άλλη τη σύνδεση του τοπικού με το γενικό και το παγκόσμιο. Πώς δηλαδή μια τοπική, επιμέρους, συγκεκριμένη κινητοποίηση για τη διεκδίκηση υποδομών ή την αντίσταση σε συγκεκριμένα μοντέλα αστικής ανάπτυξης μπορεί να αποτελέσει το σημείο εισόδου για τη συνολικότερη κατανόηση των μηχανισμών που παράγουν την υποβάθμιση και τις ανισότητες στον αστικό χώρο. Όπως έχουν δείξει πολλές μελέτες και εμπειρίες κινήματων η

συνάρθρωση πολλαπλών επιπέδων μέσα από τη δράση δεν είναι αυτονόητη, αλλά προκύπτει μέσα από την ίδια την κινητοποίηση και τη δράση και μέσα από τις διαδικασίες παραγωγής συλλογικής γνώσης και συνειδητοποίησης. Εντούτοις, οι τοπικές και συγκεκριμένες εμπειρίες των κινημάτων πόλης, αν συντεθούν και επικοινωνήσουν, μπορούν να φωτίσουν και να δώσουν νόημα στις αφηρημένες και γενικές οικονομικές διαδικασίες και να ξεσκεπάσουν τις στρατηγικές του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου και των υπερεθνικών φορέων.

Η συγκρότηση κινηματικών πεδίων και χώρων δεν συμβαίνει από μόνη της, αλλά είναι αποτέλεσμα διαδικασιών και μηχανισμών που φέρνουν διαφορετικούς ακτιβιστές, ιδέες και πλαισιώσεις σε επαφή και αλληλεπίδραση. Η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών και εργαλείων, το διαδίκτυο, οι τηλεπικοινωνίες, τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης, έχουν πολλαπλασιάσει τις αλληλεπιδράσεις και έχουν δώσει τεράστιες δυνατότητες επικοινωνίας, οργάνωσης και αλληλεγγύης σε διαφορετικής κλίμακας και εμβέλειας ομάδες, οργανώσεις, και κινήματα. Διαδικασίες που διευκολύνουν τις συμβολικές και νοηματικές επεξεργασίες, εγκαθιστούν κανάλια διάδοσης ιδεών και πλαισιώσεων, δημιουργούν δεσμούς μεταξύ διαφορετικών χώρων. Η πληροφορία, η γνώση και η πολιτική στήριξη αγώνων που συμβαίνουν αλλού λειτουργεί σαν μια διαδικασία μετάφρασης και μπορεί να οδηγήσει σε νέες πλαισιώσεις, στην υιοθέτηση κοινών αναγνώσεων για τις αιτίες, τους αντιπάλους και τους στόχους τοπικών κινημάτων. Έτσι μέσα από αυτές τις σχέσεις και τις δικτυώσεις οι τοπικοί, επιμέρους αγώνες συνδέονται με ευρύτερα κινήματα και επιδιώξεις (Nicholls 2009).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – Δικαίωμα στην κατοικία: μια διαφιλονικούμενη έννοια

Η κατοικία είναι ο τομέας όπου αναδεικνύεται πιο καθαρά η θεμελιώδης αντίφαση του καπιταλισμού μεταξύ της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας ενός εμπορεύματος (Harvey 2014). Κομβικό στοιχείο για την κατανόηση της κατοικίας (και των μηχανισμών πρόσβασης σε αυτή) είναι η αντιφατική λειτουργία της ως παραγωγικός κλάδος της καπιταλιστικής οικονομίας από τη μία και ως βασικό αγαθό από την άλλη. Η κατοικία αποτελεί ένα επενδυτικό προϊόν με σημαντικό οικονομικό αντίκτυπο σε διάφορες κλίμακες (τον προϋπολογισμό των νοικοκυριών, την εθνική οικονομία, τις παγκοσμιοποιημένες οικονομικές και χρηματοπιστωτικές ροές) και θεμελιώδη χώρο της καθημερινής ζωής του ατόμου και της κοινωνικής του ένταξης. Αυτή η αντίφαση αντανακλάται και στις πολιτικές του κράτους που αφορούν τη ρύθμιση και παρέμβαση στον τομέα της κατοικίας από τη μία, ως παραγωγικό τομέα οικονομικής ανάπτυξης, και από την άλλη, ως βασικό κοινωνικό δικαίωμα. Ο αντιφατικός χαρακτήρας της κατοικίας, καθώς και η σχέση της κατοικίας με την ατομική ιδιοκτησία και την περιουσία, κάνει πιο δύσκολη τη θεωρητική και πολιτική προσέγγιση του ζητήματος της κατοικίας και ταυτόχρονα θέτει τα όρια και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν κινήματα που θέτουν στο επίκεντρό τους τη διεκδίκηση της στέγης.

Ο Ένγκελς στη συλλογή των τριών άρθρων του για την κατοικία της εργατικής τάξης με τίτλο «το ζήτημα της κατοικίας», με επίκεντρο την πολεμική γύρω από το ζήτημα της ιδιοκτησίας, υποβαθμίζει το ζήτημα της κατοικίας⁴³ ως ένα θέμα εμπορικής συναλλαγής μεταξύ ιδιοκτητών και ενοικιαστών, πωλητών και αγοραστών,⁴⁴ που δεν μπορεί να λυθεί στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής χωρίς την ανατροπή των κατεστημένων κοινωνικών σχέσεων. Μάλιστα

⁴³ «Αυτό που εννοούν σήμερα όταν μιλούν για στενότητα της κατοικίας είναι η ιδιόμορφη επιδείνωση που σημειώθηκε στις κακές συνθήκες κατοικίας των εργατών ως αποτέλεσμα της απότομης συρροής πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις, της τεράστιας αύξησης των ενοικίων, του ακόμη μεγαλύτερου συνωστισμού ενοίκων στα σπίτια και, για μερικούς, της αδυναμίας γενικά να βρουν κατάλυμα. Και γίνεται τόσος λόγος γι' αυτή τη στενότητα κατοικίας γιατί δεν περιορίστηκε μόνο στην εργατική τάξη αλλά έθιξε και τη μικροαστική τάξη. Η στενότητα κατοικίας των εργατών και ενός μέρους των μικροαστών στις σύγχρονες μεγάλες πόλεις μας είναι ένα από τα αναρίθμητα *μικρότερα*, δευτερεύοντα κακά που πηγάζουν από τον σημερινό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής» (Ένγκελς 1872/2012:26).

⁴⁴ «Τον ενοικιαστή τον γελούν τότε μόνο όταν πρέπει να πληρώνει την κατοικία πάνω από την αξία της. Διαστρέφουμε επομένως εντελώς τη σχέση ανάμεσα στον ενοικιαστή και στον εκμισθωτή όταν την εξομοιώσουμε με τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον εργάτη και τον κεφαλαιοκράτη. Απεναντίας, έχουμε να κάνουμε εδώ με μια πολύ συνηθισμένη εμπορική συναλλαγή ανάμεσα σε δύο πολίτες και η συναλλαγή αυτή γίνεται σύμφωνα με τους οικονομικούς νόμους που ρυθμίζουν γενικά την πώληση των εμπορευμάτων και ειδικά την πώληση του εμπορεύματος: Ιδιοκτησία της γης». (Ένγκελς 1872/2012:30 και 124)

θεωρεί τη συζήτηση για το πώς μπορεί να λυθεί το ζήτημα της κατοικίας στο πλαίσιο του υπάρχοντος συστήματος παραπλανητική για την εργατική τάξη.

Η μαρξιστική κριτική θεωρεί ότι δεν μπορούν να υπάρξουν εναλλακτικές λύσεις στο στεγαστικό ζήτημα εντός του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς η στεγαστική κρίση και οι συνθήκες εξαθλίωσης στις οποίες ζει η εργατική τάξη (και κατ' επέκταση οι λαϊκές και υποτελείς τάξεις) είναι εγγενής συνέπεια της αντιφατικής και άνιση διαδικασίας καπιταλιστικής ανάπτυξης, διαδικασία η οποία θα συνεχίζει να παράγει κρίσεις στον τομέα της κατοικίας μέσα από διαδοχικούς κρυσταλλικούς κύκλους.

«[...]Είμαι ο πρώτος που περιέγραψα τις άθλιες συνθήκες κατοικίας των εργατών όπως υπάρχουν στην Αγγλία... και αυτό όχι γιατί 'μου χτυπούν κατάμουτρα το αίσθημα δικαίου'... αλλά γιατί ήθελα περιγράφοντας τις κοινωνικές συνθήκες, που έχουν δημιουργηθεί απ' τη σύγχρονη βιομηχανία να δώσω μια πραγματική βάση στον γερμανικό σοσιαλισμό.[...] Αλλά δεν έχω βάλει στον νου μου να λύσω το λεγόμενο ζήτημα της κατοικίας [...] Το να θέλουμε να θεωρητικολογούμε πάνω στο πώς θα ρυθμίσει μία μελλοντική κοινωνία τη διανομή του φαγητού και των κατοικιών, αυτό οδηγεί κατευθείαν στην ουτοπία. Το πολύ-πολύ μπορούμε ξεκινώντας από την κατανόηση των βασικών όρων όλων των προηγούμενων τρόπων παραγωγής, να διαπιστώσουμε ότι με την ανατροπή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα γίνει αδύνατο να σταθούν ορισμένοι τρόποι ιδιοποίησης που χαρακτηρίζουν την παλιά κοινωνία. Ακόμη και τα μεταβατικά μέτρα θα πρέπει να προσαρμοστούν παντού στις κάθε φορά υπάρχουσες συνθήκες της στιγμής. Στις χώρες με μικρή ιδιοκτησία της γης θα είναι ουσιαστικά αλλιώτικα απ' ό,τι στις χώρες με μεγάλη ιδιοκτησία της γης κοκ.[...]» (Ένγκελς 1872/2012:146-147)

Ο Ένγκελς ανέδειξε τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζουν διαφορετικές απαντήσεις στο στεγαστικό πρόβλημα εντός του καπιταλιστικού συστήματος, σε μια περίοδο που δεν είχε ακόμη συγκροτηθεί το κράτος πρόνοιας. Η μαρξιστική οπτική θεωρεί τις κοινωνικές παροχές του κράτους ως αιτία μείωσης του πραγματικού μισθού της εργατικής τάξης, ενώ η ιδιοκτησία κατοικίας για την εργατική τάξη απαιτεί τον δανεισμό μεγάλων ποσών που στην ουσία διοχετεύει το μελλοντικό προϊόν της εργασίας τους στην κατοικία και τους δεσμεύει με αυτήν. Το χρέος και η δέσμευση (ακινήσια) κάνουν την εργατική τάξη πιο ευάλωτη στις ξαφνικές αναταράξεις των οικονομικών κρίσεων και επιτρέπει στους καπιταλιστές να εντείνουν την εκμετάλλευση της εργασίας απειλώντας με εξώσεις, κατασχέσεις, υποβάθμιση της αξίας της περιουσίας. Επιπλέον η μετατροπή τους σε μικρο-ιδιοκτήτες εξωθεί τους εργάτες σε εξατομίκευση και ανταγωνισμό (Hodkinson 2012).

Στην ίδια αρθρογραφία ο Ένγκελς ασκεί κριτική στο αστικό ιδεώδες των δικαιωμάτων και του αισθήματος δικαίου ως ηθική αξία και μέτρο για την κατανομή του πλούτου και των πόρων, καθώς τα δικαιώματα και οι νόμοι που πηγάζουν από αυτά παρουσιάζονται ως αυθύπαρκτα στοιχεία, ξεχνώντας την καταγωγή του δικαίου από τους οικονομικούς όρους της ζωής (Ένγκελς 1872/2012: 121-134). Ως οργανωτική αρχή για τους κοινωνικούς αγώνες ο Μαρξ θεωρούσε τα δικαιώματα πολύ αδύναμη έννοια, καθώς όταν συγκρούονται δικαιώματα «αποφασίζει η εξουσία», επομένως

τα δικαιώματα έχουν ισχύ όταν υποστηρίζονται από την εξουσία (εδώ λανθάνει η απειλή της βίας, κρατικής ή εκτός-νόμου) ή από άλλες κοινωνικές δυνάμεις (Harvey 1973). Η έννοια της δικαιοσύνης είναι επομένως μια ουτοπική έννοια καθώς το κράτος δεν θα προστατέψει την εργατική τάξη παρά μόνο προς το συμφέρον των φυσικών του συμμάχων – του κεφαλαίου και των αστικών τάξεων – και ταυτόχρονα παραπλανητική, γιατί δίνει την εντύπωση ότι κοινωνικά προβλήματα όπως αυτό της κατοικίας μπορούν να λυθούν χωρίς να ανατραπούν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.

Παρακάτω, εξετάζεται η εξέλιξη και διαμόρφωση, οι στόχοι και τα όρια της στεγαστικής πολιτικής και η θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος στην κατοικία στην παρέμβαση του κράτους, καθώς και ο ρόλος των κοινωνικών κινήσεων στη διεκδίκηση, επέκταση ή υπέρβαση των περιεχομένων τους.

3.1 Το δικαίωμα στην κατοικία ως μέρος της παρέμβασης του κράτους

3.1.1 Δημόσιες πολιτικές κατοικίας

«[...] Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το «δικαίωμα στη στέγη» κατοχυρώνεται ύστερα από πολλές συζητήσεις, συγκρούσεις, προτάσεις από φιλόδημους πρίγκιπες, βιομήχανους ουτοπιστές, ομάδες πίεσης, συζητήσεις που κράτησαν σχεδόν μισό αιώνα. Μέσα και από συγκεκριμένα μέτρα και νόμους δίνονται αρμοδιότητες και πόροι στην τοπική και την κεντρική εξουσία να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της στέγης έξω από τη λογική της αγοράς, σαν κοινωνικό αγαθό.[...]» (Βρυχέα 1998:758)

Η παρέμβαση του κράτους στα θέματα κατοικίας έχει τις ρίζες της στις αρχές του 20ου αιώνα όταν διαπιστώνονται η φτώχεια και η εξαθλίωση των κατοίκων των βιομηχανικών κέντρων και των μεγαλουπόλεων που προκαλεί η διαδικασία εκβιομηχάνισης και ραγδαίας αστικοποίησης. Τότε το κράτος αναπτύσσει προγράμματα στεγαστικής αρωγής και άμεσης παροχής κατοικίας, δημιουργώντας παράλληλα τον αναγκαίο κρατικό μηχανισμό και διοχετεύοντας μεγάλα κονδύλια στον τομέα της κατοικίας. Αντίστοιχα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανακατασκευή των πόλεων και η αποκατάσταση της κοινωνίας βασίστηκε (και) σε μεγάλα προγράμματα κοινωνικής κατοικίας στην Ευρώπη, μία πολιτική που συνεχίστηκε επί δύο δεκαετίες, καθώς οι πολιτικές για την κατοικία εκείνης της περιόδου συμβαδίζουν με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Μετά τη δεκαετία του '60 και πιο έντονα τη δεκαετία του '70, και καθώς η ζήτηση για κατοικία μοιάζει να έχει σταθεροποιηθεί, το μεγάλο κόστος των στεγαστικών πολιτικών για τους κρατικούς προϋπολογισμούς, η κριτική στα αποτελέσματα των πολιτικών μαζικής στέγασης, αλλά κυρίως η αλλαγή του οικονομικού παραδείγματος, θέτουν την κοινωνική κατοικία στο στόχαστρο ως μια από τις πρώτες μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο του περιορισμού του κράτους πρόνοιας. Η ύπαρξη και η ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα κατοικίας που μπορεί να καλύψει μεγάλο μέρος των αναγκών, αλλά και η λειτουργία εναλλακτικών κοινωνικών μηχανισμών αλληλεγγύης – όπως η οικογένεια ή τα

δίκτυα αλληλοβοήθειας – διευκόλυναν την επικράτηση της άποψης ότι οι στεγαστικές πολιτικές δεν ήταν πλέον οικονομικά και κοινωνικά βιώσιμες, αλλά ούτε και απαραίτητες.⁴⁵

Έτσι, οι σημαντικές μεταλλαγές που συμβαίνουν την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού οδήγησαν στη μετατόπιση των στόχων της κοινωνικής πολιτικής και τον μετασχηματισμό των εργαλείων που χρησιμοποιούνται για να υλοποιηθούν αυτοί οι στόχοι. Οι πολιτικές για την κατοικία τα τελευταία χρόνια διαμορφώνονται από τη διεκυστίνδα ανάμεσα στις απόψεις που υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μια συλλογική ευθύνη, που περιλαμβάνει τον ρόλο του κράτους για την προώθηση γενικής πρόνοιας και τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι αυτή επιτυγχάνεται καλύτερα με την ατομική επιδίωξη της κάλυψης ατομικών αναγκών μέσω της αγοράς, με την ελάχιστη κρατική παρέμβαση (Bratt et al. 2006). Η παγκόσμια οικονομική κρίση επιβεβαίωσε τη μαρξιστική ανάλυση από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας: ανεξάρτητα από τις αξίες χρήσης που επενδύουν οι άνθρωποι στην κατοικία τους και τις διαδικασίες πρόσβασης σε αυτή, είναι σαφές ότι οι ανταλλακτικές αξίες γης και ιδιοκτησίας ως εμπορεύματα κυριαρχούν στο πλαίσιο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων (Hodkinson 2012).

Η προσπάθεια μελέτης και κατηγοριοποίησης των στεγαστικών συστημάτων – και ιδιαίτερα η μελέτη των στεγαστικών πολιτικών ως μέρος του κράτους πρόνοιας – ενέχει έναν μεγαλύτερο βαθμό δυσκολίας σε σχέση με τα άλλα πεδία του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής πολιτικής, για μια σειρά από ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τον τομέα αυτόν (Kemeny 2001). Οι ιδιαιτερότητες αυτές σχετίζονται από τη μεριά της προσφοράς με την αδράνεια του οικιστικού αποθέματος (μακροχρόνια διάρκεια και πολύ αργοί ρυθμοί ανανέωσης) και από τη μεριά της ζήτησης με τον κοινωνικό ρόλο της κατοικίας και το μεγάλο κόστος που επιβαρύνει τα νοικοκυριά στις διαδικασίες πρόσβασης ή αλλαγής κατοικίας. Στο πλαίσιο της δημόσιας πολιτικής κατοικίας για παροχή και διασφάλιση στέγης, η κατοικία είναι ταυτόχρονα ένα εμπορεύσιμο προϊόν στην αγορά και ένα δημόσιο αγαθό που απαιτεί την παρέμβαση του κράτους (Bengtsson 2001:4). Σχετικά με τον διττό και αντιφατικό αυτόν ρόλο του κράτους στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας ο Ψημίτης (1996) αναφέρει ότι η ανάπτυξη του σύγχρονου κράτους και του κράτους πρόνοιας διευρύνει το φάσμα των κρατικών παρεμβάσεων εισβάλλοντας σε όλες της πτυχές της καθημερινής ζωής και λειτουργώντας κανονιστικά στο μεγαλύτερο ποσοστό των κοινωνικών σχέσεων. Η διαδικασία αυτή συνοδεύεται από την κατασκευή των κοινωνικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας. Στο πλαίσιο αυτό οι δημόσιες πολιτικές ισορροπούν μεταξύ της ανάγκης νομιμοποίησης και απόσπασης συναίνεσης από τη μία και τις ανάγκες συσσώρευσης από την άλλη. Οι κρατικές επιλογές οφείλουν να συναρθρώνουν τις κοινωνικές πολιτικές με τις απαιτήσεις της οικονομίας και τις οικονομικές πολιτικές με τις κοινωνικές ανάγκες. Η στρατηγική του κοινωνικού κράτους για τα κοινωνικά δικαιώματα αντανάκλα την αντίφαση που διατρέχει τις πολιτικές ανάμεσα σε λογικές οικονομικής ανάπτυξης και λογικές κοινωνική δικαιοσύνης. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για την κατοικία όπου το κράτος ποτέ δεν αποτέλεσε τον βασικό αναδιανεμητικό

⁴⁵ Για μια εκτενή συζήτηση της προβληματικής εκείνης της περιόδου και των αλλαγών στις στεγαστικές πολιτικές μετά τη δεκαετία του '70 βλ. Οικονόμου (1993).

μηχανισμό όπως σε άλλους τομείς του κράτους πρόνοιας. Γι' αυτό έχει χαρακτηριστεί και ως 'ο αδύναμος πυλώνας του κράτους πρόνοιας'.⁴⁶

Στο πλαίσιο του δυτικού κράτους πρόνοιας και των σύγχρονων οικονομιών, σε επίπεδο αρχών τουλάχιστον, το κράτος δεν έχει ρόλο στον καθορισμό των επιλογών των πολιτών-καταναλωτών σε σχέση με την κατοικία τους. Οφείλει ωστόσο να μεριμνά, διαμορφώνοντας το απαραίτητο ρυθμιστικό πλαίσιο, ώστε να παρέχονται σε όλους τους πολίτες *ισότιμα*, ευκαιρίες για να βρουν αξιοπρεπή κατοικία στην αγορά σε σχετικά *λογική* τιμή (Bengtsson 2012:5). Από αυτή την παραδοχή, όπου υπερισχύει η κατοικία ως εμπορεύσιμο προϊόν προς κατανάλωση το οποίο κατά κύριο λόγο ρυθμίζεται από το δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία, εκκινούν στη συνέχεια οι προσπάθειες του κράτους να 'διορθώσει' τις επιπτώσεις της λειτουργίας της αγοράς. Τέτοιου τύπου παρεμβάσεις αφορούν τη ρύθμιση της αγοράς κατοικίας και ακινήτων ή την οικονομική υποστήριξη για συγκεκριμένους τύπους κατοικίας μέσω επιδοτήσεων, εγγυήσεων ή φορολογικών ελαφρύνσεων.

Σήμερα, η παροχή στέγης γίνεται κατά κύριο λόγο από τον ιδιωτικό τομέα, ενώ ο ρόλος του κράτους παρουσιάζει μεγάλες διαφοροποιήσεις από χώρα σε χώρα ή σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες. Στην πραγματικότητα οι κοινωνικές πολιτικές για την κατοικία διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό από την πορεία της αγοράς κατοικίας. Με δεδομένο ότι η κατοικία αποτελεί σημαντικό πεδίο κερδοφορίας και δραστηριοποίησης του ιδιωτικού κεφαλαίου πολύ δύσκολα (και μόνο σε περιπτώσεις που δεν παρουσιάζουν οικονομικό ενδιαφέρον ή που η αποτυχία της αγοράς είναι πολύ μεγάλη) μπορεί η παρέμβαση του κράτους να γίνει αποδεκτή χωρίς μεγάλες αντιδράσεις από τα αντίστοιχα οικονομικά συμφέροντα. Οι δικαστικές διαμάχες μεταξύ συλλόγων κατασκευαστών και ιδιοκτητών στην Ευρώπη ενάντια σε ένα πιο παρεμβατικό πλαίσιο διασφάλισης βασικών δικαιωμάτων για την κατοικία είναι πολύ ενδεικτικές (Braga and Palvarini 2011). Σε περιόδους που η αγορά αποτυγχάνει να καλύψει τις ανάγκες – ή ακόμη περισσότερο τις εντείνει όπως κατά την πρόσφατη οικονομική και κοινωνική κρίση – κινητοποιείται ο κρατικός μηχανισμός για να δώσει απαντήσεις. Σε αυτό υπάρχει και η αντίστροφη νεοφιλελεύθερη ανάγνωση ότι η παρέμβαση του κράτους στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς (πχ πολεοδομικές και χωροταξικές ρυθμίσεις, ρύθμιση ενοικίου, φορολογία κα) είναι αυτή που δημιουργεί τις στρεβλώσεις και τα προβλήματα αποτελεσματικής ανταπόκρισης στη ζήτηση.

Ως ανεξάρτητος παραγωγικός τομέας, η κατοικία επηρεάζεται ή σχετίζεται με μια σειρά από άλλες πολιτικές (νομισματικές πολιτικές, πιστοδότηση και επιτόκια, αστικές υποδομές και κατασκευαστικός κλάδος, ρυθμίσεις και φορολογία της αγοράς ακινήτων και της αγοράς υποθηκών, πολιτικές στήριξης της ιδιοκατοίκησης, ρύθμιση αγοράς ενοικίων κα). Στην πραγματικότητα οι δημόσιες πολιτικές που αφορούν στενά την κατοικία, αποτελούν μόλις ένα

⁴⁶ «Οι στεγαστικές πολιτικές δεν θεωρούνται κατά κανόνα κεντρική συνιστώσα του κοινωνικού κράτους αν και η Eurostat περιλαμβάνει την κατοικία ως λειτουργία της κοινωνικής προστασίας. Αυτό είναι κρίμα, δεδομένου ότι η κατανομή των στεγαστικών πόρων όπως διαμορφώνεται από συγκεκριμένες κυβερνητικές πολιτικές διαδραματίζει πράγματι σημαντικό ρόλο στον καθορισμό των αποτελεσμάτων που παράγει το κοινωνικό κράτος συνολικά» (Ferrera 1999:6).

μέρος του συνόλου των έμμεσων παρεμβάσεων στον τομέα της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής που διαμορφώνουν τον τομέα της κατοικίας. Γενικά η παροχή κατοικίας (σε αντίθεση με άλλους τομείς πρόνοιας που διαμεσολαβούνται σε μεγάλο βαθμό από κρατικούς και δημόσιους φορείς) γίνεται από ένα σύνολο ανεξάρτητων – τυπικών και άτυπων – δρώντων, θεσμών και μηχανισμών (κεντρική διοίκηση, τοπική αυτοδιοίκηση, εργολάβοι, εταιρίες, μη-κερδοσκοπικές εταιρίες, κατασκευαστές), θεσμοί που γίνονται ακόμη πιο περίπλοκοι και πολυδιασπασμένοι αν λάβουμε υπόψη μας μη αγοραίες κοινωνικές πρακτικές όπως οι στρατηγικές της οικογένειας, οι πρακτικές αυτο-κατασκευής και αλληλοβοήθειας.

Η κοινωνική κατοικία συγκροτεί ένα πεδίο κοινωνικής πολιτικής που ορίζεται με πολύ διαφορετικό τρόπο σε κάθε χώρα και μεταβάλλεται ιστορικά και γεωγραφικά. Ενώ μεταπολεμικά η κοινωνική κατοικία αποτελούνταν από τα μαζικά κατασκευαστικά προγράμματα κατοικίας χαμηλού κόστους, σήμερα, που στις περισσότερες χώρες η άμεση παραγωγή κατοικίας από το κράτος αποτελεί ένα ελάχιστο ποσοστό της δημόσιας παρέμβασης, ο ορισμός έχει διευρυνθεί για να περιλάβει όλες εκείνες τις δημόσιες πολιτικές που παρεμβαίνουν στον ιδιωτικό τομέα, με στόχο τη διασφάλιση οικονομικά προσβάσιμης κατοικίας για όλα τα νοικοκυριά ανεξάρτητα από τον τύπο ενοίκησης (ιδιοκατοίκηση ή ενοίκιο, συγκροτήματα μαζικής κατοικίας ή μονοκατοικία, δημόσιος ή ιδιωτικός τομέας (Ghekiere 2008a). Πάντως, η βιβλιογραφία για την κοινωνική κατοικία στην Ευρώπη δείχνει ότι δεν υπάρχει κοινός ορισμός και πως οι πολιτικές κατοικίας στην κάθε χώρα ποικίλουν σημαντικά σε σχέση με τις μορφές ενοίκησης που υποστηρίζονται, τους φορείς που παρέχουν την κατοικία, τον τρόπο που καθορίζονται οι δικαιούχοι και τους μηχανισμούς χρηματοδότησης (Braga and Palvarini 2013).

Στις μελέτες για τις κοινωνικές πολιτικές κατοικίας στην Ευρώπη τα διαφορετικά κοινωνικά στεγαστικά μοντέλα διακρίνονται σε καθολικά και στοχευμένα, που με τη σειρά τους διακρίνονται σε γενικευμένα και υπολειμματικά (πχ Ghekiere 2007, Braga and Palvarini 2013). Τα καθολικά αναγνωρίζουν την κατοικία ως πρωταρχικό πεδίο δημόσιας παρέμβασης και έχουν σαν στόχο τη διασφάλιση αξιοπρεπούς και οικονομικά προσιτής κατοικίας για όλο τον πληθυσμό. Τα στοχευμένα δέχονται ότι η πρόσβαση στην κατοικία πρέπει να γίνεται κατά κύριο λόγο από την αγορά και επομένως στόχος τους είναι να καλύψουν τις ανάγκες που δεν καλύπτονται από την αγορά. Τα στοχευμένα μοντέλα διακρίνονται σε γενικευμένα αν η διάθεση των κατοικιών γίνεται με βάση το εισόδημα (υποστήριξη όσων δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση στην αγορά) ή υπολειμματικά αν γίνεται με βάση δείκτες ευαλωτότητας και κυρίως για ακραίες περιπτώσεις υποστήριξης όσων αποκλείονται από την αγορά (βλ. και Malpass 2008). Βεβαίως, λόγω των σημαντικών αλλαγών που συμβαίνουν στον τομέα της κατοικίας την περίοδο αυτή η κατάταξη είναι ενδεικτική (Ghekiere 2007). Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι ο τύπος παρέμβασης του κράτους συναρτάται και με το μέγεθος του τομέα ενοικιαζόμενης κοινωνικής κατοικίας που υπάρχει (Braga and Palvarini 2013).

Πίνακας 3.1: Ταξινόμηση των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με βάση την κοινωνική πολιτική κατοικίας			
Μέγεθος τομέα κοινωνικής ενοικιαζόμενης κατοικίας	Κριτήρια κατανομής		
	Καθολικό μοντέλο	Στοχευμένο μοντέλο	
		Γενικευμένο	Υπολειμματικό
Μεγάλο (>19%)	Ολλανδία, Δανία, Σουηδία	Αυστρία	Ηνωμένο Βασίλειο
Μεσαίος (11-19%)		Τσεχία, Γαλλία, Φινλανδία, Πολωνία	Γαλλία
Μικρό (5-10%)		Βέλγιο, Γερμανία, Ιταλία	Βέλγιο, Εσθονία, Γερμανία, Ιρλανδία, Μάλτα
Πολύ μικρό (0-5%)		Σλοβενία, Λουξεμβούργο, Ελλάδα*	Βουλγαρία, Κύπρος, Λετονία, Λιθουανία, Ισπανία , Ουγγαρία, Πορτογαλία
Πηγή: προσαρμογή από Braga and Palvarini 2013			
* Η Ελλάδα έχει 0% τομέα κοινωνικής κατοικίας, αλλά εφαρμόζει ορισμένες προνοιακές πολιτικές υποστήριξης της κατοικίας κυρίως με εισοδηματικά κριτήρια.			

Μπορούμε να πούμε ότι η αποεμπορευματοποίηση⁴⁷ της κατοικίας είναι ένας κοινός στόχος όλων των διαφορετικών τρόπων δημόσιας παρέμβασης για τη διασφάλιση στέγης με γενικό ή με επιλεκτικό τρόπο (σε συγκεκριμένες ομάδες στόχους), παρέχοντας συνήθως κατοικία για αγορά ή ενοίκια σε τιμές πολύ χαμηλότερες από αυτές που διαμορφώνονται στην αγορά. Σε αρκετές χώρες έχει αναπτυχθεί ένας ενδιάμεσος, τρίτος τομέας (συνεταιρισμοί, σύλλογοι κατοίκων, μη-κερδοσκοπική κατοικία, αμοιβαία-ιδιοκτησία κα), που αναλαμβάνει τον ρόλο του πάροχου. Ένας τομέας που σε κάποιες περιπτώσεις έχει διευρυνθεί πολύ παράλληλα με την απόσυρση του κράτους και την ιδιωτικοποίηση προηγούμενου αποθέματος δημόσιας κατοικίας. Στην πραγματικότητα σε καμία χώρα η παρέμβαση του κράτους στην κατοικία δεν πήρε τη μορφή της καθολικής παροχής, ούτε επετεύχθη μεγάλος βαθμός αποεμπορευματοποίησης, όπως σε άλλους τομείς του κράτους πρόνοιας όπως η υγεία ή η εκπαίδευση. Ακόμη και σε περιπτώσεις πολύ ανεπτυγμένων κρατικών στεγαστικών παρεμβάσεων, αυτές απευθύνονται συνήθως σε μέρος του πληθυσμού και τις περισσότερες φορές με σημαντική συμμετοχή των δικαιούχων (κοινωνικό ενοίκιο ή δόση επιδοτούμενου δανείου) που καλύπτει μεγάλο ποσοστό του αρχικού κόστους.

Στη διατριβή χρησιμοποιώ τον διευρυμένο ορισμό της κοινωνικής κατοικίας για να περιγράψω όλες εκείνες τις πολιτικές και τα προγράμματα που έχουν σαν στόχο την *παροχή στέγης μη-κερδοσκοπικά έξω από τις διαδικασίες της αγοράς κατοικίας*, ενώ χρησιμοποιώ τον όρο *δημόσια κατοικία* για να περιγράψω τις κατοικίες που ανήκουν στο κράτος ή σε κάποιο δημόσιο φορέα.

Με βάση τα παραπάνω το νόημα του δικαιώματος στην κατοικία ορίζεται κοινωνικά και γίνεται αντιληπτό στο πλαίσιο των συγκεκριμένων μηχανισμών παροχής στέγης της κάθε χώρας. Το

⁴⁷ Ο όρος αποεμπορευματοποίηση (decommodification) χρησιμοποιείται από τον Esping-Andersen (1990) στη μελέτη του για τους τρεις κόσμους του καπιταλισμού της ευημερίας, ως δείκτης για την ταξινόμηση των κρατών πρόνοιας. Τον όρο εισήγαγε ο Polanyi το 1944 εξετάζοντας την αποεμπορευματοποίηση ως τον βαθμό στον οποίο οι πόροι που έχουν στη διάθεσή τους τα νοικοκυριά επαρκούν για τη διατήρηση του επιπέδου διαβίωσής τους ανεξάρτητα από τη συμμετοχή τους στην αγορά (Murie 2005).

δικαίωμα στην κατοικία συμπεριλαμβάνει το σύνολο των αρχών που συγκροτούν την εθνική στεγαστική πολιτική.

«[...] Είναι ένας πολιτικός 'δείκτης ενδιαφέροντος' που ανάγει την κατοικία σε τομέα της προνοιακής κρατικής πολιτικής. Το συγκεκριμένο νόημα αυτού του δείκτη γίνεται κατανοητό μόνο μέσα από το πως διαμορφώνεται η σχέση μεταξύ κράτους, πολιτών και της παροχής στέγης στα πλαίσια μίας συγκεκριμένης στεγαστικής πολιτικής (και αυτό πολύ δύσκολα μπορεί να συνοψιστεί σε έναν ξεκάθαρο ορισμό). Για να καταλάβουμε το νόημα του 'δικαιώματος στην κατοικία' πρέπει να διερευνήσουμε τον εθνικό λόγο για την κατοικία και συγκεκριμένα την κυρίαρχη 'θεωρία πολιτικής'⁴⁸ πίσω από τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε σχέση με την κατοικία. [...]» (Bengtsson 2001: 256).

Σύμφωνα με τον Bengtsson (2001), το νόημα και το περιεχόμενο του δικαιώματος στην κατοικία είναι διαφορετικό στις εθνικές στεγαστικές πολιτικές καθολικού τύπου από αυτές που είναι επιλεκτικού τύπου. Εάν δεχτούμε την παραδοχή ότι η αγορά είναι ο βασικός μηχανισμός διανομής της στέγης υπάρχουν δύο εναλλακτικές επιλογές για την κρατική παρέμβαση. Ο ένας είναι να διαθέσει κατοικία στα συγκεκριμένα νοικοκυριά που δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν μόνα τους στην αγορά. Και ο άλλος είναι να παρέμβει στη λειτουργία της γενικής αγοράς με στόχο την εξασφάλιση ότι θα μπορεί να καλύπτει με τον καλύτερο τρόπο τις στεγαστικές ανάγκες για όλα τα νοικοκυριά. Σε μια επιλεκτική πολιτική το δικαίωμα στην κατοικία υποδηλώνει ότι το κράτος μεριμνά για τα νοικοκυριά με λιγότερα μέσα εκτός των πλαισίων της αγοράς. Σε μια καθολική πολιτική το δικαίωμα στην κατοικία υποδηλώνει ότι το κράτος οφείλει να παρέμβει διορθωτικά ώστε η αγορά να παρέχει δυνατότητες κάλυψης των στεγαστικών αναγκών για όλα τα νοικοκυριά ανεξάρτητα της οικονομικής τους κατάστασης. Σε μια επιλεκτική πολιτική το δικαίωμα στην κατοικία – εφόσον αναγνωρίζεται – είναι ένα αστικό δικαίωμα που τουλάχιστον καταρχήν μπορεί να επιβληθεί δια νόμου. Σε ένα καθολικό στεγαστικό σύστημα το δικαίωμα στην κατοικία είναι ένα κοινωνικό δικαίωμα, που καθορίζει ότι ένα αποδεκτό επίπεδο κατοικίας είναι απαραίτητη συνθήκη για την πλήρη συμμετοχή στην κοινωνία. Σε αυτόν τον τύπο τα δικαιώματα είναι μέρος ενός γενικότερου προοδευτικού κοινωνικού προγράμματος και δεν απαιτείται απαραίτητα η εξασφάλισή τους από το κράτος για κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Στη μια περίπτωση τα δικαιώματα θεσμίζονται ως υποχρέωση του κράτους σε ατομικό επίπεδο, ενώ στη δεύτερη αφορούν την κοινωνία ως σύνολο, είναι συλλογικά δικαιώματα (Fitzpatrick and Watts 2010).

Η έκταση της παρέμβασης του κράτους στη λειτουργία της αγοράς αντανακλά την ιεράρχηση μεταξύ συγκρουόμενων δικαιωμάτων στις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, από τη μία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και της κερδοφορίας και από την άλλη του δικαιώματος στην κατοικία και κάλυψη κοινωνικών αναγκών. Η ιεράρχηση αυτή είναι εξίσου συγκρουσιακή, όσο και αντιφατική, ειδικά σε ότι αφορά στην ιδιοκατοίκηση όπου το δικαίωμα χρήσης ταυτίζεται με το δικαίωμα ιδιοκτησίας και κερδοσκοπίας. Στις μελέτες του τομέα της κατοικίας (Kemeny 1995)

⁴⁸ 'Θεωρία πολιτικής' ορίζεται ως 'το σύνολο των αιτιακών και άλλων υποθέσεων, αξιωμάτων, παραδοχών που διέπουν έναν τομέα δημόσιας πολιτικής. Μια κυρίαρχη θεωρία πολιτικής επομένως ορίζεται με κοινωνικούς όρους, για παράδειγμα ως ένα ευρέως διαδεδομένο σύνολο περιγραφικών και κανονιστικών ιδεών για το πεδίο των πολιτικών.

εισάγεται η διάκριση μεταξύ των *ενιαίων* και *δυναδικών* συστημάτων για να περιγράψουν τη σχέση μεταξύ κρατικής παρέμβασης και αγοράς. Στην περίπτωση ενιαίων συστημάτων, το κράτος και η αγορά λειτουργούν ως δυο συντονισμένα συστήματα, όπου η κρατική παρέμβαση και η κοινωνική κατοικία είναι μέρος μιας ενιαίας αγοράς την οποία σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν (πχ με κρατικό έλεγχο ενός σημαντικού ποσοστού του οικιστικού αποθέματος, ώστε να μπορεί άμεσα να καθορίζει και τους όρους της ελεύθερης αγοράς, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις το σουηδικό και ολλανδικό υπόδειγμα). Στα δυναδικά συστήματα ισχύει ακριβώς το αντίθετο, σε αυτή την περίπτωση κυριαρχεί η αγορά ως ρυθμιστής του τομέα της κατοικίας και ο ρόλος του κράτους και της κοινωνικής κατοικίας είναι περιθωριακός και έχει κυρίως σαν στόχο να καλυφθούν ανάγκες (των πιο ευάλωτων και φτωχών) που δεν καλύπτονται από την αγορά, οδηγώντας στην περιθωριοποίηση του κοινωνικού τομέα, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις τη Βρετανία αλλά και τις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Arbaci 2004, 2007). Βεβαίως είναι δυνατό να ασκείται καθολική πολιτική, κυρίως μέσω επιδομάτων και παραγωγής κατοικίας, χωρίς να παρεμβαίνει το κράτος στη διαμόρφωση των τιμών της αγοράς (όπως συμβαίνει στη Γαλλία) κάτι που απαιτεί πολύ μεγάλες δημόσιες δαπάνες.

Η κατοικία θεωρείται ένα κατεξοχήν τοπικό ζήτημα και ως τέτοιο έχει αντιμετωπιστεί (τουλάχιστον σε επίπεδο γενικών αρχών) και από την Ευρωπαϊκή Ένωση (βλ. 4.1.2). Τα χαρακτηριστικά του οικιστικού αποθέματος, η ιστορία των δημόσιων πολιτικών στον τομέα της κατοικίας, οι θεσμικές δομές, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά, οι πολιτισμικές νόρμες και το βιοτικό επίπεδο (επίπεδο ευημερίας) είναι κάποια από τα ζητήματα που διαμορφώνουν την τοπικότητα της κατοικίας (Forrest 2004). Αντίστοιχα η κατοικία παρουσιάζει έναν μεγάλο βαθμό 'γείωσης' στην κοινωνική δομή. Η διεισδυτικότητά της – όσον αφορά στην επίδραση της κατοικίας στους τρόπους ζωής, τη μορφή των πόλεων, την πρόνοια και τα πρότυπα κατανάλωσης των νοικοκυριών – την κάνουν ταυτόχρονα σημαντική για την κατανόηση των συστημάτων πρόνοιας, αλλά και δύσκολο να προσδιοριστεί. Αυτές οι αρθρώσεις είναι που κάνουν την κατοικία ποιοτικά διαφορετική από τους θεσμούς πρόνοιας, όπως η υγεία ή εκπαίδευση (Kemeny 2001).

Από την άλλη, υπάρχουν σημαντικοί παράμετροι που καθιστούν την κατοικία κρίσιμο και αναγκαίο πεδίο παρέμβασης του κράτους. Από τη μία, στον ιστορικό χρόνο, υπάρχει η ανάγκη κάλυψης των εγγενών ανισοτήτων και των κρίσεων που παράγει η αγορά και των κενών που αφήνει (ιδιαίτερα σε περιοχές όπου δεν υπάρχει το κίνητρο της αναμενόμενης κερδοφορίας για το κεφάλαιο) και η αντιμετώπιση των επιπτώσεων από τις ασταθείς κυκλικές μεταβολές του τομέα των ακινήτων και τις κερδοσκοπικές φούσκες που προκαλεί. Ταυτόχρονα, σε επίπεδο καθημερινότητας, η δημόσια παρέμβαση είναι αναγκαία λόγω του μεγάλου κόστους της κατοικίας στον προϋπολογισμό των ατόμων ή των νοικοκυριών και στον τρόπο με τον οποίο κατανέμεται η δαπάνη αυτή στον κύκλο ζωής του νοικοκυριού, κάτι που σχετίζεται και με τους τρόπους απόκτησης της κατοικίας (ιδιοκατοίκηση, δανεισμός, ενοίκιο). Οι δαπάνες κατοικίας απρροφούν το μεγαλύτερο μέρος του μηνιαίου προϋπολογισμού, ενώ η αγορά κατοικίας αποτελεί τη μεγαλύτερη δαπάνη (με διαφορά) που θα κάνει ποτέ στη ζωή του ένα νοικοκυριό. Τα παραπάνω έχουν σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση και άλλων προνοιακών πολιτικών, ενώ παράλληλα καθορίζουν το επίπεδο διαβίωσης και την ποιότητα ζωής των νοικοκυριών (Kemeny 2001, Εμμανουήλ 2006).

Οι αντιφάσεις και εντάσεις αυτές που προκύπτουν στον τομέα της κατοικίας δυσκολεύουν τον καθορισμό των 'βασικών αναγκών' με βάση τις οποίες μπορεί στη συνέχεια να γίνει ο σχεδιασμός της πολιτικής, όπως συμβαίνει στις άλλες προνοιακές πολιτικές, αφού η κατοικία αντιμετωπίζεται σήμερα ως πρωτίστως καταναλωτικό αγαθό. Έτσι οι ανάγκες καθορίζονται από παραμέτρους που έχουν να κάνουν με την προτίμηση, το κοινωνικό στάτους, τα πρότυπα της εποχής, τη μόδα, την προσφορά και το τι παράγεται στην αγορά και κάνουν δύσκολο τον καθορισμό κάποιων ελάχιστων προτύπων. Αυτό έχει οδηγήσει στον ορισμό των αναγκών από το χειρότερο δυνατό επίπεδο, δηλαδή τη στέγαση όσων αποκλείονται και περιθωριοποιούνται από την αγορά. Παράλληλα όμως, η αναγνώριση της διαφοροποίησης των κοινωνικών ομάδων και των αντίστοιχων (συντά εξειδικευμένων) αναγκών είναι κομβική για την ουσιαστική αντιμετώπιση των στεγαστικών προβλημάτων. Υπό την επίδραση των έντονων δημογραφικών αλλαγών των τελευταίων δεκαετιών (όπως η γήρανση του πληθυσμού των ανεπτυγμένων χωρών και οι μεταναστευτικές ροές), αλλά και των νεοφιλελεύθερων μετασχηματισμών της παρέμβασης του κράτους και των δημόσιων πολιτικών, υπάρχουν νέα κοινωνικά υποκείμενα που αναδύονται και που έχουν ανάγκη μιας ευρύτερης κοινωνικής ερμηνείας του ζητήματος της κατοικίας (Tosi 2006).

3.1.2 Λόγος και κατασκευή των κοινωνικών προβλημάτων: η μετατόπιση της συζήτησης από την κατοικία στο ζήτημα των αστέγων

«[...] Η αναφορά στη φιγούρα του «χωρίς στέγη» ενσωματώνει την ιδέα ότι το ζήτημα των αστέγων μπορεί να απομονωθεί από τις ευρύτερες διαδικασίες που παράγουν κοινωνικό και στεγαστικό αποκλεισμό. Επιπλέον η αναφορά σε ακραίες καταστάσεις σημαίνει ότι το πρόβλημα των αστέγων δεν θεωρείται ένα στεγαστικό ζήτημα ή ότι η «κοινωνική περιθωριοποίηση» και ο στεγαστικός αποκλεισμός θεωρούνται διαφορετικά ζητήματα. [...]» (Tosi 2002:21).

Η εξέλιξη της κοινωνικής κατασκευής της έννοιας του αστέγου στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία 20 χρόνια είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση για το πως οι κοινωνικές κατασκευές και οι όροι που χρησιμοποιούνται στην πολιτική διαμορφώνουν την ευρύτερη συζήτηση για ένα κοινωνικό ζήτημα και τις δημόσιες πολιτικές που αναπτύσσονται. «Ο τρόπος που το κράτος κατασκευάζει την έλλειψη στέγης αλλάζει διαχρονικά αντανακλώντας την επίδραση διαφορετικών πολιτικών ιδεολογιών, κοινωνικών συνθηκών, πολιτικού ρεαλισμού και εκλογικών επιδιώξεων, αλλά και πολιτικής δέσμευσης και ενδιαφέροντος, σε συγκεκριμένες αναλυτικές ερμηνείες του προβλήματος» (Doherty et al 2005: 12). Η κοινωνική κατασκευή της έλλειψης στέγης στα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανάλογα με τις προηγούμενες παραδόσεις στεγαστικής πολιτικής αποδίδει τα αίτια της μεταξύ δομικών και ατομικών-ψυχολογικών αιτιών. Στην πρώτη περίπτωση, η έλλειψη στέγης αντιμετωπίζεται ως *στεγαστικό πρόβλημα*, ως αποτέλεσμα της ανεπάρκειας της αγοράς κατοικίας, ενώ στη δεύτερη και επικρατέστερη, οι άστεγοι χαρακτηρίζονται ως *κοινωνικό πρόβλημα* αποδίδοντας ατομικές ευθύνες (αντίστοιχα με την ποινικοποίηση και ενοχοποίηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού) και επομένως περιορίζοντας την ευθύνη του κράτους.

Η έννοια της κοινωνικής κατασκευής αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα, οι συλλογικότητες, οι κοινωνίες, 'χτίζουν' την αντίληψή τους για τον κόσμο μέσα από πολλαπλές προσλήψεις και διαφορετικές επιδράσεις (την ιστορία και τη συλλογική μνήμη, τις προκαταλήψεις που διαμεσολαβούν την ερμηνεία της προσωπικής και συλλογικής εμπειρίας, τη συλλογική γνώση κ). Η αναγνώριση των αντιλήψεων και κοσμοθεωριών ως κοινωνικές κατασκευές, αμφισβητεί την ύπαρξη 'μίας αλήθειας' και 'μίας πραγματικότητας' και αναδεικνύει τον λόγο – όπως εκφέρεται από διαφορετικούς δρώντες και διαμορφώνεται μέσα από κοινωνικές δομές που αναπαράγουν τις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας – ως καθοριστικό μέσο 'κατασκευής' των αντιλήψεων (Clapham 2006).⁴⁹ Οι διαφορετικές προσεγγίσεις και ιδεολογίες σε σχέση με ένα κοινωνικό πρόβλημα εκφράζονται μέσα από τον πολιτικό λόγο και τη ρητορική του κράτους σε σχέση με τις δημόσιες πολιτικές, κατασκευάζοντας αντίστοιχα τους όρους με τους οποίους περιγράφεται μια κοινωνική πραγματικότητα.

Πολύ συχνά η γλώσσα που χρησιμοποιείται στον σχεδιασμό των δημόσιων πολιτικών γίνεται αποδεκτή ως ένα ουδέτερο (επιστημονικό/τεχνικό) μέσο στο οποίο οι ιδέες και η 'αντικειμενική πραγματικότητα' αναπαρίστανται και συζητούνται, παραβλέποντας το γεγονός ότι η πολιτική είναι αποτέλεσμα σχέσεων εξουσίας, ιδεολογικών αντιπαραθέσεων και σύγκρουσης (Jacobs and Manzi 1996:544). Στις περισσότερες περιπτώσεις οι επίσημες διατυπώσεις και τα κείμενα πολιτικής πέρα από το ότι αποτελούν αποκρυσταλλώσεις πολύπλοκων και αντιφατικών/συγκρουσιακών διαδικασιών διαπραγμάτευσης και συμβιβασμού, εμπεριέχουν και συμβολικές διατυπώσεις που επιδιώκουν να αποδείξουν ότι η κυβερνητική πολιτική αναγνωρίζει και αναλαμβάνει να απαντήσει σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα. Η μελέτη των ιστορικών διαδικασιών μέσα από τις οποίες αναδύονται τα κοινωνικά προβλήματα, που εστιάζει στο πώς τα οργανωμένα συμφέροντα, οι ομάδες πίεσης, τα κοινωνικά κινήματα αλλά και τα μέσα ενημέρωσης θέτουν συγκεκριμένα κοινωνικά προβλήματα στη δημόσια και την πολιτική ατζέντα, προσεγγίζει τα *κοινωνικά προβλήματα ως διαδικασίες ανταγωνιστικών διατυπώσεων-αιτημάτων*, ενώ η μελέτη των κοινωνικών κινήματων μπορεί να συμβάλει ιδιαίτερα στην κατανόηση τους (Jacobs et al 2003: 430).

Οι πολύ φτωχοί ως αντικείμενα φόβου ή συμπόνιας αντιπροσωπεύουν κατασκευές που αντιτίθενται στη 'λογική των δικαιωμάτων'. Αυτό αντανakλάται στη σταδιακή απομείωση του περιεχομένου των δικαιωμάτων, μια κατεύθυνση στην οποία μπορεί να οδηγηθούν ακόμη και κοινωνικά κινήματα υπέρ των αστέγων όπως έχει επισημανθεί για τις ΗΠΑ. Η εστίαση στους άστεγους επιτρέπει στις τοπικές ελίτ να επανακαθορίζουν το πρόβλημα του ζητήματος των δικαιωμάτων των αστέγων με όρους ενός οριακού δικαιώματος ύπαρξης/επιβίωσης (Tosi 1996:91). Έτσι συχνά όσοι αγωνίζονται για τα δικαιώματα των αστέγων βρίσκονται στη θέση να διαπραγματεύονται όχι με όρους καθολικότητας των βασικών δικαιωμάτων και της ανάγκης

⁴⁹ Η ανάδειξη της γλώσσας και του λόγου, ως βασικών μηχανισμών και μέσων διαμεσολάβησης του νοήματος και της πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας, αντλεί από τις θεωρητικές επεξεργασίες στο πλαίσιο της κοινωνιολογίας για την παραγωγή, αναπαραγωγή και αλλαγή του νοήματος της κοινωνικής ζωής μέσω των κοινωνικών σχέσεων (Μπέργκερ και Λούκμαν 1966/2003) και το έργο του Φουκώ για την κατασκευή της γνώσης μέσα από τους κοινωνικούς θεσμούς και τις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνει κανονικοποιημένες ταυτότητες και υποκειμενικότητες (Foucault 1969/1987).

διασφάλισης φτηνής και αξιοπρεπούς κατοικίας για όλους, αλλά για το αν οι άστεγοι έχουν δικαίωμα ύπαρξης σε μια συγκεκριμένη περιοχή (για μια πιο αναλυτική συζήτηση βλ. Mitchell 2003). Αντίστοιχα και οι δημόσιες πολιτικές περιορίζονται στην παροχή ατομικής βοήθειας/υποστήριξης για τους αποκλεισμένους και τους πλέον αδύναμους, με διάφορα μέτρα διακυβέρνησης της φτώχειας και του αποκλεισμού που τις περισσότερες φορές αναπαράγουν την καταστολή και τον έλεγχο.

Επιπλέον, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η έλλειψη στέγης αντιμετωπίζεται όλο και περισσότερο ως ένα συγκυριακό ζήτημα, στο οποίο οι λύσεις πρέπει να βρεθούν τοπικά. Η στρατηγική που επιδιώκεται είναι η αποκέντρωση της διαχείρισης του ζητήματος και η μεταβίβαση των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων από το κεντρικό στο περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, είτε σε δημόσιους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, είτε σε οργανώσεις του τρίτου τομέα. Αν και αυτή η εξέλιξη δίνει νέες δυνατότητες ανάπτυξης τοπικών και καινοτόμων κοινωνικών πολιτικών με βάση την εγγύτητα στα προβλήματα (την άμεση επαφή με τους τόπους και τους ανθρώπους), η αναντιστοιχία πόρων και αρμοδιοτήτων και η γενικότερη απόσυρση του κράτους από την αντιμετώπιση δομικών προβλημάτων που σχετίζονται με την αγορά κατοικίας καθιστούν σαφές ότι η αποκέντρωση αποτέλεσε περισσότερο αφορμή για την αποδέσμευση των ευθυνών κράτους από το στεγαστικό ζήτημα παρά ουσιαστική απάντηση στα προβλήματα (Doherty et al 2005). Η δυνατότητα και τα περιθώρια δράσης των φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης και των κοινωνικών οργανώσεων είναι σε μεγάλο βαθμό προκαθορισμένες – και λόγω των συγκεκριμένων προδιαγραφών χρηματοδότησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση – και προσανατολισμένες σε πολιτικές έκτακτης ανάγκης (συχνά κατασταλτικές) και συγκάλυψης (περιορισμού της ορατότητας) του ζητήματος.

Η κατεύθυνση αυτή στις δημόσιες πολιτικές σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας και των αστέγων, όπως θα δούμε παρακάτω (4.1.2), σχετίζεται σαφώς με την ηγεμονία της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας στις διαδικασίες συγκρότησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έννοιες όπως ο 'αποκλεισμός' και η στροφή των πολιτικών στην 'ενσωμάτωση' – και στη συνέχεια στην 'ένταξη' – ως καινοτομίες στην κατεύθυνση των πολιτικών για την αντιμετώπιση της φτώχειας και τον γενικότερο μετασχηματισμό του κράτους πρόνοιας (μετά τη δεκαετία του '70), αντικατοπτρίζουν σε έναν βαθμό τη φιλελεύθερη στροφή στις κοινωνικές πολιτικές. Είναι γεγονός ότι την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, στο πλαίσιο της γενικότερης υποχώρησης των κοινωνικών δικαιωμάτων, η κυρίαρχη αντίληψη για το ζήτημα της κατοικίας απομείωσε το δικαίωμα στην κατοικία σε ατομικό δικαίωμα (πλαισιώνοντάς το ως το δικαίωμα των πλέον αποκλεισμένων σε υποστηρικτικές υπηρεσίες), ενώ για τις παραδοσιακές ομάδες-στόχους του κράτους πρόνοιας (τις λαϊκές και μεσαίες τάξεις) το πρόβλημα της στέγασης αντιμετωπίστηκε με το "δικαίωμα στον δανεισμό".

Από την άλλη ο Tosi (1996: 94) επισημαίνει τον κίνδυνο υποβάθμισης της όλης συζήτησης όταν αποδίδονται μονοδιάστατα περιεχόμενα σε αυτές τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, καθώς απομειώνεται έτσι η συνθετότητα των εννοιών και κριτικών επεξεργασιών που ενσωματώνονται σε αυτές. Οι λέξεις που εισάγονται αντιστοιχούν ταυτόχρονα στις νέες πραγματικότητες και υποκειμενικότητες που αναδύονται και τις νέες αναπαραστάσεις που προκύπτουν από αυτές. Η

διαδικασία ονοματοδοσίας των κοινωνικών προβλημάτων σαν συνθήκη ωθεί στη διατύπωση ενός πλαισίου, στον εντοπισμό ενός προβλήματος και την απόδοση ευθυνών. Σύμφωνα με την Réchu (2006: 107) η έννοια του αποκλεισμού ανήκει στις "κριτικές έννοιες", έννοιες δηλαδή που μπορούν να βοηθήσουν τους από-κάτω στη συνειδητοποίηση των διεργασιών και των σχέσεων που παράγουν τη στεγαστική ανισότητα και αποστέρηση, να μετασχηματίσουν την αίσθηση ατομικής ευθύνης και αδυναμίας, σε διεκδίκηση, συλλογικότητα και δράση.

Σε αντίθεση με κριτικές που ασκήθηκαν στην έννοια του αποκλεισμού για την αδυναμία του να συλλάβει τις κοινωνικές σχέσεις και την πραγματικότητα με όρους εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, η Réchu (2006:107-110), μέσα από τη μελέτη του κινήματος για το δικαίωμα στην κατοικία στη Γαλλία, υποστηρίζει ότι η έννοια του αποκλεισμού όπως κατασκευάστηκε ως 'δημόσιο πρόβλημα' στις αρχές της δεκαετίας του '80 υπήρξε ιδιαίτερα χρήσιμη για την πλαίσιωση του στεγαστικού ζητήματος και την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης. Ως απάντηση στη συζήτηση για τη «νέα φτώχεια», που αναπτύχθηκε με την άνοδο του δείκτη της φτώχειας, τη σταδιακή φτωχοποίηση των μεσαίων τάξεων και τη διαπίστωση ότι η φτώχεια δεν αφορά μόνο όσους είναι στο περιθώριο (που θέτει το πρόβλημα με ατομικούς όρους «ανεπάρκειας») αλλά και ενσωματωμένα τμήματα του πληθυσμού, η νέα πλαίσιωση της έννοιας του αποκλεισμού επανέφερε στο προσκήνιο τις οικονομικές διαδικασίες που παράγουν τη φτώχεια, αναγνωρίζοντας το πρόβλημα ως συλλογική συνθήκη. Η κατάσταση αποκλεισμού αφορούσε πλέον όλη τη ζώνη της «επισφάλειας», τη γενικότερη συνθήκη ανασφάλειας και αστάθειας που χαρακτηρίζει τη διαβίωση και την εργασία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει (2006:110) «αν οι «νεόπτωχοι» μπορούσαν να ελπίζουν – θέτοντας την έμφαση στην ατομική βούληση ως μοχλό κοινωνικής επανένταξης και ανέλιξης – ότι θα τα καταφέρουν μόνοι τους, οι «αποκλεισμένοι» δεν έχουν προοπτική παρά μόνο με συλλογικό τρόπο». Η αναζήτηση κριτικών εννοιών και λόγων, με την οπτική που τις περιγράφει η Réchu, αποτελεί μια διαρκή δυναμική στη διαδικασία συγκρότησης και εξέλιξης των κινημάτων, όπως θα δούμε στις μελέτες περίπτωσης.

3.2 Το δικαίωμα στην κατοικία στον λόγο και τη στρατηγική των κινημάτων

«[...] Ζούμε σε μια εποχή όπου τα ιδανικά των ανθρώπινων δικαιωμάτων έχουν βρεθεί στο προσκήνιο τόσο από πολιτική όσο και από ηθική άποψη. Μεγάλο μέρος της πολιτικής ενέργειας αφιερώνεται στην προώθηση, την προστασία και την έκφραση της σπουδαιότητάς τους για την οικοδόμηση ενός καλύτερου κόσμου. Οι έννοιες που κυκλοφορούν είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους ατομικιστικές, με βάση την ιδιοκτησία και, ως τέτοιες, δεν αμφισβητούν με κανέναν τρόπο την ηγεμονεύουσα φιλελεύθερη και νεοφιλελεύθερη λογική ή τις νεοφιλελεύθερες μεθόδους νομιμότητας και κρατικής δράσης. Άλλωστε ζούμε σε έναν κόσμο όπου τα δικαιώματα της ατομικής ιδιοκτησίας και του κέρδους υπερισχύουν κάθε άλλης έννοιας δικαιώματος που μπορεί να σκεφτεί κανείς.[...]» (Harvey 2013:37).

Το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στην επίκληση των δικαιωμάτων στον λόγο των κινημάτων. Από τη μία σε σχέση με νομικά ή συνταγματικά δικαιώματα και τη συζήτηση για τη θέσμιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων σε παγκόσμια κλίμακα, μια τάση που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του '60 παράλληλα με την εδραίωση και επέκταση του σύγχρονου κράτους πρόνοιας και τη διαπάλη για την κατοχύρωση των ανθρώπινων – ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών – δικαιωμάτων. Από την άλλη, σε σχέση με την επίκληση των δικαιωμάτων και της νοηματοδότησής τους ως συγκρουσιακές έννοιες που αποκτούν νόημα μέσα από συλλογικούς αγώνες. Συγκεκριμένα, εξετάζει το πώς η παραπάνω προβληματική έχει διαμορφωθεί στο πλαίσιο αγώνων για την κατοικία και την πόλη: ποια είναι η συζήτηση για τη νομική/θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος στην κατοικία, πώς αυτή αποτελεί βάση για την εκτύλιξη κοινωνικών διεκδικητικών αγώνων, πώς οι αγώνες αυτοί επεκτείνουν και ανανοηματοδοτούν το περιεχόμενο των δικαιωμάτων – και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στην κατοικία – πώς αντιπαρατίθενται τα κινήματα απέναντι στην υπερίσχυση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία και του κέρδους.

Η ανάγκη για μεγαλύτερη θεωρητική εμβάθυνση στο ζήτημα των δικαιωμάτων προέκυψε μέσα από την πορεία της έρευνας και τη μελέτη του λόγου και της στρατηγικής των κινημάτων στις μελέτες περίπτωσης (και όχι αντίστροφα), καθώς, όπως θα δούμε παρακάτω, τα δικαιώματα αποτελούν βασική αναφορά στα κινήματα για την κατοικία, παρόλο που μπορεί διαφορετικά κινήματα και οργανώσεις να επικαλούνται με διαφορετικό τρόπο κατοχυρωμένα δικαιώματα ή νόμους και να αναπτύσσουν διαφορετική στρατηγική ως προς την αξιοποίηση των θεσμικών και ένδικων μέσων διεκδίκησής τους.

3.2.1 Τα δικαιώματα ως νοηματικό πλαίσιο στα κινήματα για την κατοικία: δυνατότητες και όρια

Όπως αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το δικαίωμα στην κατοικία κατατάσσεται από τη μία στα *κοινωνικά δικαιώματα*, ως μέρος βασικής μέριμνας του κράτους για τη διασφάλιση ενός επαρκούς επιπέδου διαβίωσης στους κατοίκους μιας χώρας, και από την άλλη, στα *ατομικά (αστικά) δικαιώματα* στον βαθμό που η κατοικία συνδέεται με τη διασφάλιση άλλων ατομικών δικαιωμάτων (το δικαίωμα στην ελευθερία και την ασφάλεια, την προστασία της οικογένειας κ) και με το αστικό δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Επιπλέον, η κατοικία έχει επίδραση στις δυνατότητες και ευκαιρίες που έχει ένα άτομο για να αναπτυχθεί και να ενταχθεί σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, για την πρόσβαση στην υγεία, την εκπαίδευση και την εργασία και τη γενικότερη ευημερία και ανάπτυξη του ανθρώπου.

Η δημιουργία συστημάτων αναδιανομής του εισοδήματος μέσα από την άσκηση πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας, θεωρείται ότι σχετικοποιεί θεμελιώδη πλαίσια ατομικών δικαιωμάτων που συγκροτούνται σε αναφορά με την ιδιοκτησία. Αντίθετα με τη σοσιαλιστική προσέγγιση που βλέπει την παρέμβαση του κράτους ως διορθωτική στη λειτουργία της αγοράς, η ένταση μεταξύ των κοινωνικών και των ατομικών δικαιωμάτων (και της συσχέτισής τους με τα πολιτικά δικαιώματα) από φιλελεύθερη σκοπιά νοείται ως η ανάγκη εξισορρόπησης των επιδράσεων των συστημάτων αναδιανομής (κράτος πρόνοιας) και της παραβίασης της αρχής της ισότητας, με την ενίσχυση των

ατομικών πλαισίων δικαιωμάτων (ως άμυνα). Η ένταση αυτή αναπαράγεται και μεταξύ των προσεγγίσεων που θέτουν την ισότητα και την ελευθερία έναντι του 'αμερόληπτου' νόμου ως κριτήριο δικαιοσύνης και αυτών που θεωρούν την ευημερία του κοινωνικού συνόλου (το δημόσιο συμφέρον και το κοινό καλό) ως μέτρο δικαιοσύνης. Βεβαίως, η διαμόρφωση των διαφορετικών τύπων δικαιωμάτων σχετίζεται με ιστορικές και κοινωνικές διαδικασίες θέσμισης κανόνων. Η ιστορική πορεία συγκρότησης και εξέλιξης αστικών κοινωνιών είναι στην ουσία μια περίπλοκη διαδικασία διάσπασης, ανασύστασης και οριοθέτησης πλαισίων δικαιωμάτων που έχουν στο επίκεντρό τους το ζήτημα συγκρότησης, διασφάλισης και σχετικοποίησης της ατομικής ιδιοκτησίας. Από τη σκοπιά μιας θεωρίας δικαιωμάτων, το «κοινωνικό ζήτημα» προσεγγίζεται ως πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων για την άρση των κοινωνικών διαχωρισμών που κατά βάση έχουν συγκροτηθεί σε σχέση με την ατομική ιδιοκτησία. Ο ρόλος των κοινωνικών αγώνων για τη διασφάλιση αυτών των δικαιωμάτων και την κατοχύρωση παραχωρήσεων και κοινωνικών παροχών εκφράζει ταυτόχρονα αντιφάσεις και ανισομέρειες μεταξύ των διαφορετικών πλαισίων δικαιωμάτων που συχνά φαίνεται να συγκροτούνται σε διαφορετικές σφαίρες της αστικής κοινωνίας – πχ αυταρχικό κράτος παράλληλα με μεγάλες κοινωνικές παροχές ή αντίστροφα φιλελεύθερο κράτος, αλλά περιστολή των κοινωνικών παροχών (Αγγελίδης 1993: 77-88).

«[...]Η διεύρυνση του φάσματος των κρατικών παρεμβάσεων που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση είναι αφενός αποτέλεσμα πρωτοβουλιών των κυβερνώντων και των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων που στόχο έχουν να ανταποκριθούν σε αυτό που αντιλαμβάνονται ως ανάγκη: τη δημιουργία στελεχών και εργατικών χεριών μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος και την πάλη ενάντια σε «κοινωνικές μάστιγες» μέσω πολιτικών δημόσιας υγιεινής και δημόσιας υγείας. Αφετέρου είναι καρπός κινητοποιήσεων με στόχο την κατάκτηση, μέσω της νομικής οδού, δικαιωμάτων και προστασίας που οι συσχετισμοί δύναμης στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων δεν έχουν ακόμα επιφέρει. Πρόκειται στην ουσία για τη διαδικασία «κατασκευής» των κοινωνικών δικαιωμάτων.[...]» (Neveu 2010:64)

Η διεκδίκηση των δικαιωμάτων εμπεριέχει μια εγγενή αντίφαση (και διαλεκτική) σε σχέση με τον ρόλο του κράτους που τα κοινωνικά κινήματα οφείλουν να αντιμετωπίσουν: από τη μια το κράτος – μέσω της νομοθετικής κατοχύρωσης δικαιωμάτων και τον κατασταλτικό έλεγχο της εφαρμογής τους – έχει αναδειχθεί στο μεγαλύτερο εμπόδιο για την ελευθερία, την ισότητα και την ισότιμη απόλαυση της δικαιοσύνης, και από την άλλη το κράτος σε πολλές περιπτώσεις έχει – μέσω της θέσμισης των δικαιωμάτων – λειτουργήσει ως βασικός προστάτης των αδυνάτων (Mitchell 2003: 25-26). Η προστασία αυτή δεν είναι μια άνευ κόστους παραχώρηση, έχει κερδηθεί, αποσπαστεί μέσα από αγώνες. «Πολλές από τις καίριες καινοτομίες στην κοινωνικο-ιστορική εξέλιξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων έχουν κατασκευαστεί και εκφραστεί, σε πρώτη φάση, στο πλαίσιο των κοινωνικών κινήματων που επιδιώκουν να αμφισβητήσουν υπάρχουσες σχέσεις και δομές εξουσίας» (Stammers 1999:986).

«[...] Τα κινήματα που διεκδικούν δικαιώματα στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους (υγεία, εκπαίδευση, στέγη, εθνοτική αναγνώριση) επικεντρώνουν τη δράση τους στην κοινωνικότητα/σχισιακότητα των αναγκών. Αυτό το πρότυπο δράσης είναι το εργαλείο για

την ενίσχυση του κοινωνικού ελέγχου, ενώ ταυτόχρονα προβάλλει, μέσα από τη δράση αυτών των κινημάτων, μια συλλογική έκφραση των αναγκών που η εξατομικευμένη δομή της μαζικής κοινωνίας τείνει να αρνείται. [...] Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι από τη μία το πεδίο όπου υλοποιείται η σχέση δύναμης ανάμεσα στα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων ή επιμέρους ομάδων και στα συλλογικά κινήματα που εκπροσωπούν συμφέροντα εκτός της αγοράς. Από την άλλη, συνιστούν ένα πεδίο όπου δοκιμάζεται η συνοχή των πολιτικών του κράτους, αλλά και η συνέπεια των δράσεων των συλλογικών κινήματων.[...]» (Ψημίτης 1996:48-49)

Υπό αυτή την οπτική, η διεκδίκηση ενός δικαιώματος στη βάση μιας ατομικής ανάγκης (όπως είναι η κατοικία) υπερβαίνει την αντίληψη των κοινωνικών προβλημάτων ως ατομικών/προσωπικών και τα πλαισιώνει σε σχέση με αμοιβαίες κοινωνικές σχέσεις. Τα δικαιώματα δεν είναι ατομικά, αλλά μέρος ενός ευρύτερου πλαισίου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, που προϋπάρχουν ως κοινωνική θέσμιση ανεξάρτητα και πέρα από το πρόβλημα και τις ανάγκες που αντιμετωπίζει ο καθένας ατομικά. Η επίκληση της καθολικής και 'ουδέτερης' λειτουργίας των δικαιωμάτων βοηθάει στην πλαισίωση ενός ζητήματος (που εν τέλει αφορά ένα ιδιωτικό αγαθό, στην προκειμένη περίπτωση την πρόσβαση σε κατοικία) ως συλλογικό.

Η πολιτική σημασία της διεκδίκησης των δικαιωμάτων αποτελεί αντικείμενο αντιπαράθεσης και προβληματισμού, όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου. Οι επικριτές της επίκλησης των δικαιωμάτων θεωρούν ότι τα δικαιώματα, αντίθετα με τη ρητορική που τα πλαισιώνει, δεν είναι οικουμενικά και γενικευμένα, αλλά, ως προϊόντα μιας συγκεκριμένης πολιτικής και κοινωνικής στιγμής, είναι εξαιρετικά ασταθή. Ταυτόχρονα είναι τόσο απροσδιόριστα και ανοιχτά με αποτέλεσμα να μπορούν και οι αντίπαλοι να χρησιμοποιούν την ίδια γλώσσα – και άρα πολιτικά δύσχρηστα – καθώς προστατεύουν συχνά τους προνομοιούχους και κυρίαρχους και όχι τους καταπιεσμένους και τις μειονότητες. Εν τέλει, η αφηρημένη ρητορική των δικαιωμάτων μοιάζει να έχει αποκτήσει την αυτονομία της χωρίς αναφορά σε κάποιο κοινωνικό πλαίσιο και χωρίς περιεχόμενο. Η κριτική αυτή αναδεικνύει τη συνεχή διαπάλη για τον προσδιορισμό του περιεχομένου των δικαιωμάτων, αλλά και για το νόημα των λέξεων και των όρων που χρησιμοποιούνται.

Παρόλο που τα ανθρώπινα δικαιώματα θεωρούνται απόλυτα (αυταπόδεικτα, αδιαίρετα και μη-διαπραγματεύσιμα), στην πραγματικότητα αποτελούν δι-υποκειμενικές κοινωνικές κατασκευές, που θεωρητικά βασίζονται σε μια ευρεία κανονιστική συναίνεση για τα πράγματα τα οποία όλοι οι άνθρωποι δικαιούνται ηθικά ώστε να διασφαλίζουν ένα βασικό επίπεδο διαβίωσης και να συμμετέχουν στην κοινωνία. Βεβαίως, η ύπαρξη αυτής της συναίνεσης αποτελεί αντικείμενο πολιτικής διαπάλης και διεκδίκησης που σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την έννοια της δικαιοσύνης και με το πως οι υλικοί πόροι πρέπει να κατανέμονται στην κοινωνία (Fitzpatrick and Watts 2010:109, βλ. και Harvey 1973). Το γεγονός ότι τα δικαιώματα – στον βαθμό που θεσμίζονται και προστατεύονται στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών καταστάσεων, στον βαθμό που υποστηρίζονται ή όχι από τη βία και την κρατική εξουσία, στον βαθμό που προστατεύουν τα συμφέροντα κάποιων εις βάρος άλλων (παρά και εξαιτίας των οικουμενικών τους χαρακτηριστικών)

– είναι κοινωνικές σχέσεις και άρα ένα μέσο για την οργάνωση του πραγματικού κοινωνικού νοήματος της δικαιοσύνης (Mitchell 2003:24). Παρά την ασάφεια και την αστάθειά τους, τα δικαιώματα εγκαθιδρύουν ένα σημαντικό ιδεώδες σε σχέση με το οποίο πρέπει να σταθμίζεται η δράση του κράτους, του κεφαλαίου και άλλων ισχυρών δρώντων και απέναντι στο οποίο οφείλουν να είναι υπόλογοι. Παρέχουν ένα θεσμικό πλαίσιο, όσο ατελές και αν παραμένει, μέσα στο οποίο οι στόχοι των κοινωνικών αγώνων μπορούν να οργανωθούν, αλλά και να πετύχουν (Young 1990, όπως αναφέρεται στο Mitchell 2003).

Οι δυνατότητες αυτές, αλλά κι η μάχη που πρέπει να δοθεί και σε θεσμικό επίπεδο αντανακλάται στους κοινωνικούς αγώνες καθώς τα κινήματα χρησιμοποιούν συχνά στην πλαisiώση τους και την τακτική τους τις συνταγματικές και θεσμικές κατοχυρώσεις και τα εργαλεία ελέγχου που είναι διαθέσιμα κάθε φορά (εθνικά δικαστήρια, δικαστήριο ανθρωπίνων δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ειδικός ανταποκριτής των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα στην κατοικία κ). Για παράδειγμα σε αρκετές περιπτώσεις τα συντάγματα (ειδικά σε περιπτώσεις που συγκροτήθηκαν σε περιόδους δημοκρατικής μετάβασης και επιδιώκουν σε μεγαλύτερο βαθμό να σημασιοδοτήσουν μια συμβολική, ρητορική και κανονιστική τομή με τα προηγούμενα καθεστώτα και τις αξίες τους (όπως για παράδειγμα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης ή σε χώρες της Λατινικής Αμερικής), ενσωματώνουν πολύ προοδευτικές διατυπώσεις και προστατευτικές δικλείδες για τα δικαιώματα. Έτσι, η επίκληση του συντάγματος έχει λειτουργήσει πολλές φορές ως ανάχωμα σε συντηρητικές και νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις εις βάρος των δημοκρατικών κεκτημένων και του δημόσιου συμφέροντος ή κοινού καλού, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό. Τα συνταγματικά κείμενα έχουν χρησιμεύσει σε κινήματα τόσο για την κοινωνική νομιμοποίηση των αιτημάτων και των δράσεών τους, όσο και ως εργαλείο για την καταγγελία του κράτους και την αξιοποίηση θεσμικών καναλιών και μηχανισμών, μια προσέγγιση που συναντάμε στη μελέτη περίπτωσης της Ισπανίας.

Ο αγώνας βέβαια για τα δικαιώματα δεν αφορά μόνο τα περιεχόμενα και την κατοχύρωσή τους., Στο πλαίσιο της νεοφιλελευθεροποίησης των πολιτικών και του αποκλεισμού όλο και μεγαλύτερων ομάδων από δικαιώματα και παροχές, αφορά όλο και περισσότερο τη ρύθμιση των μηχανισμών απόδοσης δικαιωμάτων σε άτομα και κοινωνικές ομάδες, μια διαδικασία που συνδέεται με το καθεστώς του πολίτη και τη σχέση των ατόμων με το κράτος. Αντίθετα με μια παθητική έννοια του πολίτη που απολαμβάνει (ή όχι) δικαιώματα που του αποδίδονται από την εξουσία (το κράτος ή άλλες κυρίαρχες εξουσίες), οι αγώνες για τα δικαιώματα των πολιτών προβάλλουν τον πολίτη ως ενεργό δημιουργό των δικαιωμάτων του ενάντια στην ανισότητα και την αδικία που αναπαράγει το κυρίαρχο σύστημα. Η πλαisiώση του δικαιώματος στην κατοικία ως επίκεντρο των δημοκρατικών δικαιωμάτων του πολίτη μελετάται στην περίπτωση της Ιταλίας, ως μια συνειδητή στρατηγική επιλογή του κινήματος που συνδέει το δικαίωμα στην κατοικία με αιτήματα για αναδιανομή και συμμετοχή, ταυτόχρονα με συγκρουσιακές πρακτικές εκτός νομιμότητας.

Οι οργανώσεις που ασχολούνται με το δικαίωμα στην κατοικία σε ευρωπαϊκό επίπεδο θεωρούν ότι, καθώς η επικράτηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας (βλ. 4.1.2) οδηγεί στον περιορισμό της δημόσιας παρέμβασης και ενισχύει τον ρόλο της αγοράς στη διάθεση των απαραίτητων πόρων για την κάλυψη αναγκών, η περαιτέρω εξειδίκευση και κατοχύρωση των στεγαστικών δικαιωμάτων (ως

μέρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) μπορεί να είναι ένα σημαντικό αντίβαρο σε αυτές τις τάσεις, παρέχοντας στους διαμορφωτές πολιτικής ένα διαφορετικό "μέτρο επιτυχίας" των πολιτικών, και στους πολίτες που πλήττονται το δικαίωμα δράσης (σε νομικό, δικαιοκτικό επίπεδο) (Fitzpatrick and Watts 2010). Οι διεθνείς διακηρύξεις και συνθήκες εισάγουν τους όρους της επαρκούς (adequate), οικονομικά προσβάσιμης (affordable) και αξιοπρεπούς (dignified)⁵⁰ κατοικίας και επιδιώκουν να καθορίσουν με συγκεκριμένο/σαφή τρόπο το σχετικά ασαφές (με βάση τη θετικιστική νομολογιακή προσέγγιση) δικαίωμα στην κατοικία (βλ. πλαίσιο 1).

Πλαίσιο 1 | Η νομική και συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στη στέγη

Το δικαίωμα στην κατοικία ως κοινωνικό δικαίωμα περιλαμβάνεται σε μια σειρά από διεθνείς διακηρύξεις και συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ αναγνωρίζεται συνταγματικά σε ειδικά άρθρα συνταγμάτων χωρών της Ευρώπης (FEANTSA 2008, Golay and Ozden 2008, Simón-Moreno 2010):

Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών (1948) αναφέρει (αρ.25) ότι «Καθένας έχει δικαίωμα σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και την οικογένεια του υγεία / ευημερία και ειδικότερα τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη όπως και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες».

Στο Διεθνές Σύμφωνο των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων (1966) αναφέρεται ρητά στο δικαίωμα σε επαρκή κατοικία (αρ.11). Η έννοια της επαρκούς κατοικίας ορίζεται από: α) τη νομική ασφάλεια ενοίκησης, όπως νομική προστασία ενάντια στις εξώσεις (γενικό σχόλιο νο7, 1996) και την παρενόχληση, β) τη διαθεσιμότητα υπηρεσιών, υλικών, εξυπηρετήσεων και υποδομών, γ) την οικονομική προσβασιμότητα, δ) την κατοικισιμότητα (κατάλληλη για κατοίκηση), ε) την προσβασιμότητα, ζ) την τοποθεσία που να επιτρέπει πρόσβαση σε υπηρεσίες κλπ, και ε) την πολιτισμική επάρκεια (γενικό σχόλιο ν. 4, §7, 1991).

Μια σειρά από κείμενα των Ηνωμένων Εθνών αναφέρονται έμμεσα στο δικαίωμα στην κατοικία, όπως: Η Σύμβαση για τα δικαιώματα του Παιδιού (1989), η Σύμβαση Σχετικά με το Καθεστώς των Προσφύγων (1951), Η Διεθνής Σύμβαση για την προστασία των Δικαιωμάτων όλων των μεταναστών εργατών και των οικογενειών τους (1990) κ.α. Το δικαίωμα στην κατοικία αποτέλεσε κεντρικό αντικείμενο της διεθνούς συνάντησης Habitat II των Ηνωμένων εθνών (Ιστανμπούλ 1996) αλλά δεν ενσωματώθηκε με συγκεκριμένο τρόπο στο τελικό διακηρυκτικό κείμενο του συνεδρίου, την Habitat Agenda, όπου απλώς αναφέρει ότι το δικαίωμα αυτό θα πραγματοποιηθεί σταδιακά (UN Habitat 1996).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει περιλαμβάνει στις συμβάσεις και τα κείμενά της το δικαίωμα στην κατοικία. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (2000,αρ.34.3) ρυθμίζει το δικαίωμα σε κοινωνική αρωγή και στεγαστική βοήθεια: «Η Ένωση, προκειμένου να καταπολεμηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός και η φτώχεια, αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα κοινωνικής αρωγής και στεγαστικής βοήθειας προς εξασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης σε όλους όσους δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους, σύμφωνα με τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου και τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές». Η Χάρτα ενσωματώθηκε στη συνθήκη της Λισαβόνας προσδίδοντας νομική ισχύ στα δικαιώματα αυτά (βλ. φυλλάδιο Παρατηρητηρίου για τα Δικαιώματα στη Στέγαση στα ελληνικά).

Στο επίπεδο του Συμβουλίου της Ευρώπης, η *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου* (1950) παρέχει τη δυνατότητα προσφυγής ενάντια σε απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση (αρ.3), τον σεβασμό στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή (αρ. 8), την απαγόρευση των διακρίσεων (αρ. 14) κλπ. Μια σειρά από δικαστικές υποθέσεις έχουν κατοχυρώσει τη σύνδεση

⁵⁰ Η έννοια της αξιοπρέπειας είναι κεντρικό στοιχείο της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων καθώς η πραγμάτωση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων θεωρείται απαραίτητη για την αξιοπρεπή και ελεύθερη ανάπτυξη του ατόμου (αρ. 22 και 23).

μεταξύ αυτών των άρθρων και του δικαιώματος στην κατοικία. Ενώ μια σειρά από ευρωπαϊκά κείμενα σχετίζονται με την προώθηση του δικαιώματος στην κατοικία (η Οδηγία για τη Φυλετική Ισότητα, Οδηγίες για την Προστασία του Καταναλωτή, Σχέδια Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση κλπ).

Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης του Συμβουλίου της Ευρώπης (1961, αναθεωρήθηκε το 1996) αναφέρει ότι το Κράτος οφείλει να εγγυάται την κατοικία σε ανθρώπους με αναπηρίες/ειδικές ανάγκες (αρ.15) και σε μετανάστες εργάτες (αρ.16). Η αναθεώρηση του χάρτη το 1996 εισάγει την υποχρέωση των συμβαλλόμενων κρατών για την εγγύηση του δικαιώματος στην προστασία ενάντια στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (αρ.30) και προβλέπει την υποχρέωση των κρατών να προωθήσουν την πρόσβαση σε στέγη ικανοποιητικού επιπέδου, την πρόληψη και περιορισμό της έλλειψης στέγης, με στόχο τη σταδιακή εξάλειψη της, καθώς και την εξασφάλιση οικονομικά προσβάσιμης κατοικίας σε όσους δεν έχουν επαρκείς πόρους (αρ. 31). Το άρθρο αυτό ενισχύθηκε από μια ερμηνεία της Ευρωπαϊκής επιτροπής για τα Κοινωνικά δικαιώματα που παρέχει έναν πιο αναλυτικό ορισμό του Δικαιώματος στην Κατοικία (www.coe.int), ενώ αναλαμβάνει την υποχρέωση να παρακολουθεί την εκτέλεση των υποχρεώσεων των συμβαλλόμενων Κρατών μέσω της παρακολούθησης των νομικών τους εργαλείων, του προϋπολογισμού, των διοικητικών μέτρων που υιοθετούν και κυρίως των αποτελεσμάτων από την υλοποίησή τους.

Σε αρκετά συντάγματα – μεταξύ των οποίων και το Ελληνικό (1975, άρθρο 21,4) – θεσπίζεται το δικαίωμα στη στέγη και η υποχρέωση του κράτους να την εξασφαλίζει για όσους τη στερούνται ή στεγάζονται ανεπαρκώς (Oderzo 2001). Μια τέτοια κατοχύρωση αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη κοινωνικής στεγαστικής πολιτικής.

Από την άλλη ούτε η αναγνώριση των διεθνών και ευρωπαϊκών συμβάσεων, ούτε η συνταγματική κατοχύρωση σε εθνικό επίπεδο διασφαλίζει την εξασφάλιση και προστασία της κατοικίας με καθολικό τρόπο. Αντίθετα, τα κείμενα αυτά αποτελούν περισσότερο έναν απώτερο προγραμματικό στόχο που πρέπει να εξειδικευτεί σε εθνικό επίπεδο με σχετική νομοθεσία και εργαλεία πολιτικής. Σε κάποιες περιπτώσεις εξασφαλίζεται η *εκτελεστότητα* του δικαιώματος στην κατοικία, κυρίως στον βαθμό που δίνουν τη δυνατότητα ατομικής καταγγελίας παραβίασης δικαιωμάτων και την αγωγή απαίτηση εφαρμογής τους (Fredriksson and Patari 2006).

Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης λειτουργούν και μια σειρά από οργανισμοί που διαβουλευονται, επεξεργάζονται και πιέζουν για την υλοποίηση του δικαιώματος στην κατοικία. Ανάμεσα στους πιο γνωστούς είναι η Ομοσπονδία των εθνικών οργανώσεων που δουλεύουν με τους άστεγους FEANTSA από το 1989 (www.feantsa.org), το Κέντρο στεγαστικών δικαιωμάτων και κατά των εξώσεων COHRE (www.cohre.org), η Ευρωπαϊκή ομοσπονδία των φορέων δημόσιας, συνεταιριστικής και κοινωνικής κατοικίας CECODHAS από το 1988 (www.housingeurope.eu). Οι οργανισμοί αυτοί έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στην επεξεργασία και διάδοση μιας κοινής ατζέντας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, παρέχουν υποστήριξη, αποτελούν μια πλατφόρμα για ανταλλαγή εμπειριών και προαγωγή κοινής και συγκριτικής έρευνας μεταξύ των χωρών της ΕΕ. Από την άλλη δεν αποτελούν ικανούς φορείς για την προώθηση και κατοχύρωση του δικαιώματος στην κατοικία σε εθνικό επίπεδο, ενώ δεν έχουν καταφέρει να αποτρέψουν την περαιτέρω απορρύθμιση των κοινωνικών πολιτικών για την κατοικία, ούτε να επιβάλουν τη θέσμιση ενός δεσμευτικού πλαισίου για τα Κράτη μέλη, καθώς αυτό θεωρείται παρέμβαση στον ανταγωνισμό και την ελεύθερη λειτουργία των αγορών.

Η FEANTSA προωθεί μια δικαιωματική προσέγγιση για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης, με τεκμηρίωση για τα στεγαστικά δικαιώματα, διοργάνωση συνεδρίων, αρχειοθέτηση σχετικών δικαστικών υποθέσεων, συμμετοχή σε διεθνείς δικαστικές υποθέσεις. Το 2010 δημιούργησε το Παρατηρητήριο για τα Στεγαστικά Δικαιώματα (www.housingrightswatch.org) με στόχο την τεκμηρίωση και δικτύωση δικηγόρων, ειδικών και οργανώσεων που δουλεύουν για την προώθηση του δικαιώματος στην κατοικία για όλες και όλους.

Στο βαθμό που τα δικαιώματα απλώς διακηρύσσονται σε διεθνή κείμενα χωρίς να ενσωματώνονται στη νομοθεσία των κρατών και με δεδομένο ότι στην πραγματικότητα ελάχιστοι άνθρωποι χαίρουν αυτών των δικαιωμάτων (κυρίως πολίτες των πιο πλούσιων κρατών) πολλοί αμφισβητούν την ίδια τους την ύπαρξη. Αναπόφευκτα, τα δικαιώματα που εκφράζονται στα διεθνή κείμενα είναι γενικά και αφηρημένα και δεν μπορούν να γίνουν λεπτομερή, οριοθετημένα και συγκεκριμένα σε σχέση με ένα τοπικό πλαίσιο.⁵¹ Κάτι τέτοιο ενέχει τον κίνδυνο της μεταβίβασης της αρμοδιότητας εφαρμογής των δημόσιων πολιτικών στη διακριτική ευχέρεια των δικαστηρίων για θέματα που είναι πρωτίστως πολιτικά και ζήτημα δημοκρατικού ελέγχου. Από τη μία, υπάρχει ο κίνδυνος η επιδίωξη της νομοθετικής κατοχύρωσης ατομικών δικαιωμάτων, νομικά αγωγίμων να μετατρέψει το ζήτημα σε μια ατομική αντιπαράθεση παρά σε ένα πρόβλημα που πρέπει να λυθεί συλλογικά και πολιτικά. Από την άλλη, τα δικαιώματα θεωρούνται μια χρήσιμη φανταστική θέσμιση, καθώς αναδεικνύουν τις ανάγκες και τη στέρηση των ανθρώπων «χωρίς δικαιώματα». Η κατοχύρωση δικαιωμάτων ανατρέπει την παροχή υπηρεσιών και υποστήριξης στη λογική του «ωφελούμενου», με βάση την εκτίμηση και την ευχέρεια των αρχών, που στιγματίζει του λήπτες και αναπαράγει την αίσθηση αδυναμίας και ευγνωμοσύνης προς τον παροχέα από τη μεριά του δικαιούχου. Αντίθετα τα δικαιώματα κατοχυρώνουν και αντανakλούν το ισότιμο καθεστώς μεταξύ πολιτών (και ανθρώπων) παρά το ανισότιμο καθεστώς τους ως εξαρτώμενους από παροχές. Τα δικαιώματα μπορούν λοιπόν να γίνουν εργαλεία για την προώθηση της πολιτικής 'αναγνώρισης' που αποδίδει αξιοπρέπεια στους φτωχούς και τους 'χωρίς' (Fitzpatrick and Watts 2010).

Πιο πρόσφατα, στη συζήτηση για την ανάγκη διασφάλισης του δικαιώματος στην κατοικία ως απάντηση στο συνεχώς αυξανόμενο κόστος και την άνοδο των αξιών των ακινήτων ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα, προβάλλεται από τους διεθνείς οργανισμούς και τους διεθνείς συμβούλους⁵² η ανάγκη παροχής *οικονομικά προσβάσιμης* κατοικίας. Με αυτή την έννοια επιδιώκεται να συσχετιστεί το κόστος κατοικίας (μαζί με τα συνολικά λειτουργικά κόστη και κόστη συντήρησης) με το εισόδημα των νοικοκυριών ώστε να ανταποκρίνεται σε επαρκείς, αξιοπρεπείς συνθήκες. Μάλιστα οι πολιτικές επικεντρώνουν στην παραγωγή και προσφορά ικανού αποθέματος οικονομικά προσιτής κατοικίας με πολλά προβλήματα ως προς την υλοποίηση, κυρίως λόγω της σχετικότητας της έννοιας «οικονομικά προσβάσιμη», αλλά και των οικονομικών σχέσεων που διαρκώς εντείνουν την απόκλιση μεταξύ εισοδημάτων και τιμών κατοικίας. Έτσι, οι πολιτικές κατοικίας που εφαρμόζονται στις πόλεις σήμερα το μόνο που καταφέρνουν είναι να μεταφέρουν το ζήτημα της οικονομικά προσιτής κατοικίας, όπως άλλωστε το ζήτημα της φτώχειας, αλλού. «Αντίστοιχα μια σειρά από πολιτικές απόδοσης τίτλων ιδιοκτησίας σε φτωχούς πληθυσμούς όχι μόνο μεταφέρουν το πρόβλημα, αλλά ουσιαστικά ενισχύουν και παράλληλα επιμηκύνουν τη χρυσή

⁵¹ Η έδραση της κατοικίας στην έννοια ενός γενικού ανθρώπινου δικαιώματος σε επαρκή στέγη θέτει σύμφωνα με τον Εμμανουήλ (2006:32-33) μια σειρά από προβλήματα για την κοινωνική πολιτική κατοικίας. Το βασικό αφορά τον ορισμό των ελάχιστων αποδεκτών συνθηκών στέγασης που να αφορούν με έναν οικουμενικό τρόπο χώρες διαφορετικού επιπέδου οικονομική ανάπτυξης. Η στέγαση και η κοινωνική πολιτική στέγης είναι σε καθοριστικό βαθμό τοπικό ζήτημα και ιστορικά συγκυριακό, έτσι μπορεί να ανταποκριθεί στον απόλυτο, αδιαπραγμάτευτο και καθολικό χαρακτήρα των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

⁵² Πχ η μελέτη της McKinsey Global Institute του 2014 για την αντιμετώπιση του παγκόσμιου ζητήματος της οικονομικά προσιτής κατοικίας, http://www.mckinsey.com/insights/urbanization/tackling_the_worlds_affordable_housing_challenge.

αλυσίδα που κρατά παγιδευμένους τους ευάλωτους και περιθωριοποιημένους πληθυσμούς μέσα στις τροχιές της κυκλοφορίας και της συσσώρευσης του κεφαλαίου» (Harvey 2013:64).⁵³

Στη νομική επιστήμη υπάρχει συζήτηση για το πώς θα μπορέσει να ξεπεραστεί ο περιορισμένος βαθμός προστασίας του δικαιώματος στην κατοικία και η ανεπαρκής υλοποίησή του. Σχετικά με αυτό υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις, κυρίως όσον αφορά στη σύνδεση μεταξύ δικαιώματος στην κατοικία και δικαιώματος στην ιδιοκτησία και το κατά πόσο μια τέτοια σχέση ενισχύει ή αποδυναμώνει τη διασφάλιση του δικαιώματος στην κατοικία. Από τη μια επικρατεί η άποψη ότι το δικαίωμα στην κατοικία ως κοινωνικό δικαίωμα είναι περισσότερο ένα αίτημα παρά μια ατομική ελευθερία, που σημαίνει ότι δεν υφίσταται χωρίς τον ενεργό ρόλο του κράτους. Παρόλο που αυτή η κατάταξη ανταποκρίνεται στον παραδοσιακό διαχωρισμό της γενεαλογίας των δικαιωμάτων, επιδεινώνει την πολυδιάσπαση του καθεστώτος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αφήνει ελάχιστο περιθώριο για τη νομική δικαιοδοσία (αγώγιμο χαρακτήρα, δυνατότητα διεκδίκησης ενώπιων των δικαστηρίων). Έτσι, υποστηρίζεται ότι το δικαίωμα στην ιδιοκτησία είναι το πιο σχετικό για τη στήριξη των πολιτικών διαστάσεων της κατοικίας και τη νομική κατοχύρωσή του, αντιμετωπίζοντας την ιδιοκτησία ως νομική ' κάλυψη' για την κατοικία. Η αναγνώριση από τα δικαστήρια του δικαιώματος στην κατοικία σε σχέση με τον τύπο κυριότητας προς ένα συγκεκριμένο οίκημα, κυρίως σε περιπτώσεις υλικών ζημιών ή σε σχέση με το δικαίωμα στην ασφάλεια, θεωρείται ότι ενισχύει αυτή την άποψη. Από την άλλη αναγνωρίζεται ότι σε σχέση με το δικαίωμα στην κατοικία, αλλά και το δικαίωμα των κρατών να προωθούν μέτρα για τη διασφάλισή του, η νομική οδός προσπαθεί να ισορροπήσει μεταξύ των κοινωνικών διαστάσεων και των κανόνων της αγοράς, υπέρ της δεύτερης στις περισσότερες περιπτώσεις (Sarigiannidis and Pervou 2013).

Ως απάντηση σε αυτό, υποστηρίζεται ότι η σύνδεση του δικαιώματος στην κατοικία με την ιδιοκτησία είναι μια λάθος προσέγγιση και προτείνεται η συνολική αναθεώρηση και ανανοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία με βάση την έννοια του σπιτιού.

«[...] Μια μεγάλη αδυναμία του συστήματος δικαιωμάτων για τα στεγαστικά δικαιώματα είναι ότι ο νομικός φιλελευθερισμός αντιμετωπίζει τους ιδιοκτήτες κατοικιών ή κήπων με τον ίδιο τρόπο με τους ιδιοκτήτες μεγάλων προς ανάπτυξη εκτάσεων, μεγάλων χαρτοφυλακίων κεφαλαίου, ή εταιρικών μετοχών. Ίσως πρέπει τώρα να ασχοληθούμε με τα ουσιαστικά παρά τα τυπικά στοιχεία των στεγαστικών δικαιωμάτων, ώστε να γίνει εμφανής αυτή η εννοιολογική σύγκρουση. Η εξίσωση των δικαιωμάτων σε γη, που καταγράφονται ως δικαιώματα ιδιοκτησίας, με τα στεγαστικά δικαιώματα είναι μια απλοϊκή και περιοριστική προσέγγιση. Χρειάζεται μια νέα εκτίμηση των νοημάτων των δικαιωμάτων και της ιστορικής και ιδεολογικής ταύτισης των στεγαστικών δικαιωμάτων με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας. Η διάκριση αυτή γίνεται πιο καθαρή όταν τα στεγαστικά δικαιώματα αρχίζουν να ενσωματώνουν την έννοια του σπιτιού (home) αντί της ιδιοκτησίας. Η έννοια «σπίτι» από

⁵³ Ο Harvey (ανάμεσα σε άλλους) θεωρεί ότι η θέση που διατύπωσε ο Ένγκελς, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ότι στο πλαίσιο του καπιταλισμού το στεγαστικό ζήτημα δεν λύνεται, αλλά μετατοπίζεται είναι κομβική για να καταλάβουμε τη λειτουργία της αγοράς κατοικίας (Harvey 1989).

μόνη της είναι πολύ ευρύτερη από μια νομική έννοια και περιλαμβάνει σημαντικές υποκειμενικές, πολιτισμικές, συναισθηματικές διαστάσεις και ζητήματα κοινωνικού στάτους και κοινωνικών σχέσεων. Αφορά πολύ περισσότερα από ένα μόνιμο ή προσωρινό οίκημα (dwelling) και περιλαμβάνει την ανθρώπινη διάσταση της διαβίωσης και της ανάπτυξης σχέσεων. [...]» (Kenna 2005:468)⁵⁴

Η πολιτική διάσταση της διαμόρφωσης των πλαισίων δικαιωμάτων και τα στενά όρια παρέμβασης των θεσμισμένων σε διεθνείς συμβάσεις και νομικά κείμενα δικαιώματα εντός του υπάρχοντος συστήματος είναι ζητήματα που επανέρχονται διαρκώς στη συζήτηση. «Στοχεύουν σε συγκεκριμένες πλευρές των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, για παράδειγμα την εξάλειψη της φτώχειας, αλλά όχι στις βασικές οικονομικές πολιτικές που συστηματικά παράγουν τη φτώχεια και τον αποκλεισμό. Σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να είναι χρήσιμοι οδηγοί, αλλά υποβαθμίζουν το γεγονός ότι η αντιμετώπιση δομικών ζητημάτων είναι ένας αγώνας εξουσίας» (Mayer 2009:369).

Κινήματα και Δικαστικοί αγώνες

Από την άλλη τα κοινωνικά κινήματα έχουν μια διαφορετική σχέση με τον νόμο, ειδικά σε ότι αφορά στους νομικούς κανόνες και τη ρητορική λογική που διακυβεύεται στους κοινωνικούς αγώνες. Ο McCann (2008: 507-508) την περιγράφει ως μια ερμηνευτική, προσανατολισμένη στη διαδικασία, νομική κινητοποίηση που αντιλαμβάνεται τον νόμο με έναν πιο ευρύ τρόπο. Η προσέγγιση αυτή απορρίπτει τη συμβατική θετικιστική αντίληψη του νόμου που περιορίζεται από διακριτούς, καθορισμένους κανόνες και εφαρμογή πολιτικών. Σε αυτή την περίπτωση ο νόμος γίνεται αντιληπτός ως συγκεκριμένες παραδόσεις γνώσης και επικοινωνιακής πρακτικής.

Ο νομικός λόγος και τα νομικά σύμβολα εκφράζουν και τέμνονται με ευρύτερους ιδεολογικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Ο νόμος είναι μια συστατική σύμβαση της κοινωνικής ζωής, που σχηματοποιεί, σε κάποιο βαθμό, τις ταυτότητες και την πρακτική των κοινωνικών υποκειμένων, την αντίληψη των πολιτών, τις προσδοκίες και τη διάδραση τους με άλλους. Από την άλλη, είναι ένας πόρος που χρησιμοποιούν οι πολίτες για να διατυπώσουν δίκαια αιτήματα και να διαπραγματευτούν συγκρούσεις μεταξύ συμφερόντων, επιθυμιών και αρχών. Οι αγώνες των κοινωνικών κινήματων αποτελούν ταυτόχρονα αγώνες για την ηγεμονία επί των ασαφών και συχνά αντιφατικών νοημάτων των νομικών αρχών. Τα κινήματα αντλούν από τον νομικό λόγο, την ορολογία και τη νομική γλώσσα για να 'ονοματίσουν' και να επερωτήσουν τις υπάρχουσες ανισότητες και αδικίες. Ο νόμος, επομένως, παρέχει και κανονιστικές αρχές και στρατηγικούς πόρους.

Συχνά τα κινήματα, παράλληλα με τη δράση τους (ή ως μέρος του ρεπερτορίου τους) καταφεύγουν στα δικαστήρια. Τέτοιες τακτικές, ακόμη και αν δεν έχουν θετικό για τα κινήματα τέλος, μπορεί να λειτουργήσουν ως νομικοί καταλύτες, επεκτείνοντας και κλιμακώνοντας συγκρούσεις. Από την άλλη, οι δικαστικοί αγώνες απαιτούν πόρους, χρόνο και συχνά αποπροανατολίζουν το κίνημα από

⁵⁴ Εδώ φαίνεται η ανάγκη για μεγαλύτερη σαφήνεια στους ορισμούς: διάκριση μεταξύ του δικαιώματος στην κατοικία (right to housing : το δικαίωμα σε κατοικία αυτών που δεν έχουν) και των στεγαστικών δικαιωμάτων (housing rights: την ασφάλεια της ενοίκησης), διάκριση μεταξύ σπιτιού (home), κατοικίας (house), οικία (οίκημα, το κτίριο) και νοικοκυριό (οίκος). Η έννοια home αναφέρεται στην εστία της οικογενειακής ζωής, στα ισπανικά hogar.

τους πραγματικούς πολιτικούς στόχους. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα κινήματα συνδυάζουν ένδικες τακτικές με διεκδικητικές και συγκρουσιακές δράσεις, ενισχύοντας συνολικά τη στρατηγική τους. Μέσα από την πολιτική διαδικασία, οι νόμοι επανακαθορίζονται για να προσαρμοστούν σε νέες ανάγκες και συνθήκες. Αυτή η ελαστικότητα των νόμων οριοθετείται από τις αρχές και την εξουσία, εισάγοντας όρια στα νοήματα που περιέχουν και καταφεύγοντας επιλεκτικά στη βία για την επιβολή τους. Επομένως, ο συστατικός ρόλος των νομικών δικαιωμάτων για τους κοινωνικούς αγώνες που στοχεύουν στον μετασχηματισμό ή την επαναθέσμισή τους με όρους κοινωνικών σχέσεων και εξουσίας είναι εξίσου στρατηγικός πόρος και εμπόδιο, είναι πηγή ενδυνάμωσης και καταστολής. «Ο ρόλος που παίζει ο νόμος εξαρτάται από τις σύνθετες, συχνά μεταλλασσόμενες δυναμικές του πλαισίου στο οποίο εκτυλίσσονται οι αγώνες. Οι νομικές σχέσεις, οι θεσμοί και οι κανόνες έχουν διπλή όψη, ταυτόχρονα στηρίζοντας τον ισχυρότερο θεσμό του κατεστημένου και παρέχοντας πολλές ευκαιρίες για την αμφισβήτηση και μεταλλαγή της κυρίαρχης τάξης» (McCan 2004: 519).

Δικαιώματα και νομιμότητα

Η συζήτηση για τα δικαιώματα, όμως, δεν περιορίζεται στην εντός των θεσμοθετημένων πλαισίων χρήση των νομικών εργαλείων για τη διεκδίκηση και υπεράσπιση της κατοικίας. Τα κοινωνικά κινήματα ανανοηματοδοτούν με ριζοσπαστικό τρόπο το σύνταγμα και τους νόμους, αναδεικνύοντας αντιφάσεις και πλαισιώνοντας με αυτόν τον τρόπο δράσεις που κινούνται πέρα από τη νομιμότητα, όπως είναι οι πράξεις πολιτικής ανυπακοής ή οι καταλήψεις. Η ρητορική των δικαιωμάτων εισάγει συνταγματικές αξίες στην πολιτική με έναν ατελή, αλλά επιδραστικό τρόπο που παρέχει ώθηση για κινητοποίηση και αναδεικνύει την αντίφαση μεταξύ των δικαιωμάτων «στα λόγια» και των δικαιωμάτων «στην πράξη». Η ρητορική των δικαιωμάτων βοηθάει στην κινητοποίηση των μελών του κινήματος, στην αλλαγή της συνείδησης σε σχέση με τους νόμους και τα δικαιώματα και στην κοινωνική νομιμοποίηση του κινήματος, οδηγώντας ενδεχομένως σε αλλαγές στη δημόσια πολιτική αλλά και σε ευρύτερες και βαθύτερες κοινωνικές αλλαγές.

Η θεωρητική συζήτηση για τη σχέση μεταξύ κινήματος, δικαιωμάτων και θεσμών που βρίσκεται στο επίκεντρο τα τελευταία χρόνια, έχει σε μεγάλο βαθμό επηρεαστεί από πρόσφατες εμπειρίες στις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στην πόλη στο σύνταγμα της Βραζιλίας το 2001, για την οποία καθοριστικό ρόλο έπαιξαν τα κινήματα για την κατοικία στις φαβέλες και τις κεντρικές γειτονιές των μεγάλων πόλεων και η γενικότερη σύγκρουση μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και εκδημοκρατισμού τη δεκαετία του '90 (Holston 2008, Earle 2010, Stavrides 2011, Harvey 2013).

Σε αυτές τις περιπτώσεις τα κινήματα αμφισβητούν την κυρίαρχη θετικιστική προσέγγιση του νόμου – που βασίζεται αυστηρά στη διαμορφωμένη νομοθεσία και νομολογία – καθιστώντας πρόδηλο ότι νόμοι δεν υπάρχουν έξω από το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο θεσμίζονται αλλά και εφαρμόζονται, και επομένως δεν βρίσκονται (ιεραρχικά) πάνω από την πολιτική. Και αντίστροφα αναδεικνύουν ότι η θέσμιση νόμων δεν έχει αυτόματα επιδράσεις στην κοινωνία και τη δημόσια πολιτική. Είναι σαφές, ότι η κοινωνική αλλαγή που επιδιώκουν τα κινήματα δεν μπορεί να

προκύψει μέσα από το νομικό σύστημα, μέσω θεσμοθετημένων (αυταπόδεικτων) δικαιωμάτων και δικαστικών αγώνων. Παρόλα αυτά, η στρατηγική επιλογή επίκλησης των δικαιωμάτων και της οικουμενικής έννοιας της δικαιοσύνης αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο που χρησιμοποιούν τα κοινωνικά κινήματα για να νομιμοποιήσουν μια πολιτική διαδικασία αλλαγής, συμβάλλοντας έτσι στην αποσταθεροποίηση των σχέσεων εξουσίας και επιδρώντας έμμεσα σε νέες θεσμίσεις και νόμους (Scheingold 1974/2004).

Στη βάση της διαφορετικής ερμηνείας των δικαιωμάτων – με αναφορά στις ανάγκες και σε οικουμενικές ανθρώπινες αξίες και δικαιώματα – τα κοινωνικά κινήματα καταγγέλλουν την αδυναμία των κρατών να διασφαλίσουν τα θεσμισμένα δικαιώματα των πολιτών τους ή ακόμη περισσότερο καταγγέλλουν τη σύμπραξη του κράτους με οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα εις βάρος των δικαιωμάτων των πολιτών. Στην ουσία το κράτος είναι υπόλογο για παραβίαση κατοχυρωμένων δικαιωμάτων. Η εννοιολόγηση αυτή επιτρέπει την αντιστροφή της έννοιας της νομιμότητας και την απονομιμοποίηση του κράτους ως κύριου φορέα διασφάλισης της κατοικίας, αιτιολογώντας αντίστοιχα τη νομιμότητα των δράσεων των κινήματων για την υπεράσπιση και πραγμάτωση των δικαιωμάτων τους (Earle 2010).

Σε σχέση με την αμφισβήτηση των θεσμών, αλλά και την κριτική στην αναπαραγωγή τους, έχει αναπτυχθεί η συζήτηση για την ιδιότητα των κοινωνικών κινήματων να επαναθεσμίζουν νέους νόμους και κανόνες, μέσω της συνεργατικής σύγκλισης ανεξάρτητων και αυτόνομων υποκειμένων – συλλογικοτήτων και ατόμων – που συγκροτούν μια *συντακτική εξουσία από τα κάτω*. Μια εξουσία που επιτελεί με διαφορετικό τρόπο τις διαδικασίες απόφασης, καθορισμού, ίδρυσης, μια διαφορετική συνταγματική λειτουργία που λαμβάνει το νόημα της συλλογικής υποκειμενοποίησης και της κοινής τοποθέτησης/θέσης και παράγει η ενεργή κοινή εμπειρία των κινήματων (Raunig 2007).

3.2.2 Δικαίωμα στην πόλη και δικαίωμα στην κατοικία

«[...] Η πρόσβαση στη στέγη είναι βασική προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη και αξιοπρεπή διαβίωση. Η διασφάλιση του δικαιώματος στη στέγη σχετίζεται με το δικαίωμα του καθενός να μην είναι αποκλεισμένος, έξω από τα όρια της πόλης, αλλά και από αυτά που προσφέρει η ζωή στην πόλη όσον αφορά «συγκεκριμένες αστικές ανάγκες. [...] Σήμερα το αίτημα απέναντι στη σύνθετη κρίση κατοίκησης δεν μπορεί να διατυπώνεται «Στέγη για όλους/όλες», δεν βρισκόμαστε στον 19^ο αιώνα, ούτε «Κατοικία για όλους/όλες» δεν ζούμε στη δεκαετία του '50. Πρόκειται για το *δικαίωμα στην Κατοίκηση*. Ο τρόπος που διατυπώνεται το αίτημα δεν προκύπτει από μια τυχαία εναλλαγή λέξεων, καθορίζει και διαφορετικούς προσδιορισμούς εννοιών, μεθόδων προσέγγισης και δράσης, διαφορετικών πολιτικών. [...]» (Βρυχέα 1997:765).

Η κριτική στο καπιταλιστικό κράτος πρόνοιας και στο μοντέλο κατοικίας και κατοίκησης που παρήγαγε (επηρεασμένο από το μοντέρνο κίνημα για τα ελάχιστα πρότυπα διαβίωσης), πυροδότησε μια εκτεταμένη συζήτηση και θεωρητική παραγωγή στα τέλη της δεκαετίας του '60 και τις αρχές της δεκαετίας του '70 (παράλληλα με την ανάδυση κοινωνικών διεργασιών

αμφισβήτησης) που στον τομέα της δημόσιας παρέμβασης στις πόλεις και την παραγωγή κατοικίας οδήγησε στη στροφή σε προγράμματα γειτονιάς με στόχο την αντιμετώπιση του ζητήματος της κατοικίας με ολοκληρωμένες παρεμβάσεις. Οι συζητήσεις αυτές ανέδειξαν τα πολλαπλά νοήματα και σημασίες που περικλείει η κατοικία, τη σύνδεση της κατοικίας με τις πολλαπλές ανάγκες, δραστηριότητες και σχέσεις του ατόμου και της οικογένειας – πέρα από τη μονοσήμαντη παροχή μιας στέγης – και τα ζητήματα ενσωμάτωσης σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο στο επίπεδο της γειτονιάς και της πόλης. Η πολλαπλότητα αυτή εκφράστηκε από τον Lefebvre με τον όρο 'κατοίκηση'. Το δικαίωμα στην πόλη, κατά τον Lefebvre (1977/2007:181), σημαίνει την υπερίσχυση της αξίας χρήσης, έναντι της ανταλλακτικής αξίας και περιλαμβάνει την κατοικία με τη μορφή του «κατοικείν», ως δικαίωμα στην αστική ζωή, την ανακαινισμένη κεντρικότητα, του τόπους συναντήσεων και ανταλλαγών στον ρυθμό ζωής και στη χρήση του χρόνου που θα επιτρέψουν την πλήρη και ολοκληρωμένη χρήση των στιγμών και των τόπων.

Το ζήτημα της στέγης και της κατοικίας (των στεγαστικών πολιτικών και της αρχιτεκτονικής πρακτικής) τέθηκε από τα κάτω (σε αντίθεση με το αίτημα για σχεδιασμό που τέθηκε από τα πάνω) ως κύριο πρόβλημα των πόλεων την περίοδο της εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης και ως επείγουσα ανάγκη. Όμως το δικαίωμα στην κατοικία, στον βαθμό που αντιμετωπίζεται ως ένα καταναλωτικού τύπου δικαίωμα συνδεδεμένο με το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και την κατοχύρωση του ιδιωτικού εις βάρος του συλλογικού χώρου της πόλης, συσκοτίζει κατά τον Lefebvre το ευρύτερο ζήτημα του δικαιώματος στην πόλη.

«[...] Μια νέα αθλιότητα απλώνεται και πλήττει κυρίως το προλεταριάτο, χωρίς να χαρίζεται ασφαλώς και στα άλλα κοινωνικά στρώματα και τάξεις: η αθλιότητα της κατοικίας, του κάτοικου που υφίσταται την οργανωμένη καθημερινότητα (μέσα στην – και χάρη στην – γραφειοκρατική κοινωνία της κατευθυνόμενης κατανάλωσης. Για όσους αμφιβάλλουν ακόμη αν υπάρχει ως τάξη, ο στεγανός διαχωρισμός και η αθλιότητα του «κατοικείν» της οριοθετούν την εργατική τάξη πάνω στο έδαφος [...]» (Lefebvre 1977/2007).

Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, στον βαθμό που υπερισχύει άλλων δικαιωμάτων και όπως προστατεύεται από την κρατική εξουσία και την κρατική βία, δημιουργεί αποκλεισμούς από τη φύση του. Το δικαίωμα στην κατοικία ως μέρος του δικαιώματος στην πόλη και ως πρακτική οικειοποίησης της πόλης από τους κατοίκους της, πρέπει να αποσυνδεθεί από το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία και να ενσωματώσει την έννοια της κατοίκησης. Το αίτημα αυτό πέρα από σπίτια και διαμερίσματα απαιτεί την αναμόρφωση και ανάπτυξη της πόλης με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες, τις επιθυμίες και τις απολαύσεις των κατοίκων της, ιδιαίτερα των πιο καταπιεσμένων. «Ο αγώνας για τα δικαιώματα δεν αφορά μόνο στη θέσμιση δίκαιων νόμων, αλλά ταυτόχρονα την παραγωγή του νοήματος του χώρου» (Mitchell 2003:21).

Η συζήτηση για το δικαίωμα στην κατοικία ως σύνθημα που μπορεί να εμπνεύσει και να κινητοποιήσει κριτικό λόγο και πρακτικές αντίστασης, αναγνωρίζει τα όρια σε αυτό και την ανάγκη συνεχούς επερώτησής τους, ανανοηματοδότησής του, αλλά και πιθανά υπέρβασής του (Uitermark et al 2012). Τίθεται το ερώτημα, μήπως τελικά το δικαίωμα στην πόλη έχει αποτελέσει περισσότερο

μια θεωρητική κατασκευή και έχει τροφοδοτήσει μια ακαδημαϊκή συζήτηση και λιγότερο ένα ζωντανό και επίκαιρο σύνθημα για τους κοινωνικούς αγώνες. Το βασικό πρόβλημα που εντοπίζεται είναι ότι η πλαisiώση των κινητοποιήσεων κάτω από το σύνθημα «δικαίωμα στην πόλη» τις συνδέει αμέσως με αιτήματα για τοπική δημοκρατία και θέσμιση δικαιωμάτων και έτσι υποβαθμίζεται η πιο ριζοσπαστική και ευρύτερη στόχευση των κινημάτων. «Ενώ τα πιο μαζικά κινήματα αμφισβητούν στη βάση τους την εξουσία και τον νόμο, η «κραυγή και αίτημα» για το δικαίωμα στην πόλη δίνει εύκολα την εντύπωση ότι οι φτωχοί και οι αδύναμοι αρθρώνουν αιτήματα προς τους πλούσιους και ισχυρούς και ελπίζουν να δουν αυτά τα αιτήματα να κατοχυρώνονται νομικά». Όμως, κατά τον Lefebvre το δικαίωμα στην πόλη δεν κατοχυρώνεται νομικά, αλλά αποτελεί ένα συγκρουσιακό που αμφισβητεί την κυριαρχία των 'πλούσιων και ισχυρών' και ένα δικαίωμα που υπάρχει μόνο όσο υπάρχουν άνθρωποι που το διεκδικούν (Mayer 2009:367).

Η θεωρητική συζήτηση για το δικαίωμα στην πόλη προσπαθεί να ορίσει το περιεχόμενο αυτού του δικαιώματος με βάση την ένταση που προκύπτει από τη διαπλοκή δυο διακριτών προσεγγίσεων του. Από τη μια ως ένα δημοκρατικό δικαίωμα και από την άλλη ως ένα συγκρουσιακό, ανατρεπτικό δικαίωμα (Marcuse 2009, Mayer 2009). Αφορά, δηλαδή, στη διεκδίκηση καλύτερων όρων και καλύτερου καταμερισμού των πόρων εντός του συστήματος (ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο) ή είναι ένα αίτημα που κινητοποιεί και εμπνέει την αντίσταση και την υλοποίηση στο σήμερα 'προεικονίσεων' μιας διαφορετικής κοινωνίας.

Η συζήτηση που προηγήθηκε αλλά και οι αμφιταλαντεύσεις και τα διλήμματα που αντιμετωπίζουν τα κινήματα, όπως θα δούμε στη συνέχεια του κεφαλαίου αλλά κυρίως στις μελέτες περίπτωσης, δείχνουν ότι η ένταση μεταξύ αυτών των δύο προσεγγίσεων δεν είναι μια θεωρητική κατασκευή αλλά τίθεται σε κάθε στιγμή με πραγματικούς όρους. Από την άλλη, σε πολλές περιπτώσεις και ιδιαίτερα στα κινήματα της σύγχρονης περιόδου, η διάκριση μεταξύ τους δεν μπορεί να γίνει με απόλυτο τρόπο αλλά πρόκειται περισσότερο για τάσεις και εντάσεις που σε μεγάλο βαθμό συνυπάρχουν, εναλλάσσονται και συμπληρώνονται παράγοντας διαφορετικά αποτελέσματα, κατοχυρώνοντας δικαιώματα και παροχές, καλύτερους όρους, αλλά ταυτόχρονα δημιουργώντας νέους θεσμούς και υλοποιώντας στο σήμερα εναλλακτικά πολιτικά φαντασιακά.

Όπως επισημαίνει ο Harvey (2013: 27-31) σε κάθε χωροχρονική συγκυρία – και ανεξάρτητα από τις θεωρητικές αναγνώσεις και προσεγγίσεις του – το δικαίωμα στην πόλη είναι ένα *κενό σημαίνον*. «Όλα εξαρτώνται από το ποιος θα του προσδώσει ένα νόημα. Το δικαίωμα στην πόλη γεννιέται βασικά στους δρόμους, στις γειτονιές, ως κραυγή καταπιεσμένων ανθρώπων για βοήθεια και επιβίωση σε εποχές απελπισίας». Το κάθε εγχείρημα με βάση τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην πόλη, μέσα από τα όρια και τις αντιφάσεις του, αναδεικνύει τη δυνατότητα για πιο ριζοσπαστικές και ανατρεπτικές δράσεις σε μητροπολιτική κλίμακα. Έτσι η διεκδίκηση του δικαιώματος που έχουν όλοι να ζουν σε ένα αξιοπρεπές σπίτι και σε ένα αξιοπρεπές περιβάλλον μπορεί να θεωρηθεί ως το πρώτο βήμα προς ένα πιο ολοκληρωμένο επαναστατικό κίνημα.

3.3 Κοινωνικά κινήματα για την κατοικία

Υπό το πρίσμα των θεωρητικών επεξεργασιών που εξετάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, θα εστιάσουμε παρακάτω συγκεκριμένα στα κοινωνικά κινήματα για την κατοικία. Ποιες μορφές συλλογικής δράσης, γύρω από ποια ζητήματα, με ποιους συμμάχους και ενάντια σε ποιους αντιπάλους έχουν αναδυθεί ιστορικά και έχουν επηρεάσει την παροχή στέγης, τι επιδράσεις είχαν στις δημόσιες πολιτικές κατοικίας και την ανανοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία. Τα ερωτήματα αυτά δομούν κατά κάποιο τρόπο και τις μελέτες περίπτωσης όπως συμπληρώνονται από τη μία από την παρουσίαση του στεγαστικού συστήματος και των δημόσιων πολιτικών κατοικίας στην κάθε χώρα (4.2.2) και από την ιστορική επισκόπηση των κινητοποιήσεων για την κατοικία σε αλληλεπίδραση με την εξέλιξη των δημόσιων πολιτικών κατοικίας (6.1, 7.1 και 8.1).

Με τον όρο κινήματα για την κατοικία περιγράφονται κοινωνικοί αγώνες που έχουν ως κεντρικό επίδικο τη διεκδίκηση ή την προστασία της κατοικίας και συνήθως επικαλούνται το δικαίωμα στην κατοικία. Τα κινήματα κατοικίας χρησιμοποιούν μια σειρά από πρακτικές πολιτικής διεκδίκησης και άμεσης δράσης⁵⁵ – άμεσης κάλυψης στεγαστικών αναγκών – οι οποίες διαφοροποιούνται κάθε φορά ανάλογα με την ιστορική συγκυρία και ανάλογα με το υποκείμενο των αγώνων. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι απεργίες ενοικίων, οι καταλήψεις δημόσιων κτιρίων ή και κτιρίων κατοικιών για την κάλυψη άμεσων στεγαστικών αναγκών, η κατάληψη περιστατικών αδόμητων χώρων (κυρίως δημόσιας γης) για την αυτό-κατασκευή κατοικιών, η διεκδίκηση κοινωνικής κατοικίας, αλλά και υποδομών και εξυπηρετήσεων στις νέες γειτονιές, οι καταλήψεις εγκαταλειμμένων κτιρίων στα κέντρα των πόλεων, οι αγώνες ενάντια στις διαδικασίες εξευγενισμού και εκτοπισμού από κεντρικές γειτονιές, η υπεράσπιση των παραγκουπόλεων και η διεκδίκηση της νομιμοποίησης και ρύθμισής τους (κυρίως στις χώρες της Λατινικής Αμερικής και πιο πρόσφατα της Αφρικής και της Ασίας), τα κινήματα ενοικιαστών, τα κινήματα ιδιοκτητών, και τα κινήματα αστέγων στις ΗΠΑ και την κεντρική Ευρώπη.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για τους αγώνες για το δικαίωμα στη στέγη αναπτύσσεται κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κυρίως προς το τέλος της δεκαετίας του '60 παράλληλα με την εδραίωση της φορντιστικού τύπου οργάνωσης της εργασίας και της κοινωνίας, δηλαδή την εδραίωση της μισθωτής εργασίας με διαχωρισμό του τόπου εργασίας από τον τόπο κατοικίας (Péchu 2006:15). Ακόμη όμως και σε χώρες όπου το φορντιστικό μοντέλο της βιομηχανικής αστικής ανάπτυξης δεν ακολούθησε την κυρίαρχη αφήγηση, όπως στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, οι μαζικές διαδικασίες αστικοποίησης των αγροτικών πληθυσμών και η σταδιακή ανάπτυξη του μοντέρνου κράτους πρόνοιας και των σχετικών υπηρεσιών έφεραν στο προσκήνιο συγκρούσεις γύρω από το ζήτημα της στέγης, προκαλώντας και τις αντίστοιχες πολιτικές και θεωρητικές επεξεργασίες.

Όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, τα κινήματα κατοικίας έχουν μελετηθεί τόσο στο πλαίσιο της μαρξιστικής κοινωνιολογίας της πόλης, που τα εντάσσει στη γενικότερη κατηγορία κοινωνικά

⁵⁵ Άμεση δράση είναι μια μορφή εξωθεσμικής συλλογικής δράσης που επιδιώκει να υλοποιήσει άμεσα, συχνά με συγκρουσιακό τρόπο, τα αιτήματα και τις ανάγκες όσων συμμετέχουν. Αποτελεί μέρος του ρεπερτορίου των κινήματων παράλληλα με τη διεκδίκηση με πιο συμβατικούς τρόπους, τη συνδιαλλαγή και τη διαπραγμάτευση με τις αρχές.

κινήματα πόλης, όσο και στο πλαίσιο των προσεγγίσεων της πολιτικής διαδικασίας και συγκεκριμένα της κοινωνιολογίας των *κινήματων των φτωχών* (Réchu 2006) που αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ τη δεκαετία του '70. Στην πρώτη περίπτωση μελετήθηκαν οι ιστορικές απεργίες ενοικίων των πρώτων δεκαετιών του 20 αιώνα, κινήματα γειτονιάς, κινήματα παραγκουπόλεων και καταλήψεων γης, καθώς και μεταγενέστερα κινήματα ενάντια στις ιδιωτικοποιήσεις κοινωνικών κατοικιών. Οι προσεγγίσεις αυτές επηρεασμένες από τις ευρύτερες θεωρητικές και πολιτικές επεξεργασίες της περιόδου αναζητούσαν το υποκείμενο της κοινωνικής αλλαγής στις νέες συγκρούσεις που προκαλούσε η καπιταλιστική οργάνωση της ζωής στην πόλη. Στη δεύτερη περίπτωση μελετήθηκαν κυρίως κινήματα αστέγων και ενοικιαστών ιδιωτικής ή δημόσιας κατοικίας, ως περιπτώσεις κοινωνικών ομάδων που στερούνται των τυπικών πόρων και εντάσσονται στους αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη.

Μπορούμε να διακρίνουμε τα κινήματα κατοικίας σε σχέση με το κινήματο που υποκείμενο (Réchu 2006, Piven and Cloward 1977), με βάση τη θέση του στην αγορά κατοικίας (ενοικιαστές, ιδιοκτήτες, κάτοικοι παραγκουπόλεων, άστεγοι) ή με βάση την ταξική ή εθνοτική τους σύνθεση (λαϊκά κινήματα, κινήματα των μεσαίων τάξεων, μετανάστες), σε σχέση με το είδος των αιτημάτων (Pickvance 1980, 1985) ή σε σχέση με την ιδεολογία τους και τις πρακτικές/οργανωτικές στρατηγικές που αναπτύσσουν (Marcuse 1999, Hodkinson 2012), αν και στις περισσότερες περιπτώσεις αυτά είναι αλληλένδετα.

Διαφορετικού τύπου κινήματα πλαισιώνουν το αίτημα για πρόσβαση στην κατοικία με διαφορετικό τρόπο, κάτι που αντανακλάται στα αιτήματα και τις προτάσεις που αναπτύσσουν και τα ρεπερτόρια δράσης που επιλέγουν. Το πρόβλημα της κατοικίας αντιμετωπίζεται είτε ως μια ιδιωτική υπόθεση μεταξύ δύο μερών που χρειάζεται ρύθμιση (μια εμπορική συναλλαγή στο πλαίσιο της λειτουργίας της αγοράς και σε σχέση με το καθεστώς ιδιοκτησίας), είτε ως ζήτημα συλλογικής κατανάλωσης (στο πλαίσιο της παρέμβασης του κράτους) ή ως ταξικό ζήτημα (που θέτει στο επίκεντρο τις σχέσεις παραγωγής, κυριαρχίας και εκμετάλλευσης) (Marcuse 1999:71). Επιπλέον, μπορούμε να διακρίνουμε τα κινήματα σε αυτά που αντιμετωπίζουν την κατοικία ως πεδίο της συλλογικής κατανάλωσης τα οποία διεκδικούν την παρέμβαση του κράτους και σε αυτά που αντιμετωπίζουν την κατοικία ως αντικείμενο αυτορρύθμισης της κοινωνίας και αναπτύσσουν πρακτικές άμεσης δράσης και αυτο-κατασκευής (Katz and Mayer 1985, Hodkinson 2010). Διαφορετικές πολιτικές ιδεολογίες και θέσεις κινούνται μεταξύ αυτών των δύο κατευθύνσεων, δίνοντας ανάλογα μεγαλύτερη έμφαση στον ρόλο του κράτους ή τη χειραφέτηση και την αυτοοργάνωση. Αυτή είναι μια διαλεκτική ένταση που εκφράζεται σε πολλά τοπικά κινήματα πόλης και κατοικίας της σύγχρονης περιόδου και ορίζει τη γραμμή της αντιπαράθεσης μεταξύ κράτους και κινήματων, μεταξύ σύγκρουσης και συνδιαλλαγής, συνεργασίας και αυτενέργειας (de Souza 2006, Earl 2013).⁵⁶

⁵⁶ Για παράδειγμα πολλά κινήματα καταλήψεων ήρθαν στη συνέχεια σε διαπραγμάτευση με τις τοπικές αρχές για τη ρύθμιση της λειτουργίας τους (κοινωνικά κέντρα Ιταλία, καταλήψεις Γερμανία-Ολλανδία, καταλήψεις NY), ή κινήματα που ξεκίνησαν με συμβουλευτικό/διαπραγματευτικό χαρακτήρα, όπως η Πλατφόρμα ενάντια στις υποθήκες στην Ισπανία, λόγω των αναγκών για στέγαση που προέκυψαν στην πορεία του αγώνα αλλά και τον εμπλουτισμό του προφίλ των συμμετεχόντων, σταδιακά επέλεξε και την πρακτική της κατάληψης κενών κτιρίων για τη στέγαση των οικογενειών που χάνουν το σπίτι τους.

Παρακάτω παρουσιάζονται συνοπτικά διάφορες κατηγορίες κινημάτων κατοικίας όπως συναντώνται στη βιβλιογραφία εστιάζοντας σε κριτικά ερωτήματα σε σχέση με τον ρόλο που έχουν παίξει στο ζήτημα τις στέγης, την ανάπτυξη και εξέλιξη των δημόσιων πολιτικών και τις διαδικασίες ανάπτυξης των πόλεων.

Ο Castells μελέτησε τις απεργίες ενοικιαστών στη Γλασκόβη (1915) και τη Βέρα Κρουζ στο Μεξικό (1922) ως ιστορικές περιπτώσεις ταξικών επαναστατικών κινημάτων πόλης (όχι όμως κοινωνικών κινημάτων πόλης, καθώς ο μετασχηματισμός της πόλης σε αυτά τα κινήματα δεν πήρε κεντρική θέση). Στις ΗΠΑ τα κινήματα ενοικιαστών συνδέονται με αιτήματα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στον ιδιωτικό τομέα και την προστασία των ενοικιαστών σε περιπτώσεις εξώσεων και αυξήσεις ενοικίων. Από τους αγώνες αυτούς προέκυψαν οργανώσεις ενοικιαστών που είχαν αρχικά έντονα ταξικά και πολιτικά χαρακτηριστικά (καθώς ήταν αγώνες που συνδέονταν με τα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα). Σταδιακά όμως, λόγω της ισχυρής καταστολής, οι σύλλογοι ενοικιαστών συνδέθηκαν περισσότερο με αιτήματα των μεσαίων στρωμάτων και με δράσεις κυρίως 'αμυντικού' χαρακτήρα (Dreier 1984, Marcuse 1999). Πιο πρόσφατα αναπτύχθηκαν κινήματα στις γειτονιές και τα κέντρα των πόλεων ενάντια στον εκτοπισμό των πιο φτωχών που προκαλούν τα προγράμματα αναπλάσεων και οι διαδικασίες εξευγενισμού (Smith 1996, Maeckelbergh 2012).

Σημαντικοί αγώνες έχουν γίνει και από κατοίκους συγκροτημάτων δημόσιων κατοικιών σε διάφορες φάσεις εξέλιξης και κατασκευής τους, για τη διεκδίκηση εξυπηρετήσεων και υποδομών, καλύτερης ποιότητας κατοικία και γειτονιά, ενάντια στις αυξήσεις ενοικίων, ενάντια στις ιδιωτικοποιήσεις (Castells 1989, Lowe 1986, Réchu 2006). Ο Lowe (1986) θεωρεί ότι οι κάτοικοι δημόσιας ή κοινωνικής κατοικίας αποτελούν μια πολύ ισχυρή κοινωνική βάση (που συσπειρώνει απέναντι σε έναν κοινό ιδιοκτήτη, το κράτος ή τον αντίστοιχο αρμόδιο φορέα), που διαφοροποιείται ταξικά ανάλογα με την πολιτική παραχώρησης που ακολουθείται στην κάθε περίπτωση (καθολικό, στοχευμένο ή γενικό μοντέλο, κοινωνική ανάμειξη). Συνήθως στα συγκροτήματα αυτά δημιουργούνται σύλλογοι κατοίκων που αποτελούν την οργανωτική βάση (την κοινωνική δύναμη) στις πολιτικές συγκρούσεις.

Το ζήτημα των αστέγων έχει οδηγήσει στη συγκρότηση κινημάτων και ισχυρών κινηματικών οργανώσεων σε πολλές χώρες όπως τις ΗΠΑ (Mitchell 2003), τη Γαλλία (Réchu 2006) και τη Βραζιλία (Earl 2013). Στις ΗΠΑ, το ζήτημα των αστέγων ήταν ιδιαίτερα ορατό στη δημόσια ατζέντα στα τέλη της δεκαετίας του '80 αρχές '90. Οι κινητοποιήσεις αυτές συνέβαλαν στην ανάδυση και πολλαπλασιασμό ενός μεγάλου αριθμού διαφοροποιημένων οργανώσεων, οι οποίες λειτουργούν πλέον σε μεγάλο βαθμό ως υποκατάστατο των υπηρεσιών πρόνοιας και διαχειρίζονται ξενώνες και προγράμματα (Cress and Snow 1996, 2000). Τα αιτήματα τους ταλαντεύονται μεταξύ της εξάρτησής τους από το κράτος (για τη βιωσιμότητά τους και τη δέσμευσή τους για παροχή υπηρεσιών) και πιο ριζοσπαστικές προσπάθειες ευαισθητοποίησης, ενδυνάμωσης, ορατότητας και πολιτικοποίησης του ζητήματος σε σχέση με τις διαδικασίες που παράγουν την έλλειψη στέγης. Γύρω από αυτές έχει αναπτυχθεί μια εκτεταμένη κριτική βιβλιογραφία για τον ρόλο τους σε σχέση με την εξέλιξη των δημόσιων πολιτικών για τους άστεγους από την ποινικοποίηση (Mitchell 2003), τη συγκάλυψη και

τον εγκλεισμό (Herring 2013), σε σχέση με την αισθητικοποίηση της φτώχειας κα. Στη Γαλλία το κίνημα για τους άστεγους έχει συνδεθεί με τη χαρισματική παρουσία του καθολικού ιερέα Abbé Pierre (και της οργάνωσης Emmaüs) που συνέβαλε στην ευαισθητοποίηση γύρω από το ζήτημα και τη θετική στροφή της κοινής γνώμης απέναντι σε δράσεις του κινήματος (Muller and Surel 2002) και στη συνέχεια με την κινητοποίηση ριζοσπαστικών πολιτικών ομάδων και τη σύνδεση των αγώνων των μεταναστών (της στρατηγικής οικογενειακής επανένωσης και των 'χωρίς χαρτιά') με αυτές των χρόνιων αστέγων, SDF, των χωρίς σταθερή κατοικία (Péchu 2006).

Οι καταλήψεις στέγης σε κενά και εγκαταλειμμένα κτίρια θεωρείται μια κατεξοχήν πρακτική των κοινωνικών κινήσεων κατοικίας για την κάλυψη άμεσων στεγαστικών αναγκών. Στην Ευρώπη πήραν αρχικά μεγάλη έκταση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο πχ στην Αγγλία (Lowe 1986) και την Ολλανδία. Τη δεκαετία του '90 άρχισαν να πραγματοποιούνται μαζικές καταλήψεις μεταναστών πχ Γαλλία (Péchu 2006) ή την Ιταλία. Ταυτόχρονα οι καταλήψεις στέγης μπορεί να αποτελούν μια εναλλακτική στεγαστική στρατηγική όπως οι καταλήψεις νέων το '70 και το '80 στην Ελβετία (Katsiafikas 2007), τη Γερμανία (Katz and Mayer 1985), την Ολλανδία (Priemus 1983, Uitermark 2004) και την Ισπανία (Martinez 2007)), αλλά και μια στρατηγική για τη δημιουργία αυτο-οργανωμένων χώρων πολιτικής έκφρασης και εναλλακτικών κοινωνικών χώρων (πχ κοινωνικά κέντρα (Mudu 2004). Σε πολλά κινήματα κατοικίας οι καταλήψεις κτιρίων έχουν χρησιμοποιηθεί ως μέσο πολιτικής πίεσης για την επίτευξη άλλων στεγαστικών στόχων. Σε κάθε περίπτωση, οι καταλήψεις στέγης θέτουν ιεραρχικά το ζήτημα της ανάγκης για στέγη, πάνω από το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Ζητήματα που συζητούνται στη βιβλιογραφία αφορούν την ιδεολογική τους εκμετάλλευση για τον περιορισμό της κοινωνικής κατοικίας (ιδιαίτερα στις περιπτώσεις καταλήψεων δημόσιας κατοικίας πχ στην Αγγλία και την Ιταλία), τη σταδιακή θεσμοποίηση και ενσωμάτωση των καταλήψεων (μεταξύ σύγκρουσης και διαπραγμάτευσης), τη συμβολή τους στην ανανέωση στεγαστικών και αστικών πολιτικών και τη συμβολή τους σε διαδικασίες εξευγενισμού (Draaisma and Hoogstraten 1983, Katz and Mayer 1985). Κυρίως όμως διερευνάται η δυνατότητά τους να παράγουν ρωγμές και εναλλακτικούς χώρους, ιδιαίτερα σε σχέση με την κερδοσκοπία στα ακίνητα και την οικονομική εκμετάλλευση του χώρου της πόλης.

Οι μαζικές καταλήψεις περιαστικής γης των 'χωρίς στέγη' στις χώρες της Λατινικής Αμερικής (Castells 1989, Souza 2006) μελετήθηκαν ως λαϊκά κινήματα παρέμβασης στις διαδικασίες αστικοποίησης και ως πρακτικές λαϊκής αυτοστέγασης. Οι πρακτικές αυτές είχαν σαν αποτέλεσμα την ανανέωση των δημόσιων πολιτικών και την αντιμετώπιση αυτών των πρακτικών ως μια εναλλακτική στρατηγική για την αστικοποίηση των λαϊκών στρωμάτων στις μεγαλουπόλεις (Turner 1976), με νομιμοποίηση των γειτονιών αυτοστέγασης, συμμετοχικές διαδικασίες σχεδιασμού, απόδοση τίτλων ιδιοκτησίας. Ζητήματα που έχουν συζητηθεί αφορούν την ένταση μεταξύ εξάρτησης (από το κράτος, πολιτικές δυνάμεις και συμφέροντα) και αυτονομίας, μεταξύ ενσωμάτωσης και δυνατότητας ανατροπής ή μετασχηματισμού των δημόσιων πολιτικών, ενώ εκτεταμένη συζήτηση έχει υπάρξει για τον ρόλο της ιδιοκτησίας στην ακύρωση των συλλογικών και αυτο-οργανωμένων πρακτικών.

Οι πρακτικές αυτο-στέγασης και αυθαίρετης/άτυπης δόμησης στις παρυφές των νοτιοευρωπαϊκών πόλεων τη μεταπολεμική περίοδο, έως και τη δεκαετία του '70, έχουν μελετηθεί ως ένα λαϊκό κίνημα διεκδίκησης του δικαιώματος στην πόλη και την κατοικία ⁵⁷ από τους μαζικά αστικοποιούμενους πληθυσμούς (Leonidou 1989, Busquets 2006). Η στάση των κυβερνήσεων απέναντι στις λαϊκές πρακτικές αυτοστέγασης κινούνταν μεταξύ της καταστολής, με κατεδαφίσεις ολόκληρων γειτονιών, και τη συγκατάβαση/συναίνεση, με *ad hoc* διαδικασίες νομιμοποίησης και σταδιακής ενσωμάτωσης (κυρίως στην Ιταλία και την Ελλάδα) ή με προγράμματα επαναστέγασης, κυρίως στην Ισπανία (Λεοντίδου 2009:1183).

Στις περισσότερες περιπτώσεις τα εγχειρήματα συνεταιριστικής κατοικίας έχουν προκύψει μέσα από ριζοσπαστικά κινήματα διεκδίκησης της κατοικίας που επιδίωξαν αυτόνομα την άμεση υλοποίηση συλλογικών μορφών ιδιοκτησίας και εναλλακτικών μορφών κατοίκησης. Αναπτύχθηκαν με διαφορετικό τρόπο σε διάφορες χώρες όπως στην Ισπανία, την Ιταλία, τον Καναδά, τις ΗΠΑ, την Ελβετία. Βασικός στόχος τους είναι η εξασφάλιση χαμηλού κόστους κατοικίας στα μέλη τους και σε πολλές περιπτώσεις προωθούν την αυτο-οργάνωση και τη συμμετοχή των κατοίκων στη διαχείριση των κατοικιών, αν και οι περισσότεροι έχουν επαγγελματοποιηθεί. Στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, ιδιαίτερα στην Ιταλία και την Ισπανία υπήρξαν σημαντικά συνεταιριστικά κινήματα, ειδικά τις δεκαετίες του '70 και του '80, αν και στη συνέχεια η συνεταιριστική μορφή περιορίστηκε κυρίως στη φάση της κατασκευής (κατασκευαστικοί συνεταιρισμοί και όχι συνεταιρισμοί κατοικίας), διασφαλίζοντας ειδικά προνόμια στα μέλη των συνεταιρισμών. Πιο πρόσφατα συνεταιριστικά εγχειρήματα στην Ιταλία αφορούν την επισκευή εγκαταλειμμένων κτιρίων ή εγχειρήματα αυτο-κατασκευής για τη στέγαση μεταναστών.

Σε χώρες με μεγάλα ποσοστά ιδιοκατοίκησης τα κινήματα ιδιοκατοίκων έχουν θεωρηθεί πολύ κομβικά. Έχουν μελετηθεί, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, ως εκφραστές του ιδανικού των προαστίων και θεωρείται ότι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη των βόρειοαμερικανικών πόλεων καθώς και στην αναπαραγωγή και επέκταση της μεσαίας τάξης (Davis 1990, Cox 1982), αν και αναγνωρίζεται ότι η τάξη των ιδιοκτητών δεν είναι ομοιογενής και ότι συγκροτείται στη βάση ανισοτήτων, σχέσεων εξουσίας και διαφορών. Τα ζητήματα για τα οποία κινητοποιούνται αφορούν συνήθως την ποιότητα ζωής στη γειτονιά (αιτήματα για υποδομές, σύνδεση με το κέντρο κτ), αλλά και αντιδράσεις ενάντια σε κινδύνους που απειλούν την τοπική κοινότητα, πχ έργα αναπλάσεων, χωροθετήσεις που μειώνουν την αξία γης ή ενάντια στην εγκατάσταση μεταναστών (Pursell 2001). Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι συντηρητικές οργανώσεις 'φορολογούμενων' που

⁵⁷ Οι λαϊκές καταλήψεις ήταν για πολλά χρόνια ένα χαρακτηριστικό φαινόμενο στις μεσογειακές πόλεις. Οι κινητοποιήσεις αυτές για 'το δικαίωμα στην πόλη' ήταν η έκφραση διαφορετικών φαντασιακών για την αστικοποίηση και τη ζωή στην πόλη των μετακινούμενων πληθυσμών, των εσωτερικών μεταναστών και των προσφύγων. Η Λεοντίδου θεωρεί ότι γύρω από τις πρακτικές καταλήψεων συγκροτήθηκε ένα μαζικό λαϊκό κίνημα πόλης για τη διεκδίκηση του αστικού χώρου. Καταλήψεις γίνονταν σε κενά κτίρια (και στην Ελλάδα τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης των προσφύγων), αλλά κυρίως σε περιαστικές αγροτικές εκτάσεις, όπου στη συνέχεια οι πρόσφυγες και οι φτωχοί των πόλεων οικοδομούσαν την κατοικία τους αγοράζοντας τη γη και χτίζοντας πέρα από το γράμμα του νόμου. «Μια παράγκα ένωνε όλη τη Νότια Ευρώπη [...] και με αυτή την έννοια η κατάληψη στην Ελλάδα την Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία, ήταν συγκρουσιακή, μία μορφή μαζικού κινήματος πολιτικής ανυπακοής από τα κάτω. Οι άνθρωποι αψηφούσαν την οικοδομική νομοθεσία και με αυτόν τον τρόπο αμφισβητούσαν την κρατική εξουσία. Τα κράτη ανέχονταν άρρητα αυτές τις πρακτικές τόσο σαν λύση στο στεγαστικό πρόβλημα όσο και σαν ανάχωμα στην κοινωνική αναταραχή» (Λεοντίδου 2009).

κινητοποιούνται ενάντια στην αύξηση της δημοτικής φορολογίας (ιδιοκράτοικοι εξίσου από τη μεσαία και εργατική τάξη και επιχειρηματίες) στη Μεγάλη Βρετανία που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ιδεολογική διαμάχη μεταξύ δημόσιου/ιδιωτικού για την παροχή βασικών υπηρεσιών (μεταξύ των οποίων και της δημοτικής κατοικίας) και της επικράτησης της ιδιοκατοίκησης, ακολουθώντας κυρίως στρατηγική παρέμβασης συμμετοχής στις τοπικές εκλογές (Lowe 1986).

Η πορεία της στεγαστικής πολιτικής εξελίσσεται παράλληλα με κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις και αγώνες που διεκδικούν και αυτενεργούν για να καλύψουν ανάγκες που αφήνει ακάλυπτες η δημόσια παρέμβαση, που αντιδρούν σε δημόσιες πολιτικές ή πρακτικές των οικονομικών συμφερόντων που οδηγούν σε χειροτέρευση των όρων διαβίωσης, ή που αμύνονται για να διαφυλάξουν την ασφάλεια και σταθερότητα της κατοικίας και της γειτονιάς τους. Βέβαια, η στεγαστική πολιτική όπως τελικά διαμορφώνεται σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες είναι πιο εύκολο να μελετηθεί, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τις κοινωνικές πιέσεις που πιθανά οδήγησαν ή επηρέασαν την τελική της μορφή κάθε φορά. Οι μεταλλαγές στις δημόσιες πολιτικές ενσωματώνουν ευρύτερες ιδέες που επικρατούν για την οικονομία και την κοινωνία σε κάθε εποχή. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη κρατικών παρεμβάσεων στην κατοικία έπαιξαν η αστική φιλανθρωπία, η ανάγκη για προστασία της δημόσιας υγείας, καθώς και ο φόβος για τις κοινωνικές εκρήξεις και τη διάδοση 'ανατρεπτικών' ιδεών στην εργατική τάξη. Αντίστοιχη επιρροή είχαν η φιλανθρωπία της χριστιανικής εκκλησίας (ιδιαίτερα επιδραστική στη Νότια Ευρώπη) και ο φόβος της διάδοσης του κομμουνισμού τη μεταπολεμική περίοδο. Ενώ πιο πρόσφατα η νεοφιλελεύθερη στροφή και η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας υπήρξε πολύ καθοριστική στις μεταλλαγές που συνέβησαν στις πολιτικές κατοικίας τα τελευταία 30 χρόνια (βλ. κεφάλαιο 4). Η συνθετότητα των αλληλεπιδράσεων, των συγκρούσεων και των παραγόντων που διαμορφώνουν και μετασχηματίζουν τη στεγαστική πολιτική και τις ευρύτερες συνθήκες πρόσβασης στην κατοικία σχετικοποιεί τη συζήτηση για την επιδραστικότητα και την επιτυχία (ή αποτυχία) των κοινωνικών κινημάτων. Δεν υποβαθμίζει όμως τη σημασία τους ως κρίσιμους ιστορικούς παράγοντες της κοινωνικής αλλαγής.

Σε σχέση με τον ανατρεπτικό τους χαρακτήρα, τα κινήματα για την κατοικία έχουν θεωρηθεί μερικά και προσανατολισμένα στην επίλυση υλικών ζητημάτων, με κύριο αίτημα την άμεση ή μεσοπρόθεσμη επίλυση των στεγαστικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει η συγκεκριμένη κινητοποιούμενη ομάδα (δηλαδή με ατομιστικά κίνητρα) και με περιορισμένες δυνατότητες ή επιθυμία μετασχηματισμού των όρων που αναπαράγουν τις στεγαστικές ανισότητες. Αντίστοιχα πολλές μελέτες έχουν αναδείξει την αδυναμία τέτοιων κινήματων να υπερβούν τα τοπικά όρια της κινητοποίησης και τη στενή οριοθέτησή τους (σε επίπεδο πολιτικών συμμαχιών και διεύρυνσης των ζητημάτων). Η κινητοποίηση με βάση επιμέρους ανάγκες και αιτήματα που σχετίζονται με τη βελτίωση των όρων πρόσβασης στην κατοικία ή την παροχή (ή προστασία) κατοικίας από το κράτος μπορεί να απαντηθεί εν μέρη (σε διαφορετικό βαθμό, χρονικότητα και ποιότητα) στα πλαίσια του συστήματος, μπορεί να 'απορροφηθεί' ή να ενσωματωθεί από διασπαστικές στρατηγικές των αρχών (με δημιουργία προνομίων, διαφορετικών απαντήσεων, αόριστων και προσωρινών λύσεων). Η εργαλειοποίηση και ενσωμάτωση των κινήματων και των συγκρούσεων είναι κατεξοχήν

χαρακτηριστικό της διαδικασίας εμπέδωσης του νεοφιλελεύθερου δόγματος, που καταφέρνει να 'εκσυγχρονίζεται' μέσα από δημιουργικές πρακτικές αντίστασης αφήνοντας λίγο περιθώριο για τη μετασχηματιστική και ανατρεπτική επίδραση κοινωνικών κινήματων και δράσεων (Mayer 2009). Σε πολλές περιπτώσεις οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές καταφέρνουν να εκμεταλλευτούν την κοινωνική δημιουργικότητα και αντίσταση για την εξαγωγή κέρδους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι καταλήψεις στέγης και οι εναλλακτικές πολιτισμικές πρακτικές που ενσωματώθηκαν στη λογική της προβολής των γειτονιών και των πόλεων. Είναι λοιπόν εγγενής η αντίφαση σε τέτοιου τύπου πρακτικές που μπορεί ταυτόχρονα να αμφισβητούν και να συγκρούονται με το κατεστημένο σύστημα, ή να συμβάλλουν στην ενίσχυση της ηγεμονίας του και την επέκταση των δομών που το αναπαράγουν.

Όπως είδαμε, οι διαφοροποιήσεις των κινήματων σχετίζονται και με τις διαφορετικές αναγνώσεις και παισιώσεις του προβλήματος της κατοικίας (που αποδίδονται οι ευθύνες και ποιες θεωρούνται οι κατάλληλες λύσεις). Η αντιφατική φύση της κατοικίας με τη διττή της λειτουργία ως εμπόρευμα και ως κοινωνικό αγαθό και ταυτόχρονα οι ανισότητες που (ανα)παράγει η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας πολλαπλασιάζει τις αντιφάσεις και τις συγκρούσεις (Hodkinson 2012). Έτσι ενώ βασική αιτία των στεγαστικών κρίσεων είναι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, ταυτόχρονα αυτές σχετίζονται με την παρέμβαση του κράτους και τη μαζική, γραφειοκρατική, πατερναλιστική παροχή στέγης. Η νεοφιλελεύθερη ρητορική συχνά μοιάζει να ταυτίζεται με κριτικές που έχουν ασκήσει τα κοινωνικά κινήματα από μια προοδευτική και ριζοσπαστική σκοπιά για τις μορφές και τους μηχανισμούς του καπιταλιστικού κράτους, αλλά και τις ανισότητες που παράγει, ειδικά όπως αυτό διαμορφώθηκε μέσα από το κράτος πρόνοιας. Έτσι, για παράδειγμα, το αίτημα για μικρότερα, ευέλικτα σχήματα παροχής υπηρεσιών, κοινωνικού ελέγχου και αυτοδιαχείρισης της διανομής των αγαθών και των υποδομών (όπως η κατοικία), μοιάζει να ταυτίζεται με τις νεοφιλελεύθερες προτάσεις για μικρότερο κράτος και μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων προς τους πολίτες, τονίζοντας την (ατομική) ευθύνη για την επίτευξη της ευημερίας. Παρόλα αυτά οι λόγοι αυτοί εκκινούν από εντελώς διαφορετικό αξιακό υπόβαθρο, ενώ οι προτάσεις για το πως θα αντιμετωπιστούν οι αντιφάσεις του καπιταλισμού είναι πολύ διαφορετικές. Σε σχέση με αυτές τις εντάσεις και αντιφάσεις οι αναγκαίες δημόσιες πολιτικές, αλλά και οι κατάλληλες μορφές πολιτικής δράσης για την υπέρβαση των στεγαστικών κρίσεων και τη βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών για το σύνολο των κατοίκων, κάθε άλλο παρά προφανής είναι.

Διλήμματα αναπτύσσονται και σε σχέση με τις προσπάθειες άμεσης απάντησης, στο εδώ και στο σήμερα, στα στεγαστικά προβλήματα (από-τα-πάνω, από-τα-κάτω, ή και μέσα από τη διαπλοκή τους), με την ανάγκη για συνολικότερους αγώνες για την αλλαγή των καπιταλιστικών σχέσεων που διαρκώς μετατοπίζουν (αλλά και βαθαίνουν), χωρικά και χρονικά, το πρόβλημα της κατοικίας. Το ερώτημα για τον ρόλο του κράτους και της δημόσιας παρέμβασης ως βασικό όχημα για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του συνόλου των κατοίκων – και ιδιαίτερα των πιο φτωχών και ευάλωτων – συγκρούεται συχνά με αιτήματα αυτο-οργάνωσης και «από τα κάτω» αυτόνομων και εναλλακτικών πρακτικών, όπως οι καταλήψεις στέγης ή οι συνεταιρισμοί κατοικίας. Σε πολλές περιπτώσεις προώθησης μεταρρυθμίσεων στον τομέα της κατοικίας αυτά τα ζητήματα

επανέρχονται στη συζήτηση και την κριτική που γίνεται από τα κινήματα. Είναι ταυτόχρονα χρήσιμοι άξονες για την κατανόηση των ορίων και των αντιφάσεων διαφορετικών λύσεων στο στεγαστικό πρόβλημα και των παραμέτρων που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τη διαμόρφωση αιτημάτων και εναλλακτικών προτάσεων (Hodkinson 2012:432). Σε κάθε περίπτωση, παραμένει το ερώτημα αν τα πραγματιστικά και προσανατολισμένα σε ανάγκες κινήματα κατοικίας ενάντια στην επιδείνωση των στεγαστικών προβλημάτων μπορούν να συμβάλλουν σε ευρύτερα ανατρεπτικά κινήματα και πώς;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 – Η περίοδος του νεοφιλελευθερισμού στη Νότια Ευρώπη: επιπτώσεις στην κατοικία

Ο όρος νεοφιλελευθερισμός χρησιμοποιείται για να περιγράψει την αναδιάρθρωση του παγκόσμιου καπιταλισμού και της οικονομικής δραστηριότητας τα τελευταία 30 με 40 χρόνια με βάση φιλελεύθερες και νεο-κλασικές οικονομικές προσεγγίσεις. Η αναδιάρθρωση αυτή δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση ουδέτερη, αποτέλεσε αντίθετα ένα ‘ταξικό σχέδιο’ για την ισχυροποίηση των συμφερόντων του παγκόσμιου (χρηματοπιστωτικού) κεφαλαίου (Harvey 2005, Waquant 2012). Έτσι, η περίοδος του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού εισήγαγε μια νέα περίοδο αναζήτησης πολιτικών και θεσμικών στρατηγικών και τακτικών για την επίτευξη μεγαλύτερων κερδών και παραγωγικότητας (ως απάντηση στην προηγούμενη διεθνή καπιταλιστική κρίση της δεκαετίας του ‘70 και του ‘80). Την ίδια περίοδο αυξήθηκαν οι ανισότητες σε σχέση με την κατανομή του πλούτου και η σταθεροποίηση, αν όχι υποβάθμιση των εισοδημάτων των μεσαίων και εργατικών τάξεων, που οδήγησε σε μια γενικευμένη επισφάλεια και ανασφάλεια για τη δυνατότητα κάλυψης των βασικών αναγκών.

Η παγκοσμιοποίηση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και οι διαφοροποιημένες επιπτώσεις που έχει στους τόπους και στους ιστορικά διαμορφωμένους κοινωνικούς σχηματισμούς παρουσιάζεται από την κυρίαρχη ιδεολογία ως ένα ‘φυσικό φαινόμενο’ στο οποίο τα κράτη και οι κοινωνίες οφείλουν να προσαρμοστούν, ενώ την υποστήριξη της επέκτασης της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης –και καθοδήγηση του μετασχηματισμού των εθνικών κρατών – ανέλαβαν ισχυροί υπερεθνικοί φορείς (ΔΝΤ, ΠΤ, ΠΟΕ, ΕΕ). Η διάδοση και εμπέδωση του νεοφιλελεύθερου δόγματος από την παγκόσμια στην τοπική κλίμακα, πραγματοποιείται μέσα από διαδικασίες ‘ταχείας μεταβίβασης τεχνογνωσίας’ και ‘τεχνικών δημόσιας πολιτικής και διακυβέρνησης’ (Peck and Theodore 2010), απαραίτητες για την κυριαρχία των συμφερόντων του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου σε όλο και περισσότερα πεδία της οικονομικής αλλά και κοινωνικής ζωής. Η αποδοχή της ιδεολογίας και της ρητορικής του νεοφιλελευθερισμού, όχι μόνο περιορίζει το περιθώριο ανάπτυξης δημόσιων κοινωνικών πολιτικών που έχουν τα κράτη, αλλά την ίδια στιγμή αλλάζει και (τις αντιλήψεις για) τη φύση και την έκταση αυτών των προβλημάτων, και την ικανότητα να διατυπωθούν εναλλακτικές (Clapham 2006).

Στις γεωγραφικές μελέτες εξετάζονται οι μηχανισμοί με τους οποίους εισάγεται και εδραιώνεται ο νεοφιλελευθερισμός ως καθοδηγητική αρχή, αναδεικνύοντας τη χρονικά και χωρικά

διαφοροποιημένη διαδικασία νεοφιλελευθεροποίησης και τις επιπτώσεις της, στα διαφορετικά τοπικά και συγκεκριμένα πλαίσια. Η γεωγραφία είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει το πώς αρθρώνεται ο νεοφιλελευθερισμός σε πολλαπλές, αλληλοδιαπλεκόμενες γεωγραφικές κλίμακες, από και προς, το περιφερειακό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο (Brenner 1999, Peck and Tickell 2002), ενώ η διαδικασία μετασχηματισμού της πολιτικής στα διαφορετικά πλαίσια είναι αμφίδρομη, καθώς οι συγκεκριμένες αλλαγές ενσωματώνονται, αλλά και μεταμορφώνονται από τις τοπικές και εθνικές πρακτικές (Dodson 2006). Η εδραίωση του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος εξελίσσεται, χρονικά και χωρικά, μέσα από διαδοχικές φάσεις καταστροφής (roll-back) προηγούμενων ισορροπιών και δομών (στις σχέσεις εξουσίας και κοινωνικών συμβολαίων, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στον ρόλο του κράτους και το κράτος πρόνοιας), και επαναθέσμησης, δημιουργίας (roll-out) νέων σχηματισμών στη βάση των αρχών της ελεύθερης αγοράς και της ατομικής επιδίωξης της ευημερίας. Δεν πρόκειται λοιπόν για μια ομοιογενή και προδιαγεγραμμένη πορεία νεοφιλελευθεροποίησης, αλλά για μια δυναμική διαδικασία παραγωγής (και αναπαραγωγής) διαφοροποιημένων υβριδικών μορφών "υπαρκτού νεοφιλελευθερισμού" όπως καθορίζονται από χωρο-χρονικά καθορισμένες τοπικές ιδιαιτερότητες, θεσμούς, πολιτικές, δομές και σχέσεις εξουσίας (Brenner and Theodor 2002, Brenner et al 2010). Η συμβολή των γεωγραφικών προσεγγίσεων είναι σημαντική καθώς στοχεύουν στο να εντοπίσουν στον χώρο και τον χρόνο, τους μηχανισμούς και τους δρώντες που προωθούν πολιτικές και ρητορικές που ενισχύουν τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία, αποδομώντας τον κυρίαρχο λόγο που αναφέρεται στον νεοφιλελευθερισμό ως μια ασαφή, απροσδιόριστη υπερδύναμη που καθοδηγείται από τις αχωρικές και απρόσωπες αγορές.

Βασικές αρχές του νεοφιλελεύθερου προγράμματος είναι σύμφωνα με τον Jessor (2002) η *απελευθέρωση* (η προώθηση του ελεύθερου ανταγωνισμού και της κυριαρχίας της αγοράς), η *απορρύθμιση* (ο περιορισμός του κανονιστικού ρόλου της νομοθεσίας, η απομάκρυνση από τον αναδιανεμητικό ρόλο κράτους και η μεταφορά αρμοδιοτήτων στον ιδιωτικό τομέα), η *ιδιωτικοποίηση* (το ξεπούλημα της δημόσιας περιουσίας), η εισαγωγή της *λογικής της αγοράς* σε έναν αποδυναμωμένο δημόσιο τομέα, η διεθνοποίηση της οικονομίας (απελευθερώνοντας τις εισροές και εκροές) και η μείωση των άμεσων φόρων (ενίσχυση της καταναλωτικής προτίμησης και ενθάρρυνση της επιχειρηματικής δραστηριότητας και των επενδύσεων). Παρά τις διατυπώσεις σχετικά με την απόσυρση του κράτους την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, το κράτος διατηρεί την εξουσία όχι μόνο να καθορίζει τον βαθμό δραστηριοποίησης του, αλλά και να διαμορφώνει το διαλογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο σχεδιάζονται και εφαρμόζονται οι πολιτικές. Το κράτος παραμένει ο βασικός παράγοντας που καθορίζει την ιδεολογική και ρητορική παραγωγή σε σχέση με την κοινωνική πολιτική, όπως αποτυπώνεται στον κυρίαρχο λόγο, την παραγωγή νομοθετικών κειμένων και την εφαρμογή εργαλείων πολιτικής, *ακόμη και όταν αλλάζουν οι συγκεκριμένες πρακτικές μέσω των οποίων κυβερνά* (Dodson 2006).⁵⁸

⁵⁸ Για παράδειγμα σε σχέση με τη στεγαστική πολιτική, ακόμη και αν ο προσανατολισμός του κράτους είναι στη στήριξη αγοραίων λύσεων στον τομέα της κατοικίας (δηλαδή η μη άμεση κρατική παρέμβαση), δεν παύει να είναι το κράτος που καθορίζει το με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό θα γίνει αυτό.

Το νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα στις διαφορετικές οικονομίες και μοντέλα αστικής ανάπτυξης προχώρησε με διαφορετικούς τρόπους, έμμεσους (όπως η επιχειρηματική λογική αστικής ανάπτυξης, ο ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων για την προσέλκυση κεφαλαίων)⁵⁹ ή άμεσους (όπως τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής που επιβλήθηκαν σε μια σειρά από χώρες, αρχικά του λεγόμενου τρίτου κόσμου και πιο πρόσφατα ακόμη και σε Ευρωπαϊκές χώρες). Η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού πέρα από ένα ισχυρό οικονομικό δόγμα έχει επιβληθεί και μέσα από ισχυρούς ιδεολογικούς μηχανισμούς που διαμορφώνουν υποκειμενικότητες και αντιλήψεις, μέσα από διαδικασίες ενοχοποίησης και ταύτισης με τη μετασχηματιστική του διαδικασία (τεχνολογίες του εαυτού, βιοπολιτική, κυβερνησιμότητα), κατά αναλογία με τον τρόπο που το κράτος πρόνοιας είχε πετύχει συναίνεση ενσωματώνοντας και παρέχοντας προνόμια σε ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες, αποκλείοντας άλλες. Παράλληλα εξελίσσεται και επαναπροσδιορίζεται η ρητορική που στηρίζει τις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, από μια οικονομική θεωρία για την ελεύθερη αγορά, στην προπαγάνδισή της ανάγκης για ενδυνάμωση, ενεργοποίησης και ανάληψης της πρόνοιας από τους πολίτες, ή στην πιο πρόσφατη ρητορική της κρίσης για την επιβολή προγραμμάτων δημοσιονομικής λιτότητας, τη μαζική περικοπή κοινωνικών δαπανών, τον περαιτέρω περιορισμό των δημόσιων προϋπολογισμών και την ‘αναγκαία’ περιστολή δικαιωμάτων και κεκτημένων (Mayer and Künkel 2012:12).

4.1 Κύριες τάσεις νεοφιλελευθεροποίησης του στεγαστικού τομέα

Η κατοικία αποτέλεσε ιδανικό πεδίο για την υλοποίηση των νεοφιλελεύθερων προσεγγίσεων, καθώς σε μεγάλο βαθμό η παροχή κατοικίας σε όλες τις χώρες γίνεται από την αγορά, και επιπλέον η δημόσια παρέμβαση στον τομέα (είτε με κατασκευαστικά προγράμματα, είτε με επιδοτήσεις) απαιτεί μεγάλη δημόσια χρηματοδότηση. Αντίθετα με τη μεταπολεμική περίοδο όπου αναγνωρίζεται η κοινωνική αξία της κατοικίας, πάνω από τις ατομικές προτιμήσεις, και αποτελεί αντικείμενο των δημόσιων πολιτικών του κράτους, την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού επικρατεί η άποψη ότι η κατοικία πρέπει να αντιμετωπίζεται αντίστοιχα με οποιοδήποτε άλλο οικονομικό προϊόν, και η πρόσβαση σε αυτή να γίνεται μέσα από την ‘ελεύθερη’ αγορά. Τα συμφέροντα των επενδυτών, του κτηματομεσιτικού, κατασκευαστικού και χρηματοπιστωτικού κλάδου, κυριάρχησαν εις βάρος κοινωνικών προτεραιοτήτων της στεγαστικής πολιτικής, έτσι όπως είχαν διαμορφωθεί τη μεταπολεμική περίοδο (Rolnik 2009). Έτσι, ανεξάρτητα από τον βαθμό ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, και τις ισορροπίες μεταξύ κράτους, αγοράς και οικογένειας – όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω για τις τρεις υπό μελέτη χώρες – την περίοδο αυτή καθοδηγητική αρχή υπήρξε η απελευθέρωση της αγοράς κατοικίας και η προώθηση αγοραίων απαντήσεων στα στεγαστικά προβλήματα. Η σημερινή στεγαστική κρίση έχει τις ρίζες της σε μεγάλο βαθμό και στις διεθνείς, περιφερειακές και τοπικές πολιτικές για την κατοικία που επικράτησαν τα τελευταία χρόνια, και με τις οδηγίες των ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών (Harvey 2012).

⁵⁹ Για τις μεταλλαγές στις αστικές πολιτικές και στο κράτος πρόνοιας από τη δεκαετία του ‘80 και τη νεοφιλελεύθερη στροφή, τον ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων για την προσέλκυση διεθνών κεφαλαίων και τα νέα μοντέλα αστικής διακυβέρνησης στην Ευρώπη βλ. Mayer and Hamel 2000, Swyngedouw et al 2002, Kazepov 2005.

Οι βασικές κατευθύνσεις που επικράτησαν στο ιδεολογικό και ρητορικό επίπεδο σε σχέση με την κατοικία είναι ο *περιορισμός του ρόλου του κράτους* στην παροχή κατοικίας – με περικοπή των δημόσιων δαπανών, μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στον ιδιωτικό ή τρίτο τομέα και στην τοπική αυτοδιοίκηση –, η *διευκόλυνση της ιδιωτικής χρηματοδότησης* της αγοράς κατοικίας για όλο το φάσμα των εισοδημάτων και η *στροφή στην ατομική ιδιοκτησία και την ιδιοκατοίκηση*. Οι παραπάνω αλλαγές διευκολύνθηκαν (στην ουσία μπόρεσαν να υλοποιηθούν) από την απελευθέρωση και *επέκταση του χρηματοπιστωτικού τομέα* και των στεγαστικών υποθηκών που εξισορρόπησαν από τη μεριά της ζήτησης τη μείωση της καταναλωτικής δύναμης των νοικοκυριών (εξαιτίας της σταθεροποίησης ή/και μείωσης των εισοδημάτων σε σχέση με τον συνολικότερο ρυθμό ανάπτυξης) και από τη μεριά της παροχής τη μείωση των δημόσιων επενδύσεων και επιδοτήσεων στην κατασκευή (Whitehead 2012). Ταυτόχρονα, η απελευθέρωση πλασματικών κεφαλαίων μέσω του δανεισμού, επέτρεψε στα κράτη (σε όλα τα επίπεδα) να αναπτύξουν προγράμματα δημόσιων επενδύσεων για υποδομές και εντατικοποίηση της κατασκευής, και σε κάποιες περιπτώσεις να συντηρήσουν κοινωνικά προγράμματα τα οποία δεν μπορούσαν πλέον να καλυφθούν από τον εθνικό προϋπολογισμό.

Στο τοπικό επίπεδο αυτές οι αλλαγές οδήγησαν στον ανασχηματισμό των στεγαστικών αγορών στις πόλεις (Brenner and Theodor 2002), τη μείωση των δημόσιων επενδύσεων για προγράμματα κοινωνικής κατοικίας (νέες κατασκευές, διαχείριση ή επανάχρηση), τη μαζική ιδιωτικοποίηση της δημόσιας περιουσίας, και σε μεγάλο βαθμό της κοινωνικής κατοικίας (στην Ανατολική Ευρώπη και την Αγγλία), τη στροφή από την επιδότηση της κατασκευής (επιδοτήσεις προσφοράς, σε κατασκευαστές κατοικίας και έλεγχος της παραγωγής), στις ατομικές επιδοτήσεις (εξατομικευμένη επιδότηση νοικοκυριών, επιδότηση κατανάλωσης ιδιαίτερα για αγορά κατοικίας), στις νέες μορφές συνεργασίας ιδιωτικού δημοσίου, στην απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού στεγαστικού τομέα και την εξάλειψη των προστατευμένων, εναλλακτικών κυκλωμάτων χρηματοδότησης της κατοικίας (Whitehead 2012).

Παρά τις δια-κρατικές διαφορές και τις διαφορετικές παραδόσεις στα στεγαστικά συστήματα, είναι κοινή διαπίστωση ότι οι παραπάνω αλλαγές είχαν σαν αποτέλεσμα τη ραγδαία αύξηση των τιμών κατοικίας και τον περιορισμό των εναλλακτικών επιλογών πρόσβασης σε φτηνή κατοικία για τα πιο φτωχά στρώματα και σταδιακά και για τις μεσαίες τάξεις. Η επιβάρυνση του κόστους κατοικίας στον μηνιαίο προϋπολογισμό των νοικοκυριών αυξήθηκε σημαντικά, ενώ ο δανεισμός για απόκτηση στέγης για τους νέους και τους πιο φτωχούς συνεπάγεται τη δια βίου υπερχρέωση, συχνά με επαχθείς όρους. Παράλληλα, σε όλες τις πόλεις της Ευρώπης παρατηρούνται εντεινόμενα φαινόμενα χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού και πόλωσης μεταξύ των «ενταγμένων» και των «αποκλεισμένων», και την αύξηση του αριθμού των αστέγων (Doherty 2003). Όλο και περισσότερο, ακόμη και σε χώρες με μεγάλη παράδοση σε δημόσιες πολιτικές κατοικίας, η παροχή ή υποστήριξη της κατοικίας βασίζεται σε κοινωνικούς θεσμούς όπως η οικογένεια ή τα δίκτυα αλληλεγγύης, ενώ άτυπα κανάλια παροχής κατοικίας αποκτούν όλο και μεγαλύτερη βαρύτητα για τη στέγαση των αποκλεισμένων, ιδιαίτερα των μεταναστών.

Σε επίπεδο ρητορικής επικράτησε η λογική της 'ελεύθερης επιλογής' (ιδιαίτερα από τη μεριά των πιο εξασφαλισμένων μεσαίων στρωμάτων), ενώ ταυτόχρονα δημογραφικές αλλαγές λόγω της γήρανσης του πληθυσμού, της αύξησης του αριθμού των νοικοκυριών και των μεταναστευτικών ροών δημιούργησαν νέες ανάγκες για κατοικία. Ο περιορισμός των δημόσιων δαπανών, παράλληλα με τον περιορισμό της φορολόγησης του πλούτου, οδήγησε στην εστίαση των δημόσιων κοινωνικών πολιτικών σε αυτούς που έχουν περισσότερη ανάγκη, στις πλέον ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού. Κεντρικό κριτήριο για την εφαρμογή συγκεκριμένων πολιτικών είναι η εκτίμηση του κόστους-οφέλους και η επιταγή της αποδοτικότητας (και όλο και περισσότερο της ανταποδοτικότητας). Είναι χαρακτηριστικό ότι όλο και περισσότερο, η κατοικία ως πεδίο δημόσιας παρέμβασης αποτελεί αντικείμενο των οικονομικών επιτελείων και κρατικών οργανισμών, παρά εξειδικευμένων στεγαστικών υπηρεσιών (Clapham 2006).

4.1.1 Ρόλος του κράτους, ιδιοκατοίκηση και χρηματιστικοποίηση της κατοικίας

Η αλλαγή του ρόλου του κράτους, που περιγράψαμε παραπάνω, μετά τη δεκαετία του '90 επιβεβαιώνεται από διακρατικές μελέτες κατοικίας στην Ευρώπη (Doherty et al 2002-2005) και τις αγγλοσαξωνικές χώρες (Dodson 2006). Αναδεικνύονται παράλληλα οι διαφοροποιημένες επιδράσεις και ο άνισος τρόπος επέκτασης του παγκοσμιοποιημένου νεοφιλελευθερισμού, αλλά και οι διαφορετικοί ρόλοι και μηχανισμοί που ανέπτυξαν τα κράτη αναδιοργανώνοντας, μεταλλάσσοντας και τροποποιώντας προηγούμενες θεσμικές δομές και διατηρώντας σημαντικές ιστορικές συνέχειες και τοπικές διαφοροποιήσεις.

Αυτό που αλλάζει σίγουρα είναι η επικράτηση αγοραίων λογικών και η στροφή του κράτους από παροχέα και εγγυητή του γενικού καλού και της κοινωνικής πρόνοιας σε διευκολυντή και ρυθμιστή των νέων ιδιωτικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Ο ρόλος του κράτους στράφηκε στη δημιουργία και προβολή ελκυστικών πλαισίων για την προσέλκυση επενδύσεων του διεθνούς κεφαλαίου στον αστικό χώρο, σε κτηματομεσιτικές αγορές και προγράμματα αστικής ανάπτυξης (Brenner and Theodor 2002, Dodson 2006). Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου το κράτος διακηρυκτικά αναγνωρίζει το στεγαστικό ζήτημα ως πρόβλημα και αξιολογεί την ανάγκη παρέμβασης για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών, οι λύσεις αναζητούνται σε συμπράξεις δημοσίου ιδιωτικού όπου το κράτος παρέχει γη και διευκολύνει τη ρύθμιση της παραγωγής κατοικίας από τον ιδιωτικό τομέα. Σε αυτή τη νέα σχέση δημοσίου ιδιωτικού μοιάζει να παγιδούνται αιτήματα για περισσότερη κοινωνική κατοικία τα οποία αποτελούν αφορμή (και νομιμοποίηση) για την προώθηση νέων τρόπων εκχώρησης δημόσιων αρμοδιοτήτων και δημόσιων πόρων στο ιδιωτικό κεφάλαιο, όπως θα δούμε παρακάτω στην Ιταλία και την Ισπανία.

Η δημόσια κατοικία αντιμετωπίστηκε ως μέρος ενός παρωχημένου και ιδιαίτερα επιβαρυντικού κράτους πρόνοιας καθώς και ως το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των προβλημάτων της μοντέρνας πολεοδομίας. Η συλλήβδην απόρριψη της κοινωνικής κατοικίας – παρόλο που εν μέρη εδράζεται σε πραγματικές εμπειρίες του μοντερνιστικού μοντέλου ιδιαίτερα στις χώρες του σοσιαλιστικού μπλοκ, αλλά και της Γαλλίας και της Αγγλίας – είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα

της ιδεολογικής επίδρασης της νεοφιλελεύθερης θέσης ότι «η αγορά είναι καλή, το δημόσιο είναι κακό» (Doherty et al 2005). Σήμερα η κοινωνική κατοικία στιγματίζεται ως η κατοικία για τους φτωχούς και τις αποκαλούμενες 'περιθωριακές' ομάδες. Αυτή η αντίληψη έχει σημαντικές επιπτώσεις στον σχεδιασμό πολιτικών και τις επιλογές των κρατών για τη στέγη, καθώς και για τις κοινωνικές αντιλήψεις για την κοινωνική και δημόσια κατοικία (Rolnik 2009). Επιπλέον η απελευθέρωση της αγοράς ενοικίων και η κατάργηση των νόμων προστασίας των ενοικιαστών είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των εξώσεων σε πολλές χώρες.

Την ίδια στιγμή η ιδιοκατοίκηση προωθήθηκε ως το μοναδικό 'αποδεκτό' μοντέλο πρόσβασης στην κατοικία, ενώ τα κράτη εξακολούθησαν να διευκολύνουν (και να επιδοτούν) την ιδιοκατοίκηση, όχι μόνο για τα χαμηλά εισοδήματα (Ronald 2008, Bernardi and Poggio 2004, για Ιταλία Bernardi and Poggio 2004, Poggio 2006, για Ισπανία Cabre Pla y Modenes Cabrerizo 2004). Την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού η πρόσβαση στην κατοικία εντάσσεται σε ένα γενικότερο ασαφές και επισφαλές πλαίσιο όπου τα ρίσκα είναι εξατομικευμένα. Η ιδιοκατοίκηση την περίοδο της κοινωνίας του ρίσκου δεν συνοδεύεται από την εργασιακή και οικονομική σταθερότητα που χρειάζεται, ενώ η στροφή του κράτους προς ένα πιο εμπορευματοποιημένο πλαίσιο λειτουργίας της παραγωγής και διάθεσης της κατοικίας εκθέτει όλο και περισσότερο τα νοικοκυριά σε στεγαστική επισφάλεια και ανέχεια. Η ιδιοκατοίκηση συνδέεται με την ανάπτυξη μιας 'επενδυτικής κουλτούρας' και την εμπλοκή σε χρηματοδοτικούς μηχανισμούς που απαιτούν από τον ιδιοκάτοικο να λειτουργεί σαν 'επιχειρηματικός επενδυτής' (Ronald 2008:77).

Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης θεωρούνται παραδοσιακά χώρες ιδιοκατοίκων, καθώς από πολύ νωρίς εφαρμόστηκαν πολιτικές και προγράμματα επιδοτήσεων και προώθησης της ιδιοκατοίκησης. Τις τελευταίες δεκαετίες όμως, ως αποτέλεσμα της γενικευμένης στήριξης της ιδιοκατοίκησης και ιδιωτικοποίησης του δημόσιου οικιστικού αποθέματος (που συνέβη με διαφορετικό τρόπο και διαφορετική χρονικότητα στην κάθε χώρα), ο δείκτης ιδιοκατοίκησης ανέβηκε αισθητά σε πολλές χώρες, διαμορφώνοντας έναν αρκετά υψηλό μέσο όρο στο σύνολο των Ευρωπαϊκών χωρών. Οι νεοφιλελεύθερες επιλογές έχουν έναν σχεδόν ομογενοποιητικό ρόλο για την κατάσταση των στεγαστικών συστημάτων και τις επιλογές για πρόσβαση στην κατοικία στην κάθε χώρα. Αν και για αρκετά χρόνια αυτή η πολιτική παρείχε θετικά αποτελέσματα για ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού (κυρίως μεσαία στρώματα με σταθερή εργασία και εισόδημα), είχε σημαντικές αρνητικές συνέπειες για τμήματα του πληθυσμού για τα οποία *περιορίστηκαν ή αποκλείστηκαν οι εναλλακτικές επιλογές*. Η επέκταση της ιδιοκατοίκησης συνέβη ταυτόχρονα με την απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ενώ στα πλαίσια αυτά η στεγαστική πίστη απέκτησε πολύ σημαντικό ρόλο για την πρόσβαση στη στέγη, οδηγώντας σταδιακά στη χρηματοπιστωτικοποίηση της κατοικίας.

Η χρηματοπιστωτικοποίηση είναι ένας τρόπος συσσώρευσης κατά τον οποίο το κέρδος προκύπτει όλο και περισσότερο μέσα από χρηματιστικά κανάλια παρά μέσα από τις συναλλαγές και την παραγωγή εμπορευμάτων (Aalberts 2008). Θεωρείται μια συστημική μεταλλαγή του καπιταλισμού που επεκτάθηκε σταδιακά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες. Η πρόσφατη κρίση απλώς αποκάλυψε το βαθμό στον οποίο το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο έχει καταστεί κομβικό στις οικονομικές

δραστηριότητες σε εθνικό και σε παγκόσμιο επίπεδο. Η διαδικασία αυτή υποστηρίχθηκε από σημαντικές θεσμικές μεταρρυθμίσεις (που συμβαίνουν στο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο) του νεοφιλελευθερισμού, την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και του χρηματοπιστωτικού τομέα, και τη μετατροπή των κεντρικών τραπεζών σε ρυθμιστές της οικονομίας. Επηρέασε το σύνολο της οικονομίας, καθώς τόσο οι επιχειρήσεις (ακόμη και σε τομείς που παραδοσιακά δεν βασιζόνταν στον δανεισμό), όσο και τα εισοδήματα των νοικοκυριών μετατρέπονται σε πηγές άντλησης κεφαλαίων και κέρδους για τις τράπεζες. Την ίδια περίοδο η πρόσβαση ατόμων και νοικοκυριών σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες (κατοικία, εκπαίδευση, υγεία κ) εξαρτήθηκε από την πρόσβαση στον δανεισμό⁶⁰ (Laravitsas 2013). Ο ρόλος του κράτους υπήρξε κρίσιμος και σε αυτές τις διαδικασίες καθώς είναι το κράτος που ρυθμίζει τα όρια και τη λειτουργία του χρηματιστικού συστήματος και της αγοράς δανείων.

Η κατοικία αποτέλεσε κεντρικό πεδίο αυτών των μετασχηματισμών και ο δανεισμός των νοικοκυριών για στέγαση το μεγαλύτερο ποσοστό του ιδιωτικού δανεισμού σε όλες τις χώρες. Η στροφή του συσσωρευμένου κεφαλαίου στα ακίνητα την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού μετέτρεψε την κατοικία σε επενδυτικό προϊόν, ενώ ο 'κοινωνικοποίηση' του δανεισμού συνέβαλε στην αύξηση των τιμών ακινήτων (Rolnik 2009).⁶¹ Η υποθήκευση των ακινήτων όμως την περίοδο αυτή δεν αποτελεί μόνο εργαλείο για τη χρηματοδότηση της πρόσβασης σε κατοικία (ή της επένδυσης σε ακίνητα), αλλά σε μεγάλο βαθμό μέσο για την ίδια την ανατροφοδότηση της χρηματιστική αγοράς μέσω της τιτλοποίησης των δανείων.⁶² Οι τοπικές αγορές ακινήτων και η παγκόσμια χρηματιστική αγορά αλληλοεξαρτήθηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό (Aalberts 2008:151). Έτσι η κατοικία έφτασε να συνδέει με κρίσιμο και δραματικό τρόπο την καθημερινότητα των ατόμων με την κατάσταση της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά και αντίστροφα η παγκόσμια οικονομία εξαρτάται όλο και περισσότερο από τις τοπικές αγορές κατοικίας (Harvey 2012).

Σταδιακά από τη δεκαετία του '80, αλλά κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90 τα νοικοκυριά στράφηκαν προς μια σειρά από διαθέσιμα χρηματοπιστωτικά προϊόντα αποταμίευσης και δανεισμού (μετοχές, αμοιβαία κεφάλαια, συνταξιοδοτικά σχέδια, ενυπόθηκα δάνεια, πιστωτικές

⁶⁰ Η χρηματιστικοποίηση των νοικοκυριών συνδέεται με την αύξηση της ανισότητας των εισοδημάτων και με την απόσυρση των δημόσιων παροχών σε μια σειρά από υπηρεσίες. Η κατανάλωση των νοικοκυριών ιδιωτικοποιείται και διαμεσολαβείται από το χρηματοπιστωτικό σύστημα, διοχετεύοντας ταυτόχρονα τις αποταμιεύσεις και το εισόδημά τους σε χρηματοπιστωτικά προϊόντα (Laravitsas 2013).

⁶¹ Το 1993 μια σημαντική μελέτη της Παγκόσμιας τράπεζας "Κατοικία:διευκολύνοντας τις αγορές να δουλέψουν" αποτέλεσε την επιτομή της νέας στροφής στις πολιτικές κατοικίας, με επιχειρήματα για το πόσο σημαντικός για την οικονομία μπορεί να γίνει ο τομέας της κατοικίας, και οδηγίες προς τις κυβερνήσεις για να την εφαρμογή των κατάλληλων πολιτικών (Rolnik 2009).

⁶² Τιτλοποίηση των ενυπόθηκων δανείων ονομάζεται η διαδικασία μετατροπής των ενυπόθηκων δανείων (εξασφαλισμένες δανειακές υποχρεώσεις) σε τίτλους (χρηματιστικά παράγωγα) που πωλούνται στη συνέχεια σε θεσμικούς επενδυτές (επενδυτικές εταιρίες, ασφαλιστικά ταμεία). Έτσι το κέρδος σε αυτή την αγορά δεν σχετίζεται με την πραγματική παραγωγή και τις συναλλαγές, αλλά με την αύξηση του δανεισμού των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων (Harvey 2012). Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη άποψη η τιτλοποίηση οδήγησε στη διεύρυνση της αγοράς ακινήτων, στην ανάπτυξη μιας μεγάλης ποικιλίας επενδυτικών προϊόντων και αύξησε τη ρευστότητα κεφαλαίων και τις ροές τους σε παγκόσμιο επίπεδο. Η επένδυση σε τίτλους σύμφωνα με αυτή την άποψη είναι πιο διαφανής (άρα πιο σίγουρη) αφού τα προϊόντα τυποποιούνται μέσα από τις διαδικασίες εκτίμησης/αξιολόγησης (Aalberts 2008) και επιπλέον οι επενδύσεις σε άυλους τίτλους έχουν κοινωνική ανταποδοτικότητα καθώς η διευκόλυνση της ροής των κεφαλαίων διευκολύνει την επιστροφή τους με μορφή επενδύσεων στο τοπικό επίπεδο (Τριανταφυλλόπουλος 2009). Και οι δύο αυτές υποθέσεις διαψεύστηκαν με το ξέσπασμα της κρίσης καθώς αποκαλύφθηκε η κρίσιμη αλληλεξάρτηση των τοπικών αγορών με τις χρηματιστικές αξίες και η επίδραση της αύξησης των τιμών στις τοπικές οικονομίες.

κάρτες κλπ.) με αντίστοιχη επενδυτική λογική με αυτή των επιχειρήσεων και με στόχο τη διασφάλιση μελλοντικών κεφαλαίων (και ως απάντηση στην απορρύθμιση του κοινωνικού κράτους και της κοινωνικής ασφάλισης), αυξάνοντας ταυτόχρονα την έκθεσή τους σε ρίσκο αλλά μεγεθύνοντας και τις οικονομικές ανισότητες. Σε αυτή τη διαδικασία τα ακίνητα παγκοσμίως αποτελούν το μεγαλύτερο περιουσιακό στοιχείο των νοικοκυριών, τα οποία πλέον μετά από σχεδόν δύο δεκαετίες ανάπτυξης χρηματοπιστωτικών προϊόντων, σε μεγάλο βαθμό συνδέθηκαν με το χρέος των νοικοκυριών προς τις τράπεζες και τις επενδυτικές εταιρίες. Παράλληλα στις χρηματιστικοποιημένες οικονομίες οι αξίες των ακινήτων (όπως αθροίζονται στη συνολική περιουσία και πιστοληπτική ικανότητα των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων) αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα στον συνολικό κύκλο των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Η επέκταση του δανεισμού μετατρέπει τους κατοίκους σε “μικρούς επενδυτές” που οφείλουν να διαχειριστούν και να αποδεχτούν το ρίσκο που ενέχει η δέσμευση του μελλοντικού εισοδήματός τους σε χρηματοπιστωτικά προϊόντα.⁶³ Έτσι, η διαδικασία νεοφιλελευθεροποίησης, με την απόσυρση του κράτους ως εγγυητή της ευημερίας (ανεξάρτητα από τον βαθμό ανάπτυξης των κρατών πρόνοιας), συνέβαλλε στην επικράτηση της λογικής των ατομικών επιλογών και της επέκτασης του ρίσκου για την κάλυψη βασικών αναγκών.

Η χρηματιστικοποίηση της κατοικίας δεν είναι απλά μια τεχνολογική μεταβολή της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, αλλά ταυτόχρονα ένα βαθιά πολιτικό σχέδιο που αφορά στην εξαγωγή κεφαλαίων από τους ιδιοκτήτες προς τους χρηματιστικούς επενδυτές (Aalberts 2009:152). Επιπλέον, η πρόσβαση σε κατοικία μέσω του δανεισμού έχει ισχυρά ταξικό πρόσημο, καθώς η πρόσβαση σε δανειοδότηση και οι στεγαστικές ευκαιρίες/επιλογές είναι απολύτως άνισες, εις βάρος των χαμηλών εισοδημάτων και των πιο αποκλεισμένων ομάδων που δανείζονται με τους χειρότερους όρους, συχνά με ρατσιστικά κριτήρια.⁶⁴ Τέλος, η υπερχρέωση αποτελεί μια νέα βιοπολιτική συνθήκη ελέγχου, εξατομίκευσης και εκφοβισμού που εκτυλίσσεται σε όλες τις διαστάσεις στη συγκυρία της κρίσης, τη νέα επιθετική φάση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, ως μέσο για την κανονικοποίηση της λιτότητας και της αυταρχικοποίησης της δημοκρατίας.

«[...]Η νεοφιλελεύθερη πειθαρχία τείνει να διεισδύσει σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής. [...] Με τη νεοφιλελεύθερη «ιδιωτικοποίηση» του κινδύνου, οι κοινωνικές σχέσεις εξουσίας έχουν «φυσικοποιηθεί» πλήρως σε μία σύνθετη καθημερινότητα: κάθε υποκείμενο ορίζει τις επιλογές του και έτσι είναι υπεύθυνο για τις «ατυχίες» του. [...] Η ανάληψη ενός δανείου μειώνει τη δυνατότητα «φυγής» από τη μισθωτή σχέση, ενώ περιορίζονται τα

⁶³ Την προηγούμενη περίοδο οι ιδιοκάτοικοι και ιδιοκτήτες ακινήτων είδαν την περιουσία τους να αυξάνεται λόγω της αύξησης των τιμών των ακινήτων περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο μέσο προσωπικής συσσώρευσης κεφαλαίου, ενώ σε πολλές χώρες η παράλληλη συμπίεση των μισθών και των εισοδημάτων, μετέτρεψε την αύξηση των τιμών των ακινήτων στον πραγματικό κινητήρα της οικονομίας (Aalberts 2009:157).

⁶⁴ Τα ταξικά και ρατσιστικά χαρακτηριστικά του δανεισμού με εξοντωτικούς όρους αποκαλύφθηκαν σε όλο τους το μέγεθος την περίοδο της κρίσης, τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ισπανία. Στις ΗΠΑ πάνω από τα μισά δάνεια σε μειονοτικές περιοχές ήταν ληστρικά (predatory), σε αντίθεση με τις γειτονίες λευκών που ήταν 22% (Aalberts 2009). Αντίστοιχα, στην Ισπανία οι τράπεζες και τα κυκλώματα μεισιτών εφάρμοσαν μια σειρά από καταχρηστικές ρήτρες και όρους σε συμβόλαια, ιδιαίτερα μεταναστών και χαμηλών εισοδημάτων, όπως οι αλυσιδωτές υποθήκες, η υπερτιμολόγηση και (Colau y Alemany 2012).

περιθώρια διαπραγμάτευσης και αντίστασης εντός της μισθωτής σχέσης.[...]»
(Σωτηρόπουλος 2009)

Μέχρι σήμερα, οι απαντήσεις στο πρόβλημα του ρίσκου που ενέχει η χρηματοδότηση της κατανάλωσης μέσω του δανεισμού παραμένουν επίμονα προσκολλημένες στο δόγμα της ελεύθερης αγοράς, και προσπαθούν να ενισχύσουν περαιτέρω τον ανταγωνισμό (πχ μεταξύ τραπεζικών προϊόντων), να αλαφρύνουν τη μηνιαία επιβάρυνση (επιμηκύνοντας τον χρόνο αποπληρωμής ή επιδοτώντας μέρος του κόστους) και να προσφέρουν καλύτερη ενημέρωση και πληροφόρηση στον καταναλωτή. Επιπλέον, το κράτος περιορίζεται σε διαιτητή και αξιολογητή της κατάστασης του δανειολήπτη, κατευθύνοντας τα νοικοκυριά στις επιλογές που έχουν. Χωρίς να αμφισβητείται η εξατομίκευση της ευθύνης για την κάλυψη βασικών αναγκών, το κράτος παρέχει το πλαίσιο 'επαναδιαπραγμάτευσης' της σχέσης χρέους-νοικοκυριού ανάλογα με τις αλλαγές στην επαγγελματική και κοινωνική ζωή των ατόμων. Παράλληλα όμως, μέσα από αυτή τη νέα συνθήκη συγκροτούνται και αναδύονται νέα συλλογικά υποκείμενα αντίστασης και διεκδίκησης.

4.1.2 Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Σύμφωνα με την επίσημη ρητορική η κατοικία δεν εντάσσεται στις άμεσες αρμοδιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και παραμένει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, και επομένως δεν έχει αναπτυχθεί μέχρι σήμερα μια κοινή πολιτική κατεύθυνση σε αυτόν τον τομέα. Αυτή η θέση υποβιβάζει και κρύβει την πραγματική επίδραση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη στεγαστική πολιτική του κάθε κράτους μέλους, ενώ αντίστοιχα δεν συζητείται επαρκώς ο προσανατολισμός που θα έπρεπε να έχει (Uhry 2006). Στην πραγματικότητα, υπάρχουν μια σειρά από πεδία πολιτικής που αποφασίζονται και κατευθύνονται σε Ευρωπαϊκό Επίπεδο, που συνδέονται με την κατοικία, και επομένως επηρεάζουν άμεσα τις εθνικές πολιτικές. Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Ατζέντας, η αναγνώριση αυτών των έμμεσων επιπτώσεων, έχει οδηγήσει στην εισαγωγή της κατοικίας ως βασικής παραμέτρου στις πολιτικές κοινωνικής και εδαφικής συνοχής, στον καθορισμό των βασικών δικαιωμάτων, στις παρεμβάσεις σε υποβαθμισμένες περιοχές, αλλά και σε σχέση με την ενεργειακή αποδοτικότητα των κτιρίων.

Κυρίως όμως, η Ευρωπαϊκή Ένωση παίζει πρωταρχικό ρυθμιστικό ρόλο στην παραγωγή και χρηματοδότηση της κατοικίας, όπως καθορίζονται από το πλαίσιο ανταγωνιστικότητας, την προστασία των καταναλωτών, την παρέμβαση σε κλάδους της οικονομίας και τις προδιαγραφές στη διοχέτευση των ευρωπαϊκών κονδυλίων (Boccardo 2008). Οι εθνικές πολιτικές κοινωνικής κατοικίας (παραγωγή ή διαχείριση), και το σύνολο των εργαλείων πολιτικής κατοικίας (πχ επιδοτήσεις) υπόκεινται στο Ιδρυτικό Σύμφωνο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως μια οικονομική δραστηριότητα, και στους ευρωπαϊκούς κανονισμούς για τον ανταγωνισμό των εσωτερικών αγορών. Επομένως η εφαρμογή τους πρέπει να ανταποκρίνεται σε μια σειρά από κριτήρια που ελέγχονται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό δικαστήριο (Ghekiere 2008a, Braga and Palvarini 2013). Πέρα από τα παραπάνω ζητήματα η Ευρωπαϊκή Ένωση παρεμβαίνει στον τομέα της κατοικίας καθορίζοντας τεχνικές οδηγίες και κανόνες, που έχουν επιπτώσεις στην οργάνωση του

κατασκευαστικού κλάδου και σε περιβαλλοντικά ζητήματα. Τέλος, μέχρι πρόσφατα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν επέτρεπε την άμεση χρηματοδότηση της κατοικίας, αλλά επέτρεπε τη χρήση κονδυλίων για πολιτικές που απαντούν σε ζητήματα που προκαλούνται ή συνδέονται με την κατοικία.

Ως βασική θέση, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει υιοθετήσει την άποψη ότι η αγορά μπορεί να καλύψει με πιο αποτελεσματικό τρόπο τις κοινωνικές ανάγκες, και προσπαθεί να αναπτύξει πολιτικές (ένταξης και συνοχής) που θα παίξουν αντισταθμιστικό ρόλο στις αρνητικές κοινωνικές επιδράσεις. Η συζήτηση για την ανάγκη θεσμικής κατοχύρωσης της κατοικίας ως «κοινωνική υπηρεσία γενικού ενδιαφέροντος» (Boccardo 2008, Ghekiere 2008β) αναδεικνύει την ασάφεια της ευρωπαϊκής νομοθεσίας για την κατοχύρωση της προστασίας του δικαιώματος στην κατοικία.⁶⁵ Η ασάφεια αυτή δημιουργεί ακόμη μεγαλύτερες δυσκολίες καθώς η απελευθέρωση του τομέα και η δραστηριοποίηση νέων ιδιωτικών παικτών (και μεγάλων πολυεθνικών εταιριών) κάνουν πιο εμφανή την αντίφαση ανάμεσα στην προσπάθεια απάντησης σε αυξανόμενες στεγαστικές ανάγκες και τη δέσμευση απέναντι στον ελεύθερο ανταγωνισμό με όρους αγοράς (Braga and Palvarini 2013:38). Με βάση τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς όπως έχουν επικρατήσει στην ευρωπαϊκή πολιτική, η λειτουργία των μηχανισμών πρόσβασης στη στέγη με κοινωνικά κριτήρια που επιτελούν οι οργανισμοί κοινωνικής κατοικίας (δήμοι, συνεταιρισμοί κ) και το ειδικό θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας (πχ μειωμένο ΦΠΑ) και χρηματοδότησης με το οποίο λειτουργούν, έχει θεωρηθεί παρέμβαση και αθέμιτος ανταγωνισμός στην αγορά κατοικίας. Μια σειρά από δικαστικές διενέξεις έχουν λάβει χώρα ανάμεσα σε συλλόγους ιδιοκτητών και οργανισμών κοινωνικής κατοικίας (Γαλλία, Ιρλανδία, Ολλανδία, Σουηδία, Δανία) με συνέπεια τον εξαναγκασμό τους στον περιορισμό του εύρους των πολιτικών κοινωνικής κατοικίας, καθώς τα κράτη αναγκάζονται να προσδιορίσουν τον πληθυσμό στόχο και επομένως να διαφοροποιηθούν από το καθολικό μοντέλο κοινωνικής κατοικίας.

Μελέτες που διερευνούν τη σχέση μεταξύ της διαδικασίας οικονομικής ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της εξέλιξης των εθνικών στεγαστικών πολιτικών (Priemus 2006, Whitehead and Scanlon 2007, Scanlon and Whitehead 2008) και των επακόλουθων κοινωνικών επιδράσεων (Stephens et al 2010), δείχνουν ότι οι αλλαγές που προκαλεί η διαδικασία ενοποίησης (σε θεσμικό και οικονομικό επίπεδο) έχουν σημαντική επίδραση τοπικά. Η κινητικότητα της εργασίας και η ανάπτυξη του τραπεζικού τομέα σε Ευρωπαϊκό επίπεδο (η σύγκλιση των μηχανισμών ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων)⁶⁶ είναι καθοριστικές παράμετροι που επηρεάζουν τις στεγαστικές ανάγκες,

⁶⁵ Οι πολιτικές κοινωνική κατοικίας αναγνωρίστηκαν ως “υπηρεσίες γενικού οικονομικού ενδιαφέροντος” με τη συνθήκη της Λισαβόνας το 2007, όπου αναγνωρίζεται η ελευθερία των τοπικών και εθνικών κρατών να καθορίζουν τις υπηρεσίες αυτές με βάση τις ανάγκες των χρηστών. Από την άλλη οι αρμόδιοι εθνικοί φορείς θεωρούν ότι ο ορισμός αυτός δεν επαρκεί, καθώς μια σειρά από άλλες Ευρωπαϊκές οδηγίες είναι σε αντίθετη κατεύθυνση. Η οδηγία για την απελευθέρωση των κοινωνικών υπηρεσιών του 2006 εξαιρεί τις υπηρεσίες κοινωνική κατοικίας, τις αναγκάζει όμως να υπόκεινται σε κρατικό έλεγχο και να ορίσουν με μεγαλύτερη σαφήνεια τον σκοπό και τη λειτουργία τους. Τέλος το άρθρο 34 §3 του Χάρτη θεμελιωδών δικαιωμάτων αναγνωρίζει το δικαίωμα σε στεγαστικά βοηθήματα (Boccardo 2008).

⁶⁶ Μετά το 2010 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Συστημικού Ρίσκου (European Systemic Risk Board) μελετάει την αναθεώρηση των μηχανισμών δανεισμού, υποθηκών, ασφαλειών και χρηματοπιστωτικών προϊόντων που ενέχουν ρίσκο κατά την κυκλοφορία τους. Αυτή η διαδικασία είναι σημαντική γιατί αφορά στην ασφάλεια και την προστασία των κατοίκων που δανείζονται για να έχουν πρόσβαση στην κατοικία, ένα ζήτημα ιδιαίτερα κρίσιμο σε μια περίοδο όπου πάνω από τρία

τις αγορές ακινήτων, το κόστος της κατοικίας και τη στεγαστική ανισότητα στην κάθε χώρα. Έτσι τα τελευταία χρόνια σε μεγάλο βαθμό οι όροι με τους οποίους γίνεται η πρόσβαση στην κατοικία διαμορφώνονται άμεσα και σε Ευρωπαϊκό επίπεδο.

Την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, καθώς η πρόσβαση στην κατοικία γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη για μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού, αναγνωρίζεται (τουλάχιστον από τους φορείς που ασχολούνται με την κοινωνική κατοικία και τα κινήματα) ότι πρέπει να υπάρξει μια κοινή στρατηγική σε ευρωπαϊκό επίπεδο για την αντιμετώπιση του ζητήματος της κατοικίας, με στόχους την αύξηση του διαθέσιμου οικονομικά προσιτού οικιστικού αποθέματος και τον εντοπισμό των συγκεκριμένων ομάδων στόχων, με βάση το κοινωνικο-οικονομικό τους προφίλ και τον βαθμό ευαλωτότητάς τους (Braga and Palvarini 2013).

4.1.3 Συγκριτικές μελέτες του τομέα κατοικίας στην Ευρώπη

Η διαδικασία ευρωπαϊκής ενοποίησης έδωσε ώθηση σε συγκριτικές μελέτες όσον αφορά στη δομή των στεγαστικών συστημάτων, αλλά και συγκεκριμένες εφαρμογές πολιτικής. Οι συγκριτικές μελέτες του τομέα της κατοικίας,⁶⁷ εξετάζουν τις διαφοροποιήσεις στις μορφές και τους μηχανισμούς της αγοράς κατοικίας και της κρατικής παρέμβασης και στις επιδράσεις που αυτή έχει σε διαφορετικά πλαίσια, αλλά ταυτόχρονα το πως οι ιστορικά διαμορφωμένοι σχηματισμοί κρατών πρόνοιας και συστημάτων κατοικίας αλλάζουν στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και του νεοφιλελευθερισμού. Παράλληλα συγκροτείται ένα κοινό πεδίο συζήτησης για τα ζητήματα των αστέγων, το δικαίωμα στην κατοικία και την κοινωνική κατοικία που αναπτύσσεται στα πλαίσια ανεξάρτητων συμβουλευτικών φορέων πίεσης και εκπροσώπησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως η FEANTSA και η CECODHAS. Καθοριστικής σημασίας σε αυτή την κατεύθυνση είναι συστηματική συγκέντρωση στοιχείων που αφορούν την κατοικία από την ευρωπαϊκή στατιστική αρχή (eurostat). Η έκδοση «Housing statistics in the European Union» εκδίδεται συστηματικά μετά το 2000 με ευθύνη των κρατών μελών που είναι στην προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης κάθε φορά και στοχεύει στην ενημέρωση της συζήτησης μεταξύ των αρμόδιων υπουργείων ή διευθύνσεων κατοικίας των μελών κρατών.

Υπάρχει μια πληθώρα συγκριτικών μελετών για την κατοικία στην Ευρώπη που εστιάζουν σε διαφορετικές παραμέτρους του τομέα, ενδεικτικά για: το κράτος πρόνοιας και κατοικία (Stams 2010, Allen et al 2004 για τη Νότια Ευρώπη), τις πολιτικές κατοικίας (Balchin 1996), τις πολιτικές ενοικιαζόμενης στέγης (Kemeny 1995), την αποτίμηση της επιτυχίας ή της αποτυχίας της παροχής στέγης (Barlow and Duncan 1994), το μεταλλασσόμενο ρόλο του κράτους με έμφαση στις πολιτικές για τους άστεγους (Doherty et al 2003, 2004, 2005), την κοινωνική κατοικία (Ghekiere 2008, Whitehead and Scalton 2008, CECODHAS 2011), το κόστος κατοικίας (CECHODAS 2007), τη

εκατομύρια υποθήκες δεν εξυπηρετούνται στην Ισπανία, και όπου υπάρχει ένα ρεκόρ σε κατασχέσεις στο ΗΒ, την Ιταλία, την Ιρλανδία την Ελλάδα, την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη (Rolnik 2013).

⁶⁷ Για μια παρουσίαση της εξέλιξης των συγκριτικών προσεγγίσεων της κατοικίας και της μεθοδολογίας συγκριτικών μελετών στεγαστικών πολιτικών και συστημάτων Doling 1997, Kemeny and Lowe 1998, Kemeny 2001, Pickvance 2001, Bengtsson 2011.

χρηματοδότηση της κατοικίας (Gibb 2002), την αγορά ακινήτων και την κατασκευή κατοικιών (Ball 2005, 2010, 2012), την επέκταση της ιδιοκατοίκησης (Kemeny 2005, Roggio 2006), την επέκταση της στεγαστικής πίστης (European mortgage Federation).

Οι Kemeny και Lowe (1998) προτείνουν μια διάκριση των συγκριτικών μελετών σε τρεις σχολές: τις εμπειρικές/περιπτωσιολογικές προσεγγίσεις τις οποίες ονόμασαν αντιπαραθετικές (juxtaposition), τις πιο καθολικές, συνολικές προσεγγίσεις της σύγκλισης (convergence), και σε μια ενδιάμεση προσέγγιση που ονόμασαν μέσης-εμβέλειας (middle-range) ή προσέγγιση της απόκλισης (divergence). Οι πρώτες περιορίζονται κυρίως σε εμπειρική παράθεση διαφορετικών περιπτώσεων χωρίς να υπάρχει επεξεργασία μιας συγκριτικής θεωρίας και μεθοδολογίας. Σε αυτές εντάσσονται οι περισσότερες μελέτες παράθεσης στατιστικών στοιχείων και διαφορετικών πολιτικών στην Ευρώπη. Οι προσεγγίσεις της *σύγκλισης* αναζητούν τα κοινά δομικά χαρακτηριστικά του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος που τελικά καθορίζουν την πορεία των στεγαστικών συστημάτων, ενώ οι προσεγγίσεις της *απόκλισης* εστιάζουν κυρίως στον εντοπισμό και την ανάλυση των διαφορών και ιδιαιτεροτήτων (Kemeny and Lowe 1998, Arbaci 2007, Cameron 2007).

Οι αρχικές προσεγγίσεις της *σύγκλισης* (το έργο του Castells εντάσσεται σε αυτές) αναζητούν τις ευρύτερες δομικές οικονομικές τάσεις που επηρεάζουν τον μετασχηματισμό των κρατών και των αγορών και θεωρούν ότι στις χώρες του ανεπτυγμένου βιομηχανικού καπιταλισμού παρατηρείται μια τάση ομογενοποίησης των στεγαστικών συστημάτων. Έχουν δεχτεί κριτική για το ότι αναζητούν μια μοναδική κυρίαρχη θεωρία που θα ερμηνεύει τις διαφορές και τις ομοιότητες, απομειώνοντας τις διαφορές στον ελάχιστο κοινό παρνομαστή. Οι πιο πρόσφατες μελέτες που ακολουθούν την προσέγγιση της *σύγκλισης* εξετάζουν την επίδραση του νεοφιλελεύθερου δόγματος και της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας στα διαφορετικά εθνικά στεγαστικά συστήματα και τις πολιτικές (πχ Clapham 2006, Priemus 2006), καθώς η *ηγεμονία των νεοφιλελεύθερων απόψεων* είχε σαν συνέπεια τη σταδιακή *σύγκλιση* των στεγαστικών συστημάτων σχεδόν σε παγκόσμιο επίπεδο, ιδιαίτερα στις χώρες της Δύσης.

Οι προσεγγίσεις της *απόκλισης* (ή middle-range) αναπτύσσονται ιδιαίτερα μετά το '90 και εστιάζουν στη συνάρτηση των διαφορετικών τύπων κράτους πρόνοιας με τη μορφή των στεγαστικών συστημάτων. Οι περισσότερες έχουν ως βάση το μοντέλο που ανέπτυξε ο Esping-Andersen (1990, 1996) για τους «τρεις κόσμους του καπιταλισμού της ευημερίας».⁶⁸ Με αφετηρία την προσέγγιση αυτή έχουν γίνει αρκετές απόπειρες τυπολόγησης των στεγαστικών συστημάτων και του πλέγματος κράτους-αγοράς για την παροχή κατοικίας, σε σχέση με τις διαδικασίες παραγωγής κατοικίας και τις διαδικασίες κατανάλωσης και κάλυψης στεγαστικών αναγκών (Barlow and Duncan 1994, Balchin

⁶⁸ Η τυπολογία των τριών κόσμων του καπιταλισμού του Esping-Andersen (1990) γίνεται με βάση τον βαθμό εμπορευματοποίησης/αποεμπορευματοποίησης της πρόσβασης σε βασικές ανάγκες και υπηρεσίες. Εντοπίζει τρεις τύπους: τον φιλελεύθερο, τον συντηρητικό και τον σοσιαλδημοκρατικό βασιζόμενος σε στοιχεία που αφορούν τη σχέση κράτους-αγοράς στον σχεδιασμό των προγραμμάτων πρόνοιας, δηλαδή τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας. Χρησιμοποιεί τον όρο 'καθεστώς πρόνοιας' για να αναδείξει ότι οι διαφορετικές μορφές του κράτους πρόνοιας στην κάθε χώρα, προκύπτουν από διαφορετικούς σχηματισμούς σχέσεων εξουσίας που καθορίζονται από ταξικές διαφοροποιήσεις. Τα διαφορετικά καθεστάτα επηρεάζουν την κατεύθυνση των πολιτικών και τη λογική παρέμβασης του κράτους. Από τις χώρες της Νότιας Ευρώπης μόνο η Ιταλία περιλαμβάνεται στη μελέτη η οποία κατατάσσεται στις συντηρητικές- κορπορατίστικες- με μεσαίο επίπεδο προστασίας/αποεμπορευματοποίησης.

1996, Kemeny 1995 κα). Η αγορά εργασίας, οι κοινωνικές διευθετήσεις για την παροχή πρόνοιας και το στεγαστικό σύστημα παίζουν καθοριστικό ρόλο για την κατανόηση των διαστάσεων του κοινωνικού και στεγαστικού αποκλεισμού σε διαφορετικά πλαίσια, ενώ αναγνωρίζεται ο καθοριστικός (και σύνθετος) ρόλος της παρέμβασης του κράτους και των δημόσιων πολιτικών στο ζήτημα της κατοικίας. Σε αυτές εντάσσεται και η μελέτη των στεγαστικών συστημάτων της Νότιας Ευρώπης που θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω. Οι διαφοροποιήσεις και παραλλαγές ανάμεσα στα συστήματα πρόνοιας και στις διαδικασίες μετασχηματισμού τους την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού (πχ σε σχέση με τον ρόλο του κράτους), ανέδειξε τις δυσκολίες στην τυπολόγηση 'μοντέλων' (ο Kasza (2002) θεωρεί πιο χρήσιμη τη σύγκριση μεταξύ εφαρμογής και αποτελεσμάτων συγκεκριμένων εργαλείων πολιτικής). Παρόλα αυτά η προσπάθεια του Esping-Andersen παραμένει βασική αναφορά στις συγκριτικές μελέτες.

Η διάκριση μεταξύ των προσεγγίσεων που αναφέρθηκαν είναι σε μεγάλο βαθμό σχηματική, και επιδιώκει να αναδείξει διαφορές ως προς τη μεθοδολογία συγκριτικής μελέτης. Στην πραγματικότητα το ερώτημα της σχέσης μεταξύ των ιστορικά διαμορφωμένων θεσμικών δομών και των μεταλλαγών που συμβαίνουν υπό την ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού είναι κοινό.

«[...] Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα στη συγκριτική έρευνα είναι το που μπαίνει η έμφαση, στη διαφορά ή την ομοιότητα. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι όσο πιο λεπτομερής είναι η ανάλυση τόσο πιο έντονα αναδεικνύεται η διαφορά σαν κυρίαρχο στοιχείο. Και όσο πιο μακριά στέκεσαι τόσο οι μικρής-κλίμακας διαφορές ξεθωριάζουν ενώ μπαίνουν στην εικόνα οι μεγάλης-κλίμακας ομοιότητες. Έτσι με μια έννοια, η διάκριση μεταξύ διαφοράς και ομοιότητας είναι μεθοδολογική. Αλλά είναι επίσης θεωρητική, αντικατοπτρίζοντας τις σημαντικές διαφορές στις αντιλήψεις του ποιες δυνάμεις διαμορφώνουν την κοινωνία και καθορίζουν (ή εμποδίζουν) την αλλαγή.[...] (Malpass 2008a:2)

4.2 Το νότιοευρωπαϊκό πρότυπο

4.2.1 Στεγαστικό σύστημα

Όπως είδαμε νωρίτερα οι χώρες της Νότιας Ευρώπης έχουν μελετηθεί εκτεταμένα σε σχέση με τον χαρακτήρα του κράτους πρόνοιας που ανέπτυξαν μεταπολεμικά, όμως οι συγκριτικές μελέτες που εστιάζουν ειδικότερα στον στεγαστικό τομέα είναι πολύ λίγες (Leontidou 1990, Castles and Ferrera 1996). Ενίοτε, η Ιταλία και η Ισπανία περιλαμβάνονται σε συγκριτικές μελέτες των στεγαστικών συστημάτων ή των στεγαστικών πολιτικών στην Ευρώπη (Kemeny 1995, Balchin 1996 σε σχέση με τις μορφές ενοίκησης και Barlow and Duncan 1994, σε σχέση με την παραγωγή και προώθηση της κατοικίας). Το βιβλίο των Allen, Leal, Maloutas και Padovani "Housing and Welfare in Southern Europe" που εκδόθηκε το 2004 κάλυψε αυτό το κενό παρέχοντας μια πρώτη εκτεταμένη προσπάθεια σύγκρισης των στεγαστικών συστημάτων των τεσσάρων χωρών της Νότιας Ευρώπης σε σχέση με τα κράτη πρόνοιας.

Σε αυτό παρουσιάζεται μια συστηματική παράθεση και σύγκριση στατιστικών και ποιοτικών στοιχείων από τέσσερις νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία) σε έξι θεματικές ενότητες – γενική περιγραφή, διαδικασίες αστικοποίησης, κράτος πρόνοιας και κοινωνικοί θεσμοί, οικογένεια και κοινωνική συνοχή, δημόσια δράση στην κατοικία – με στόχο τη διάκριση τους από τις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες ως μια ξεχωριστή ομάδα, αλλά και την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη μεθοδολογία και την προσέγγιση των στεγαστικών συστημάτων γενικότερα, επηρεασμένη σε μεγάλο βαθμό από την εμπειρία των αγγλοσαξονικών χωρών και της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης. Από τη συγκριτική αυτή μελέτη αναδεικνύονται μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά των νοτιοευρωπαϊκών χωρών τα οποία καθιστούν σύμφωνα με τους μελετητές την ομάδα των τεσσάρων χωρών του νότου της Ευρώπης μια διακριτή ενότητα μελέτης. Όπως θα φανεί πιο αναλυτικά παρακάτω δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι χώρες αυτές έχουν αναπτύξει παρόμοιες πολιτικές για την κατοικία. Όμως *«κοινές ιδέες και παράλληλες ιστορικές συγκυρίες στηρίζουν τον τρόπο με τον οποίον οι πολιτικές για την κατοικία συγκροτούνται και εφαρμόζονται σε αυτές τις χώρες»* (Allen et al 2004:158).

Βασικό χαρακτηριστικό των στεγαστικών συστημάτων της Νότιας Ευρώπης είναι ο καθοριστικός ρόλος της οικογένειας και των συγγενικών δικτύων για την παροχή κατοικίας στα μέλη τους. Η έννοια της οικογενειακής περιουσίας/κληρονομιάς σε αυτό το πλαίσιο είναι σημαντική για την ερμηνεία των διαδεδομένων οικογενειακών στρατηγικών επένδυσης σε γη και κατοικία. Η στρατηγική αυτή ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό τα μεγάλα ποσοστά ιδιοκατοίκησης και πολυ-ιδιοκτησίας, και της βαρύτητας που έχουν μέχρι σήμερα οι διαγενεακές μεταβιβάσεις και οι εξωαγοραίοι μηχανισμοί χρηματοδότησης για την πρόσβαση των νέων στην κατοικία.⁶⁹ Η πρόσβαση στην ιδιόκτητη κατοικία των νέων σε πολύ μεγάλο ποσοστό γίνεται με την οικονομική στήριξη της οικογένειας. Ακόμη και στην περίπτωση αγοράς ένα πολύ μεγάλο ποσοστό νέων δέχονται οικονομική υποστήριξη από την οικογένεια για την αγορά κατοικίας,⁷⁰ γεγονός που θέτει περιορισμούς στην ελεύθερη επιλογή και τη χειραφέτηση των νέων (Guerrero and Naldini 1996).

Για να ερμηνεύσουμε την επικράτηση της ιδιοκατοίκησης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης πρέπει να καταλάβουμε τόσο τις διαδικασίες που διαμόρφωσαν αυτά τα μεγάλα ποσοστά έναντι άλλων επιλογών στέγασης, καθώς επίσης και την ιδιαίτερη *κοινωνική και οικονομική σημασία της ιδιοκτησίας* στις χώρες αυτές. Η στήριξη της ιδιοκατοίκησης πρέπει να ιδωθεί σε σχέση με τον ρόλο

⁶⁹ Ο ρόλος της οικογένειας ερμηνεύει σύμφωνα με τους μελετητές την αδυναμία των κλασικών προσεγγίσεων των συστημάτων πρόνοιας, που βασίζεται στη σύγκριση ποσοτικών (στατιστικών) στοιχείων που περιγράφουν τη δραστηριότητα του κράτους και της αγοράς στον τομέα της κατοικίας, να δώσουν αξιόπιστα αποτελέσματα για τις χώρες του Νότου. Επιπλέον το ίδιο το κράτος πρόνοιας βασίζεται σε μια κλασική μοντερνιστική αντίληψη, που προϋποθέτει μια Βεμπεριανού τύπου δημόσια διοίκηση, μια φορντιστική δομή στην αγορά εργασίας και την εξασθένηση των οικογενειακών δεσμών, προϋποθέσεις που δεν ισχύουν για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Σπάνια στις μελέτες κατοικίας βλέπουμε την οικογένεια ως έναν κοινωνικό θεσμό που κινείται ενεργά για την κάλυψη των στεγαστικών της αναγκών. Αντίθετα αντιμετωπίζεται ως ένας παθητικός δέκτης των πολιτικών παροχής στέγης του κράτους ή ως θύμα της ανεπάρκειας κάλυψης των στεγαστικών αναγκών της αγοράς (Allen 2006:274).

⁷⁰ Η Garcia (2010) αναφέρεται σε έρευνα που έγινε στις μεγάλες Ισπανικές πόλεις, όπου διαπιστώθηκε ότι πάνω από το 20% των νέων αγοραστών κατοικίας είχαν λάβει οικονομική στήριξη από την οικογένεια. Το ποσοστό αυτό είναι μεγαλύτερο στα υψηλότερα εισοδήματα και μικρότερο στα χαμηλά, όπου η δυνατότητα της οικογένειας για οικονομική βοήθεια περιορίζεται. Συνέπεια αυτού είναι και η μεγαλύτερη έκθεση στα ρίσκα που σχετίζονται με τον δανεισμό των χαμηλότερων εισοδημάτων κάτι που έγινε εμφανές την περίοδο της κρίσης.

της κατοικίας στη συνολική λειτουργία ενός σχετικά περιορισμένου κράτους πρόνοιας και τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας. Η ιδιοκτησία ακινήτων παίζει τον ρόλο εγγύησης τόσο ως ένα συμπληρωματικό εισόδημα από ενοίκια όσο και για την αντιμετώπιση κρίσεων στον κύκλο ζωής των νοικοκυριών (Leal 2004:33), ενώ σε πολλές περιπτώσεις αποτελεί την έδρα μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, αυτοαπασχόλησης και άτυπων οικονομικών δραστηριοτήτων που αποτελούν μεγάλο μέρος της οικονομίας των νοτιοευρωπαϊκών χωρών (Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997). Αρκετοί μελετητές (Ferrera 1993, Castles and Ferrera 1996, Kemeny 2005) έχουν υποστηρίξει ότι η ιδιοκατοίκηση στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες λειτουργεί σε συνδυασμό με μεγάλες συντάξεις – συνήθως με επιλεκτικό τρόπο για συγκεκριμένες ομάδες πχ στρατιωτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι – ως συμπληρωματικό εργαλείο εξασφάλισης και πρόνοιας σε μεγάλες ηλικίες ⁷¹ δημιουργώντας αποκλεισμούς στις νεότερες ηλικίες. Η ανάγκη για ιδιόκτητη κατοικία στις χώρες αυτές συνδέεται και με την ανάγκη μελλοντικής εξασφάλισης μέσω της δημιουργίας μιας οικογενειακής περιουσίας (κληρονομιά, μεταβίβαση, επένδυση). ⁷² Παράλληλα, η απόκτηση ιδιόκτητης κατοικίας σχετίζεται με διαδικασίες κοινωνικής ανέλιξης, καθώς και με την αναβάθμιση του κοινωνικού στάτους.

Οι τάσεις αυτές ενισχύθηκαν από συνειδητές και συστηματικές πολιτικές που ακολούθησαν σε βάθος χρόνου τα κεντρικά κράτη (φορολογικά κίνητρα, νομιμοποιήσεις αυθαίρετων), ενώ καθοριστικής σημασίας υπήρξαν επί μέρους (τυπικές ή άτυπες) θεσπίσεις, όπως η θεσμοθέτηση της οριζόντιας ιδιοκτησίας (Ισπανία, Ελλάδα), η αυθαίρετη δόμηση και η αυτο-κατασκευή (Ελλάδα, Ιταλία) καθώς και οι πολιτικές ελέγχου των ενοικίων (Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα). Οι πολιτικές ελέγχου των ενοικίων θεωρείται ότι συνέβαλαν στην προώθηση της ιδιοκατοίκησης, καθώς μειώθηκε το ενδιαφέρον των επενδυτών για κατασκευή κατοικίας προς ενοικίαση. ⁷³ Έτσι και για τις τρεις χώρες αναφέρεται ότι η δημόσια παρέμβαση καθορίστηκε κυρίως με έμμεσους τρόπους μέσω της φορολογικής πολιτικής και της πολιτικής γης.

Συχνά τα υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης αποδίδονται στις πολιτισμικές/γεωγραφικές καταβολές των χωρών αυτών και στην παραδοσιακή προδιάθεση των αγροτικών κοινωνιών προς την ιδιοκτησία γης. Μιλώντας για την Ισπανική περίπτωση, ο Leal (2004:27) απορρίπτει τις πολιτισμικές

⁷¹ Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης (ιδίως η Ισπανία, η Ιταλία και η Ελλάδα) αποτελούν ουσιαστικά τις μόνες χώρες του ανεπτυγμένου κόσμου όπου τα άτομα της τρίτης ηλικίας (τουλάχιστον όσοι «τυπικά» ανήκουν στην τρίτη ηλικία) απολαμβάνουν γενναιόδωρες συντάξεις αλλά ταυτόχρονα είναι και ιδιοκτήτες της κατοικίας τους, απηφώντας έτσι την αντισταθμιστική λογική του διαζευκτικού «ή ιδιοκατοίκηση ή σύνταξη γήρατος» που φαίνεται να ισχύει σχεδόν παντού στις χώρες του ΟΟΣΑ (Castles και Ferrera 1996).

⁷² Η στροφή σε πολιτικές προώθησης της ιδιοκατοίκησης σε χώρες με φιλελεύθερη παράδοση κράτους πρόνοιας και επικράτηση των νεοφιλελεύθερων προσεγγίσεων όπως η Αγγλία ή η Αυστραλία, έχει χαρακτηριστεί και ως 'housing asset-based welfare' (δηλαδή μοντέλο πρόνοιας που βασίζεται στη στεγαστική περιουσία) (Doling and Roland 2009), στα πλαίσια του οποίου η αγορά κατοικίας πέρα από την κάλυψη στεγαστικών αναγκών έχει τον στόχο της επένδυσης (αγορά για ενοικίαση ή για συμπλήρωμα σύνταξης, ή για δεύτερη ή παραθεριστική κατοικία).

⁷³ Υπάρχει μεγάλη συζήτηση για τις πολιτικές ελέγχου των ενοικίων και για το κατά πόσο αυτές συνέβαλαν στη μείωση των επενδύσεων σε αυτόν τον τομέα. Ο έλεγχος ενοικίων θεωρείται ότι οδήγησε σε μειωμένες επενδύσεις στην ενοικιαζόμενη κατοικία, τόσο για τη διάθεση νέων όσο και τη συντήρηση των παλιότερων, ενώ με τη σταδιακή απελευθέρωση των νέων συμβολαίων η μεγάλη διαφορά με τις τιμές της ελεύθερης αγοράς επιτάχυνε φαινόμενα εγκατάλειψης από τους ιδιοκτήτες. Από την άλλη, υπάρχει το επιχειρήμα ότι η περιορισμένη προσφορά ενοικιαζόμενης κατοικίας είχε οδηγήσει σε υπερτίμηση και αύξηση των ενοικίων. Σε μεγάλο ποσοστό η αγορά κατοικίας με δάνειο έγινε πιο συμφέρουσα με αποτέλεσμα την περαιτέρω συρρίκνωση του τομέα. Κυρίως όμως, η χρηματιστικοποίηση της κατοικίας και η άνοδος των αποδόσεων στον τομέα των κατασκευών (συχνά πάνω από 50% σε πολύ σύντομο διάστημα), προτιμήθηκε ως επένδυση σε σχέση με τον ενοικιαζόμενο τομέα όπου ο ρυθμός απόδοσης είναι πολύ πιο χαμηλός και σχετικά άκαμπος (4-5%) (Allen et al 2004:28-29, Οικονόμου 1987, Baldini e Poggio 2009).

ερμηνείες πρόσδεσης στην ιδιοκτησία και θεωρεί ότι, αν υπάρχει μια τέτοια κουλτούρα ιδιοποίησης της κατοικίας, αυτή πρωτίστως είναι αποτέλεσμα των πολιτικών προώθησης της ιδιοκτησίας που αναπτύχθηκαν στην Ισπανία από τη δεκαετία του '40 με τους πρώτους νόμους των αστικών ενοικίων και την εκποίηση του δημόσιου οικιστικού αποθέματος από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Οι πολιτικές αυτές στόχευαν στην εξασφάλιση κοινωνικής συνοχής (ιδιαίτερα τις τραυματικές περιόδους των δικτατορικών καθεστώτων ή των εμφυλίων), στη γεωγραφική πρόσδεση του πληθυσμού και στη δημιουργία σχέσεων εξάρτησης (για όσο καιρό τουλάχιστον διαρκούσε η περίοδος αποπληρωμής). Στη Νότια Ευρώπη, η πρόσβαση στην κατοικία χρησιμοποιήθηκε από τις κυβερνήσεις ως μέσο νομιμοποίησης των μεταπολεμικών καθεστώτων, μηχανισμός κοινωνικής ενσωμάτωσης και περιορισμού της όξυνσης των κοινωνικών αντιθέσεων με την οριζόντια διανομή της γαιοπροσόδου από την αστικοποίηση της γης (Allen 2006: 163).

Οι δυνατότητες της οικογένειας στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης να παρέχει κατοικία (και ευρύτερα παροχές προνοιακού τύπου) περιορίζονται δραματικά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, καθώς οι πόροι που διαθέτει και τα πλαίσια χειρισμού τους ανάλογα με τις ανάγκες περιορίζονται. Η επιβάρυνση της φροντίδας των νεότερων και ηλικιωμένων μελών σε ένα πλαίσιο περιορισμού των (ήδη ανεπαρκών) κοινωνικών υπηρεσιών, αυξανόμενης ανεργίας, εργασιακής επισφάλειας και περικοπών στις συντάξεις και τους μισθούς, κάνει την οικογένεια ευάλωτη και περιορίζει το ρόλο της στην υποκατάσταση του κράτους πρόνοιας (Morlicchio 2005, Μαλούτας 2008). Συμπληρωματικά με τη δράση της οικογένειας, η ανάπτυξη οργανώσεων και δικτύων της κοινωνίας των πολιτών, η κοινωνική δράση των συνδικάτων και των πολιτικών οργανώσεων στις γειτονιές και των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της εκκλησίας, κάλυψε το κενό της κρατικής παρέμβασης ιδιαίτερα στις ακραίες καταστάσεις ρίσκου και αποκλεισμού (σε μεγάλο βαθμό στην Ισπανία και την Ιταλία, αλλά και στην Ελλάδα (βλ. Αραρογλου 2004)). Τα τελευταία χρόνια αυτό έγινε πιο οργανωμένα στα πλαίσια της μεταβίβασης αρμοδιοτήτων από το κράτος προς τον ιδιωτικό και τον τρίτο τομέα.

Πίνακας 4.1: Συνολικός αριθμός κατοικούμενων κατοικιών και κατανομή κατά τύπο κυριότητας						
	2001			2011		
	Ελλάδα	Ιταλία	Ισπανία	Ελλάδα	Ιταλία	Ισπανία
Σύνολο	3,531,968	21,778,228	14,184,026	4,122,088	24,501,477	18,083,692
Ιδιοκάτοικοι	2,623,918 74.3%	15,530,545 71.3%	11,654,379 82.2%	3,017,542 73.2%	17,666,209 72.1%	14,274,987 78.9%
Ενοίκιο	717,434 20.3%	4,364,852 20.0%	1,614,221 11.4%	894,043 21.7%	4,402,904 18.0%	2,438,574 13.5%
Άλλο*	190,616 5.4%	1,882,831 8.6%	915,426 6.5%	210,503 5.1%	2,432,364 9.9%	1,370,130 7.6%
<i>Πηγές: ISTAT, INE, ΕΛΣΤΑΤ, απογραφές 2001 και 2011, * Παραχώρηση κατοικίας</i>						

Ο συνδυασμός των υψηλών ποσοστών ιδιοκατοίκησης με ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά κοινωνικής ενοικιαζόμενης κατοικίας διαφοροποιεί την κρατική παρέμβαση στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες από τον τύπο στεγαστικής πολιτικής των Βόρειων και Δυτικών Ευρωπαϊκών κρατών, που βασίστηκε στην ανάπτυξη ενός μεγάλου κοινωνικού τομέα. Βεβαίως τα ποσοστά αυτά δεν έχουν προκύψει με τις ίδιες διαδικασίες, ούτε αντανακλούν τις αντίστοιχες κρατικές επενδύσεις και κατασκευαστικά

προγράμματα κατοικίας που έχουν διαχρονικά αναλάβει τα κράτη. Ειδικά για την Ισπανία και την Ιταλία, αυτό είναι συνέπεια της ιδιωτικοποίησης των συγκροτημάτων δημόσιας κατοικίας, στην Ισπανία τα τελευταία χρόνια του Φρανκισμού και στην Ιταλία μετά το '80.

Στις συγκριτικές μελέτες των στεγαστικών συστημάτων ο συνδυασμός υψηλών ποσοστών ιδιοκατοίκησης και χαμηλών ποσοστών κοινωνικής κατοικίας χαρακτηρίζει τον φιλελεύθερο και νοτιοευρωπαϊκό τύπο κοινωνικού κράτους όπου η κρατική παρέμβαση είναι πολύ περιορισμένη και επιδιώκει τη στοχευμένη στήριξη ομάδων που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στους όρους της αγοράς, χωρίς όμως να θέλει να παρέμβει ανταγωνιστικά και να ρυθμίσει τις ανισότητες που προκαλεί η αγορά (Arbaci 2004: 85, Kemeny 1985). Σε αυτή την περίπτωση ο κοινωνικός τομέας (μη-κερδοσκοπικός, κρατικός ή τρίτος τομέας) λειτουργεί σε απομόνωση από την αγορά, με πολύ περιορισμένο εύρος δραστηριοποίησης και συχνά στιγματίζεται. Σε γενικές γραμμές η παρέμβαση του κράτους στον τομέα της κατοικίας γίνεται κυρίως με έμμεσες πολιτικές και με έναν φιλελεύθερο (laissez-faire) τρόπο. Οι πολιτικές βασίζονται κυρίως στις οικονομικές (άμεσες ή έμμεσες) μεταβιβάσεις σε χρήμα και όχι τόσο σε υπηρεσίες (Allen et al 2004).

Πίνακας 4.2: Απόθεμα κοινωνικών κατοικιών (2000-2005)				
	Ελλάδα	Ιταλία	Ισπανία	ΕΕ (27)
Κοινωνικές κατοικίες	0	1.061.040	141.000	21.827.046
Ανά 1000 κατοίκους	0	18	3	-
% του συνόλου	0%	5,3%	2%	-
% του ενοικιαζόμενου τομέα	0%	28%	15%	-
Ετήσια κατασκευή (~)	-	2000 (Federcasa)	-	-
% των νέων κατασκευών	1%	-	16%	-
Κατοικίες ανά 1000 κατοίκους	500	479	544	
Κοινωνική ενοικιαζόμενη ανά 1000 κατοίκους	0	29	10,9	
Δημόσιες δαπάνες για κατοικία	0,4% (2009)	0,8% (2009)	1,2% (2009)	-
πηγή: Pittini 2012, Ghekiere 2007β				

Μια ερμηνεία για τον περιορισμένο χαρακτήρα (ή και απουσία για την περίπτωση της Ελλάδας) του τομέα ενοικιαζόμενης κοινωνικής κατοικίας σχετίζεται με τον χαρακτήρα του νοτιοευρωπαϊκού ιδεοτύπου του κράτους. Στα πλαίσια των αδύναμων κρατικών δομών, με αδυναμία ελέγχου και εφαρμογής των νομοθετικών πλαισίων, και πελατειακό δημόσιο τομέα, ο τομέας ενοικιαζόμενης κοινωνικής κατοικίας θεωρήθηκε προβληματικός, καθώς στο τοπικό επίπεδο τα πελατειακά πολιτικά συστήματα δημιουργούν προβλήματα στη διαχείριση της κοινωνικής κατοικίας. Επιπλέον, αντίστοιχα με τη συζήτηση για τα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας στη βορειοδυτική (slums, banlieux κλπ) και την ανατολική Ευρώπη, σε αρκετές περιπτώσεις θεωρήθηκε ότι η ενοικιαζόμενη κοινωνική κατοικία συνδέεται όλο και περισσότερο με φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού που σχετίζεται με την περιθωριακή θέση των ενοίκων (Allen et al 2004: 166).⁷⁴

⁷⁴ Σε αυτό το επιχείρημα στηρίχθηκαν τα προγράμματα ιδιωτικοποίησης του δημόσιου οικιστικού αποθέματος στην Ισπανία και την Ιταλία (και γενικότερα στην Ευρώπη) στην προοπτική του ότι ο ιδιοκάτοικος θα φροντίζει περισσότερο την ιδιοκτησία του και θα επενδύσει στη συντήρησή της, κάτι που όμως ανατρέπεται όλο και περισσότερο καθώς είναι

Τα μεγάλα ποσοστά δεύτερων κατοικιών και μεγάλου κενού οικιστικού αποθέματος⁷⁵ είναι ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό των νοτιοευρωπαϊκών χωρών. Το δευτερεύον οικιστικό απόθεμα αυξήθηκε ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του '80 παράλληλα με τη μεγέθυνση της οικοδομικής δραστηριότητας στις χώρες αυτές. Τα μεγάλα ποσοστά δεύτερης κατοικίας στις χώρες της νότιας Ευρώπης σχετίζονται με την εσωτερική μετανάστευση και τη διατήρηση οικογενειακών δεσμών με τον τόπο καταγωγής, την απουσία εναλλακτικών για επένδυση του οικογενειακού εισοδήματος και την ανάπτυξη του τουριστικού τομέα και του τομέα κατασκευής ως βασικούς τομείς της οικονομίας (βλ. και Leal 2006, για τις πολλαπλές πρακτικές των νοικοκυριών και τη δεύτερη κατοικία). Αποτέλεσμα των παραδοσιακών χαρακτηριστικών του νοτιοευρωπαϊκού στεγαστικού συστήματος που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι και ο συνδυασμός υψηλών ποσοστών κενών/αδιάθετων κατοικιών παράλληλα με την άνοδο των τιμών των ακινήτων που θεωρείται μια ιδιομορφία της κτηματαγοράς σε πόλεις της νότιας Ευρώπης και έχει χαρακτηριστεί από μελετητές ως το 'Μεσογειακό παράδοξο' (Leal 2004, Hoekstra 2006), καθώς σύμφωνα με τη φιλελεύθερη οικονομική θεωρία η υπερπροσφορά θα οδηγούσε σε πτώση των τιμών.

Η ύπαρξη υψηλών ποσοστών δεύτερης κατοικίας και κενών κατοικιών σημαίνει ότι η επέκταση του οικιστικού αποθέματος και η έντονη κατασκευαστική δραστηριότητα δεν ανταποκρίνεται στην κάλυψη (άμεσων) στεγαστικών αναγκών που προκύπτουν από τις δημογραφικές αλλαγές σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές ή από την ανάγκη αναβάθμισης του παλαιωμένου οικιστικού αποθέματος, αλλά κυρίως από παράγοντες που καθορίζει η αγορά (αύξηση τιμών), και αυτό έγινε ιδιαίτερα αισθητό στην Ισπανία (Alonso 2004).

Πίνακας 4.3: Κανονικές κατοικίες κατά κατάσταση κατοικίας						
	2001			2011		
	Ελλάδα	Ιταλία	Ισπανία	Ελλάδα	Ιταλία	Ισπανία
Πληθυσμός	10,964,020	56,995,744	40,847,371	10,816,286	59,433,744	46,815,916
Νοικοκυριά	3,664,392	21,810,676	14,187,169	4,134,540	24,611,766	18,083,692
Σύνολο κατοικιών	5,476,162	27,191,993	20,946,554	6,384,353	28,863,604	25,208,623
Κατοικούμενες	3,531,968	21,553,288	14,187,169	4,122,088	24,501,477	18,083,692
	64.50%	79.26%	67.73%	64.57%	84.89%	71.74%
Σύνολο κενών κατοικιών	1,439,041	5,638,705	6,759,385	2,249,813	4,308,033	7,124,930
	26%	20.7%	32.3%	35.2%	17.6%	28.3%
Κενές (ενοικίαση, πώληση, άλλο)	517,000	-	3,106,422	897,968	-	3,443,365
	9%		14.8%	14.1%		13.7%
Δευτερεύουσες & εξοχικές	-	-	3,652,963	1,351,845	-	3,681,565
			17.4%	21.2%		14.6%
<i>Πηγές: ISTAT, INE, ELSTAT, απογραφές 2001 και 2011, ο διαχωρισμός σε κενές και δευτερεύουσες ακολουθεί την μεθοδολογία της Ισπανικής απογραφής.</i>						

φανερό ότι όχι μόνο τα χαμηλότερα αλλά πλέον και μεσαία εισοδηματικά στρώματα δεν μπορούν να διαθέσουν κεφάλαια για να συντηρηθούν οι κατοικίες (και ακόμη περισσότερο για κοινόχρηστους χώρους και υποδομές) με αποτέλεσμα να εντείνεται ο κύκλος στεγαστικής υποβάθμισης-εκπτώχευσης. Η ανάγκη δημόσιας στήριξης της κατοικίας ή/και συλλογικών τρόπων διαχείρισης της κατοικίας γίνεται και εδώ προφανής.

⁷⁵ Κενές κατοικίες είναι το σύνολο των κατοικιών που είναι άδειες την ημέρα της απογραφής τους και αφορά μια σειρά από καταστάσεις, όπως κατοικίες αδιάθετες στην αγορά (συνήα για κερδοσκοπικούς λόγους), μεταβατικές φάσεις ενοικίασης ή πώλησης, κατοικίες που δεν έχουν ολοκληρωθεί ή επισκευάζονται, νέες κατοικίες που δεν έχουν πουληθεί ή ενοικιαστεί ακόμη, κατοικίες που είναι εγκαταλεημένες ή ερειπωμένες.

Στη Νότια Ευρώπη οι πολιτικές κατοικίας που υιοθετήθηκαν εντάσσονται περισσότερο στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής, παρά της κοινωνικής πολιτικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι βασική επιδίωξη των στεγαστικών πολιτικών ήταν η διατήρηση της παραγωγής και η επέκταση του οικιστικού αποθέματος ταυτόχρονα με την προώθηση της ιδιοκατοίκησης. Στην ουσία η μέτρηση της αποτελεσματικότητας των πολιτικών – αλλά και του καθορισμού των στεγαστικών προβλημάτων και ανεπάρκειας στέγης στις χώρες αυτές – γίνεται με βάση τον αριθμό των νέων κατοικιών που κατασκευάζονται κάθε χρόνο χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφοροποιημένες ανάγκες των νοικοκυριών (Emmanuel 2004, Leal 2004:32). Ο προσανατολισμός των στεγαστικών πολιτικών προς την παραγωγή κατοικίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον κεντρικό ρόλο του οικοδομικού κλάδου στην οικονομία, καθώς απ’ αυτόν εξαρτώνται διάφοροι άλλοι κλάδοι της οικονομίας και η απασχόληση μεγάλου αριθμού εργατικού δυναμικού χαμηλής εξειδίκευσης. Η κατασκευή κατοικιών στη ΝΕ αποτέλεσε ιστορικά εργαλείο για την οικονομική ανάπτυξη, την αντιμετώπιση της ανεργίας και την κοινωνική συνοχή.⁷⁶ Το μοντέλο αυτό κρίθηκε αρκετά επιτυχημένο στην κάλυψη των αναγκών μεταπολεμικά και μέχρι τη δεκαετία του '80, στη βελτίωση των συνθηκών κατοίκησης για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, στη σταδιακή αναβάθμιση του οικιστικού αποθέματος και του χτισμένου περιβάλλοντος (Balchin 1996), και στην ενσωμάτωση μεταναστών μέσω της στέγασής τους στα λιγότερα επιθυμητά από τους ντόπιους τμήματα του οικιστικού αποθέματος (Terrones 2007, Mantouvalou and Mavridou 2007).

Η επέκταση της στεγαστικής πίστης και της αγοράς υποθηκών είχε καθοριστική σημασία τις τελευταίες δεκαετίες για την υποστήριξη της πρόσβασης στην ιδιοκτησία, ιδιαίτερα των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Και σε αυτόν τον τομέα η Νότια Ευρώπη παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, καθώς το επίπεδο του δανεισμού είναι χαμηλότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, που σημαίνει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ιδιοκτησιών είναι ελεύθερα βαρών. Τα ποσοστά ιδιοκατοίκησης με στεγαστικό δάνειο μεταβλήθηκαν σημαντικά από τα μέσα της δεκαετίας του '90 με τη σημαντική επέκταση του δανεισμού και την υποχώρηση προηγούμενων μηχανισμών χρηματοδότησης της κατοικίας (ενδοοικογενειακές μεταβιβάσεις, δυνατότητα αποταμίευσης, αυξημένες συντάξεις, σχετικά χαμηλό κόστος αγοράς και κατασκευής σε σχέση με τα διαθέσιμα οικογενειακά εισοδήματα). Βέβαια, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των νοτιοευρωπαϊκών κρατών καθώς η Ισπανία και η Πορτογαλία έχουν σχετικά ψηλά ποσοστά στεγαστικών δανείων (30-35%), ενώ η Ελλάδα και η Ιταλία πολύ χαμηλότερα (15%).

Πίνακας 4.4: Κατανομή του πληθυσμού ανά τύπο ενοίκησης				
	Ελλάδα	Ιταλία	Ισπανία	ΕΕ 27 (2011)
Ιδιοκατοίκηση	75,6 (2007) 75,9 (2011)	(2007) 72,9 (2011)	83,6 (2007) 79,7 (2011)	70,3%
Με δάνειο	11,8% (2007) 15,7% (2011)	12,4% (2007) 15,6% (2011)	33,2% (2007) 32% (2011)	30,5%
Χωρίς δάνειο	63,9% (2007)	59,8% (2004)	50,4% (2007)	43,4 %

⁷⁶ Αυτό σχετίζεται και με τη σχετικά πρόσφατη (σε σχέση με την κεντρική Ευρώπη) ατικοποίηση και τις τεράστιες ανάγκες σε κατοικίες που προέκυψαν σε διάφορες ιστορικές συγκυρίες και κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

	60,1% (2011)	57,3% (2011)	47,6% (2011)	
Ενοικιαζόμενος τομέας	(2007) 24,1% (2011)	(2007) 27,1 (2011)	(2007) 20,3% (2011)	29,7%
Ενοίκιο τιμές αγοράς	17,9 (2007) 17,2 (2011)	12,9% (2004) 13,3% (2011)	7,5% (2007) 12,2% (2011)	16,1%
Μειωμένο ενοίκιο ή παραχώρηση	6,5 (2007) 6,9% (2011)	15% (2004) 13,8% (2011)	8,8% (2007) 12,8% (2011)	10,1%
πηγή: Eurostat- EUSILC 2011 (ilc_lvho02),				

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί τη Νότια Ευρώπη σε σχέση με τους μηχανισμούς παραγωγής κατοικίας, είναι η αρκετά σημαντική διάδοση διαδικασιών *αυτό-κατασκευής και ιδιο-κατασκευής* (Maloutas 2003, Allen et al 2004) που διευκόλυναν (τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα) τη δραστηριοποίηση μικρών επιχειρήσεων και την ευελιξία στους τρόπους χρηματοδότησης. Όπως επισημαίνει η Arbací (2004:100), οι μηχανισμοί παραγωγής κατοικίας επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την κλίμακα και τη γεωγραφική κατανομή των διαφορετικών τύπων ενοίκησης, και επομένως καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη χωρική αποτύπωση των φαινομένων επισφάλειας, αποκλεισμού και χωροκοινωνικού διαχωρισμού στον τομέα της κατοικίας.⁷⁷ Η δομή της έγγειας ιδιοκτησίας και το σύστημα χωρικής ρύθμισης κατευθύνουν το σύστημα παραγωγής κατοικίας στην κάθε χώρα. Στην περίπτωση των νοτιοευρωπαϊκών χωρών οι πολιτικές αστικής ανάπτυξης, ελέγχου της γης και χωρικής ρύθμισης (ή μη-ρύθμισης), είναι απολύτως συνδεδεμένες με τη στεγαστική πολιτική (άτυπη ανάπτυξη των περιφερειών των πόλεων, περιορισμένη δημόσια «τράπεζα» γης, εξασφάλιση δημόσιας γης για πολιτικές κατοικίας μέσω των πράξεων πολεοδόμησης κα) (Γετίμης 1989, Allen et al 2004:174-180, Naredo 2010).

Η ισορροπία μεταξύ των διαφορετικών μηχανισμών παραγωγής (ίδιο-κατασκευή, κρατικά επιδοτούμενες αναπτύξεις και μεγάλης κλίμακας ιδιωτικές αναπτύξεις) διαφέρουν στις τέσσερις χώρες της Νότιας Ευρώπης, κάτι το οποίο εκφράζεται και στις δυναμικές διαμόρφωσης του αστικού ιστού ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις. Οι διαφορετικές μορφές ανάπτυξης του αστικού χώρου αντανακλούν βεβαίως και τις διαφορετικές κοινωνικές δομές και σχέσεις με την έγγεια περιουσία που έχουν οδηγήσει στη διαμόρφωσή τους. Οι Leal και Maloutas (Allen et al 2004:50-51) αναδεικνύουν τα κοινά στοιχεία που σχετίζονται με το NE μοντέλο πρόνοιας, συγκρίνοντας δύο διαφορετικά συστήματα παραγωγής τα οποία συνυπάρχουν σε διαφορετικό βαθμό στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: τη μεγάλης κλίμακας ανάπτυξη, με τη μικρής κλίμακας παραγωγή κατοικίας.⁷⁸

⁷⁷ Το μοντέλο εργολαβίας (μη-κερδοσκοπική ή αγοραία/κερδοσκοπική), το μέγεθος κατασκευαστικών επιχειρήσεων (κλίμακα των εταιριών, αλλά και μέγεθος έργων (οικοπέδων και οικοδομών), το καθεστώς κέρδους (από την κατασκευαστική δραστηριότητα ή από τις διαδικασίες πολεοδόμησης/αστικοποίησης), το καθεστώς πρόσβασης στη γη (δομή της έγγειας περιουσίας, δημόσια ή αγοραία/κερδοσκοπική) και γενικότερα η προσέγγιση που ενσωματώνει το σύστημα πολεοδόμησης και αστικοποίησης σε σχέση με την αναδιανομή της γαιωπροσόδου, καθορίζουν το πως τελικά διαμορφώνεται η αγορά κατοικίας, αλλά και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά της παραγωγής κατοικίας.

⁷⁸ Οι μεγάλης κλίμακας αναπτύξεις, πολυκατοικίες, συγκροτήματα κατοικιών και πολεοδομικά συγκροτήματα, κατασκευάζονται από μεγάλες κατασκευαστικές εταιρίες και υποστηρίζονται από ένα ισχυρό σύστημα ρύθμισης του αστικού χώρου που ευνοεί τους μεγάλους ιδιοκτήτες, ενώ παράλληλα συνοδεύεται από την ανάπτυξη ισχυρού χρηματοπιστωτικού κλάδου. Τέτοιου τύπου μηχανισμοί αναπτύχθηκαν κυρίως (έως αποκλειστικά) στην Ισπανία και σε

Έτσι, παρά τις μορφολογικές διαφορές που αποτυπώνονται στον αστικό χώρο, αυτές προκύπτουν από παρόμοια στεγαστικά συστήματα και κράτη πρόνοιας, με μεγάλη βαρύτητα στο σύστημα των συντάξεων, αλλά μικρή ανάπτυξη άλλων κλάδων πρόνοιας και κοινωνικής προστασίας. «Τα κοινά στοιχεία είναι η παραγωγή προσβάσιμης κατοικίας, χωρίς την άμεση κρατική παροχή, για έναν ταχύτατα αυξανόμενο αστικοποιούμενο πληθυσμό στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα. Η απουσία άμεσης κρατικής παρέμβασης άφησε μεγάλα περιθώρια και ευκαιρίες για την αγορά και την κοινωνία» (Allen 2006: 67). Ενώ στην Ελλάδα η αγορά ακολουθούσε τις πρωτοβουλίες της κρατικά υποστηριζόμενης (με κίνητρα και φοροαπαλλαγές) οικογένειας, στην Ισπανία οι οικογενειακές στρατηγικές αναπτύχθηκαν σε ένα πλαίσιο που κυριαρχούσε η αγορά, ενώ στην Ελλάδα η ανάπτυξη του αστικού χώρου έγινε χωρίς σχεδιασμό και ρύθμιση, στην Ισπανία υπήρξε συστηματική προσπάθεια σχεδιασμού και ελέγχου της ανάπτυξης του χώρου.

Οι πίνακες και τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν παραπάνω καταγράφουν συγκεντρωτικά στοιχεία σε εθνικό επίπεδο και σε συγκεκριμένες χρονολογίες δίνοντας μια συνολική εικόνα του στεγαστικού τομέα στην κάθε χώρα. Πρέπει να επισημάνουμε όμως ότι με αυτόν τον τρόπο δεν φαίνονται οι σημαντικές διαφορές – εντός και μεταξύ των χωρών – που προκύπτουν από τη χρονική και γεωγραφική διαφοροποίηση των στατιστικών στην ίδια χώρα και τις διαφοροποιήσεις που προκύπτουν εάν χρησιμοποιήσουμε πιο αναλυτικά στοιχεία σε σχέση με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά στην κάθε κατηγορία (εισόδημα, χαρακτηριστικά νοικοκυριού, ηλικία, εθνότητα κλπ). Έτσι, τα στοιχεία που καταγράφουμε (κατανομή των τύπων ενοίκησης, τιμές κατοικίας, κατασκευή κλπ) διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ μεγάλων και μικρών πόλεων⁷⁹ ή μεταξύ πλουσιότερων και φτωχότερων περιφερειών.

Η γεωγραφική διαφοροποίηση των στοιχείων είναι πολλές φορές τόσο σημαντική που πολλοί μελετητές αμφισβητούν την εγκυρότητα της αναγνώρισης συστημάτων κατοικίας σε εθνικό επίπεδο όταν υπάρχουν τόσο μεγάλες περιφερειακές και ενδο-περιφερειακές διαφορές (Doherty et al 2004). Οι διαχρονικές διαφοροποιήσεις στα αντίστοιχα νούμερα έχουν να κάνουν με τις ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες εξέλιξης του στεγαστικού τομέα και των δημόσιων πολιτικών κατοικίας. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τις διαδικασίες διαμόρφωσης των στατιστικών δεδομένων, στο κεφάλαιο 4.3 εστιάζουμε στην εξέλιξη των δημόσιων πολιτικών για την κατοικία,

μικρότερο βαθμό στην Ιταλία. Από την άλλη, στην Ιταλία και την Ελλάδα, είναι αρκετά διαδεδομένο η αναπτυξιακή πρωτοβουλία να στηρίζεται στα νοικοκυριά, κάτι που έχει σαν αποτέλεσμα μικρής κλίμακας παραγωγή κατοικίας, συχνά μονοκατοικίες ή σχετικά μικρές πολυκατοικίες. Αυτού του τύπου οι μηχανισμοί συνδέονται με μικρές κατασκευαστικές εταιρίες, αδύναμο ρυθμιστικό πλαίσιο, σχετικά εύκολη πρόσβαση σε γη – σε μικρά οικόπεδα – και σχετικά αδύναμο σύστημα δανειοδότησης, τόσο για την κατασκευή όσο και για την αγορά (Allen et al 2004:51). Η αυτό-κατασκευή/ιδιο-κατασκευή έχει υποστηριχθεί και από πιο συλλογικά σχήματα παραγωγής κατοικίας όπως είναι το ελληνικό σύστημα της αντιπαροχής ή οι ιταλικοί συνεταιρισμοί που εκμεταλλεύονται οικονομίες κλίμακας για την παραγωγή πολυκατοικιών διατηρώντας τη διακριτή οριζόντια ιδιοκτησία μετά την ολοκλήρωση την ολοκλήρωση (Allen et al 2004:8). Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μικρής κλίμακας παραγωγής είναι τα μεγάλα ποσοστά αυθαίρετης δόμησης σε όλες τις χώρες μέχρι τα μέσα του '70, αρχές '80 (abusivi, αυθαίρετα, clandestinos).

⁷⁹ Για παράδειγμα στις μεγάλες πόλεις και τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα τα ποσοστά ενοικιαζόμενης και κοινωνικής ή δημόσιας κατοικίας είναι μεγαλύτερα, ιδιαίτερα στις πόλεις που είχαν βιομηχανική ανάπτυξη (στα μητροπολιτικά κέντρα στην Ιταλία η ενοικιαζόμενη κατοικία είναι 35%, αντίστοιχα και στο κέντρο της Αθήνας).

εστιάζοντας στα θεσμικά εργαλεία, το νομικό καθεστώς, τους μηχανισμούς και τους κοινωνικούς σχηματισμούς, τις διαδικασίες αλλαγών και μεταρρυθμίσεων.

Τέλος, για την κατανόηση της πραγματικότητας, ως μιας διαφοροποιημένης εμπειρίας που καθορίζεται από τις σχέσεις εξουσίας και τις ανισότητες μεταξύ διαφορετικών υποκειμένων η επεξεργασία πιο εστιασμένων/αναλυτικών στοιχείων μπορεί να φανεί χρήσιμη, όπως για παράδειγμα, η κατανομή της ιδιοκτησίας ανάμεσα σε μικρούς και μεγαλύτερους παίκτες και ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο/τρίτο τομέα,⁸⁰ ή η κατανομή των εισοδημάτων και των κοινωνικών ομάδων εντός των τύπων ενοίκησης.⁸¹ Τα ζητήματα αυτά, προσεγγίζονται στο κεφάλαιο 4.4, που επιδιώκει να σκιαγραφήσει την κρίση της κατοικίας στις τρεις χώρες.

4.2.2 Το Δικαίωμα στην κατοικία στη Νότια Ευρώπη

«[...] Στις χώρες του Νότου η διεκδίκηση του δικαιώματος στην κατοικία υπήρξε πιο αδύναμη απ' ό,τι σε άλλες χώρες με πιο ισχυρά κράτη πρόνοιας. Το αίτημα προσανατολίστηκε περισσότερο προς "το δικαίωμα στην ιδιοκτησία" και σ' αυτό το πλαίσιο η κατοικία θεωρήθηκε ως κάτι που αφορά περισσότερο στην οικογένεια και λιγότερο ως ένα ζήτημα που πρέπει να αντιμετωπιστεί από τις δημόσιες πολιτικές και το κράτος πρόνοιας. [...]» (Allen et al 2004: 167).

Σύμφωνα με τους μελετητές των στεγαστικών συστημάτων των νοτιοευρωπαϊκών χωρών (Allen et al, Arbací) η στεγαστική πολιτική στις χώρες της Νότιας Ευρώπης αντικατοπτρίζει τον πελατειακό χαρακτήρα του κράτους καθώς βασική επιδίωξη υπήρξε η στήριξη και ενσωμάτωση της μεσαίας τάξης σε βάρος της εργατικής τάξης ή άλλων κοινωνικών ομάδων χωρίς δυνατότητα πρόσβασης στην κατοικία. Οι φοροαπαλλαγές ως βασική δημόσια δαπάνη για την κατοικία και η ποσοτική αξιολόγηση της στεγαστικής επάρκειας, ανεξάρτητα από τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά αυτών που τελικά αποκτούν κατοικία, θεωρούνται εξορισμού εργαλεία που επιδρούν άνισα στις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες ανάλογα με το εισόδημα και την περιουσία που διαθέτουν, ενώ εν τέλει έχουν σαν αποτέλεσμα να ενισχύουν περισσότερο τα μεσαία και ανώτερα εισοδήματα (Εμμανουήλ 2006, Roggio 2006, Leal 2009). Η δημόσια συζήτηση για τη στεγαστική πολιτική, πέρα από συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες όπου βρέθηκε στο επίκεντρο, δεν αποτέλεσε συνολικά αντικείμενο συζήτησης.

Σε σχέση με τη διαμόρφωση της κοινωνίας των πολιτών, το πελατειακό κράτος και η υπανάπτυξη ενός ορθολογικού διοικητικού μηχανισμού και ενός εκτεταμένου κράτους πρόνοιας θεωρείται σε

⁸⁰ Στην Ιταλία στο σύνολο των κατοικιών (3.500.000) το 86,6% ανήκε σε ιδιώτες, το 7,7% σε κατασκευαστικούς συνεταιρισμούς, το 1,4% σε ασφαλιστικές εταιρίες, το 2,3% σε συνταξιοδοτικούς οργανισμούς δημοσίου και το 1,7% σε άλλους φορείς (130.000 κατοικίες ανήκουν σε ασφαλιστικές εταιρίες και συνταξιοδοτικά ταμεία). Η κατανομή των ιδιοκτητών του ενοικιαζόμενου τομέα στις πόλεις είναι 71% ιδιώτες, 7% εταιρίες και 22% δημόσιο και τρίτος τομέας (έρευνα NOMISMA 2010:37). Σύμφωνα με την έρευνα ο μεγάλος κατακερματισμός της ιδιοκτησίας που διατίθεται προς ενοίκιαση είναι ένα πρόβλημα για τη λειτουργία της αγοράς, το οποίο θα μπορούσε να ξεπεραστεί με μια κατάλληλη οικονομική πολιτική που θα στοχεύει τους μικρούς ιδιοκτήτες και θα προωθεί την ενοίκιαση.

⁸¹ Στην Ιταλία οι ενοικιαστές είναι κατά 72% κάτω από το μέσο εισόδημα.

έναν βαθμό η αιτία για την απουσία ισχυρών οριζόντιων κοινωνικών οργανώσεων, καθώς το πελατειακό σύστημα παρέχει υπηρεσίες και πόρους με βάση εξατομικευμένες διαδικασίες σε αντίθεση με μια (ιδεοτυπική) επαγγελματοποιημένη και καθολική γραφειοκρατία/διοίκηση βεμπεριανού τύπου (Sotiropoulos 2004, Αλεξανδρόπουλος κα 2007, Kousis et al 2010). Βεβαίως, θα πρέπει να εξεταστούν και άλλες κοινωνικές διαιρέσεις όπως αυτές που καθορίζονται από τον χαρακτήρα της ταξικής διαστρωμάτωσης (πχ. οι μεσαίες τάξεις στην Ελλάδα που χαρακτηρίζονται από αυτοαπασχολούμενους και μικρομεσαίες επιχειρήσεις δεν διευκολύνουν τη συγκρότηση συλλογικών οργανώσεων. Επιπλέον, η χριστιανική παράδοση του δικτύου κοινωνικών οργανώσεων αλληλεγγύης με αναφορά στην ενορία εμποδίζει τη συγκρότηση μαζικών οριζόντιων οργανώσεων στη βάση άλλων διαιρέσεων (Allen et al 2004:101-108).

Η κατοικία παρά η εργασία υπήρξε ο βασικός μοχλός ενσωμάτωσης των νεοφερμένων στις πόλεις της νότιας Ευρώπης, με συνέπεια η κατοικία να θεωρείται υποχρέωση της οικογένειας, ενώ η οικοδομική δραστηριότητα γίνεται κυρίως αντιληπτή με οικονομικούς όρους ως προνομιακός κλάδος απορρόφησης της ανειδίκευτης εργασίας και γενικότερα ως συντελεστής ανάπτυξης. Η δημιουργία μεγάλων περιοχών, συνήθως στην περιφέρεια των πόλεων, ημίπρολεταριοποιημένων ιδιοκτητών, διαμορφώνει ένα ιδιαίτερο (χαμηλών εισοδημάτων) κοινωνικό στρώμα το οποίο όμως έχει διαμορφώσει μια παρόμοια πολιτική ατζέντα με τη μεσαία και υψηλών εισοδημάτων αστική τάξη, η οποία βασίζεται στα ατομικά συμφέροντα, και διεκδικεί την υψηλή προστασία της ιδιοκτησίας και τη μείωση της φορολογίας. *«Με έναν νοτιοευρωπαϊκό τρόπο, τα συλλογικά κοινωνικά συμφέροντα ηττήθηκαν μέσω της ιδιοκατοίκησης»* (Arbaci 2004: 175). Σχετικά με αυτό, για την περίπτωση της Ελλάδας, οι Μαντουβάλου και Μαυρίδου (1995) αναφέρουν:

“[...] Οι σχετικές λαϊκές κινητοποιήσεις έχουν αιτήματα που αποβλέπουν στη διατήρηση της λειτουργίας του συστήματος παραγωγής με τους ίδιους όρους (αύξηση συντελεστών, εντάξεις στο σχέδιο πόλεως, παροχή δανείων για έτοιμη κατοικία). [...] Οι αντιδράσεις των «λαϊκών στρωμάτων» ωθούνται από αντιφατικές τάσεις στα ζητήματα της κατοικίας και από την πρόθεση να υποστηρίξουν τα «βραχυπρόθεσμα» συμφέροντα τους, ως συμμετόχων στη σφαίρα της παραγωγής κατοικίας και ως ιδιοκτητών. Τα «μακροπρόθεσμα» συμφέροντα τους, αντίθετα, όπως για παράδειγμα η βελτίωση του οικιστικού ή φυσικού περιβάλλοντος είναι μακρινά, αφηρημένα και δεν έχουν καθόλου διατυπωθεί σε άμεσα επιμέρους αιτήματα, ή σε μια συγκεκριμένη στρατηγική. [...]”

Αντίστοιχα με την επιλεκτική και κορπορατιστική λειτουργία του συστήματος ασφάλισης και κοινωνικών παροχών (που ενισχύει καθολικά ομάδες με βάση την εργασία και τα οργανωμένα συμφέροντα και αφήνει απ' έξω όλες τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες), η αντίληψη αυτή για την κατοικία διευρύνει τις ανισότητες και τις διαιρέσεις μεταξύ αυτών που είναι 'εντός' του συστήματος (συνήθως ενήλικες άντρες) και όσων παραμένουν 'εκτός' (Ferrera 1996). Στο δίκτυο προστασίας του κράτους δεν περιλαμβάνονται οι νέοι, τα χαμηλότερα εισοδήματα, οι μετανάστες και μια σειρά από ευάλωτες κατηγορίες που δυσκολεύονται όλο και περισσότερο να έχουν πρόσβαση στην κατοικία. Ενώ η γενικότερη αύξηση των τιμών που προκάλεσε η απελευθέρωση του δανεισμού και πολλαπλασίασε τις κερδοσκοπικές πρακτικές στην κατοικία, έχει διαμορφώσει πολύ μεγαλύτερες

δυσκολίες και φαινόμενα αποκλεισμού για τα πιο αδύναμα στρώματα και αυτούς που είναι 'εκτός', αλλά επίσης έχει οδηγήσει στην υπερχρέωση και τη στεγαστική επισφάλεια όλο και μεγαλύτερα τμήματα της μεσαίας τάξης.⁸²

Αν και έχουν υπάρξει σημαντικές αλλαγές, σε επίπεδο εργαλείων πολιτικής (Leal 2004, Longo 2006), στο επίπεδο των αρμοδιοτήτων και στον τρόπο χρηματοδότησης της παραγωγής και πρόσβασης στην κατοικία (Emmanuel 2004), η συνολική λογική και τα βασικά χαρακτηριστικά του στεγαστικού μοντέλου δεν έχουν αλλάξει. Σε κάθε περίπτωση το ερώτημα παραμένει εάν υπάρχουν εναλλακτικές πολιτικές και προγράμματα (από τα πάνω) ή δυναμικές και πρακτικές (από τα κάτω), σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο που να απαντάνε ουσιαστικά στο πρόβλημα της στέγης (Arbaci 2004).

4.3 Εξέλιξη των δημόσιων πολιτικών για την κατοικία

Η περιγραφή γενικών (μάκρο-) χαρακτηριστικών των στεγαστικών συστημάτων και η παρουσίαση διαφορών και ομοιοτήτων δεν μπορεί να δώσει πολλές πληροφορίες για τις εκφάνσεις, διαφοροποιήσεις, ιδιαιτερότητες, χρονικότητες που παίρνουν στο τοπικό επίπεδο και που στην ουσία αποτελούν το πρώτο άμεσο επίπεδο επαφής του κράτους με τα κοινωνικά κινήματα. Στη συνέχεια εστιάζω συγκεκριμένα στον ρόλο του κράτους, τα γενικά χαρακτηριστικά και την ιστορική εξέλιξη της δημόσιας πολιτικής κατοικίας στην κάθε χώρα. Η εξιστόρηση της εξελικτικής πορείας των στεγαστικών συστημάτων εστιάζοντας στις στεγαστικές πολιτικές αναδεικνύει τις σημαντικές διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις τρεις χώρες, παρά τις ομοιότητες που φαίνεται να αποτυπώνονται σε συγκεντρωτικές μάκρο-στατιστικές αποτυπώσεις. Εδώ γίνεται μια πιο γενική ιστορική επισκόπηση της συγκρότησης του πεδίου της δημόσιας πολιτικής κατοικίας στην κάθε χώρα σε σχέση με ευρύτερες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές μεταλλαγές. Περισσότερα στοιχεία δίνονται στο Παράρτημα 2 όπου παρουσιάζονται πιο αναλυτικά τα επίπεδα διοίκησης, οι φορείς, οι αρμοδιότητες, και τα εργαλεία πολιτικής της δημόσιας πολιτικής κατοικίας και των πολιτικών για τους άστεγους.

4.3.1 Ιταλία

Οι πολιτικές για την κατοικία στην Ιταλία και η αντίστοιχη συζήτηση τόσο στο κοινωνικό-πολιτικό πεδίο όσο και στο πλαίσιο της διοίκησης (μεταξύ ειδικών, μεταρρυθμιστών, διαδοχικών κυβερνήσεων) αναπτύσσονται παράλληλα με την εκβιομηχάνιση του Βορρά και την αστικοποίηση των αγροτικών πληθυσμών από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι πέρα από την περιορισμένη δημόσια παρέμβαση, την κατασκευή ως εργαλείο οικονομικής ανάπτυξης

⁸² Αυτό σχετίζεται και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας τη Νότια Ευρώπη (αυτοαπασχόληση, άτυπος τομέας, χαμηλά ποσοστά εργαζομένων στη βιομηχανία). Οι διαδικασίες αποβιομηχάνησης που εκτυλίσσονται στις βόρειοευρωπαϊκές χώρες μετά τη δεκαετία του '70 και σχετίζονται με την άνοδο της φτώχειας και της ανεργίας, δεν επηρεάζουν με τον ίδιο τρόπο (ούτε τις ίδιες ομάδες) τις πόλεις της Νότιας Ευρώπης. Στη Νότια Ευρώπη τα θύματα της ανόδου της ανεργίας και της ύφεσης είναι κυρίως οι εργαζόμενοι στην οικοδομή, οι εποχιακά εργαζόμενοι και οι μακροχρόνια άνεργες (κυρίως νέοι και γυναίκες) σε νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων (Morlicchio 2005). Οι 'εντός' του συστήματος αφορούν σε μεγάλο βαθμό τους εργαζόμενους στον δημόσιο τομέα.

και τον σταθερό προσανατολισμό στην προώθηση της ιδιοκτησίας (και τη στήριξη της μεσαίας τάξης, ιδιαίτερα των δημοσίων υπαλλήλων, οι παραδοσιακές πολιτικές για την κατοικία στην Ιταλία χαρακτηρίζονται από περιορισμένη παρέμβαση στην αγορά, διανεμητικές πολιτικές (που κυρίως κατευθύνονται σε ρυθμιστικά μέτρα και σε παρεμβάσεις περιοριστικού τύπου στον τομέα των ενοικίων) και έμμεσες μη-στοχευμένες επιδοτήσεις (Longo 2006, Poggio 2006).

Οι βάσεις για την πολιτική κατοικίας μπαίνουν στις αρχές του 1900 (με τον νόμο 254/1903 που ρυθμίζει τη χρηματοδότηση της κατασκευής λαϊκών κατοικιών)⁸³ και αναπτύσσεται σταδιακά με την ίδρυση του ταμείου ανταποδοτικής χρηματοδότησης (INA-casa και αργότερα GESCAL) και με τη θέσπιση των δυο βασικών εργαλείων δημόσιας άμεσης (edilizia sovvenzionata – δημόσια κατασκευή κατοικίας) και έμμεσης (edilizia agevolata – επιδοτούμενη κατασκευή κατοικίας) παρέμβασης. Αν και το Ιταλικό κράτος κατά τα πρώτα χρόνια της αστικοποίησης διοχέτευσε σημαντικό μέρος του προϋπολογισμού για εργατικές κατοικίες και άμεσες απαντήσεις στα στεγαστικά προβλήματα των χιλιάδων νεοφερμένων στις πόλεις, η στεγαστική πολιτική υπήρξε μάλλον περιθωριακή στο σύνολο των κοινωνικών πολιτικών πρόνοιας (Padovani 1996, Longo 2006, Governa and Saccomani 2010). Οι δημόσιες επενδύσεις στον στεγαστικό τομέα ήταν σημαντικές (πάνω από το 17%), αλλά αυτό δεν αύξησε το απόθεμα των δημόσιων ενοικιαζόμενων κατοικιών γιατί από το 1951 έως το 1971 υπήρξαν διάφορες φάσεις ιδιωτικοποίησης τους. Βασικός προσανατολισμός η προώθηση της ιδιοκατοίκησης, τόσο την περίοδο του φασισμού, όσο και μεταπολεμικά όπου επικρατεί η ρήση των Χριστιανο-Δημοκρατών «καλύτερα ιδιοκτήτης παρά προλετάριος» (Minelli 2006:17). Το τέλος της δεκαετίας του '70 (και λόγω σημαντικών εργατικών και κοινωνικών αγώνων που θα δούμε αναλυτικά στο κεφάλαιο 5.1) θεωρείται τομή στην πολιτική κατοικίας. Το 1978 θεσμοθετούνται δυο νέοι νόμοι μετά από έντονες διεργασίες διαβούλευσης (Padovani 1996), δίνοντας δυο κατευθύνσεις δημόσιας παρέμβασης μια αναδιανεμητική (με το δεκαετές πλάνο κατοικίας ν. 457/1978) και μια ρυθμιστική (με τον νόμο για το δίκαιο ενοίκιο ν. 392/1978) (Caudo 2004, Minelli 2006).

Η σχετική αυτονομία στο τοπικό/περιφερειακό επίπεδο⁸⁴ παράγει αρκετά διαφοροποιημένα εγχειρήματα στεγαστικής πολιτικής και προσπάθειες περιορισμού της κερδοσκοπίας και ελέγχου προς το δημόσιο όφελος (πχ Μπολόνια), όμως τελικά επικρατούν τα ιδιωτικά συμφέροντα σε βάρος της δημόσιας πολιτικής που παραμένει ελλειμματική και συχνά προσανατολίζεται στο να εξυπηρετεί τα συμφέροντα αυτά και να ενισχύει την ιδιωτική κατασκευαστική δραστηριότητα. Σε μια ιδιαίτερα ταξικά και πολιτικά πολωμένη κοινωνία όπως η Ιταλική, η συναίνεση επιτυγχάνεται μέσα από μια γενικότερη στάση *laissez-faire*, την ανοχή στην οικοδόμηση αυθαίρετων γειτονιών στις περιφέρειες των μεγαλουπόλεων, τη μικρής κλίμακας κερδοσκοπία (με διαδοχικούς νόμους

⁸³ Ο νόμος Luzzati ιδρύει τους δημόσιους φορείς IACP για την κατασκευή και διαχείριση κατοικιών λαϊκής στέγασης. Παράλληλα, προβλέπει την κατασκευή με δημόσια χρηματοδότηση και σε δημόσια γη κατοικιών προς πώληση για τις μεσαίες τάξεις, με φοροαπαλλαγές για τους κατασκευαστές (ιδιωτικές εταιρίες ή συνεταιρισμοί).

⁸⁴ Το 1969 γίνεται η μεγάλη διοικητική μεταρρύθμιση στην Ιταλία που εισάγει τις Περιφέρειες με μεγάλα περιθώρια αυτονομίας στην εφαρμογή των πολιτικών, χωρίς όμως να ρυθμίζεται ο συντονισμός τους με υπάρχουσες κλίμακες διοίκησης όπως οι τοπικές αυτοδιοικήσεις και οι εταιρίες του αποκεντρωμένου κράτους που διαχειρίζονται τα ζητήματα κατοικίας (IACP, GESCAL)

νομιμοποίησης των αυθαιρέτων μετά το '80⁸⁵) και την επιλεκτική πριμοδότηση και μέσα από πελατειακά δίκτυα (Padovani 1996, Cremaschi 1998, Caudo 2008).

Μετά την ύφεση στον τομέα των κατασκευών την περίοδο 1992 και 1997 που είχε ακολουθήσει την κερδοσκοπική φούσκα στα ακίνητα στις αρχές του '90, η κτηματαγορά στην Ιταλία μπήκε σε μια έντονη περίοδο επέκτασης που σταθεροποιήθηκε στα τέλη του 2007. Σύμφωνα με τον Cremaschi (2010) η ένταση της οικοδομικής και κτηματομεσιτικής δραστηριότητας στη Ρώμη την περίοδο 1996-2006 συγκρίνεται ίσως μόνο με την περίοδο μετά τον πόλεμο. Η μετριοπαθής ανάπτυξη της οικονομίας την ίδια περίοδο, η στασιμότητα των εισοδημάτων και η μακροχρόνια αύξηση των τιμών της αγοράς όξυναν τις δυσκολίες πρόσβασης στην κατοικία μέσω της αγοράς. Η παράλληλη μείωση και σταθεροποίηση των επιτοκίων την ίδια περίοδο εξισορρόπησε βραχυπρόθεσμα αυτή τη διαφορά, κυρίως όσον αφορά στην πρόσβαση στην ιδιοκατοίκηση, πράγμα που δεν συνέβη εξίσου και στην ενοικιαζόμενη αγορά.

Μετά το '90 η πολιτική κατοικίας στην Ιταλία ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις τάσεις που καθορίζονται από την παγκοσμιοποιημένη οικονομία και τις νεοφιλελεύθερες κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Doherty et al 2004). Οι σημαντικότερες αλλαγές στον τομέα της κατοικίας στην Ιταλία ήταν η σταδιακή αποκέντρωση των αρμοδιοτήτων στο τοπικό επίπεδο (Περιφέρειες και Δήμοι) και η σταδιακή απελευθέρωση του τομέα με τον περιορισμό της δημόσιας κατοικίας και τη μεταρρύθμιση του ρυθμιστικού πλαισίου των ενοικίων.⁸⁶ Η ιστορικά διαμορφωμένη στην Ιταλία άνιση παροχή πρόνοιας εντάθηκε με τη διαδικασία αποκέντρωσης, η οποία εκτυλίχθηκε παράλληλα με σταδιακή μείωση της χρηματοδότησης των στεγαστικών πολιτικών μέσω του κεντρικού προϋπολογισμού και χωρίς όμως την αντίστοιχη θέσπιση ενιαίων (σε εθνικό επίπεδο) κατευθύνσεων και ρυθμίσεων, γεγονός που δημιούργησε ακόμη μεγαλύτερες ανισότητες και διαφορές ανάμεσα σε πιο πλούσιες και πιο φτωχές περιφέρειες (Governina and Saccomani 2010, Longo 2006, Doherty et al 2004).

Συγκεκριμένα στον τομέα της στεγαστικής πολιτικής αυτό μεταφράζεται σε περιορισμό των δαπανών για την κατοικία,⁸⁷ σε διαδικασίες ιδιωτικοποίησης των δημόσιων κατοικιών,⁸⁸ στη

⁸⁵ Αν και υπάρχει ένας αρκετά ανεπτυγμένος μηχανισμός χωρικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, η εφαρμογή των ρυθμιστικών σχεδίων και τοπικών πολεοδομικών σχεδίων υπήρξε αρκετά ελαστική. Η αυτό-κατασκευή αυθαιρέτων (abusive) σε περιφερειακές περιοχές των μητροπολιτικών περιοχών (πχ το μοντέλο Corea αναφέρεται στις αυθαίρετες γειτονιές στην περιφέρεια του Μιλάνου τις δεκαετίες του '50 και του '60, οι Borgate στην περιφέρεια της Ρώμης). Η κατασκευή αυθαιρέτων οικισμών συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του '80 (το 1984 ο αριθμός των αυθαιρέτων κατοικιών που χτίστηκαν από το 1971 υπολογίζονταν σε 2.723.000 δηλ. το 12.3% του συνολικού αποθέματος) (Padovani 1996). Το *condono edilizio* (κυριολεκτικά σημαίνει διαγραφή ή αμνηστία) εφαρμόζεται στην ίδια λογική με προηγούμενους νόμους οικονομικής φύσης που διαγράφουν φορολογικά ή ασφαλιστικά χρέη, επιτρέπουν τη νομιμοποίηση μαύρου χρήματος ή τον επαναπατρισμό κεφαλαίων. Ο πρώτος νόμος οικοδομικής αμνηστίας εφαρμόζεται το 1985 από τον σοσιαλιστή Κράξι με στόχο την άμεση είσπραξη εσόδων για την αντιμετώπιση του υπερβολικά διογκωμένου δημόσιου χρέους.

⁸⁶ Η διαδικασία της απελευθέρωσης με τη σταδιακή απόσυρση του κράτους από την παροχή κοινωνικής κατοικίας καθώς και με την «ελεγχόμενη απελευθέρωση» της αγοράς των ενοικίων γίνεται στη λογική του «μικρού κράτους» που ισχυρίζεται ότι θα βελτιώσει την απόδοση και την αποτελεσματικότητα των όποιων πολιτικών πρόνοιας (Longo 2006:3).

⁸⁷ Κατάργηση της Gescal (ειδικό ταμείο συγκέντρωσης πόρων) του κεντρικού αναδιανεμητικού μηχανισμού που εγγυούνταν τη χρηματοδότηση των προγραμμάτων δημόσιας κατοικίας από τον κεντρικό προϋπολογισμό

⁸⁸ Η διαδικασία ιδιωτικοποίησης της δημόσιας κατοικίας (ERP) ξεκίνησε με τον νόμο 56/1993. Από το 1993 έως το 2006 πουλήθηκαν 154.788 κατοικίες σε μια μέση τιμή 23.700 ευρώ, πολύ χαμηλότερα από τις τιμές της αγοράς. Μετά τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις η ετήσια παραγωγή κατοικιών είναι 2.000 (το 1981 η ετήσια παραγωγή ήταν 34.000, το 2004

μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων της προνοιακής πολιτικής στον ιδιωτικό και τρίτο τομέα, καθώς και στην ανάπτυξη εργαλείων συγχρηματοδότησης ή ενεργοποίησης της αγοράς. Τα νέα εργαλεία περιλαμβάνουν χρηματοδότηση έργων και προγραμμάτων (στη λογική του project financing) από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα με την ίδρυση Στεγαστικών Ταμείων (σύμπραξη τραπεζών, περιφερειών και ιδιωτών επενδυτών), την εισαγωγή κτηματομεσιτικών εταιριών και εταιριών διαχείρισης χαρτοφυλακίων ακινήτων, την τιτλοποίηση ακινήτων (cartolarizzazione).

Ο γενικευμένος χαρακτήρας της κοινωνική πολιτική κατοικίας περιορίζεται και εστιάζει σε ομάδες ειδικών αναγκών και στις κατηγορίες που βρίσκονται σε ακραίο ρίσκο ή σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης κυρίως με επιδοματικές πολιτικές και ατομική βοήθεια, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί τον ρόλο του ρυθμιστή και του εγγυητή για την εφαρμογή των στόχων αυτών των πολιτικών (Longo 2006, Doherty et al 2004). Σε αυτή την κατεύθυνση οι τοπικές αυτοδιοικήσεις έχουν εφαρμόσει μια σειρά από εργαλεία, όπως η δέσμευση του διαθέσιμου αποθέματος κοινωνικής κατοικίας για οικογένειες που έχουν υποστεί έξωση, οικογένειες σε ακραία αποστέρηση, πρόσφυγες, δημόσιους υπαλλήλους, ενώ εφαρμόζονται προγράμματα άμεσης προσωρινής στέγασης σε ξενοδοχεία, λυόμενα, τροχόσπιτα και σε άλλα ακίνητα ιδιωτών συνήθως με μεγάλη επιβάρυνση για το δημόσιο.

Στο πλαίσιο αυτό, απελευθέρωσης/απορρύθμισης, ιδιωτικοποίησης και χρηματοπιστικοποίησης της οικονομίας, η στεγαστική πολιτική μετατρέπεται σε μηχανισμό πριμοδότησης των οικονομικών συμφερόντων που συνδέονται με την κατασκευή,⁸⁹ ενώ ελλείψει οικονομικών πόρων οι δημόσιες επενδύσεις υποκαθίστανται από τη διάθεση δημόσιας γης και θεσμικών διευκολύνσεων (όπως οι ad hoc αλλαγές όρων δόμησης, αλλαγή στις χρήσεις γης κτλ). Το μεγαλύτερο μέρος των πόρων και της δημόσιας προσπάθειας στρέφεται στα ολοκληρωμένα αστικά προγράμματα για την αναβάθμιση γειτονιών στα ιστορικά κέντρα των πόλεων, τα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας και τις περιοχές αυθαιρέτων στις περιφέρειες των πόλεων, οδηγώντας σε διαδικασίες εξευγενισμού και αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού, συμβάλλοντας τελικά στην όξυνση των στεγαστικών προβλημάτων ιδιαίτερα για τις πιο ευάλωτες ομάδες (Governata e Saccomani 2004, 2009).

4.3.2 Ισπανία

Σύμφωνα με τον Leal (2009) η στεγαστική πολιτική στην Ισπανία χαρακτηρίζεται από τον προσανατολισμό στην ιδιοκατοίκηση και την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη της κατασκευής κατοικίας που ξεπερνάει τις στεγαστικές ανάγκες. Μέχρι πρόσφατα, η στεγαστική πολιτική παρουσιάζει μεγάλη συνέχεια στα νούμερα, τα μέτρα και τις μορφές παρέμβασης, με ασήμαντες αλλαγές και διακυμάνσεις, το οποίο βέβαια δεν αναιρεί τις σημαντικές μεταστροφές που έλαβαν χώρα το δεύτερο μισό του αιώνα στους στόχους και τα εργαλεία αυτής της πολιτικής.⁹⁰ Η προώθηση της

ήταν μόλις 1900), ενώ έχουν εκποιηθεί άλλες 154.000 κατοικίες. Μεταξύ 1996 και 1999 πωλούνταν περίπου 17.000 κατοικίες τον χρόνο (Federcasa 2010).

⁸⁹ Οι πρόσφατες πολιτικές για την κατοικία στη Ρώμη (Πρόγραμμα Κατοικίας για την Roma Capitale, 2010) αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στροφής, καθώς με πρόσχημα τη στεγαστική κρίση, για την κατασκευή 26.000 νέων κατοικιών διατίθενται δημόσιες εκτάσεις, αλλάζουν χρήση οικόπεδα δεσμευμένα για άλλες δημόσιες υπηρεσίες και υποδομές, αυξάνεται η πυκνότητα σε ήδη δομημένες περιοχές κλπ. (d'Albergo e Moini 2013:18).

⁹⁰ Ο Beltrán de Felipe (2009:470) σχολιάζει ότι είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς μεγάλες διαφορές μεταξύ των μεταρρυθμίσεων της πολιτικής κατοικίας την περίοδο της Δημοκρατίας (Ley Salmon 1935), την περίοδο του Φρανκισμού (Ley de vivienda 1940 και 1950) ή την περίοδο της Δημοκρατικής Μετάβασης (Decreto-Ley 31/1978 και RD 3148/1978).

ιδιοκατοίκησης υπήρξε μια πολύ συνειδητή στρατηγική των ελίτ, η οποία ξεκίνησε την περίοδο του Φράνκο (κάθε προλετάριος ιδιοκτήτης) αλλοιώνοντας τις μέχρι τότε προσπάθειες ανάπτυξης μιας ισχυρής κοινωνικής πολιτικής κατοικίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι τη δεκαετία του '50 η Ισπανία είχε περίπου το ίδιο ποσοστό ιδιοκατοίκησης, όσο και ενοικιαζόμενης κατοικίας, ενώ το 2001 είχε μόλις 11,4% ενοικιαζόμενη κατοικία (López and Rodríguez 2011).

Οι βάσεις για την κοινωνική πολιτική κατοικίας μπαίνουν στις αρχές του 20 αιώνα στις ραγδαία αστικοποιούμενες βιομηχανικές περιοχές και τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η νομοθεσία για τις φτηνές κατοικίες του 1911 και 1921 (*leyes de Casas baratas*) έβαλε τις βάσεις (και τη γενική κατεύθυνση) για την πολιτική κατοικίας στην Ισπανία. Το 1957 ιδρύθηκε από τον Φράνκο το Υπουργείο Κατοικίας με στόχο την άμεση κάλυψη των στεγαστικών αναγκών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο. Δημιουργήθηκαν τότε το Εθνικό Ινστιτούτο Κατοικίας (*Instituto Nacional de la Vivienda*) και η Συνδικαλιστική Ένωση Κατοικίας (*Obra Sindical del Hogar*) για την κατασκευή δημόσιας κατοικίας με χαμηλό ενοίκιο, ενώ θεσμοθετήθηκαν αρκετά επιδόματα. Παράλληλα δόθηκαν κίνητρα για την ενεργοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, και φορολογικά κίνητρα στις βιομηχανίες για να κατασκευάσουν συγκροτήματα κατοικίας κοντά στους χώρους εργασίας. Από το 1940 έως το 1970 χτίστηκαν 500.000 κοινωνικές κατοικίες (δημόσιες και εταιρικές). Ήδη όμως από εκείνη την περίοδο υπήρξε σαφής προώθηση της ιδιοκατοίκησης ως λύση για την κοινωνική ειρήνη και σταθερότητα.⁹¹ Την ίδια περίοδο εντείνεται η εσωτερική μετανάστευση και στις περιφέρειες των βιομηχανικών κέντρων διαμορφώνονται παραγκουπόλεις. Η παραγωγή κατοικίας μετατρέπεται εκείνη την περίοδο σε έναν πολύ επικερδή τομέα καπιταλιστικής συσσώρευσης. Μεγάλες ποσότητες κερδοσκοπικών κεφαλαίων διοχετεύονται στον κτηματομεσιτικό τομέα, ο οποίος μετατρέπεται και σε πλυντήριο μαύρου χρήματος.⁹²

Μετά τον θάνατο του Φράνκο η χώρα μπαίνει στην περίοδο της δημοκρατικής μετάβασης, ο νόμος 31/1978, που εισάγει το βασικό εργαλείο κοινωνικής πολιτικής κατοικίας της Ισπανίας, την Προστατευμένη Κατοικία (*Vivienda de Protección Oficial - VPO*), και η θέσπιση του Ισπανικού συντάγματος το 1978 θέτουν τις βάσεις για την πολιτική κατοικίας της σύγχρονης περιόδου, που όπως και οι υπόλοιπες δημόσιες πολιτικές, στοχεύουν στην ενίσχυση του ιδιωτικού τομέα και ιδιωτικού κεφαλαίου.⁹³ Το πρόγραμμα πολεοδομικής αναδιοργάνωσης (*reordenación urbana*)⁹⁴ της

Ενώ, οι γενικές κατευθύνσεις πολιτικής παρέμειναν οι ίδιες και στα Εθνικά και Περιφερειακά σχέδια κατοικίας που ακολούθησαν.

⁹¹ Στην Ισπανία η διαδικασία αυτή, που έγινε για την καλλιέργεια '*ανθρώπων της τάξης*', βασίστηκε στην κατασκευή μεγάλων συγκροτημάτων και στη συμμετοχή των ταμείων παρακαταθηκών και δανείων που δέσμευσαν τους κατοίκους με μεγάλες οικονομικές υποχρεώσεις (Naredo 2010: 6).

⁹² Από τα τέλη του '50 αρχίζει να εδραιώνεται στην Ισπανία το εγχώριο κεφάλαιο και να διαμορφώνεται μια ισχυρή αστική τάξη. Η χώρα εντάσσεται στο πρόγραμμα σταθεροποίησης το 1959 και διοχετεύονται μεγάλα κεφάλαια από το εξωτερικό σε μορφή βιομηχανικών επενδύσεων κυρίως προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Αυτές οι δύο διαδικασίες αποτελούν τη βάση για την *Ισπανική Φορντιστική ανάπτυξη* (Durán 1993).

⁹³ Από τα μέσα του '70 η Ισπανία μπαίνει σε μια περίοδο οικονομικής ύφεσης. Η αγορά κατοικίας είναι στάσιμη (δεν υπάρχει και μεγάλη ζήτηση, οι τιμές παραμένουν χαμηλές, οι όροι δανεισμού είναι ασύμφοροι.) Την περίοδο αυτή γίνονται μια σειρά από κρατικοποιήσεις βιομηχανιών που δεν συμφέρουν πλέον το ιδιωτικό κεφάλαιο, αλλά και ιδιωτικοποιήσεις, κρατικές επιδοτήσεις και άλλου τύπου ενισχύσεις προς στο ιδιωτικό κεφάλαιο, ενώ μπαίνουν οι βάσεις για το μετα-φορντικό νεοφιλελεύθερο μοντέλο (το 1985 η Ισπανία είχε 22% ανεργία) (Durán 1993).

⁹⁴ Πρόκειται για ένα από τα πιο μεγάλα (αν όχι το πιο μεγάλο) προγράμματα επαναστέγασης κατοίκων παραγκουπόλεων και υποβαθμισμένων κατοικιών στην Ισπανία από το οποίο προέκυψαν 30 γειτονίες (διαφορετικής τυπολογίας), με

πρώιμης μεταδικτατορικής περιόδου για τη μεταστέγαση των κατοίκων των παραγκουπόλεων σε ιδιόκτητες κατοικίες, το οποίο είχε προκύψει από το γνωστό κίνημα πολιτών, καθόρισε και μετέπειτα επιλογές στη στεγαστική πολιτική (Villasante 1984, Castells 1983).

Στην ουσία η στεγαστική πολιτική στην Ισπανία ασκείται μέσω της πολιτικής γης και των οικονομικών ενισχύσεων (με μορφή επιδοτήσεων και φορολογικών απαλλαγών). Οι οικονομικές ενισχύσεις διακρίνονται σε άμεσες (άμεσος δανεισμός, επιδότηση σε πολίτες ή σε κατασκευαστικές εταιρίες για τη μείωση του κόστους της κατοικίας) και έμμεσες (κυρίως φοροαπαλλαγές από μεταβιβάσεις, αγορά, τόκους δανείων). Δεν προβλέπονται φοροαπαλλαγές για τους ενοικιαστές κάτι το οποίο θεωρείται διάκριση προς όφελος των ιδιοκτητών (αντίστοιχα για την Ελλάδα, βλ. Εμμανουήλ 2006).

Η Ισπανία διαφέρει καθοριστικά από τις άλλες δύο υπό μελέτη χώρες ως προς το σύστημα παροχής κατοικίας όπου κυριαρχούν οι μεγάλοι κατασκευαστές και ένα ισχυρό σύστημα σχεδιασμού των πόλεων. Από την εποχή του Φράνκο έγιναν συμφωνίες με μεγάλες κατασκευαστικές εταιρίες, οι οποίες βασίστηκαν σε έναν πολύ ισχυρό πολεοδομικό σχεδιασμό που ελαχιστοποιούσε τα ρίσκα και εξασφάλιζε αυξημένα κέρδη σε ανταπόδοση της πολιτικής τους στήριξης. Μετά τον θάνατο του Φράνκο αυτές οι διευθετήσεις ισχυροποιήθηκαν με την καθιέρωση του σύγχρονου χρηματοπιστωτικού συστήματος για την υποστήριξη της ιδιοκατοίκησης. Η ανάπτυξη της κρατικής παρέμβασης στην παραγωγή κατοικίας (μέσω των VPO) είχε σαν στόχους να ικανοποιήσει τη ζήτηση που δεν καλύπτεται μέσω της ελεύθερης αγοράς, να ωθήσει την οικονομική δραστηριότητα (και λόγω της σημαντικής απήχησης που έχει στην εργασία και στις παραγωγικές δραστηριότητες που συνοδεύουν την παραγωγή κατοικίας), να υπηρετήσει έναν συγκεκριμένο τύπο τουρισμού ή να μεθοδεύσει την αστική ανάπτυξη συγκεκριμένων περιοχών (Allen et al 2004).

Μέχρι τα μέσα του '70, το χρηματοπιστωτικό σύστημα στην Ισπανία ελέγχεται από την Τράπεζα της Ισπανίας. Η απορρύθμιση του στεγαστικού ενυπόθηκου δανεισμού μετά το 1982 επέτρεψε την επέκταση του δανεισμού για την απόκτηση κατοικίας.⁹⁵ Η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού κλάδου στην Ισπανία, σύμφωνα με τον Leal (2004:20) επηρεάστηκε από τις πολιτικές παρεμβάσεις στη λειτουργία των Ταμειωτηρίων (Cajas de Ahorro) και της δημόσιας τράπεζας (αρχικά Banco de Credito de la Construcción και στη συνέχεια Banco Hipotecario de España). Σε αντίθεση με ότι συνέβη στις ΗΠΑ, το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο που ελέγχεται από την Κεντρική Τράπεζα, απέτρεψε την επέκταση των ενυπόθηκων δανείων υψηλού ρίσκου, αλλά δεν απέτρεψε την ανεξέλεγκτη χορήγηση δανείων στην υπερδραστηριότητα του τομέα της κατοικίας (πάνω από ένα εκατομμύριο μονάδες ήσαν προς πώληση το 2009) (García 2010). Από την άλλη, η περαιτέρω απελευθέρωση της αγοράς υποθηκών και της στεγαστικής πίστης μετά τα μέσα του 90, έδωσε τη

40.000 νέες κατοικίες και η μεταστέγαση 150.000 κατοίκων. Η ιδιαιτερότητα του προγράμματος αυτού ήταν η συμμετοχή των κατοίκων στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των νέων κατοικιών, η παραμονή τους στην αρχική περιοχή κατοίκησης και η υψηλή ποιότητα των υποδομών. Παρόλα αυτά, με αυτό το πρόγραμμα η κατεύθυνση που δόθηκε στη στεγαστική πολιτική ήταν η ιδιωτικοποίηση του υπάρχοντος δημόσιου αποθέματος και η επαναστέγαση σε ιδιόκτητη κατοικία.

⁹⁵ Ο νόμος για τη ρύθμιση της αγοράς υποθηκών του 1982 (Ley de regulación de mercado hipotecario) απελευθέρωσε τον τομέα, έδωσε δυνατότητα για κυμαινόμενο επιτόκιο, επιμήκυνση χρόνου αποπληρωμής και χρηματοδότηση έως 80%. Ο νόμος 19/1992 ρυθμίζει την τιτλοποίηση των ενυπόθηκων δανείων, ενώ ο πρόσφατος νόμος 41/2007 ρυθμίζει την αγορά υποθηκών.

δυνατότητα στους νέους (της δεκαετίας του '70) και τους μετανάστες, στρώματα που πιο πριν δεν είχαν δυνατότητα, να αγοράσουν κατοικία (Trilla y López 2005). Αυτοί ήταν που συντήρησαν την κτηματομεσιτική φούσκα στην τελευταία της φάση. Τα 'subprimos' της Ισπανίας ήταν τα περίπου ένα εκατομμύριο δάνεια που δόθηκαν μεταξύ 2003 και 2007 στα πιο αδύναμα οικονομικά τμήματα του πληθυσμού (López y Rodriguez 2011: 20).

Από τις αρχές της δεκαετίας του '90 θεωρητικά δεν υπάρχει αριθμητικό έλλειμμα (αναλογία νοικοκυριών/κατοικιών), βελτιώνονται οι στεγαστικές συνθήκες και το στεγαστικό απόθεμα. Παρόλα αυτά υπάρχει ένα κρυμμένο έλλειμμα πρόσβασης λόγω των υψηλών τιμών. Το 1994 η αγορά κατοικίας μπαίνει πάλι σε ανοδική πορεία ακολουθώντας ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης.⁹⁶ Η στεγαστική πολιτική περιορίζεται, προσανατολίζεται στην ενίσχυση/μόχλευση της κατασκευής και της οικονομίας και ο σχεδιασμός της καθορίζεται από συμφωνίες με ιδιωτικά συμφέροντα.⁹⁷ Η διαθεσιμότητα φτηνής γης για την οικοδόμηση κατοικιών υπήρξε στο επίκεντρο των μεταρρυθμίσεων που σχετίζονται με την εφαρμογή των προγραμμάτων κατοικίας, καθώς το προηγούμενο αυστηρό πλαίσιο πολεοδομικών επεκτάσεων είχε θεωρηθεί ως η βασική αιτία αύξησης των τιμών γης. Έτσι, η εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής κατοικίας εξαρτήθηκε από τις διαδικασίες πολεοδόμησης στο τοπικό επίπεδο και από τους νόμους γης. Η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στις Αυτονομίες για τη ρύθμιση και διαχείριση της γης και η απόδοση μεγαλύτερης αυτονομίας στην εφαρμογή της πολιτικής προστατευμένης κατοικίας μετά το 1998 (με τον νόμο RD 1186/1998 Εθνικό σχέδιο κατοικίας 1999-2001), παράλληλα με τον περιορισμό της χρηματοδότησης της κατοικίας από τον κεντρικό προϋπολογισμό, διαστρέβλωσε σε μεγάλο βαθμό την εφαρμογή της πολιτικής κατοικίας και τη μετέτρεψε σε μηχανισμό παραγωγής εσόδων για τις δημοτικές αρχές (Alonzo 2004).⁹⁸ Οι προϋπολογισμοί των δήμων εξαρτήθηκαν από τις διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και τη φορολογία των ακινήτων.⁹⁹ Το αποτέλεσμα ήταν οι πολεοδομικές επεκτάσεις και η απόδοση πολεοδομικών και οικοδομικών όρων να γίνεται υπό το πρίσμα της αύξησης των δημοτικών εσόδων γεγονός που διευκόλυνε εκτεταμένα φαινόμενα διαφθοράς (Jimenes 2010, Romero et al 2012).

Συνολικά, μετά το 2000 συμβαίνουν τεράστιες αλλαγές στις διαδικασίες πολεοδόμησης και παραγωγής κατοικίας στην Ισπανία. Ένας συνδυασμός παραγόντων συμβάλουν σε αυτό: η πτώση

⁹⁶ Η Ισπανία μπήκε στην ΕΟΚ (στη συνέχεια ΕΕ) στις αρχές του 1986, με συνέπεια την εισαγωγή οικονομικών ενισχύσεων από τα διαρθρωτικά ταμεία (που συνέβαλαν στον εκσυγχρονισμό των υποδομών σε όλη την Ισπανία), και τον θετικό αντίκτυπο στην οικονομική ανάπτυξη (κυρίως τουρισμός και εμπόριο), αλλά και την προσέλκυση μεγάλων εξωτερικών επενδύσεων ιδιαίτερα στον κτηματομεσιτικό τομέα.

⁹⁷ Ενώ την περίοδο 1990-1999 οι νέες κατοικίες σε καθεστώς προστασίας (VPO) αντιπροσώπευαν το 23,3% του συνόλου, την περίοδο 2000-2006 το ποσοστό αυτό ήταν μόλις 9,7%. Συνολικά την περίοδο της κατασκευαστικής έκρηξης στην Ισπανία (1994-2006) κατασκευάστηκαν περίπου 780.000 προστατευμένες κατοικίες, με ετήσια αύξηση 2,2% (INE 2006, Colectivo IOE 2008).

⁹⁸ Ο Νόμος Γης του 1990 έδωσε τη δυνατότητα στις τοπικές διοικήσεις να αυξήσουν τα έσοδά τους μέσω των διαδικασιών αστικοποίησης και τις αγοραπωλησίες. Η μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων για τον πολεοδομικό σχεδιασμό (Γενικά Σχέδια Πολεοδομικής Ρύθμισης, Planes Generales de Ordenación Urbana - PGOU) έγινε το 1997 με απόφαση του συνταγματικού δικαστηρίου (61/1997). Ο νόμος Γης του 1998, απελευθέρωσε περαιτέρω το πλαίσιο, απλοποιώντας τους κανονισμούς και τους ελέγχους για τη χρήση της γης και διευκολύνοντας την οικοδόμηση της αγροτικής γης. Ο νόμος άλλαξε πάλι το 2007 βάζοντας, εκ των υστέρων και με μεγάλη καθυστέρηση, φραγμούς στην ανεξέλεγκτη αστική ανάπτυξη των πόλεων.

⁹⁹ Ο φόρος ακίνητης περιουσίας στην Ισπανία (Impuesto de Bienes Inmuebles - IBI) και την Ιταλία (Imposta Municipale Unitaria - IMU) αποδίδεται στο τοπικό επίπεδο.

των επιτοκίων στα δάνεια, ο περιορισμός της απόδοσης των χρηματιστικών αγορών (που στρέφει τις επενδύσεις στην κατασκευή), η σχετική οικονομική ανάπτυξη, η διαθεσιμότητα γης για οικοδόμηση, καθώς και έμμεσοι παράγοντες όπως η αύξηση των επενδύσεων από το εξωτερικό και η μετατροπή του κατασκευαστικού τομέα σε πλυντήριο μαύρου χρήματος, η μεγάλη αύξηση στη ζήτηση κατοικίας (λόγω δημογραφικών αλλαγών, αλλά και λόγω της μετατροπής της κατοικίας σε επενδυτικό προϊόν).¹⁰⁰

Η κορύφωση της κτηματομεσιτικής κερδοσκοπίας και της κατασκευής κατοικιών στα μέσα της δεκαετίας του 2000 είχε σαν αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση των τιμών κατοικίας, την ανεξέλεγκτη κατασκευαστική και κτηματομεσιτική (αύξηση των αγοραπωλησιών) δραστηριότητα, και τον πολλαπλασιασμό των σκανδάλων κυρίως σε σχέση με τις διαδικασίες πολεοδόμησης στην τοπική αυτοδιοίκηση. Αυτή ήταν μια περίοδος έντονης συνειδητοποίησης της Ισπανικής κοινής γνώμης σχετικά με το «στεγαστικό ζήτημα» (σε έρευνες του Ινστιτούτου Κοινωνιολογικών Ερευνών η κατοικία εμφανιζόταν ως το ζήτημα που ανησυχεί περισσότερο τους Ισπανούς). Το κίνημα κατοικίας που ξέσπασε την περίοδο αυτή έθεσε κεντρικά το ζήτημα της κατοικίας στην πολιτική ατζέντα και επηρέασε τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στη στεγαστική πολιτική (σε εθνικό αλλά κυρίως σε περιφερειακό επίπεδο).

Το 2007 θεωρείται τομή στην πολιτική κατοικίας που αλλάζει το σταθερό από το 1978 μοντέλο της προστατευμένης κατοικίας (τουλάχιστον σε επίπεδο θεσμικών εργαλείων, γιατί η κρίση έβαλε περιορισμούς στην εφαρμογή των νομοθετικών προθέσεων). Την περίοδο αυτή αναπτύσσεται η συζήτηση για το δικαίωμα στην κατοικία, που πήρε μορφή στη νομοθετική διαδικασία κυρίως λόγω της αναθεώρησης των Καθεστώτων Αυτονομίας των Περιφερειών που αναβάθμισαν τις αρμοδιότητες και τη θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος στην κατοικία (σε μεγαλύτερο βαθμό στην Καταλωνία και την Ανδαλουσία). Παράλληλα γίνονται προσπάθειες για τη διασφάλιση με καλύτερους όρους της κοινωνικής διάστασης της στεγαστικής πολιτικής, αναγνωρίζεται η κατοικία ως μέρος της κοινωνικής πολιτικής του κράτους και εισάγονται νέα εργαλεία, όπως μέτρα για την ενεργοποίηση των κενών κατοικιών, προώθηση της ενοικιαζόμενης προστατευμένης κατοικίας, δημιουργία τοπικών μητρώων ζήτησης και προσφοράς κατοικίας κα (Beltrán de Felipe 2009, Terrones et al 2013).

4.3.3 Ελλάδα

Στην Ελλάδα ο μηχανισμός του κράτους πρόνοιας γενικότερα δεν υπήρξε ποτέ ισχυρός, αλλά ιδιαίτερα για το θέμα της στέγασης η Ελλάδα δεν είχε ούτε ανέπτυξε μέχρι σήμερα κάποια συνεκτική κοινωνική πολιτική κατοικίας. Οι πολιτικές κατοικίας αποτέλεσαν μέρος της οικονομικής πολιτικής και είχαν σαν στόχο την ενίσχυση του κλάδου κατασκευών (και των συναφών κλάδων της βιομηχανίας), τη δημιουργία θέσεων εργασίας και τη διευκόλυνση της πρόσβασης των νοικοκυριών

¹⁰⁰ Η ζήτηση για νέες κατοικίες ενισχύθηκε και λόγω δημογραφικών αλλαγών όπως η σημαντική αύξηση των νέων νοικοκυριών ιδιαίτερα των μονογονεϊκών οικογενειών με παιδιά (24,5% το 1998 επί του συνόλου σε 36,3% το 2005), αλλά και από την αύξηση του αριθμού των μεταναστών επί του συνόλου του πληθυσμού από 1,6% το 1998 σε 12% το 2009. Ενισχύθηκε παράλληλα και από αλλαγές στις καταναλωτικές και επενδυτικές συνήθειες Ισπανών και ξένων επενδυτών που αγόραζαν και επαναπωλούσαν κατοικίες για κερδοσκοπικούς λόγους, και λόγω της εξάπλωσης της δεύτερης παραθεριστικής κατοικίας, τόσο για ξένους όσο και για Ισπανούς (García 2010: 972-973).

στην ιδιοκατοίκηση μέσα από την αγορά. Αν και το ελληνικό κράτος χρησιμοποίησε ελάχιστα τα κλασικά μέσα άσκησης στεγαστικής πολιτικής, ανέπτυξε μια σειρά από (κυρίως έμμεσους) μηχανισμούς δημόσιας παρέμβαση και θεσμούς, που συγκροτούν μια de facto πολιτική κατοικίας, άλλωστε και η επιλογή της μη-πολιτικής συνιστά πολιτική (Οικονόμου 1987, Εμμανουήλ 2006).

Οι βάσεις για την κοινωνική πολιτική κατοικίας στην Ελλάδα μπαίνουν το 1922 με την έλευση μεγάλου αριθμού προσφύγων για τους οποίους έπρεπε να βρεθούν άμεσες λύσεις (Γκιζελή 1984, Λεοντίδου 1989). Οι προσφυγικές κατοικίες των πρώτων χρόνων που υλοποιήθηκαν από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) και τα προγράμματα εργατικής κατοικίας στη συνέχεια αποτελούν ενδείξεις των δυνατοτήτων της κρατικής μηχανής για ανάπτυξη ενός σημαντικού κρατικού τομέα κατοικίας. Προβληματισμός υπήρξε και για την αντιμετώπιση της τεράστιας στεγαστικής κρίσης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο.¹⁰¹ Το 1954 ιδρύθηκε ο Αυτόνομος Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας (ΑΟΕΚ) με στόχο την παροχή στέγης σε εργάτες και υπαλλήλους,¹⁰² ενώ οι αρμοδιότητες στέγασης των προσφύγων μεταβιβάζονται στο Υπουργείο Πρόνοιας και επεκτείνονται σε απόρους και θεομηνιόπληκτους (Μαντουβάλου και Μαυρίδου 1993). Πολύ σύντομα περιορίστηκε σημαντικά η άμεση παραγωγή κατοικίας και δόθηκε σαφής προτεραιότητα στην ενίσχυση και προώθηση της ιδιωτικής δραστηριότητας για την παραγωγή και διαχείριση της κατοικίας. Ήδη από την περίοδο αυτή ο ορισμός της στεγαστικής ανάγκης και των στεγαστικών προβλημάτων περιορίστηκε στις περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης (φυσικές καταστροφές, πόλεμοι).

Και στην Ελλάδα η προώθηση της ιδιοκατοίκησης ήταν μια συνειδητή στρατηγική επιλογή των πολιτικών ελίτ της χώρας που κανονικοποιήθηκε και θεωρήθηκε φυσική επιλογή στα πλαίσια της 'κουλτούρας της ιδιοκατοίκησης' των αστικοποιούμενων αγροτικών πληθυσμών, και λόγω της απουσίας οποιασδήποτε άλλης εναλλακτικής και του συστηματικού στιγματισμού της κοινωνικής κατοικίας στα πρώτα βήματά της. Στη συνέχεια, η ιδιοκατοίκηση έπαιξε καθοριστικό ρόλο και στην επίτευξη κοινωνικής συναίνεσης και συνοχής μετά από τη μακροχρόνια πολεμική και κυρίως εμφυλιοπολεμική περίοδο (Βαΐου κα 2000). Η οικοδόμηση κατοικιών συνδέθηκε με την ανάπτυξη της Ελληνική οικονομίας με την έκθεση Βαρβαρέσου το 1952 (Έκθεση επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος) σε αντίθεση με τις επικρατούσες τότε οικονομικές απόψεις για την ανάγκη ανάπτυξης της βιομηχανίας (Μαντουβάλου και Μαυρίδου 1993).¹⁰³ Ενώ στη συνέχεια μια

¹⁰¹ Στην απογραφή του 1940 καταγράφηκε ήδη ότι το 43% των οικογενειών ήταν άστεγες ή ακατάλληλα στεγασμένες. Κατά την περίοδο 1940-44, σύμφωνα με τις επίσημες εκτιμήσεις, καταστράφηκαν 409.000 κτίρια, ενώ την περίοδο του εμφυλίου συσσωρεύτηκαν οι ανάγκες και η εγκατάλειψη περιοχών (Μαντουβάλου, Μαυρίδου 1995).

¹⁰² Η επισήμανση ότι τα κίνητρα της ίδρυσης οργανισμών για την ανάπτυξη κοινωνικής πολιτικής κατοικίας ήταν κυρίως πολιτικά ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με αντίστοιχα κείμενα της περιόδου στην Ισπανία και την Ιταλία (πχ Pitzen 2004). «Η πτώσις του ηθικού και η εξαθλίωσις οδηγεί εις την διάλυσιν της κοινωνικής ενότητος. Η έλλειψις στέγης καταστρέφει την έννοιαν της οικογενείας. Δημιουργείται το αίσθημα της κοινωνικής αδικίας και αι περιοχαί τρωγλών γίνονται λίκνα αναρχικών. Όχι μόνον δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθή κοινωνική ζωή... αλλά δημιουργείται η τάσις της καταστροφής της κοινωνίας... Το κράτος δύναται δια της ενισχύσεως της κατοικίας εις τας παραμεθορίους περιοχάς να τώνωσι των ελληνικών των χαρακτήρα. Η εξασφάλισις, άλλωστε, της στέγης συνδέει τον άνθρωπον με τη γην και δικαιολογεί την προσήλωσίν του εις τους βωμούς και τας εστίας». Εισηγητική έκθεση επί του Σχεδίου Νόμου «Περί λαϊκής κατοικίας», (Μαντουβάλου, Μαυρίδου 1993).

¹⁰³ Στην έκθεση αυτή οι Μαντουβάλου και Μαυρίδου (1993) θεωρούν ότι αποτυπώνονται οι κατευθύνσεις που προωθούσαν οι Διεθνείς Οργανισμοί για τις φτωχές χώρες, σύμφωνα με τις οποίες στις χώρες αυτές πρέπει να

σειρά από νόμοι (και κυρίως η διαπλοκή μεταξύ αυθαίρετης δόμησης και αντιπαροχής) έπαιξαν τον ρόλο της μόχλευσης των ιδιωτικών αποταμιεύσεων και μικρών κεφαλαίων για τη διοχέτευσή τους στον οικοδομικό τομέα μέσω της ιδιωτικής αγοράς.

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο έπαιξε η αυθαίρετη εκτός σχεδίου δόμηση η οποία υποκατέστησε στην ουσία την κοινωνική πολιτική κατοικίας, χωρίς να μπορεί να δοθεί μια μονοσήμαντη απάντηση για το αν αυτό υπήρξε συνειδητή πολιτική επιλογή ή αναγκαστική προσαρμογή στη συγκυρία (Μαντουβάλου και Μαυρίδου 1993), καθώς διαμορφώθηκε μέσα από στρατηγικές πολιτικές από τα πάνω, αλλά και δυναμικές διεκδικήσεις και συγκρούσεις από τα κάτω (Λεοντίδου 1989). Η πολιτική του *laissez-faire* του ελληνικού κράτους στήριξε την ανάπτυξη ενός ιδιωτικού τομέα παροχής κατοικίας όπου κυριάρχησαν οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις, επέτρεψε την αναδιανομή της αστικής γαιοπροσόδου σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και συνέβαλε σημαντικά στην ενσωμάτωση των αστικοποιούμενων πληθυσμών στη ζωή της πόλης. *"Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στις χώρες της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης, οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης και εξομάλυνσης των αντιθέσεων και του διχασμού λειτούργησαν περισσότερο άτυπα, παρά μέσα από επίσημες ρυθμίσεις"* (Βαΐου κα 2000). Το ελληνικό στεγαστικό μοντέλο έχει ανταποκριθεί πολύ ικανοποιητικά στις στεγαστικές ανάγκες στις περιόδους μαζικής αστικοποίησης πληθυσμών με πολύ μικρό άμεσο κόστος για το κράτος, έχει προσαρμοστεί με ευελιξία στις αλλαγές των προτύπων διαβίωσης, έχει λειτουργήσει ως βασικός μηχανισμός αναδιανομής, έχει καταφέρει να στεγάσει σε ικανοποιητικό βαθμό μεγάλο αριθμό οικονομικών μεταναστών των τελευταίων 15-20 χρόνων (Βαΐου κα 1995, 2000) χωρίς την πρόκληση φαινομένων έντονου χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού (Μαλούτας 2001).

Από τις αρχές της δεκαετίας του '90 η Ελλάδα μπαίνει σε μια φάση μεταλλαγής του παραδείγματος του Ελληνικού συστήματος γης και οικοδομής, που μέχρι τότε χαρακτηριζόταν κυρίως από τη δραστηριοποίηση του μικρού κατασκευαστικού κεφαλαίου, πολυδιάσπαση της έγγειας και ακίνητης περιουσίας (Δελαδέτσιμας 2006). Η είσοδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η εισροή μεγάλων κεφαλαίων για κατασκευή υποδομών από τα Ευρωπαϊκά διαρθρωτικά ταμεία, η οργάνωση των Ολυμπιακών αγώνων, η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού κλάδου με τη φούσκα του χρηματιστηρίου που οδήγησε σε συγκέντρωση του κεφαλαίου, είναι κάποια από τα δεδομένα που διαμορφώνουν το νέο τοπίο. Οι αλλαγές αυτές παρακολουθούν βεβαίως τόσο τις επιταγές του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος στις δημόσιες πολιτικές, όσο και τις τάσεις και δυναμικές της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας (Βαΐου κα 2000, 2004, Μαντουβάλου και Μπαλλά 2004). Πέρα από την παραδοσιακή στρόφη των ελληνικών νοικοκυριών στην επένδυση στα ακίνητα και στην οικοδομική δραστηριότητα, η μετανάστευση, η μείωση του μέσου μεγέθους των νοικοκυριών, η αύξηση του εισοδήματος και η ρητορική για τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της Ελλάδας είναι κάποιοι από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην αύξηση της ζήτησης και την αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας την περίοδο αυτή. Βέβαια παρά τη μεγέθυνση και συγκέντρωση κεφαλαίου που παρατηρήθηκε στον κατασκευαστικό και κτηματομεσιτικό τομέα, αυτό δεν φάνηκε να επηρεάζει ιδιαίτερα την κατασκευή των κατοικιών που ως επί το πλείστον (με

αναπτυχθούν τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Ο Βαρβαρέσος ήταν οικονομολόγος, εκτός από σύμβουλος της κυβέρνησης διετέλεσε και στέλεχος της Διεθνούς Τράπεζας.

εξαίρεση ίσως κάποιες πολυτελείς αναπτύξεις ή μεγάλα τουριστικά συγκροτήματα) εξακολούθησε να γίνεται από μικρές εργολαβικές εταιρίες, ή απευθείας από τα νοικοκυριά διατηρώντας τη μικρή κλίμακα οικοπέδων και ιδιοκτησίας. Το μεγάλο κατασκευαστικό κεφάλαιο και οι κοινοπραξίες τραπεζών-κατασκευαστικών εταιριών επικεντρώθηκε κυρίως σε έργα υποδομών, δημόσια έργα και πολυτελείς κατασκευές, ενώ την ίδια περίοδο επέκτεινε τη δραστηριοποίησή του στα Βαλκάνια και τις ανατολικό-ευρωπαϊκές χώρες και στον τομέα της κατοικίας.

Η πολιτική πιστοδότησης και οι επιδοτήσεις δανείων υποκατέστησαν την περίοδο αυτή την κοινωνική πολιτική κατοικίας (όπως νωρίτερα είχε γίνει με την αυθαίρετη δόμηση και την αντιπαροχή). Από την άλλη, ο ανοδικός κύκλος στην κατασκευή και αγορά κατοικίας οδήγησε σε σημαντικές αυξήσεις των τιμών ακινήτων που αντέστρεψε όφελος από τη μείωση των επιτοκίων και την απελευθέρωση του δανεισμού συνολικά, και δυσκόλεψε περαιτέρω την πρόσβαση σε κατοικία σε ομάδες του πληθυσμού με χαμηλή αγοραστική δύναμη, όπως τα χαμηλά και μεσαία εισοδήματα, οι νέοι και οι μετανάστες (Emmanuel 2004). Παρά τη χειροτέρευση των συνθηκών πρόσβασης σε κατοικία, η δημόσια συζήτηση και η επίσημη άποψη δεν φάνηκε να επηρεάζονται. Οι επίσημες πολιτικές παρέμειναν εστιασμένες σε έκτακτες ανάγκες και ακραίες περιπτώσεις, συχνά ασκώντας έμμεσα στεγαστική πολιτική μέσω άλλων προνοιακών υπηρεσιών και επιδομάτων.

4.3.4 Οι επιδράσεις του νεοφιλελευθερισμού

Στην Ιταλία, που έχει και τον πιο ανεπτυγμένο και διαφοροποιημένο στεγαστικό τομέα από τις άλλες δυο χώρες, παρατηρούνται πιο καθαρά οι μεταρρυθμίσεις και οι αλλαγές που γίνονται με βάση τη νεοφιλελεύθερη λογική. Μάλιστα η στροφή αυτή οδηγεί και σε αλλαγές στην ορολογία και τον λόγο που συνοδεύει τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις. Η διαδικασία αποκέντρωσης μεταβίβασε πολλές αρμοδιότητες που σχετίζονται με τη στεγαστική πολιτική στις περιφέρειες και τους δήμους, χωρίς όμως τους αντίστοιχους πόρους, και με μια σαφή κατεύθυνση μεταβίβασης της υλοποίησης στον ιδιωτικό και τρίτο τομέα. Οι περικοπές στις κρατικές δαπάνες για την ανάπτυξη στεγαστικών πολιτικών είναι πολύ σημαντικές (καθώς σύμφωνα με την κυρίαρχη λογική η 'ελεύθερη') αγορά είναι πιο κατάλληλη να απαντήσει στα στεγαστικά προβλήματα), ενώ υλοποιείται ένα μεγάλο πρόγραμμα ιδιωτικοποίησης του δημόσιου στεγαστικού αποθέματος (στα πρότυπα του αγγλικού right-to-buy). Η στροφή σε στοχευμένα στις ακραίες ανάγκες προγράμματα πρόνοιας και στις ατομικές επιδοτήσεις είναι επίσης ξεκάθαρη στην Ιταλία.

Το οικονομικό μοντέλο στην Ισπανία ήδη από την περίοδο του σοσιαλιστή Γκονζάλες (1985-1991) θεωρείται μια πορεία νεοφιλελευθεροποίησης με την επικράτηση της λογικής της ελεύθερης αγοράς (κατ' αναλογία με τις πολιτικές της Θάτσερ στη Μεγάλη Βρετανία και του Ρήγκαν στις ΗΠΑ) (Balchin 1996:152). Το Ισπανικό μοντέλο ανάπτυξης βασίστηκε σε ακραίο βαθμό στον χρηματοπιστωτικό τομέα και την τιμολογιακή φούσκα των ακινήτων, με στόχο την ενίσχυση της εσωτερικής κατανάλωσης και ζήτησης, χωρίς να χρειαστούν ιδιαίτερες επενδύσεις. Μετά το '90 η Ισπανική οικονομία καθορίζεται σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, με βάση τα κριτήρια σύγκλισης της οικονομικής ένωσης και της νεοφιλελεύθερης στροφής μετά τη συνθήκη του Μάαστριχτ (López y Rodríguez 2011). Οι μεταρρυθμίσεις στις δημόσιες πολιτικές κατοικίας, τις τοπικές πολιτικές και

τους μηχανισμούς αστικής ανάπτυξης πυροδότησαν την εκτίναξη της κερδοσκοπίας στην αγορά κατοικίας. Τόσο το κεντρικό κράτος, όσο και οι αυτόνομες περιφέρειες προωθούσαν τη ζήτηση με φοροαπαλλαγές για αγορά κατοικίας και την απορρύθμιση της αγοράς υποθηκών (επιτρέποντας στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα να αυξήσουν την περίοδο εξόφλησης των δανείων για να υποστηρίξουν τις αυξήσεις των τιμών). Την ίδια περίοδο, περιορίστηκε η κατασκευή προστατευμένης κατοικίας, καθώς και οι προσπάθειες ανάπτυξης εναλλακτικών επιλογών για την πρόσβαση σε κατοικία (ενοικιαζόμενη κατοικία, δημόσια ή/και μη-κερδοσκοπική κατοικία). Η απελευθέρωση της οικοδομικής δραστηριότητας και η εξάρτηση των δημοσίων εσόδων της τοπικής αυτοδιοίκησης από τις διαδικασίες πολεοδόμησης και οικοδόμησης διαμόρφωσε το πλαίσιο για την ανεξέλεγκτη οικοδόμηση περιαστικών και τουριστικών περιοχών, με δραματικές κοινωνικές και οικολογικές συνέπειες, ενώ επέτρεψε τα φαινόμενα διαφθοράς.

Στην Ελλάδα, οι αλλαγές της περιόδου σχετίζονται περισσότερο με τους μετασχηματισμούς της αγοράς κατοικίας και του κατασκευαστικού κλάδου στο πλαίσιο της ευρύτερης αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, που κορυφώθηκε με τη διοργάνωση των Ολυμπιακών αγώνων το 2004 (βλ. Γεωγραφίες τ.7 2004), με στόχο τον εκσυγχρονισμό και τη μετατροπή της Ελλάδας σε οικονομικό κέντρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Οι επιδράσεις στην κατοικία σχετίζονται περισσότερο με τις μεταλλαγές στην αγορά κατοικίας, παρά με αλλαγές στην πολιτική κατοικίας, που ούτως ή άλλως είχε ακολουθήσει κατευθύνσεις που σε μεγάλο βαθμό ταυτίζονται με τις κατευθύνσεις της φιλελεύθερης λογικής (μικρότερη παρέμβαση του κράτους και λιγότερες δημόσιες δαπάνες για κατοικία, στήριξη της ιδιοκατοίκησης, πρόσβαση στην κατοικία μέσω της αγοράς).

Από την άλλη, την ίδια περίοδο, και ακριβώς λόγω των κατευθύνσεων που προαναφέρθηκαν, μεταβάλλονται οι έμμεσες πολιτικές του κράτους στις οποίες σε μεγάλο βαθμό στηριζόταν το προηγούμενο μοντέλο (έλεγχος τραπεζικού τομέα, στοχευμένες δανειοδοτήσεις κυρίως για τα μικρο-μεσαία στρώματα, διασφάλιση του πλαισίου λειτουργίας της παραγωγής και αγοράς κατοικίας για το μικρό και μεσαίο κεφάλαιο). Παράλληλα, οι οδηγίες και οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής ένωσης – και κυρίως οι κατευθύνσεις για την κατανομή και αξιοποίηση των πόρων των ευρωπαϊκών ταμείων – διαμορφώνουν τη λογική και το πλαίσιο ανάπτυξης πολιτικών για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης,¹⁰⁴ οι οποίες όπως είδαμε προωθούν την εστίαση της δημόσιας πολιτικής σε στοχευμένες παρεμβάσεις για ακραίες περιπτώσεις και ευάλωτες ομάδες, τον περιορισμό της άμεσης παρέμβασης του κράτους και την επιλεκτική επιδοματική στήριξη.

Υπό αυτό το πρίσμα, μπορούμε να δούμε και στην Ελλάδα κάποιες επιμέρους εξελίξεις σε τομείς του κράτους και της οικονομίας που σχετίζονται με την κατοικία ως μέρος αυτών των ευρύτερων διαδικασιών νεοφιλελευθεροποίησης. Όπως για παράδειγμα η αποκέντρωση και απόδοση των αρμοδιοτήτων για την κοινωνική πολιτική (που περιλαμβάνει τις υπηρεσίες και τα προγράμματα για άστεγους) στους ΟΤΑ με τον Καλλικράτη, ο περιορισμός των κατασκευαστικών προγραμμάτων

¹⁰⁴ Έχει σημασία για παράδειγμα ότι το ΕΤΠΑ δεν διαθέτει πόρους ανάπτυξη αποθέματος κοινωνικής κατοικίας ή άλλες σχετικές υποδομές, και το ΕΚΤ θέτει πολύ συγκεκριμένους όρους για τη διάθεση των πόρων πχ υπό το γενικότερο πρίσμα της “ανάπτυξης ανθρώπινου δυναμικού” και της “ενίσχυσης της απασχόλησης”, παρόλο που δεν μπορεί εκ των υστέρων να επιβεβαιωθεί αν τέτοιου τύπου δυνατότητες θα είχαν αξιοποιηθεί στο Ελληνικό πλαίσιο και πώς.

του ΟΕΚ και η ενίσχυση των επιδομάτων (κυρίως για δάνεια και λιγότερο για ενοίκια) και η σημαντική (αλλά απολύτως ανεπαρκής) ανάπτυξη στεγαστικών δομών για ειδικές ομάδες πληθυσμού, όπως πρόσφυγες, άστεγοι, ανήλικοι τη δεκαετία του 2000.

Οι σημαντικότερες όμως επιδράσεις την περίοδο αυτή και στις τρεις χώρες αφορούν στη σταδιακή χρηματοπιστικοποίηση του τομέα της κατοικίας και την υπερμεγένθυση του κατασκευαστικού και κτηματομεσιτικού κλάδου την περίοδο 1995-2007 (δυο διαδικασίες απολύτως αλληλεξαρτώμενες).

Όπως είδαμε, και στις τρεις χώρες από τα μέσα του '90 απορρυθμίζεται η τραπεζική αγορά και επεκτείνεται ο δανεισμός, μειώνονται σημαντικά τα επιτόκια των στεγαστικών δανείων, ενώ δίνεται η δυνατότητα για πιο μακροχρόνιες δανειακές συμβάσεις ως αποτέλεσμα της οικονομικής και νομισματικής πολιτικής σύγκλισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (αποκλιμάκωση κόστους χρήματος λόγω εισόδου στην ΟΝΕ, συγκράτηση πληθωρισμού και ευνοϊκή διεθνής συγκυρία). Και στις τρεις χώρες τα ακίνητα που ανήκουν σε ιδιώτες (κυρίως κατοικίες) αποτελούν το πιο σημαντικό περιουσιακό στοιχείο των νοικοκυριών που αυτή την περίοδο αυτή βλέπουν την αξία τους να εκτινάσσεται, ενώ η επέκταση του δανεισμού περιορίζεται σημαντικά μετά το 2007.

Πίνακας 4.5 Επέκταση δανεισμού, στεγαστικά δάνεια και περιουσία νοικοκυριών										
	Υπόλοιπο στεγαστικών δανείων (δισ €)		Ενυπόθηκο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ		Ενυπόθηκο χρέος/ νοικ. (χιλ €)		Ονομαστική αξία	Λόγος Δανείου προς αξία (LTV)	Μέσος πλούτος/ νοικ.(χιλ €)	Μέσο Ακαθάριστο εισόδημα /νοικ.(χιλ €)
	2000	2011	2000	2011	2000	2011				
Ελλάδα	11,3	78,4	8,2	36,4	1,03	6,93	186,9	60 (2010)	102	22
Ιταλία	99,3	362,4	8,3	22,9	1,74	5,98	164,8	50	174	26
Ισπανία	188,2	667,0	22,9	62,1	4,7	14,45	233,5	58,4	183	25
ΕΕ 27	3307	6535	35,7	51,7	6,85	13,01	-	-	-	-
Γερ.	1098	1163,8	53,2	45,3	13,38	14,24	104,2	74	51	33

Πηγές : ECB 2013, EMF 2013, από Köfner 2013

Η στεγαστική επισφάλεια, η αύξηση των τιμών των ενοικίων και των κατοικιών την περίοδο αυτή συνδέεται και με τις μεταλλαγές του μοντέλου αστικής ανάπτυξης (επιχειρηματική λογική, ανταγωνισμός πόλεων), των διαδικασιών διακυβέρνησης ιδιαίτερα στα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα (συμπράξεις ιδιωτικού δημοσίου και συνεργασίες πολιτικών με οικονομικά συμφέροντα) και των μηχανισμών χρηματοδότησης. Η αφήγηση είναι λίγο πολύ κοινή, με διαφορετικές εντάσεις και προφανώς με αποκορύφωμα την κατασκευαστική φούσκα της Ισπανίας, αλλά και σε μικρότερο βαθμό την περίοδο των Ολυμπιακών αγώνων στην Ελλάδα. Το επιχειρηματικό μοντέλο αστικής ανάπτυξης που βασίζεται στα μεγάλα έργα και τη διοργάνωση μεγάλων γεγονότων κυριαρχεί από τα μέσα της δεκαετίας του '90. Η λογική που κατευθύνει τον χωρικό σχεδιασμό παύει να είναι οι ανάγκες των κατοίκων των πόλεων. Σε όλες τις χώρες τονίζεται η συμμαχία των πολιτικών με το κεφάλαιο (μια 'πολιτικό-επιχειρηματική' ολιγαρχία, βλ. Naredo 2010, Marchini 2008, d'Albergo e Moini 2013, Ταραπάγκος 2004) – ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο. Ενώ τα έργα που προωθούνται την περίοδο αυτή γίνονται τις περισσότερες φορές κατά παράβαση και έξω από τα πλαίσια του

υπάρχοντος τοπικού ρυθμιστικού σχεδίου ή με ad hoc και κατ' εξαίρεση τροποποιήσεις (Castro et al 2013, Καλαντζοπούλου και Μπελαβίλας 2014).

Και οι τρεις χώρες διανύουν έναν κύκλο ανόδου στην κατασκευή μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90 που επιταχύνεται μετά το 2000 και κορυφώνεται το 2006-2007. Η αύξηση της κατασκευαστικής δραστηριότητας στον τομέα της κατοικίας συμβάλει σημαντικά στην οικονομική μεγέθυνση, τόσο στον ήδη διαμορφωμένο ιστό όσο και με τη ραγδαία οικιστική επέκταση των μεγάλων πόλεων, που διευκολύνεται από μεγάλες συγκοινωνιακές υποδομές, καθώς και στις τουριστικές περιοχές.

Πίνακας 4.6 Κατασκευαστικός τομέας (Eurostat 2007)			
	Ελλάδα	Ιταλία	Ισπανία
Κατασκευαστικό τομέας % του ΑΕΠ	7% (μέσος όρος 2002-2008)* 13%**	-	18% (2004) 11-12% (2008)
άτομα που απασχολούνται (1000)	310	1.964	2.881
Turnover (εκατ. €)	16.456	226.290	304.635
Κέρδη	6.384	70.713	101.149
Ακαθάριστες επενδύσεις (πάγια)	743	11.325	9.227
gross operating rate (δείκτης κερδοσκοπίας)	11,6	15,9	10,8
αρ. άδειες νέων οικοδομών 2007	103.865	250.271	651.000 (2007) 458.683
αρ. άδειες νέων οικοδομών 2009	61.490	-	365.663
Νέες κατασκευές		343.770 (2007)	616.000 (2007)
Αγοραπωλησίες κατοικιών	251.100 (2005) 82.000 (2011)	833.000 (2005) 595.000 (2009)	565.096 (2005) 789.000 (2007) 448.000 (2008) 221.910 (2009)
Οικιστικό απόθεμα 2001	5.465.000	27.191.993	20.946.554
Οικιστικό απόθεμα 2011	6.384.353	28.863.604	25.208.623
Κατοικίες ανά 1000 κατοίκους 2001	500	479	544
Απούλητες κατοικίες 2013	~250.000	-	~3.000.000

Πηγές: Eurostat, NOMISMA, CRESME, *ΣΑΤΕ 2012, **ΟΑΣΑ 2009

4.4 Παρόμοιες εμπειρίες: μια εντεινόμενη στεγαστική κρίση

Την περίοδο επέκτασης του νεοφιλελευθερισμού στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης αναπτύσσονται νέες περιοχές φτώχειας και διογκώνονται τα προβλήματα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων που πλήττονται από τις αλλαγές στις δημόσιες πολιτικές κατοικίας, την αγορά κατοικίας και τη συρρίκνωση του τομέα ενοικιαζόμενης κατοικίας (νέοι, μετανάστες, ηλικιωμένοι, μονογονεϊκές οικογένειες, νέα νοικοκυριά). Ο όρος στεγαστική φτώχεια περιγράφει τόσο τις περιπτώσεις αποκλεισμού και ακραίας στέρησης της κατοικίας, όσο και περιπτώσεις στεγαστικής επισφάλειας και κακών στεγαστικών συνθηκών.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 (Allen, Arbaci, Maloutas, Emmanouil, Tosi, Leal, Trilla) οι μελετητές των συστημάτων πρόνοιας και στέγασης των χωρών της Νότιας Ευρώπης επισημαίνουν τον διαφαινόμενο κίνδυνο μιας έντονης στεγαστικής κρίσης που πρόκειται να ξεσπάσει άμεσα, καθώς το παραδοσιακό μοντέλο παραγωγής και πρόσβασης στην κατοικία δεν μπορεί να συνεχίσει

να λειτουργεί με τους νέους όρους της οικονομίας.¹⁰⁵ Τα μεγάλα ποσοστά ιδιοκατοίκησης δεν διασφαλίζουν αξιοπρεπείς και σταθερές συνθήκες στέγασης. Η μείωση των εισοδημάτων, η υπερχρέωση για αγορά ή επισκευή κατοικίας (ακόμη και για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών) και η επισφαλαιοποίηση της εργασίας διευρύνουν σημαντικά την τάξη των “φτωχών ιδιοκτητών”. Ταυτόχρονα οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας και τα μεγάλα ποσοστά ανεργίας στους νέους δημιουργούν ένα πολύ ασφυκτικό πλαίσιο για τις νέες οικογένειες που αδυνατούν να έχουν πρόσβαση σε δική τους κατοικία, ενώ οι συνθήκες κατοίκησης για έναν αυξανόμενο αριθμό οικονομικών μεταναστών είναι όλο και πιο υποβαθμισμένες.

Η συζήτηση για την έλλειψη στέγης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης αναπτύσσεται στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον ορισμό του φαινομένου και τον καθορισμό κοινών μεθοδολογιών και παραμέτρων για την καταγραφή του ζητήματος. Τα οικογενειακά και κοινωνικά δίκτυα και η φιλανθρωπική παράδοση της εκκλησίας – καθολικής και ορθόδοξης – στη Νότια Ευρώπη συμβάλουν στην απορρόφηση των ακραίων περιπτώσεων στεγαστικής αποστέρησης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ομάδες πληθυσμού, είτε στα αστικά κέντρα, είτε στην ύπαιθρο που διαβιούν σε πολύ κακές και ακατάλληλες συνθήκες. Έτσι και στις τρεις χώρες που μελετάμε το θεσμικό πλαίσιο, οι κοινωνικές υπηρεσίες προς τον άστεγο πληθυσμό, αλλά και οι μηχανισμοί καταγραφής αναπτύχθηκαν σχετικά πρόσφατα, και με πιο συστηματικό τρόπο από το 2000 και μετά. Η προσπάθεια που γίνεται σε Ευρωπαϊκό επίπεδο μέσω των στατιστικών ερευνών για καταγραφή των διαστάσεων του προβλήματος της κατοικίας επιτρέπει τη συνειδητοποίηση των ποσοτικών και ποιοτικών διαστάσεων, και τις αναλογίες (ή διαφορές) που υπάρχουν στην κάθε χώρα σε μια συγκριτική προοπτική. Παράλληλα, οι εθνικές μελέτες αναδεικνύουν διαφορετικές πολλαπλές διαστάσεις των ζητημάτων, που αντανakλούν και τον τρόπο με τον οποίο έχει συζητηθεί το ζήτημα της κατοικίας στην κάθε χώρα, τα προβλήματα που έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα την πολιτική ατζέντα και το πλαίσιο στο οποίο εφαρμόζονται οι δημόσιες πολιτικές.

4.4.1 Λόγος και έρευνα για την κατοικία

Παρακάτω σκιαγραφείται η συζήτηση για την κατοικία στις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Γίνεται αναφορά σε αυτούς που συμμετέχουν στη συζήτηση, στο είδος των μελετών και ερευνών για την κατοικία, στους όρους που χρησιμοποιούνται και έχουν καθιερωθεί για την περιγραφή των στεγαστικών προβλημάτων και στους τρόπους με τους οποίους συμμετέχει το κράτος στην παραγωγή λόγου και πολιτικής. Έμφαση δίνεται στις διατυπώσεις και την αναγνώριση ή μη του

¹⁰⁵ Η αύξηση του ελέγχου στην αστική γη και την πολεοδομική ανάπτυξη άλλαξε τον τρόπο με τον οποίο η γη εισέρχεται στην παραγωγή κατοικίας και τη δυνατότητα μικρών εργολάβων να συμμετέχουν άμεσα στην παραγωγή κατοικίας. Σαν αποτέλεσμα, οι χαρακτηριστικές μορφές φτηνής παραγωγής κατοικίας που αναπτύχθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο εσωτερικής μετανάστευσης, και που βασίζονταν σε μικρές εταιρίες, την αυτο-κατασκευή, την άτυπη απόκτηση γης και την άτυπη παραγωγή κατοικίας έχουν δυσκολέψει. Επιπλέον, το αυξανόμενο κόστος της γης περιόρισε την παραγωγή κατοικίας για τα χαμηλά εισοδήματα από συνεταιρισμούς ή μη-κερδοσκοπικούς οργανισμούς (Ιταλία/ Ισπανία). Οι εισφορές σε γη από νέες επεκτάσεις, οι έμμεσες επιδοτήσεις αγοράς γης και η δημόσια γη είναι τα ελάχιστα μέσα που έχει πια το κράτος και οι δημοτικές αρχές για να επηρεάσουν την αγορά, χωρίς να επαρκούν να υποστηρίξουν μια δίκαιη πολιτική παραγωγής κατοικίας (Arbaci 2004: 12).

ζητήματος από την πλευρά των αρμόδιων θεσμικών οργάνων, στα επιχειρήματα που κυριαρχούν σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας, στον βαθμό καταγραφής, τεκμηρίωσης και ανάλυσης του τομέα της κατοικίας και συγκεκριμένα της στεγαστικής φτώχειας, επισφάλειας και αποκλεισμού, και τέλος στην πληθώρα των δρώντων που αναφέρονται σε αυτό το ζήτημα και συμμετέχουν στον δημόσιο διάλογο (στο Παράρτημα 3 καταγράφονται οι δρώντες που συμμετέχουν στη συζήτηση για την κατοικία στην κάθε χώρα).¹⁰⁶ Ανεξάρτητα από τη συνολικότερη παρακολούθηση και τεκμηρίωση του ζητήματος της κατοικίας από φορείς και ειδικούς, είναι κοινή η διαπίστωση και στις τρεις χώρες ότι η συζήτηση για την κατοικία εμφανίζεται πιο έντονα στον δημόσιο διάλογο σχετικά πρόσφατα. Στην Ιταλία και την Ισπανία μετά το 2007, και στην Ελλάδα μετά το 2010.

Ποιοι μιλάνε για την κατοικία στην Ιταλία

Σύμφωνα με τον Tosi (2006) η κρίση της κατοικίας στην Ιταλία είναι πολύ πιο έντονη και πιο μακροχρόνια απ' ό,τι σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Η χρόνια ανεπάρκεια της παροχής κοινωνικής κατοικίας και η σταδιακή μείωση της προσφοράς, έχει διαμορφώσει ένα σύνδρομο στεγαστικής φτώχειας από τα πιο σοβαρά στην Ευρώπη. Για την περιγραφή του ζητήματος της κατοικίας χρησιμοποιείται συχνά ο όρος *emergenza abitativa* (θα μπορούσε να αποδοθεί ως στεγαστική κρίση). Ο όρος *disagio abitativo* (στεγαστική αποστέρηση, κυριολεκτικά στεγαστική δυσκολία ή πρόβλημα) χρησιμοποιείται επίσης τα τελευταία χρόνια και προσπαθεί να συμπεριλάβει τις νέες διαστάσεις του ζητήματος της στέγης, ενώ οι μεταλλαγές του αντικειμένου της στεγαστικής πολιτικής δημιουργούν την ανάγκη ενσωμάτωσης στον λόγο και τις πολιτικές διαστάσεων που δεν θεωρούνταν παραδοσιακά ότι ανήκουν στο πεδίο της.¹⁰⁷ Παρά τα σημαντικά προβλήματα που καταγράφονται από τα τέλη της δεκαετίας του '90, η συζήτηση για την κατοικία στην πολιτική σφαίρα και τα μέσα ενημέρωσης έγινε πιο συστηματική μόλις μετά τα μέσα του 2000.

Η δημόσια συζήτηση επικεντρώνεται ιδιαίτερα στα προβλήματα του ενοικιαζόμενου τομέα και στην ανάγκη ρύθμισης και επέκτασής του ως απάντηση στα αυξανόμενα δημογραφικά ζητήματα που σχετίζονται με την έλλειψη κατοικίας (νέοι, νέα ζευγάρια, αύξηση νοικοκυριών λόγω διαζυγίων, μονογονεϊκών οικογενειών, μεταναστών κα). Οι συνέπειες της ιδιωτικοποίησης του αποθέματος των δημόσιων κατοικιών και ο περιορισμός της προσφοράς δημόσιας ενοικιαζόμενης κατοικίας, και οι εξώσεις είναι ζητήματα που συχνά επανέρχονται στον τύπο.¹⁰⁸

Στοιχεία για τον τομέα της κατοικίας καταγράφει, επεξεργάζεται και παράγει η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ιταλίας (ISTAT, www.istat.it), ενώ γίνονται επεξεργασίες από το Υπουργείο Υποδομών

¹⁰⁶ Η καταγραφή δεν είναι σε καμία περίπτωση εξαντλητική, έχει σαν στόχο να δείξει την πληθώρα και το διαφορετικό χαρακτήρα των δρώντων και παραμένει ανοιχτή προς περαιτέρω επεξεργασία και συμπλήρωση.

¹⁰⁷ Η Ιταλική περίπτωση αντανάκλα τη δυσκολία των κοινωνικών πολιτικών να "φιλοξενήσουν" τα ζητήματα της κατοικίας, ενώ η κρατική παρέμβαση ταλαντεύεται μεταξύ δύο κατευθύνσεων: αυτή των πολεοδομικών και αστικών πολιτικών που δίνει προτεραιότητα σε υλικές, φυσικές, κατασκευαστικές διαστάσεις του ζητήματος και μιας προσέγγισης όπου κυριαρχεί η "άυλη" διάσταση των κοινωνικών ζητημάτων (Tosi 2006: 66).

¹⁰⁸ Τα προβλήματα που εντοπίζονται στον ενοικιαζόμενο τομέα αφορούν από τη μια την αύξηση των ενοικίων ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα και την εκμετάλλευση των ενοικιαστών από τους ιδιοκτήτες, και από την άλλη στη σημαντική διαφυγή φορολογικών εσόδων από το μεγάλο ποσοστό άτυπων/μαύρων συμβολαίων ενοικίασης. Έτσι, και η συζήτηση για την πολιτική αμφιταλαντεύεται μεταξύ της θέσμησης κινήτρων (και αυστηρότερου πλαισίου ελέγχου) για τον περιορισμό της φοροδιαφυγής, και από την άλλη την ανάγκη προστασίας των ενοικιαστών και αύξησης της προσφοράς οικονομικά προσιτής ενοικιαζόμενης κατοικίας για την κάλυψη των αναγκών.

και Μεταφορών (που είναι αρμόδιο για την πολιτική κατοικίας) και το Υπουργείο Εσωτερικών. Τα υπουργεία και μια σειρά από κρατικές διευθύνσεις, επιτροπές και ινστιτούτα, συστηματικά εκδίδουν (και σε συνεργασία με ερευνητικά κέντρα) μελέτες και αναλύσεις για την κατάσταση της κατοικίας (CNEL, 1997, 2006, για τη στεγαστική πολιτική, NOMISMA 2007, 2010). Το παρατηρητήριο της αγοράς κατοικίας της Γεωγραφικής Υπηρεσίας (Agenzia del Territorio) καταγράφει τις τιμές των ακινήτων, τις ετήσιες αγοραπωλησίες και τα επεξεργάζεται σε σχέση με τη γεωγραφική και την κοινωνική κατανομή τους. Πρόσφατα γίνεται επεξεργασία του δείκτη *housing affordability* (χρησιμοποιείται ο αγγλικός όρος), δηλαδή της οικονομικής προσβασιμότητας των νοικοκυριών στην ιδιόκτητη κατοικία ως αναλογία του κόστους κατοικίας (περιλαμβανομένων και των όρων δανεισμού) και του εισοδήματος. Η ίδια υπηρεσία καταγράφει την κατασκευαστική δραστηριότητα και την κατανομή του κτισμένου. Τέλος, στις ιστοσελίδες των Περιφερειών (Regione), των Νομαρχιών (Provincia) και των Δήμων (Comune) δίνονται πληροφορίες για τις στεγαστικές πολιτικές και τις σχετικές διαδικασίες.

Η διαμόρφωση στεγαστικής πολιτικής αποτελεί αντικείμενο διαβούλευσης σε όλα τα επίπεδα της διοίκησης (αν και δεν πρέπει να παραβλέπονται οι άνισες σχέσεις εξουσίας και ισχύος που αντιστοιχούν στα εκπροσωπούμενα συμφέροντα). Στην Ιταλία η συλλογική διαπραγμάτευση για τα ζητήματα της κρατικής παρέμβασης στον τομέα της κατοικίας αφορά στους συλλογικούς εταίρους και τα οργανωμένα συμφέροντα που σχετίζονται με την παραγωγή και διαχείριση της κατοικίας, ενώ παράλληλα αποτελεί πεδίο διαπραγμάτευσης μεταξύ εργοδοσίας και εργαζομένων.¹⁰⁹ Στη διαβούλευση αυτή, ιδιαίτερα στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, συμμετέχουν και άτυποι φορείς της κοινωνίας των πολιτών, όπως επιτροπές κατοίκων και εκπρόσωποι κινημάτων.

Ο καθένας από τους παραπάνω φορείς έχει αναπτύξει μηχανισμούς, όπως ερευνητικά ινστιτούτα¹¹⁰ ή οργάνωση ημερίδων και διαβουλεύσεων, για την παραγωγή αναλύσεων και επεξεργασιών των ζητημάτων που άπτονται των συμφερόντων τους, οι οποίες δημοσιεύονται συστηματικά και παρέχουν στοιχεία τεκμηρίωσης τα οποία τροφοδοτούν τον δημόσιο διάλογο και στα οποία συχνά αναφέρονται τα κινήματα (CITTALIA 2008, 2009,2010, CRESME 2005 για την ANCI, FEDERCASA 2002,2010). Για παράδειγμα, οι συνδικαλιστικοί φορείς των ενοικιαστών (UIL 2010, CENSIS-SUNIA-CGIL 2007) δημοσιεύουν μελέτες όπου καταγράφονται οι μεταβολές του κόστους κατοικίας (ενοίκιο και αγορά), η επιβάρυνση των εξόδων κατοίκησης (ενοίκιο, δάνειο και πάγια) στο εισόδημα των νοικοκυριών, ο αριθμός των εξώσεων και των κατασχέσεων.

¹⁰⁹ Για παράδειγμα στη διαβούλευση για το πρόγραμμα κατοικίας του 2009 (Piano casa 2009) συμμετείχαν η Ένωση δήμων και κοινοτήτων της Ιταλίας (ANCI), η ομοσπονδία για την κατοικία (Ferecasa), συνδικαλιστικές οργανώσεις των ενοίκων (SUNIA, SICET, UNIAT-UIL Unione Inquilini, FEDER.CASA-Confsal, CONIA, ASSOCASA, SAI-CISAL), σύλλογοι ιδιοκτητών κατοικιών (UPPI, ARPE-FEDERPROPRIETA, APPC, CONFAPPI, ASPPI, UNIONCASA, ASSOIMMOBILIARE), ο σύλλογος κατασκευαστών (ANCE), συνεταιρισμοί κατοικίας (FEDERABITAZIONE-CONFCOOPERATIVE, LEGACOOP ABITANTI, UNCI, AGCI ABITAZIONE) καθώς και συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων (CGIL, SPI CGIL, CISL, UIL).

¹¹⁰ Η CITTALIA συνδέεται με την ANCI (ένωση δήμων και κοινοτήτων), η CRESME με την FEDERCASA (ένωση φορέων δημόσιας κατοικίας) Υπάρχει επίσης μεγάλος αριθμός μη-κυβερνητικών (συχνά μη-κερδοσκοπικών) ερευνητικών κέντρων που παράγουν μελέτες σχετικές με τον τομέα της κατοικίας, είτε συστηματικά ως μέρος της ερευνητικής τους δραστηριότητας, είτε σε συνεργασία με δημόσιους φορείς (CRESME - Κατασκευαστική βιομηχανία και χωρικές αλλαγές), CENSIS - Κέντρο κοινωνικών ερευνών, NOMISMA- Παρατηρητήριο της τοπικής, εθνικής και παγκόσμιας οικονομίας).

Αντίστοιχες επεξεργασίες γίνονται και από μη-κυβερνητικούς φορείς που ειδικεύονται και δραστηριοποιούνται σε επιμέρους πεδία της στεγαστικής κρίσης, όπως οι οργανώσεις για την κατοικία (IAI 2004), για τους αστέγους (Fio.PSD 2009, 2012) ή για τους μετανάστες, φιλανθρωπικά και εκκλησιαστικά ιδρύματα (CARITAS-casa 2011) κ.α. Και σε αυτή την περίπτωση, οι επεξεργασίες που γίνονται σε σχέση με επιμέρους κοινωνικές ομάδες και πιο εντοπισμένα προβλήματα συμβάλει σημαντικά στον δημόσιο διάλογο. Τέλος, υπάρχουν μια σειρά από μελέτες και καταγραφές που προσεγγίζουν τη στεγαστική κρίση με μια πιο ανθρωπολογική, ποιοτική μεθοδολογία που καταγράφουν και προβάλλουν βιωμένες εμπειρίες της κρίσης, όπως το βιβλίο 'ψάχνοντας απεγνωσμένα για κατοικία' (Chartroux 2008, και στην Ισπανία Aramburu 2012).

Παρά τη μεγάλη δραστηριότητα στην έρευνα και την ανάλυση του ζητήματος της κατοικίας, οι ερευνητές και ειδικοί του στεγαστικού τομέα εξακολουθούν να εντοπίζουν κενά στον τρόπο που καταγράφεται και αναλύεται το ζήτημα της στέγης. Η απουσία συστηματικών αναλύσεων δυσκολεύει τη συσχέτιση της φτώχειας με τη στεγαστική φτώχεια. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια αυτή η σχέση γίνεται πιο θολή καθώς αυξάνουν οι περιπτώσεις μη φτωχών οικογενειών που ζουν σε συνθήκες στεγαστικής επισφάλειας, οι οποίες αν δεν βρουν κάποιου είδους στήριξη κινδυνεύουν να περάσουν πολύ γρήγορα το κατώφλι της φτώχειας. Επιπλέον η κατανόηση των στεγαστικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν ευάλωτες ομάδες¹¹¹ του πληθυσμού (άστεγοι, μετανάστες, κάτοικοι παραγκουπόλεων ή υποβαθμισμένων γειτονιών/κατοικιών, από-ιδρυματοποιημένοι, τσιγγάνοι κλπ.) είναι σημαντική για την πλήρη καταγραφή των νέων διαστάσεων του στεγαστικού ζητήματος σήμερα (Tosi 2006: 64).

Ποιοι μιλάνε για την κατοικία στην Ισπανία

Η συζήτηση για την κατοικία στην Ισπανία κυριαρχείται στο πρώτο μισό του 2000 από το ζήτημα της κατασκευαστικής έκρηξης με έμφαση κυρίως στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις, και την επίδραση των επενδύσεων του κτηματομεσιτικού τομέα στην οικονομία (Duran 2003, Naredo 2006, Díaz Orueta 2006), παρά στις κοινωνικές συνέπειες. Είναι η περίοδος άλλωστε που η κυρίαρχη άποψη, που τροφοδοτείται ιδιαίτερα από τους κυβερνητικούς φορείς, είναι ότι ο βέλτιστος τρόπος πρόσβασης στην κατοικία (και για λόγους επένδυσης) είναι η αγορά κατοικίας με δάνειο, μια και ο κτηματομεσιτικός τομέας είναι ιδιαίτερα ασφαλής και σε ανοδική πορεία (εκείνη την περίοδο γίνεται αναφορά στο *Ισπανικό οικονομικό θαύμα*), και τα πιστωτικά προϊόντα ιδιαίτερα φτηνά.

Βεβαίως η διαπίστωση ότι *'ποτέ δεν χτίστηκαν τόσες πολλές κατοικίες όσο τα τελευταία χρόνια και ποτέ δεν ήταν τόσο δύσκολη η πρόσβαση στην κατοικία'* διατυπώνεται από ειδικούς από τις αρχές του 2000 και όλο και περισσότερο μετά το 2005.¹¹² Το 2004 ιδρύεται αυτόνομο Υπουργείο

¹¹¹ «[...] Σε ότι αφορά στον δημόσιο λόγο, τη θεσμική ρύθμιση και τις πρακτικές της διοίκησης οι ευάλωτες κατηγορίες καταγράφονται αν και δεν είναι εύκολο – και λόγω της δυσκολίας ορισμού τους αλλά ιδιαίτερα στην Ιταλία λόγω έλλειψης καταγραφών και αναλύσεων – να καθορίσουμε την εμφάνιση και τους τύπους του στεγαστικού ρίσκου που συνδέονται με την κάθε ευάλωτη ομάδα. Παρόλα αυτά, αυτός είναι ο συνηθισμένος τρόπος στην Ιταλία να αναπαρίστανται οι στεγαστικές ανάγκες: να αντιμετωπίζεται το πρόβλημα με όρους ενός αδιαφοροποίητου και εκτεταμένου κοινωνικού συνόλου. [...]» (Tosi 2006:68).

¹¹² Στα τέλη του 2006 εκδίδεται το βιβλίο του Ramón Fernandez Durán, μέλους των Ecologistas en Action, με τίτλο «Το πολεοδομικό τσουνάμι» το οποίο γίνεται πολύ σύντομα γνωστό και είναι μια από τις βασικές αναφορές των κινημάτων στις μετέπειτα αναλύσεις τους. Στο βιβλίο του ο Durán αναλύει την παγκόσμια ανάπτυξη της κατασκευής και του

Κατοικίας για την αντιμετώπιση του ζητήματος της κατοικίας (*el problema de la vivienda* ή *la crisis de la vivienda*). Εκείνη την περίοδο, γίνεται μια πρώτη προσπάθεια θέσμησης διαδικασιών διαβούλευσης για τον σχεδιασμό της δημόσιας πολιτικής κατοικίας (κυρίως για το τετραετές πρόγραμμα 2005-2008). Η κατοικία εμφανίζεται στις δημοσκοπήσεις ως το πιο σοβαρό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν τα νοικοκυριά (με επίκεντρο το κόστος της κατοικίας, τη στέγαση των νέων και τον συνωστισμό/κακές συνθήκες). Μετά το 2007, όταν σκάει η φούσκα και αρχίζει η περίοδος της οικονομικής ύφεσης για την Ισπανία, η στεγαστική κρίση αγγίζει ευρύτερα τμήματα της κοινωνίας το ζήτημα της στέγης αναδεικνύεται σε ένα από τα πιο κρίσιμα κοινωνικά προβλήματα (με επίκεντρο τις εξώσεις και την αύξηση του αριθμού των αστέγων) (Terrones et al 2013).

Είναι σαφές ότι, όπως και στην Ιταλία και την Ελλάδα, οι θέσεις και τα συμφέροντα των κοινωνικών φορέων και συνομιλητών είναι διαφορετικές και συχνά συγκρουόμενες. Από τη μεριά των κατασκευαστών (AEPPVS, ANPCE) και μιας μερίδας ειδικών, το πρόβλημα για την αύξηση των τιμών της κατοικίας είναι η σπάνη της γης και επομένως χρειάζονται πολιτικές για περισσότερη απελευθέρωση και στήριξη της κατασκευαστικής δραστηριότητας (επιχείρημα που οδήγησε στην πλήρη απελευθέρωση των διαδικασιών αστικοποίησης με τον Νόμο γης του 1997 του Aznar). Από την άλλη τα συνδικάτα (CCOO), οι σύλλογοι γειτονιάς (CAVE, FAVB) και τα κινήματα επικαλούνται το μεγάλο ποσοστό κενών κατοικιών, τη μείωση της κοινωνικής κατοικίας και την ανάγκη για μια κοινωνική πολιτική κατοικίας και επέκτασης του ενοικιαζόμενου τομέα. Σε κάθε περίπτωση τουλάχιστον μέχρι πολύ πρόσφατα και πριν τις μαζικές χρεοκοπίες στον κατασκευαστικό τομέα δεν υπήρχε η πολιτική βούληση ανάπτυξης ουσιαστικής παρέμβασης από τη μεριά του κράτους καθώς δεν έπρεπε να μπουν εμπόδια στην *κότα με τα χρυσά αυγά* (Lopez, Romera and Lopez 2005, *elDiagonal*). Μετά το 2007, αρχίζει να επικρατεί στη συζήτηση το επιχείρημα ότι το πρόβλημα της κατοικίας δεν μπορεί να λυθεί με περισσότερη κατασκευή κατοικίας (Rullan y Artigues 2007) και ότι απαιτείται αυστηρός έλεγχος των δημόσιων επενδύσεων σε αυτόν τον τομέα. Η κρίση αλλάζει τις προτεραιότητες, ζητούμενα τώρα είναι η αντιμετώπιση των κόκκινων δανείων, η αξιοποίηση του τεράστιου κενού αποθέματος, η επανεκκίνηση της οικονομίας και της κατασκευής. Τα αιτήματα επικεντρώνονται στην αντιμετώπιση των εξώσεων (με αναστολή) και τη διάθεση του κενού αποθέματος και των διαμερισμάτων ιδιοκτησίας των τραπεζών για κοινωνική κατοικία.

Το ζήτημα της κατοικίας στην Ισπανία έχει γίνει αρκετές φορές αντικείμενο συζήτησης σε Ευρωπαϊκό και Διεθνές επίπεδο. Σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη του ζητήματος της κατοικίας και τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης έπαιξε η επίσκεψη του ειδικού ανταποκριτή για το δικαίωμα στην κατοικία του ΟΗΕ το 2006 (Miloon Kothari) και το 2012 (Raquel Rolnik), η έκθεση του Ευρωπαϊκού

κτηματομεσιτικού κλάδου και εστιάζει στο πως υιοθετήθηκε αυτό το μοντέλο στην Ισπανία. Η προβολή της κατασκευαστικής βιομηχανίας της Ισπανίας ως «η μεγαλύτερη στην Ευρώπη», η επιδίωξη ανάπτυξης πολυεθνικών εταιριών σε αυτούς τους κλάδους (με μεγάλες διαδικασίες συγχωνεύσεων και συγκέντρωσης του κατασκευαστικού κεφαλαίου) αλλά και η επιδίωξη προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων («επενδύσεων»: η Ισπανία έγινε το μεγαλύτερο πλυντήριο μαύρου χρήματος) οδήγησε σε μια απολύτως απορρυθμισμένη και παράλογη οικονομία που ο Durán ονομάζει «μαφιάζικο καπιταλισμό». Τεράστιες υποδομές, επεκτάσεις και αναπλάσεις των αστικών κέντρων, τουριστικές αναπτύξεις και πολεοδόμηση τεράστιων εκτάσεων αγροτικής γης και φυσικών περιοχών. Ταυτόχρονα με την κατασκευή όλο και περισσότερων κατοικιών σε όλο και πιο υποβαθμισμένες συνθήκες, όλο και πιο επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης που στηρίζουν αυτό το μοντέλο.

Κοινοβουλίου (μετά από πολλές καταγγελίες πολιτών) για τις επιπτώσεις της εκτεταμένης αστικοποίησης στην Ισπανία με συστάσεις για την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών και του περιβάλλοντος (A6-0082/ 2009 Informe Auken), και η καταδίκη της Ισπανίας στο Ευρωπαϊκό δικαστήριο τον Μάρτιο του 2013 για παραβίαση της ευρωπαϊκής νομοθεσίας, για την ανεπάρκεια μέτρων επαναστέγασης των υπό έξωση οικογενειών και για τις καταχρηστικές ρήτρες στα συμβόλαια υποθηκών.

Το Υπουργείο Κατοικίας (2004-2010) και σήμερα η Γενική διεύθυνση Αρχιτεκτονικής, Κατοικίας και Γης που υπάγεται στο Υπουργείο Ανάπτυξης, καταγράφουν στατιστικά στοιχεία για την προστατευμένη και την αγοραία (ελεύθερη) κατοικία, το οικιστικό απόθεμα (με έμφαση τις νέες κατοικίες), τις αγοραπωλησίες, τις τιμές κατοικίας και γης, ενώ εκδίδει μελέτες (προβλέψεις για την κτηματαγορά, σε σχέση με την κατανομή της κατοικίας, την επιβάρυνση του κόστους κατοικίας, την πρόσβαση των μεταναστών στην ιδιοκατοίκηση κα) για την υποστήριξη του σχεδιασμού της πολιτικής για την κατοικία.¹¹³ Τόσο οι αυτόνομες περιφέρειες όσο και οι αυτοδιοικήσεις διαθέτουν ειδικές διευθύνσεις για την κατοικία και παράγουν γεωγραφικά εστιασμένη τεκμηρίωση και μελέτες, ενώ ανάλογα με τις αρμοδιότητές τους παράγουν κείμενα πολιτικής. Στο υπουργείο εργασίας και κοινωνικών υποθέσεων υπάγεται το Ινστιτούτο Νεότητας της Ισπανίας (INJUVE) το οποίο ανάμεσα στα άλλα έχει ένα παρατηρητήριο κατοικίας και διεξάγει έρευνες γνώμης σε σχέση με τις επιλογές και τα προβλήματα των νέων για πρόσβαση στη στέγη. Το Συμβούλιο Νεότητας της Ισπανίας (Consejo de la Juventud de Espania (CJE) μια ανεξάρτητη αρχή που συνδέει τα περιφερειακά συμβούλια νεότητας, έχει ειδικό παρατηρητήριο που εκδίδει συστηματικά στοιχεία για την κατοικία των νέων (Observatorio Joven de vivienda en Espana -OBJOVI), ενώ παράγει κείμενα διαβούλευσης για την πολιτική κατοικίας.

Αν και μετά το 2000 υπάρχει σταδιακά μεγαλύτερο επιστημονικό ενδιαφέρον για την κατοικία, το 2007 σηματοδοτεί μια στροφή καθώς έκτοτε έχουν πολλαπλασιαστεί οι μελέτες και έχουν αλλάξει τα θέματα και η οπτική, περνώντας από την οικονομική προσέγγιση της παραγωγής και διαχείρισης της κατοικίας, και τον κοινωνικό αποκλεισμό, στην πιο συστηματική παρακολούθηση των κοινωνικών και περιβαλλοντικών επιδράσεων και την επεξεργασία εναλλακτικών πολιτικών και νομοθετικών ρυθμίσεων.

Ζητήματα που επεξεργάζεται η επιστημονική κοινότητα σχετίζονται με το ζήτημα της ιδιοκατοίκησης, (Leal 2009, Pareja and San Martin 2002, Naredo 2005), τον στεγαστικό αποκλεισμό (Leal 2002, Córtes Alcalá 2004, Díaz Orueta 2005), την κατοικία των νέων (CES 2002, Albarracín Fundación CIREM 2003, Trilla y López 2005, Trilla 2007, IERBM Ajuntament de Barcelona 2008, CJE 2003-2012), τη στέγαση των μεταναστών (Terrones 2007, Aramburu 2007) και μετά το 2007 την κτηματομεσιτική φούσκα και κτηματομεσιτική αγορά (J.M. Naredo 2010, Roch 2004, Jimenez 2009, 2011), κτηματομεσιτική δραστηριότητα και διαφθορά (Jimenes 2010, Romero et al 2012, πολλή

¹¹³ Τα βασικά στατιστικά στοιχεία που αφορούν την κατοικία εκδίδονται σε ετήσια βάση και αφορούν τις τιμές αγοράς και ενοικίου, την κατασκευή νέων κατοικιών (ελεύθερων και προστατευμένων), τις επιδοτήσεις ενοικίου και δανείου. Όπως και στις άλλες χώρες στοιχεία για το οικιστικό απόθεμα, την κατανομή του τύπου κυριότητας και τον τύπο κατοικίας (κανονική, μη-κανονική, συλλογική), την κατάσταση (κατοικούμενη ή κενή), τη χρήση κα, εκδίδονται σε δεκαετή βάση από την απογραφή νοικοκυριών και κατοικιών (ine.es).

αρθρογραφία στον ημερήσιο Τύπο), ενώ υπάρχει και μεγάλη συζήτηση στις νομικές επιστήμες για τη θέσμιση του δικαιώματος στην κατοικία και την επεξεργασία νέας νομοθεσίας (Vara 2009, Síndic de Greuges de Catalunya 2007, Lopez Ramon 2010, Nasarre 2011).

Μια σειρά από εκδόσεις περιλαμβάνουν συχνά σχετικά θέματα όπως, το περιοδικό *Ciudad y Territorio* που εκδίδεται από το Υπουργείο Υποδομών (κυρίως τεκμηρίωση της κτηματαγοράς, πολιτικές κατοικίας, και αφιερώματα για το πρόβλημα της κατοικίας), η ανοιχτή ηλεκτρονική βιβλιοθήκη *Ciudades para un Futuro mas Sostenible* που δημιουργήθηκε από τη Διεύθυνση κατοικίας (Υπουργείο Κατοικίας για ένα διάστημα) και τη σχολή αρχιτεκτονικής της Μαδρίτης μετά τη συνάντηση HABITAT II στην Ιστανμπούλ το 1996, με στόχο την τεκμηρίωση γύρω από τα θέματα κατοικίας, κτηματομεσιτικής αγοράς και στεγαστικής πολιτικής και το κοινωνιολογικό περιοδικό *Documentación social* (από το 1957) που εκδίδει η CARITAS Española.

Ποιοι μιλάνε για την κατοικία στην Ελλάδα: έρευνα, μελέτες, κείμενα.

Στην Ελλάδα δεν παρατηρείται η πληθώρα τεκμηρίωσης, αναλύσεων και προσεγγίσεων που είδαμε στην Ιταλία και την Ισπανία. Το ζήτημα της κατοικίας και της στεγαστικής πολιτικής αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης ειδικών και επιστημόνων χωρίς όμως να υπάρχει κάποια τάση ευρύτερης δημοσιοποίησης (ή και εκλαΐκευσης) και πλαισίωσης της δημόσιας συζήτησης και της κοινής γνώμης. Από τη μεριά του κράτους δεν υπάρχει κάποια διεύθυνση ή υπηρεσία που να παρακολουθεί συστηματικά και εστιασμένα τον τομέα τις κατοικίας. Αντίστοιχα μέχρι πρόσφατα το ζήτημα της κατοικίας ήταν ανύπαρκτο από τον δημόσιο διάλογο, ενώ την περίοδο της κρίσης η προσοχή εστιάζεται κυρίως στο ζήτημα της προστασίας της πρώτης κατοικίας.

Η άποψη ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχουν στεγαστικά προβλήματα έχει συντηρηθεί σε μεγάλο βαθμό από τον επίσημο λόγο που επικαλείται τα μεγάλα ποσοστά ιδιοκατοίκησης, και ενίοτε (κυρίως σε Ευρωπαϊκό πλαίσιο) αναφέρεται στη δραστηριότητα του ΟΕΚ ως τον φορέα κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα. Σε μεγάλο βαθμό η απουσία του κοινωνικού προβληματισμού που θα ενίσχυε το αίτημα για κοινωνική πολιτική κατοικίας συντηρείται από την επικρατούσα επίσημη άποψη ότι δεν υπάρχει στην Ελλάδα "ποσοτικό" στεγαστικό πρόβλημα. Αυτή είναι η πάγια θέση των αρμοδίων, και ιδιαίτερα του ΥΠΕΧΩΔΕ (Εμμανουήλ 2006). Ενώ η εξαίρεση των πολιτικών για την κατοικία από την κοινή Ευρωπαϊκή πολιτική δεν έδωσε εξωγενή κίνητρα όπως συνέβη για παράδειγμα με το ζήτημα των αστέγων.

Όμως δεν υπάρχει ούτε από τη μεριά της κοινωνίας ανεπτυγμένη συλλογική διαπραγμάτευση στα θέματα κατοικίας. Τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί κάποιες ΜΚΟ που ασχολούνται με τον άστεγο πληθυσμό, αλλά και αυτό γίνεται στα πλαίσια των περιορισμένων δυνατοτήτων τους χωρίς κάποια ιδιαίτερη διαδικασία συστηματικής παρακολούθησης, καταγραφής και δημοσιοποίησης του φαινομένου. Αντίστοιχα τα συνδικάτα, αλλά και τα κόμματα και οι οργανώσεις τις αριστεράς δεν έχουν στο επίκεντρο των διεκδικήσεών τους ή των προγραμμάτων τους την κατοικία, και έτσι απουσιάζει και μια πιο αναλυτική ματιά από τη μεριά της εργασίας.

Όπως αναφέρει ο Εμμανουήλ (2006:114) στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκε η κοινωνική και πολιτική βάση που θα λειτουργούσε ως φορέας πίεσης προς το κράτος :

«[...]Όπου οι θεσμοί πρόνοιας επιβίωσαν και συνέχισαν να λειτουργούν ή ακόμα και να αναπτύσσονται παρά τις αρνητικές πιέσεις, αυτό έγινε επειδή κυρίως υπήρχε η πολιτική βάση, αφενός, των δικαιούχων και αφετέρου των εμπλεκόμενων μεσο-στρωμάτων υπαλλήλων και διανοούμενων που πρόσφεραν στήριξη. [...]Καθοριστικός λοιπόν παράγοντας υπήρξε και εξακολουθεί να είναι η απουσία πολιτικού ενδιαφέροντος από τον άμεσα ενδιαφερόμενο πληθυσμό. [...] Στην Ελλάδα υπάρχει ένα θέμα πολιτικής αδιαφορίας ή συναίνεσης στον χώρο της κατοικίας το οποίο θέλει διερεύνηση. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όσον αφορά στο ειδικότερο ζήτημα το σχετικό με τα θέματα που θεωρούν οι πολίτες ότι αποτελούν ευθύνη του κράτους και συνεπώς, αποτελούν πεδίο αιτημάτων και νόμιμης διαμαρτυρίας. [...]»

Και στην Ελλάδα, όπως και στην Ισπανία και σε μικρότερο βαθμό στην Ιταλία, η άποψη που κυριάρχησε μεταξύ των διαμορφωτών πολιτικής ήταν ότι το ζήτημα της κατοικίας θα αντιμετωπιστεί στα πλαίσια της ελεύθερης αγοράς, προωθώντας την ιδιοκατοίκηση ως μοναδικό τρόπο ενοίκησης, αρχικά βασισμένη στις επενδυτικές στρατηγικές της οικογένειας και στη συνέχεια στην απελευθέρωση της στεγαστικής πίστης. Στην Ελλάδα βεβαίως το κράτος έπαιξε τον ρόλο του κομβικού ρυθμιστή που εξασφάλισε τη λειτουργία του 'ιδιότυπου λαϊκού καπιταλισμού' ή αλλιώς τη δυνατότητα της δραστηριοποίησης μικρών παικτών σε ένα πλαίσιο όχι-πολύ-ανταγωνιστικής κερδοσκοπίας, και επομένως οι συγκρούσεις γύρω από την παραγωγή και διαχείριση της κατοικίας (και των χρήσεων γης) λειτουργούσαν σε ένα συναινετικό πλαίσιο.

Το αίτημα για το δικαίωμα στην κατοικία¹¹⁴ διατυπώθηκε στην πολιτική σφαίρα από τα αριστερά κόμματα (ΚΚΕ, ΕΔΑ) και από τους συναφείς επαγγελματικούς/επιστημονικούς φορείς¹¹⁵ (αν και οι συζητήσεις αυτές ατονούν τα τελευταία 20 χρόνια). Αντίστοιχα υπήρξαν περίοδοι όπου συντελέστηκαν διεργασίες στο εσωτερικό του κράτους από προοδευτικούς πολιτικούς, ειδικούς και επιστήμονες, και που συχνά οδήγησαν σε μεταρρυθμίσεις ή επιμέρους πειραματισμούς (ν. 1983/ΕΠΑ/ΚΕΠΟΣ/ΔΕΠΟΣ). Η περίοδος του εκσυγχρονισμού από τα μέσα της δεκαετίας του '90 με τη μαζική εγκατάσταση μεταναστών στις ελληνικές πόλεις, και την ευρύτερη συζήτηση για τον κοινωνικό αποκλεισμό, τις διακρίσεις, τις ανισότητες που εισήγαγαν οι Ευρωπαϊκές κατευθύνσεις υπήρξε ίσως μια ακόμη στιγμή προβληματισμού που όμως χάθηκε στην τεχνητή ευημερία της απελευθέρωσης του χρηματοπιστωτικού κλάδου.

Η γενικότερη πολιτική αδιαφορία και η ευρύτερη κοινωνική συναίνεση γύρω από το ζήτημα της κατοικίας, αντανακλάται και στη σχετική υπανάπτυξη του λόγου που εκφέρεται από τους πολιτικούς φορείς εκπροσώπησης της αριστεράς (τα κόμματα και τα συνδικάτα). Ο αριστερός λόγος για την κατοικία στην Ελλάδα και η διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων για τη στεγαστική πολιτική, σε αντίθεση με άλλα πεδία κοινωνικής πρόνοιας, δεν είναι σήμερα ιδιαίτερα ανεπτυγμένος. Οι θέσεις που κατά περιόδους διατύπωνε η αριστερά (κόμματα, επιστημονικοί και

¹¹⁴ Το δικαίωμα στη λαϊκή κατοικία (ΣΑΔΑΣ 1961), το δικαίωμα στην εργατική κατοικία (εργατικά κέντρα, ΚΚΕ μέχρι και πρόσφατα), το δικαίωμα στην κατοίκηση (Βρυξέλες, HABITAT 1996).

¹¹⁵ Ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων από την ίδρυσή του βάζει επιτακτικά το ζήτημα της κατοικίας (συνέδρια αρχιτεκτόνων, Δελτίο Συλλόγου). Πιο πρόσφατα η συζήτηση για τη στεγαστική πολιτική έγινε στο πλαίσιο της συζήτησης για το κράτος πρόνοιας από μια σοσιαλδημοκρατική σκοπιά (πχ Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα).

επαγγελματικοί φορείς) υποστηρίζοντας την ανάπτυξη στεγαστικών πολιτικών, όπως η παραγωγή και παροχή κοινωνικής κατοικίας, η επαναφορά του ελέγχου των ενοικίων, καθώς και η κριτική στην προώθηση της ιδιοκατοίκησης και της μικροαστικής ιδεολογίας, δεν έβρισκαν μεγάλη απήχηση στα λαϊκά στρώματα. Και αντίστροφα, από τη στιγμή που δεν συγκροτήθηκε κοινωνικό υποκείμενο διεκδίκησης δεν υπήρχε στην ουσία ενδιαφέρον από τις οργανώσεις και τα κόμματα της αριστεράς να αναπτύξουν τον λόγο τους γύρω από το ζήτημα. Ταυτόχρονα, και στην αριστερά επικράτησαν αιτήματα που έβλεπαν την κατασκευή της κατοικίας σαν εργαλείο δημιουργίας θέσεων εργασίας και οικονομικής ανάπτυξης. Αίτημα που εκφραζόταν από τα ισχυρά συνδικάτα οικοδόμων συνδεδεμένα κυρίως με το κομμουνιστικό κόμμα.

Σχετικά με την επιστημονική συζήτηση και έρευνα για την κατοικία, αυτή μπορεί να εντοπιστεί γύρω από κάποιους πόλους και σχεδόν αποκλειστικά σε σχέση με την ερευνητική πορεία συγκεκριμένων επιστημόνων. Ο χώρος των Αρχιτεκτόνων και των μηχανικών αποτελεί πεδίο όπου συζητείται το ζήτημα της λαϊκής στέγης, και διατυπώνεται σε μελέτες, αρθρογραφία και συνέδρια στα συλλογικά τους όργανα (ΣΑΔΑΣ, ΤΕΕ).¹¹⁶ Ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης όπως θα δούμε στη μελέτη περίπτωση της Ελλάδας ο λόγος των Αρχιτεκτόνων στρατεύεται στο πλευρό διεκδικήσεων για την κατοικία. Στο τέλος της δεκαετίας του '70 αρχές '80 και έως το τέλος του '90 παράγονται μια σειρά από σημαντικές μελέτες που βασίζονται σε έρευνες της ΔΕΠΟΣ και έχουν σαν στόχο να τροφοδοτήσουν την ανάπτυξη και τον σχεδιασμό της δημόσιας πολιτικής κατοικίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 το ΕΚΚΕ ξεκίνησε μια σειρά από σημαντικές κοινωνιολογικές έρευνες και μελέτες σε σχέση με τις στεγαστικές συνθήκες και την αγορά κατοικίας. Ενώ, το Υπουργείο Οικισμού, και στη συνέχεια ΥΠΕΧΩΔΕ, και ο ΟΕΚ παρήγαγαν κάποιες μελέτες για την κοινωνική κατοικία και το κατασκευαστικό έργο των δημόσιων φορέων. Μετά από τα μέσα της δεκαετίας του '90 η έρευνα στρέφεται σε ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού και χωροκοινωνικού διαχωρισμού, ενώ την ίδια περίοδο ξεκινά και η προσπάθεια για πιο συστηματική παρακολούθηση του ζητήματος των αστέγων στο πλαίσιο της FEANTSA.

Σε σχέση με τη στατιστική καταγραφή και παρακολούθηση της κατοικίας στην Ελλάδα υπάρχουν ελάχιστα διαθέσιμα στοιχεία και έρευνες. Οι αρμόδιοι φορείς (Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, Διεύθυνση στεγαστικής πολιτικής του ΥΠΕΧΩΔΕ, ΟΕΚ) δεν έχουν εφαρμόσει κάποιο σύστημα συστηματικής καταγραφής και δημοσιοποίησης στοιχείων για τις πολιτικές που αναπτύσσουν οι ίδιοι, πόσο μάλλον εργαλεία για τη συνολικότερη παρακολούθηση του τομέα (βλ. Dimitrakopoulos 2003). Τα πιο αξιόπιστα στοιχεία για την κατοικία στην Ελλάδα προκύπτουν από τις απογραφές οι οποίες γίνονται κάθε 10 χρόνια από την Ελληνική στατιστική υπηρεσία (ΕΛΣΤΑΤ). Σε ετήσια βάση εκδίδονται στοιχεία για την οικοδομική δραστηριότητα και τον κατασκευαστικό κλάδο, ενώ από το 2003 (και σταθερά σε ετήσια βάση από 2009) πραγματοποιείται η έρευνα Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών η οποία βασίζεται στην Έρευνα Προϋπολογισμού των Νοικοκυριών και τροφοδοτεί και την Ευρωπαϊκή βάση δεδομένων EU-Silk. Την επέκταση της στεγαστικής πίστης παρακολουθεί η ΤτΕ (πιο συστηματικά από το 2005) ενώ αρκετές τράπεζες πραγματοποιούν μελέτες για την αγορά

¹¹⁶ Πχ 1962 Στοιχεία του προβλήματος της λαϊκής κατοικίας στην Ελλάδα, Έκδοση ΣΑΔΑΣ, Λυγίζου, Γ., (1974) Η λαϊκή στέγη στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος

ακινήτων. Στοιχεία για τις κοινωνικές διαστάσεις μπορούν να εξαχθούν από τις Έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών εστιάζοντας στην κατανάλωση και το κόστος κατοικίας (Εμμανουήλ 1996). Όπως και στις άλλες χώρες η συζήτηση για την κατοικία αναθερμάνθηκε την περίοδο της κρίσης, εστιάζοντας κυρίως στο ζήτημα των αστέγων, της υπερχρέωσης και των πλειστηριασμών και της ενεργειακής φτώχειας.

4.4.2 Καταγράφοντας τη στεγαστική κρίση

Η Ευρωπαϊκή βάση στατιστικών δεδομένων καταγράφει στοιχεία για τις συνθήκες κατοικίας, το ποσοστό συνωστισμού, την επιβάρυνση κόστους κατοικίας, τη στεγαστική αποστέρηση (κακές συνθήκες κατοικίας: υγρασία, χωρίς χώρους υγιεινής, επαρκή φωτισμό) σε συνάρτηση με τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών – ηλικία, φύλο, εισόδημα, τύπος κυριότητας, βαθμός αστικοποίησης.¹¹⁷ Από τα στοιχεία αυτά δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα σε σχέση με χωρική κατανομή, τις τοπικές συνθήκες και την υλικότητα των προβλημάτων (ποιους ανθρώπους και ποιους χώρους, πού και με ποιο τρόπο). Μπορούν όμως, να δώσουν ένα μέτρο και αποτελούν τη βάση για περαιτέρω επεξεργασία και έρευνα.

Πίνακας 4.7 Συνθήκες διαβίωσης : Κατοικία (2009)						
	Ελλάδα	Ιταλία	Ισπανία	Eu-27	Eu-16	
% Πληθυσμός ανά τύπο κατοικίας πηγή: Eurostat (ilc_lvho01)						
Διαμέρισμα	56,0	53,4	64,6	41,7	46,1	
Ελεύθερο εν σειρά	34,7	24,6	14,2	34,3	30,6	
Άλλο	9,3	18,7	21,1	23,0	21,8	
	0,0	3,4	0,2	1,1	1,5	
% Πληθυσμός ανά τύπο κυριότητας πηγή: Eurostat (ilc_lvho02)						
Ενοίκιο τιμή αγοράς	17,9	13,3	8,2	13,0	15,8	
Ενοίκιο μειωμένη τιμή ή δωρεάν	5,7	14,2	8,6	13,5	12,2	
Ιδιόκτητο με δάνειο	15,4	15,4	34,5	27,1	28,0	
Ιδιόκτητο χωρίς δάνειο	61,1	57,0	48,7	46,5	44,0	
% Επιβάρυνση κόστους κατοικίας ανά τύπο κυριότητας* πηγή: Eurostat (ilc_lvho07c and ilc_lvho07a)						
Σύνολο πληθυσμού	22,2	7,6	10,9	12,2	11,9	
Ιδιόκτητο με δάνειο	10,5	7,7	14,7	8,8	7,8	
Ιδιόκτητο χωρίς δάνειο	13,6	2,6	3,3	5,8	3,1	
Ενοίκιο τιμή αγοράς	67,1	27,4	40,8	25,6	22,4	
Ενοίκιο μειωμένη τιμή ή δωρεάν	3,6	8,9	10,3	11,7	7,1	
Συνωστισμός πηγή: Eurostat (ilc_lvho05a)						
Πληθυσμός σε ρίσκο φτώχειας**	32,3	35,9	5,1	30,1	22,8	
Σύνολο πληθυσμού	25,0	23,3	3,2	17,8	11,3	
Ακραία στεγαστική αποστέρηση*** πηγή: Eurostat (ilc_mdho06a)						
	2009	7,6	7,3	1,2	6,0	3,4
	2013	7,0	8,9	1,3	5,3	5,3
* 40% ή περισσότερο του εισοδήματός για έξοδα σχετικά με την κατοικία (στεγαστικό δάνειο, ενοίκιο, επισκευές, συντήρηση, ρεύμα νερό) ** Κάτω από το 60% of median equivalised income ***Ακραία στεγαστική αποστέρηση: το ποσοστό του πληθυσμού που ζει σε κατοικία σε συνωστισμό, ενώ παράλληλα παρουσιάζονται τουλάχιστον μια από τις τέσσερις παραμέτρους στεγαστικής αποστέρησης. Η						

¹¹⁷ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/income_social_inclusion_living_conditions/data/main_tables

στεγαστική αποστέρηση είναι κριτήριο για την κακή ποιότητα της κατοικίας και υπολογίζεται με βάση τα νοικοκυριά που διαμένουν σε κατοικία με οροφή που στάζει, χωρίς μπάνιο/ντους και εσωτερική τουαλέτα, ή σε υποφωτισμένη κατοικία.

Από αυτές φαίνεται ότι την περίοδο 2000-2010 οι δαπάνες για την κατοικία αποτελούν το σημαντικότερο κονδύλι για τα νοικοκυριά καθώς αυξάνονται οι τιμές αγοράς κατοικίας και ενοικίου, και το κόστος διαβίωσης γενικότερα. Η επιβάρυνση του κόστους κατοικίας στο εισόδημα των νοικοκυριών είναι ακόμη πιο οξυμένη στα μεγάλα κέντρα όπου οι τιμές των κατοικιών είναι πολύ μεγαλύτερες. Η μέση δαπάνη για κάλυψη του κόστους κατοικίας αυξάνεται για το σύνολο του πληθυσμού (ξεπερνώντας σε μεγάλο ποσοστό το 30%), ενώ αυξάνεται το ποσοστό των νοικοκυριών των οποίων οι δαπάνες ξεπερνούν το 40% του εισοδήματός τους. Το ποσοστό αυτό είναι ιδιαίτερα ψηλό στην Ελλάδα για το σύνολο του πληθυσμού (22,2% το 2009), αλλά και στις άλλες χώρες είναι κοντά στο 10%. Ο ενοικιαζόμενος τομέας έχει τη μεγαλύτερη επιβάρυνση καθώς το 67,1% στην Ελλάδα, το 27,4% στην Ιταλία και το 40,8 στην Ισπανία έχει υπερβολική επιβάρυνση άνω των 40%. Στην Ιταλία το ποσοστό αυτό πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για οικογένειες με εισόδημα κάτω από την πρώτη βαθμίδα και για μονογονεϊκές οικογένειες με μικρά παιδιά (NOMISMA 2010).

Η πρόσβαση στην ιδιοκτησία συνδέεται με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και με μεγαλύτερη ασφάλεια και σταθερότητα. Αυτή η άποψη, που προβλήθηκε ιδιαίτερα την περίοδο επέκτασης του δανεισμού, αποκρύπτει τις μεγάλες διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της κατηγορίας των ιδιοκατοίκων, που σχετίζονται συνολικότερα με τις χωροκοινωνικές ανισότητες (Poggio 2006). Ενώ, σε μεγάλο βαθμό αντιστράφηκε από τη μεγάλη άνοδο της αξίας των ακινήτων και του ποσού του δανείου¹¹⁸ την περίοδο της φούσκας και από τη μεγάλη αστάθεια στον χρηματοπιστωτικό τομέα.

Παρόλο που η απελευθέρωση του δανεισμού γίνεται και με την αιτιολόγηση ότι έτσι θα είναι ευκολότερα προσβάσιμος από όλες τις κοινωνικές ομάδες, η δανειοδότηση έχει έντονα ταξικά χαρακτηριστικά. Στην Ιταλία το ποσοστό ιδιοκατοίκησης με δάνειο αυξάνει ανάλογα με τη βαθμίδα εισοδήματος, οι δύο χαμηλότερες βαθμίδες έχουν ποσοστό δανεισμού 13,4, ενώ οι δύο υψηλότερες έχουν 41,1 (NOMISMA 2010). Αντίστοιχα και στην Ελλάδα η στεγαστική πίστη κατανέμεται με πολύ άνισο τρόπο ανάλογα με το εισόδημα των νοικοκυριών με τα λαϊκά νοικοκυριά να έχουν πολύ λιγότερες πιθανότητες πρόσβασης (Emmanuel 2004: 134). Από την άλλη, ιδιαίτερα την τελευταία περίοδο πριν την κρίση οι τράπεζες χαλάρωσαν ακόμη περισσότερο τους όρους δανεισμού για τη συντήρηση της ζήτησης. Στην Ισπανία η έκθεση στα ρίσκα που σχετίζονται με τον δανεισμό ήταν πολύ μεγαλύτερη για τα μεσαία και χαμηλά στρώματα που στις περισσότερες περιπτώσεις βασίζονταν εξολοκλήρου στο δάνειο (χωρίς αρχικό κεφάλαιο ή οικονομική στήριξη της οικογένειας) για την αγορά ενός μοναδικού ακινήτου (χωρίς υποθήκευση δεύτερης παραθεριστικής ή άλλης κατοικίας). Η επιβάρυνση του συνολικού κόστους κατοικίας μετά τον δανεισμό, και η πρόσβαση των χαμηλών εισοδημάτων στην ιδιοκτησία με δάνειο, οδήγησε στην αύξηση των

¹¹⁸ Για παράδειγμα στην Ισπανία, ενώ το 1994 απαιτούνταν ο συνολικός μισθός πέντε χρόνων (μέσος μισθός για αγορά μέσου μεγέθους κατοικίας σε μέση τιμή), το 2006 αυτός ο χρόνος έγινε 11 χρόνια. Η επιβάρυνση αυτή ήταν πολύ πιο σημαντική για τα νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων (Collectivo IOE 2008).

«φτωχών ιδιοκτητών», των ιδιοκτητών δηλαδή που δαπανούν το μεγαλύτερο ή το σύνολο του εισοδήματός τους για τη δόση του δανείου αδυνατώντας να καλύψουν άλλες βασικές ανάγκες και υποβαθμίζοντας έτσι το επίπεδο διαβίωσής τους.¹¹⁹ Ο αριθμός των υπερχρεωμένων νοικοκυριών αυξήθηκε κατακόρυφα μετά την κρίση παράλληλα με την άνοδο της ανεργίας.

Ο ενοικιαζόμενος τομέας συγκεντρώνει πολύ μεγάλα ποσοστά στεγαστικής επισφάλειας, μεγαλύτερα ποσοστά χαμηλών εισοδημάτων και μεταναστών και χειρότερες συνθήκες στέγασης. Στην Ιταλία το μεγαλύτερο ποσοστό των οικογενειών που νοικιάζουν είναι μεσαία και χαμηλά εισοδήματα που σύμφωνα με τις στατιστικές πληρώνουν το 1/3 του εισοδήματός τους για ενοίκιο και αδυνατούν να βελτιώσουν τις στεγαστικές τους συνθήκες (είτε αλλάζοντας κατοικία, είτε βελτιώνοντας την υπάρχουσα). Το 14% (658.000 νοικοκυριά) δηλώνουν ότι καθυστερούν την πληρωμή του ενοικίου. Η επιβάρυνση του ενοικίου είναι αντιστρόφως ανάλογη της βαθμίδας εισοδήματος καθώς οι χαμηλότερες βαθμίδες δαπανούν πολύ μεγαλύτερα ποσοστά του εισοδήματός τους (30-40%) ενώ οι υψηλότερες πολύ λιγότερο (10-15%) (NOMISMA 2010). Στον ενοικιαζόμενο τομέα κατοικούν οι πιο ευάλωτες κατηγορίες του πληθυσμού (35,2% μονογονεϊκές, 72,5% μετανάστες) και τα πιο χαμηλά εισοδήματα (77% κάτω από 20.000). Στη Ρώμη, το 42,7% ενοικιαζόμενου τομέα συγκεντρώνεται στις υποβαθμισμένες περιοχές της πόλης. (Censis-Sunpia-CGIL). Και στην Ελλάδα ο ενοικιαζόμενος τομέας περιλαμβάνει σημαντικές διαφοροποιήσεις. Σύμφωνα με στοιχεία των ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ του 2005 τα αθηναϊκά νοικοκυριά με υπεύθυνο που εντάσσεται στα ελεύθερα και επιστημονικά επαγγέλματα ή στα διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων και τους διευθύνοντες επιχειρηματίες νοικιάζουν την κατοικία τους σε ποσοστό 23% έναντι 39% και 44% για τα νοικοκυριά που ο υπεύθυνος ανήκει στις κατηγορίες των εργατοτεχνιτών και των ανειδίκευτων εργατών αντίστοιχα. Τα αθηναϊκά νοικοκυριά των οποίων ο υπεύθυνος έχει ελληνική υπηκοότητα νοικιάζουν την κατοικία τους σε ποσοστό 21% έναντι 84% για εκείνα που ο υπεύθυνος έχει υπηκοότητα χώρας της Ανατολικής Ευρώπης (Μαλούτας 2008).

Χαρακτηριστικό των νοτιοευρωπαϊκών χωρών είναι και τα μεγάλα ποσοστά των νέων που καθυστερούν την αυτόνομη διαβίωση και παραμένουν για μεγάλο διάστημα με τους γονείς, γεγονός που παρατείνεται λόγω των μεγάλων απαιτήσεων για εκπαίδευση και κατάρτιση, αλλά κυρίως λόγω των τεράστιων ποσοστών ανεργίας των νέων και των επισφαλών συνθηκών εργασίας που είναι αυξημένες στις νεότερες ηλικίες. Στην Ιταλία οι νέοι μεταξύ 18-34 ετών που ζουν με την οικογένειά τους είναι 49% το 1983 και 58,6% το 2009 (ISTAT) – από αυτούς το 42% εργάζεται (το 2009 αλλά υπολογίζεται ότι έχει μειωθεί το ποσοστό με την κρίση). Το 33,4% είναι φοιτητές. Από αυτούς το 30% δηλώνει ότι είναι επιλογή του, το 38% ότι μένει για λόγους οικονομικούς και το 32% λόγω σπουδών (nomisma 2010). Στην Ισπανία, το ζήτημα της χειραφέτησης των νέων απασχόλησε πολύ τον δημόσιο διάλογο και την κοινωνική έρευνα από τις αρχές της δεκαετίας του 2000. Ο μέσος όρος των νέων 18-34 που κατοικούν με την οικογένειά τους ήταν 40,6% το 2002 και 47,9% το 2005 (Alabart et al 2008). Η επιβάρυνση του κόστους κατοικίας στους νέους το 2006 αντιστοιχούσε

¹¹⁹ Στην Ελλάδα το 16% των χρεωμένων νοικοκυριών το 2007 καταβάλλουν πάνω από το 40% του εισοδήματός τους για την πληρωμή των μηνιαίων δόσεων (12% το 2005). Για το 3,2% των νοικοκυριών το 2007 (1,6% το 2005) η οφειλόμενη μηνιαία δόση υπερβαίνει τον συνολικό μισθό τους (Μητράκος και Συμγιάννης 2009).

κατά μέσο όρο στο 39% των εισοδημάτων τους, αλλά ήταν 60% στη Μαδρίτη και 50% στην Καταλονία (OBJOVI 2006).

Το ζήτημα των εξώσεων

Οι εξώσεις στην Ιταλία αγγίζουν πολύ μεγάλο αριθμό οικογενειών. Αφορούν ενοικιαστές του ιδιωτικού τομέα, ενοικιαστές του δημόσιου τομέα, ιδιοκάτοικους με δάνειο και εξώσεις από κατελημμένα ακίνητα (σε μεγάλο ποσοστό μετανάστες, Ρομα ή φτωχούς).¹²⁰ Αποτελούν κρίσιμο κοινωνικό ζήτημα ήδη από τις αρχές του '80 όταν εκδηλώνονται οι συνέπειες της πρώτης προσπάθειας ρύθμισης των ενοικίων με τον νόμο Equo Canone του 1978 καθώς λήγει η περίοδος των τετραετών συμβολαίων χαμηλού-ενοικίου.

«[...] Το ζήτημα των εξώσεων είναι τα τελευταία 20 χρόνια στην Ιταλία ο πιο κρίσιμος δείκτης της στεγαστικής κρίσης. Επαναλαμβανόμενες εξάρσεις εξώσεων ακολουθούνται από νέα μέτρα (ρύθμισης τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου ενοικιαζόμενου τομέα) για την ελάφρυνση των συνεπειών. Είναι ένα ζήτημα που βρίσκεται συνεχώς στο επίκεντρο του πολιτικού διαλόγου. Παρόλα αυτά η συνεχής επανεμφάνιση του προβλήματος αποδεικνύει την ανεπάρκεια των πολιτικών. [...]» (Longo 2006:6)

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζονται στη μελέτη Nomisma 2010, αν και οι εντολές έξωσης έχουν μειωθεί σε σχέση με την περίοδο 1983-1990 που κινούνταν κατά μέσο όρο στις 110.000 τον χρόνο,¹²¹ ο αριθμός της εκτέλεσης των εξώσεων αυξάνεται ξεπερνώντας τις 20.000 τον χρόνο μετά το 2000, ενώ παρατηρείται σταθερή αύξηση του αριθμού με μέγιστο την πρόσφατη περίοδο τις 25.369 το 2005 και 25.584 το 2009. Επίσης μια σημαντική ποιοτική αλλαγή που παρατηρείται είναι ότι στις αρχές του '90 η αιτία για την έξωση στο μεγαλύτερο ποσοστό ήταν η λήξη του συμβολαίου (~80% το 1985), τα τελευταία χρόνια η αιτία είναι η αδυναμία πληρωμής του ενοικίου (~80% το 2009). Οι εξώσεις μετά το 2006 αυξήθηκαν κατά 60%, ενώ το 38% των περιπτώσεων αφορά ηλικιωμένους, το 26% μετανάστες και το 21% νέους κάτω των 35.

Στην Ισπανία το ζήτημα των εξώσεων έρχεται δραματικά στη δημόσια ατζέντα μετά το 2007 καθώς οι τράπεζες εκτελούν τις υποθήκες και εκδίδουν δικαστικές εντολές για την έξωση των νοικοκυριών. Σύμφωνα με στοιχεία που εξέδωσε το Γενικό Συμβούλιο Δικαστικής Εξουσίας (Consejo General del Poder Judicial) της Ισπανίας το 2012, πάνω από 600.000 νοικοκυριά (το 3,5% του συνόλου) έχουν χάσει την κατοικία τους (ιδιόκτητη ή ενοικιαζόμενη) από το 2008 (350.000 από εκτέλεση υποθήκης). Η αδυναμία αποπληρωμής του δανείου σχετίζεται άμεσα με την αύξηση της ανεργίας. Επιπλέον το χρέος των νοικοκυριών δεν έχει μειωθεί καθόλου την περίοδο της κρίσης, και βαρύνει πολύ περισσότερο τα χαμηλά εισοδήματα. Οι διαταγές πληρωμής που έχουν καταθέσει οι τράπεζες αυξάνονται από 15.000 κατά μέσο όρο μεταξύ 2001-2006 σε 93.500 (2009 και 2010) και 77.854 (2011). Οι εκτελέσεις υποθηκών δεν ξεπερνούσαν τις 20.000 τον χρόνο μέχρι το 2006. Έκτοτε αυξάνονται χρόνο με τον χρόνο για να φτάσουν τις 93.636 υποθέσεις το 2010 (Collectivo IOE 2011,

¹²⁰ Οι καταλήψεις δημόσιων κατοικιών το 2004 υπολογίζονταν σε 2.650 ή 4,45% στο Μιλάνο, και 9.040 ή 13,8% στη Ρώμη (UIL-Sunia 2004).

¹²¹ Η μελέτη της UIL (2010) αναφέρει 61.484 εντολές έξωσης στον ενοικιαζόμενο τομέα το 2010, οι 9.622 στην περιφέρεια του Lazio.

2013). Στον ενοικιαζόμενο τομέα, στα μέσα του 2000 ο αριθμός των αγωγών για μη πληρωμή ενοικίου και για έξωση ενοικιαστών ήταν ανάμεσα σε 50.000 και 60.000 κατ' έτος (και αντιστοιχούσαν στο 3-4% του ενοικιαζόμενου τομέα (Collectivo IOE 2008:204). Παρόλο που στο πλαίσιο της κρίσης οι τιμές των ενοικίων μειώθηκαν, η μείωση των εισοδημάτων και η ανεργία, οδήγησε στην αύξηση των εξώσεων (που φτάνουν στα δικαστήρια) καθώς ο αριθμός αυξήθηκε σε 70.000 μετά το 2008. Οι κατασχέσεις και οι αναγκαστικές εξώσεις που τελικά πραγματοποιούνται καταγράφονται από το 2008 και έχουν αυξηθεί από 26.748 (2008) σε 58.241 (2011).

Δυστυχώς, για την Ελλάδα δεν υπάρχουν στοιχεία για τις εξώσεις ή για τις υποθέσεις που εκδικάζονται. Πριν από την κρίση ήταν ένα σχετικά περιορισμένο φαινόμενο και εστιάζονταν κυρίως σε ένα μικρό ποσοστό εξώσεων από ενοικιαζόμενη κατοικία για μη καταβολή μισθωμάτων. Την πιο πρόσφατη περίοδο δημοσιεύονται (όχι ιδιαίτερα συστηματικά) στοιχεία στον Τύπο για εξώσεις λόγω αδυναμίας πληρωμής ενοικίου.

Χωροκοινωνικός διαχωρισμός και στεγαστική υποβάθμιση

Παρά το ιδιότυπο Μεσογειακό μοντέλο περιορισμένου χωροκοινωνικού διαχωρισμού (Μαλούτας 2008), τη δεκαετία του 2000 εντείνονται οι διαδικασίες χωρο-κοινωνικής πόλωσης στις νοτιοευρωπαϊκές πόλεις, με την ομογενοποίηση περιοχών μεσαίων και υψηλών στρωμάτων, και τη δημιουργία περιοχών αποκλεισμού. Η διάχυτη στεγαστική επισφάλεια και οι εντοπισμένες περιοχές/νησίδες στεγαστικής υποβάθμισης – χώροι αφάνειας και χώροι ορατότητας – συνθέτουν το τοπίο της κρίσης της κατοικίας στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης. Τα φαινόμενα 'θραυσματοποίησης' του αστικού χώρου, ανάπτυξης περιοχών κοινωνικής ανισότητας και αποκλεισμού σε συνθήκες χωρικής εγγύτητας, και θυλάκων πλούτου σε ευρύτερες περιοχές φτώχειας, είναι χαρακτηριστικά που εντείνονται σε όλες τις πόλεις. Η συγκέντρωση της στεγαστικής αποστέρησης και ανέχειας σε περιοχές με συγκεκριμένα χωρικά χαρακτηριστικά είναι ένα φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί ήδη από τη δεκαετία του '90, με την ανάπτυξη των πολιτικών και των προγραμμάτων αναβάθμισης γειτονιάς. Οι θύλακες στεγαστικής υποβάθμισης και ταυτόχρονα συγκέντρωσης της φτώχειας εντοπίζονται στις χώρες της Νότιας Ευρώπης κυρίως σε τρεις κατηγορίες περιοχών: τα υποβαθμισμένα ιστορικά κέντρα, τα συγκροτήματα δημόσιων κατοικιών και τις περιοχές αυθαιρέτων στις παρυφές των πόλεων. Σε όλες τις πόλεις (ακόμη και στην Ελλάδα όπου δεν κατασκευάστηκαν μαζικά συγκροτήματα εργατικών κατοικιών) τα συγκροτήματα κοινωνικής ή/και δημόσιας κατοικίας συγκεντρώνουν μεγάλα ποσοστά φτωχού και αποκλεισμένου πληθυσμού και παρουσιάζουν έντονα φαινόμενα εγκατάλειψης και υποβάθμισης καθώς κατοικούνται στο μεγαλύτερο ποσοστό τους από χαμηλά εισοδήματα που δεν τους επιτρέπουν την επένδυση στην αποκατάσταση των κατοικιών τους και των κοινόχρηστων χώρων, ενώ το δημόσιο (συνήθως οι Δήμοι που έχουν την αρμοδιότητα των κοινόχρηστων χώρων) δεν διαθέτει τα απαραίτητα κονδύλια για τη συντήρησή τους (για την Ελλάδα: Βρυχέα κα 1998, Σταυρίδης κα 2009).

Η στέγαση των μεταναστών και των προσφύγων

Οι μετανάστες αποτελούν μια πληθυσμιακή ομάδα (αν και διαφοροποιημένη στο εσωτερικό της) με μεγαλύτερο ρίσκο αποκλεισμού από την κατοικία, τόσο στην αγορά κατοικίας όσο και στη

δημόσια κατοικία.¹²² Οι μετανάστες στη Νότια Ευρώπη έχουν να αντιμετωπίσουν μια αγορά κατοικίας που κυριαρχείται από την ιδιοκατοίκηση, η οποία δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες τους για εφήμερη μεταβατική διαμονή, ούτε στους περιορισμένους πόρους τους. Καθώς ο τομέας της κοινωνικής ενοικιαζόμενης κατοικίας δεν είναι ανεπτυγμένος, έχουν στραφεί στον ιδιωτικό τομέα για ενοικίαση όπου καταλαμβάνουν τα λιγότερα επιθυμητά σπίτια και περιοχές, συχνά σκοτεινά υπόγεια και παραπήγματα. Η οικονομική επισφάλεια αλλά και το άτυπο καθεστώς με το οποίο βρίσκονται σε μια χώρα τους καθιστούν ιδιαίτερα ευάλωτους. Ζητήματα διακρίσεων εξακολουθούν να είναι επικρατέστερα όσον αφορά στις διαδικασίες αναζήτησης και πρόσβασης στη στέγη για τους μετανάστες, ενώ σε αυτό το επίπεδο αποτυπώνονται σημαντικές ομοιότητες σε αρκετές Ευρωπαϊκές χώρες.¹²³

Αν και στις χώρες της Νότιας Ευρώπης δεν παρατηρήθηκε έντονος οριζόντιος χωρικός διαχωρισμός κατά τη διάρκεια των πρόσφατων ρών μετανάστευσης,¹²⁴ παρόλα αυτά υπήρξε σημαντικός κοινωνικός διαχωρισμός σε σχέση με την ποιότητα της κατοικίας καθώς ένα μεγάλο μέρος των μεταναστών στεγάζεται σε πολύ κακές έως άθλιες συνθήκες, και σίγουρα πολύ χειρότερες από τον μέσο όρο του ντόπιου πληθυσμού. Καταγράφονται φαινόμενα συνωστισμού σε διαμερίσματα (συχνά σε πολύ κακή κατάσταση ή χωρίς βασικές υποδομές), ενοίκηση στα χειρότερα τμήματα του οικιστικού αποθέματος, συγκατοικήσεις ή ακόμη και από κοινού αγορές μικρών διαμερισμάτων¹²⁵ (Pereda et al 2005, Terrones 2007, Ronzo 2009, Μπαλαμπανίδης 2011, Colectivo Ioe 2011). Εμφανίζονται και πάλι καταυλισμοί και προσωρινά πρόχειρα καταλύματα σε κενά των πόλεων, σε βιομηχανικές περιοχές ή σε υποβαθμισμένα/ερειπωμένα κτίρια των κέντρων των πόλεων όπου μετανάστες, πρόσφυγες και Ρομά στεγάζονται σε πολύ κακές συνθήκες. Η ιδιοκατοίκηση δεν συνδέεται πάντα με ανοδική κινητικότητα, καθώς πολλοί μετανάστες αγοράζουν κατοικίες ατομικά είτε συλλογικά, όμως αυτές συνήθως αποτελούν το πιο υποβαθμισμένο απόθεμα, ενώ στον ενοικιαζόμενο τομέα ακολουθούνται κερδοσκοπικές πρακτικές εκμετάλλευσης όπως η υπενοικίαση, η ενοικίαση με το κεφάλι, ενοικίαση κρεβατιού με την ώρα (hot-bed) κ.¹²⁶

¹²² Στην Ιταλία ο μεταναστευτικός πληθυσμός ήταν 7,1% του συνολικού πληθυσμού το 2009, στην Ισπανία ήταν 10% το 2005 και το 2012 στο 12%. Σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 2001, το ποσοστό των ξένων υπηκόων στην Ελλάδα ανερχόταν σε 8,1%. Για την Αττική, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 11,1% και για τον Δήμο Αθηναίων 20% (ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ 2005).

¹²³ Υπάρχουν αρκετές συγκριτικές μελέτες για τη στέγαση των μεταναστών στις χώρες της ΕΕ. Στο πλαίσιο της FEANTSA η ερευνητική ομάδα των Edgar και Doherty έχει εκδώσει μια σειρά από μελέτες για τη μετανάστευση και την κατοικία στην Ευρώπη. Η μελέτη του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου για την Ξενοφοβία και τον Ρατσισμό «Μετανάστες, μειονότητες και κατοικία: αποκλεισμός, διακρίσεις και πολιτικές ενάντια στις διακρίσεις στις 15 χώρες της ΕΕ» του 2005, βασίζεται σε εθνικές μελέτες του National Focal Points of the Racism and Xenophobia Network (RAXEN).

¹²⁴ Αρκετές μελέτες και έρευνες έχουν γίνει για τις διαδικασίες και τα μοτίβα χωροκοινωνικού διαχωρισμού και στεγαστικής ανισότητας στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης, εστιάζοντας ιδιαίτερα στις διαδικασίες ένταξης των μεταναστών στις μητροπόλεις των νοτιοευρωπαϊκών χωρών (Aragoglou 2006, Malheiros 2002, 2004, Arbací 2002, 2004, Kandyli et al 2012). Οι ερευνητές έχουν προσπαθήσει να προσαρμόσουν στο νοτιοευρωπαϊκό πλαίσιο, εργαλεία και έννοιες που χρησιμοποιούνται στη Βόρειο Ευρωπαϊκή και τη βορειοαμερικανική βιβλιογραφία.

¹²⁵ Στην Ιταλία οι αγοραπωλησίες με αρχηγό οικογένειας μετανάστη αυξήθηκαν κατά 22% την περίοδο 2004-2007, και ήταν περίπου το 17,5% των αγοραπωλησιών το 2007. Στην Ισπανία οι αγοραπωλησίες με αρχηγό οικογένειας μετανάστη/τρια αποτελούσαν το 2005 το 13% της αγοράς στεγαστικών ακινήτων (Colectivo Ioe).

¹²⁶ Στην Ισπανία σύμφωνα με μελέτη του Μόνιμου Παρατηρητηρίου Μετανάστευσης (Observatorio Permanente de Inmigración) οι μετανάστες κατοικούν κατά 47% με ενοίκιο σε τμήμα ή δωμάτιο κατοικίας, 30% με ενοίκιο σε ολόκληρη κατοικία, 13% σε ιδιόκτητη κατοικία και 5% φιλοξενούμενοι (μάλλον φιλοξενούμενες) στην κατοικία του εργοδότη. Ένα ποσοστό 4,5% βρίσκει άλλου τύπου λύσεις ή είναι αποκλεισμένο από την κατοικία (Colectivo IOE). Σε αυτούς το 2005

Το ζήτημα των αστέγων

Στην Ιταλία η πρώτη εθνική έρευνα καταγραφής αστέγων δημοσιεύτηκε το 2012 (με στοιχεία του 2011) από τη στατιστική υπηρεσία (ISTAT). Σε αυτή καταγράφονται πάνω από 47.000 άτομα (περίπου το 0,2% του πληθυσμού) εκ των οποίων το 70% ζει στον δρόμο, και το 59,4% είναι μετανάστες. Η απογραφή του 2011 έδειξε μια σημαντική μεταβολή στα νοικοκυριά που ζουν σε καταυλισμούς, σκηνές, βαγόνια από 23.335 το 2001 σε 71.101 το 2011 (FEANTSA 2011). Μια παλιότερη έρευνα της CIES το 2000 υπολόγισε περίπου 17.000 αστέγους, οι περισσότεροι από τους οποίους συγκεντρώνονται στα μητροπολιτικά κέντρα, είναι σε μεγάλο ποσοστό άντρες (80%), νέοι (70% < 48ετών), εξίσου ντόπιοι και αλλοδαποί. Στη Ρώμη οι άστεγοι υπολογίζονται σε 7.000 άτομα (2.000 στον δρόμο – κυρίως μετανάστες, 2.000 σε καταλήψεις και 3.000 σε καταφύγια) αν και είναι κοινώς αποδεκτό ότι τα νούμερα αυτά είναι κατά πολύ χαμηλότερα από τα πραγματικά.

Στην Ισπανία η καταγραφή των αστέγων γίνεται από τη στατιστική υπηρεσία (INE) από τα μέσα της δεκαετίας του '90 με αφετηρία τα κέντρα υποστήριξης αστέγων. Το 2006 καταγράφηκαν 13.000 θέσεις φιλοξενίας σε 650 εγκαταστάσεις (10.500 σε ξενώνες, 2.000 σε προσαρμοσμένα διαμερίσματα και 500 σε ξενοδοχεία) (Cabrera 2009). Ο αριθμός των αστέγων που απευθύνονται σε κάποιου τύπου υπηρεσία στην πρόσφατη καταγραφή (INE 2012) είναι 22.938 (περίπου 21.000 το 2006). Οι καταγραφές αυτές δεν περιλαμβάνουν μεγάλο μέρος του άστεγου ή κακώς στεγασμένου πληθυσμού και σύμφωνα με κοινωνικές οργανώσεις πραγματικός αριθμός είναι μεταξύ 30.000 και 50.000 (social situation in EE 2009). Επιμέρους μελέτες γίνονται από την Caritas, τις μεγάλες οργανώσεις αστέγων ή και τις Περιφερειακές αυτοδιοικήσεις. (πχ για τη Βαρκελώνη¹²⁷ Cabrera et al 2008).

Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη προσπάθεια καταγραφής των αστέγων στην Ελλάδα από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης το 2009 ο αριθμός των αστέγων υπολογίστηκε σε 21.216 άτομα. Από αυτούς οι 1.640 διαβιούν στον δρόμο (σε αυτούς περιλαμβάνονται και 109 άτομα που διανυκτερεύουν σε νυκτερινά καταφύγια ή ξενοδοχεία, 624 άτομα μένουν σε ξενώνες (για αστέγους (129), γυναικών (238), αποφυλακισμένοι και άλλα ιδρύματα (212)). Η μελέτη καταγράφει και όσους φιλοξενούνται προσωρινά σε παράνομη υπενοίκιαση ή κατάληψη εγκαταλειμμένων κτιρίων (1.597) ή γης (2.901). Η καταγραφή όμως είναι ελλιπής καθώς δεν περιλαμβάνει μετανάστες χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα, πολιτικούς πρόσφυγες, Ρομά που ζουν σε καταυλισμούς κα.

Η ανάγκη για πολύ μεγαλύτερη στεγαστική συνδρομή από τη μεριά του κράτους αποτυπώνεται στην ανεπάρκεια των μέτρων προστασίας ή στήριξης των νοικοκυριών, κάτι που γίνεται ακόμη πιο έντονο την περίοδο της κρίσης. Στην Ιταλία ο αριθμός των αιτήσεων προς τις τοπικές

περιλαμβάνονται αυτοί που ζουν στον δρόμο, σε δημόσιους χώρους κάτω από γέφυρες, 30.000, όσοι διαβιούν σε ξενώνες, καταυλισμούς ή κέντρα υποδοχής, 15.000, αυτοί που κοιμούνται σε 'ζεστά κρεβάτια' (camas calientes) που συνίσταται στη διαδοχική χρήση του ίδιου κρεβατιού τη μέρα και τη νύχτα από περισσότερα άτομα, περίπου 12.000 περιπτώσεις (Collectivo IOE 2005:201).

¹²⁷ Στην Καταλονία το 2001 υπήρχαν 8.043 άστεγοι σε 255 Δήμους. Στη Βαρκελώνη υπολογίζονταν σε 2.900 (από τους οποίους 840 στον δρόμο, 1260 που λάμβαναν στήριξη από την κυβέρνηση και τις κοινωνικές οργανώσεις και 695 σε καταυλισμούς) (Κοινοβούλιο της Καταλονίας 2001).

αυτοδιοικήσεις για κοινωνική κατοικία (επίδομα ή διάθεση κατοικίας) αυξάνεται χρόνο με τον χρόνο, ενώ ο αριθμός αιτήσεων που καλύπτεται είναι ετησίως κάτω από 10%. Το 2002, για στις 82 πόλεις/κοινότητες με *αυξημένη στεγαστική πίεση* (*alta tensione abitativa*) από τις 117.853 αιτήσεις, αποδόθηκαν 9.273 κατοικίες, δηλαδή μόλις το 7,3% (ANCI-Cresme 2002). Ο αριθμός των οικογενειών στις λίστες αναμονής για δημόσια κατοικία έχει αυξηθεί κατακόρυφα (το 2010 υπολογίζονται σε 700.000 αιτήσεις που εκκρεμούν στα περιφερειακά Αυτόνομα Ινστιτούτα για τη Λαϊκή Στέγη-IACP). Οι πόροι του ειδικού κοινωνικού ταμείου στήριξης των ενοικιαστών κάλυπτε το 2004 μόλις το 5% των οικογενειών στο ενοίκιο (η δημόσια δαπάνη μειώθηκε σταδιακά από 388 εκ το 1999, σε 209εκ το 2004), ενώ συνολικά οι δαπάνες για την προστασία της κατοικίας είναι μόλις 0,2% των δημόσιων δαπανών (NOMISMA 2010). Τέλος τα μέτρα που παίρνονται για την προστασία των οικογενειών υπό έξωση που ανήκουν σε ειδικές ομάδες του πληθυσμού (πχ παράταση των συμβολαίων) καλύπτουν μόλις το 13% των οικογενειών (UI-IAI-COHRE 2004:9).

4.4.3 Η περίοδος της κρίσης

Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε το 2008 επηρέασε με διαφορετικό τρόπο τις τρεις χώρες. Πέρα από την αποσταθεροποίηση του τραπεζικού τομέα και του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, επιμέρους αίτια της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής κρίσης στην κάθε χώρα διαφέρουν. Στην Ισπανία η κρίση ήταν σαφώς αποτέλεσμα της κτηματομεσιτικής και κατασκευαστικής φούσκας των προηγούμενων ετών και της κρατικοποίησης του τεράστιου ιδιωτικού χρέους των τραπεζών και των επιχειρήσεων. Στην Ελλάδα η επέκταση της κρίσης, που ξεκίνησε από τη διαπίστωση δημοσιονομικών ελλειμμάτων, οφείλεται κυρίως στους μηχανισμούς δημοσιονομικής προσαρμογής που υιοθετήθηκαν και στην εφαρμογή πάρα πολύ σκληρών μέτρων λιτότητας οδηγώντας σε έναν φαύλο κύκλο ύφεσης. Τέλος, στην Ιταλία η κρίση εντάθηκε από τα μέτρα εσωτερικής προσαρμογής που επιβλήθηκαν μετά τη διαπίστωση δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Σε σχέση με την κατοικία, μοιάζει να υπάρχουν αρκετές ομοιότητες, τόσο στις συνέπειες στην αγορά κατοικίας, τον δανεισμό και τα εντεινόμενα στεγαστικά προβλήματα, όσο και στη λογική των μέτρων που 'δοκιμάζονται' (κατασχέσεις, ρύθμιση δανείων, φορολογία ακίνητης περιουσίας, απόσυρση έμμεσων μέτρων στήριξης της ιδιοκατοίκησης κα).

Στην Ιταλία η περίοδος της κρίσης θέτει νέα δεδομένα στη μέχρι τώρα πορεία της στεγαστικής πολιτικής και του στεγαστικού τομέα. Οι ακόμη μεγαλύτερες περικοπές δημόσιων δαπανών, τόσο στο τοπικό, όσο και στο κεντρικό επίπεδο, καθώς και η υιοθέτηση μέτρων λιτότητας στη λογική της αύξησης των εσόδων σε τοπικό επίπεδο για την εξυπηρέτηση των μεγάλων χρεών που έχουν οι Δήμοι και οι Περιφέρειες θέτουν την ίδια τη βιωσιμότητα του εναπομείναντος αποθέματος κοινωνικής κατοικίας σε επισφάλεια, καθώς στο πλαίσιο αυτό οι δημόσιοι φορείς αναγκάζονται να λειτουργήσουν ως ανεξάρτητες επιχειρήσεις (περιορίζοντας ή και καταργώντας φοροαπαλλαγές και επιδοτήσεις από το κράτος, εφαρμόζοντας μέτρα 'εξυγίανσης' με αύξηση του ενοικίου ή διάθεση μεγαλύτερων αποθεμάτων για πώληση). Όμως η περαιτέρω εκπτώχευση του πληθυσμού και η διεύρυνση των στρωμάτων και των ομάδων που θα χρειαστούν άμεσα κάποιου τύπου δημόσια

στήριξης για την πρόσβαση στη στέγη αυξάνει τις πιέσεις για κοινωνικά μέτρα. Από την άλλη η αδυναμία πληρωμής (έστω μειωμένων) ενοικίων και δανείων καθώς και η σχετική στασιμότητα του προγράμματος ιδιωτικοποιήσεων του δημόσιου στεγαστικού αποθέματος λόγω γενικότερης στασιμότητας της αγοράς ακινήτων δυσκολεύει την οικονομική βιωσιμότητα των φορέων στεγαστικής πολιτικής.

Στην Ισπανία η υπερέκθεση του κλάδου στον δανεισμό και η πτώση δραστηριοτήτων που ακολούθησε¹²⁸ είχε σαν συνέπεια την υπερχρέωση επιχειρήσεων και νοικοκυριών, τη σημαντική συρρίκνωση του πλούτου και των περιουσιών οικογενειών και επιχειρήσεων, τη συσσώρευση ενός μεγάλου απούλητου αποθέματος κατοικιών,¹²⁹ αλλά και την τεράστια αύξηση της ανεργίας στον κλάδο. Η διαχείριση του άνισα κατανομημένου, κακής ποιότητας, υπερτιμολογημένου και υποχρησιμοποιούμενου οικιστικού αποθέματος που εξακολουθεί να μην μπορεί να καλύψει τις αυξανόμενες ανάγκες είναι ένα από τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ισπανία. Η παραγωγή κοινωνικής κατοικίας έχει σταματήσει λόγω περιορισμών στον προϋπολογισμό, το νέο Πρόγραμμα κατοικίας (2013-2018) προωθεί την ενοικίαση, ενώ ο νέος νόμος ενοικίων προστατεύει περισσότερο τους ιδιοκτήτες παρά τους ενοικιαστές (Ley 4/2013). Σε σχέση με τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά και τους δανειολήπτες που αδυνατούν να πληρώσουν το δάνειο, έχουν εφαρμοστεί από τη μεριά των τραπεζών μια σειρά από μέτρα, όπως η επαναδιαπραγμάτευση των υποθηκών σε σχέση με το τρέχον εισόδημα του δανειολήπτη ή η μετατροπή της σύμβασης σε συμβόλαιο ενοικίασης με χαμηλό ενοίκιο μέχρις ότου ο δανειολήπτης αποκτήσει την οικονομική δυνατότητα να επανα-αγοράσει την κατοικία του. Παρόλα αυτά τα μέτρα αυτά δεν ανταποκρίνονται στις δυνατότητες των δανειοληπτών την περίοδο την κρίση με αποτέλεσμα την αύξηση των κατασχέσεων και των εξώσεων. Την περίοδο της κρίσης τα ποσοστά των μη εξυπηρετούμενων δανείων δεν έχουν ανέβει ιδιαίτερα (ήταν 4% το πρώτο τρίμηνο του 2013) αν και βρίσκονται σε ανοδική πορεία. Τεράστια ποσά έχουν διοχετευτεί για τη διάσωση των τραπεζών. Το 2012 δημιουργήθηκε μια εταιρία ειδικού σκοπού (SAREB) για την εκκαθάριση των αποθεματικών των τραπεζών από τα κόκκινα δάνεια (υποθήκες υψηλού κινδύνου), μέσω της διαδικασίας τιτλοποίησης.

Στην Ελλάδα η οικοδομική δραστηριότητα καθώς και επέκταση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων και της στεγαστικής κρίσης δεν θεωρείται από τους μελετητές της Τράπεζας της Ελλάδας μέρος του προβλήματος. Σε αντίθεση με την Ισπανία, όπως και για την Ιταλία, οι ρίζες της ελληνικής ύφεσης και κρίσης δεν εντοπίζονται στην αγορά ακινήτων, ούτε στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, όπως έγινε με τη διεθνή κρίση. Και οι δύο αυτοί κλάδοι της οικονομίας είναι κατά κύριο λόγο θύματα της κρίσης παρά γενεσιουργός αιτία της (Σαμπανιώτης και Χαρδούβελης 2012:42). Οι τιμές των ακινήτων έπεσαν σημαντικά, οι επενδύσεις στις κατασκευές (κατοικίες και μη) κατέγραψαν

¹²⁸ Το 2011 οι αγοραπωλησίες έπεσαν κατά 40% από τα επίπεδα του 2007, και οι τιμές των κατοικιών κατά 27%. Η κατασκευή νέων κατοικιών σχεδόν σταμάτησε (μειώθηκε κατά 92% από τα επίπεδα του 2006) και το 2010 καταγράφηκαν μόλις 63.000 νέες κατοικίες.

¹²⁹ Το 2009 υπήρχαν 1.000.000 απούλητες κατοικίες (το 60% νέες οικοδομές και το 50% αυτών σε παράκτιες τουριστικές περιοχές). Η υπερπροσφορά κατοικιών διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή, το 2010 αντιστοιχούσε σε 5,5% στην Καταλονία και 4,5% στη Μαδρίτη (Ministerio de Vivienda 2010).

σωρευτική πτώση 45,8% την περίοδο 2007-2011 (η μείωση των επενδύσεων σε κατοικίες έφτασε το 65,6%), μειώνοντας σημαντικά τη σημασία των κατασκευών στο σύνολο της οικονομίας (ως ποσοστό του ΑΕΠ: από 11,8% το 2006 σε 3,9% το 2011). Κατακόρυφη πτώση παρουσιάζει και ο αριθμός οικοδομικών αδειών καθώς και η απασχόληση στον τομέα της κατασκευής. Τα ενοίκια αρχικά συνέχισαν να αυξάνονται (με βραδύτερο ρυθμό) (3,9% το 2008, 3,6% το 2009, 2,4% το 2010, 0,8% το 2011) και παρουσιάζουν πτώση από τις αρχές του 2012 με ρυθμό 0,5% (Σαμπανιώτης και Χαρδούβελης 2012:57). Στο διαθέσιμο στεγαστικό απόθεμα προστίθενται και οι νέες κατοικίες που κατασκευάστηκαν πρόσφατα και παραμένουν απούλητες (σήμερα υπολογίζονται σε 180.000 με 200.000).

Το ζήτημα των υπερχρεωμένων νοικοκυριών και των μη-εξυπηρετούμενων δανείων είναι από τα πιο κρίσιμα ζητήματα που απασχολούν την κοινή γνώμη και την πολιτική συζήτηση την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα. Αν και δεν αφορά αποκλειστικά στον στεγαστικό δανεισμό, ο κίνδυνος απώλειας της πρώτης (ή άλλης ακίνητης περιουσίας) αφορά πολύ μεγαλύτερο τμήμα των δανειοληπτών λόγω της υποθήκευσης ακινήτων ως εγγυήσεις για άλλου τύπου δάνεια, αλλά και της δυνατότητας κατάσχεσης ακίνητης περιουσίας από μέρους των τραπεζών για εξόφληση χρεών. Το σύνολο του δανεισμού στην Ελλάδα υπολογίζεται το 2012 σε 220 δις (τα 104 δις είναι δανεισμός νοικοκυριών από τα οποία τα 73 δις είναι στεγαστικά, και τα 108 δις είναι επιχειρηματικά). Το πρόβλημα μεγεθύνεται και από την επιθετική φορολογική πολιτική που υιοθέτησε την περίοδο της κρίσης το ελληνικό κράτος στα πλαίσια των πολιτικών λιτότητας μετατρέποντας την ακίνητη περιουσία σε ένα από τα βασικά πεδία άντλησης δημοσίων εσόδων για την αποπληρωμή του χρέους. Η υπερφορολόγηση αναντίστοιχα με τη φοροδοτική ικανότητα των ιδιοκτητών, οδηγεί σε υπερχρέωση ακόμη και ιδιοκτήτες χωρίς δάνειο, ενώ οι εφορίες λειτουργούν αντίστοιχα με τις τράπεζες, κινητοποιώντας διαδικασίες κατάσχεσης κινητής και ακίνητης περιουσίας ακόμη και για μικρά ποσά. Πέρα από τη διαχείριση του ζητήματος των κόκκινων δανείων, η κυβέρνηση δεν έχει πάρει μέτρα για να ανακόψει την εντεινόμενη στεγαστική κρίση που εκδηλώνεται κυρίως από την αδυναμία πληρωμής του κόστους κατοικίας (ενοίκιο, δάνειο, φορολογία, λειτουργικά έξοδα) των νοικοκυριών και που βεβαίως οφείλεται πρωτίστως στη συνεχιζόμενη συμπίεση των εισοδημάτων, την αυξανόμενη ανεργία και την οικονομική ύφεση. Αντίθετα, το 2012 καταργήθηκε ο ΟΕΚ αφήνοντας ένα τεράστιο κενό σε σχέση με την εφαρμογή δημόσιων στεγαστικών πολιτικών. Παράλληλα ο σχεδιασμός της κυβέρνησης δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ανάπτυξη μέτρων έκτακτης ανάγκης για την αντιμετώπιση των ακραίων περιπτώσεων (όπως ξενώνες για αστέγους, επιδόματα για οριακές περιπτώσεις) (βλ. και Μπαλαμπανίδης κα 2013).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 – Το κίνημα για το δικαίωμα στην κατοικία στη Ρώμη

5.1 Ιστορική αναδρομή και πολιτική κουλτούρα

5.1.1 Ιστορικό των αγώνων για την κατοικία στην Ιταλία

Το κίνημα για το δικαίωμα στην κατοικία στην Ιταλία έχει μια μακρόχρονη παράδοση που ξεκινάει από τα πρώτα χρόνια αστικοποίησης των αγροτικών πληθυσμών του Νότου προς τα Βιομηχανικά αστικά κέντρα του Βορρά το '50 και το '60, και μια συνεχή –αν και όχι με την ίδια ένταση- παρουσία μέχρι σήμερα. Η Ιταλία βιώνει ίσως την πιο πρώιμη και γρήγορη διαδικασία μεταπολεμικής εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης από τις χώρες του νότου και εκεί εμφανίζονται τα πιο δυναμικά και μαζικά κινήματα πόλης. Το 'Ιταλικό θαύμα' του '50 βασίζεται στη σκληρή εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, η οποία αντικατοπτρίζεται όχι μόνο στους χαμηλούς μισθούς, αλλά και στην ανυπαρξία υποδομών και την ανάπτυξη παραγκουπόλεων στις περιφέρειες των πόλεων (Lowe 1986:156).

Οι πρώτες σοσιαλιστικές οργανώσεις ενοικιαστών και αστέγων που διεκδικούν δημόσια παρέμβαση στην κατοικία δημιουργούνται παράλληλα με την εμφάνιση των πρώτων λαϊκών κατοικιών στις βιομηχανικές πόλεις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τους πρώτους νόμους δημόσιας κατοικίας στις αρχές του 20^{ου}.¹³⁰ Η περίοδος του φασισμού ανακόπτει τις έντονες διεργασίες ταξικής συνειδητοποίησης και συλλογικών μορφών διεκδίκησης προωθώντας την ιδιοκατοίκηση (πάνω από τις μισές δημόσιες κατοικίες παραχωρούνται με συμβόλαια πώλησης ενώ αναπτύσσεται την επιδοτούμενη κατοικία, τη στήριξη της μεσαίας τάξης και γενικά τη συντηρητικοποίηση, την ενσωμάτωση και τον έλεγχο των εργατών (Pitzen 2007).¹³¹ Σχεδόν σε όλη την περίοδο της οικονομικής ανάπτυξης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι τη δεκαετία του '80, οι πολιτικές αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στα ισχυρά συμφέροντα των μεγαλοϊδιοκτητών και μεγαλοκατασκευαστών που κερδοσκοπούν ανεξέλεγκτα αποκομίζοντας τεράστια οφέλη από τις διαδικασίες ταχύτατης αστικοποίησης από τη μια, και τις μαζικές – συχνά ριζοσπαστικές-εργατικές

¹³⁰ Οι πρώτες ενώσεις ενοικιαστών της αριστεράς (Leghe di inquilini) αντιδρούν ενάντια στο υψηλό κόστος των ενοικίων και διεκδικούν τη δημοτικοποίηση της γης.

¹³¹ «Η φασιστική πολιτική για την κατοικία ήταν από τη μια πλευρά φιλελεύθερη αφού προωθούσε την ιδιωτική ιδιοκτησία, ενώ από την άλλη προώθησε την κατασκευή δεκάδων οικισμών, για τη στέγαση του προλεταριάτου των πόλεων, επταπλασιάζοντας τη δημόσια ακίνητη περιουσία. Ο στόχος εκφράζεται πολύ καλά σε ένα κείμενο των IACP, «βάζοντας τον εργαζόμενο να ζήσει με μοντέρνο τρόπο, ρυθμίζει όχι μόνο τις πολιτικές πράξεις του, αλλά και τις ανάγκες και τις επιθυμίες του» (Pitzen 2007:3).

κινητοποιήσεις, τα συνδικάτα και την άνοδο της αριστεράς σε αρκετές τοπικές και περιφερειακές κυβερνήσεις από την άλλη (v. 167/1963, προοδευτική μεταρρύθμιση 1977-79).

Έργα του ιταλικού νεορεαλισμού όπως «τα χέρια πάνω από την πόλη» ή «ο Ρόκο και τ' αδέρφια του» εικονογραφούν πολύ καλά τη στεγαστική κρίση και την κατάσταση στις πόλεις της πρώτης περιόδου αστικοποίησης, όπου από τη μία λόγω της έντονης εσωτερικής μετανάστευσης¹³² και από την άλλη λόγω της μικρής δημόσιας επένδυσης για κατοικία, αλλά και του αδύναμου δημόσιου ελέγχου στις διαδικασίες παραγωγής κατοικίας, η κατοικία γίνεται αντικείμενο κερδοσκοπίας από τους μεγαλοϊδιοκτήτες και μεγαλοκατασκευαστές των πόλεων. «[...] Η έλλειψη υποδομών, κυρίως κατοικιών, σε συνδυασμό με έναν έντονο ρατσισμό που δέχονται οι αστικοποιούμενοι αγροτικοί πληθυσμοί τους κάνουν εύκολη λεία στις παράνομες πρακτικές των κατασκευαστών, που υποβοηθούνται από την απουσία δημόσιας παρέμβασης σε αυτόν τον τομέα. Η κατάσταση της κατοικίας, που ήδη από τη δεκαετία του '50 έχει λάβει ανησυχητικά χαρακτηριστικά, γίνεται κρίσιμη: παρακμή του οικιστικού στοκ, χαμηλές δημόσιες επενδύσεις, κερδοσκοπία.[...]» (Sommier 1997:147).

Η πολιτικοποίηση του ζητήματος της στέγης και η κλιμάκωση της δημόσιας συζήτησης γύρω από την κατοικία ως κοινωνικό ζήτημα εκτυλίσσεται, στις αρχές της δεκαετίας του '70, στα πλαίσια των γενικότερων εργατικών και φοιτητικών κινητοποιήσεων που συνέβαιναν σε όλη την Ευρώπη εκείνη την περίοδο. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μαζικές και οργανωμένες κινητοποιήσεις για την κατοικία ξεκινούν από τα βιομηχανικά κέντρα του Βορρά: το Τορίνο όπου είναι η έδρα της FIAT και το Μιλάνο όπου είναι η Pirelli. Εκεί τα κρίσιμα στεγαστικά ελλείμματα και τα ζητήματα καθημερινότητας βιώνονται σε συνδυασμό με την προλεταριοποίηση του εργατικού δυναμικού στους βιομηχανικούς χώρους εργασίας. Η πρώτη απεργία που αφορά στεγαστικά ζητήματα γίνεται στο Τορίνο στις 3 Ιουλίου 1969, ενάντια στα υψηλά ενοίκια, τις εξώσεις και το κόστος ζωής, ενώ η πιο μαζική και ενωτική απεργία έγινε με αιτήματα για το δικαίωμα στη στέγη στις 19 Νοεμβρίου 1969. Οι αγώνες εκείνων των χρόνων είχαν σημαντικά αποτελέσματα και οδήγησαν σε μια διαδικασία θεσμικής διαπραγμάτευσης μεταξύ του κράτους (σοσιαλιστικό κόμμα) και των εκπροσώπων του κινήματος (κυρίως τα συνδικάτα) για τη διαμόρφωση ενός εθνικού σχεδιασμού για την κατοικία. Τα βασικά αιτήματα του κινήματος ήταν η αύξηση των δημόσιων δαπανών στον τομέα της κοινωνικής κατοικίας, η θέσπιση ενός πλαισίου ελέγχου των ενοικίων στον δημόσιο τομέα και η εξασφάλιση της άμεσης εφαρμογής μεγάλων προγραμμάτων κατοικίας και ως εξασφάλιση θέσεων εργασίας για τους εργαζόμενους στον τομέα της οικοδομής.

Σύμφωνα με μελετητές, την περίοδο εκείνη μπήκαν τα θεμέλια για μια ουσιαστική δημόσια στεγαστική πολιτική. Όπως ο νόμος για δίκαιο ενοίκιο (Equo Canone) (392/ 1978),¹³³ που είναι η

¹³² Από το '55 έως το '77 πάνω από 9 εκατομμύρια εσωτερικοί μετανάστες εγκαθίστανται στα μεγάλα κέντρα. Κυρίως στο βιομηχανικό τρίγωνο: Τορίνο, Γένοβα, Μιλάνο.

¹³³ Υπάρχουν πολλές κριτικές για τις αρνητικές συνέπειες ή μάλλον αντιφατικές επιδράσεις του νόμου στην αγορά κατοικίας (Padovani 1996, Cremaschi and Tosi 2001, Franchetto 2004): μείωση της προσφοράς κατοικιών προς ενοίκιαση, προστασία των παλιών ενοικιαστών, αλλά ταυτόχρονα αύξηση των τιμών σε νέα ενοικιαστήρια, καθιέρωση μιας μαύρης αγοράς ενοικίων με ανεξέλεγκτες τιμές, ιδιότυπο καθεστώς εξώσεων (αλλού αναφέρεται ότι δυσκόλεψε τις διαδικασίες, αλλού πάλι ότι τις διευκόλυνε). Ενώ σήμερα η επαναφορά ενός τέτοιου μηχανισμού ρύθμισης των ενοικίων είναι ένα από τα αιτήματα του κινήματος.

πρώτη απόπειρα ελέγχου του ιδιωτικού τομέα ενοικίων, και το δεκαετές πλάνο κατοικίας (457/1978).

«[...] Υπήρξε εκείνα τα χρόνια μια σύμπτωση συμφερόντων (μια σύμπτωση πέρα από τις προθέσεις της κάθε πλευράς) ανάμεσα στις ιδιωτικές εταιρίες (μεγάλες βιομηχανίες) και τις αστικοποιημένες μάζες των εργαζομένων για τη διεκδίκηση κρατικής παρέμβασης για την κατασκευή κοινωνικών κατοικιών. Οι εργατικοί αγώνες και η πίεση που ασκούσαν οι μεγάλες επιχειρήσεις στο κράτος, είχαν καταφέρει να κατοχυρώσουν το δικαίωμα στην κατοικία και επομένως και το δικαίωμα στην πόλη. Και υπήρξαν αποτελέσματα. Η έγκριση του νόμου 865/1971 για την κατοικία, σηματοδότησε την αρχή μιας συστηματικής παρέμβασης από τη μεριά του δημοσίου. Αυτή την αρχική παρέμβαση ακολούθησε το δεκαετές πλάνο για την κατοικία που έπρεπε να ολοκληρωθεί μέχρι το 1988, αλλά στην ουσία επεκτάθηκε και τα πρώτα χρόνια του '90. [...]» (Caudo 2008).

Παρόλα αυτά, οι ευρύτεροι πολιτικοί συσχετισμοί (σύγκρουση συμφερόντων και ισχυρή αντίδραση από τα μεγάλα οικονομικά λόμπι, ιδεολογία της ιδιοκατοίκησης, χαμηλή χρηματοδότηση, έλλειψη πολιτικής βούλησης, διαπλοκή, αλλά και η σταδιακή επικράτηση των νεοφιλελεύθερων προσεγγίσεων) και τα προβλήματα κατά την εφαρμογή του προγράμματος (πολύπλοκο σύστημα κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ των διαφορετικών διοικητικών επιπέδων, αδυναμία δημοσίου ελέγχου της ποιότητας παραγωγής, έντονα φαινόμενα κερδοσκοπίας, δημιουργία υποβαθμισμένων και αποκομμένων από την πόλη συγκροτημάτων δημόσιας κατοικίας κλπ) δεν οδήγησαν στη θεμελίωση ενός αποτελεσματικού κρατικού μηχανισμού παροχής στέγης ικανού να ρυθμίσει ουσιαστικά την αγορά κατοικία.

Οι κινητοποιήσεις για το δικαίωμα στην κατοικία εξακολούθησαν μέχρι σήμερα, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη ένταση. Δεν έγινε το ίδιο με τον προσανατολισμό των στεγαστικών πολιτικών που μοιάζει να εγκατέλειψαν την παροχή στέγης στον ιδιωτικό τομέα, οδηγώντας σε ακραίες καταστάσεις εκμετάλλευσης και αποκλεισμού. «Από τότε (1971-1989) η κατοικία έχει εξαφανιστεί, όχι μόνο ως κρίσιμο κοινωνικό ζήτημα, αλλά και ως θέμα συζήτησης. Θεωρώντας ότι τα στεγαστικά προβλήματα έχουν επιλυθεί, η «ευθύνη» για την παραγωγή κατοικίας πέρασε στην αγορά» (Caudo 2008).

Από το εργοστάσιο στους χώρους της πόλης

Από πολύ νωρίς η αριστερά –και ιδιαίτερα τα πιο ριζοσπαστικά τμήματα της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς υπό την επιρροή του Γαλλικού Μάη– υιοθετεί τους αγώνες για το δικαίωμα στην πόλη και το δικαίωμα στην κατοικία, μεταθέτοντας την έμφαση των λαϊκών αγώνων από τους χώρους εργασίας στους χώρους της πόλης, από την παραγωγή στην κατανάλωση, από την εργασία στην καθημερινή ζωή. Σύμφωνα με τον Marcelloni (1979) αυτό οφείλεται και στην κυριαρχία του ισχυρού τότε Κομμουνιστικού κόμματος της Ιταλίας στα εργοστάσια και τους χώρους εργασίας που ώθησε την εξωκοινοβουλευτική αριστερά στους χώρους της πόλης (Lowe 1986:157). Η τοποθέτηση της πόλης και των συνθηκών παραγωγής της στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης και της κριτικής σκέψης των διανοούμενων, αποτελούν σημαντικό υπόστρωμα για τις σημερινές

κινητοποιήσεις, καθώς και για την εξέλιξη των αιτημάτων, της αντίληψης και της κριτικής από τα κινήματα κατοικίας.

Οι κεντρικοί παίκτες που διαμορφώνουν τις τάσεις εντός του κινήματος κατά τα πρώτα χρόνια εμφάνισής του είναι από τη μία η παραδοσιακή αριστερά (το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCI), οι οργανώσεις βάσης και τα συνδικάτα που πρόσκεινται λίγο πολύ σε αυτό) και από την άλλη οι διάφορες οργανώσεις της άκρας αριστεράς (με τις περιοδικές συμμαχίες και σχίσματα λόγω των διαφωνιών κυρίως γύρω από ζητήματα στρατηγικής και δράσης). Η UNIA (Unione nazionale inquilini e assegnatari, Εθνική ένωση ενοικιαστών και δικαιούχων δημόσιας κατοικίας) που δημιουργείται το 1964 είναι η οργάνωση που συνδέεται με την CGIL (Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας Ιταλίας του κομμουνιστικού κόμματος), ενώ οι πιο ριζοσπαστικές οργανώσεις μαζί με μικρότερες συνδικαλιστικές οργανώσεις συνασπίζονται για τη δημιουργία της Unione Inquilini (Ένωση Ενοικιαστών), που συγκροτείται επίσημα στο Μιλάνο το 1968. Το 1972 δημιουργείται η SUNIA από τη συνένωση της Aricper (Associazione provinciale inquilini case economiche e popolari - δικαιούχοι λαϊκής κατοικίας) και της UNIA (δικαιούχοι ιδιωτικής κατοικίας).¹³⁴ Τον ίδιο χρόνο ιδρύεται στο Μιλάνο η Sicet (Sindacato inquilini casa e territorio) από τα χριστιανο-καθολικά συνδικάτα (Csil και Acli), με στόχο τη διεκδίκηση πιο σκληρών μηχανισμών ελέγχου στις υπεραξίες γης και στο κέρδος. Επιδιώκει να συγκεκριμενοποιήσει με αιτήματα, υλοποιήσιμα σε θεσμικό επίπεδο, τους αγώνες ενάντια στην κτηματομεσιτική κερδοσκοπία στην κατασκευή της κατοικίας. Η γενεαλογία των οργανώσεων και των συνδικάτων αυτών δείχνει την ισχυρή θεσμοποίηση των αιτημάτων για κατοικία στο πλαίσιο των εργατικών αγώνων, και ερμηνεύει τη συγκρότηση ισχυρών οργανωτικών δομών που διαχρονικά επαναφέρουν εργατικά και λαϊκά αιτήματα στον δημόσιο διάλογο. Οι οργανώσεις, όπως και τα εργατικά συνδικάτα, αποτέλεσαν τους προνομιακούς συνομιλητές με το κράτος και το κεφάλαιο ακολουθώντας πιο τομεακές διεκδικήσεις, και ταυτόχρονα το άλλοθι για μια σειρά από μεταρρυθμίσεις που συνολικά υποβάθμισαν την πρόσβαση στην κατοικία. Έτσι στο περιθώριο και ενάντια σε αυτές τις οργανώσεις αναπτύσσονται πολλές εξωθεσμικές ή πιο ριζοσπαστικές οργανώσεις και συνδικάτα βάσης.

Οι οργανώσεις της αριστεράς και οι φοιτητικές οργανώσεις στα πλαίσια του γενικότερου κοινωνικοπολιτικού κλίματος στην Ιταλία τη δεκαετία του '70, στηρίζουν τους λαϊκούς αγώνες που ξεσπούν στις γειτονιές των πόλεων. Αναπτύσσονται διάφορες μορφές αλληλεγγύης που στηρίζουν συστηματικά τις καταλήψεις, την οργάνωση των εργατικών γειτονιών και τις πρωτοβουλίες άμεσης δράσης ενάντια στην ακρίβεια (όπως πικετοφορίες μπροστά σε σούπερ μάρκετ). Οι κινηματικές

¹³⁴ Τα διαφορετικά συνδικάτα αναπτύσσουν διαφορετικές στρατηγικές και θέσεις σε σχέση με τις μορφές δράσης και τα αιτήματα. Οι οργανώσεις ενοικιαστών (UNIA) κατάφεραν να αναπτύξουν συλλογικούς στόχους, να οργανωθούν σε εθνικό επίπεδο μέσω των επιτροπών γειτονιάς, να προωθήσουν πιο γενικές και πιο πολιτικές διεκδικήσεις. Επεδίωξαν αρχικά να απαγκιστρωθούν από μια λογική προνοιακή και κορπορατίστικη και αναζήτησαν να συνδυάσουν τη συνδικαλιστική δομή με στόχους ευρύτερης μαζικής οργάνωσης. Η Unione Inquilini προσπάθησε να οργανώσει με πολιτικούς όρους τις πρακτικές άρνησης πληρωμής του ενοικίου και των λειτουργικών δαπανών που πραγματοποιούσαν ατομικά και αυθόρμητα διαφορετικές οικογένειες στα συγκροτήματα δημόσιων κατοικιών. Διεκδίκούσε ενοίκιο που να μην ξεπερνάει το 10% του οικογενειακού εισοδήματος και κινητοποιούνταν ενάντια στις εξώσεις που πραγματοποιούσε η IACP. Η SUNIA οργανώθηκε σε εθνικό επίπεδο και είχε εξ' αρχής μια πιο νομικίστικη στάση απέναντι στους αγώνες της περιόδου. Έγινε η πιο μεγάλη μαζική οργάνωση ενοικιαστών και απέκτησε πιο ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά στις αστικές περιοχές (Pitzen 2007).

δράσεις ενισχύονται από πρωτοβουλίες αυτό-οργάνωσης όπως: αυτό-οργανωμένοι βρεφονηπιακοί σταθμοί, λαϊκές καντίνες, κέντρα φροντίδας, πολιτιστικές δραστηριότητες, αλληλοβοήθεια κ.α.

Η δράση στην πόλη και η παρέμβαση στην καθημερινότητα εντάσσονται σε μια ευρύτερη στρατηγική «που αντιτίθεται στην οικονομίστικη αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι ταξικοί ή πολιτικοί αγώνες είναι ξεκομμένοι από τη ζωή, ενώ αντίθετα οι μάζες δίνουν μεγαλύτερη σημασία στην κοινωνική τους ζωή παρά στην εργασία» (από κείμενο της εποχής που παρατίθεται στο Sommier 1985), ενάντια στον διαχωρισμό της καθημερινής ιδιωτικής ζωής από την πολιτική σφαίρα που πρεσβεύει ο εργατισμός. Οργανώσεις όπως η Lotta Continua ή η Sinistra Proletaria αρχίζουν να μιλούν για την ανακατάληψη και οικειοποίηση της πόλης με το σύνθημα «Prendiamoci la Città» μεταφέροντας τον αγώνα από το εργοστάσιο στην πόλη: «*Η αλλαγή της ζωής περνάει από την αλλαγή της πόλης*»¹³⁵ (Sommier 1997: 150).

«[...]Να πάρουμε την πόλη σημαίνει να ξαναβρούμε την ενότητα του προλεταριάτου, όχι μόνο ενάντια στην καπιταλιστική παραγωγή αλλά για το συλλογικό δικαίωμα μιας κομμουνιστικής κοινωνικής ζωής, ελεύθερης από ανάγκες, υγιή και ικανή για ευτυχία [...] Να πάρουμε τα σπίτια, τα σχολεία, τις πλατείες, τους δρόμους: πρέπει να γίνουν οι τόποι στους οποίους γνωριζόμαστε, ενωνόμαστε, συζητάμε και αποφασίζουμε. Να μάθουμε να ζούμε σε έναν νέο κόσμο, να μάθουμε να χτυπάμε με όλη μας τη δύναμη τους εχθρούς μας, οι οποίοι ζουν εις βάρος μας, να μάθουμε να είμαστε αλληλέγγυοι με τα αδέρφια μας και τους συντρόφους μας [...] ο αγώνας για να πάρουμε τα σπίτια είναι πάνω από όλα ένας αγώνας για να οικειοποιηθούμε ξανά την ίδια μας την ταξική ταυτότητα...[...]» Απόσπασμα από το κείμενο "*Prendiamoci la città*" της Lotta Continua τον Νοέμβριο του 1970.

Μορφές δράσης: Πολιτική ανυπακοή και λαϊκή παραβατικότητα

Δύο είναι οι μορφές δράσης που αναδεικνύονται την πρώτη περίοδο λαϊκών κινητοποιήσεων και διεκδικήσεων του δικαιώματος στη στέγη (1967-68), και οι οποίες χωροθετούνται αντίστοιχα σε διαφορετικές περιοχές των μεγάλων αστικών κέντρων: οι καταλήψεις κατοικιών σε διάφορα σημεία της πόλης από κατοίκους των παραγκουπόλεων και οι απεργίες ενοικίων (άρνηση πληρωμής των αυξήσεων στα ενοίκια – κυρίως σε δημόσιες κατοικίες – που εντάσσεται στο γενικότερο ρεύμα άρνησης πληρωμής αυξήσεων στις δημόσιες υπηρεσίες, όπως οι συγκοινωνίες κλπ). Απεργίες ενοικίων έγιναν κυρίως στην περιφέρεια των πόλεων όπου οι δημόσιοι οργανισμοί κατοικίας IACP και GESCAL είχαν κατασκευάσει ή κατασκεύαζαν καινούργια συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας με πάρα πολλές ελλείψεις (σε δίκτυα, υποδομές, ποιότητα κατασκευής, χώρους κοινωνικής εξυπηρέτησης, δικτύωση με το κέντρο κλπ), και σε υποβαθμισμένες περιοχές στα κέντρα των πόλεων όπου οι κάτοικοι που ήδη ζούσαν σε άθλιες συνθήκες σε κακό-συντηρημένα κτίρια, δέχονταν την πίεση των κερδοσκόπων για εκμετάλλευση των γειτονιών τους και απειλούνταν με εξώσεις.

¹³⁵ Η Ιταλική πρωτοπορία εκείνης της εποχής και η στροφή στην αυτό-οργάνωση και την οικειοποίηση των χώρων της πόλης είχαν ευρύτατη επιρροή στην ευρωπαϊκή αριστερά και οδήγησαν στη συνέχεια στη συγκρότηση της Ιταλικής Αυτονομίας (Κατσιαφίκας 2007).

Εισάγεται μια νέα μορφή «πολιτικής ανυπακοής» που συνίσταται στην άρνηση των αυξήσεων στις δημόσιες υπηρεσίες – όπως το ρεύμα ή το τηλέφωνο – μια μορφή αγώνα που ονομάστηκε «αυτό-μείωση». «Πρόκειται για την επιδίωξη ενός διαφορετικού τρόπου ζωής» και από το 1973 παρατηρείται η πολιτικοποίηση και άλλων τομέων της καθημερινής ζωής – για παράδειγμα οι εργάτες της Φιάτ στο Τορίνο, τον Αύγουστο του 1974 αρνούνται να πληρώσουν την αύξηση στα εισιτήρια συγκοινωνίας. Οι καταλήψεις όπως και οι “αυτο-μειώσεις” νομιμοποιούνται ως μια μορφή “λαϊκής παραβατικότητας” (όρος που εισάγει ο Φουκώ). Είναι μορφές πάλης «με τις οποίες τα λαϊκά στρώματα επιβάλλουν τη δική τους νομιμοποίηση (έξω από τους νόμους της αστικής τάξης) ενάντια σε μια νομιμότητα που δεν τη σέβονται ούτε αυτοί που τη θεσπίζουν». Τα δικαιώματα που διεκδικούνται πραγματώνονται με τρόπο αυτόνομο (Sommier 1985:49).¹³⁶

Το ζήτημα της «λαϊκής παραβατικότητας», και ιδιαίτερα το ζήτημα των καταλήψεων, αποτέλεσε κεντρική διαφωνία εντός της αριστεράς ανάμεσα στην ορθόδοξη αριστερά και τα συνδικάτα, και τις νέες ριζοσπαστικές ομάδες.¹³⁷ Από τη μία η SUNIA και το Κομμουνιστικό Κόμμα επιλέγουν να ακολουθήσουν παραδοσιακές πρακτικές πολιτικής πάλης, όπως διαδηλώσεις, συμβολικές καταλήψεις, πίεση στα αρμόδια θεσμικά όργανα – είτε τοπικά είτε κεντρικά – παραμένοντας πάντοτε στα πλαίσια της νομιμότητας. Αντίθετα οι διάφορες οργανώσεις της άκρας αριστεράς καλούν σε καταλήψεις κενών διαμερισμάτων και κατοικιών με σκοπό την άμεση στέγαση των οικογενειών καθώς και σε απεργίες ή στάση πληρωμών ενοικίων, ως τμήμα του *κοινωνικού μισθού* που δικαιούται η εργατική τάξη.

Μετά από μια περίοδο έντονης δραστηριοποίησης των κινημάτων στις πόλεις στα τέλη του '70 παρατηρείται κάμψη και περιθωριοποίηση των αγώνων, όπως επισημαίνουν αρκετοί μελετητές των κινημάτων εκείνης της περιόδου (Ceccarelli 1982, Marcelloni, 1979). Ο ρόλος των μεγάλων κομμάτων της αριστεράς (κομμουνιστικό και σοσιαλιστικό κόμμα Ιταλίας) θεωρείται καθοριστικός στην ενσωμάτωση των αγώνων για την κατοικία και την πόλη. Αν και τα αιτήματα για κατοικία και υποδομές που ανέδειξαν τα κινήματα εκείνης της εποχής ενσωματώθηκαν στα προγράμματα των δύο κομμάτων, ταυτόχρονα υπήρξε μια στροφή προς πιο ‘δημοκρατικές’ και συνδιαλλακτικές μορφές δράσης. Η θεαματική επικράτηση του κομμουνιστικού κόμματος στους μεγαλύτερους δήμους της Ιταλίας το 1975 (34,4% στις εθνικές το 1976) είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη και

¹³⁶ Η πρακτική της αυτομείωσης μελετάται ως μια καινοτόμα δράση που ανανεώνει το μέχρι τότε διαμορφωμένο ρεπερτόριο δράσης των κινημάτων. Δεν κατάφερε όμως να μαζικοποιηθεί ιδιαίτερα καθώς δέχτηκε πολύ μεγάλη καταστολή και αντεπίθεση από το κράτος και τους εργοδότες (πχ κατάργηση γραμμών λεωφορείου, απολύσεις) (Tarrow 1993).

¹³⁷ Το κομμουνιστικό κόμμα και οι οργανώσεις του διαφωνούσαν κάθετα με τη γραμμή της ριζοσπαστικής αριστεράς για κατάληψη των δημόσιων κατοικιών που παρέμεναν κενές (είτε από αδράνεια της διοίκησης, είτε με κερδοσκοπικές σκοπιμότητες). Αν και σε πολλές περιπτώσεις αποδείχθηκε ότι η κατάληψη ήταν από τους πιο αποτελεσματικούς τρόπους πίεσης των τοπικών αρχών για εύρεση άμεσων λύσεων στα στεγαστικά προβλήματα, η βασική κριτική απέναντι στην πρακτική της κατάληψης ήταν ότι επιδρά διασπαστικά στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, μια και εν καιρώ τα συγκεκριμένα διαμερίσματα θα αποδίδονταν σε οικογένειες δικαιούχους εργατικής κατοικίας που ήσαν ψηλά στη λίστα αναμονής. Επιπλέον η SUNIA, που διαμεσολαβούσε τα αιτήματα τόσο των ενοικιαστών δημόσιας κατοικίας και όσο και μικροϊδιοκτητών, θεωρούσε τις καταλήψεις, που υλοποιούνταν από ανεξάρτητες επιτροπές κατοίκων ως έναν ατομικό τρόπο επίλυσης του προβλήματος, και πολλές φορές τις κατήγγειλε ως προβοκατόρικες πρακτικές που δρουν υπέρ των συμφερόντων των μεγαλοϊδιοκτητών. Παράλληλα, θεωρήθηκε ότι τα κείμενα υποστήριξης μορφών αυτό-μείωσης και αυθόρμητης αρπαγής των χώρων και αγαθών που δικαιωματικά ανήκουν στην εργατική τάξη προετοίμασαν τη στροφή μέρους της άκρας αριστεράς σε βίαιες πρακτικές.

εφαρμογή σημαντικών πολιτικών για την κατοικία και την πόλη. Από την άλλη οδήγησε σε πολιτική πόλωση και στη ριζοσπαστικοποίηση μιας μερίδας της αριστεράς που υιοθέτησε πιο βίαιες μορφές δράσης. Η στροφή αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την αποξένωση πολλών από τη συλλογική δράση και την 'απομάγευση' των συλλογικών στόχων (Melucci 1996: 272). Οι αγώνες για την κατοικία αντικαταστάθηκαν από κινήματα πολιτισμικής αυτονομίας, κινήματα ανέργων, το φεμινιστικό, το περιβαλλοντικό, το αντιπολεμικό κα, ενώ την ίδια περίοδο αναπτύσσονται και τα εθνικιστικά αντικινήματα όπως η Λέγκα του Βορρά. Οι οργανώσεις για την κατοικία που παρέμειναν στράφηκαν σε πιο συνδικαλιστικές πρακτικές, και δρούσαν ως ομάδες πίεσης ζητώντας αλλαγές στο νομοθετικό πλαίσιο (Lowe 1986:158).

5.1.2 Η κληρονομιά των κοινωνικών κέντρων

Στο πλαίσιο της γενικότερης ύφεσης των κινητοποιήσεων για την πόλη και την κατοικία, η άκρο-αριστερά στράφηκε στη διεκδίκηση και ανάπτυξη αυτό-οργανωμένων κοινωνικών κέντρων που διεκδικούσαν πολιτική και πολιτισμική αυτονομία προτάσσοντας εναλλακτικά μοντέλα παροχής κοινωνικής πρόνοιας, πολιτισμικής παραγωγής και εργασίας. Μπορούμε να πούμε ότι για μεγάλο διάστημα τα κοινωνικά κέντρα ήταν η πιο εμφανής κληρονομιά από την περίοδο των έντονων κοινωνικών αγώνων για την πόλη στις πόλεις της Ιταλίας.

Η παράδοση των κοινωνικών κέντρων έχει πολύ μεγάλο ιστορικό βάθος στην Ιταλία. Έχουν τις ρίζες τους στους πρώιμους σοσιαλιστικούς εργατικούς συλλόγους που εμφανίζονται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα που παίρνουν τη μορφή εταιριών αλληλοβοήθειας και τελικά χωρικοποιούνται στα «σπίτια του λαού» (case del popolo). Οι δομές αυτές διαλύονται βίαια από το Φασιστικό καθεστώς και επανεμφανίζονται με το όνομα Κοινωνικά Κέντρα (Centri Sociali) την περίοδο του '50 ως χώροι που διαχειρίζονται οι τοπικές αυτοδιοικήσεις. Αποκτούν σταδιακά τον χαρακτήρα που γνωρίζουμε σήμερα στα μέσα της δεκαετίας του 70 όταν αναπτύσσονται ως αυτόνομοι χώροι πολιτικής δραστηριοποίησης και αυτόνομης κουλτούρας (Mudu 2004:919).

Τα πρώτα Κοινωνικά κέντρα αυτής της γενιάς εμφανίζονται το 1975-1976, αρχικά στο Μιλάνο, από νέους ανέργους σε επισφαλείς καθημερινές συνθήκες, φεμινιστικές οργανώσεις που διεκδικούν συλλογικές δομές για την καθημερινότητα, καθώς και κατοίκους των λαϊκών υποβαθμισμένων γειτονιών που καταλαμβάνουν κενά κτίρια για να δημιουργήσουν χώρους συνάντησης και εναλλακτικών δραστηριοτήτων. Η ανάπτυξη της πρώτης γενιάς κοινωνικών κέντρων συμβαίνει παράλληλα με τη διαδικασία αποβιομηχάνισης των αστικών κέντρων των πόλεων του βορρά και άρα την ύπαρξη πολλών κενών βιομηχανικών κτιρίων χωρίς χρήση. Τα πρώτα αυτά κοινωνικά κέντρα αντιμετωπίζουν ισχυρή καταστολή και εξαφανίζονται περίπου στο τέλος της δεκαετίας του '70 (ελάχιστα παραμένουν, ανάμεσα σε αυτά το Leoncavallo στο Μιλάνο). Όσα παρέμειναν ακολούθησαν μια πιο χαμηλών τόνων πολιτική δράση, αποφεύγοντας να προκαλούν τη δημόσια προσοχή, ενώ ανέπτυξαν έντονη κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα και παραγωγή αντίκουλτούρας (ραδιόφωνο, εκδόσεις, μουσική σκηνή). Η δεύτερη γενιά κοινωνικών κέντρων,

αναπτύσσεται κυρίως μετά το 1990 στη συνέχεια σημαντικών φοιτητικών και μαθητικών αγώνων.¹³⁸

Από τα μέσα του '80 τα κέντρα αυτά υιοθετούν μια σειρά από παρόμοιες πρακτικές στην προσπάθεια να αναπτύξουν μια κοινή συλλογική ταυτότητα ή τουλάχιστον έναν κοινό κώδικα, ενώ αναπτύσσονται μεταξύ τους δίκτυα συντονισμού. Το καθένα διαφέρει από το άλλο όσον αφορά στην καταγωγή, τις πολιτικές σχέσεις και συμμαχίες, τους τρόπους οργάνωσης και τα πεδία δραστηριοποίησης. Αντίστοιχα η σχέση τους με την εξουσία ποικίλει (από τη σύγκρουση στη συνεργασία και από την περιθωριοποίηση και καταστολή στην ενσωμάτωση και θεσμοποίηση), ανάλογα και με τον πολιτικό χρωματισμό της εκάστοτε τοπικής αυτοδιοίκησης στο κάθε δημοτικό διαμέρισμα αλλά και τον πολιτικό χαρακτήρα των ομάδων που στηρίζουν το κάθε κοινωνικό κέντρο¹³⁹ (Sommiere 1997, Mudu 2004, Maggio 2004, Montagna 2006). Τα περισσότερα από αυτά χωροθετούνται σε περιφερειακές λαϊκές συνοικίες.¹⁴⁰

Το 1993 ξεκινάει μια διαδικασία διαπραγματεύσεων με την τοπική αυτοδιοίκηση για τη νομιμοποίηση των κατειλημμένων κοινωνικών κέντρων.¹⁴¹ Το 1998 περίπου το 50% των κοινωνικών κέντρων λειτουργούσε σε νόμιμο καθεστώς, έχοντας έρθει σε κάποιο είδους συμφωνία με τον ιδιοκτήτη (ιδιώτη ή τις περισσότερες φορές δημόσιο). Από πολλούς θεωρήθηκε ότι το κίνημα των κοινωνικών κέντρων ενσωματώθηκαν και θεσμοποιήθηκαν.

«[...] Το 1995 υπήρξε ένα μεγάλο σχίσμα στα κοινωνικά κέντρα. Το δίλημμα ήταν αν τα κοινωνικά κέντρα θα μετατρέπονταν σε κοινωνικές επιχειρήσεις ή θα κρατούσαν τον πολιτικό τους χαρακτήρα και την ανεξαρτησία τους. Και αυτό δημιούργησε ένα σχίσμα ανάμεσα στα κοινωνικά κέντρα που αποφάσισαν να γίνουν πολιτιστικά κέντρα και που βγάζουν λεφτά από αυτό. Και έτσι δουλεύουν τόσο κοντά με την αυτοδιοίκηση. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι δουλεύεις για την αυτοδιοίκηση και ότι βγάζεις τα προς το ζην από αυτή τη

¹³⁸ Μια σειρά από μελέτες έχουν γίνει για την καταγραφή και ταξινόμηση των κοινωνικών κέντρων. Ο Pierpaolo Mudu υπολόγισε ότι την περίοδο 1985-2003 δημιουργήθηκαν περίπου 260 κοινωνικά κέντρα σε όλη την Ιταλία, το 2001-2003 ήταν ενεργά 130. Το 50% συγκεντρώνεται σε τέσσερις μεγάλες πόλεις Ρώμη, Μιλάνο, Τορίνο και Μπολόνια, συγκεκριμένα στη Ρώμη σήμερα υπάρχουν περίπου 30 κοινωνικά κέντρα (<http://www.tmcrow.org/csa/csa.htm#csaroma>).

¹³⁹ Το δίκτυο των Κοινωνικών Κέντρων επηρεάζεται και διαμορφώνεται από τους εκάστοτε πολιτικούς δεσμούς. Αρχικά υπήρχαν δύο βασικές ομαδοποιήσεις, τα κοινωνικά κέντρα που ήταν κοντά στην Εργατική Αυτονομία (και ανεξάρτητα ειδησεογραφικά εγχειρήματα όπως το Radio Onda Rossa στη Ρώμη) και αυτά που ήταν κοντά στο αναρχικό κίνημα. Μετά το 1990 ο πολιτικός χάρτης έγινε πιο περίπλοκος καθώς η Αυτονομία διασπάστηκε σε δύο φράξιες: τους Desobbedienti και το κίνημα που συνδέεται με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις βάσης (Cobas). Το 2004 τα κοινωνικά Κέντρα χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες: τους Disobbedienti (που αρχικά ονομάζονταν Tutte Bianche), Το δίκτυο για τα Παγκόσμια δικαιώματα (rete di diritti globali) που δρουν σε συνεργασία με τους Cobas, την τρίτη ομάδα, μια ομάδα πιο κοντά στους αναρχικούς, και τελευταία ομάδα με Λενινιστικές καταβολές Europposizione που δεν σχετίζεται με καμία από τις προηγούμενες (Mudu 2004).

¹⁴⁰ «Ο χάρτης των Κοινωνικών Κέντρων της Ρώμης χοντρικά αντανάκλα τη χωρική κατανομή των ποσοστών των κομμάτων της θεσμικής αριστεράς, αλλά διαφέρει σημαντικά ως προς του τρόπους δράσης και τις στρατηγικές χωρικής κινητοποίησης του δικτύου. Είναι γεγονός ότι τα περισσότερα Κοινωνικά κέντρα συγκεντρώνονται σε παραδοσιακές φιλο-εργατικές, φιλο-κομμουνιστικές περιοχές της πόλης, κυρίως της ανατολικές γειτονιές, κάτι που επιβεβαιώνει τις σχέσεις τους, τουλάχιστον σε επίπεδο γειτονιάς, με την ταξική δομή της πόλης και τα κόμματα που την αντιπροσωπεύουν θεσμικά. (Το πρώτο αυτό-οργανωμένο κοινωνικό κέντρο στη Ρώμη ήταν το, Hai Visto Quinto το 1985, ακολούθησαν το Blitz και το Forte Prenestino, Alice nella citta, Break Out, Ricomincio dal Faro, Intifada και Zona Rischio.)» (Mudu 2004:930).

¹⁴¹ Αναγνωρίστηκαν ως χώροι δημόσιας ωφέλειας, και θεσπίστηκε ένα πλαίσιο για τη λειτουργία τους που τους επιτρέπει να παραμένουν στα κατειλημμένα κτίρια πληρώνοντας το 10% του ενοικίου και να παίρνουν επιδοτήσεις για πολιτιστικές δραστηριότητες και άλλες υπηρεσίες γειτονιάς.

δραστηριότητα, και επομένως η πολιτική σου δραστηριότητα ταυτίζεται με τα προσωπικά σου συμφέροντα και για μένα αυτό είναι ένα πρόβλημα.[...] κάποιιοι είναι πολύ απόλυτοι ίσως υπερβολικά. Από την άλλη μοιάζει σήμερα να υπάρχει ένα καθεστώς διαπλοκής, όχι με τον κανονικό τρόπο, αλλά πολλές φορές το κίνημα είναι διασυνδεδεμένο και παίρνει επιδοτήσεις ή χώρους από τον δήμο γιατί έχει τις επαφές, και αυτό συμβαίνει επειδή καταλαμβάνεις κτίρια, και όχι επειδή παρέχει κάποιες υπηρεσίες πχ. για μετανάστες και αμείβεται για αυτό. Και σήμερα που είναι τόσο δύσκολο να βρει κανείς δουλειά είναι για πολλούς μια λύση και αυτό είναι ένα πρόβλημα όταν κάνεις πολιτική, να έχεις τέτοιες σχέσεις. [...]" (Maggio, συνέντευξη, 17/05/2011)

Όπως θα δούμε παρακάτω, η σχέση με τις δημοτικές αρχές και τη δημόσια χρηματοδότηση είναι κάτι που εξακολουθεί να διχάζει ή να διαφοροποιεί τις κινηματικές στρατηγικές και πρακτικές,¹⁴² ιδιαίτερα σε ότι αφορά την πρόσβαση σε κατοικία που στις περισσότερες περιπτώσεις απαιτεί διαπραγμάτευση τόσο με τις αρχές όσο και με τους ιδιοκτήτες. Ταυτόχρονα όμως η σχέση εξάρτησης (ή αξιοποίησης από μια άλλη οπτική) των πόρων που παρέχει η δημοτική αρχή και η προνομακική πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων αποτελεί το υπόβαθρο το οποίο ερμηνεύει και την ιδιαίτερη σχέση των κινημάτων κατοικίας στην Ιταλία με την τοπική εξουσία και τον συνδυασμό συγκρουσιακών/παραβατικών δράσεων με θεσμικές μορφές παρέμβασης στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Ωστόσο, η σημασία των κοινωνικών κέντρων στην εξέλιξη και ανάπτυξη των σύγχρονων κινημάτων στην Ιταλία είναι πολύ μεγάλη. Λειτουργήσαν ως εναλλακτικοί πόλοι, ως κοινωνικά και πολιτικά σημεία αναφοράς, σε φτωχές υποβαθμισμένες περιοχές ιδιαίτερα για τους νέους, παρέχοντας ταυτόχρονα υπηρεσίες όπως εστίαση, άθληση κλπ που σε μεγάλο βαθμό υποκαθιστούσαν την απουσία της δημόσιας παρέμβασης. Αναπτύχθηκε έτσι μια κοινή κουλτούρα και διατηρήθηκαν σχέσεις συνάφειας ανάμεσα σε έναν διευρυμένο κύκλο ακτιβιστών, εθελοντών, υποστηρικτών και θαμώνων που αποτελούν την κοινωνική βάση για τη λειτουργία των κοινωνικών κέντρων όσο και για την ανάδυση νέων πολιτικών εγχειρημάτων και κινητοποιήσεων.

Στο πλαίσιο των κοινωνικών κέντρων αναπτύχθηκαν καινοτόμοι τρόποι διαμαρτυρίας και δράσης (πχ. πορείες που συνδυάζουν τη λογική της γιορτής δρόμου με την πολιτική δράση, το κίνημα της πολιτικής ανυπακοής) με δυνατότητες άμεσης και μαζικής κινητοποίησης. Εκεί αναπτύχθηκε η συζήτηση για τα περισσότερα θέματα που συνδέονται με τα νέα κοινωνικά κινήματα όπως η παγκοσμιοποίηση και το αντι-παγκοσμιοποιητικό κίνημα, ο πόλεμος, η αλληλεγγύη στην Παλαιστίνη και την Τσιάπας, ο ρατσισμός, τα δικαιώματα των μειονοτήτων και των μεταναστών, το ζήτημα των πνευματικών δικαιωμάτων, οικολογικά ζητήματα όπως η κλιματική αλλαγή και τα μεταλλαγμένα (Mudu 2004:927).

Σε ότι αφορά στην εξέλιξη των αγώνων για την κατοικία, η κεντρική θέση του μεταναστευτικού ζητήματος και η συμμετοχή των μεταναστών στα κοινωνικά κέντρα θέτουν στο επίκεντρο του νέου

¹⁴² Η δημιουργία θέσεων εργασίας για κάποιους από τους εθελοντές/ακτιβιστές των κοινωνικών κέντρων και η διαπραγμάτευση με τις αρχές αποτελούν από τις πιο καθοριστικές διαφωνίες μεταξύ των ομάδων του αναρχικού και αυτόνομου κινήματος.

κύκλου αγώνων για την κατοικία τα δικαιώματα των μεταναστών. Έτσι, την κοινωνική βάση των σημερινών καταλήψεων συγκροτούν στο μεγαλύτερο ποσοστό μετανάστες. Τέλος, στα κοινωνικά κέντρα αναδεικνύονται τα ζητήματα που αφορούν στην κερδοσκοπική εκμετάλλευση της αστικής γης, τη διαπλοκή της πολιτικής εξουσίας με τα οικονομικά συμφέροντα και την προώθηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στις πόλεις. Έτσι μια από τις μεγαλύτερες συμβολές των κοινωνικών κέντρων είναι η ανάδειξη μιας διαφορετικής αξιοποίησης των κενών κτιρίων, για κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές χρήσεις, ενάντια στην κερδοσκοπία και σε αντίθεση με την ατομική ιδιοκτησία.

5.1.3 Ο αγώνας για την κατοικία στη Ρώμη

Η Ρώμη την περίοδο της εκβιομηχάνισης βρέθηκε ανάμεσα στις 'δύο Ιταλίες', τον 'υπανάπτυκτο' Νότο και τον ταχύτατα αναπτυσσόμενο Βορρά. Ως πρωτεύουσα συγκέντρωνε πολλές κρατικές υπηρεσίες και δημόσιες εταιρίες, και ήταν ταυτόχρονα η πρώτη στάση στον δρόμο της μετανάστευσης προς τις βιομηχανικές πόλεις του Βορρά με αποτέλεσμα την προσέλκυση πληθυσμού και τη γρήγορη αστικοποίηση.¹⁴³ Οι ανάγκες για στέγη ήταν τεράστιες, η παραγωγή δημόσιας κατοικίας δεν επαρκούσε, ενώ οι τιμές ενοικίων ήταν πολύ ψηλές για τα πολύ χαμηλά έως ανύπαρκτα εισοδήματα των εσωτερικών μεταναστών.

«[...] Οι δημόσιες επενδύσεις για λαϊκή κατοικία – σε σχέση με το σύνολο των επενδύσεων – μειώθηκαν από 16.8% το 1960 σε 3.1% το 1970. Η ιδιωτική παραγωγή κατοικίας αγνοώντας τις πραγματικές ανάγκες, κατευθύνθηκε κυρίως προς την κατασκευή μεγάλου και μεσαίου μεγέθους κατοικιών οδηγώντας έτσι στην αύξηση των τιμών και των ενοικίων και σε περαιτέρω κερδοσκοπία. Εκείνη την περίοδο ήταν έντονο το πρόβλημα της έλλειψης στέγης για μια μεγάλη μάζα προλετάρων, που κατοικούσαν σε παράγκες ή σε πολύ άθλιες συνθήκες. Το 1969 υπήρχαν 16.000 οικογένειες σε παράγκες και 50.000 οικογένειες που συστεγαζόντουσαν σε μικρά διαμερίσματα, ενώ αντίστοιχα υπήρχαν 40.000 κενά διαμερίσματα. [...]» (Franchetto 2004:67).

Η περιορισμένη ανάπτυξη της βιομηχανίας και της μεταποίησης στη Ρώμη, και η επικράτηση του κτηματομεσιτικού τομέα ως ο πιο ισχυρός οικονομικός κλάδος, αντανάκλα από τη μία τον ενδοπεριφερειακό ανταγωνισμό και την άνιση ανάπτυξη μεταξύ Βορρά και Νότου. Από την άλλη ήταν αποτέλεσμα μιας συνειδητής στρατηγικής επιλογής των Ιταλικών και τοπικών ελίτ από την περίοδο του φασισμού, να μην επιτρέψουν την ανάπτυξη βιομηχανίας στην πόλη και να διοχετεύσουν τις εργατικές τάξεις προς τα βιομηχανικά κέντρα του Βορρά (Vidotto 2010, Franchetto 2004). Η διοχέτευση των επενδύσεων στην αγορά ακινήτων και τις διαδικασίες πολεοδομικής και αστικής ανάπτυξης ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τις ισχυρές οικογένειες της Ρώμης, διαμορφώνοντας μια ισχυρή συμμαχία (και διαπλοκή) μεταξύ της πολιτικής εξουσίας και των οικονομικών συμφερόντων που συνδέονται με τη γη (μεγαλοϊδιοκτήτες, κτηματομεσιτικές και αναπτυξιακές εταιρίες, και το Βατικανό, που είναι από τους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες γης στη Ρώμη). Η εκμετάλλευση της ακίνητης περιουσίας και η χωροθέτηση των χρήσεων γης

¹⁴³ Ο πληθυσμός της Ρώμης αυξανόταν ανάμεσα στο 1951 και το 1969 κατά 60.000 τον χρόνο (Franchetto 2004).

μετατράπηκαν στον πιο σημαντικό πόρο και επίδικο στις σχέσεις εξουσίας στη Ρώμη. Ταυτόχρονα, η οικογενειακή περιουσία έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο για τα δημόσια έργα και τις υποδομές, όσο και για τον ιδιωτικό κατασκευαστικό τομέα και τη στέγαση των μεσαίων τάξεων (d'Albergo y Moini 2013).

Οι εργατικοί και φοιτητικοί αγώνες του '68-'69 σε συνδυασμό με τις ακραίες συνθήκες επισφάλειας στις οποίες ζούσαν οι κάτοικοι σε διάφορες περιοχές της πόλης (παραγκουπόλεις, υποβαθμισμένες περιοχές του κέντρου, συγκροτήματα κοινωνικών κατοικιών στην περιφέρεια) πυροδότησε τη ριζοσπαστικοποίηση των αγώνων για την πόλη και την κατοικία στη Ρώμη. Το καλοκαίρι του 1969 κάτοικοι από τις παραγκουπόλεις ξεκινούν *αυθόρμητες καταλήψεις διαμερισμάτων στο κέντρο*¹⁴⁴ της Ρώμης που παρέμεναν κλειστά για κερδοσκοπικούς λόγους. Από αυτή την εμπειρία δημιουργήθηκε η επιτροπή Comitato di Agitazione Borgata (CAB), μια οργάνωση βάσης που ένωσε κατοίκους παραγκουπόλεων, γυναίκες, νέους, μέλη του κομμουνιστικού και του σοσιαλιστικού κόμματος (Psiup), φοιτητές και καθολικούς της αριστεράς.

«[...] Η πρωτοβουλία της CAB σηματοδοτεί ένα ποιοτικό άλμα σε σχέση με την πολιτική που είχε ακολουθηθεί μέχρι τότε στα ζητήματα στέγης από τους χωρίς στέγη και το ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα. Πριν το '69 τους αγώνες για το δικαίωμα στη στέγη προωθούσαν τα Λαϊκά Συμβούλια (Consulte Popolari), οργανώσεις βάσης του Pci, τα οποία βάσιζαν τη δράση τους στην πολιτική αναμέτρηση και διαδήλωση, με λαϊκά ψηφίσματα, επιτροπές και συναντήσεις με τις τοπικές αρχές, συμβολικές καταλήψεις, και δράσεις που αποτελούσαν τη βάση για συζήτηση καθώς και καταθέσεις προτάσεων νόμου στη βουλή. Το ποιοτικό άλμα της CAB ήταν ότι έθεσε με ισχυρό τρόπο το θέμα της κατοικίας με μια μορφή αγώνα που δεν ήταν πια διαμεσολαβητική και συμβολική [...]»(Franchetto 2004).

Όπως και στις άλλες πόλεις της Ιταλίας η στροφή σε παραβατικές δράσεις οδήγησε σε συγκρούσεις στο εσωτερικό της αριστεράς. Οι καταλήψεις της CAB είχαν εξ αρχής εναντίον τους την UNIA, αλλά προκάλεσαν και σημαντικές διαφωνίες στο εσωτερικό της. Η στρατηγική δράσης αποτέλεσε τελικά και αιτία διάσπασης της πρώτης αυτής προσπάθειας συντονισμού των αυθόρμητων δράσεων στην πόλη. Η επέκταση των καταλήψεων από τα συγκροτήματα δημόσιων κατοικιών και σε ιδιωτικά κτίρια μεγαλοϊδιοκτητών οδήγησε σε έντονες συγκρούσεις με την αστυνομία και στον στιγματισμό του κινήματος ως βίαιο.

Και στη Ρώμη ο αγώνας για το δικαίωμα στην κατοικία τα χρόνια που ακολούθησαν μπαίνοντας στη δεκαετία του '70 χαρακτηρίζεται από τις δύο σημαντικές τάσεις που προαναφέραμε: από τη μια αιτήματα για περισσότερη κοινωνική κατοικία, αποκέντρωση της εξουσίας στους δήμους και καλύτερη διαχείριση της δημόσιας περιουσίας από την παραδοσιακή αριστερά (PCI και UNIA) και από την άλλη το κίνημα των αυθόρμητων καταλήψεων και οι ομάδες εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς (Manifesto, Lotta Continua, Potere Operaio, Autonomia Operaia) που προβάλλουν την κατοικία ως βασική κοινωνική ανάγκη και στηρίζουν τις πρακτικές άμεσης δράσης

¹⁴⁴ Tufello: 125 οικογένειες; Celio: 225 οικογένειες; Via Pigafetta: 155 οικογένειες; Via Prati: 290 οικογένειες

αντιμετωπίζοντας την κρατική καταστολή.¹⁴⁵ Στις περισσότερες γειτονιές εκείνη την περίοδο δημιουργούνται *Επιτροπές Γειτονιάς* που αν και βρίσκονται συχνά σε στενή συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση (με το κομμουνιστικό κόμμα σε θέσεις εξουσίας) οι επιδιώξεις και η δραστηριοποίηση τους γίνεται παράλληλα με το κίνημα καταλήψεων. Σημαντικοί σταθμοί των αγώνων εκείνης της περιόδου είναι η εμπειρία της Επιτροπής της Magliana¹⁴⁶ (1971) και η αυτοοργανωμένη κλινική στο San Basilio (1973).¹⁴⁷ Από τα μέσα της δεκαετίας του 70 παρόλο που το στεγαστικό ζήτημα στην πόλη εξακολουθεί να είναι πολύ ορατό και να αφορά πολλές οικογένειες – 70.000 άτομα ζούσαν σε παράγκες, ενώ υπήρχαν 80.000 κενές κατοικίες – το κίνημα μπαίνει σε μια περίοδο ύφεσης και εξατομίκευσης των αγώνων, πέρα από κάποιες μεμονωμένες καταλήψεις.

Στις αρχές της δεκαετίας του '80 αναθερμαίνεται το κίνημα καταλήψεων και γενικότερα η συζήτηση για την πρόσβαση στην κατοικία. Η διαφορά είναι ότι στους αγώνες πρωτοστατούν οικογένειες και άτομα που έχουν υποστεί έξωση σε αντίθεση με παλιότερες περιόδους όπου στους αγώνες συμμετείχαν κυρίως κάτοικοι των παραγκουπόλεων και οικογένειες χωρίς στέγη. Εμφανίζονται νέες οργανώσεις για το δικαίωμα στην κατοικία. Πολλές καταλήψεις οργανώνει η Lista di Lotta (που μετονομάστηκε σε ASIA - Associazione inquilini assegnatari), ενώ το 1982 δημιουργείται η επιτροπή Comitato di Lotta per la Casa (στη συνέχεια Coordinamento Citadino di Lotta per la Casa), συνδεδεμένη με την εργατική αυτονομία. Εκείνη την περίοδο οι καταλήψεις έφτασαν συνολικά τις 3000. Αν και οι περισσότερες εκδιώχθηκαν, σε αρκετές περιπτώσεις οι καταλήψεις κατάφεραν να αποκτήσουν κατοικία. Στόχοι των κινητοποιήσεων ήταν η ανάδειξη του ζητήματος των εξώσεων, των κενών κατοικιών,¹⁴⁸ των επιπτώσεων της ανάπτυξης του ιστορικού κέντρου, παράλληλα με αιτήματα για περισσότερες δημόσιες δαπάνες για κοινωνική κατοικία.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, καθώς η δυνατότητα για καταλήψεις δημόσιων συγκροτημάτων κατοικιών περιορίζονται και οι προσπάθειες κατάληψης ιδιωτικών κτιρίων δέχονται πολύ ισχυρή

¹⁴⁵ Στα μέσα της δεκαετίας του 70 υπάρχουν στη Ρώμη 3.800 κατελημμένα διαμερίσματα. Τα περισσότερα ανήκουν σε μεγαλοιδιοκτήτες (palazzinari), μέλη του Συλλόγου Κατασκευαστών της Ρώμης (ACER – Associazione Costruttori Edili Romani), που αποτελεί καθεστώς στη Ρώμη και στην ουσία καθορίζει τις πολεοδομικές πολιτικές προς όφελος των μελών της. Άλλοι μεγάλοι ιδιοκτήτες ήταν οι κατασκευαστικές εταιρίες που συνδέονταν με τον όμιλο Fiat, την Εθνική Τράπεζα Εργασίας BNI, μια σειρά από ασφαλιστικές εταιρίες και κατασκευαστικές Bastogi, Caltagirone, GIL, κλπ. Η διάδοση και η σταθεροποίηση των καταλήψεων οδήγησε την ACER να σκληρύνει τη στάση της, και εκτός από την καταστολή της αστυνομίας και την προπαγάνδα στιγματισμού του κινήματος (με τη συνδρομή όλων των εφημερίδων), κατέφυγε στο να προσλάβει ομάδες φασιστών που επιτίθενται στις καταλήψεις (Franchetto 2004).

¹⁴⁶ Οι αγώνες για την κατοικία στην Magliana, μια γειτονιά στις όχθες του Τίβερη, είναι μια από τις πιο μελετημένες και πολυσυζητημένες κινηματικές εμπειρίες εκείνης της περιόδου (Bonomo 2005). Αναδεικνύεται ιδιαίτερα ο τρόπος οργάνωσης και δράσης της επιτροπής που, παρά την ισχυρή καταστολή που δέχτηκε, οδήγησε σε σημαντικές νίκες (αναφέρεται ότι 4.500 οικογένειες κατάφεραν να (αυτό)μειώσουν τα ενοίκια στο 50% ή και 70%, έγιναν καταλήψεις 650 κατοικιών, και επιτυχημένοι δικαστικοί αγώνες που οδήγησαν στην καταδίκη πολλών μελών του κυκλώματος πολεοδομικής κερδοσκοπίας που δρούσαν στην περιοχή (επαγγελματιών, μελών του δημοτικού συμβουλίου και υπαλλήλων του δήμου).

¹⁴⁷ Σημαντικός σταθμός του κινήματος ήταν η δημιουργία μιας αυτοοργανωμένης κλινικής με τη στήριξη της Lotta Continua και της εφημερίδας Il Manifesto στο San Basilio, μια γειτονιά της Ρώμης με εργατικές κατοικίες αλλά ελάχιστες υποδομές, στα πλαίσια της στρατηγικής συνολικής παρέμβασης στα ζητήματα καθημερινότητας.

¹⁴⁸ Ενδιαφέρον έχει η δράση του Movimento Federativo Democratico που έθεσε το πρόβλημα της επανάχρησης των κενών κατοικιών συγκεντρώνοντας πληροφορίες και καταδεικνύοντας συγκεκριμένα ποιες κατοικίες παρέμεναν κενές μέσω μιας τηλεφωνικής γραμμής καταγγελιών.

καταστολή,¹⁴⁹ το κίνημα στρέφεται σε καταλήψεις δημόσιων κτιρίων που δεν χρησιμοποιούνται όπως σχολεία, νοσοκομεία και κλινικές. Οι καταλήψεις αυτές είναι συνήθως μεταβατικές, καθώς ο στόχος είναι οι οικογένειες που συμμετέχουν να μεταστεγαστούν από τις αρχές σε κανονικές κατοικίες, όμως πολλές από αυτές παρέμειναν και μετασκευάστηκαν σε μόνιμες κατοικίες. Από τις εμπειρίες αυτές και τις πιέσεις του κινήματος προέκυψε το 1998 ο περιφερειακός νόμος (Lazio) «αυτοανάκτησης» (autorecupero), εισάγοντας στον δημόσιο διάλογο ποιοτικά ζητήματα για την αστική ανάπτυξη και τον περιορισμό του κτισμένου όγκου με την επανάχρηση των ήδη υπάρχοντων κενών κτιρίων της πόλης ως απάντηση στη συνεχή επέκταση των πόλεων και τη γενικότερη υποβάθμιση του περιβάλλοντος, αλλά και ζητήματα εναλλακτικών τρόπων κατοίκησης (diritto al'abitare). Στη Ρώμη στα τέλη της δεκαετίας του '90, το κίνημα για την κατοικία βρίσκεται σε ύφεση. Η οργάνωση Coordinamento εξακολουθεί να πραγματοποιεί καταλήψεις κυρίως σε κενά κτίρια σχολείων.¹⁵⁰ Ενώ, η ASIA που πήρε τη μορφή ενός συνδικάτου βάσης των δικαιούχων κατοικιών που ανήκουν σε ασφαλιστικούς φορείς, στρέφεται κυρίως σε συνδικαλιστικού χαρακτήρα δραστηριότητες (sindicalismo assistenziale).

5.2 Μετά το 2000: ιστορικό, οργανώσεις και δράσεις

5.2.1 Συγκυρία ανάδυσης, πολιτική ευκαιρία και ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο

Το κίνημα για την κατοικία στην Ιταλία σήμερα έχει τις ρίζες του στα δύο παραδοσιακά ρεύματα στα οποία αναφέρθηκε παραπάνω: τις οργανώσεις και τους ιστορικούς αγώνες για την κατοικία της δεκαετίας του '70 και το δίκτυο των κοινωνικών κέντρων στις γειτονιές των μεγάλων πόλεων. Η συνέχεια με το παρελθόν είναι πολιτική – ενσωματώνεται στον λόγο, το φαντασιακό, τις μορφές δράσης – αλλά και κυριολεκτική λόγω της συμμετοχής των παλιών ακτιβιστών τότε και σήμερα. Στο κεφάλαιο αυτό εστιάζω στην πρόσφατη περίοδο αναθέρμανσης των κινητοποιήσεων και διεκδικήσεων για το δικαίωμα στην κατοικία στη Ρώμη μετά το 2000, μέσα από την εξέλιξη των τριών βασικών οργανώσεων Coordinamento cittadino di lotta per la casa (Συντονισμός πολιτών αγώνα για την κατοικία, στο εξής Coordinamento), Action (Δράση), και Blocchi Precari Metropolitani (Μπλοκ Επισφαλών Μητροπολιτάνων, BPM) που συνθέτουν το κίνημα κατοικίας ή όπως αυτοαποκαλούνται όταν συνυπογράφουν κοινές δράσεις και κείμενα «κινήματα για το δικαίωμα στην κατοίκηση» (movimenti per il diritto al'abitare).

Στα τέλη της δεκαετίας του '90 το ζήτημα της κατοικίας αρχίζει και πάλι να απασχολεί τον κόσμο των κοινωνικών κέντρων και έτσι ξεκινάει μια προσπάθεια να αρθρωθεί ένας λόγος (και πρακτικές) που θα επεκτείνει τον αγώνα για το δικαίωμα στην κατοικία, σε έναν συνολικό αγώνα για το δικαίωμα στην πόλη. Αν και η κατοικία παραμένει κεντρικό ζήτημα αυτό συνδυάζεται με αιτήματα για την εργασία, τις υπηρεσίες, την κοινωνική πρόνοια, αλλά και ενάντια στην αστική κερδοσκοπία

¹⁴⁹ Η Lista di Lotta έκανε μια τελευταία προσπάθεια καταλαμβάνοντας ένα μεγάλο συγκρότημα εκατοντάδων διαμερισμάτων στο Tintoretto, η οποία εκκενώθηκε βίαια από την αστυνομία με πολλούς τραυματίες και συλλήψεις. Η εμπειρία αυτή απέτρεψε για πολλά χρόνια την κατάληψη ιδιωτικών συγκροτημάτων κατοικιών.

¹⁵⁰ Πραγματοποιούνται περίπου 50 καταλήψεις από τις οποίες 30 εξακολουθούν να υπάρχουν το 2004 (Franchetto 2004:73).

και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές για την πόλη. Μπορούμε να πούμε ότι η στροφή στα ζητήματα της κατοικίας είναι μέρος της πρακτικής του δικτύου των κοινωνικών κέντρων, στην παράδοση της ιταλικής αυτονομίας, να ανιχνεύουν την κοινωνική πραγματικότητα και να προσπαθούν να επεκτείνουν τη δράση τους σε νέα πεδία στοχεύοντας στην πολιτικοποίηση και συλλογικοποίηση ζητημάτων που απασχολούν την κοινωνία.

Στον τομέα της κατοικίας αρχίζουν να φαίνονται οι αρνητικές επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που υιοθετήθηκαν (περικοπή κονδυλίων για δημόσια κατοικία, πλήρης αποκέντρωση αρμοδιοτήτων για κατοικία χωρίς αντίστοιχους πόρους και ρυθμιστικό θεσμικό πλαίσιο, υλοποίηση της δεύτερης και μεγαλύτερης φάση ιδιωτικοποίησης της περιουσίας των δημόσιων φορέων κατοικίας, απελευθέρωση των ενοικίων), ενώ αυξάνονται κατακόρυφα οι τιμές της κατοικίας λόγω της απελευθέρωσης του δανεισμού και της κερδοσκοπίας στις διαδικασίες αστικής ανάπτυξης. Η Ρώμη ως πρωτεύουσα του Ιταλικού κράτους και ως ιστορική πόλη, αλλά κυρίως λόγω της βαρύτητας του κατασκευαστικού και κτηματομεσιτικού κλάδου διαχρονικά στην οικονομία της, βρίσκεται στο επίκεντρο νεοφιλελεύθερων μεταλλαγών, που αντικατοπτρίζονται στο σύνολο των πολιτικών που επέλεξαν οι οικονομικές αστικές ελίτ και η κέντρο-αριστερές κυβερνήσεις από το 1993 έως το 2008. Μια σειρά από προγράμματα αστικής ανάπτυξης και μεγάλα έργα στη λογική του στρατηγικού σχεδιασμού (Ιοβιλιαίο 2000, υποψηφιότητα για τους Ολυμπιακούς αγώνες που αποσύρθηκε μόλις διορίστηκε η τεχνοκρατική κυβέρνηση του Μόντι το 2009, *Millenium Roma* κα), με τη γενική ονομασία *Modello Roma* και πιο πρόσφατα *Roma Capitale*, είχαν σαν στόχο την προσαρμογή στις αλλαγές της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και την προώθηση της Ρώμης στον παγκόσμιο χάρτη των πόλεων. Η στρατηγική περιλαμβάνει την επιδίωξη οικονομικής ανάπτυξης μέσω του τουρισμού και του πολιτισμού, την ανοιχτή πλέον συστράτευση – στο όνομα της διαφάνειας – μεταξύ της ιστορικής αριστεράς (σοσιαλιστικά κόμματα) και των επιχειρηματικών συμφερόντων της πόλης, και την έμφαση στην αστική ανάπτυξη, με μια λογική 'planning by doing' (Berdini 2000) όπου στην ουσία τα οικονομικά συμφέροντα υποκαθιστούν τον δημόσιο σχεδιασμό (Violante e Annunziata 2011, d'Albergo e Moini 2013).

Το 1998 θεωρείται σημείο καμπής για το ζήτημα της κατοικίας καθώς τότε θεσμοθετείται η πλήρης απελευθέρωση των ενοικίων που οδηγεί στην αύξηση των εξώσεων και των παράτυπων συμβολαίων ενοικίασης. Ταυτόχρονα την ίδια χρονιά ξεκινάει η δεύτερη φάση ιδιωτικοποιήσεων της περιουσίας των ασφαλιστικών φορέων που έχει σαν συνέπεια την έξωση πολλών κατοίκων που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις αυξήσεις των ενοικίων ή να αγοράσουν οι ίδιοι την κατοικία τους. Παράλληλα λόγω της αύξηση των μεταναστευτικών ροών προς τη Δύση, και τις Ευρωπαϊκές μεταναστευτικές πολιτικές, αυξάνεται και γίνεται πιο ορατός ο μεταναστευτικός πληθυσμός που κατοικεί σε άθλιες συνθήκες στα κενά της πόλης (Tagliapietra 2007).

Η πολιτική ευκαιρία για την αναθέρμανση του κινήματος για την κατοικία είναι το τεταμένο πολιτικό κλίμα που δημιουργείται μετά τη διοργάνωση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ στη Γένοβα το 2001, το σοκ από την κλιμάκωση της καταστολής, αλλά και οι δυνατότητες του αντιπαγκοσμιοποιητικού κινήματος. Διαμορφώνεται μια κινηματική δυναμική στην κοινωνία που στην Ιταλία ενισχύεται από την επανεκλογή του Μπερλουσκόνι στην εξουσία το 2001. Οι

οργανώσεις και τα κόμματα της άκρας αριστεράς ριζοσπαστικοποιούν τον λόγο τους και επιδιώκουν ένα άνοιγμα στην κοινωνία και τα κινήματα. Έτσι το ευρύτερο πολιτικό κλίμα εξηγεί την ενδυνάμωση των κινήματων και την επιλογή να στραφούν και πάλι σε πιο συγκρουσιακές δράσεις με επίκεντρο την κατοικία.

Παράλληλα όμως σε επίπεδο πολιτικού συστήματος και τοπικής αυτοδιοίκησης, η στιγμή αυτή συμπίπτει με την αλλαγή στη διοίκηση της Ρώμης που δίνει χώρο στα κινήματα να προσεγγίσουν σε ένα νέο πλαίσιο την τοπική εξουσία και τη λήψη αποφάσεων. Η περίοδος διοίκησης του Βελτρόνι (2001-2006, 2006-2008)¹⁵¹ έχει χαρακτηριστεί ως μια «μετριοπαθής» ή «κοινωνική» στιγμή της διαδικασίας νεοφιλελευθεροποίησης της πόλης.¹⁵² Η διακυβέρνηση του Veltroni βασίστηκε σε ένα νέο συμβόλαιο μεταξύ της πολιτικής εξουσίας και των οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων, θεσμίζοντας διαδικασίες διαβούλευσης σε διάφορους τομείς, με στόχο την 'διαφάνεια', τη 'συναίνεση' στη λήψη αποφάσεων αλλά και την ενσωμάτωση της αντιπολίτευσης. Και εδώ οι σχέσεις μεταξύ της πολιτικής και της οικονομικής ελίτ της πόλης βρήκαν την πολιτική τους νομιμοποίηση μέσω της ρητορικής του 'εκσυγχρονισμού'. Ταυτόχρονα όμως επιδιώχθηκε η ενσωμάτωση και άλλων δρώντων και κοινωνικών δικτύων, όπως ΜΚΟ, σύλλογοι, κοινωνικά κινήματα, δημιουργώντας «παράθυρα ευκαιρίας» για την ανάπτυξη ενός λόγου και την επεξεργασία πολιτικών με κοινωνικούς στόχους όπως η κοινωνική συνοχή και η βιωσιμότητα (d'Albergo e Moini 2013).

5.2.2 Συγκρότηση του κινήματός του υποκειμένου: ένα ιστορικό των οργανώσεων

Όπως αναφέραμε νωρίτερα, στα τέλη της δεκαετίας του '90 η μόνη οργάνωση με πιο συγκρουσιακή διεκδικητική δράση που παραμένει δραστήρια αν και πολύ περιθωριοποιημένη είναι η οργάνωση Coordinamento που εστιάζει κυρίως σε καταλήψεις εγκαταλειμμένων δημόσιων κτιρίων (παλιών σχολείων, νοσοκομείων, κλινικών) και διεκδικεί την εφαρμογή του νόμου της αυτοανάκτησης. Πέρα από αυτό υπάρχουν οι συνδικαλιστικές ενώσεις ενοίκων δημόσιων κατοικιών, ενοικιαστών του ιδιωτικού τομέα, και οργανώσεων βάσης (SUNIA, ASIA, Unione Inquilini) με περιορισμένη δράση και λιγότερο συγκρουσιακό ρεπερτόριο που περιορίζεται σε παραστάσεις διαμαρτυρίας και ανακοινώσεις στον τύπο.

Τη δεκαετία του '90 πραγματοποιήθηκαν και κάποιες σημαντικές εμπειρίες μαζικών καταλήψεων από μετανάστες που στηρίχθηκαν από κοινωνικές οργανώσεις και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη σύνθεση του κινήματος κατοικίας στη συνέχεια. Για παράδειγμα, η κατάληψη ενός εγκαταλειμμένου εργοστασίου το 1990-1991 από πάνω από 1000 Πακιστανούς, Μπαγλαντεσιανούς και Μαγκρεμπιανούς μετανάστες που υποστήριξε η Caritas και άλλες οργανώσεις ή οι καταλήψεις των μεταναστών από την Ερυθραία (πρώην ιταλική αποικία) (Pitzen 2007). Μετά το 2000, υπάρχει μια σταθερή προσπάθεια από διάφορες τοπικές ή θεματικές επιτροπές για τον συντονισμό του

¹⁵¹ Το 2001 είναι η χρονιά των εθνικών εκλογών όπου κερδίζει ο δεξιός συνασπισμός του Μπερλουσκόνι, ενώ ο κεντρο-αριστερός συνασπισμός της Ελιάς (υπό τον πρώην δήμαρχο της Ρώμης, Ρουτέλι) βγαίνει δεύτερο κόμμα. Στις τοπικές εκλογές που διεξάγονται ταυτόχρονα (13/05/2001) εκλέγεται ο Walter Veltroni (Δημοκρατικοί της Αριστεράς) με τον κεντρο-αριστερό συνασπισμό στη Ρώμη.

¹⁵² Χαρακτηριστικό αυτής της φάσης η εισαγωγή καινοτόμων πολιτικών και μορφών διακυβέρνησης, σε συνδυασμό με στροφή στην επιχειρηματικότητα, την ανταγωνιστικότητα και την κερδοσκοπία στη γη.

αγώνα για την κατοικία και την κατοίκηση ενάντια στις διαδικασίες πώλησης των συγκροτημάτων δημόσιας κατοικίας και τιτλοποίησης των κατοικιών που ανήκουν σε ασφαλιστικά ταμεία και οργανισμούς. Δημιουργούνται τοπικές επιτροπές, ιδιαίτερα την περίοδο 2002/2003, στις λαϊκές γειτονιές όπου η δυσφορία από την πώληση των συγκροτημάτων είναι πιο έντονη.

Το 2002 δημιουργείται η οργάνωση *Action-agenzia per il diritti. Tutti* (Δράση-υπηρεσία για τα δικαιώματα. Όλα),¹⁵³ από τη συνέργεια τεσσάρων κοινωνικών κέντρων (32, La Strada, Spartaco, Corto Cicuito) και την απόφαση να ακολουθήσουν μια κοινή πολιτική γραμμή ώστε να οργανώσουν τις αποσπασματικές τοπικές δράσεις σε έναν κοινό αγώνα. Ταυτόχρονα διατυπώνεται η ανάγκη να ξεπεραστεί η απομονωμένη διεκδίκηση του ζητήματος, προς μια κατεύθυνση με επίκεντρο τη συμμετοχή και αυτενέργεια των πολιτών καθώς και τη διατύπωση εναλλακτικών πολιτικών για την κατοικία σε διαπραγμάτευση με τον δήμο. Η πρώτη κατάληψη της οργάνωσης Action γίνεται στις 18 Δεκεμβρίου 2002 και υπογράφει ως «μια οργάνωση που επιδιώκει τη συμμετοχή στα δημόσια ζητήματα και την αυτό-οργάνωση των πολιτών με κοινά προβλήματα, για να πετύχουν την κατάκτηση νέων κοινωνικών δικαιωμάτων –κυρίως αυτό της κατοίκησης – και τη δημιουργία ενός νέου μοντέλου πρόνοιας» (από το φυλλάδιο της δράσης).

Πολλά από τα μέλη της οργάνωσης Action προέρχονται από τις Tutte Bianche – στη συνέχεια Disobbedienti¹⁵⁴ – και από αγώνες για αξιοπρεπές εισόδημα (ενάντια στην επισφάλεια: κυρίως νέοι, συμβασιούχοι, άνεργοι, χωρίς χαρτιά, φοιτητές, οικογένειες, νέοι), ενάντια στο ξεπούλημα της δημόσιας περιουσίας, την κτηματομεσιτική κερδοσκοπία και τη μείωση των δημόσιων κοινωνικών δαπανών. Στην παράδοση της οργάνωσης Desobbedienti εφαρμόζουν πρακτικές μη-βίαιης αλλά συγκρουσιακής πολιτικής ανυπακοής και ακολουθούν μια στρατηγική προβολής των ζητημάτων και των αντιθέσεων εκμεταλλευόμενοι συγκυρίες και γεγονότα με συμβολικές δράσεις που έχουν όμως μεγάλη επιρροή στα MME και τη δημόσια σφαίρα.

Η δράση της οργάνωσης Action, σε συνδυασμό με τα νέα ζητήματα της εποχής και την όξυνση των στεγαστικών προβλημάτων, μετά από μια μακριά περίοδο όπου το θέμα της κατοικίας είχε εξαφανιστεί από την πολιτική ατζέντα, κατάφερε με τις καταλήψεις να ξαναστραφεί σταδιακά το ενδιαφέρον, πρώτα των μέσων ενημέρωσης και στη συνέχεια των πολιτικών, στο ζήτημα της στέγης. Παράλληλα με την ανάπτυξη της δράσης της η οργάνωση επιδίωξε την επεξεργασία μιας λειτουργικής οργανωτικής δομής που θα εμπλέκει τους συμμετέχοντες στη λήψη αποφάσεων και τον συντονισμό των δράσεων. Υπάρχουν διάφορα στάδια συμμετοχής στην οργάνωση Action: «υπάρχουν αυτοί που απλά θέλουν ένα σπίτι και δεν συμμετέχουν καθόλου στους υπόλοιπους

¹⁵³ Η προηγούμενη προσπάθεια για τη δημιουργία μιας νέας οργάνωσης στη βάση αυτών των προβληματισμών είχε γίνει το 1998 μετά την κατάληψη ενός πρώην στρατιωτικού κτιρίου στο Quadraccio, DAC (Associazione Diritto a la Casa-Σύλλογος Δικαίωμα στην κατοικία). Η Action αποτελεί την εξέλιξη αυτής της οργάνωσης.

¹⁵⁴ Τάση της ιταλικής αυτονομίας που εισήγαγε πρακτικές μη-βίαιης συγκρουσιακής πολιτικής ανυπακοής στην Ιταλία. Ξεκίνησε από τα κοινωνικά κέντρα του Μιλάνο και της Ρώμης ως Tutte Bianche, διευρύνθηκε και μετονομάστηκε σε Desobbedienti, εν' όψη της παγκόσμιας συνόδου G8 στη Γένοβα το 2001. Ενσωμάτωσε στον λόγο τη θεωρία του Νέγκρι για το πλήθος (multitude) και την πολιτική ανυπακοή, τον λόγο των Ζαπατίστας, και έδωσε τον τόνο στις διαμαρτυρίες του αντιπαγκοσμιοποιητικού κινήματος. Οι Disobbedienti δεν διαφωνούν με τη μερική θεσμοποίηση των κοινωνικών κέντρων, τη μερική χρηματοδότησή τους και τη διαπραγμάτευση με τις αρχές. Η άλλη διαίρεση (στον αντίποδα) εντός της αυτονομίας είναι οι Cobas (σωματεία βάσης), ενώ εντός του ευρύτερου αναρχικού και αυτόνομου κινήματος υπήρχαν πολλές ομάδες που ασκούσαν συνολικά κριτική στα κοινωνικά κέντρα (Mudu 2012).

αγώνες, υπάρχουν αυτοί που δουλεύουν στις καταλήψεις τοπικά αλλά δεν διευρύνουν τη δράση τους, υπάρχουν αυτοί που επεξεργάζονται την πολιτική και τη στρατηγική της οργάνωσης, ας πούμε ότι είναι οι αρχηγοί» (Sebastianelli, συνέντευξη, 18/05/2010).

Δύο είναι οι σημαντικές επιλογές που χαρακτηρίζουν την οργάνωση Action και τη διαφοροποιούν από προηγούμενες οργανώσεις: η μία είναι η έμφαση στην ανάδειξη των μηχανισμών κερδοσκοπίας στον χώρο της πόλης, εστιάζοντας στα κενά κτίρια της πόλης και τη δυνατότητα αξιοποίησής τους από τους κατοίκους και τα κινήματα, πρόταση την οποία υλοποιούν με μαζικές καταλήψεις στέγης,¹⁵⁵ και η άλλη είναι η επιδίωξη θεσμικής εκπροσώπησης και η εκλογή ενός εκπροσώπου του κινήματος στο δημοτικό συμβούλιο της Κοινότητας της Ρώμης με στόχο τη διεκδίκηση της συμμετοχής των κατοίκων στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.¹⁵⁶ Από αυτή τη θέση, το κίνημα για την κατοικία έχει καταθέσει μια σειρά από προτάσεις και έχει καταφέρει σε κάποιες περιπτώσεις να επηρεάσει αποφάσεις του Δημοτικού συμβουλίου. Εκτός από τις παρεμβάσεις για τη νομοθεσία που αφορά στενά στην κατοικία, την περίοδο 2002-2003 συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία αναθεώρησης του Ρυθμιστικού σχεδίου της Ρώμης, παρεμβαίνοντας σε συμμετοχικές διαδικασίες που οργανώνει ο δήμος αλλά παράλληλα και σε δημόσιες διαμαρτυρίες, πορείες και καταλήψεις ενάντια στις επιλογές που τελικά υιοθετούνται. Επιπλέον θεωρούν σημαντική τη δημιουργία σημείων ενημέρωσης σε όλες τις γειτονιές είτε στα κοινωνικά κέντρα που υπάρχουν, είτε στις νέες καταλήψεις.

Η οργάνωση Blocchi Precari Metropolitani (BPM) δημιουργείται το 2007 από διάσπαση της οργάνωσης Action μετά από διαφωνίες για την εκλογική στρατηγική του κινήματος και τη συμμετοχή στην εκλογική λίστα της Rifondazione Comunista (Κομμουνιστική Επανίδρυση). Επιλέγει να κρατήσει μια ανεξάρτητη σχέση με τις αρχές και από τα πρώτα της κείμενα δηλώνει ότι θέλει να αναδείξει τη σχέση μεταξύ επισφάλειας και κερδοσκοπίας στον χώρο της πόλης. «Είμαστε μια ομάδα φοιτητών, πρεκάρων (επισφαλώς εργαζόμενων και στεγασμένων), και οικογένειες που διεκδικούμε το δικαίωμα στο εισόδημα και την κατοίκηση και τη δημόσια χρήση των χώρων της πόλης, ενάντια στη συνεχιζόμενη τσιμεντοποίηση για ιδιωτική χρήση» (BPM 25/09/2008). Η δράση της ακολουθεί τα πρότυπα των προηγούμενων οργανώσεων, με καταλήψεις σε κενά κτίρια, είτε σε δημόσια κτίρια που είναι προς ιδιωτικοποίηση,¹⁵⁷ είτε σε ιδιωτικά που εμπλέκονται σε διαδικασίες διαπλοκής και διευκόλυνσης των μεγάλων οικονομικών συμφερόντων της πόλης.¹⁵⁸ Σύμφωνα με

¹⁵⁵ «Πρόσφατα καταλάβαμε ένα κτίριο που ανήκει σε μια τράπεζα και που παραμένει κενό για χρόνια. Μετά για έναν μήνα κάναμε δράσεις στην πόλη με σκηνές, και μετά από κάποιους μήνες το ξανά-καταλάβαμε γιατί παρέμενε κενό. Απαιτούμε από το δημόσιο να αγοράζει αυτά τα κενά κτίρια και να τα μετατρέπει σε φτηνή ενοικιαζόμενη κοινωνική κατοικία. Λέμε ότι στην περίοδο της κρίσης, οι τράπεζες που είναι οι κύριοι υπαίτιοι της κρίσης, έχουν την υποχρέωση να μετατρέψουν τις κενές τους ιδιοκτησίες σε κατοικίες. Η κατοικία είναι βασικό δικαίωμα, και η κατάληψη αυτών των κτιρίων είναι ένας τρόπος να λάβουμε ένα έμμεσο βασικό εισόδημα. Ένα άλλο κτίριο ανήκει στο Υπουργείο Οικονομικών, ανακαλύψαμε πρόσφατα ότι έδωσαν πολλές τέτοιες δημόσιες ιδιοκτησίες και έκαναν ένα ταμείο (fund) ώστε να αναβαθμίσουν την αξία τους, δηλαδή για να κερδοσκοπήσουν με αυτά τα ακίνητα. Προσπαθούμε τώρα να καταλάβουμε ποια είναι η συμφωνία με το δημόσιο» (di Noto, συνέντευξη, 21/05/2010).

¹⁵⁶ Τα περισσότερα κείμενα που επέλεξα για την ανάλυση του λόγου και της νοηματικής πλαισίωσης του κινήματος κατοικίας στη Ρώμη είναι από αυτή την πρώτη περίοδο συγκρότησης της νέας οργάνωσης.

¹⁵⁷ Όπως η κατάληψη ενός γηροκομείου στην οδό Casal Boccone, σε μια περιφερειακή περιοχή της Ρώμης, που εκκενώθηκε για να παραχωρηθεί στην αναπτυξιακή εταιρία που έχει αναλάβει το πρόγραμμα ανάπτυξης της περιοχής

¹⁵⁸ Όπως η κατάληψη Metropoliz που έγινε σε μια πολύ μεγάλη έκταση μιας πρώην αλλαντοποιίας που ήταν σε διαδικασία αλλαγής χρήσης για να μπορέσει να οικοδομηθεί με νέες κατοικίες, επαγγελματικούς και εμπορικούς χώρους.

τους ίδιους η διαφοροποίησή τους έγκειται στη μεγαλύτερη συγκρουσιακότητα των δράσεων που δεν εφησυχάζει από την προνομιακή πρόσβαση στους θεσμούς και στην επιλογή τους να καταλάβουν και ιδιωτικά κτίρια και διαμερίσματα που παραμένουν κενά, με μεγαλύτερο ρίσκο βίαιης εκκένωσης. Παρόλα αυτά, εξακολουθούν να αποτελούν μέρος του κινήματος για την κατοικία, να συμμετέχουν με εκπροσώπους τους στις διαδικασίες διαπραγμάτευσης και διαβούλευσης με τις αρχές, είτε μαζί είτε σε αντιπαράθεση με την οργάνωση Action, να συνάπτουν συμμαχίες και να οργανώνουν κοινές δράσεις με τις άλλες οργανώσεις, ανάλογα με τη συγκυρία και το διακύβευμα.

Μετά το 2008, οι συμμαχίες γίνονται όλο και πιο πυκνές και συχνά οι οργανώσεις υπογράφουν ως 'Κινήματα αγώνα για την κατοικία' ή για την κατοίκηση (Movimenti di lotta per la casa ή per l'abitare), ενώ δημιουργούνται συμμαχίες και με το συνδικάτο βάσης (ASIA-usb) που επιλέγει να υιοθετήσει και πάλι πιο συγκρουσιακές μορφές δημόσιας διαμαρτυρίας, καθώς οι διαδικασίες ιδιωτικοποίησης της περιουσίας των δημόσιων φορέων γίνονται με όλο και πιο σκληρούς όρους για τους ενοίκους σε συνθήκες κρίσης και συνολικότερης φτώχυνσης του πληθυσμού. Παράλληλα, γίνονται προσπάθειες για συντονισμό των δράσεων για την κατοικία σε εθνικό επίπεδο καθώς εμφανίζονται και σε πολλές άλλες πόλεις της Ιταλίας μαζικές κινητοποιήσεις και νέες συλλογικότητες. Από το 2009 δημιουργείται η διαδικτυακή πλατφόρμα *abitare nella crisi* που αποτελεί την πλατφόρμα επικοινωνίας, αλληλοενημέρωσης και οργάνωσης κοινών δράσεων των κινήματων σε διάφορες πόλεις.

Το κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη, συντίθεται από έναν αστερισμό οργανώσεων που βρίσκεται διαρκώς σε μια δυναμική κατάσταση διάσπασης και συσπείρωσης. Οι οργανώσεις δραστηριοποιούνται σε μια σειρά από πεδία που δεν περιορίζονται στο ζήτημα της κατοικίας – καθώς θεωρούν ότι διαπλέκεται με ζητήματα εισοδήματος (ισότητας), δικαιοσύνης, ποιότητας ζωής, κοινωνικής πρόνοιας και υπηρεσιών και συμμετοχής στις δημοκρατικές διαδικασίες – και αναπτύσσουν μια μεγάλη ποικιλία από συμπληρωματικές δράσεις σε διάφορα επίπεδα, όπως συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, καταλήψεις δημόσιων χώρων με σκηνές (*tentopolis*), πορείες και συμβολικές καταλήψεις στο Καπιτώλιο, τα σχετιζόμενα Υπουργεία ή την περιφέρεια του Λάτσιο, συμμετοχή σε διαδικασίες διαβούλευσης (*tavole di confronto*), δημόσια κριτική των υπο διαμόρφωση νόμων και κατάθεση εναλλακτικών προτάσεων, εκδηλώσεις ενημέρωσης και συζήτησης, καμπάνιες ενάντια στις ιδιωτικοποιήσεις κ.α. Έτσι ενώ το κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη έχει προκύψει από σταδιακές διασπάσεις στη βάση διαφωνιών κυρίως για τη μορφή των δράσεων, τις στρατηγικές συμμαχίες στις εκλογικές διαδικασίες, αλλά και τη σχέση με την εξουσία, και οι διαφορετικές οργανώσεις του κινήματος επιλέγουν να κινηθούν σε διαφορετικές κατευθύνσεις παράγοντας μια σειρά από διαφοροποιημένα αποτελέσματα, εν τέλει λειτουργούν συμπληρωματικά και συνθέτουν αυτό που ονομάζεται 'κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη'.

«[...] Εμείς οι BPM δουλεύουμε πολύ μαζί τους, και τελευταία υπάρχει και μια στενή συνεργασία με την *Coordinamento*. Η Action επέλεξε να παίξει το παιχνίδι της πολιτικής εκπροσώπησης, έχουν έναν δημοτικό σύμβουλο στον Δήμο της Ρώμης, και έχει εγκαταλείψει τον αγώνα για την κατοικία, μια και θέλει να ακολουθήσει ένα μεγαλύτερο σχέδιο πολιτικής

εκπροσώπησης. Όμως το κίνημα της Ρώμης, είναι ένα κίνημα πολύ ενωτικό όσον αφορά στους αγώνες για την κατοικία. Λίγες μέρες πριν, καταλάβαμε ένα παλιό αμαξοστάσιο που ο Δήμος της Ρώμης πουλάει, και το καταλάβαμε όλοι μαζί λέγοντας ότι αυτή η περιουσία πρέπει να χρησιμοποιηθεί για σκοπούς κοινωνικούς, για το δημόσιο καλό. Και εκεί εγκαταστάθηκαν 20 οικογένειες Ρομά. Επομένως εξασφαλίσαμε άλλες 20 κατοικίες.[...]» (diVetta, συνέντευξη, 07/06/2011).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.1: Οι βασικές οργανώσεις του κινήματος κατοικίας στη Ρώμη		
α/α	Όνομα	Ημερομηνία
1	ASIA (πρώην Lista di Lotta) / πρόσφατα ASIA rdb/usb (συνδικάτα βάσης)	1988-...
2	Coordinamento cittadino di lotta per la Casa	1988-...
3	D.a.C. (Associazione Diritto Alla Casa)	1998-2002
4	ACTION Roma (agenzia comunitaria per i diritti)/ ActionA	2002-...
5	Blocchi Precari Metropolitan (BPM - διάσπαση της ACTION)	2007-...

Από τις παραπάνω οργανώσεις, η Coordinamento που έχει και τη μεγαλύτερη ιστορία, 'κρατάει τη σκυτάλη' για ένα μεγάλο διάστημα που το μεγαλύτερο μέρος της αριστεράς και των κοινωνικών κέντρων απαξιώνει και απορρίπτει τη δράση για την κατοικία ως κάτι μερικό, συμβιβαστικό και μη ανατρεπτικό. Στο διάστημα αυτό στρέφεται κυρίως στη συζήτηση για τις εναλλακτικές – τον νόμο της αυτοανάκτησης και τους συνεταιρισμούς κατοικίας – και το πως αυτές μπορούν να ενσωματωθούν σε θεσμικά εργαλεία. Σε μια περίοδο γενικότερης πολιτικής εγρήγορσης, δημιουργείται η οργάνωση Action, που διεκδικεί να θέσει νέους όρους στην πολιτική αντιπαράθεση με την εξουσία εκμεταλλεούμενη την ενισχυμένη κοινωνική δυναμική. Υπάρχουν οι συνθήκες να εισάγει πιο συγκρουσιακές πρακτικές, όπως είναι η κατάληψη ιδιωτικών κτιρίων, και να τοποθετηθεί πιο ενισχυμένα στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων εκλέγοντας έναν δημοτικό σύμβουλο. Επιδιώκει να διαφοροποιηθεί από τον «συνδικαλισμό της πρόνοιας» (sindicalismo assistenziale) εντάσσοντας την κατοικία σε ένα ευρύτερο πλέγμα δικαιωμάτων που διεκδικεί με επίκεντρο το τοπικό επίπεδο: τα δικαιώματα του πολίτη, τη συμμετοχή και την «δημοτική πρόνοια» με βάση τις ανάγκες. Τέλος, η οργάνωση BPM, προτάσσει το ζήτημα της επισφάλειας και ενώνει νέους, επισφαλώς εργαζόμενους και φοιτητές με το προηγούμενο κίνημα. Διαφοροποιείται από την προνομιακή και εξαρτημένη θέση σε σχέση με τις δημοτικές αρχές, και ανοίγει με νέα ένταση τη σύγκρουση με τους μεγάλους ιδιοκτήτες και τις καταλήψεις κτιρίων μεγάλων εταιριών που σταδιακά η Action έχει εγκαταλείψει.

5.2.3 Ρεπερτόριο δράσεων, κοινωνική σύνθεση, οργάνωση

«[...] Η πρακτική της κατάληψης για κατοίκηση, όσο ριζοσπαστική και παράνομη αν είναι, σηματοδοτεί το πέρασμα από την «διεκδίκηση» στην «έμπρακτη υλοποίηση» του βασικού δικαιώματος στην κατοικία. Η μετάβαση από τη διεκδίκηση στη δράση είναι ένα πείραμα

άμεσης δημοκρατίας όπου βλέπουμε τη συμμετοχή πολιτών σε ζητήματα που τους αφορούν, όπως η μεταμόρφωση της πόλης, των χώρων της και των μηχανισμών κοινωνικής αναπαραγωγής. Από το 2001 μέχρι το 2008 έχουν “ελευθερωθεί” 40 κτίρια τα οποία στεγάζουν 2500 οικογένειες. Το νούμερο αυτό γίνεται ακόμη πιο εντυπωσιακό αν αντιπαρατεθεί με τις κοινωνικές κατοικίες που αποδόθηκαν την ίδια περίοδο από την κοινότητα της Ρώμης: περίπου 1700 κατοικίες από το 2000. [...]» (Sebastianelli 2009:21).

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες στο κίνημα, σήμερα υπάρχουν διαφορές με παλιότερες φάσεις, όσον αφορά στα υποκείμενα του αγώνα, τις μορφές οργάνωσης και δράσης, καθώς και τα ίδια τα κτίρια που καταλαμβάνονται. Ενώ παλιότερα οι καταλήψεις γίνονταν σε δημόσια κτίρια, σήμερα καταλαμβάνονται κυρίως ιδιωτικά κτίρια που έχουν παραμείνει κενά για πολλά χρόνια εν αναμονή αξιοποίησης. Αυτό είναι μια σημαντική διαφορά γιατί, εκτός από το να παρέχουν στέγη σε αυτούς που δεν έχουν, οι καταλήψεις αυτές έχουν μια συμβολική διάσταση που επερωτά το ζήτημα της ιδιοκτησίας. Δεύτερον, αντίθετα με το παρελθόν που οι καταλήψεις ακολουθούσαν την επέκταση της πόλης στις περιφέρειες όπου κατασκευάζονταν οι καινούργιες κοινωνικές κατοικίες, σήμερα η κεντρική χωροθέτηση των καταλήψεων, εντός του περιφερειακού δακτυλίου, αποκαλύπτει και τη δυνατότητα επίλυσης του στεγαστικού προβλήματος εντός της ήδη διαμορφωμένης πόλης. Τρίτον σε σχέση με την εσωτερική διάρθρωση και οργάνωση των καταλήψεων, ενώ παλιότερα τη διαχείριση των καταλήψεων την είχαν οι πολιτικές επιτροπές που συμμετείχαν στην κατάληψη, σήμερα η κάθε κατάληψη έχει ένα μοντέλο αυτό-διαχείρισης με μια εβδομαδιαία συνέλευση, όπου διανέμονται και μοιράζονται οι ρόλοι. Αυτές οι διαδικασίες συμβάλουν στη συγκρότηση μιας κοινότητας. Τέλος, σημαντική διαφορά είναι αλλαγή στην κοινωνική σύνθεση των καταληψιών. Σήμερα πάνω από το 50%, πολλές φορές το 70%, των συμμετεχόντων είναι μετανάστες.

«[...] Η στρατηγική της Action είναι να καταστήσει ορατό ότι ακόμη και στο κέντρο της Ρώμης, πολλοί από τους δημόσιους φορείς διατηρούν κενά κτίρια κατοικιών που είναι στην ιδιοκτησία τους. Σε αυτά τα κτίρια κάνουν καταλήψεις. Μια άλλη στρατηγική είναι να κάνουν συμφωνίες με τους ιδιοκτήτες που θέλουν να αλλάξουν χρήση στα κτίρια τους, για παράδειγμα από επαγγελματικό χώρο σε κατοικία. Συμφωνούν στο να παραμείνουν οι οικογένειες για 5 χρόνια έως ότου ο ιδιοκτήτης πάρει την άδεια για τη νέα χρήση, και στη συνέχεια φεύγουν. Είναι πολύ πραγματιστές. [...]» (Macci, συνέντευξη, 21/06/2010).

Η ιδιοκτησία και το ζήτημα της νομιμότητας

«Noi gli stabili li liberiamo – Gli occupanti abusivi siete voi» [Εμείς τα κτίρια τα απελευθερώνουμε-εσείς είσατε οι παράνομοι καταληψίες]

«[...] Η πρακτική της κατάληψης ιδιωτικών κτιρίων ενταγμένων στον μηχανισμό της κτηματομεσιτικής εκμετάλλευσης, αποκαλύπτει τις δυνάμεις που οργανώνουν σήμερα την πόλη. Πρόκειται για μια παράνομη πράξη, ή αλλιώς μια «άτυπη» δραστηριότητα. Στο Ιταλικό δικαϊκό και κανονιστικό πλαίσιο ξέρουμε πόσο σημαντική είναι η προστασία της ιδιωτικής περιουσίας. Συνέπεια αυτής της νομικής προσέγγισης είναι ότι στην Ιταλία, αντίθετα από ότι

συμβαίνει σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, δεν υπάρχει περιορισμός ή τιμωρία για ιδιοκτήτες που κρατάνε κλειστές τις ιδιοκτησίες τους για πολύ καιρό, αποκλείοντας έτσι τη δυνατότητα χρήσης τους. (Ιδιαίτερα στη Ρώμη το ποσοστό των κλειστών κατοικιών φτάνει το 13% επί του συνόλου). Παρόλο που το Σύνταγμα λέει ότι η απόλαυση της ιδιοκτησίας δεν πρέπει να γίνεται εις βάρος του κοινωνικού συνόλου. Το ίδιο ισχύει και για την επιχειρηματικότητα και οποιαδήποτε άλλη οικονομική δραστηριότητα. [...]Επομένως αυτές οι δράσεις μπορεί να τοποθετούνται εκτός του γράμματος του νόμου, αλλά γίνονται στο όνομα ενός δικαιώματος που προβλέπεται από το σύνταγμα αλλά δεν προστατεύεται εξίσου: το δικαίωμα στην κατοικία, και κατ' επέκταση το δικαίωμα στην πόλη το οποίο σήμερα σημαίνει να μην εξορίζεται κανείς από τα φυσικά όρια της πόλης, και να μην αποκλείεται από αυτά που προσφέρει για την κάλυψη των αναγκών μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης.[...]» (Sebastianelli 2009:19)

Η πρακτική της κατάληψης στη Ρώμη αποτελεί αυτό που ο Tilly ονομάζει ιστορικά και πολιτισμικά διαμορφωμένα ρεπερτόρια δράσης. Το κίνημα για την κατοικία δεν χρειάστηκε να κάνει κάποια μεγάλη υπέρβαση για την εδραίωση της κατάληψης κενών κτιρίων ως 'νομιμοποιημένης πρακτικής' καθώς αυτή είναι 'εγγεγραμμένη στο DNA της πόλης' (όπως αναφέρεται σε κείμενο της οργάνωσης Coordinamento 2010). Ίσως η υπέρβαση να έγινε όσον αφορά στην κατάληψη ιδιωτικών κτιρίων κάτι που είχε υποστεί αρκετά μεγάλη καταστολή τα προηγούμενα χρόνια. Η επιδείνωση των συνθηκών για όλο και μεγαλύτερες ομάδες του πληθυσμού, που επέφερε η αύξηση των τιμών, η διαδικασία ιδιωτικοποίησης της δημόσιας κατοικίας και η συγκέντρωση μεταναστών στα αστικά κέντρα κατά κάποιο τρόπο 'επέβαλαν' εκ των πραγμάτων τις αθόρυβες ή κινηματικές καταλήψεις για την επίλυση άμεσων στεγαστικών αναγκών.

Αυτό από την άλλη δεν σημαίνει ότι οι καταλήψεις δεν είναι αναγκασμένες να υποστηρίξουν τη δράση τους μέσα από τα κείμενά τους. Έτσι στο πεδίο του δημόσιου διαλόγου και της πλαισίωσης/υποστήριξης των δράσεων η επίκληση της κοινωνικής νομιμοποίησης των καταλήψεων, έναντι της θεσμοθετημένης νομιμότητας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας είναι κεντρικό θέμα. Αντίστοιχα, η υπεροχή του 'δικαιώματος στην κατοικία και την κατοίκηση' προβάλλεται και σε αντιπαράθεση με την αρθρογραφία στις εφημερίδες που πρόσκεινται σε μεγάλα συμφέροντα και κατασκευαστές που αναφέρονται στις καταλήψεις με όρους όπως 'καταχρηστικές ή παράνομες καταλήψεις' ή καταγγέλλουν την ολιγωρία των αρχών που επιτρέπουν την παράταση του 'σκανδάλου' και την 'ατιμωρησία' των ακτιβιστών.

«E ora di ripristinare la legalita!» [Είναι ώρα να αποκαταστήσουμε τη νομιμότητα!]

«[...] Ποιος αποφασίζει ότι υπάρχουσες κατοικίες θα παραμένουν κενές; ποιος αποφασίζει ότι είναι δίκαιο να εγκαταλείπεται για χρόνια ένα τέτοιο ακίνητο (το υπό κατάληψη), να το αφήνει να καταστρέφεται με τον χρόνο, αντί να διατίθεται προς χρήση; Εάν αυτές οι αποφάσεις δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες των ανθρώπων τότε δεν είναι δίκαιες. Γι'

αυτό νομιμοποιούμαστε να μην υπακούσουμε σε άδικους νόμους στο όνομα ενός δικαιώματος που είναι πάνω από όλα: αυτό για αξιοπρεπή ύπαρξη.[...]]» (Action, 25/07/2003)

«[...] Καταλήψεις δεν είναι όσοι χρησιμοποιούν τα κτίρια για να καλύψουν άμεσες στεγαστικές τους ανάγκες, αλλά οι κερδοσκόποι και εκμεταλλευτές του χώρου της πόλης. Οι καταλήψεις είναι πράξεις αποκατάστασης της συνταγματικά κατοχυρωμένης νομιμότητας. [...]» (Action, 19/02/2004)

Πίνακας 5.2:

Τύπος κατειλημμένων κτιρίων, πιθανές εκβάσεις και στόχοι των καταλήψεων στη Ρώμη

Τυπολογία κατειλημμένων κτιρίων	<ul style="list-style-type: none">- Δημόσια κτίρια (σχολεία, νοσοκομεία, κλινικές, στρατιωτικά κτίρια)- Συγκροτήματα ή διαμερίσματα κοινωνικών κατοικιών που δεν έχουν ακόμη αποδοθεί στους δικαιούχους- Πολυκατοικίες σε πρόσφατες αναπτύξεις κυρίως στην περιφέρεια της πόλης- Κενά κτίρια γραφείων ιδιοκτησίας μεγάλων εταιριών ή τραπεζών στο κέντρο της πόλης ή σε κεντρικές γειτονιές- Παλιά βιομηχανικά και στρατιωτικά κτίρια
Πιθανές εκβάσεις	<ul style="list-style-type: none">- Βίαιη εκκένωση (αυτό συνήθως συμβαίνει τις πρώτες μέρες)- Προσωρινή παραμονή σε συμφωνία με τον ιδιώτη ή τον δημόσιο φορέα ιδιοκτησίας- Νομιμοποίηση και ατομικές συμβάσεις εκμίσθωσης σε περιπτώσεις κοινωνικής κατοικίας όταν οι καταλήψεις έχουν τα τυπικά προσόντα να ενταχθούν στις λίστες των δικαιούχων δημόσιας κατοικίας ή στεγαστικής συνδρομής.- Μεταβίβαση σε συνεταιρισμό κατοικίας (υπάρχουν 11 περιπτώσεις στη Ρώμη, κυρίως σε παλιά σχολεία)
Στρατηγικοί στόχοι	<ul style="list-style-type: none">- Ανάδειξη των κερδοσκοπικών μηχανισμών εκμετάλλευσης της πόλης και των υπόγειων συμφωνιών μεταξύ των ελίτ και του κράτους- Άμεση κάλυψη στεγαστικών αναγκών και πιθανά εξασφάλιση μόνιμων λύσεων για κάποιες από τις οικογένειες που συμμετέχουν στις καταλήψεις.- Πίεση προς τους δημόσιους φορείς για διεκδίκηση μόνιμων στεγαστικών λύσεων, αλλά και για συνολική αλλαγή του μοντέλου ανάπτυξης της πόλης και της παραγωγής και πρόσβασης στην κατοικία που αναπαράγει τη στεγαστική επισφάλεια και προκαλεί τη στεγαστική κρίση.- Υλοποίηση στο σήμερα εγχειρημάτων αυτοοργάνωσης και πειραματισμού για εναλλακτικούς τρόπους συλλογικής διαβίωσης

Κοινωνική σύνθεση κινήματος

Συνολικά η κοινωνική σύνθεση των συμμετεχόντων στις καταλήψεις σήμερα είναι αρκετά διαφοροποιημένη. Σε αυτές συμμετέχουν ακτιβιστές, τα μέλη δηλαδή των κοινωνικών κέντρων, των πολιτικών οργανώσεων, των κοινωνικών κινήματων που έχουν μια μακριά πορεία στους αγώνες (πολλοί από αυτούς είναι ιστορικές φιγούρες του αγώνα για την κατοικία), φοιτητές από τα

πανεπιστήμια της Ρώμης, δικαιούχοι δημόσιας κατοικίας σε αναμονή, οικογένειες και άτομα που έχουν βρεθεί στον δρόμο λόγω έξωσης ή λόγω αδυναμίας αγοράς του ιδιωτικοποιούμενου διαμερισμάτος τους, ή χωρίς εισόδημα, Ρομά και μετανάστες, κυρίως από την Αφρική (Μαγκρέμπ, Ερυθραία), τη Λατινική Αμερική και την Ανατολική Ευρώπη. Σήμερα στη Ρώμη υπάρχουν τέσσερις μεγάλες καταλήψεις οργανωμένων μεταναστευτικών ομάδων και δύο μεγάλοι καταυλισμοί προσφύγων.¹⁵⁹ Όμως οι πρώτες καταλήψεις του κινήματος με μεγάλη συμμετοχή μεταναστών ξεκίνησαν από τα μέσα της δεκαετίας του '90. Αυτό σηματοδοτεί για το κίνημα «τη γέννηση ενός μοναδικού κοινωνικού εργαστηρίου διαπολιτισμικής συνύπαρξης, σε μια χώρα όπου το δικαίωμα στην κατοικία για τους μετανάστες κατοίκους δεν υπάρχει. Αυτή η εμπειρία, από τη μία σπάει τον μηχανισμό που ήθελε μέχρι τότε ο αγώνας για την κατοικία να γίνεται χωριστά για τους μετανάστες και τους Ιταλούς, ενώ από την άλλη προβλέπει τους πραγματικούς μετασχηματισμούς που συμβαίνουν τα επόμενα χρόνια στην πόλη της Ρώμης» (Coordinamento 2010).

«Στη δική μου κατάληψη είμαστε 9 οικογένειες, έχουμε 2 πολιτικούς πρόσφυγες, μια γυναίκα με ένα παιδί από τη Νότια Αμερική, μια γυναίκα ηλικιωμένη Ιταλίδα μόνη της (έχει δυο γιους που ζουν στα δικά τους σπίτια στη Ρώμη), υπάρχει μια τριμελής οικογένεια Ιταλών (το παιδί γεννήθηκε στην κατάληψη – οι γονείς του είναι ακτιβιστές του κινήματος, μηχανικοί που από την αρχή συμμετείχαν στο κίνημα). Η συμμετοχή λαϊκών οικογενειών σε ένα τέτοιο πολιτικοποιημένο κίνημα είναι πιο δύσκολη. Υπάρχει μια επαφή, αλλά είναι δύσκολο να γίνει πιο μαζική. Οι περισσότεροι από αυτούς έχουν χαρτιά παραμονής, είτε ως πρόσφυγες, είτε με άδεια εργασίας, πολύ λίγοι είναι χωρίς χαρτιά. Άλλοι έρχονται μέσω των εθνικών κοινοτήτων και άλλοι μέσω δικτύων ή γνωστών που ξέρουν αυτή την οργάνωση ή είναι ήδη σε καταλήψεις. Όπως η περίπτωση της Πορτορικανής που μένει εδώ που έχει μια αδερφή που μένει σε μια άλλη κατάληψη και μέσω αυτής έμαθε για την «Action» (Sebastianelli, συνέντευξη, 16/06/2012).

Μετά το 2007 υπήρξαν αλλαγές και στην κοινωνική σύνθεση των Ιταλών που συμμετέχουν στις καταλήψεις. Ενώ παλιότερα, πέρα από τα πολιτικοποιημένα μέλη, συμμετείχαν μόνο οι πολύ αποκλεισμένοι (άνεργοι και άστεγοι), άνθρωποι με μεγάλες δυσκολίες, μετά το 2007 άρχισαν να συμμετέχουν οικογένειες και άτομα που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στο κόστος των ενοικίων. Σήμερα οι Ιταλοί που μένουν σε καταλήψεις είναι νέοι που φεύγουν από την οικογένεια τους, διαζευγμένοι (κυρίως άντρες) και αρκετοί ηλικιωμένοι που είναι μόνοι τους.

«[...] Σήμερα υπάρχουν άνθρωποι που δεν θα το φανταζόσουν παλιότερα. Νέα ζευγάρια με παιδιά που μπορεί να δουλεύει ο ένας από τους δύο, και πριν από την κατάληψη ζούσαν στους γονείς τους. Έναν μήνα στον έναν και έναν μήνα στον άλλο. Από αυτούς πολλοί έχουν σταθερή εργασία αλλά δεν γίνεται να ζήσεις με 1000 ή 1200 ευρώ τον μήνα. Για να νοικιάσεις

¹⁵⁹ Ένας προσφυγικός καταυλισμός που μένουν περίπου 250 άτομα, ένα επτάωρο κτίριο όπου μένουν περίπου 2000 άτομα, ένα εξαώροφο κτίριο με 700 άτομα, και ένα πρώην κτίριο πρεσβείας που μένουν 400 άτομα. Σε όλα, το μεγαλύτερο ποσοστό είναι Ερυθραίοι και Αιθίοπες (Caritas 2014, Agostini 2011). Το 2005 η Caritas κατέγραψε 25 κέντρα υποδοχής προσφύγων και αιτούντων άσυλο που στεγάζουν 600 άτομα για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα. Όμως ο αριθμός των προσφύγων στην πόλη είναι πάνω από 7.000 και μένουν στον δρόμο, σε ερειπωμένα κτίρια, σε άτυπες λύσεις εντός της αγοράς ή σε καταλήψεις.

ένα σπίτι κοστίζει σε περιφερειακές περιοχές από 800 έως 1000 ευρώ. Δηλαδή αυτό σημαίνει ότι πρέπει να βάλουν όλο τον μισθό στο ενοίκιο. Και έπειτα υπάρχουν οι λογαριασμοί, τα παιδιά πρέπει να πάνε σχολείο, το κόστος της ζωής έχει ανέβει συνολικά. Και αυτή η αλλαγή είναι η πιο σημαντική. Και έτσι τα τελευταία χρόνια, λόγω της απελευθέρωσης της αγοράς ενοικίων και της κρίσης βεβαίως, υπάρχουν όλο και περισσότεροι που καταφεύγουν στις καταλήψεις στέγης” (di Noto, συνέντευξη, 21/05/2010).

Οργάνωση και διαδικασίες λήψης αποφάσεων

Οι καταλήψεις παρόλο που ως πρακτικές αυτενέργειας των κατοίκων και δείγμα της δυναμικότητας του κινήματος θεωρούνται συχνά ‘αυθόρμητες’, στην πραγματικότητα είναι πολύ συγκρουσιακές δράσεις που απαιτούν οργάνωση, προετοιμασία, και έναν μεγάλο βαθμό πειθαρχίας και συντονισμού. Αυτό, στον βαθμό που απαιτεί την εμπειρία και την ‘τεχνογνωσία’ των παλιότερων ακτιβιστών, δημιουργεί ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των μελών των οργανώσεων και των συμμετεχόντων. Σχέσεις που επαναπροσδιορίζονται με την καθημερινή συμβίωση και την καθιέρωση διαδικασιών οργάνωσης της καθημερινότητας στην κατάληψη. Έτσι η προετοιμασία και οργάνωση των καταλήψεων περιλαμβάνει μια *ρουτίνα*, με όχι τόσο προκαθορισμένη έκβαση, ή με παραλλαγές.

Οι καταλήψεις προετοιμάζονται μέσα από τις υπάρχουσες δομές των κινημάτων. Η πρώτη επαφή των ατόμων και οικογενειών που ενδιαφέρονται να συμμετέχουν γίνεται στα γραφεία ενημέρωσης (sportelli) στις καταλήψεις και τα κοινωνικά κέντρα, αλλά η διάδοση της πληροφορίας γίνεται σε μεγάλο βαθμό μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα. Μόλις συγκεντρωθεί η κρίσιμη μάζα συμμετεχόντων, οι ενδιαφερόμενοι παρακολουθούν συναντήσεις προετοιμασίας οι οποίες μπορεί να διαρκέσουν αρκετό καιρό. Αυτές οι συναντήσεις έχουν σαν στόχο να διαμορφωθεί μια δυναμική ομάδα, να γίνουν κατανοητά τα ρίσκα και οι πιθανές εκβάσεις της κατάληψης, και να αποφασιστεί μια στρατηγική.

Μόλις γίνει η κατάληψη λειτουργούν συνελεύσεις, αρχικά σε καθημερινή βάση ώστε να αντιμετωπιστούν τα άμεσα ζητήματα εγκατάστασης των οικογενειών, στις οποίες συμμετέχει ένα μέλος από κάθε οικογένεια. Ταυτόχρονα οργανώνονται κινητοποιήσεις αλληλεγγύης και αποφασίζεται η στρατηγική παραμονής στο κτίριο. Μόλις απομακρυνθεί ο κίνδυνος βίαιης εκκένωσης και αποκατασταθεί ένας ελάχιστος βαθμός κανονικότητας – αυτό μπορεί να απαιτήσει περισσότερες από μια απόπειρες κατάληψης ενός κτιρίου ή να χρειαστεί να αλλάξουν κτίριο – οι συνελεύσεις γίνονται σε εβδομαδιαία βάση (όπου παίρνονται οι αποφάσεις για ζητήματα καθημερινότητας, λύνονται οι διαφορές κλπ). Το εβδομαδιαίο συντονιστικό συμβούλιο όλων των καταλήψεων που συντονίζει η Action (με περίπου 25 μέλη) παίρνει αποφάσεις σε επίπεδο πόλης. Είναι αυτοί που επεξεργάζονται την πολιτική και τη στρατηγική της οργάνωσης: ποιές πρωτοβουλίες και δράσεις να γίνουν για να προχωρήσει ο αγώνας για την αναγνώριση του δικαιώματος στην κατοικία, οι παρεμβάσεις στο δημοτικό συμβούλιο, ή ζητήματα που η τοπική συνέλευση δεν κατάφερε να επιλύσει εσωτερικά.

«[...]Οι πιο ενεργοί, είναι πάνω από 100. Και η οργάνωση γίνεται με συστηματικές συναντήσεις, εξαρτάται από τη συγκυρία. Υπάρχουν περίοδοι που είμαστε συνέχεια σε συνάντηση. Συνήθως μια φορά την εβδομάδα κάνουμε μια συζήτηση για την κατάσταση της κατοικίας στην πόλη. Εκεί αποφασίζουμε τι δημόσιες εκδηλώσεις θα έχουμε. Συνήθως οι συναντήσεις είναι εσωτερικές του κινήματος για να αποφασίσουμε τις δράσεις, για επόμενες καταλήψεις κα. Στις καταλήψεις, είμαστε περισσότεροι γιατί είναι και οι άνθρωποι που θα κάνουν την κατάληψη, και άλλοι που έρχονται να συμπαρασταθούν άρα μπορεί να είμαστε 200 ή 300 άτομα. Εξαρτάται από την περίπτωση.[...]» (diNoto, συνέντευξη, 21/05/2010)

Παροχή υπηρεσιών στην τοπική κοινωνία, σημεία πληροφόρησης και τεκμηρίωση

Η ανάδειξη και δημοσιοποίηση του αγώνα είναι σταθερή επιδίωξη των ακτιβιστών του κινήματος. Οι καταλήψεις οργανώνονται μεν με μια σχετική μυστικότητα αλλά στη συνέχεια αποτελούν σημεία προβολής του αγώνα. Υπάρχουν αφίσες και πανό μπροστά σε κάθε κτίριο που καταλαμβάνεται που εξηγούν τον λόγο για τον οποίο γίνονται οι καταλήψεις, που μιλούν για τις οικογένειες και τους ανθρώπους που ζουν σε αυτές. Επιπλέον είναι μέρος της στρατηγικής του κινήματος σε κάθε νέα κατάληψη να λειτουργεί σημείο ενημέρωσης και παροχής υπηρεσιών για τη γειτονιά. Αντίστοιχα με τα κοινωνικά κέντρα οι καταλήψεις στέγης είναι και ένα μέσο άσκησης μιας εναλλακτικής κοινωνικής πολιτικής που παρέχεται από “τα κάτω”, όπως η διάθεση χώρων για πολιτιστικές εκδηλώσεις ή για καλλιτεχνικές ομάδες, βιβλιοθήκη, φεμινιστικός χώρος, περιβαλλοντική ενημέρωση κα. Έτσι οι κοινότητες των καταληψιών έρχονται σε επαφή με τους ανθρώπους της γειτονιάς και στο πεδίο της καθημερινότητας, πέρα από τις πολιτικές δράσεις διαμαρτυρίας.

«[...]Παλιότερα ήταν σημαντικό να γίνονται πολλές καταλήψεις, εμείς θέλουμε να συνδεθούμε με μια διαδρομή, που αποκτά τη νομιμοποίησή της στο πλαίσιο των κοινών στόχων και του τρόπου που γίνονται οι διαδικασίες, άτομα ενημερωμένα, με εμπιστοσύνη, διατεθειμένα να συνδεθούν με το δίκτυο των οργανώσεων Action.[...]» (Franchetto 2005: 18)

Τα σημεία πληροφόρησης θεωρούνται πολύ σημαντική κατάκτηση και κύριος στόχος τους είναι να παρέχει συμβουλές και βοήθεια σε όποιον έχει στεγαστικά προβλήματα, σε σχέση με τα δικαιώματα, τις δυνατότητες και τις επιλογές που έχει. Πλέον πολλά από τα γραφεία πληροφόρησης λειτουργούν με τη στήριξη των δήμων της Ρώμης και στεγάζονται μέσα στα δημοτικά κτίρια. Αυτός θεωρείται από την οργάνωση Action ένας τρόπος μεταβίβασης υλικών πόρων (υπό μορφή μισθών, ρεύματος προς τις καταλήψεις κα) προς το κίνημα. Καθώς η κατάληψη στέγης είναι και αυτή μια από τις επιλογές, συμβαίνει συχνά άνθρωποι που απευθύνονται στα δημοτικά γραφεία πληροφόρησης να παραπέμπονται σε συναντήσεις που προετοιμάζουν επόμενες καταλήψεις. Οι προνομιακές μεταβιβάσεις πόρων που έχει κατοχυρώσει η Action για την οργάνωση και τα μέλη της, αποτελούν κομβικό σημείο αντιπαραθέσεις των κινήματων καθώς θεωρούνται εξαγορά και ενσωμάτωση των ακτιβιστών εις βάρος των αιτημάτων και της συγκρουσιακότητας του κινήματος.

Τέλος, πέρα από μια συστηματική δουλειά καταγραφής των στεγαστικών προβλημάτων, οι οργανώσεις κάνουν και μια σημαντική δουλειά εντοπισμού και χαρτογράφησης των κενών

ακινήτων, εντοπίζοντας αυτά που θα μπορούσαν να καταληφθούν. Για κάθε ακίνητο που στοχεύουν κάνουν μια ενδελεχή έρευνα για το ιδιοκτησιακό του καθεστώς,¹⁶⁰ τους σχεδιασμούς που είναι σε εξέλιξη, με στόχο να ξεσκεπάσουν τις υπόγειες (ή και φανερές) συμφωνίες μεταξύ πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων και να κατανοήσουν τους κερδοσκοπικούς μηχανισμούς που συμβάλλουν στη στεγαστική κρίση.

Συσπείρωση ενάντια στις εξώσεις – διεύρυνση των συμμαχιών

Πέρα από τη δουλειά που γίνεται στα κατελημμένα κτίρια, οι οργανώσεις του κινήματος επιδιώκουν να διευρύνουν τα πεδία παρέμβασής τους και να αναπτύξουν συμμαχίες με άλλα τμήματα του πληθυσμού που πλήττονται με διαφορετικό τρόπο. Στόχος να κινητοποιήσουν κόσμο ενάντια στο πρόβλημα της κατοικίας και ενάντια στους διαφορετικούς συντελεστές που συμβάλουν στις όλο και πιο δύσκολες συνθήκες πρόσβασης στην κατοικία, όπως οι τράπεζες και οι ασφαλιστικές εταιρίες. Σε αυτή την προοπτική προσπαθούν να φτιάξουν μια ευρεία συμμαχία ενάντια στις εξώσεις, τόσο από τις ιδιωτικοποιούμενες κατοικίες των δημόσιων φορέων όσο και από τον ιδιωτικό τομέα. Το ζήτημα των εξώσεων είναι εδώ και δυο δεκαετίες ένα από τα πιο σοβαρά κοινωνικά ζητήματα καθώς κάθε χρόνο γίνονται χιλιάδες εξώσεις. Παρόλο που εφαρμόζεται το μέτρο της αναστολής των εξώσεων (λόγω λήξης συμβολαίου) για τις πιο ευάλωτες ομάδες (ηλικιωμένοι, ΑΜΕΑ οικογένειες με παιδιά) αυτό ισχύει μόνο στον βαθμό που συνεχίζουν να πληρώνουν το ενοίκιο κανονικά.

«[...]Προσπαθούμε να πούμε ότι πρέπει να σταματήσουν οι εξώσεις, ζητάμε για ένα γενικευμένο μπλόκο ενάντια στις εξώσεις. Το ζήτημα είναι ότι το 90% των εξώσεων σήμερα στην Ιταλία είναι λόγω αδυναμίας πληρωμής του ενοικίου και οι ιδιοκτήτες λένε πρέπει να φύγετε. Έτσι ακόμη και άνθρωποι που έχουν προβλήματα βρίσκονται στον δρόμο. Αλλά οι άνθρωποι δεν πληρώνουν γιατί δεν μπορούν να πληρώσουν. Την πρώτη φορά που έρχεται το ένταλμα μπορεί να είμαστε 5-6 άτομα, αλλά αν ξέρουμε ότι έρχεται η αστυνομία, πηγαίνουμε 40 άτομα για να υποστηρίξουμε την υπό έξωση οικογένεια. Επιπλέον επιδιώκουμε ευρύτερες συμμαχίες με τη μεσαία τάξη. Το ονομάζουμε Percorso Inquilini Resistenti, είναι ένα σύνθημα για να φέρουμε μαζί αυτούς που συνεχίζουν να πληρώνουν το ενοίκιο τους, σε κατοικίες δημόσιων φορέων που ιδιωτικοποιούν την περιουσία τους, και κινδυνεύουν να βρεθούν χωρίς σπίτι. Αυτοί οι άνθρωποι πρέπει να συνεχίσουν να υπερασπίζονται τις κατοικίες τους. Δεν μπορούν να αγοράσουν τις κατοικίες στις τιμές της αγοράς, δεν μπορούν να φύγουν γιατί αυτό σημαίνει ότι θα έπρεπε να φύγουν εκτός Ρώμης για να βρουν κατοικία στα ίδια λεφτά. [...]» (diNoto, συνέντευξη, 22/06/2010)

Συμμετοχή στις τοπικές εκλογές και διαπραγμάτευση με τις αρχές

Όπως αναφέραμε παραπάνω, η στροφή στη διοίκηση της Ρώμης το 2001 σηματοδοτεί για το κίνημα κατοικίας μια νέα περίοδο προσέγγισης των θεσμών και ανάπτυξης ενός λόγου πιο μεταρρυθμιστικού. Με δεδομένη την ενισχυμένη κοινωνική δυναμική και στήριξη, το κίνημα

¹⁶⁰ Υπάρχει μεγάλη δυσκολία εντοπισμού και καταγραφής της δημόσιας ακίνητης περιουσίας λόγω της αδιαφανούς διαχείρισης και της διαπλοκής της τοπικής αυτοδιοίκησης με διάφορα συμφέροντα.

συμμετέχει στις εκλογές στη λίστα της Rifondazione Comunista που στηρίζει την υποψηφιότητα του Βελτρόνι, και εκλέγει έναν δημοτικό σύμβουλο. «Εκείνη την περίοδο μπορούσε να είναι ανεξάρτητος γιατί το κίνημα ήταν πολύ ισχυρό, και μπορούσε να κρατήσει την αυτονομία του, και είχε την εξουσία να επιβάλλει τις απόψεις του κινήματος» (diNoto, συνέντευξη, 21/05/2010). Το 2006 το κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη συμμετέχει στις εκλογές με το ανεξάρτητο ψηφοδέλτιο Arcobaleno (ουράνιο τόξο) που πήρε χαμηλά ποσοστά και δεν κατάφερε να εκλέξει εκπρόσωπο. Ενώ το 2008, χρονιά που εκλέγεται ο δεξιός Αλεμάνο, εκλέγει και πάλι έναν δημοτικό σύμβουλο.

«[...]Αυτό το ευρύ και διαφοροποιημένο κίνημα συζητάει με το Υπουργείο Οικονομικών που είναι υπεύθυνο για την πώληση των διαμερισμάτων που ανήκουν στους Δημόσιους Ασφαλιστικούς Φορείς, έχει δημιουργήσει συμβουλευτικές επιτροπές με τη Δημοτική αυτοδιοίκηση και τα διαμερίσματα, πραγματοποιεί συναντήσεις με τον Πρόεδρο της Ένωσης των Κατασκευαστών της Ρώμης για να συζητήσει τις κοινωνικές προτεραιότητες του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Ρώμης, πραγματοποιεί συμφωνίες με τους ιδιοκτήτες ακινήτων για την επισκευή και αναδιαμόρφωση των εγκαταλειμμένων κτιρίων για στεγαστικούς και κοινωνικούς σκοπούς, και πολλά περισσότερα.[...]» (Action, 12/2003)

Η συμμετοχή στα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης και σε συμμετοχικές διαδικασίες είναι μια συνειδητή στρατηγική επιλογή του κινήματος που στόχο έχει από τη μια να επιβάλει την παρουσία και συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και από την άλλη να έχει προνομακή πληροφόρηση για την αποκάλυψη των μηχανισμών διαπλοκής και των συγκρούσεων που ενσωματώνουν αυτές οι διαδικασίες.

«[...] Δεν έχουμε αυταπάτες για τη συμμετοχή μας στον Δήμο. Όμως η εμπειρία στο δημοτικό συμβούλιο έχει υπάρξει πολύ βοηθητική για το κίνημα. Καταρχήν αποκτάς ορατότητα, αλλά ταυτόχρονα ξέρεις τα πράγματα από μέσα και σίγουρα είσαι σε καλύτερη θέση να σταματάς τις εξώσεις και να διαπραγματεύεσαι.[...]» (Alzetta, συνέντευξη, 22/02/2012)

«[...] Εμείς χρησιμοποιούμε τα γραφεία ενημέρωσης (sportelli) σαν τον τρόπο οργάνωσης και αγώνα. Ενώ η Action έχει επίσημα σημεία ενημέρωσης σε συνεργασία με τον δήμο, άρα υποκαθιστούν στην ουσία τις υπηρεσίες του δήμου. Μιλάνε για κοινωνικό κράτος πρόνοιας, και θέλουν να είναι μέρος της διαχείρισης αυτού του κοινωνικού κράτους. Αλλά το πρόβλημα είναι ότι όταν έχεις τις λειτουργίες σου τόσο κοντά με τον δήμο, όταν παίρνεις λεφτά, δημιουργείται μια εξάρτηση και σταματάς να αγωνίζεσαι και να πιέζεις. Δεν είμαστε κατά του κράτους πρόνοιας, αλλά το κράτος πρόνοιας όλο και περιορίζεται [...] Πιστεύουν ότι μπορούν να κάνουν αυτοδιαχείριση μέσα από τους θεσμούς και έχοντας αυτή τη λειτουργία της υπηρεσίας προς τους πολίτες. [...]Αυτή η επιλογή της Action μας δημιουργεί και πάρα πολλά προβλήματα τόσο με τους θεσμούς όσο όμως και με ζητήματα καταστολής, γιατί οι αρχές λένε γιατί συνεχίζεται να κάνετε καταλήψεις αφού υπάρχει μια πλευρά του κινήματος που διαπραγματεύεται μαζί μου με διαφορετικό τρόπο.[...]» (diNoto, συνέντευξη, 21/05/2010)

“[...] Υπάρχουν πολλές συμφωνίες με το κόμμα που είναι στην εξουσία, πολλά παζάρια και υπόγειες διαπραγματεύσεις με τον δήμαρχο Alemanno. Αυτός είναι από τη δεξιά, έτσι η διαφορετική τοποθέτηση είναι πιο ξεκάθαρη (από την περίοδο του Βελτρόνι) έτσι μπορούν και κάνουν πιο καθαρές συμφωνίες τώρα. Κατά κάποιο τρόπο αυτό το σύστημα είναι πιο αποτελεσματικό (παίρνουν πιο πολλά ανταλλάγματα) αλλά με έναν πολύ αντι-πολιτικό τρόπο. Και γι’ αυτό υπάρχουν προβλήματα με το υπόλοιπο κίνημα. Μπορεί να φτάσει στο σημείο να εγκαταλείψει τον αγώνα ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού, για να λάβει 1000 κατοικίες επιπλέον. [...]» (Macchi, συνέντευξη, 21/06/2010)

Ένα άλλο σοβαρό ζήτημα που θέτει ερωτήματα για τα όρια και τα ρίσκα που θέτει η στενή διαπραγμάτευση με τις αρχές και η πίεση για διεύρυνση των θεσμικών πλαισίων έχει να κάνει με την εμφάνιση καταλήψεων στέγης της άκρας δεξιάς. Αν και όπως είδαμε η κοινωνική νομιμοποίηση των καταλήψεων έχει κερδηθεί σε βάθος χρόνου από λαϊκούς αγώνες για τη διεκδίκηση της κατοικίας, χρησιμοποιούνται από τις πολιτικές ελίτ για την ενίσχυση νεο-φασιστικών ομάδων.«[...] Το κίνημα OSA (Occupazione Scopo Abitativo) οικειοποιήθηκε μια πρακτική έξω από τη δική του κουλτούρα για να αποκτήσει λαϊκή συναίνεση παρεμβαίνοντας σε ένα πολύ κομβικό ζήτημα, όπως είναι η στεγαστική ανεπάρκεια των λαϊκών οικογενειών της Ρώμης. Οι διαφορά με τις καταλήψεις της αριστεράς είναι ότι αυτές οι καταλήψεις λειτουργούν, όπως και οι περιφραγμένες κοινότητες, με αποκλεισμό. Απευθύνονται αποκλειστικά σε ντόπιους και είναι ενάντια στη στέγαση των μεταναστών.[...]» (Sebastianelli 2009:20). Το 2009 υπήρχαν πέντε τέτοιες καταλήψεις στη Ρώμη. Ην ίδια χρονιά, επί δημαρχίας Alemanno (που κατάγεται από νέο-φασιστικές ομάδες), ο Δήμος αγόρασε το κτίριο στο οποίο στεγάζετα η νέο-φασιστική οργάνωση Casa Prount, ακολουθώντας τους μηχανισμούς απόκτησης περιουσίας από το δημόσιο που έχουν διεκδικηθεί και επιβληθεί από τα κινήματα. Έτσι, έχοντας επηρεάσει ένα συγκεκριμένο νομικό πλαίσιο με στόχο την αποκατάσταση του δικαιώματος στην κατοικία για όλους, στην ουσία το κίνημα για την κατοικία διευκόλυε μια οργάνωση που βρίσκεται στον αντίποδα των κινήματων, να αποκτήσει μια σταθερή έδρα και πόρους.

5.3 Παραγωγή λόγου: πλαισίωση, αιτήματα, εναλλακτικές προτάσεις

Για την ανάλυση της πλαισίωσης του ζητήματος της κατοικίας στον λόγο του κινήματος για την κατοικία, τις προτάσεις πολιτικής, και τη νοσηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία, εστιάζω σε κάποιες ‘στιγμές’ του κινήματος μέσα από κείμενα των τριών οργανώσεων και σε συνεντεύξεις. Συγκεκριμένα στην πρώτη περίοδο συγκρότησης της οργάνωσης Action (2002-2004), στην πρώτη περίοδο συγκρότησης της οργάνωσης BPM (2007-2009), σε κείμενα της Coordinamento για τη διεκδίκηση της εφαρμογής του νόμου της αυτό-ανάκτησης και τη δημιουργία του συνεταιρισμού κατοικίας ‘Inventare l’abitare’.

Λόγο του κινήματος θεωρώ τα κείμενα, τα συνθήματα, τα δελτία τύπου και τις προτάσεις που γράφονται από τις οργανώσεις του κινήματος. Κύρια πηγή για την οργάνωση Action, ήταν το βιβλίο «Action, diritti in movimento (Action- δικαιώματα σε κίνηση) της δημοσιογράφου και μέλους της

οργάνωσης Ida Franchetto που παρακολούθησε από το 2002 έως το 2005 τη δράση της Action και εκτός από τις προσωπικές τις σημειώσεις ανατύπωσε τις περισσότερες από τις προκηρύξεις, κείμενα και προτάσεις. Για τις υπόλοιπες οργανώσεις βασική πηγή ήταν οι ιστοσελίδες τους και τα εναλλακτικά μέσα ενημέρωσης στο internet (στα οποία όμως δύσκολα υπάρχουν αναρτημένα κείμενα πριν το 2007). Πέρα από τα κείμενα του κινήματος, αναφέρομαι και σε ακαδημαϊκές εργασίες ερευνητών-μελών των οργανώσεων, και άρθρα ειδικών (αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων, δημοσιογράφων) που συμμετέχουν ή υποστηρίζουν το κίνημα για την κατοικία. Τα κείμενα που χρησιμοποιώ διακρίνονται σε: 1) κείμενα/ μπροσούρες που συνοδεύουν και αιτιολογούν καταλήψεις συγκεκριμένων κτιρίων, 2) κείμενα κριτικής σε συγκεκριμένους νόμους, 3) προτάσεις προς το δημοτικό συμβούλιο και την περιφέρεια του Λάτσιο, 4) κείμενα ταυτότητας και αυτοπαρουσίασης των οργανώσεων (Αναλυτικά στο Παράρτημα 4).

5.3.1 Η πλαισίωση του ζητήματος της κατοικίας: διάγνωση, το «εμείς» και οι αντίπαλοι

Ο λόγος των κινημάτων κατοικίας στη Ρώμη συγκροτείται μέσα από τη δράση, αρχικά για να αιτιολογήσει και να νομιμοποιήσει τη δράση, ενώ στη συνέχεια αναπτύσσεται με βάση την εμπειρία και την εξέλιξη της δράσης. Παρά τη σαφή πολιτική καταγωγή και τοποθέτηση, ο λόγος παραμένει ανοιχτός σε σχέση με τις πράξεις, δεν δεσμεύεται ιδεολογικά. Έτσι για παράδειγμα, δεν υπάρχει κάποιο 'μανιφέστο' του κινήματος όπως θα δούμε παρακάτω στην Ισπανία. Λόγω της ξεκάθαρης πολιτικής ταυτότητας (άκρα-αριστερά, ιταλική αυτονομία, εργατισμός) γίνεται προσπάθεια παραγωγής λόγου που θα έχει ευρύτερη απεύθυνση και που θα καταφέρει να διαρρήξει/διαπεράσει τη διαμορφωμένη προδιάθεση των μέσων και της κοινής γνώμης, και που ταυτόχρονα θα λειτουργήσει ενωτικά σε σχέση με τις διαφορετικές στεγαστικές πραγματικότητες και προβλήματα. Η διαδικασία παραγωγής λόγου δεν είναι μέρος της διαδικασίας συγκρότησης του κινήματος και της ταυτότητάς του (όπως θα δούμε παρακάτω στην Ισπανία), δεν παράγεται σε ανοιχτές συνελεύσεις, εργαστήρια και συζητήσεις. Ο λόγος, η πλαισίωση και οι διατυπώσεις που επιλέγονται, είναι αποτέλεσμα στρατηγικής επιλογής ενός πολιτικού χώρου και μιας στενής 'ηγετικής' ομάδας για τη νομιμοποίηση και την παρακίνηση σε δράση. Επιπλέον, τα κείμενα είναι το μέσο για τη δημόσια αντιπαράθεση των κινηματικών οργανώσεων με τις αρχές.

Στόχος των κινημάτων είναι να ξεσκεπάσουν τους συγκεκριμένους παίκτες, τις πολιτικές και τις διαδικασίες που παράγουν την άνοδο των τιμών, και τον αποκλεισμό όλο και μεγαλύτερων τμημάτων του πληθυσμού από την κατοικία και την πόλη. Οι μεγάλες τοπικές ή πολυεθνικές εταιρίες, οι πλούσιες οικογένειες της Ρώμης, η διαπλοκή των πολιτικών και της δημοτικής αρχής με το μεγάλο κεφάλαιο και τους ιδιοκτήτες γης σε βάρος των αναγκών των πιο φτωχών κατοίκων, αλλά πλέον και των μεσαίων τάξεων, και οι μεταρρυθμίσεις που προωθούνται είναι οι πιο συχνές αναφορές στα κείμενα

Ορισμός του 'εμείς' και ανάδειξη αντιπάλων

Τα κινήματα απευθύνονται στις πιο αδύναμες κοινωνικές ομάδες-οικογένειες που έχουν υποστεί έξωση, μετανάστες και τις νέες φιγούρες της επισφάλειας, τους φοιτητές και τους άτυπους εργάτες. Τους "κοινούς θνητούς" που διεκδικούν μια αξιοπρεπή ζωή με αφετηρία την ανάγκη για στέγη στον

τόπο που ζουν, δουλεύουν ή σπουδάζουν. Απέναντί τους έχουν τα ιδιωτικά συμφέροντα των ισχυρών, τους ιδιοκτήτες, τους κερδοσκόπους. Στον λόγο υπάρχει μια σαφής ταξική αναφορά στην ανισότητα και τις συγκρούσεις μεταξύ των φτωχών και των πλουσίων. Η πόλη χρειάζεται την αξιοποίηση των πόρων που έχει για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής για όλους τους κατοίκους και όχι μόνο για τους πλούσιους που αν και αντιπροσωπεύουν ένα ελάχιστο ποσοστό των κατοίκων κατέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό πλούτου.

«[...] Σχετικά με αυτές τις πλειοψηφίες και μειοψηφίες, αλλά κυρίως για αυτά τα πλούτη, θα θέλαμε να συζητήσουμε μαζί σας: Τα πλούτη σας τις περισσότερες φορές συνεπάγονται χειροτέρευση της ποιότητας ζωής των κατοίκων με όρους κόστους ζωής, πρόσβασης στα δικαιώματα, όχλησης όταν πρόκειται για νέες κατασκευές. [...]» (Action, 25/07/2013)

Η αλλαγή του κοινωνικού υποκειμένου της στεγαστικής επισφάλειας και η προσπάθεια απεύθυνσης στη μεσαία τάξη είναι ένα κεντρικό σημείο της πλαίσιωσης του ζητήματος της στεγαστικής κρίσης. Παρά τις δυσκολίες, η συμμαχία με τις μεσαίες τάξεις που μέχρι πρόσφατα ήσαν από τη μεριά της ασφάλειας και της νομιμότητας είναι στρατηγική επιλογή του κινήματος. Μια σημαντική πολιτισμική μεταβολή που επιχειρείται σε αυτή την κατεύθυνση είναι η συσπείρωση των διαφορετικών ομάδων που στερούνται στέγης, που βρίσκονται σε στεγαστική ανέχεια ή επισφάλεια.

«Palazzi senza gente e Gente senza case» [κτίρια χωρίς ανθρώπους, και άνθρωποι χωρίς σπίτια]

Αντίπαλοι του κινήματος οι πλούσιοι επιχειρηματίες και οι εταιρίες τους, που με τις κερδοσκοπικές πρακτικές τους διαμορφώνουν μια «άγρια αγορά ενοικίων».

«[...] Πολλά άτομα αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το κέντρο της πόλης εξαιτίας μιας αγοράς ενοικίων που συνεχώς αυξάνεται, προς το συμφέρον των ιδιοκτητών αλλά όχι και των αναγκών των κατοίκων. Η παρανοϊκή πολιτική κατοικίας της Ρώμης μετατρέπει το κέντρο της πόλης προς όφελος μόνο όσων έχουν να πληρώσουν παράλογα ενοίκια και κυρίως για τους χρηματιστές, τις τράπεζες, το πανεπιστήμιο και τα εμπορικά κέντρα που παίρνουν τη θέση των κατοίκων. [...]» (Action, 18/12/2002)

«[...] Μια υπερφίαλη πολιτική τάξη και μια συμμορία κερδοσκόπων και επιχειρηματιών του κατασκευαστικού κλάδου είναι οι βασικοί υπαίτιοι για την παραβίαση του δικαιώματος στην κατοικία. Η μανία 'ιδιωτικοποίησης' κάθε δημόσιου πόρου και η απελευθέρωση της αγοράς ενοικίων, επέτρεψε ώστε μια χούφτα κερδοσκόπων να πλουτίζει από τις ζημιές χιλιάδων οικογενειών που αναγκάζονται να πληρώνουν πολλά χρήματα για να νοικιάσουν ένα σπίτι, που αναγκάζονται συχνά να χρεώνονται για δεκαετίες για να εξασφαλίσουν μια κατοικία για αυτούς και τα παιδιά τους. [...]» (Action, 25/06/2003)¹⁶¹

¹⁶¹ Για την κατάληψη στην οδό Caltagirone από 84 οικογένειες σε κτίριο ιδιοκτησίας της εταιρίας Terza patrimoniale srl, που ανήκει στην οικογένεια φεουδαρχών κληρονόμων του Conte Vaselli και που έχουν τεράστια ακίνητη περιουσία μέσα και γύρω από τη Ρώμη.

Στο επίκεντρο του λόγου των κινημάτων κατοικίας είναι και το ζήτημα των κενών κατοικιών και κενών κτιρίων που αυξάνονται δραματικά τη δεκαετία του 2000.¹⁶² «Οι νεκρές όψεις ολόκληρων κτιρίων που παραμένουν κενά και κλειστά είναι η πιο ορατή απόδειξη του εγκλήματος που πραγματοποιείται εις βάρος της πόλης» (Action, 18/12/2002). Για την κατάληψη του κτιρίου στην οδό Via C. de Lollis, San Lorenzo, η οργάνωση δημοσιοποίησε ερευνά για την ιδιοκτήτρια εταιρία του κτιρίου Triton srl με στοιχεία για τις κερδοσκοπικές πρακτικές της εταιρίας:

«[...] Οι ιδιοκτήτες δεν αξιοποίησαν τις δυνατότητες χρήσης του κτιρίου και αντίθετα το άφησαν κενό, υπονομεύοντας αυτόματα και το υπόλοιπο κτιριακό απόθεμα της πόλης και προκαλώντας έναν συνεχή αγώνα δρόμου για την αύξηση των αξιών των ακινήτων και των γειτονιών. [...] Μέρος της περιουσίας λοιπόν, υπάρχουσας ή μελλοντικής, θα έπρεπε να διατεθεί ως «μερική κοινωνική αποζημίωση» προς την πόλη για κατοικία – μέσω της υπάρχουσας νομοθεσίας για τα κοινωνικά ενοίκια – ώστε να δοθεί λύση στη στεγαστική κρίση πολλών κατοίκων.[...]» (Action, 01/04/2003).

«[...] Η ιδιοκτήτρια εταιρία ανήκει σε επενδυτική εταιρία (Fininvest) του Μπερλουσκόνι, και με τη γνωστή πρακτική των μεγάλων ιδιοκτητριών εταιριών, διατηρεί κλειστά ακίνητα ώστε να ανεβαίνουν οι τιμές τους και τα ενοίκια. Ταυτόχρονα η ίδια εταιρία δίνει στεγαστικά δάνεια σε οικογένειες για την αγορά των τόσο ακριβών κατοικιών. [...] Επιπλέον το κράτος με τη διαδικασία ιδιωτικοποίησης μέσω τιτλοποίησης της περιουσίας των Ασφαλιστικών φορέων, επιβάλλει την αγορά κατοικιών από οικογένειες που κατοικούσαν σε αυτές για χρόνια και τους αναγκάζει να στραφούν σε εταιρίες σαν και την ιδιοκτήτρια για να πάρουν δάνεια. [...] Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούν οι περικοπές στη χρηματοδότηση κοινωνικής κατοικίας και επιδομάτων ενοικίων και η απαγόρευση της αγοράς των διαθέσιμων κατοικιών των Ασφαλιστικών Φορέων από τον Δήμο για να τις διαθέσει σε δικαιούχους του, γιατί στην περίπτωση που εξασφαλιζόνταν για όλους το δικαίωμα στη στέγη, τότε οι εταιρίες του πρωθυπουργού και των φίλων του δεν θα μπορούσαν να πλουτίζουν με τον τρόπο που γίνεται τα τελευταία χρόνια. [...]» (Action, 19/02/2004)

Ο ρόλος των αρχών και των δημόσιων πολιτικών

Η παραδοσιακή συμμαχία μεταξύ πολιτικής εξουσίας και οικονομικών συμφερόντων που συνδέονται με την ιδιοκτησία γης, το κατασκευαστικό και κτηματομεσιτικό κεφάλαιο στη Ρώμη, ενισχύεται στο πλαίσιο της νεοφιλελευθεροποίησης των πολιτικών για την πόλη μετά τα μέσα του '90, ενώ παράλληλα οι μεταρρυθμίσεις των στεγαστικών πολιτικών ενισχύουν της συσσώρευση του κεφαλαίου και των δημόσιων πόρων στα χέρια των λίγων. Έτσι η συρρίκνωση της στεγαστικής πολιτικής γίνεται προς εξυπηρέτηση των τραπεζών, των μεγάλων ιδιοκτητών, των κτηματομεσιτικών και κατασκευαστικών εταιριών. «[...] Οι ιδιωτικοποιήσεις, η 'τιτλοποίηση', τα παράτυπα σύμφωνα ενοικίασης και ο καινούργιος νόμος ενοικίων, η εξαφάνιση των αποθεμάτων της Gescal και οι περικοπές των χρηματικών επιδοτήσεων για το ενοίκιο, με λίγα λόγια η απουσία μιας ουσιαστικής στεγαστικής πολιτικής.[...]» (Action, 01/04/2003)

¹⁶² Στη Ρώμη αυξήθηκαν από 100.000 κενές κατοικίες το 2000, σε πάνω από 250.000 το 2005.

Η κατάργηση του ελέγχου ενοικίων, θεωρείται βασική αιτία για την άνοδο των τιμών και την ανεξέλεγκτη κερδοσκοπία των ιδιοκτητών σε βάρος των κατοίκων.¹⁶³ Η μεταρρύθμιση της πολιτικής των ενοικίων είχε σαν στόχο την αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής (από τα 'μαύρα ενοίκια') και την παροχή εγγυήσεων και κινήτρων στους ιδιοκτήτες για να νοικιάσουν κλειστά διαμερίσματα. Επίσης θεωρήθηκε ότι η 'διαπραγμάτευση' μεταξύ των ιδιοκτητών και συνδικάτων ενοίκων με όρους 'ελεύθερης αγοράς' θα μπορούσε να διασφαλίσει προσιτές τιμές για τους ενοικιαστές. Οι ρητοί στόχοι της πολιτικής αυτής βεβαίως δεν επιβεβαιώθηκαν, αντίθετα η απελευθέρωση των ενοικίων είχε σαν αποτέλεσμα την εκτόξευση των τιμών μέσω των κατά παρέκκλιση συμβολαίων και τον εκβιασμό των πιο ευάλωτων ομάδων (φοιτητές, μετανάστες, ηλικιωμένοι) με μαύρα συμβόλαια.¹⁶⁴

«[...] Σύμφωνα με τα συνδικάτα ενοικιαστών, τα τελευταία δέκα χρόνια (δηλαδή από την κατάργηση του Equo Canone) η μέση αύξηση των ενοικίων ήταν πάνω από 400%, με αποκορύφωμα την αύξηση κατά 700% στο Μιλάνο και τη Ρώμη. Αν σκεφτούμε ότι μόλις το 2003, η μέση αύξηση των ενοικίων στη Ρώμη ήταν 60% – σε σχέση με τις αυξήσεις μισθών στο μηδέν – είναι εύκολο να καταλάβουμε γιατί τα τελευταία χρόνια παρακολουθούμε την εκρηκτική αύξηση των εξώσεων λόγω αδυναμίας πληρωμής, σε σχέση με τις εξώσεις για λόγους ανάγκης ή λήξης του συμβολαίου. Στην πραγματικότητα οι οικογένειες με καθαρό εισόδημα έως 20.000 έχουν αποκλειστεί από την αγορά ενοικίων. Είναι περίπου 350 με 400 χιλιάδες οικογένειες για τις οποίες η ισχύουσα νομοθεσία για τα ενοίκια, περιορίζει ή στερεί το κατοχυρωμένο από το σύνταγμα δικαίωμα στην κατοικία. Από μια στατιστική έρευνα της οργάνωσης Ares2000, προκύπτει ότι το 2003 για ένα διαμέρισμα των 80-90τμ σε μια ενδιάμεση ζώνη, μια οικογένεια με ένα παιδί και μηνιαίο εισόδημα 1800€, μόλις πληρώσει το ενοίκιο και τα κοινόχρηστα (1460€), μένει με το υπέροχο ποσό των 340€ για να ζήσει... στην περίπτωση εισοδήματος από σύνταξη δεν μένει ούτε με αυτό. [...]» (Action 19/02/2004)

Ο περιορισμός των δημόσιων πολιτικών για την κατοικία λόγω της συνεχιζόμενης μείωση της χρηματοδότησης και της πώλησης της δημόσιας ακίνητης περιουσίας (λαό την 'τιτλοποίηση' της ακίνητης περιουσίας των Ασφαλιστικών Φορέων), έχει γίνει αιτία για περαιτέρω επιδείνωση της κατάστασης.

«[...] Ενώ στη Ρώμη υπάρχουν περίπου 25.000 αιτήσεις για πρόσβαση σε λαϊκή κατοικία, περίπου 70.000 κατοικίες των Δημόσιων και Ιδιωτικών ασφαλιστικών φορέων εγκαταλείπονται και πωλούνται, μαζί με ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας της περιφέρειας που διαχειρίζεται η Gepra. Στον προϋπολογισμό του 2004, η κοινωνική κατοικία έχει απαλειφθεί και αντικατασταθεί από την οικιστική αμνηστία για τους κερδοσκόπους, ενώ το

¹⁶³ Η πρώτη μεταρρύθμιση των ενοικίων (n. 431/09-12-1998 "Riforma delle locazioni") απελευθέρωσε τις τιμές των ενοικίων για τις νέες κατοικίες, και χωρίς να καταργήσει τον νόμο του "Equo Canone" που ίσχυε από το 1977, στην ουσία έδωσε τη δυνατότητα παράκαμψής του με «συμβόλαια κατά παρέκκλιση». Έτσι οι τιμές των ενοικίων μπορούσαν να αναθεωρηθούν προς τα πάνω, μέσα από μια διαδικασία 'διαπραγμάτευσης' μεταξύ των ιδιοκτητών και των ενοικιαστών με την εγγύηση των συνδικάτων ενοικιαστών. Στόχος ήταν α) η εισαγωγή των αδιάθετων κατοικιών στην αγορά με κίνητρα προς τους ιδιοκτήτες (διευκολύνσεις για εξώσεις για ιδιόχρηση, φοροαπαλλαγές σε δηλωμένα συμβόλαια), β) μείωση της τιμής ενοικίου, γ) υποστήριξη των χαμηλών εισοδημάτων με επιδόματα ενοικίου.

¹⁶⁴ Ο νόμος των ενοικίων είναι συνεχώς υπό αναθεώρηση, ιδιαίτερα την περίοδο της κρίσης, ώστε να περιοριστεί η φοροδιαφυγή.

Ταμείο στήριξης του ενοικίου, απ' όπου χρηματοδοτείται το 'Bonus Casa' (επίδομα ενοικίου), λόγω των σημαντικών περικοπών τα προηγούμενα χρόνια δεν μπορεί να ανταποκριθεί στο μέγεθος της στεγαστικής κρίσης. Είμαστε μπροστά σε μια πραγματική κοινωνική κρίση με βαριές επιπτώσεις στο επίπεδο της ουσιαστικής δημοκρατίας.[...]» (Action, 05/2003)

«No alla s/vendita del patrimonio pubblico» [όχι στο ξε/πούλημα της δημόσιας περιουσίας]

«[...]Αυτή η δράση θέλει να είναι ταυτόχρονα μια δράση επανάκτησης και καταγγελίας: μια δράση επανοικειοποίησης των δημόσιων χώρων που έχουν δρομολογηθεί για ιδιωτικοποίηση ώστε να δοθούν κατοικίες σε όσους έχουν ανάγκη, και μια καταγγελία ενάντια σε όσους σκοπεύουν να μετατρέψουν την πόλη σε πεδίο προς κατάκτηση από τα ιδιωτικά συμφέροντα των ισχυρών. Συμφέροντα και εξουσίες όπως αυτά της Carlyle, της εταιρίας του Bush του νεότερου που στην προηγούμενη δημοπρασία άρπαξε, μόνο στη Ρώμη, εννέα δημόσια ακίνητα.[...]» (Action, 14/03/2003)

Για τα κινήματα η περίοδος της κρίσης που διανύουμε δεν είναι κρίση στην αγορά ακινήτων (δηλαδή στη σχέση προσφοράς/ζήτησης), αλλά μια κρίση που οφείλεται στην επέκταση των χρηματοπιστωτικών μηχανισμών στα ακίνητα. «Αυτά τα δέκα χρόνια άλλαξαν ριζικά τη φύση της κτηματομεσιτικής αγοράς και κατά συνέπεια τους μηχανισμούς παραγωγής πλούτου στις πόλεις». Η διαφορά με παλιότερες φάσεις ιδιωτικοποίησης είναι η μέθοδος που χρησιμοποιείται:

«[...] Μια μέθοδος που αν δεν τη σταματήσουμε, κινδυνεύει να περάσει στην ιστορία ως το πιο κολοσσιαίο ξεπούλημα της εθνικής κυριαρχίας που έγινε ποτέ από μια κυβέρνηση με «κοινά εργαλεία». Η «δημιουργική λογιστική» του Υπουργείου Οικονομικών ξεπουλάει την Ιταλία στον 'καλύτερο πλειοδότη'. Στην ουσία η τιτλοποίηση είναι μια χρηματιστική διαδικασία που επιτρέπει την πώληση ολόκληρων κτιρίων σε μεγάλα πακέτα (χαρτοφυλάκια), εκταμιεύοντας άμεσα μεγάλα χρηματικά ποσά. [...]»¹⁶⁵ (Action 2003)

Στην πραγματικότητα το κράτος εκχωρεί την περιουσία των ασφαλιστικών ταμείων κάτω από τη μισή τιμή της αξίας τους (καθώς οι αξίες συμπιέζονται μέσα από διαδικασίες δημοπράτησης). Η νομοθεσία προβλέπει την πώληση όλης της δημόσιας περιουσίας, ξεκινώντας με την πώληση οικιστικών (εμπορικών και κοινωνικών) ακινήτων.¹⁶⁶ Μεγάλο μέρος των εξώσεων που γίνονται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000, είναι κάτοικοι (οι περισσότεροι μεγάλης ηλικίας) αυτών των συγκροτημάτων που μέχρι τότε είχαν συμβόλαια σε χαμηλές τιμές και δεν μπορούν να ανταποκριθούν στην προσαρμογή των ενοικίων στις τιμές της αγοράς, ή που δεν μπόρεσαν να

¹⁶⁵ Ο νόμος 401 του 2001 (n. 410/2001, Disposizioni in materia di privatizzazione e valorizzazione del patrimonio immobiliare pubblico) προβλέπει μια διαδικασία ιδιωτικοποίησης (σε φάσεις) της δημόσιας ακίνητης περιουσίας και της περιουσίας των δημόσιων ασφαλιστικών φορέων μέσω του μηχανισμού της τιτλοποίησης με τη μεταβίβαση των ακινήτων προς πώληση σε εταιρία (ιδιωτικού δικαίου) ειδικού σκοπού. Για τον σκοπό αυτόν ιδρύθηκε η SCIP (Societa Cartolarizzazione Immobili Pubblici), μια κοινοπραξία διεθνών τραπεζών (ανάμεσα στις οποίες η Amro, Merrill Lynch, Deutsche Bank & Mediobanca). Η προσπάθεια ιδιωτικοποίησης της ακίνητης περιουσίας του δημοσίου είχε ξεκινήσει στην Ιταλία την προηγούμενη δεκαετία με την ίδρυση της εταιρίας «Immobiliare Italia», αλλά έγινε πιο επιχειρησιακή με τον νέο νόμο του 2001 (Action 2004, Cobas 2003).

¹⁶⁶ Η οικιστική ακίνητη περιουσία των φορέων υπολογίζεται σε 190.000 κατοικίες σε όλη την Ιταλία ενώ οι 90.000 είναι συγκεντρωμένες στη Ρώμη και το Μιλάνο. Υπολογίζεται ότι μέχρι το 2011 είχαν πουληθεί 150.000 δημόσιες κατοικίες για 3,665 δισεκατομμύρια ευρώ, δηλαδή κατά μέσο όρο η κάθε κατοικία πουλήθηκε για 23.700 ευρώ (Agostini et al 2001).

αγοράσουν την κατοικία.¹⁶⁷ «Είμαστε μπροστά σε μια μαζική έξωση ενός πληθυσμού που αποτελείται από συνταξιούχους, δημόσιους υπαλλήλους, επισφαλώς εργαζόμενους και νοικοκυρές» (Cobas 2003). Από την άλλη η κερδοφορία των χρηματιστικών εταιριών είναι εγγυημένη από το υπουργείο οικονομικών, την ανατίμηση των ακινήτων, την αύξηση των μισθώσεων και την πώληση μετοχών. Ισχυροποιείται σε τρομακτικό βαθμό και με ανεξέλεγκτο τρόπο η εξουσία των οικονομικό-χρηματοπιστωτικών συμφερόντων: «μια χούφτα εταιριών, μια εκατοστή ανθρώπων στο σύνολο, μέσω του ελέγχου της αγοράς, της τραπεζικής μόχλευσης και της δημόσιας χρηματοδότησης, εκτός από την ιδιωτική, παίρνοντας τη διαχείριση ολόκληρης της ακίνητης περιουσίας και με αυτό και τη διαχείριση των δικαιωμάτων των πολιτών». Ταυτόχρονα, χάνεται η τελευταία δικλίδα ασφαλείας για όσες οικογένειες δεν μπορούν να απευθυνθούν ούτε στην αγορά των μικρών ιδιοκτητών (που διαχειρίζονται διάφορες εταιρίες), και όπου οι τιμές των ενοικίων είναι συχνά ψηλότερες από τη δόση μιας υποθήκης.

Κριτική ασκείται και στο πρόγραμμα κατοικίας του 2008 (Piano Casa Berlusconi 2008) που εισάγει τον όρο *housing sociale*, ενώ ταυτόχρονα δίνει κίνητρα στους ιδιοκτήτες ακινήτων (περισσότερα δικαιώματα δόμησης 30%). «Σε αυτή τη λογική όλες οι πολιτικές που προωθούνται σήμερα, δεν έχουν καμία σχέση με τα πραγματικά στεγαστικά προβλήματα των ανθρώπων, αλλά στην ουσία προωθούν την κατασκευή και την επέκταση του χτισμένου» (diVetta, συνέντευξη, 07/06/2011).

«[...] Οι εταιρίες κατασκευάζουν κατοικίες γιατί αυτός είναι ο πιο εύκολος τρόπος κέρδους. Όλοι ενδιαφέρονται για αυτό, από την Caltagirone, μέχρι τους συνεταιρισμούς. Η κατασκευή είναι ο τομέας που συμβάλει πιο ουσιαστικά στην οικονομική μεγέθυνση, είναι βασικός μοχλός της οικονομίας, αλλά επίσης η κατασκευή, είναι ο βασικός τρόπος ξεπλύματος χρήματος. Τα τελευταία χρόνια πολλές κοινωνικές κατοικίες κατασκευάζονται με ΣΔΙΤ.¹⁶⁸ Οι νέες συμβάσεις ιδιωτικού δημοσίου για παραγωγή κατοικίας είναι ένας μηχανισμός που στην ουσία διευκολύνει τη διοχέτευση δημόσιων πόρων (κυρίως γης) στους ιδιώτες με τεράστια οφέλη για τους εργολάβους και πολύ μικρές (και αμφίβολες) απολαβές για την κοινωνία και το δημόσιο συμφέρον. [...]» (di Vetta 2008)

Όμως οι τοπικές αυτοδιοικήσεις, με τις περικοπές χρηματοδότησης από τον κεντρικό προϋπολογισμό, εξαρτώνται από τις διαδικασίες εκχώρησης γης για να έχουν έσοδα, κάτι που εντείνεται την περίοδο της κρίσης.

«[...] Εμείς πιστεύουμε ότι για να σταματήσουν οι μηχανισμοί γενικευμένης επισφάλειας, στεγαστική, εργασιακή κλπ, χρειάζεται να σταματήσουμε αυτούς που βγάζουν κέρδη με τη γη. Αν δεν απαγορευτεί η απόδοση αξίας στη γη μέσα από τα κερδοσκοπικά συμφέροντα δεν θα πετύχουμε να αλλάξουμε κάτι. Και το νέο πεδίο όπου συμβαίνει αυτό, δηλαδή η χρήση οποιουδήποτε εκατοστού εδάφους για την εξαγωγή κέρδους, είναι με τις μεγάλες υποδομές,

¹⁶⁷ Στις περιπτώσεις των ασφαλιστικών ταμείων, δόθηκε στους ενοίκους δικαίωμα προτίμησης, αλλά σε μεγάλο ποσοστό πρόκειται για οικογένειες που δεν μπορούν να ανταποκριθούν ούτε στη δόση του δανείου.

¹⁶⁸ Οι Συμπράξεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα ρυθμίστηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο με τη Συνθήκη της Λισαβόνας το 2007.

το TAV expo, ponte di Messino, οι Ολυμπιακοί στη Ρώμη, τα μεγάλα γεγονότα, ακόμη και με τα προγράμματα κατοικίας. [...]» (diVetta, συνέντευξη, 07/06/2011)

«Όταν η στεγαστική κρίση συνδυάζεται με μπίζνες»

Παρόλο που ο προϋπολογισμός για στεγαστικές πολιτικές και δημόσια κατοικία έχει περιοριστεί δραματικά, οι δήμοι διοχετεύουν σημαντικά κονδύλια για προσωρινά καταλύματα – κέντρα προσωρινής στεγαστικής φιλοξενίας και ξενώνες – που ανήκουν είτε στην εκκλησία είτε σε μεγάλους επιχειρηματίες.¹⁶⁹ Εκεί στεγάζονται κατά προτεραιότητα οικογένειες που έχουν υποστεί έξωση, είτε από τον ιδιωτικοποιούμενο δημόσιο τομέα, είτε από τον ιδιωτικό ενοικιαζόμενο τομέα. Ανάλογα με την περίπτωση, και ειδικά αν είναι σε λίστα αναμονής για δημόσια κατοικία, υπάρχουν οικογένειες που παραμένουν στους ξενώνες για αρκετά χρόνια. Σε πολλές περιπτώσεις καταλήψεων που εκκενώνονται μετά από διαπραγματεύσεις, οι οικογένειες μεταφέρονται σε τέτοιους ξενώνες μέχρι να βρεθεί μια πιο μόνιμη λύση. Τα κινήματα και τα συνδικάτα καταγγέλλουν αυτή την πολιτική που έχει πολύ μεγάλο κόστος για το δημόσιο, διοχετεύει δημόσια χρήματα στους επιχειρηματίες και στην ουσία συντηρεί την κερδοσκοπία στις τιμές των ενοικίων και των ακινήτων, καθώς και τις πολιτικές ιδιωτικοποίησης της δημόσιας περιουσίας. *«Η κρίση είναι η αφορμή για να συντηρηθεί μια κερδοσκοπική οικονομία γι' αυτό και δεν επιλέγουν να δώσουν απαντήσεις, γιατί αφορά όλο και περισσότερο έναν ολόκληρο τομέα που ζει από αυτό»* (di Vetta, συνέντευξη, 07/2011).

5.3.2 Αιτήματα και διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων

Κοινωνική κατοικία σε επίπεδο Δήμου

«Case per tutti» [σπίτια για όλους]

«[...] Διεκδικούμε από τον Δήμο και τη διοίκηση τη θέσμιση ενός ποσοστού Δημοτικής Λαϊκής Κατοικίας για τους κατοίκους. Διεκδικούμε αυτή η δημοτική περιουσία και η διαχείρισή της να συνδυαστούν με εργασιακές ευκαιρίες για τους δικαιούχους και την τοπική κοινωνία. [...]» (Action, 18/12/2002)

«[...] Στην κοινωνική κλίμακα επιλέγουμε να δουλέψουμε με τους πιο φτωχούς και με τα χαμηλά και μεσαία στρώματα. Σε αυτούς απευθυνόμαστε. Όταν απευθύνεσαι στα πιο φτωχά στρώματα, στους πιο αδύναμους τότε έχεις το αίτημα για κοινωνική κατοικία. Εάν απευθύνεσαι σε μεσαία στρώματα τότε το αίτημα είναι περισσότερο για ενοικιαζόμενη κατοικία. [...]» (Sofia, συνέντευξη, 2009)

Για τα κινήματα το αίτημα για περισσότερη κοινωνική κατοικία σήμερα δεν ταυτίζεται με τη διεκδίκηση κατασκευής περισσότερων κατοικιών και οικιστικών επεκτάσεων, αλλά απαιτεί την

¹⁶⁹ Σε έρευνα της Unione Inquilini Ρώμης το 2011 υπήρχαν στη Ρώμη 22 τέτοια κέντρα (8 συνδεδεμένα με το Βατικανό και τα υπόλοιπα τα διαχειρίζονται εταιρίες μεγάλων επιχειρηματιών). Σε αυτά κατοικούσαν περίπου 1400 οικογένειες (3000 άτομα) σε στούντιο 25 με 30τμ. Το κόστος για τον δήμο της Ρώμης είναι τεράστιο: 845 ευρώ το άτομο/μήνα, και κατά μέσο όρο 2140 ευρώ/μήνα για μια οικογένεια. Συνολικά δήμος ξόδεψε για το 2010 3,5 εκ ευρώ για να στεγάσει 1400 οικογένειες (Unione Inquilini 2011).

πύκνωση του ιστού και την επανάχρηση των κενών κατοικιών. Κεντρικό αίτημα λοιπόν, που υλοποιούν με τις καταλήψεις, είναι η αξιοποίηση των δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών. Αντίθετα από αυτό που υλοποιεί η κυβέρνηση, τα κινήματα διεκδικούν οι δήμοι και οι περιφέρειες να επενδύουν αγοράζοντας κενά κτίρια για να τα μετατρέψουν σε φτηνή ενοικιαζόμενη κοινωνική κατοικία.

«[...] Η Action και το υπόλοιπο κίνημα για την κατοικία λένε ότι δεν θέλουν άλλη κατανάλωση γης. Εάν υπάρχει ανάγκη για κατοικία, τότε να χρησιμοποιηθούν τα βιομηχανικά οικόπεδα. Υπήρξε μια περίοδος που το περιβαλλοντικό κίνημα ήταν ενάντια στο κίνημα για την κατοικία γιατί τα αιτήματά τους ήταν να χτιστεί περισσότερη κατοικία. Ο δήμος βεβαίως λέει ότι μόνο η αγροτική γη είναι προσβάσιμη, γιατί κοστίζει λιγότερο. «Τι προτιμάτε, 100 διαμερίσματα στο κέντρο ή 1000 διαμερίσματα έξω από την πόλη στο ίδιο κόστος». Υπάρχουν πολλά στρατόπεδα στη Ρώμη. Υπάρχει βέβαια και το πρόβλημα με τις μεσαίες τάξεις που θέλει αυτούς τους χώρους για πράσινο, για σχολεία ή άλλες υπηρεσίες... αλλά αυτό μπορεί να λυθεί. Το πρόβλημα της κατοικίας δεν λύνεται με νέες κατασκευές ή με σχεδιασμό, δεν είναι τέτοιου είδους πρόβλημα. Συνδέεται με την απόλυτη ανικανότητα των δημόσιων αρχών ακόμη και να αναβαθμίσουν το κτηματολόγιο. Έτσι το δημόσιο δεν ξέρει τι έχει, οι ιδιοκτήτες δεν πληρώνουν φόρους κλπ. [...]» (Macchi, συνέντευξη, 21/06/2010)

Στη διαβούλευση του προγράμματος κατοικίας του Δήμου της Ρώμης το 2010, οι βασικές οργανώσεις του κινήματος (με κοινή υπογραφή *Κινήματα για το δικαίωμα στην κατοικία*) ζήτησαν την εφαρμογή ενός έκτακτου προγράμματος απάντησης στη στεγαστική κρίση με τη δημιουργία 50.000 δημόσιων κατοικιών: με αναστολή της πώλησης της δημόσιας περιουσίας (ATER, Enti), την απόκτηση από τη μεριά του δημοσίου των κατοικιών που δεν έχουν αγοραστεί από τους ενοίκους τους, τη μετατροπή για στεγαστική χρήση των εγκαταλελειμμένων κρατικών ή στρατιωτικών κτιρίων, την επιβολή ποσοστού κοινωνικής κατοικίας στα ιδιωτικά έργα αστικής ανάπτυξης, την εξασφάλιση σταθερού ετήσιου κονδυλίου από τον Δημοτικό προϋπολογισμό, την αξιοποίηση των κονδυλίων που διαχειρίζονται οι οργανισμοί κατοικίας (ATER), και τέλος την ενεργοποίηση του νόμου της αυτό-ανάκτησης και της εξασφάλισης σταθερής χρηματοδότησης σε τέτοια εγχειρήματα.

Στις αρχές του 2009, στα πλαίσια μιας ευρύτερης καμπάνιας «Πόλη κοινό αγαθό» ('Citta bene comune'), το δίκτυο των οργανώσεων για το δικαίωμα στην κατοικία σε συνεργασία με το δίκτυο αλληλοβοήθειας επιτροπών γειτονιάς (Rete di mutuo soccorso) επεξεργάστηκαν μια πρόταση νόμου¹⁷⁰ για το δικαίωμα στην κατοικία και την κατοίκηση με στόχο την παρέμβαση στη διαδικασία προετοιμασίας του περιφερειακού νόμου για την κοινωνική κατοικία.¹⁷¹ Σε αυτό συνέβαλε σημαντικά η προηγούμενη εμπειρία των κινήματων ενάντια στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές του Βελτρόνι και συγκεκριμένα οι παρεμβάσεις και οι προτάσεις του κινήματος στη διαβούλευση του Νέου Ρυθμιστικού της Ρώμης.¹⁷² Η πρόταση κινείται ανάμεσα σε δύο παράλληλους άξονες: την

¹⁷⁰ Το θεσμικό πλαίσιο της περιφερειακής διοίκησης στην Ιταλία δίνει το δικαίωμα να εκκινήσουν νομοθετικές διαδικασίες από πρωτοβουλίες πολιτών με την προϋπόθεση ότι συγκεντρώνουν τον απαραίτητο αριθμό υπογραφών.

¹⁷¹ Legge Regionale 21/2009 Misure straordinarie per il settore edilizio ed interventi per l'edilizia residenziale sociale, Regione Lazio

¹⁷² Ξεκίνησε το 2002 και ολοκληρώθηκε το 2004, ενώ το Ρυθμιστικό εγκρίθηκε στις αρχές του 2008 (Eddyburg 2009).

πλήρη αξιοποίηση του οικιστικού αποθέματος στα αστικά κέντρα για κοινωνική κατοικία και τη δημιουργία κοινωνικών υποδομών και υπηρεσιών στην περιφέρεια.

Αλληλέγγυο ή Κοινωνικό Ενοίκιο

Το Αλληλέγγυο ή Κοινωνικό Ενοίκιο είναι μια πρόταση της Action για έναν νέο μηχανισμό πρόσβασης σε κοινωνική κατοικία (την ονομάζει 'Τρίτη στεγαστική τυπολογία') που θα αξιοποιεί τα ιδιωτικά διαμερίσματα που δεν χρησιμοποιούνται, σε συνδυασμό με υπάρχοντες μηχανισμούς χρηματοδότησης της κοινωνικής κατοικίας. Κενά ιδιωτικά διαμερίσματα θα διατίθενται με κοινωνικό κοστολόγιο σε όσες οικογένειες έχουν ανάγκη. Η διαχείριση θα γίνεται από τους Δημόσιους ασφαλιστικούς φορείς. Το ενοίκιο θα είναι εξαρτημένο από το δηλωμένο εισόδημα της οικογένειας (δεν θα ξεπερνάει το 10-15% του εισοδήματος και θα είναι χαμηλότερο από το προσυμφωνημένο ενοίκιο (concordato) που προβλέπει ο νόμος 431/198) ενώ η ιεράρχηση των στεγαστικών αναγκών και η συλλογή των αιτημάτων θα καταγράφεται με μια φόρμα «αυτο-αξιολόγησης της κοινωνικο-στεγαστικής κατάστασης» ώστε να εντάσσονται οι οικογένειες στη λίστα δικαιούχων του Δήμου.

Ο νόμος της επίταξης

Τα κινήματα κατοικίας διεκδικούν την εφαρμογή του νόμου της επίταξης και σε ιδιωτικά κτίρια που παραμένουν κενά, με προϋπόθεση την άμεση και υποχρεωτική τους χρήση για κάλυψη στεγαστικών αναγκών. Ο Νόμος της Επίταξης θεσμοθετήθηκε το 1999 (αρ. 835 του Codice Civile) και επιτρέπει στην πολιτεία όταν συντρέχουν σοβαρές και επείγουσες δημόσιες ανάγκες, στρατιωτικές ή πολιτικές, να επιβάλει την επίταξη αγαθών, κινητών ή ακίνητων. Με αυτή την προοπτική η ιδιωτική περιουσία που δεν χρησιμοποιείται αποτελεί μια μεγάλη δυνατότητα επίλυσης των στεγαστικών προβλημάτων που δεν έχει αξιοποιηθεί.

Υπάρχει ένα μόνο παράδειγμα επιτυχούς εφαρμογής του νόμου από τον αριστερό δήμαρχο του 10^{ου} δημοτικού διαμερίσματος της Ρώμης που με διάταγμα το 2005 κατάφερε (μετά τη θετική εκδίκαση της υπόθεσης στο Περιφερειακό Διοικητικό Δικαστήριο του Lazio) την επίταξη 15 κενών διαμερισμάτων μεγάλης κτηματομεσιτικής εταιρίας και τη διάθεσή τους σε οικογένειες με σοβαρό στεγαστικό πρόβλημα. Επόμενες συντονισμένες προσπάθειες και σε άλλα διαμερίσματα δεν κατάφεραν να νομομοποιήσουν τις επιτάξεις και έκτοτε δεν έχουν υπάρξει άλλες απόπειρες για την εφαρμογή του.

Διαβούλευση, ενημέρωση, συμμετοχή

Εκτός από τα νομοθετικά εργαλεία και τα προγράμματα για την διασφάλιση δημόσιας κοινωνικής κατοικίας, η οργάνωση Action τα πρώτα χρόνια συμμετοχής στον Δήμο και σε διαδικασίες διαβούλευσης, επεξεργάζεται προτάσεις για την προώθηση της συμμετοχής των πολιτών στον σχεδιασμό και τη διεκδίκηση νέων πολιτικών, για την ευρύτερη συνειδητοποίηση της στεγαστικής κρίσης και ανισότητας και για τη θέσμιση μηχανισμών που θα υποστηρίζουν αυτές τις διαδικασίες.

Την περίοδο που η Action συμμετέχει στο δημοτικό συμβούλιο της Ρώμης, προτείνει τη δημιουργία *Δημοτικών γραφείων διαμεσολάβησης στεγαστικών αναγκών* σε κάθε δημοτικό διαμέρισμα. Στην

ουσία με αυτόν τον τρόπο προτείνει τη θεσμοποίηση και την επέκταση του υπάρχοντος δικτύου σημείων ενημέρωσης (sportelli) των οργανώσεων του κινήματος. Κύριος σκοπός να ενημερώνουν, και να παρέχουν συμβουλές και νομική βοήθεια προς τους πολίτες. Ταυτόχρονα, σκοπός τους είναι, να παρέμβουν στην αγορά ενοικιαζόμενης κατοικίας στην περιοχή τους, διαμεσολαβώντας την προσφορά και τη ζήτηση. Το γραφείο θα μπορεί να πραγματοποιεί συμφωνητικά με τους μικρούς ιδιοκτήτες των κλειστών ακινήτων και κατοικιών και με τους συλλόγους ιδιοκτητών και ενοικιαστών, με στόχο να δώσει κίνητρα για την εφαρμογή των ρυθμισμένων ή μεταβατικών ενοικίων όπως προβλέπονται από τον νόμο. Επιπλέον θα πειραματιστεί με την εφαρμογή 'κοινωνικών ή αλληλέγγυων' ενοικίων, με τη συμμετοχή των συλλόγων ιδιοκτητών και των συνδικάτων ενοίκων.

Πέρα από αυτό, η Action προτείνει τα γραφεία αυτά να λειτουργήσουν σαν εργαλεία έρευνας για την επικαιροποιημένη γνώση της κατάστασης στην αγορά κατοικίας και των πραγματικών στεγαστικών αναγκών (ιδιαίτερα τις ανάγκες των νέων κοινωνικών υποκειμένων που δεν καλύπτονται από τις υπάρχουσες στεγαστικές πολιτικές, όπως νέοι, μεσαίες τάξεις στο όριο των κοινωνικών παροχών, μετανάστες). Για την καταγραφή των νέων στεγαστικών αναγκών θα μοιράζεται μια φόρμα αυτο-αξιολόγησης της στεγαστικής κατάστασης των κατοίκων (Modulo di Autocertificazione della condizione socio-abitativa). Η συμμετοχή των πολιτών στην αυτοαξιολόγηση και συνειδητοποίηση της στεγαστικής τους κατάστασης, θεωρείται κρίσιμη για την ευρύτερη συνειδητοποίηση των δικαιωμάτων και των δυνατοτήτων που υπάρχουν. Μπορεί έτσι να γίνει το πρώτο βήμα για την ενεργοποίηση μιας διαδικασίας δημόσιας διαβούλευσης για τα θέματα της κατοίκησης, και για την υλοποίηση ενός «κινήματος πολιτών για το δικαίωμα στην κατοικία».

«[...] Στοχεύουμε δηλαδή, να δώσουμε το δικαίωμα στον λόγο και στην επιλογή σε αυτούς που ζουν και κατοικούν αυτή την πόλη, αποκαθιστώντας τις ελάχιστες συνθήκες αξιοπρέπειας και νομιμότητας μπροστά σε μια άδικη νομοθεσία. Επιδιώκουμε επομένως να ενώσουμε όλα εκείνα τα άτομα που δεν ξέρουν πως θα τα καταφέρουν ως το τέλος του μήνα, αλλά που για διάφορους λόγους, δεν προχωρούν στην κατάληψη μιας κατοικίας παρόλο που έχουν επείγουσα ανάγκη για κατοικία σε βιώσιμο κόστος. Τέλος επιδιώκουμε, να πούμε στην πόλη ότι αυτή η κατάσταση δεν είναι πλέον ανεκτή και πρέπει να βρεθεί το συντομότερο μια ικανοποιητική απάντηση για όλους.[...]» (Action 2004)

«[...]Ο αγώνας για την κατοικία δείχνει ότι χωρίς μια δυνατή ενοποιητική πρόταση δεν είναι εύκολο να αναπτυχθεί μια κινηματική δυναμική που θα ενσωματώσει ευρέα κοινωνικά στρώματα. Προτείνεται ένα σχέδιο δράσης στην πόλη που θα βασίζεται στην άποψη ότι στη διοίκηση των διαδικασιών και των πόρων μιας περιοχής πρέπει να κυριαρχούν οι πολίτες. Τα γραφεία ενημέρωσης της Action είναι το σημείο αφετηρίας για τον πειραματισμό σε νέους τρόπους και μορφές οργάνωσης και συμμετοχής.[...]» (Action, d' Erme, 05/2003)

Την περίοδο 2003-2005 δημιουργήθηκε από την Action το «Εργαστήριο» (Laboratorio Roma) σε συνεργασία με την Κοινότητα της Ρώμης: μια ομάδα εργασίας, αποτελούμενη από 20 περίπου άτομα, με σκοπό την επεξεργασία νέων ιδεών γύρω από το ζήτημα της στέγης σε σχέση με άλλα

ζητήματα, όπως το ζήτημα του εγγυημένου μισθού, των κοινών αγαθών και της μετανάστευσης. Σε αυτό συμμετείχαν και άλλες πολιτικές οργανώσεις και κοινωνικά κέντρα. Βεβαίως, η αποτελεσματικότητα της προσπάθειας ανάπτυξης συμμετοχικών διαδικασιών στο πλαίσιο και σε συνεργασία με το Δήμο αμφισβητείται.

«[...] Την πρώτη περίοδο της δημαρχίας του Βελτρόνι η οργάνωση Action έστησε ένα εργαστήριο συμμετοχής με τους πολίτες. Αποφάσισε να κάνει συμμετοχικές διαδικασίες με τα κινήματα πολιτών, όχι μόνο το δικαίωμα στην κατοικία αλλά και πολιτιστικά κινήματα, ήταν ένα πείραμα. Ήταν κατά τη γνώμη μου μια πολύ αποτυχημένη διαδικασία, γιατί εν τέλει ήταν απλά ένας τρόπος για να ανακόψουν τις συγκρούσεις, δεν υπήρχαν ουσιαστικές αλλαγές. Δόθηκαν κάποια λεφτά στον πολιτισμό, προσπάθησαν να σταματήσουν οι εξώσεις, αλλά στο τέλος ... δεν υπήρξαν συγκεκριμένα πράγματα.[...]» (diNoto, συνέντευξη, 21/05/2010)

5.3.3 Το δικαίωμα στην κατοικία στον λόγο και τις δράσεις του κινήματος

«Casa e un diritto. Un diritto di tutti» [Η κατοικία είναι δικαίωμα. Ένα δικαίωμα όλων.]

Η κατάκτηση των στερημένων δικαιωμάτων

Η διεκδίκηση του δικαιώματος στην κατοικία από τα κινήματα στη Ρώμη, όπως προκύπτει από τον λόγο τους και τις κινηματικές πρακτικές που τον συνυφαίνουν, δεν γίνεται με αναφορά στη θεσμική τους κατοχύρωση, αλλά πλαισιώνεται ως το επίκεντρο των δημοκρατικών δικαιωμάτων των πολιτών ενάντια στα συμφέροντα και τους μηχανισμούς κερδοσκοπίας και εκμετάλλευσης. Στο πλαίσιο αυτό αντιστέκονται σε μεταρρυθμίσεις των στεγαστικών πολιτικών που περιορίζουν τα κοινωνικά δικαιώματα και διεκδικούν τον ρυθμιστικό και αναδιανεμητικό ρόλο του κράτους, πιέζοντας την τοπική αυτοδιοίκηση για την ανάπτυξη κοινωνικών πολιτικών κατοικίας, την παρέμβαση στην ανεξέλεγκτη λειτουργία της αγοράς και την προστασία των ενοικιαστών και των κατοίκων. Κυρίως όμως, τα δικαιώματα δεν αναγνωρίζονται στο πλαίσιο που ορίζουν οι νόμοι και οι κατοχυρωμένες παροχές, αντίθετα η ερμηνεία των δικαιωμάτων γίνεται με βάση τις ανάγκες και την επίκληση της δικαιοσύνης. Καταγγέλλουν τη σύμπραξη του κράτους με τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ που παράγει αδικία και καταστρατηγεί βασικά δικαιώματα, νομιμοποιώντας με αυτόν τον τρόπο την παραβίαση των νόμων του κράτους και την κατάληψη κενών κτιρίων για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών.

Οι καταλήψεις κενών κτιρίων είναι αναγκαστική επιλογή για όλα εκείνα τα "αόρατα" υποκείμενα που διεκδικούν νέα δικαιώματα, στην "πόλη των στερημένων δικαιωμάτων" και αποτελούν την μόνη σοβαρή πολιτική για την εξασφάλιση του δικαιώματος στη στέγη:

«[...] Διεκδικούμε το δικαίωμα στο κοινωνικό ενοίκιο στα κλειστά διαμερίσματα, για να δοθεί χώρος στα στερημένα δικαιώματα των γυναικών και των αντρών που ζητούν αξιοπρέπεια, εισόδημα και δικαιώματα του πολίτη. Γιατί πιστεύουμε ότι ο δρόμος για έναν άλλο εφικτό κόσμο περνάει από την καθημερινή πρακτική της σύγκρουσης και της κατάκτησης των

ουσιαστικών δικαιωμάτων, όπως αυτό της κατοικίας, που δίνουν αξία στη ζωή.[...]» (Action, 14/05/2003)

«[...] Σε αυτή τη χώρα είναι περίπου 150.000 οικογένειες (δηλαδή περίπου 450 χιλιάδες άτομα) που εμπλέκονται σε περιπτώσεις καταλήψεων. Μονογονεϊκά νοικοκυριά, ηλικιωμένοι με την ελάχιστη σύνταξη, ανάπηροι, μετανάστες, νέοι, άνεργοι: είναι ένας ολόκληρος κόσμος που είναι αναγκασμένος να κάνει καταλήψεις οπουδήποτε για να έχει ένα καταφύγιο και ένα μέρος για να ζήσει. Η μοναδική σοβαρή πολιτική για την κατοικία είναι αυτή που υλοποιούν οι πολίτες μέσω της άμεσης οικειοποίησης ενός από τα βασικά τους δικαιώματα.[...]» (Action, 2004)

«[...] Η εποχή της κερδοσκοπίας πρέπει να δώσει τη σειρά της σε αυτή των δικαιωμάτων. Όσο τα κτίρια παραμένουν κενά, αυτοί που δεν έχουν κατοικία θα τα καταλαμβάνουν. Στις εγκαταλελειμμένες περιοχές διαμορφώνονται νέες κοινωνικές πραγματικότητες πειραματισμού για τη δημόσια χρήση των αχρησιμοποίητων πόρων της πόλης. [...]» (Action, 19/02/2004)

Η επίκληση του δικαιώματος στην κατοικία στη Ρώμη είναι σαφώς ένα συγκρουσιακό αίτημα, όπως το έχει νοηματοδοτήσει ο Lefebvre, που ακολουθεί τη στρατηγική της θεσμικής διαπραγμάτευσης, αλλά στοχεύει στην ευρύτερη κινητοποίηση και τη σύνδεση του ζητήματος της κατοικίας – ως αφετηρία – με ευρύτερες πολιτικές διεργασίες.

Είναι πρόδηλο ότι ο λόγος του κινήματος είναι θεωρητικά ενημερωμένος και πειραματίζεται (και ρητορικά) με την πλαίσιωση των αιτημάτων και των δράσεων του επεκτείνοντας και δοκιμάζοντας διαφορετικού τύπου αναγνώσεις του δικαιώματος στην κατοικία: από το δικαίωμα στην κατοικία στο δικαίωμα στην πόλη και την κατοίκηση, το δικαίωμα στην κατοικία ως επίκεντρο των δικαιωμάτων του πολίτη και για ένα μωσαϊκό δικαιωμάτων, το δικαίωμα στην κατοικία ως κοινωνικό δικαίωμα μαζί με την εργασία και το εισόδημα, και πιο πρόσφατα το δικαίωμα στην κατοικία ως αφετηρία για την επαναθέσμιση του δημόσιου και την εξερεύνηση (και νοηματοδότηση) των κοινών (στον απόηχο του δημοψηφίσματος για το νερό στην Ιταλία).

«Diritto al' abitare» [δικαίωμα στην κατοίκηση]

«Αυτή η πόλη πειραματίζεται σε αντιπαράθεση με όλες τις κοινωνικές και θεσμικές πραγματικότητες για να βελτιώσει την ποιότητα ζωής, εκκινώντας από το δικαίωμα στην κατοίκηση».

«[...] Εδώ και κάποια χρόνια έχουμε κάνει ένα ποιοτικό άλμα στα αιτήματά μας. Ιστορικά το κίνημα για την κατοικία υποστηρίζει το δικαίωμα στη στέγη, σήμερα μιλάμε για το δικαίωμα στην πόλη. Για μας το ζητούμενο δεν είναι απλά να έχουμε ένα κεραμίδι πάνω από το κεφάλι μας, είναι και ο τρόπος που χτίζεται η πόλη, οι υπηρεσίες που παρέχονται, ποιοι μπορούν να αποφασίσουν για τη ζωή μας, τι κτίρια και τι ανάγκες υπάρχουν στην κάθε περιοχή. Για παράδειγμα συζητάμε για τον πολεοδομικό σχεδιασμό της πόλης, με δημόσιες συνελεύσεις όπου συμμετέχουν αρχιτέκτονες, κινήματα, απλοί άνθρωποι, σύλλογοι γειτονιάς. Μιλάμε για

την πόλη και το μέλλον της πόλης. Όχι απλά για το δικαίωμα στην κατοικία, αλλά για το δικαίωμα στη ζωή και για τον τρόπο ζωής. [...]» (diNoto, συνέντευξη, 21/05/2010)

Για ένα μωσαϊκό δικαιωμάτων

Η πλαισίωση του δικαιώματος στην κατοικία ως το επίκεντρο των δικαιωμάτων του πολίτη μοιάζει να είναι μια στρατηγική επιλογή (του πολιτικού χώρου στον οποίον ανήκουν τα κινήματα) για την οικειοποίηση των όρων με τους οποίους γίνεται η συζήτηση για την πολιτική στο τοπικό επίπεδο και κυρίως στο πλαίσιο του Δήμου. Συνδέεται με ζητήματα συμμετοχής και την επεξεργασία της έννοιας της «Δημοτικής πρόνοιας» (welfare municipale) που θα έχει ως στόχο την εκμετάλλευση των τοπικών δημόσιων πόρων για την κάλυψη των αναγκών και την ενεργό δραστηριοποίηση και αυτό-οργάνωση της τοπικής κοινωνίας.

«[...] Η κοινωνική κληρονομιά που αντιπροσωπεύει το κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη είναι ένας «πλούτος» που πρέπει να κρατήσουμε. Σε αυτή την πόλη ο αγώνας για την κατοικία, δεν έγινε ποτέ με «μοναδικό» στόχο την απόκτηση στέγης, δηλαδή για τέσσερις τοίχους. Αλλά πάντα αντιπροσώπευε το ξεκίνημα μιας διαδικασίας χειραφέτησης, κοινωνικής ανασύνθεσης, πειραματισμού, θέσμησης νέων σχέσεων και νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Οι αγώνες για την κατοικία, έχουν τον ρόλο που για πολύ καιρό είχε η «εργασία» στο Τορίνο, δηλαδή είναι ο μηχανισμός διαμόρφωσης της κοινωνικής ταυτότητας και των διαφορετικών φαντασιακών, δηλαδή ένας κρίσιμος κόμβος στη διαδικασία κοινωνικής ανάπτυξης των κινήματων.

Για τους παραπάνω λόγους το ζήτημα της κατοικίας μπορεί να είναι η αφορμή για να ξεκινήσει μια συστατική διαδικασία γύρω από τα ζητήματα της κατοίκησης. Όχι μόνο σε σχέση με το κόστος της κατοικίας, αλλά και για ποια κατοικία. Με πιο κριτήριο επιλέγεται να κατασκευαστούν νέες κατοικίες, αντί να χρησιμοποιηθούν οι υπάρχουσες; Και στην περίπτωση νέων, ποιος αποφασίζει πως θα γίνουν; Ποιες ανάγκες θα ικανοποιηθούν και ποιες όχι; Ποιος αποφασίζει για τα «στάνταρντ κατοίκησης», αυτά της αστικοποίησης καθώς και για τις κοινωνικές επιδράσεις νέων οικισμών; Πως υπολογίζεται η κοινωνική ζημιά που προκαλείται στη ζωή των πολιτών από μια στρεβλή ανάπτυξη της πόλης; Και ποιος πληρώνει αυτή τη ζημιά; Και τέλος, τι είδους πολίτες παράγει η συγκεκριμένη πολεοδομική ανάπτυξη και τι είδους μέλλον τους επιφυλάσσει; [...]» (Κείμενο του δημοτικού συμβούλου της οργάνωσης Action, Nunzio D' Erme, 2003)

«Casa y reddito per tutt@» [κατοικία και εισόδημα για όλους/ες]

Το δικαίωμα στην κατοικία συνδέεται με την εργασία και το εισόδημα: «Τα ζητήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε περιστρέφονται γύρω από τη διαχείριση του οικιστικού αποθέματος, την επίπτωση του ενοικίου στο εισόδημα και της κατοικίας ως άμεσης ή έμμεσης ευκαιρίας για εργασιακή αποκατάσταση»

«Roma bene commune» [Ρώμη κοινό αγαθό]

Οι αγώνες για την κατοικία επιδιώκουν να κινητοποιήσουν ένα διαφορετικό φαντασιακό σε σχέση με το νόημα του δημόσιου και της δημόσιας περιουσίας και σε σχέση με το περιεχόμενο των δικαιωμάτων.

«[...] Εμείς θέλουμε να συνδέσουμε τη χρήση της γης με τα δικαιώματα αυτών που ζουν σε αυτή. Όχι με την κερδοσκοπία. [...] Υπερασπιζόμαστε τη δημόσια περιουσία. Και ακόμη περισσότερο επιδιώκουμε να αλλάξουμε την αντίληψη για το δημόσιο. [...] Πρέπει να αλλάξει η ιδέα της ανάπτυξης που συνδέεται με τους κατασκευαστές. [...] Όταν άνθρωποι από διαφορετικές κουλτούρες, που προέρχονται από διαφορετικές χώρες, μαζί με τους ντόπιους, δοκιμάζουν να αλλάξουν την πόλη με αυτόν τον τρόπο, λέγοντας ότι η πόλη είναι δική μας και ότι είναι ένα κοινό αγαθό.[...]» (di Vetta, συνέντευξη, 07/06/2011)

5.4 Αποτελέσματα και επιδράσεις

5.4.1 Επιδράσεις στη δημόσια συζήτηση και τις πολιτικές

Το κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη έχει αναπτύξει μια σειρά από διαφοροποιημένες στρατηγικές, που κινούνται από τη μετριοπαθή διαπραγμάτευση και πολιτική πίεση των συνδικαλιστικών οργανώσεων για την κατοικία (ενοικιαστών, ενοίκων δημόσιων κατοικιών, μικρών ιδιοκτητών κα) μέχρι τη ριζοσπαστική στρατηγική των καταλήψεων (με συμβολικό ή στεγαστικό σκοπό). Αυτό που σίγουρα αναγνωρίζεται στο κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη, είναι ότι κατάφερε να επαναφέρει στην ατζέντα του δημόσιου διαλόγου τη συζήτηση για το δικαίωμα στην κατοικία. Πέρα από την ευαισθητοποίηση του κόσμου, η παρέμβαση στους θεσμούς, ειδικά στην τοπική αυτοδιοίκηση και η πίεση για την αναγνώριση των στεγαστικών προβλημάτων θεωρείται μια από τις πιο σημαντικές επιτυχίες του κινήματος. Υπάρχουν βεβαίως πολλές κριτικές για το αν εν τέλει έχει αλλάξει κάτι ουσιαστικό στην πολιτική του δήμου, αν η πρακτική της κατάληψης αποτελεί ριζοσπαστική συγκρουσιακή στρατηγική ή στην ουσία 'μαξιλάρι' που συγκρατεί την έκρηξη της στεγαστικής κρίσης και αποτρέπει πιο συνολικές/ουσιαστικές απαντήσεις και μεταρρυθμίσεις για το ζήτημα της κατοικίας.

«[...] Δεν έχει εκραγεί ακόμη αυτό το ζήτημα... για τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω, την οικογένεια για παράδειγμα. Στη Ρώμη, το ζήτημα της κατοικίας δεν έχει εκραγεί γιατί τα κινήματα εξασφαλίζουν στέγη για περισσότερο κόσμο απ' ό,τι ο Δήμος της Ρώμης (il comune). Ο Δήμος έχει δώσει τα τελευταία τρία χρόνια 135 κατοικίες. Τα κινήματα έχουν εγγυηθεί 2000, καταλαμβάνοντας. Στην ουσία παίζουν έναν ρόλο κοινωνικού αμορτισέρ για την τοπική αυτοδιοίκηση. Στη Ρώμη μειώνονται οι εξώσεις που πραγματοποιούνται, αλλά όχι ο αριθμός των εντεταλμένων εξώσεων, αυτές αυξάνονται. Ο αριθμός μειώνεται γιατί γίνονται κινητοποιήσεις, διαμαρτυρίες, πικετοφορίες, παρεμποδισεις και οι δικαστικοί εκπρόσωποι δεν μπορούν να εκτελέσουν την έξωση. Αλλά αυτό συμβαίνει στη Ρώμη που υπάρχουν κινήματα, σε άλλες πόλεις που δεν υπάρχουν κινητοποιήσεις οι εξώσεις αυξάνουν καθημερινά. Και το μεγαλύτερο ποσοστό είναι λόγω αδυναμίας πληρωμής ενοικίου. Και αυτή

είναι μια πολύ σημαντική εξήγηση για τον ρόλο που παίζουν τα κινήματα και ως μια υλική απάντηση στο ζήτημα της κατοικίας. Όχι μόνο ως αγώνας, αλλά και ως πραγματική απάντηση. Και γι' αυτό ο Δήμος μιλάει μαζί μας γιατί ξέρει ότι παίζουμε αυτόν τον ρόλο.[...]» (di Vetta, συνέντευξη, 07/06/2011)

Αν και όπως αναφέρθηκε το κίνημα για την κατοικία στη Ρώμη έχει σχετικά μαζική συμμετοχή, έντονη δραστηριότητα και παρουσία στην πόλη, οι αναφορές στον τύπο και τα τοπικά ραδιοτηλεοπτικά μέσα είναι αρκετά περιορισμένες και ακόμη περισσότερο στα μέσα εθνικής εμβέλειας. Σε μεγάλο βαθμό οι δράσεις του κινήματος καλύπτονται από εναλλακτικά μέσα (μπλογκ των οργανώσεων, εναλλακτικές και αυτόνομες ειδησεογραφικές σελίδες κα). Στις εφημερίδες μαζικής διανομής γίνεται επιλεκτική παρουσίαση κυρίως των σημαντικότερων και πιο εντυπωσιακών δράσεων, με έμφαση στις διαδικασίες εκκένωσης ή συγκρούσεων με την αστυνομία. Επιπλέον, αν και αναγνωρίζεται το στεγαστικό πρόβλημα, οι περισσότερες αναφορές στο κίνημα για την κατοικία είναι με αρνητική χροιά, προβάλλοντας κυρίως τις καταλήψεις ως παράνομες πρακτικές που συνιστούν επίθεση στην ιδιοκτησία. Από την άλλη το στεγαστικό ζήτημα στην πόλη είναι πλέον τόσο σοβαρό και τόσο ορατό, που είναι δύσκολο να αναπτυχθεί ένας ισχυρός λόγος στα ΜΜΕ ενάντια στις κινητοποιήσεις, είτε πρόκειται για καταλήψεις, είτε για μπλοκάρισμα των εξώσεων. Έτσι τις περισσότερες φορές επιλέγεται η σιωπή. «Οι καταλήψεις δεν είναι κάτι που απασχολεί την κοινή γνώμη ή τα ΜΜΕ. Είναι το μικρότερο από τα προβλήματα. Μιλάνε κυρίως για το ζήτημα των ανθρώπων που ζουν στα πάρκα» (Macchi, συνέντευξη, 21/06/2010).

Βεβαίως η διαμεσολάβηση των γεγονότων εξαρτάται από τα συμφέροντα που εκπροσωπούν.

«[...] Η Corriere de la Serra συνδέεται με τους κατασκευαστές, η Repubblica συνδέεται με το δημοκρατικό κόμμα, η Il Messagero βγαίνει στη Ρώμη και είναι η εφημερίδα της Caltagirone. Μόνο η Liberazione είναι θετικά προσκείμενη. Η αντιμετώπιση των εφημερίδων εξαρτάται από την πολιτική επιλογή που πρέπει να υποστηρίξουν. Η Corriere de la Serra δεν μας επιτίθεται όπως η Il Messagero. Εάν το κίνημα ζητάει περισσότερη κατοικία, που μπορεί να σημαίνει νέες κατασκευές, τότε είναι πιο προσεκτικοί στις διατυπώσεις. Αν όχι τότε μας επιτίθενται. Βέβαια μερικές φορές μας χρησιμοποιούν για δικά τους συμφέροντα. Εάν υπάρχει κάτι που τους βολεύει, εξαρτάται από το διακύβευμα.[...]» (diNoto, συνέντευξη, 21/05/2010)

Παρόλα αυτά η προσέγγιση του κόσμου δεν είναι τόσο εύκολη ούτε τόσο προφανής. Σύμφωνα με τη Sebastianelli μια δυσκολία που υπάρχει σήμερα και που δεν βοηθάει στη μαζικοποίηση των κινήματων για την κατοικία, είναι ότι υπάρχει δυστοκία στο να μοιραστεί ο κόσμος τα προβλήματα που προκύπτουν από την εκπτώχευση, για την οποία οι άνθρωποι ντρέπονται και προσπαθούν να την κρύψουν. Το κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο έχει μεταλλαχθεί: σήμερα η γραμμή της φτώχειας ανεβαίνει προς τα πάνω.

«[...] Ξέρεις η Ιταλία είναι η χώρα της ανοχής, λόγω του καθολικισμού. Επίσης η Ιταλία είναι πολύ φασιστική. Πάει πάνω από ένας αιώνας που είμαστε φασίστες. Έτσι υπάρχουν

άνθρωποι που δεν τους αρέσουν οι καταλήψεις γιατί είμαστε κομμουνιστές, μαύροι κλπ. Ανάμεσα σε αυτές τις τάσεις, δηλαδή τους κομμουνιστές, τους φασίστες και τους καθολικούς, τελικά επικρατεί η ανοχή, ο καθολικισμός, το αίσθημα της ανοχής. Γιατί η ανοχή είναι πιο εύκολο να την έχεις όταν είσαι στα αλήθεια κοντά στο πρόβλημα. Όταν είσαι μακριά μπορείς να αναπτύξεις έναν αντιθετικό λόγο. Αλλά όταν είναι δίπλα σου ο άλλος, βλέπεις το πρόβλημα, τότε απλά κάνεις τα στραβά μάτια. [...]» (Sebastianelli, συνέντευξη 18/05/2010)

«[...] Είναι τόσο σοβαρό το στεγαστικό πρόβλημα που κανείς δεν μπορεί να μας κατηγορήσει ότι ο αγώνας μας είναι ιδεολογικός. Επιπλέον από τότε που έχουμε τον αγώνα ενάντια στις εξώσεις, η εικόνα μας έχει βελτιωθεί σημαντικά. Γιατί βλέπουν ότι δεν κάνουμε αγώνα για να λύσουμε το δικό μας πρόβλημα κάνοντας καταλήψεις, ούτε υποστηρίζουμε όσους είναι εκτός του συστήματος. Δεν είμαστε απομονωμένοι, στο περιθώριο. Ακόμη και άνθρωποι που ανήκουν στη μεσαία τάξη συμμετέχουν στους αγώνες μας. Έτσι δεν μπορεί να πει κανείς ότι και αυτοί είναι εγκληματίες. Καμία πολιτική δύναμη ή ΜΜΕ. Τα κεντρώα και τα δεξιά κόμματα ενδιαφέρονται να τα έχουν καλά μαζί τους γιατί αυτοί είναι που ψηφίζουν, που διαμορφώνουν την κοινή γνώμη. Είναι το στήριγμα του συστήματος.[...]» (diNoto, συνέντευξη, 21/05/2010)

Τα άμεσα υλικά αποτελέσματα του κινήματος στη Ρώμη είναι εντυπωσιακά: το 2008 υπήρχαν περίπου 40 καταλήψεις κτιρίων στην πόλη που στέγαζαν πάνω από 2.000 οικογένειες. Ο αριθμός αυτός δεν επιβεβαιώθηκε με κάποια συστηματική καταγραφή (προκύπτει από το άθροισμα των καταλήψεων που αναφέρουν οι οργανώσεις) και είναι βεβαίως ρευστός, καθώς πολλές από τις καταλήψεις εκκενώνονται βίαια και νέες συνεχίζουν να αθροίζονται, ενώ στα σημεία επικοινωνίας των οργανώσεων με το κοινό καταγράφονται διαθεσιμότητες για επόμενες δράσεις.

Οι καταλήψεις έχουν η καθεμία διαφορετική εξέλιξη και αντίστοιχη είναι και η στεγαστική αποκατάσταση ή μη των οικογενειών και των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτές. Σε πολλές περιπτώσεις η Κοινότητα της Ρώμης ή η Περιφέρεια Λάτιο βρίσκουν λύσεις για τη στέγαση των οικογενειών, είτε παρέχοντας τους δημόσια κατοικία (στις περιπτώσεις δικαιούχων), είτε παρέχοντας κάποιου τύπου επίδομα κατοικίας. Υπάρχουν περιπτώσεις, όταν πρόκειται για καταλήψεις συγκροτημάτων δημόσιων κατοικιών που έχουν παραμείνει κενές, που παραχωρούνται στους καταλήψεις τα ίδια τα διαμερίσματα που έχουν καταλάβει εφόσον υπάρξει μια διαδικασία ρύθμισης. Τέλος, υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός μακροχρόνιων καταλήψεων, σε εγκαταλειμμένα δημόσια κτίρια, όπου μετά από χρόνια συλλογικών αγώνων, τόσο ενάντια στην πιθανότητα της εκκένωσης, όσο και για την από κοινού διαμόρφωση/ανακάλυψη τρόπων συνύπαρξης και συμβίωσης, έχουν δημιουργηθεί ζωντανές κοινότητες.

Όσον αφορά στην παρέμβαση στη διαδικασία της διαμόρφωσης των δημόσιων πολιτικών για την κατοικία, οι διαφορετικές οργανώσεις συμμετέχουν ενεργά έχοντας επιλέξει διαφορετικό βαθμό και θέση εμπλοκής στις διαδικασίες διαπραγμάτευσης, πίεσης, επεξεργασίας και τελικής διαμόρφωσης μιας σειράς πολιτικών. Κεντρικό αίτημα των οργανώσεων είναι η αύξηση του

αριθμού των δημόσιων κατοικιών που διατίθεται με κοινωνικά κριτήρια και η εναντίωση στην ιδιωτικοποίηση και πώληση του υπάρχοντος αποθέματος. Έτσι μια σειρά από διαπραγματεύσεις και διεκδικήσεις αφορούν στην αύξηση του αριθμού των δικαιούχων, καθώς και την παραχώρηση κατοικίας σε όσους έχουν δικαίωμα. Από τις πιο ενδιαφέρουσες κατακτήσεις του κινήματος είναι ο νόμος της αυτοανάκτησης δημόσιων εγκαταλειμμένων κτιρίων (κυρίως παλιά σχολεία). Παρά τις αμφιβολίες και τις δυσκολίες κατά την εφαρμογή του (κόστος, δέσμευση των συνεταιριστών, διάρκεια επισκευής) δεν παύει να είναι ένα πολύ καινοτόμο εργαλείο που μπορεί, αν υπάρξει ουσιαστική στήριξη από τις αρχές, να επεκταθεί και σε άλλα κτίρια ή και για άλλες χρήσεις και δίνει μια απάντηση στο ζήτημα της επανάχρησης κενών κτιρίων (Marcetti et al 2011).

Ο νόμος της αυτοανάκτησης¹⁷³ δίνει τη δυνατότητα στους Δήμους, στους αυτόνομους οργανισμούς λαϊκής κατοικίας (ex-Iacp), στους δημόσιους οργανισμούς φροντίδας και πρόνοιας (istituzioni pubbliche di assistenza e beneficenza IPAB), και σε άλλους δημόσιους φορείς να αποκτούν και να μετατρέπουν εγκαταλειμμένα κτίρια (δημόσια και ιδιωτικά) μη στεγαστικών χρήσεων σε κατοικίες. Σύμφωνα με τον νόμο η αποκατάσταση του κελύφους και του περιβάλλοντος χώρου είναι ευθύνη της διοίκησης ενώ οι εσωτερικές εργασίες για τη διαμόρφωση των διαμερισμάτων είναι υποχρέωση των ίδιων των κατοίκων που το αναλαμβάνουν υπό μορφή συνεταιρισμού. Με την ολοκλήρωση των διαδικασιών αλλαγής χρήσης και τη διαμόρφωσή τους σε κατοικίες διατίθενται στους δικαιούχους με ενοίκιο αντίστοιχο της δημόσιας κατοικίας.

Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, η οργάνωση Coordinamento είναι αυτή που έχει επενδύσει περισσότερο στη θέσπιση και εφαρμογή του νόμου. Για τον σκοπό αυτόν δημιούργησε τον συνεταιρισμό Inventare l'abitare (Επινοώντας την κατοίκηση) που έχει σήμερα περίπου 100 μέλη (άτομα και οικογένειες που συμμετέχουν στις καταλήψεις) και έχει αναλάβει σε συνεργασία με τον Δήμο της Ρώμης οκτώ τέτοια προγράμματα σε δημόσια κτίρια τα οποία προηγουμένως είχε καταλάβει και στα οποία εξακολουθούν να ζουν οι οικογένειες για όσο διάστημα διαρκούν οι γραφειοκρατικές διαδικασίες απόκτησης του κτιρίου καθώς και οι εργασίες επισκευής και μετασκευής. Οι ίδιοι οι κάτοικοι συμμετέχουν στις εργασίες διαμόρφωσης του εσωτερικού σε διαμερίσματα, ενώ ο συνεταιρισμός κατοίκων χρεώνεται το συλλογικό δάνειο για να χρηματοδοτήσει τις εργασίες.¹⁷⁴ Από το 1999 έχουν ξεκινήσει δώδεκα εγχειρήματα αυτοανάκτησης, δύο από αυτά έχουν ολοκληρωθεί, και τα υπόλοιπα προχωράνε με πολύ αργό ρυθμό, καθώς η χρηματοδότηση από τη μεριά της διοίκησης είναι πολύ ασταθής.

«[...] Μια πολύ σημαντική κατάκτηση των κινήματων και των οργανώσεων που προωθούν την αυτοανάκτηση δεν είναι μόνο ότι αναγνωρίζεται η νομιμοποίηση των εγχειρημάτων που προβλέπουν την επανάχρηση των κτιρίων και αποτελούν μια πραγματική εναλλακτική στην τσιμεντοποίηση και την περαιτέρω κατανάλωση γης, αλλά και γιατί παρέχει έναν μηχανισμό στους συνεταιρισμούς των ενοίκων να συμμετέχουν συλλογικά στη διαδικασία

¹⁷³ Legge Regionale n.55/1998 "Autorecupero del patrimonio immobiliare" di Regione di Lazio.

¹⁷⁴ Περισσότερες πληροφορίες: στην ιστοσελίδα του συνεταιρισμού κατοικίας Inventare l'abitare (<http://inventareabitare.it/>), στην ιστοσελίδα του Δήμου της Ρώμης (http://www.comune.roma.it/wps/portal/pcr?jppagecode=dip_pol_riq_per_aut.wp) και στο ηλεκτρονικό βιβλίο/έρευνα που πραγματοποίησαν μέλη του Coordinamento: Agostini et al. (2011) Inventare l'abitare.

χρηματοδότησης μετριάζοντας την επιβάρυνση της πρόσβασης στην κατοικία.[...]» (Agostini et al. 2011:19).¹⁷⁵

Από την άλλη ασκείται η κριτική ότι τα προγράμματα αυτοανάκτησης με τον τρόπο που εφαρμόζονται, στην ουσία δεν επηρεάζουν τους μηχανισμούς που αναπαράγουν τη στεγαστική ανισότητα, αφορούν πολύ μικρό αριθμό νοικοκυριών, ενώ δεν κοστίζουν τίποτε στο δημόσιο. Επιπλέον, ο νόμος άνοιξε τον δρόμο για την κερδοσκοπική εκμετάλλευση της αδρανούς δημόσιας περιουσίας.

Άλλη σημαντική νίκη είναι η κατάργηση του αποκλεισμού των δήμων και κοινοτήτων από την αγορά κατοικιών Δημόσιων φορέων (κυρίως ασφαλιστικών) που ιδιωτικοποιούνται. Η αρχική εκδοχή του νόμου για τις τιτλοποιήσεις το 2001 δεν έδινε τη δυνατότητα προτίμησης στις δημόσιες αρχές, κάτι που άλλαξε το 2003 μετά από δυναμικές κινητοποιήσεις του κινήματος, έτσι σήμερα οι δημόσιες αρχές μπορούν να αυξήσουν την οικιστική τους περιουσία σε χαμηλή τιμή. Μέσω αυτής της διαδικασίας, τα κινήματα πιέζουν για τη διάθεση πόρων για την απόκτηση δημόσιων κατοικιών ώστε να διατεθούν στους δικαιούχους του μητρώου της Κοινότητας της Ρώμης, καθώς και σε όσους καταλαμβάνουν κενά κτίρια.

Η αναγνώριση της "στεγαστικής κρίσης" από τις δημόσιες αρχές είναι ένα άλλο αίτημα που πέτυχαν τα κινήματα για την κατοικία μέσα από μια σειρά από διατάγματα και κείμενα των τοπικών αρχών, χωρίς βέβαια αυτό να ανταποκρίνεται και στην εφαρμογή αντίστοιχων πολιτικών. Τον Μάιο του 2005 ψηφίζεται από το κοινοτικό συμβούλιο της Ρώμης το Διάταγμα 110/05 «Προγραμματικό διάταγμα για τις στεγαστικές πολιτικές και τη στεγαστική κρίση στην επικράτεια της κοινότητας της Ρώμης». Με αυτό αναγνωρίζεται και επίσημα η στεγαστική κρίση και περιγράφονται μηχανισμοί και εργαλεία για την αντιμετώπισή της (βλ. και Curtarelli 2005). Εκτός από την περιγραφή με ποσοτικά δεδομένα της στεγαστικής κρίσης (πόσες οικογένειες αφορά και σε πιο βαθμό) καθώς και των υφιστάμενων πολιτικών, εισήγαγε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα διαφοροποιημένων παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Επιπλέον στο ίδιο διάταγμα αποδίδονται κοινοτικοί πόροι για ένα πρόγραμμα δημόσιας κατοικίας. Η ψήφιση του διατάγματος, την περίοδο δημαρχίας του Veltroni, θεωρείται μεγάλη νίκη του κινήματος και ένα σημαντικό βήμα στην αναγνώριση του στεγαστικού ζητήματος. Στην τελική του μορφή θεωρήθηκε αρκετά ανεπαρκές σε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες της πόλης, ενώ υπήρξε μεγάλη αδράνεια κατά την εφαρμογή του. Μετά τις τοπικές εκλογές του 2008 και την εκλογή του Alemanno από τη δεξιά παράταξη, η ύπαρξη αυτού του διατάγματος σχεδόν αγνοείται.

Πέρα από τα παραπάνω, τα κινήματα έχουν εμπλακεί και έχουν ασκήσει πιέσεις (με συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας, αιφνίδιες συμβολικές καταλήψεις γραφείων και χώρων της διοίκησης, κατασκηνώσεις διαμαρτυρίας έξω από το Καπιτώλιο κ) κατά τη διαμόρφωση και ψήφιση όλων των νόμων και των προγραμμάτων που σχετίζονται με την κατοικία. Έτσι έχουν κάνει μεγάλες κινητοποιήσεις κατά τη διάρκεια ψήφισης του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Ρώμης το 2004 και το 2008,

¹⁷⁵ Για παράδειγμα ο συνεταιρισμός του Coordinamento υπολόγισε μέσο κόστος επιβάρυνσης για κάθε εταίρο μεταξύ 18 και 25 χιλιάδες ευρώ. Για ένα εικοσαετές δάνειο, η μηνιαία δόση κοστίζει 2,60 με 3,14 το τετραγωνικό, και αντιστοιχεί σε ενοίκιο περίπου σε 150 ευρώ τον μήνα για 70 τμ.

κατά την ψήφιση των Προγραμμάτων κατοικίας (σε εθνικό επίπεδο από το Υπουργείο Υποδομών), καθώς επίσης και για τα προγράμματα κατοικίας του Δήμου της Ρώμης και της Περιφέρειας Λάτσιο, πετυχαίνοντας επιμέρους νίκες, χωρίς βεβαίως να καταφέρουν να ανατρέψουν τις γενικές κατευθύνσεις των νόμων.

Ο συνδυασμός της πολύ έντονης κινηματικής δραστηριότητας, καθώς και των συνεχών και μακροχρόνιων καταλήψεων στέγης, παράλληλα με την παρουσία στο δημοτικό συμβούλιο και τις διαδικασίες διαβούλευσης συνθέτουν ένα ιδιαίτερο μείγμα κινηματικών στρατηγικών. Η σχέση αυτή μεταξύ των κινημάτων για την κατοικία και της τοπικής αυτοδιοίκησης βασίζεται σε πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τόσο της τοπικής αυτοδιοίκησης, όσο και της ιστορίας των κινημάτων στη Ρώμη, και σίγουρα δεν μπορεί να οδηγήσει σε γενικεύσιμα συμπεράσματα για την αποτελεσματικότητα διαφορετικών στρατηγικών επιλογών του κινήματος.

Κάποιες υποθέσεις για την ιδιαίτερη πορεία, τη διάρκεια και τη μαζικότητα του κινήματος στη Ρώμη σχετίζονται με τις ιδιαιτερότητες του πολιτικού συστήματος στη Ρώμη και τη διαπλοκή της τοπικής αυτοδιοίκησης με μεγάλα κατασκευαστικά συμφέροντα, με τις ιδιαιτερότητες της αγοράς κατοικίας της Ρώμης που παρουσίασε αυξήσεις της τάξης του 700% τα τελευταία 10 χρόνια λόγω των πιέσεων της κτηματαγοράς στο ιστορικό κέντρο αλλά και λόγω της ανταγωνιστικής νεοφιλελεύθερης πολιτικής που υιοθέτησαν οι δήμαρχοι της, με τον μεγάλο αντίκτυπο των πολιτικών αποκέντρωσης, απορρύθμισης της αγοράς ενοικίων και ιδιωτικοποίησης της περιουσίας των Δημόσιων ασφαλιστικών φορέων (που στο μεγαλύτερο ποσοστό συγκεντρώνονται στη Ρώμη και το Μιλάνο), και τέλος με τα ιδιαίτερα συγκρουσιακά χαρακτηριστικά της Ιταλικής αυτονομίας στη Ρώμη και την ιδιαίτερη βαρύτητα της ιστορίας των παλιότερων κινημάτων για την κατοικία.

Καθοριστική είναι και η παρουσία σε θέσεις εξουσίας προσώπων φίλων προς τα κινήματα ή προερχόμενων από τον χώρο των κινημάτων και της αριστεράς. Για παράδειγμα, την περίοδο που σχεδιάστηκε και θεσπίστηκε ο νόμος της αυτοανάκτησης στην περιφέρεια της Ρώμης, ο πρόεδρος στη διεύθυνση κατοικίας της Περιφέρειας ήταν μέλος του αριστερού κόμματος Rifondazione Comunista με προσωπική διαδρομή στις καταλήψεις στέγης της δεκαετίας του '70. Επίσης οι διαδικασίες διαβούλευσης και η υιοθέτηση (σε διακηρυκτικό επίπεδο βέβαια) δημοτικών ή περιφερειακών διαταγμάτων για τη στεγαστική κρίση, καθώς και η θεσμική ή άτυπη υποστήριξη και παροχή πόρων σε επιμέρους δράσεις του κινήματος από τη μεριά της διοίκησης γίνονται την περίοδο που δήμαρχος της Ρώμης είναι ο σοσιαλδημοκράτης Veltroni. Από την άλλη, είναι εμφανή τα όρια αυτών των επιδράσεων καθώς σε μεγάλο βαθμό η συμμετοχή του κινήματος στις διαδικασίες διαβούλευσης παραμένουν σε συμβουλευτικό επίπεδο και δεν επηρεάζουν καθοριστικά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ενώ την ίδια περίοδο από τον δήμαρχο Veltroni υιοθετούνται οι πιο ακραία νεοφιλελεύθερες πολιτικές για την πόλη (Roma Capitale, Nuovo Piano Regolatore, Υποψηφιότητα για τους Ολυμπιακούς Αγώνες κ) (Berdini 2008). Τέλος, στο επίπεδο των δημοτικών διαμερισμάτων, τα κινήματα καταφέρνουν να προωθήσουν τις προτάσεις τους εκεί που είναι εκλεγμένες φίλιες αυτοδιοικήσεις. Σε αυτή τη χαμηλότερη βαθμίδα τοπικής διοίκησης βρίσκονται οι πρώτοι φυσικοί σύμμαχοι των κινημάτων. Έτσι για παράδειγμα πολλές από τις προσπάθειες εφαρμογής πολιτικών για την επίταξη και την αυτοανάκτηση κενών κτιρίων γίνονται

στα Διαμερίσματα III, X και XI διαμέρισμα, όπου οι αντίστοιχοι πρόεδροι των δημοτικών συμβουλίων είναι με το μέρος των κινημάτων (Orlando Corsetti, Sandro Medici).

5.4.2 Κοινωνικά εργαστήρια συμβίωσης και εναλλακτικής κατοίκησης

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '90, αλλά πολύ περισσότερο τη δεκαετία του 2000, η κοινωνική βάση των καταλήψεων και των αγώνων για την κατοικία συγκροτείται σε μεγάλο βαθμό από μετανάστες, ενώ σχετικά πρόσφατα έχουν προστεθεί και κοινότητες Ρομά που στεγάζονται σε καταλήψεις. Έτσι τόσο τα εγχειρήματα συλλογικής συμβίωσης στις καταλήψεις, όσο και οι παραστάσεις αλληλεγγύης σε υπό έξωση οικογένειες, είναι πραγματικοί κοινωνικοί πειραματισμοί που προϋποθέτουν σημαντικές πολιτισμικές υπερβάσεις από τους συμμετέχοντες.

«[...] Το πιο ενδιαφέρον κατά τη γνώμη μου είναι ότι καταρρίπτεται η άποψη που επικρατεί στην κοινή γνώμη και που στηρίζει κυρίως η κεντροδεξιά ότι το πρόβλημα της κατοικίας υφίσταται λόγω των μεταναστών, και όχι επειδή το δημόσιο δεν έχει πολιτικές για τη στέγη. Πολλοί κάτοικοι της Ρώμης υποστήριζαν ότι δεν έχουν σπίτια γιατί τα έδωσαν στους μετανάστες, τώρα συνειδητοποιούν ότι αυτό δεν είναι αλήθεια. Το γεγονός ότι πολλοί μετανάστες έχουν πάει να υποστηρίξουν τους Ιταλούς, και δεν είναι άνθρωποι από τις καταλήψεις μόνο, είναι άνθρωποι που πληρώνουν ενοίκιο κλπ. Οι Ιταλοί συνειδητοποιούν ότι ο εχθρός δεν είναι οι μετανάστες. Συνειδητοποιούν ότι οι μετανάστες τους υπερασπίζονται, και ότι δεν είναι αυτοί το πρόβλημα, ότι βρίσκονται και αυτοί στην ίδια κατάσταση και ότι όλο αυτό είναι ένα μεγάλο ψέμα. Και από αυτή την άποψη οι αγώνες αυτοί είναι ένας τρόπος για την καταπολέμηση του ρατσισμού. [...]» (diNoto, συνέντευξη, 21/05/2010)

Με έναν διαφορετικό τρόπο, η εμπειρία του *Porto Fluviale* (κατάληψη που ξεκίνησε το 2003 από την *Coordinamento* σε μια παλιά στρατιωτική αποθήκη) είναι πολύ σημαντική σε αυτή την κατεύθυνση καθώς σε αυτή συγκατοικούν μια κοινότητα Μαγκρεμπίνων, μια κοινότητα νοτιοαμερικάνων, καθώς και αρκετοί Ιταλοί (κυρίως νέοι). Το κτίριο χρειάστηκε πολύ σημαντικές παρεμβάσεις για να γίνει κατοικήσιμο. Χρειάστηκαν τουλάχιστον δυο χρόνια για να μοιραστούν οι χώροι ανάλογα με τις ανάγκες, να μπουν διαχωριστικά και χώροι υγιεινής. Η συμμετοχή σε συλλογικές διαδικασίες και στις κινητοποιήσεις του κινήματος είναι προϋπόθεση που θέτει η οργάνωση για την παραμονή στην κατάληψη. Για ένα μεγάλο διάστημα οι συνθήκες διαβίωσης ήταν πολύ σκληρές και οι σχέσεις πολύ δύσκολες, πολλοί εγκατέλειψαν μετά από κάποιο χρονικό διάστημα (ο χώρος περιγράφεται και ως παραγκούπολη ή καταυλισμός (Kayser 2008)). Η πορεία προς την επίτευξη κάποιας ισορροπίας ήταν πολύ δύσκολη και επίπονη καθώς περιελάμβανε τόσο την ανακάλυψη, την από κοινού εφεύρεση, μιας κοινής γλώσσας, το ξεπέραςμα των πολιτισμικών δεδομένων (τόσο όσον αφορά στις πρακτικές, όσο και τις γενικότερες αντιλήψεις), και άλλα φαινόμενα προβληματικών κοινωνικών συμπεριφορών (όπως η ενδοοικογενειακή βία, ο αλκοολισμός, η σεξουαλική παρενόχληση, η ανδρική βία και επιβολή κα) που ξεσκεπάζονται από την εγγύτητα και αναγκαστικά πρέπει να επιλυθούν στα πλαίσια μιας συλλογικής διαδικασίας. Σήμερα, η κατάληψη εξακολουθεί να υπάρχει πάνω από δέκα χρόνια και αποτελεί σημείο

αναφοράς και σύμβολο για το κίνημα, τη γειτονιά και την πόλη. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι όσοι ζουν εκεί δεν θα επέλεγαν μια πιο συμβατική λύση κατοίκησης αν τους δινόταν η δυνατότητα, καθώς η παραμονή στην κατάληψη μπορεί να είναι μια πραγματιστική και αναγκαστική επιλογή για πολλές από τις οικογένειες. Παρόλα αυτά, δέκα χρόνια συμβίωσης σε δύσκολες συνθήκες, έχουν δημιουργήσει μια ζωντανή κοινότητα, ένα αληθινό πείραμα εναλλακτικής κατοίκησης.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα εμπειρία συμβίωσης είναι η κατάληψη μίας πρώην αλλαντοποιίας και η δημιουργία της κοινότητας *Metropoliz* το 2009. Στην αρχική ομάδα της κατάληψης συμμετείχαν η οργάνωση *BPM*, φοιτητές, οικογένειες Ιταλών, Περουβιανών, Ερυθρέων, Ουκρανών και Μαγκρεμπίνων. Το κτίριο βρίσκεται σε έκταση τριών εκταρίων ήταν σε πολύ κακή κατάσταση, σταδιακά οι καταλήψεις έχουν διαμορφώσει διαμερίσματα και κοινόχρηστους χώρους. Λίγο αργότερα έγινε κατάληψη του γειτονικού κτιρίου, ενός παλιού συνεργείου αυτοκινήτων από οικογένειες Ρομά. Οι δύο χώροι επικοινωνούν άμεσα και οι δύο καταλήψεις οργανώνονται από κοινού. Ένα ευρύ κίνημα αλληλεγγύης κινητοποιήθηκε από την αρχή, αποτελούμενο από φοιτητές αρχιτεκτονικής και καλών τεχνών, καλλιτέχνες, ειδικούς κλπ.

5.4.3 Η εξέλιξη του κινήματος μετά την κρίση

Μετά το 2007, και κυρίως μετά το 2014, τα κινήματα για την κατοικία αποκτούν κεντρικό πολιτικό ρόλο. Τον Μάρτιο του 2010 δημιουργήθηκε, μετά από εθνική συνάντηση των κινήματων στη Φλωρεντία, η πλατφόρμα *abitare nella crisi* ένα δίκτυο πανιταλικό για την αλληλοενημέρωση, υποστήριξη και οργάνωση των κινήματων για την κατοικία σε όλες τις πόλεις της Ιταλίας, αλλά και τη δικτύωση με άλλα κινήματα και οργανώσεις. Αρχικά οι πιο δραστήριες πόλεις ήταν η Ρώμη και η Φλωρεντία, όμως σταδιακά έχουν αναπτυχθεί δυναμικά κινήματα στο Μιλάνο, τη Νάπολη, το Τορίνο και άλλες μεγάλες ή μικρότερες πόλεις. Οι δυσκολίες πρόσβαση στη στέγη και οι ανάγκες για κατοικία αυξάνονται και αντίστοιχα αυξάνεται ο αριθμός των ατόμων και των οικογενειών που συμμετέχουν σε καταλήψεις και σε κινητοποιήσεις.

«[...]Η δουλειά που έκαναν τόσο καιρό αρχίζει να φαίνεται πολύ έντονα. Για παράδειγμα στις διαδηλώσεις, που συμμετείχα πρόσφατα, η δουλειά που έκαναν με τους μετανάστες φαίνεται. Υπάρχει ένα νέο κοινωνικό σώμα που συμμετέχει στις διαδηλώσεις. Το ζήτημα της κατοικίας ενώνει πολλούς διαφορετικούς ανθρώπους. Γύρω από τις καταλήψεις συγκεντρώνουν και άλλα θέματα. Ξεκίνησαν από μια συγκεκριμένη ανάγκη, αλλά έχουν στόχο να το διευρύνουν, έχουν στόχο να εισβάλλουν στα πάντα.[...]» (Μονία, συνέντευξη 04/2013).

Παράλληλα, η στάση της κυβέρνησης και των τοπικών αρχών απέναντι στο κίνημα και τις καταλήψεις σκληραίνει. Αρκετές από τις παλιότερες καταλήψεις έχουν εκδιωχθεί ενώ είναι πιο δύσκολο να γίνουν καινούργιες. Απέναντι στην ένταση της καταστολής οι βασικές οργανώσεις του κινήματος συσπειρώνονται και διοργανώνουν κοινές δράσεις. Ενδεικτικά, στις 6 Δεκεμβρίου 2012 έγινε μια συντονισμένη δράση των τριών πιο δραστήριων οργανώσεων του κινήματος που κατέλαβαν ταυτόχρονα 10 κτίρια (που ονόμασαν *Tsunami Tour*) με τη συμμετοχή περίπου 3000

ατόμων (1000 οικογενειών – οικογένειες, επισφαλείς, άνεργοι, φοιτητές, μετανάστες).¹⁷⁶ Λίγες μέρες μετά, πέντε από αυτές είχαν εκκενωθεί βίαια. Αυτό δεν αναιρεί τον συμβολικό χαρακτήρα της δράσης αυτή που εικονογραφεί τη δυναμική αυτής της πρακτικής, τη δύναμη των οργανώσεων για την κατοικία να κινητοποιούν και να οργανώνουν μαζικά κόσμο και την παρουσία οικογενειών και ατόμων διατεθειμένων να εμπλακούν σε συγκρουσιακές πρακτικές γνωρίζοντας την πιθανή αρνητική έκβασή τους.

Πιο πρόσφατα, οι κινητοποιήσεις για την κατοικία συνδέθηκαν με άλλα μεγάλα κινήματα στην Ιταλία όπως το κίνημα NoTAV ενάντια στο τρένο υψηλής ταχύτητας στην κοιλάδα της Σούσα Βόρεια του Τορίνο, τις κινητοποιήσεις ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού και ενάντια στις πολιτικές που προωθούν οι πρόσφατες κυβερνήσεις της κρίσης.¹⁷⁷ Τα κινήματα συσπειρώνονται ενάντια στις πολιτικές της κυβέρνησης που πέρα από τη λιτότητα, προωθεί το ίδιο μοντέλο ανάπτυξης βασισμένο στα μεγάλα έργα, υποστήριξη των οικονομικών συμφερόντων που συνδέονται με την κατασκευή και την κτηματομεσιτική κερδοσκοπία. Με το σύνθημα «ένα μόνο μεγάλο έργο: κατοικία και εισόδημα για όλους» έχουν οργανωθεί αρκετές δυναμικές και μαζικές διαδηλώσεις στη Ρώμη το 2013 και το 2014.

¹⁷⁶ Sina, Y. (2013) *Αιφνίδια επιδρομή: επισφαλείς και φοιτητές καταλαμβάνουν παλιά αχρησιμοποίητα κτίρια*. Il Manifesto 07/12/2013

¹⁷⁷ Mazzamauro, A. (2014) 'Only one big project': Italy's burgoening social movements, ROAR Magazine, 20/01/2014, <http://roarmag.org/2014/01/italy-movement-housing-income/>

Σύνοψη κεφαλαίου

Στην Ιταλία το ζήτημα της κατοικίας αναδεικνύεται από τη δραστηριοποίηση πολιτικοποιημένων υποκειμένων – ένα ρευστό αλλά ήδη συγκροτημένο «πολιτικό πεδίο» σύμφωνα με τον όρο της Réchu (2006) – με καταγωγή τα κοινωνικά κέντρα, που στρατηγικά επιλέγουν να εμπλακούν σε έναν αγώνα με επίκεντρο την κατοικία, καθώς αναγνωρίζουν την κατοικία ως κομβικό πολιτικό πεδίο, σε σχέση με τις ευρύτερες συνθήκες, όσο και σε σχέση με αυτό που είναι οι ίδιοι. Είναι ένα κίνημα με μεγάλη ιστορία που έχει σηματοδοτήσει τους εργατικούς αγώνες, αλλά και την εξέλιξη της αριστεράς σε σχέση με τους αγώνες για την πόλη.

Τα βασικά αιτήματα του κινήματος είναι η γενική αναστολή των εξώσεων και της εκκένωσης των καταλήψεων, διεκδικούν τον έλεγχο της ιδιωτικής κερδοσκοπίας στα ακίνητα, τη ρύθμιση της ελεύθερης αγοράς των ενοικίων, να σταματήσει η στήριξη της ιδιοκατοίκησης εις βάρος άλλων εναλλακτικών και τέλος να γίνουν οι σημαντικές επενδύσεις για την ανάπτυξη λαϊκής κατοικίας. Θέτουν ζητήματα ποιότητας ζωής και κατοίκησης, ενάντια στο μοντέλο ανάπτυξης που βασίζεται στην κατασκευή και τη συνεχή επέκταση της πόλης. Προτείνουν αντίθετα τη χρήση των κενών κτιρίων και των εγκαταλειμμένων χώρων στις πόλεις (στρατόπεδα, παλιές βιομηχανίες κλπ).

Η αναγνώριση των διαφορετικών δυναμικών και ομάδων που συνθέτουν το πεδίο βοηθάει να καταλάβουμε την εξέλιξή του, τις διαφοροποιήσεις, διασπάσεις καθώς και τις διαφορετικές επιλογές σε σχέση με τη στρατηγική τους. Οι κινηματικές οργανώσεις στη Ρώμη δεν διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη διάγνωση του προβλήματος (σχεδόν ούτε ως προς τις απαραίτητες μακροπρόθεσμα λύσεις). Οι βασικές διαφορές προκύπτουν κυρίως ως προς τη στρατηγική που ακολουθούν και τη σχέση τους με τα πολιτικά κόμματα, την εκλογική διαδικασία και τη διαπραγμάτευση με τις αρχές για την επίλυση επιμέρους ζητημάτων. Ιδιαίτερα ως προς το τελευταίο, οι συνεργασίες των διαφορετικών ομάδων είναι συστηματικές και απέναντι στις αρχές επιλέγουν συχνά να συγκροτούν σαν ένα κοινό μέτωπο, παρόλο που η καθεμιά μπορεί να έχει διαφορετική στρατηγική.

Η γενεαλογία των κινηματικών οργανώσεων στη Ρώμη, εκτυλίσσεται μέσα από περιόδους ύφεσης και έξαρσης και μέσα από εσωτερικές διαδικασίες διάσπασης και επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας και των κινηματικών στρατηγικών σε σχέση (και σε αντιπαράθεση) με την προηγούμενη εμπειρία. Η πολυδιάσπαση της αριστεράς και η κόπωση των κινηματικών διαδικασιών δεν μπορούν να θεωρηθούν ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης περίπτωσης. Στην περίπτωση των κινήματων κατοικίας στη Ρώμη η πολυδιάσπαση μέσα από τον ετεροκαθορισμό και την αντίθεση λειτουργεί πολλαπλασιαστικά αθροίζοντας νέους κινηματικούς δρώντες, επεκτείνοντας τα κινηματικά πλαίσια και τις επεξεργασίες και παραλλάσσοντας τις κινηματικές δράσεις γύρω από το θέμα της κατοικίας. Κάθε μια προσθέτει κάτι καινούργιο, δημιουργεί νέες ομαδοποιήσεις, ανοίγει νέα κανάλια απεύθυνσης στην κοινωνία.

Καθοριστικό ρόλο σε αυτό παίζει η συγκυρία και η σταδιακή όξυνση των στεγαστικών προβλημάτων για όλο και περισσότερες κοινωνικές ομάδες που μοιάζει να αποτελεί σε όλη τη

δεκαετία του 2000 μια πορεία που συμπυκνώνεται στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Υπάρχει δηλαδή η υλική βάση, οι αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες, ώστε οι κινηματικές διεργασίες να συμπιέτουν με – να τροφοδοτούν και να τροφοδοτούνται από – πραγματικές και άμεσες κοινωνικές ανάγκες. Ταυτόχρονα, για την περίπτωση της Ιταλίας υπάρχει η πολιτική ευκαιρία – περιορισμένη καταστολή ή μεγαλύτερη ανοχή, και πρόσβαση στην εξουσία (έστω και ως άλλοθι και αντίβαρο σε πολύ ευρύτερες και καθοριστικές προνομιακές ‘ευκαιρίες’ για το κεφάλαιο και ενίσχυση της εξουσίας του) – που επιτρέπει την ‘πολυτέλεια’ της πολυδιάσπασης και των πειραματισμών. Μια συνθήκη που μοιάζει να δυσκολεύει την πρόσφατη περίοδο, καθώς εντείνεται η ποινικοποίηση και καταστολή των καταλήψεων και των κινητοποιήσεων και με διώξεις των ηγετικών μορφών του κινήματος, που αναγκάζουν σε μεγαλύτερη συσπείρωση και σίγουρα σηματοδοτούν μια νέα περίοδο για το κίνημα που αναζητά να διευρύνει τις συμμαχίες του και να πετύχει μεγαλύτερη κοινωνική απεύθυνση και νομιμοποίηση.



Roma 1974 San Basilio

TANO D'AMICO

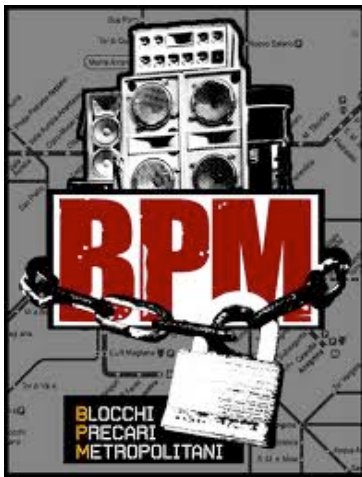
Αγώνες για την κατοικία στη Ρώμη, 1974, ιστορικές
φωτογραφίες του Τανο D' Amico.
(πηγή: laboratoireurbanismeinsurrectionnel.blogspot.gr)



Roma 1974



Δράσεις της οργάνωσης ACTION (πηγή: ιστοσελίδες της οργάνωσης)



Casal Boccone 2012



Metropoliz 2011



Καταλήψεις κτιρίων από την οργάνωση BPM (πηγή: διαδίκτυο, της συγγραφέα)





Κατάληψη Porto Fluviale (πηγή: corriere de la serra, coordinamento.org)



Ταυτόχρονη κατάληψη 10 κτιρίων στη Ρώμη: "Tsunami Tour", 7/4/2013 (πηγή: actiondiritti.net, coordinamento.org)



Αφίσες και συνθήματα του κινήματος για την κατοικία στη Ρώμη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 – Το κίνημα για αξιοπρεπή κατοικία στη Βαρκελώνη και τη Μαδρίτη

6.1 Ιστορική αναδρομή και πολιτική κουλτούρα

6.1.1 Ιστορικό των αγώνων για την κατοικία στην Ισπανία

Οι πρώτοι αγώνες για την κατοικία στην Ισπανία εμφανίζονται παράλληλα με την εκβιομηχάνιση των μεγαλύτερων αστικών κέντρων στις αρχές του αιώνα, με επίκεντρο τη Βαρκελώνη, καθώς οι αστικοποιούμενοι πληθυσμοί πολιτικοποιούνται και οργανώνονται στις γειτονιές. Οι κινητοποιήσεις δεν παρουσιάζουν την ίδια συνέχεια και ένταση όπως στις πόλεις της Ιταλίας, λόγω της μακροχρόνιας δικτατορίας του Φράνκο που έληξε με τον θάνατό του το 1974.

Στη Βαρκελώνη οι κακές συνθήκες στέγασης και η εκμετάλλευση των εργατών από τους μεγαλοϊδιοκτήτες και τους κατασκευαστές, τόσο στο κέντρο, όσο και στις περιφερειακές αυθαίρετες γειτονιές, οδήγησαν στη διαμόρφωση δικτύων και πρακτικών αλληλοβοήθειας. Το ζήτημα των ενοικίων και οι συνθήκες στέγασης στις ελάχιστες κοινωνικές κατοικίες που κατασκευάζονται στην αρχή του 20^{ου} αιώνα αποτελούν κομβικά ζητήματα και χώροι γύρω από τους οποίους συγκροτείται το αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα στην Ισπανία. Η περίοδος του φρανκισμού ανέκοψε τις διεργασίες συνειδητοποίησης και συσπείρωσης των λαϊκών τάξεων. Το ζήτημα της κατοικίας επανέρχεται ως κεντρικό επίδικο στους συλλόγους γειτονιάς που αρχίζουν και συγκροτούνται την τελευταία δεκαετία του φρανκισμού και αναπτύσσονται δυναμικά την περίοδο δημοκρατικής μετάβασης τη δεκαετία '70 με '80.

Στην πορεία του 20 αιώνα η κατοικία εξελίχθηκε από ποσοτικό (έλλειψη κατοικιών) σε ποιοτικό (οικονομικές δυσκολίες πρόσβασης στην κατοικία) πρόβλημα. Σε αρκετές ιστορικές συγκυρίες, που η κατοικία μετατράπηκε σε κρίσιμο κοινωνικό πρόβλημα, αναπτύχθηκαν μαζικές κινητοποιήσεις για την κατοικία που οδήγησαν και σε αλλαγές στις μορφές παραγωγής και διαχείρισης της κατοικίας. Στα μέσα του αιώνα η πλατιά συζήτηση – κοινωνική και επαγγελματική – σε σχέση με την κατοικία οδήγησε σε εναλλακτικές προτάσεις και προγράμματα που διαφοροποιούνταν από το κυρίαρχο μοντέλο, δηλαδή την ιδιοκατοίκηση ή την ενοικίαση κατοικίας (Tatjer 2008:382).

«[...] Στα τέλη της δεκαετίας του '70, αρχές του '80, υπήρξε μια τεράστια μετατροπή του οικιστικού αποθέματος, παρέχοντας κατοικία κυρίως για φτωχούς ανθρώπους. Σε αυτό το κίνημα που ήταν μερικώς θεσμικό και μερικώς από τα κάτω, από τη μία έγινε με τη

συμμετοχή του κινήματος γειτονιών και από την άλλη με τη συμμετοχή των οργανώσεων που προωθούσαν τη συνεταιριστική κατοικία. Ήταν κάτι σαν έκρηξη στο πεδίο των αιτημάτων για την κατοικία, και κατά κάποιο τρόπο πέτυχε. Το κράτος συνέχισε να παρέχει κοινωνική κατοικία, αλλά με καλύτερη ποιότητα, ειδικά το 80 μετά τις πρώτες αυτοδιοικητικές εκλογές και τις δεύτερες εθνικές εκλογές το 82, το κράτος συνέχισε να έχει καλές στεγαστικές πολιτικές, τουλάχιστον φιλόδοξες πολιτικές. Ποτέ δεν κατάφεραν να τις ολοκληρώσουν, αλλά υπήρχαν. [...]» (Martinez, συνέντευξη, 14/02/2013)

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80, και κυρίως στις αρχές του '90, με σημείο καμπής το 1992 που διοργανώθηκαν οι Ολυμπιακοί αγώνες στη Βαρκελώνη, η διεθνής έκθεση στη Σεβίλλη, εγκαινιάστηκαν μεγάλες υποδομές όπως το τρένο υψηλής ταχύτητας, οι δημόσιες πολιτικές αλλάζουν στην κατεύθυνση του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος ανάπτυξης των πόλεων και της οικονομίας που βασίζεται στα μεγάλα έργα, τις μεγάλες διοργανώσεις και την ανταγωνιστική προσέλκυση επενδύσεων. Η παραγωγή προστατευμένης κατοικίας (VPO) περιορίστηκε πολύ, και ακόμη περισσότερο οι κατοικίες που προορίζονταν για τα πιο φτωχά εισοδηματικά στρώματα, οι δημόσιες ενοικιαζόμενες κατοικίες. Η Ισπανία έγινε χώρα προσέλκυσης του διεθνούς κεφαλαίου και ξεκίνησε η ξέφρενη κούρσα κατασκευών και επενδύσεων που οδήγησε στη φούσκα του κτηματομεσιτικού τομέα.

Απεργίες ενοικίου κατά την πρώιμη φάση εκβιομηχάνισης της Βαρκελώνης

Ένα από τα εμβληματικά κινήματα για την κατοικία στην Ευρώπη την περίοδο του μεσοπολέμου, έλαβε χώρα στη Βαρκελώνη. Η απεργία ενοικίου του 1931 θεωρείται μια καθοριστική στιγμή διαμόρφωσης των μετέπειτα χαρακτηριστικών της Ισπανικής πολιτικής κουλτούρας (της αναρχικής παράδοσης της Ισπανίας και της Βαρκελώνης ιδιαίτερα) καθώς και μια συγκροτητική στιγμή για πολλούς από όσους στρατεύτηκαν αργότερα στον εμφύλιο πόλεμο του 1936 ενάντια στον φασισμό. Όπως αναφέρει ο Wetzel (2006), πρόκειται για μια από τις μεγαλύτερες μαζικές απεργίες ενοικίου του 20ου αιώνα όπου περισσότεροι από 100.000 άνθρωποι αντιμετώπισαν τους ιδιοκτήτες και την κυβέρνηση κερδίζοντας σημαντικές βελτιώσεις για πολλούς ενοικιαστές.

Η Βαρκελώνη τη δεκαετία του 1920 βρισκόταν στην πιο εντατική περίοδο εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης. Ήταν από τις πιο γρήγορα αναπτυσσόμενες πόλεις στη Δυτική Ευρώπη, ενώ ο πληθυσμός της αυξήθηκε δραματικά λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης καθώς εκεί συγκεντρώνονταν το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανικής δραστηριότητας της Ισπανίας.¹⁷⁸ Οι συνέπειες στον τομέα της στέγασης ήταν πολύ δραματικές λόγω της έλλειψης κατοικιών. Μέσα σε μία δεκαετία, οι τιμές των ενοικίων αυξήθηκαν σε κάποιες περιοχές έως και 150%, ενώ διαμορφώθηκαν πολύ κακές συνθήκες στέγασης για την εργατική τάξη, με προβλήματα υπερσυγκέντρωσης κατοίκων σε ακατάλληλα κτίρια οι οποίες σε μεγάλο βαθμό οφείλονταν στις κερδοσκοπικές πρακτικές των ιδιοκτητών γης και ακινήτων (Rider 2002). Η κατασκευή κοινωνικής

¹⁷⁸ Ο πληθυσμός της Βαρκελώνης αυξήθηκε κατά 62% τη δεκαετία 20-30 φτάνοντας τα 1,5 εκατομμύρια κατοίκους το 1930. Ταυτόχρονα εκείνη την περίοδο η περιφέρεια της Καταλονίας συγκέντρωνε το 70% της βιομηχανικής δραστηριότητας της Ισπανίας και είχε 6 εκατομμύρια κατοίκους. Η περίοδος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και η διοργάνωση της Διεθνούς έκθεσης το 1929 ήταν δύο περίοδοι κορύφωσης της οικονομικής δραστηριότητας της πόλης.

κατοικίας ήταν ελάχιστη,¹⁷⁹ ενώ η πρόσβαση στην κατοικία ήταν εξαρτημένη από τον ιδιωτικό τομέα.¹⁸⁰ Παρά την έντονη οικοδομική δραστηριότητα και τις σημαντικές επενδύσεις στην κατασκευή, δεν υπήρξε αρκετή προσφορά φτηνής κατοικίας που να ανταποκρίνεται στα εισοδήματα των φτωχών στρωμάτων. Έτσι, αναπτύχθηκαν γύρω από το κέντρο της Βαρκελώνης παραγκουπόλεις κατασκευασμένες από τους γαιοκτήμονες οι οποίοι τις νοίκιαζαν στους νέο-αφιχθέντες (υπολογίζεται ότι υπήρχαν 6000 παράγκες (barraques) που στέγαζαν 30.000 άτομα στη Βαρκελώνη), ενώ αντίστοιχα στις κεντρικές περιοχές της πόλης πολλά διαμερίσματα ή κατοικίες χωρίζονταν σε μικρότερες και νοικιάζονταν ακριβιά συχνά χωρίς να διαθέτουν τις βασικές υποδομές (νερό, αποχέτευση κλπ) (Urbán 2007).¹⁸¹ Οι συνθήκες εκμετάλλευσης των μεταναστών εργατών και των λαϊκών τάξεων (μικρέμποροι, υπάλληλοι, μικρομεσαία στρώματα) συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας ισχυρής ταξικής συνείδησης απέναντι στους ιδιοκτήτες και κερδοσκόπους της αστικής γης, καθώς και στη διαμόρφωση δικτύων αλληλοβοήθειας και εργατικών οργανώσεων στις γειτονιές (Ealham 2005).

«[...] Η συγκέντρωση σε συγκεκριμένες γειτονιές σχεδόν του συνόλου της εργατικής τάξης της πόλης, προκάλεσε την ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των γειτόνων, όπου τα δίκτυα αλληλεγγύης μετατράπηκαν σε ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για την επιβίωση και την κοινωνική και πολιτική άρθρωση. Αυτά τα προλεταριακά δίκτυα κοινωνικότητας δημιούργησαν μια ισχυρή ταξική ταυτότητα, κουλτούρα και συνείδηση, που διευκόλυνε τη δημιουργία εργατικών οργανώσεων. Έτσι οι αγώνες για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στις γειτονιές μετατράπηκε σε ένα από τα βασικά πεδία διεκδίκησης και δραστηριοποίησης των εργατικών πολιτικών οργανώσεων. [...]» (Urbán 2007: 63).

Συνολικά όμως, λόγω του πολέμου το εργατικό κίνημα ήταν σε καμπή και έτσι δεν υπήρχαν σημαντικοί αγώνες για τη διεκδίκηση αύξησης των μισθών αντίστοιχα με την αύξηση του κόστους της κατοικίας (Tracy 2007). Ενώ υπήρξε ισχυρή αντίσταση από τη μεριά των ιδιοκτητών ενάντια στην ανάπτυξη προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας και νομοθεσίας για τον έλεγχο των ενοικίων.

Μετά την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1930, η αναρχική συνδικαλιστική οργάνωση CNT¹⁸² ξεκίνησε μια καμπάνια διεκδίκησης της μείωσης των ενοικίων κατά 40%,¹⁸³ λόγω της

¹⁷⁹ Το πρώτο πρόγραμμα κοινωνικής κατοικίας (Casas Baratas) περιελάμβανε την κατασκευή συγκροτημάτων λαϊκής κατοικίας (που συνοδεύτηκε από φιλανθρωπική ρητορική) σε βιομηχανικές περιοχές μακριά από το κέντρο της Βαρκελώνης. Το μικρό μέγεθος του προγράμματος (μόλις τέσσερα συγκροτήματα) και η υπερίσχυση στις διαδικασίες κατασκευής κερδοσκοπικών πρακτικών και φαινομένων διαπλοκής (και πολύ κακής ποιότητα κατασκευές), μετέτρεψε το πρόγραμμα σε μια απλή επιχείρηση εκκαθάρισης του κέντρου και μεταφοράς των παραγκουπόλεων έξω από την πόλη, οδηγώντας σε περαιτέρω χώρο-κοινωνική πόλωση.

¹⁸⁰ Εκείνη την περίοδο δεν είχε ακόμη θεσπιστεί ο νόμος της οριζόντιας ιδιοκτησίας, έτσι οι ιδιοκτησία των κατοικιών αντιστοιχούσε στην ιδιοκτησία γης. Από την άλλη, αν και υπήρχαν μεγάλης κλίμακας ιδιωτικά συγκροτήματα διαμερισμάτων, η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας ήταν αρκετά διάχυτη, καθώς υπήρχε μια μεγάλη τάξη μικρών ιδιοκτητών ακινήτων που ήταν και ο βασικός παροχέας στέγης. Στην περιφέρεια της Καταλονίας, το Επιμελητήριο Αστικής Ιδιοκτησίας, ο πιο ισχυρός σύλλογος ιδιοκτητών (με υποχρεωτική εγγραφή) είχε εκείνη την περίοδο 97.800 μέλη. Παρόλα αυτά το μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους από τις διαδικασίες αστικοποίησης και εκμετάλλευσης της ιδιοκτησίας πηγαίνει σε λίγους μεγαλοϊδιοκτήτες (Wetzel 2006).

¹⁸¹ Το 1922 υπολογίζεται ότι έμεναν σε τέτοιες συνθήκες πάνω από 75.000 άτομα.

¹⁸² Η CNT (Confederacion Nacional de Trabajo – Εθνική συνομοσπονδία εργατών) ήταν μια επαναστατική συνδικαλιστική οργάνωση με αναρχική ιδεολογία η οποία είχε χαρακτηριστεί παράνομη από τη στρατιωτική δικτατορία που επιβλήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920, ακολουθώντας μια περίοδο βίαιης καταστολής των εργατικών αγώνων. Με την

αύξησης της ανεργίας σε μια περίοδο γενικότερης ύφεσης. Στην καμπάνια αυτή κεντρικό ρόλο έπαιξε το οργανωμένο τμήμα οικοδόμων της CNT που πλήττονταν και από την κρίση στην οικοδομή. Παράλληλα με την απεργία ενοικίων, στην οποία υπολογίζεται ότι συμμετείχαν πάνω από 100.000 απεργοί τον Αύγουστο του 1931 (Rider 2002), το εργατικό κίνημα υποστήριζε την επανεγκατάσταση οικογενειών που είχαν υποστεί έξωση στα παλιά τους σπίτια, παρεμποδίζοντας την επαν-έξωσή τους με μαζικές συγκεντρώσεις. Το Επιμελητήριο Αστικής Ιδιοκτησίας ήταν ανένδοτο στις διεκδικήσεις των εργατών και των κατοίκων της Βαρκελώνης, πιέζοντας την τοπική κυβέρνηση – που στηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό από τους ιδιοκτήτες γης της μεσαίας τάξης – αλλά και την κεντρική κυβέρνηση, να καταστείλουν την απεργία. Πέρα από επιμέρους νίκες στη διαπραγμάτευση των ενοικίων με τους ιδιοκτήτες καθώς και τη θέσπιση ενός, μάλλον αναποτελεσματικού, νόμου για τη διεκδίκηση ‘δικαιου ενοικίου’, αυτό το κίνημα θεωρείται ότι έβαλε τις βάσεις για τη διαμόρφωση αυτόνομων τοπικών αγώνων και για τη διεύρυνση της άμεσο-δημοκρατικής κουλτούρας στη Βαρκελώνη.

«[...] Αν και η απεργία των ενοικίων ήταν μια επίδειξη της αυθόρμητης δυνατότητας των στερημένων να επιβάλουν τις διεκδικήσεις τους, δεν προέκυψε από το μηδέν. Αντίθετα, βασίστηκε σε παλιές κοινοτικές παραδόσεις αυτονομίας και ήταν ριζωμένη σε ένα πολυπρόσωπο δίκτυο σχέσεων και συνδέσμων που εκκινούσαν από τη γειτονία και τη συγγένεια. [...] Χάρη στις απεργίες των ενοικιαστών, πολλοί εργάτες απέκτησαν εμπειρία στις κοινοτικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων και στη λαϊκή άμεση δημοκρατία. Στις λαϊκές συνελεύσεις, οι απεργοί αντάλλασαν απόψεις γύρω από τα ζητήματα της γειτονιάς, ενσωματώνοντας τις συγκεκριμένες διεκδικήσεις των ενοικιαστών από τις διάφορες γειτονιές στον ευρύτερο αγώνα για τη μείωση των ενοικίων.[...]» (Ealham 2005:94)

Έχει ενδιαφέρον ότι την ίδια περίοδο (τέλη 19^{ου} αρχές 20^{ου}) στη Μαδρίτη, αν και πρωτεύουσα του κράτους, δεν εμφανίζονται οι ίδιες δυναμικές χώρο-κοινωνικής πόλωσης, ούτε οι ίδιες διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εργατικής πολιτικής κουλτούρας σε συνδυασμό με διευρυμένους αγώνες για την πόλη. Αυτή η διαφορά οφείλεται στο ότι η Μαδρίτη δεν είχε την ίδια βιομηχανική και αστική ανάπτυξη με τη Βαρκελώνη, ενώ ο γεωγραφικός διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων δεν ήταν τόσο έντονος, καθώς ακόμη και στις γειτονιές του κέντρου στο ίδιο κτίριο κατοικούσαν αριστοκράτες, αστοί και προλετάριοι, γεγονός που σύμφωνα με τον Urbán (2007:61) περιόρισε αρχικά την ανάπτυξη των εργατικών δικτύων αλληλεγγύης που διαμορφώνονται από νωρίς στη Βαρκελώνη. Η εμφάνιση αμιγώς εργατικών γειτονιών αρχίζει τη δεκαετία του '30 (στην περίοδο της Δεύτερης δημοκρατίας).

Τη δεκαετία του '50 η Ισπανική οικονομία επεκτείνεται με τον μονοπωλιακό χρηματοπιστωτικό τομέα να αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα ενώ μια σειρά από βιομηχανικές επενδύσεις γίνονται στα

κατάρρευση της δικτατορίας το 1930, και τις δημοκρατικές εκλογές του 1931, αποκαταστάθηκε η νομιμότητα των πολιτικών οργανώσεων (βλ. Smith 2002).

¹⁸³ Ένα παλιότερο παράδειγμα κοινοτικού συνδικαλισμού ήταν η δημιουργία του Συνδικάτου Ενοικιαστών (Sindicato de Inquilinos) το 1918 από την CNT, μετά από μια περίοδο συγκρούσεων γύρω από το θέμα της κατοικίας, με βασικά αιτήματα τη μείωση 50% των ενοικίων και τη βελτίωση του αποθέματος κατοικιών, που προσπάθησε να μαζικοποιήσει απεργίες ενοικίων με την υποστήριξη του συνδικάτου των οικοδόμων (Ealham 2005:38).

μεγάλα αστικά κέντρα: Μαδρίτη, Βαρκελώνη και Μπιλμπάο. Αυτά τα χρόνια εντείνεται η αγροτική έξοδος από τις πιο φτωχές υποβαθμισμένες περιφέρειες της Ισπανίας, προς τις μεγάλες πόλεις. Οι παραγκουπόλεις (chabolismo) στην περιφέρεια της Μαδρίτης, όσο και στη Βαρκελώνη, είναι σχεδόν η μόνη στεγαστική επιλογή για τους εσωτερικούς μετανάστες της δεκαετίας του '40 και του '50.¹⁸⁴

6.1.2 Το κίνημα των συλλόγων γειτονιάς

Η ανάπτυξη του κινήματος γειτονιών (movimiento vecinal) στις μεγάλες πόλεις της Ισπανίας τις δεκαετίες '70 και '80 αποτελεί τον πρόδρομο, αλλά και βασική συνιστώσα μέχρι και σήμερα, των αγώνων για την πόλη και την κατοικία: *“Είναι στις εργατικές γειτονιές, όπου αναδεικνύεται το ζήτημα της κατοικίας που, όπως έχει δείξει η ιστορία, έχει υπάρξει η βάση για όλες τις κοινωνικές διεκδικήσεις και σίγουρα, αποτελεί και τη βάση για την ανάπτυξη των συλλόγων γειτονιάς”* (Urbán 2007).

Στη Μαδρίτη τα κινήματα γειτονιάς έχουν τις βάσεις τους στους «οικογενειακούς συλλόγους» (asociaciones familiares) που εμφανίζονται μετά το 1957. Αυτές οι οργανώσεις μετατρέπονται σε οργανώσεις γειτονιάς (Asociaciones de vecinos –AAVV) μετά τη θέσπιση ενός σχετικού νόμου το 1964 που επιτρέπει τη δημιουργία συλλόγων πολιτών. Ανάμεσα στο 1968 και το 1970 δημιουργήθηκαν είκοσι σύλλογοι στη Μαδρίτη οι οποίοι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση του αντι-φρανκικού αγώνα, οργανώνοντας διαμαρτυρίες και αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες στις γειτονιές.

Το παράδειγμα του κινήματος των συλλόγων γειτονιάς στη Μαδρίτη την περίοδο της πτώσης του Φρανκισμού είναι γνωστό στις μελέτες κοινωνικών κινήματων για την κατοικία, καθώς αποτέλεσε το μοντέλο για τη διατύπωση της πιο γενικής θεωρίας του Castells (1983) για τα κοινωνικά κινήματα πόλης και τον ρόλο τους ως μετασηματιστικούς δρώντες του νοήματος της πόλης. Οι πέντε αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις με τις οποίες εικονογραφεί το κίνημα συλλόγων γειτονιάς, έχουν σημασία για την κατανόηση και καταγραφή των ιστορικά διαμορφωμένων ρεπερτορίων δράσης από προηγούμενες σχετικές κινηματικές εμπειρίες που εν τέλει εγγράφονται και συνθέτουν την πολιτική κουλτούρα της κάθε πόλης. Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν σε α) κινητοποιήσεις για τη στεγαστική αποκατάσταση των κατοίκων της αυτό-κατασκευασμένης περιοχής Orcasitas στα πλαίσια ενός κρατικού προγράμματος ανάπλασης της περιοχής (με αιτήματα την παραμονή της κοινότητας στην περιοχή, τη συμμετοχή των κατοίκων στον σχεδιασμό, τον έλεγχο της κατασκευής και της κερδοσκοπίας, και την αποζημίωση για την υπεραξία που παρήγαγαν οι κάτοικοι με την εργασία τους), β) κινητοποιήσεις για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, υπηρεσίες και έλεγχο των κατασκευαστών σε ένα εργατικό συγκρότημα κατοικίας στο Alcalá de Henares, γ) την κινητοποίηση των κατοίκων σε μια νέα πυκνοδομημένη περιοχή για την προστασία του τελευταίου

¹⁸⁴ Το 1957, εφαρμόζεται το σχέδιο “Πολεοδομία έκτακτης ανάγκης” (Urbanismo de urgencia) που αφορούσε τη ρύθμιση των προαστίων που δημιουργήθηκαν στην περιφέρεια της πόλης, με πολλές αυτο-κατασκευασμένες κατοικίες (παράγκες-chabolos) των μεταναστών που έφταναν από άλλες περιφέρειες της Ισπανίας. Οι γειτονιές αυτές δεν είχαν πεζοδρόμια, φως, νερό, υποδομές, θέρμανση, υπηρεσίες υγείας, κοινωνικές ή εκπαίδευσης. Πέρα από την απόσταση από το κέντρο, μετατράπηκαν σε ζώνες αθέατες και σκοτεινές (Observatorio Metropolitano, 2007: 335).

ελεύθερου χώρου (El Pilar), δ) την κινητοποίηση στο ιστορικό κέντρο της πόλης (Llavaries), και τέλος ε) την κινητοποίηση στις κηπουπόλεις των μεσαίων στρωμάτων (Colonias de Hotelitos).

Από τα παραπάνω το παράδειγμα της γειτονιάς Oracitas θεωρείται εμβληματικό, για τον αγώνα και τη νίκη ενάντια στα κερδοσκοπικά συμφέροντα που είχαν τη στήριξη του δικτατορικού καθεστώτος. Εκεί ο σύλλογος γειτονιάς διεκδίκησε και πέτυχε το δικαίωμα των κατοίκων, τόσο όσων έμεναν σε παράγκες, όσο και αυτών που είχαν παράτυπα καταλάβει υποβαθμισμένες κενές κοινωνικές κατοικίες, να παραμείνουν στη γειτονιά στις νέες κατοικίες που κατασκεύασε το κράτος. Μια πρώτη κινητοποίηση του συλλόγου ήταν η συγκέντρωση μπροστά στο Ανώτατο Δικαστήριο το 1973 διεκδικώντας το δικαίωμα των κατοίκων στη γη, το δικαίωμα να διατηρηθεί η κοινότητα και τον χαρακτηρισμό του κοινωνικού δικαιώματος στην κατοικία «ως συλλογικό πρόβλημα των εκτεταμένων περιοχών της εργατικής τάξης, και όχι ως πρόβλημα εκκαθάρισης ενός μιάσματος». Το πιο γνωστό σύνθημα από τους αγώνες εκείνης της περιόδου είναι « *Vivienda por vivienda y aqui*» [Κατοικία αντί κατοικίας και εδώ](Sequera 2011).¹⁸⁵

Αντίστοιχα, οι πρώτοι σύλλογοι γειτονιάς (Associacions de Veïns, AAVV) εμφανίζονται στη Βαρκελώνη το 1968, βασισμένοι και αυτοί στη νέα νομοθεσία για τους συλλόγους του 1964. Πολλοί από αυτούς προϋπήρχαν με τη μορφή «επιτροπών γειτονιάς» που ήταν η επέκταση των συνδικαλιστικών οργανώσεων (CCOO) στους χώρους της πόλης.¹⁸⁶ Βασικοί στόχοι των συλλόγων ήταν η ενημέρωση και κινητοποίηση όλων των πολιτών/κατοίκων για τα ζητήματα της γειτονιάς τους, ο περιορισμός της κερδοσκοπίας στον χώρο της πόλης, και η απαίτηση για δημοκρατικές δομές (μετά την περίοδο του Φρανκισμού) με τη συμμετοχή των κατοίκων στις διαδικασίες σχεδιασμού και παραγωγής της πόλης. Έτσι το βασικό αίτημα για «ποιότητα ζωής» ήταν άμεσα συνδεδεμένο και με αιτήματα δημοκρατίας.¹⁸⁷ Αν και η γειτονιά είναι το βασικό σημείο αναφοράς γύρω από το οποίο επιδιώκεται να συγκροτηθεί μια κοινότητα, απευθύνονται εξίσου σε όσους κατοικούν ή εργάζονται στη γειτονιά. Το 1972 ιδρύεται η Federació d' Associacions de Veïns de Barcelona (FAVB) και εγγράφονται σε αυτή οι σύλλογοι γειτονιάς το 1975, δίνοντας τη δυνατότητα συντονισμού των συλλόγων της πόλης. Το 1988 δημιουργείται η Confederació d' Associacions de Veïns de Catalunya (CONFAVC) που συντονίζει τους συλλόγους σε επίπεδο περιφέρειας της Καταλονίας.

Όπως και στη Μαδρίτη, οι σύλλογοι και τα μέλη τους έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία εκδημοκρατισμού της τοπικής αυτοδιοίκησης μετά τον θάνατο του Φράνκο και την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Πολλά από τα μέλη των συλλόγων που είτε ήταν από πριν πολιτικοποιημένα σε οργανώσεις της αριστεράς (όλου του φάσματος από τους αναρχοσυνδικαλιστές έως μέλη του

¹⁸⁵ Το πλάνο αναμόρφωσης των γειτονιών (Plan de Remodelación de Barrios) ήταν μια μεγάλη κατάκτηση των αγώνων εκείνης της περιόδου. Ξεκίνησε το 1984 (επί κυβέρνησης PSOE) και οδήγησε στην ανάπτυξη 28 γειτονιών, με κατασκευή 36.000 κατοικιών για έναν πληθυσμό περίπου 150.000.

¹⁸⁶ Αν και το φαινόμενο των συλλόγων είναι πολυσυλλεκτικό και δεν συνδέεται με κάποια πολιτική οργάνωση ή κόμμα, η Alabart i Vila (1998) αναφέρει ότι οι επιρροή των αριστερών κομμάτων PSUC και της Bandera Roja ήταν καθοριστική, καθώς πέρα από αξίες και ιδεολογικές κατευθύνσεις, σε πιο πρακτικό επίπεδο μετέδωσε στους συλλόγους οργανωτικές δομές και διαδικασίες που προσομοιάζουν σε αυτές των συνδικάτων ή των κομμάτων. Περισσότερα για τη στρατηγική των συνδικαλιστικών οργανώσεων (αρχικά της CNT και στη συνέχεια και των CCOO) να δημιουργούν αποκεντρωμένες οργανώσεις γειτονιάς με χαλαρούς δεσμούς με την κεντρική οργάνωση: Ealham 2005, Camos, J. and Parramón, C. 2002.

¹⁸⁷ Αντίστοιχα αιτήματα ανέπτυξαν τα περιφερειακά κινήματα (Hadjimichalis 1987).

σοσιαλδημοκρατικού κόμματος), είτε λόγω της εμπλοκής τους με τα τοπικά ζητήματα, στελέχωσαν τις νέες δομές της αυτοδιοίκησης και πρωταγωνίστησαν στις διαδικασίες σχεδιασμού της πόλης ή απέκτησαν τη βασική τους ένταξη στα νόμιμα πλέον πολιτικά κόμματα της αριστεράς. Οι ίδιες οι οργανώσεις (σύλλογοι γειτονιάς) καθώς και τα πιο κεντρικά όργανα συντονισμού τους (οι Ομοσπονδία και η Συνομοσπονδία) απέκτησαν θεσμικό ρόλο στις διαδικασίες διαβούλευσης και διαμεσολάβησης των τοπικών ζητημάτων, χάνοντας σταδιακά την επαφή με τη βάση τους καθώς και τη σύνδεσή τους με τις πιο δυναμικές κινητοποιήσεις στις πόλεις.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω η κατοικία αποτελεί αρχικά ένα από τα ζητήματα γύρω από τα οποία δραστηριοποιούνται και αναπτύσσουν διεκδικήσεις οι σύλλογοι. Εκείνη την περίοδο οι υλικές διεκδικήσεις που σχετίζονταν με τις αστικές υποδομές (δίκτυα, υγεία, ελεύθεροι χώροι, υποδομές εκπαίδευσης, μετακινήσεις κλπ.), την πρόσβαση σε ποιοτική κατοικία και γενικότερα τα ζητήματα ποιότητας ζωής αποτελούσαν τους βασικούς άξονες κινητοποίησης (*συνδικαλισμός γειτονιάς*, ή αστικός συνδικαλισμός όπως ονομάστηκε από τον Castells (1983)). Βασικά αιτήματα η παροχή κοινωνικής κατοικίας χωρίς εκτοπισμό (περιπτώσεις αναπλάσεων περιοχών αυθαιρέτων) και ο έλεγχος (και αποκατάσταση) της ποιότητας των κτιρίων που παρέδιδαν οι εργολάβοι. Μάλιστα ενάντια στην κερδοσκοπία των κατασκευαστών έγιναν πολλές καταλήψεις διαμερισμάτων (κατασκευαστών που έχουν καταχραστεί χρήματα ή έχουν παραπλανήσει τους αγοραστές) με την υποστήριξη των συλλόγων γειτονιάς (1964 Prosperitat, 1974 Nuria, 1975 Trinitat Vella). Με το πέρασμα του χρόνου, τη μετάβαση στη δημοκρατία, τις σημαντικές αλλαγές τόσο στο μοντέλο παραγωγής της πόλης και της κατοικίας, όσο και στα πρότυπα κατανάλωσης, και την αναπόφευκτη μετάλλαξη του ρόλου τους, το ζήτημα της κατοικίας παρέμεινε σχετικά περιθωριακό στη δράση και τον λόγο τους.

Την περίοδο της μετάβασης προς το δημοκρατικό πολίτευμα κεντρικός άξονας ήσαν τα αιτήματα για δημοκρατία και συμμετοχή, ενώ τη δεκαετία του '80 όταν πλέον έχουν αποκατασταθεί δημοκρατικοί θεσμοί και λειτουργίες και η κέντρο-αριστερά (πολλοί προερχόμενοι από τον χώρο του κινήματος συλλόγων γειτονιάς) βρίσκεται σε θέσεις εξουσίας, το κίνημα συλλόγων γειτονιάς περνάει σε μια φάση ύφεσης (κρίση ταυτότητας, συρρίκνωση των μελών και των δραστηριοτήτων, στροφή προς υπηρεσίες για τα μέλη). Τα αιτήματα των τοπικών κινητοποιήσεων επικεντρώθηκαν σε θέματα δημόσιων χώρων, αστικής ανάπτυξης και ενάντια στην κερδοσκοπία. Η παρακαταθήκη αυτών των κινητοποιήσεων, των συλλόγων γειτονιάς, και της συστράτευσης πολλών δημοκρατικών και αριστερών δυνάμεων (διανοούμενων, καλλιτεχνών, ειδικών) τα τελευταία χρόνια του Φρανκισμού και τα πρώτα χρόνια δημοκρατικής αποκατάστασης είναι σημαντικά για να καταλάβουμε τις ιδιαίτερες συνθήκες (κοινωνικό κεφάλαιο, ισχυρή δημοτική αρχή, σχετική αποσταθεροποίηση των οικονομικών συμφερόντων και περιορισμένες ευκαιρίες για κέρδος) που επέτρεψαν την υλοποίηση της διοργάνωσης των Ολυμπιακών αγώνων με επιτυχία και την εδραίωση του 'μοντέλου της Βαρκελώνης' στην αστική ανάπτυξη (Garcia-Ramon y Albet 2000).

Όπως θα δούμε παρακάτω, οι σύλλογοι γειτονιάς αν και αρχικά δεν συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις για το δικαίωμα στην κατοικία, συνέβαλαν σε αρκετές περιπτώσεις στην επέκτασή του κινήματος στις γειτονιές και αποτέλεσαν μέρος της συγκρότησης των τοπικών συνελεύσεων και

επιτροπών για την κατοικία, ιδιαίτερα την πρόσφατη περίοδο μετά τις καταλήψεις των πλατειών και το κίνημα 15M. Την ίδια περίοδο, στη Βαρκελώνη, άλλαξε και η διοίκηση της FABV και υπήρξε μια σημαντική στροφή στον λόγο και τη δραστηριοποίησή της, αναδεικνύοντας το ζήτημα της κατοικίας και στηρίζοντας ανοιχτά τις κινητοποιήσεις.

Το κίνημα των συνεταιρισμών κατοικίας

Η ανάπτυξη των συνεταιρισμών κατοικίας στην Ισπανία έχει τις ρίζες της στο εργατικό συνεταιριστικό κίνημα, που αναπτύχθηκε κυρίως στη Βαρκελώνη στο τέλος του 19ου αρχές 20ου αιώνα, με δραστηριοποίηση σε πολλά πεδία (κατανάλωση, παραγωγή, αλληλοβοήθεια, δανεισμός και αποταμίευση), ενώ ταυτόχρονα οι συνεταιρισμοί στις γειτονιές αποτέλεσαν κοιτίδες αντίστασης και ανάπτυξης της πολιτικής δράσης του εργατικού κινήματος (σε ένα ευρύ πολιτικό φάσμα από μετριοπαθείς έως ριζοσπαστικές/αναρχικές). Γενικότερα, οι συνεταιρισμοί αντιμετωπίστηκαν ως εργαλείο του εργατικού κινήματος για τη ριζοσπαστική και επαναστατική αλλαγή της κοινωνίας (Tatjer 2008).

Οι συνεταιρισμοί εντάχθηκαν από πολύ νωρίς στις στεγαστικές πολιτικές του Ισπανικού κράτους ως μια λύση για τη στέγαση των εργατικών και λαϊκών τάξεων. Από εκεί και πέρα η εξέλιξη των συνεταιρισμών κατοικίας συνδέθηκε με τις πολιτικές για κοινωνική κατοικία. Η πρώτη περίοδος ανάπτυξης σχετίζεται με τη θέσμιση του νόμου για φτηνές κατοικίες (Ley de casas baratas 1911). Αντίστοιχα η μεγάλη επέκταση των συνεταιρισμών τη δεκαετία '60 με '70 (ή 65-79 σύμφωνα με άλλους μελετητές), συνδέθηκε με τη θέσμιση του νόμου για την προστατευμένη κατοικία. Τότε αναπτύχθηκαν συνεταιριστικά εγχειρήματα από πολύ διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και οργανώσεις (λαϊκές και εργατικές ή συνδεδεμένες με ενορίες και τα χριστιανικά κινήματα βάσης). Με τον νόμο αυτόν δόθηκαν επιδοτήσεις και οικονομικές ελαφρύνσεις για συνεταιρισμούς κατοικίας, που όμως απορροφήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από ιδιωτικές εταιρίες (κατασκευαστών-ιδιοκτητών γης) με το πρόσχημα του συνεταιρισμού.

Την περίοδο της μετάβασης, το αίτημα για συνεταιριστική κατοικία επανέρχεται ως κριτική στο κρατικό μοντέλο παραγωγής κατοικίας, στο πλαίσιο των αγώνων για την αναβάθμιση των παραγκουπόλεων και των κακοκατασκευασμένων κοινωνικών κατοικιών της περιόδου του Φράνκο. Το μεγάλο πρόγραμμα κατασκευής κοινωνικής κατοικίας που ξεκίνησε από αυτούς τους αγώνες (και από τα πάνω ως αίτημα για τον εκσυγχρονισμό και τον εκδημοκρατισμό των θεσμών) περιλάμβανε και αρκετά προγράμματα συνεταιριστικής κατοικίας.

Ο περιορισμός της οικονομικής στήριξης των συνεταιρισμών, η ανάπτυξη νέων μορφών χρηματοδότησης μέσω του χρηματοπιστωτικού συστήματος και η αύξηση της κτηματομεσιτικής κερδοσκοπίας υπήρξαν παράγοντες που περιόρισαν την κοινωνική και εναλλακτική διάσταση των συνεταιρισμών και τους μετέτρεψαν σε απλά εργαλεία πρόσβασης στην ιδιοκτησία. Όσοι συνέχισαν να λειτουργούν ήταν συνδεδεμένοι με τα μεγάλα εργατικά συνδικάτα ή με συλλόγους και συνεταιρισμούς γειτονιάς που κατασκεύαζαν κατοικίες (ή διασφάλιζαν κατοικίες σε νέες πολεοδομήσεις) για τα μέλη τους (για ιδιοκατοίκηση) εκμεταλλευόμενοι τον νόμο για την προστατευμένη κατοικία (VPO).

« [...]Το συνεταιριστικό κίνημα περιορίστηκε και αυτό στη δράση των μεγάλων εργατικών συνδικάτων που ήταν συνδεδεμένα με την κυβέρνηση. Έτσι, αν και το κράτος σταμάτησε την παραγωγή κοινωνικής κατοικίας, από την άλλη καθιέρωσε αυτούς τους δεσμούς με τα πλειοψηφικά συνδικάτα ώστε να παρέχει συνεταιριστική κατοικία. Αλλά αυτό δεν ήταν πραγματικά κοινωνική κατοικία, ήταν κατοικία που βόλευε την πελατειακή λειτουργία αυτών των συνδικάτων. Προέκυψαν μεγάλα σκάνδαλα διαφθοράς, όπως ο πλουτισμός διευθυντών, κατάχρηση δημόσιου χρήματος και άλλα παρόμοια. Το συνεταιριστικό κίνημα κατά κάποιο τρόπο ιδιωτικοποιήθηκε, καθώς το κράτος εξακολουθούσε να παρέχει κίνητρα στα πλαίσια πολεοδομικών αναπτύξεων (πχ πρόβλεψη για διάθεση του 25% των κατοικιών σε συνεταιρισμούς σε νέες πολεοδομήσεις, μέγιστη τιμή, φοροελαφύνσεις κα). [...]» (Martinez, συνέντευξη, 14/02/2013)

6.1.3 Το κίνημα νεανικών καταλήψεων *okupa*

Η εμφάνιση του κινήματος καταλήψεων συμπίπτει με την κρίση στο κίνημα γειτονιών και τη θεσμοποίηση και ενσωμάτωση του συνεταιριστικού μοντέλου κατοικίας (Martinez 2007β). Το κίνημα νεανικών καταλήψεων εμφανίζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 80 και αναπτύσσεται δυναμικά στα μέσα της δεκαετίας του 90, καθώς οι συνθήκες για πρόσβαση στην κατοικία των νέων γίνονται όλο και πιο δύσκολες λόγω της αύξησης των τιμών, ενώ υπάρχει μια μερίδα της νεολαίας που αναζητάει χώρους ελευθερίας και αυτό-έκφρασης (κινήματα ταυτότητας και αντικουλτούρας).¹⁸⁸ Τα αρχικά κίνητρα των καταλήψεων είναι η επίλυση του στεγαστικού ζητήματος με ίδιους πόρους (χωρίς εξάρτηση από την οικογένεια), προβάλλοντας ταυτόχρονα αιτήματα για εναλλακτικούς τρόπους κατοίκησης ενάντια στην εμπορευματοποίηση των χώρων της πόλης. Στις καταλήψεις αυτές που γίνονται σε εγκαταλεημένες κατοικίες ή κενά κτίρια και καταστήματα που επισκευάζονται με ίδια εργασία, οργανώνονται μια σειρά από δραστηριότητες και πολιτιστικές παραγωγές (μουσική, φωτογραφία, θέατρο), ενώ μεγάλο μέρος των δράσεων έχει εξωστρεφή προσανατολισμό με υπηρεσίες προς τη γειτονιά καθώς και με δράσεις και συζητήσεις που αφορούν σε τοπικά ζητήματα. Σταδιακά μια σειρά από τέτοιες καταλήψεις μονιμοποιούνται και γίνονται σημεία αναφοράς με το όνομα *Κατειλημμένα και Αυτό-διαχειριζόμενα Κοινωνικά Κέντρα* (Centros Sociales Ocupados y Autogestionados - CSOA).

Η κατάληψη κτιρίων για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών υπήρξε πάντοτε ένα βασικό χαρακτηριστικό του κινήματος. Παρόλα αυτά το κίνημα καταλήψεων απέκτησε την ισχύ του και τη δημόσια αναγνώριση μέσω της χρήσης των κατειλημμένων κτιρίων για τη δημιουργία αυτοδιαχειριζόμενων κοινωνικών κέντρων (CSOA). Σε αυτά τα κέντρα οι στεγαστικές λειτουργίες ενσωματώθηκαν, υποβιβάστηκαν ή και απουσίασαν, επικεντρώνοντας στην προώθηση αντί-κουλτούρας, πολιτικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων ανοιχτών σε άλλα κινήματα και σε τμήματα του κοινού. Αυτή η εμπειρία –ο πολλαπλασιασμός των κοινωνικών δικτύων και η επαφή με άλλους κοινωνικούς και πολιτικούς χώρους– ενίσχυσε νέες συμμαχίες με άλλα κοινωνικά κέντρα

¹⁸⁸ Τα κοινωνικά κέντρα, ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη, έχουν τις ιστορικές τους βάσεις στη δεκαετία του '30 στα κέντρα γειτονιάς και τις τοπικές λέσχες "Ateneos libertarios" που αποτέλεσαν σημεία αναφοράς για την ανάπτυξη του αναρχικού κινήματος.

και κοινωνικές οργανώσεις, κυρίως στα πλαίσια του αντί-παγκοσμιοποιητικού κινήματος (Martinez 2007a).

Παρόλο που το στεγαστικό πρόβλημα κατά την περίοδο δραστηριοποίησης του κινήματος καταλήψεων αποτελεί δομικό πρόβλημα της Ισπανικής κοινωνίας, ιδιαίτερα για τους νέους, το κίνημα Okupa – όπως ονομάστηκε – απομακρύνεται σιγά σιγά από την κατάληψη κενών κατοικιών ως άμεση δράση για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών και εντάσσουν το ζήτημα της στέγης σε μια ευρύτερη προσέγγιση του τρόπου ζωής, που επερωτά όλες τις πλευρές της παραγωγής, της αναπαραγωγής και της κοινωνικής ζωής εν γένει, αν και καθ' όλη τη διάρκεια γίνονται και κάποιες καταλήψεις κτιρίων για στέγη ή παράλληλα με τα κοινωνικά κέντρα καλύπτονται και στεγαστικές ανάγκες για κάποιους. Μετά το 1996 αλλάζει η νομοθεσία για τις καταλήψεις με αυστηρότερες ποινές και πιο συστηματική καταστολή και έξωση των κατειλημμένων κτιρίων.

Τα κοινωνικά κέντρα αποτελούν όπως θα δούμε και παρακάτω, μια από τις βασικές συνιστώσες του κινήματος κατοικίας την περίοδο 2006-2008 αναπτύσσοντας αιτήματα ενάντια στην αστική κερδοσκοπία και για το δικαίωμα στην κατοικία (Martinez 2007a). Ενώ την πιο πρόσφατη περίοδο είναι στο επίκεντρο των αγώνων στις γειτονιές και των αγώνων για την κατοικία καθώς παρατηρείται μια «στροφή από την κατάκτηση των πλατειών (*toma la plaza*) στην κατάληψη κτιρίων: μια νέα πλευρά στην ταυτότητα του κινήματος και τα ρεπερτόρια δράσης. Η δομική αντιστοιχία των κατασκηνώσεων στις πλατείες και των κατειλημμένων κτιρίων είναι η μετατροπή της κατάληψης σε στρατηγικό στόχο, και η ανάδυση νέων πηγών νομιμοποίησης για την κατάληψη κτιρίων ως ρεπερτόριο δράσης» (Martinez y Bernardos 2012:1).

Πέρα από το πολιτικό κίνημα των νεανικών καταλήψεων, η πρακτική της κατάληψης ήταν μια από τις λύσεις στις οποίες κατέφευγαν –περιορισμένος αριθμός νοικοκυριών και ατόμων από αρκετές ομάδες πληθυσμού (μετανάστες, φτωχοί, Ρομά – δεν υπάρχουν έρευνες) που αντιμετώπιζαν στεγαστικές δυσκολίες, όχι όμως ορατά, ούτε με οργανωμένο τρόπο. Όπως και στην Ιταλία (και σε μικρό βαθμό και στην Ελλάδα) αυτό συνέβαινε κυρίως στα κενά αποθέματα κοινωνικής κατοικίας που είχαν στην ιδιοκτησία τους δημόσιες εταιρίες (και διατηρούσαν κενά είτε για κερδοσκοπικούς λόγους είτε γιατί καθυστερούσαν οι διαδικασίες απόδοσης στους δικαιούχους) (Martinez, συνέντευξη, 14/02/2013).

6.2 Μετά το 2000: ιστορικό, οργανώσεις και δράσεις

6.2.1 Ιστορικό και συγκυρία ανάδυσης

Η δυσκολία πρόσβασης σε κατοικία και οι πολύ ψηλές τιμές στην αγορά ήταν η αφορμή για το κύμα κινητοποιήσεων που ξέσπασε ταυτόχρονα στις μεγάλες πόλεις της Ισπανίας τον Μάιο 2006 με ένα καινοτόμο ρεπερτόριο δράσεων, γύρω από αυθόρμητες καθιστικές διαμαρτυρίες, κάτι που συνεχίστηκε σε όλη την περίοδο δραστηριοποίησης του κινήματος. Μετά τις πρώτες μαζικές συγκεντρώσεις δημιουργήθηκαν ανοιχτές συνελεύσεις (*Asambleas populares*) σε διάφορες πόλεις με τη συμμετοχή (κατά κύριο λόγο) νέων με πολύ διαφορετική κοινωνικό-πολιτική καταγωγή

οι οποίες αποτέλεσαν και το κύριο οργανωτικό όχημα του κινήματος. Τον Αύγουστο του 2006 δημιουργήθηκε η πλατφόρμα VndeVivienda σε μια προσπάθεια συντονισμού σε εθνικό επίπεδο για τη δικτύωση και συντονισμό των δράσεων. Οι οργανώσεις αυτές, αν και προέκυψαν από παρόμοιες διαδικασίες, λόγω της ανοιχτότητας και του συγκυριακού τους χαρακτήρα διαμόρφωσαν διαφορετικά χαρακτηριστικά στην κάθε πόλη, τα οποία όπως θα δούμε παρακάτω επηρέασαν και τον χαρακτήρα, τις στρατηγικές και την έκβαση των κινητοποιήσεων αντίστοιχα.

Σε αντίθεση με το κίνημα για την κατοικία στην Ιταλία που μελετήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και που έχει μια πολύ συγκεκριμένη και αναγνωρίσιμη καταγωγή και πολιτική ταυτότητα, αυτή της ιταλικής αυτονομίας και της άκρας-αριστεράς, το κίνημα για την κατοικία στην Ισπανία προκύπτει αυθόρμητα και ένα μεγάλο τμήμα της δραστηριότητάς του αφορά στην προσπάθεια ορισμού και διαμόρφωσης μιας ταυτότητας η οποία κατ' αρχήν διαφοροποιείται από τους ήδη διαμορφωμένους πολιτικούς θεσμούς και οργανώσεις (μια στάση που μας είναι γνωστή στην Ελλάδα από το κίνημα της πλατείας Συντάγματος). Έτσι, σε αυτή τη μελέτη περίπτωσης δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην περιγραφή των χαρακτηριστικών του κινήματος και την προσπάθεια διαμόρφωσης ταυτότητας, αντλώντας κυρίως από τις πολυάριθμες ακαδημαϊκές εργασίες που υπάρχουν πλέον για το κίνημα κατοικίας εκείνης της περιόδου (2006-2009 ανάλογα), όσο και από κάποιες συνεντεύξεις ακτιβιστών (δικές μου ή δημοσιευμένες).

Τον Απρίλιο του 2006 κυκλοφόρησε ένα ανώνυμο μήνυμα που καλούσε τους νέους σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας για το δικαίωμα στην κατοικία την Κυριακή 14 Μαΐου.

«Το ξέρω ότι αυτό το ηλεκτρονικό μήνυμα μπορεί να μοιάζει με πολλά από αυτά που κυκλοφορούν στο δίκτυο αλλά δεν είναι έτσι. Αυτό το μήνυμα έχει σταλεί σε όλη την Ευρώπη για να διεκδικήσει τα δικαιώματά μας. Παρευρεθήκαμε όλο τον μήνα Μάρτη σε καλέσματα για μαζικά *macrobotellon*,¹⁸⁹ αυτό το κάλεσμα είναι διαφορετικό. Στη Γαλλία, οι νέοι διαμαρτύρονται για τις αλλαγές στα συμβόλαια πρώτης εργασίας. Ακούστηκαν πολλές φωνές να διαμαρτύρονται σε αυτή τη χώρα γιατί οι νέοι δεν κάνουν τίποτε. Λοιπόν, θα τους δείξουμε; Θέλουμε όλοι μια αξιοπρεπή κατοικία στην οποία να μπορούμε να ζήσουμε χωρίς να χρειάζεται να διαθέσουμε περισσότερο από το 50% του μισθού μας για να την πληρώσουμε. Αν πραγματικά σε ενδιαφέρει το μέλλον σου.... Θα είσαι εκεί καθισμένος με τους συναδέλφους σου; Αυτό το κάλεσμα δεν το διακινεί κανένα πολιτικό κόμμα. Απλά αποτελεί ένδειξη του πως η ισπανική νεολαία μπορεί να ενωθεί για να πετύχει τον σκοπό της. Για αυτό συμβουλευόμαστε να μην σηκωθούν σημαίες που αντιπροσωπεύουν πολιτικούς χώρους ή ιδεολογίες. Για μια αξιοπρεπή κατοικία, διέδωσε αυτό το μήνυμα. Πέρασέ το! (Pasalo)»

¹⁸⁹ Botellon ονομάζεται η κατανάλωση αλκοόλ σε δημόσιους χώρους της πόλης, μια συνήθεια που αναπτύχθηκε πολύ ανάμεσα στους νέους (ηλικίας 14 έως 25) μετά τη δεκαετία του 90. Macrobotellon ονομάστηκαν οι μαζικές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκαν τον Μάρτιο του 2006 ως αντίδραση στους περιφερειακούς νόμους που απαγόρευαν αυτή την πρακτική για λόγους κοινής ησυχίας, καθαριότητας των δημόσιων χώρων, τάξης και ηθικής.

Το μήνυμα διαδόθηκε ευρέως στα ηλεκτρονικά κοινωνικά δίκτυα και μέσα και απέκτησε γρήγορα μεγάλη αξιοπιστία και αναγνώριση, με αποτέλεσμα οι πρώτες συγκεντρώσεις να μαζέψουν απροσδόκητα πολύ κόσμο. Πραγματοποιήθηκαν συγκεντρώσεις σε πάνω από 60 πόλεις, οι μεγαλύτερες στη Μαδρίτη, τη Βαρκελώνη και τη Σεβίλλη όπου συγκεντρώθηκαν πάνω από 6.000 άτομα (Urbán 2006:113). Από την πρώτη στιγμή αντιμετωπίζεται θετικά από τα περισσότερα μέσα επικοινωνίας που παρακολουθούν από κοντά σχεδόν όλες τις δράσεις.

Μετά την πρώτη συγκέντρωση, ακολούθησαν μηνύματα για επαναλαμβανόμενες αυθόρμητες συγκεντρώσεις κάθε Κυριακή. Σταδιακά διαμορφώθηκαν οι πρώτες οργανωτικές δομές οι «συνελεύσεις για αξιοπρεπή κατοικία»: η Συνέλευση ενάντια στην επισφάλεια και για μια Αξιοπρεπή κατοικία (Μαδρίτη) και η Λαϊκή Συνέλευση για Αξιοπρεπή Κατοικία (Βαρκελώνη), με στόχο την οργάνωση και τον συντονισμό των κινητοποιήσεων. Ακολούθησε μια σειρά από καλέσματα και δράσεις με εξαιρετική πυκνότητα και μεγάλη ανταπόκριση, με αποκορύφωμα τη χριστουγεννιάτικη συγκέντρωση στις 23 Δεκέμβρη του 2006 στην οποία συμμετείχαν 25.000 άτομα στη Βαρκελώνη, ενώ στη Μαδρίτη ο αριθμός των συμμετεχόντων περιορίστηκε πολύ λόγω της σκληρής στάσης της αστυνομίας. Τον Νοέμβρη του 2006 επισκέφτηκε την Ισπανία ο Ειδικός Ανταποκριτής των Ηνωμένων Εθνών για το δικαίωμα στην Κατοικία και συναντήθηκε με οργανώσεις του κινήματος στη Μαδρίτη, ενώ συμμετείχε σε ανοιχτή συνέλευση στη Βαρκελώνη. Με αυτή την αφορμή, το ζήτημα της κατοικίας προβάλλεται ιδιαίτερα στα μέσα ενημέρωσης.

Χαρακτηριστικές δράσεις που πραγματοποιούνται το 2006 στις δύο μεγάλες πόλεις είναι η προσωρινή συμβολική κατάληψη του IKEA, η διαμαρτυρία στο Barcelona Meeting Point (μια πολύ μεγάλη κατασκευαστική και κτηματομεσιτική ετήσια διεθνής έκθεση), μια σειρά από ανοιχτές συζητήσεις και εργαστήρια στη Βαρκελώνη, και η διαμαρτυρία στην 25η επέτειο της Δημοτικής επιχείρησης Κατοικίας και Γης καθώς και στο Υπουργείο Κατοικίας, η διοργάνωση της ημερίδας για την πολεοδομία και την κατοικία στη Μαδρίτη. Ενώ στη Μαδρίτη λόγω της ισχυρής καταστολής που δέχτηκε το κίνημα ήδη από τις πρώτες καθιστικές διαμαρτυρίες, πολλές επόμενες δράσεις προσανατολίζονται στην υποστήριξη στους συλληφθέντες και ενάντια στην κρατική καταστολή.

Την επόμενη χρονιά ξεκίνησε μια εκτεταμένη προεκλογική περίοδος ανάμεσα σε διαδοχικές εκλογές: τις τοπικές και περιφερειακές εκλογές τον Μάιο του 2007 και τις εθνικές εκλογές τον Μάρτιο του 2008. Το ζήτημα της κατοικίας ανεβαίνει ψηλά στην προεκλογική και δημόσια ατζέντα και γίνεται εκτενής συζήτηση για τις στεγαστικές πολιτικές τόσο στη Βουλή όσο και στα προεκλογικά προγράμματα των κομμάτων.

Συγκεκριμένα, την περίοδο 2006-2008 γίνονται μια σειρά από συζητήσεις στη βουλή σχετικά με ζητήματα κατοικίας και πολεοδομίας, που επηρεάζουν την ατζέντα των κινημάτων πόλης και θίγουν το ζήτημα της πρόσβασης στην κατοικία. Σε εθνικό επίπεδο συζητιέται η μεταρρύθμιση του Νόμου Γης (Ley de Suelo 8/2007) και το τριετές πρόγραμμα για την κατοικία (plano trianual 2005-2008 para la vivienda). Σε επίπεδο αυτονομιών συζητάται το εθνικό πρόγραμμα για την κατοικία στη

Βαρκελώνη¹⁹⁰ και ο Βασκικός Νόμος για τη Γη και την Πολεοδομία (που περιλαμβάνει το πρόγραμμα Κατοικίας¹⁹¹). Σύμφωνα με την έρευνα της Camargo (2009), το κύμα διαμαρτυρίας εντείνεται στις τρεις πόλεις (Μαδρίτη, Βαρκελώνη, Μπιλμπάο) όταν στη δημόσια ατζέντα που προβάλλεται από τα ΜΜΕ βρίσκεται η συζήτηση για τον νέο νόμο της Γης (Ley de Suelo) που περιλαμβάνει και μεταρρυθμίσεις για τις πολιτικές για την προστατευμένη κατοικία.

Οι συγκεντρώσεις και οι δράσεις του κινήματος συνεχίζονται το 2007 με αποκορύφωμα τις μεγάλες διαδηλώσεις στις 24 Μαρτίου και στις 6 Οκτωβρίου 2007. Τον Σεπτέμβριο του 2007 το Υπουργείο Κατοικίας προωθεί τον νόμο για το «Βασικό ενοίκιο χειραφέτησης»,¹⁹² σε συνέχεια προηγούμενων μέτρων για τη στέγαση των νέων, όπως τα «minipisos»¹⁹³ το 2004 και το «Kelifinder»¹⁹⁴ το 2005. Η υιοθέτηση αυτού του μέτρου, αν και δεν ανταποκρινόταν σε κανένα από τα διατυπωμένα αιτήματα του κινήματος, σίγουρα συνέβαλε στην απομαζικοποίηση των κινητοποιήσεων, παράλληλα με την κούραση και τις αδυναμίες των οργανωτικών δομών να εξελίξουν τις μορφές δράσης τους και τον λόγο τους (García 2011: 90). Η καμπή του κινήματος στα τέλη του 2007 συμπίπτει και με την έκρηξη της κτηματομεσιτικής φούσκας στην Ισπανία και την αρχή της οικονομικής κρίσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και παγκοσμίως, με πολύ δραματικές επιπτώσεις για την Ισπανία. *«Δυστυχώς, το κίνημα δεν κατάφερε να αντισταθεί στη φθορά και να συνεχίσει αθροίζοντας την αυξανόμενη κοινωνική δυσαρέσκεια που προκαλούσε η αύξηση της ανεργίας, οι εξώσεις, οι αποκλεισμοί κλπ. Αναπάντεχα, η αύξηση του αριθμού αυτών των καταστάσεων δεν οδήγησε στην αύξηση της κοινωνικής σύγκρουσης, τουλάχιστον όχι σε μεγάλη κλίμακα»* (García 2010: 91).

Παράλληλα με τις ανοιχτές συνελεύσεις VdeVivienda δημιουργούνται και άλλες οργανώσεις που συμβάλουν με τις δικές τους επεξεργασίες όπως η Promoció d'Habitatge Reialment Públic (Πρώθηση πραγματικά δημόσιας κατοικίας -PHRP) στη Βαρκελώνη. Η πρωτοβουλία PHRP ξεκίνησε λίγο μετά τις πρώτες κινητοποιήσεις για την κατοικία από μια ομάδα νέων που συμμετείχαν στους αγώνες ενάντια στην κτηματομεσιτική βία και την κερδοσκοπία στο κέντρο της Βαρκελώνης, για να αναδείξουν τις αθέατες πλευρές του ζητήματος της κατοικίας που πιθανά δεν κατάφερε να αναδείξει το συγκεκριμένο κίνημα, όπως οι μετανάστες που συγκεντρώνονται στο κέντρο της πόλης και σε περιφερειακές γειτονιές και υποβαθμισμένα συγκροτήματα κατοικίας ή οι ηλικιωμένοι με ανεπαρκείς συντάξεις, σε υποβαθμισμένα διαμερίσματα, που υφίστανται πρακτικές εκφοβισμού και αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τη γραφειοκρατία και τις δικαστικές διαδικασίες. Η

¹⁹⁰ Pacto Nacional de la Vivienda en Catalunya, Decreto 152/2008 de regulación de la vivienda concertada y de vivienda en alquiler con opción a compra

¹⁹¹ Ley 2/2006 de Suelo y Urbanismo de la Comunidad Autónoma del País Vasco

¹⁹² Μηνιαίο επίδομα ενοικίου 210 ευρώ (έως και 48 μήνες) για νέους κάτω των 30 ετών. Τον Ιανουάριο του 2011, 266.951 νέοι είχαν ενταχθεί στο επίδομα. Στην πορεία παρουσιάστηκαν αρκετά προβλήματα, όπως καθυστέρηση στην έγκριση και στις πληρωμές, διαφωνίες μεταξύ του κεντρικού κράτους και των περιφερειακών αυτοδιοικήσεων για το κόστος, διεκδίκηση καταβεβλημένων επιδομάτων λόγω μη κάλυψης των προδιαγραφών κα.

¹⁹³ Κατασκευή ειδικών συγκροτημάτων κατοικιών για νέους με μικρά διαμερίσματα 30τμ.

¹⁹⁴ Το ηλεκτρονικό portal KeliFinder.com ήταν μια πρωτοβουλία του Συμβουλίου Νεολαίας της Ισπανίας (CJE), με χρηματοδότηση του Υπουργείου Κατοικίας που λειτούργησε την περίοδο 2006-2007. Στόχος της πρωτοβουλίας αυτής ήταν να παρέχει στους νέους πληροφορίες σχετικά με την πρόσβαση στη στέγη: κρατικά ή δημοτικά στεγαστικά προγράμματα, επιδοτήσεις, προσκλήσεις επιχορηγήσεων, κατοικίες υπό κατασκευή, νομοθεσία, χρήσιμες διευθύνσεις και ιστοσελίδες κα.

πρωτοβουλία στεγάστηκε σε ένα κατειλημμένο κοινωνικό κέντρο στο κέντρο της Βαρκελώνης (Las Magdalenas) που χρησίμευσε και σαν βάση της τοπικής συνέλευσης VdeVivienda.

Το 2008 ξεκινάει για το κίνημα μια περίοδος μεγαλύτερης εσωστρέφειας και εμβάθυνσης των αιτημάτων, της κριτικής των προωθούμενων για την κατοικία πολιτικών και της επεξεργασίας προτάσεων. Η συζήτηση, ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη εστιάστηκε κυρίως στο ζήτημα των στεγαστικών υποθηκών και των εξώσεων λόγω αδυναμίας αποπληρωμής της δόσης, αλλά και στο ζήτημα των κενών κατοικιών. Από αυτές τις πρώτες επεξεργασίες και δράσεις (Como organizarnos ante el abuso hipotecario 6 Οκτωβρίου 2008, “Pisos buits? No, gràcies” 10 Νοεμβρίου του 2008 και τη Διαδήλωση “Όλοι στον δρόμο” για το δικαίωμα στην κατοικία και ενάντια στις παραβιάσεις της υποθήκευσης κατοικιών, στις 15/11/2008) ιδρύθηκε το 2009 στη Βαρκελώνη από κεντρικά μέλη του κινήματος VdeVivienda η οργάνωση Plataforma de Afectados por la Hipoteca (PAH) που πρωταγωνιστεί έκτοτε στους αγώνες για την κατοικία στην Ισπανία, μέχρι και σήμερα.

6.2.2 Πολιτική ευκαιρία και ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο

Τη στιγμή που εμφανίζεται το πρώτο ανώνυμο μήνυμα το ζήτημα της κατοικίας αποτελεί αντικείμενο έντονου προβληματισμού στα ΜΜΕ και στην κοινή γνώμη λόγω της δραματικής αύξησης των τιμών καθώς η φούσκα των ακινήτων στην Ισπανία βρίσκεται στο απόγειό της, αλλά αυτό δεν έχει οδηγήσει σε κινητοποιήσεις. Υπάρχουν κάποιες οργανώσεις που διατυπώνουν ανησυχίες για το θέμα της πρόσβασης στην κατοικία, αλλά είναι αρκετά περιορισμένης εμβέλειας και απευθύνονται κυρίως θεσμικά προς τις κατά τόπους αυτοδιοικήσεις χωρίς να καλούν σε συλλογικές και πιο δυναμικές κινητοποιήσεις. Ο Martinez αποδίδει την απουσία κινήσεων στην ισχυρή ιδεολογική επικράτηση και πίστη εκ μέρους της πλειοψηφίας των πολιτών στο ‘Ισπανικό μοντέλο’, καθώς όλα έμοιαζαν να δουλεύουν στην εντέλεια, σαν μια πολύ ισχυρή μηχανή, και έτσι οι άνθρωποι δεν ένοιωθαν την ανάγκη να προβάλουν αιτήματα και να συμμετέχουν σε κινήματα. Όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, οι βάσεις αυτού του συστήματος ήταν πολύ ασταθείς και οι επιπτώσεις στην κατοικία (αύξηση των τιμών, επισφαλή συμβόλαια, περιορισμός κινητικότητας) και την καθημερινότητα έγιναν σταδιακά ασφυκτικές.

«[...]Αν ήσουν στη Βαρκελώνη εκείνη την περίοδο το ξέρεις, ένοιωθες ότι αυτό θα σκάσει, γιατί κανείς δεν μπορούσε να το αντέξει, όλο και περισσότεροι άνθρωποι ήσαν αποκλεισμένοι από την αγορά. Η απάντηση που δόθηκε εκείνη την περίοδο ήταν να πολεοδομηθεί όλη η χώρα, και οι άνθρωποι να πάνε να μείνουν όλο και πιο μακριά από το κέντρο, από τις δουλειές τους, κτίρια παντού. Αλλά και αυτό ήταν μια παρανοϊκή κατάσταση γιατί δεν μπορούσες να πληρώσεις για σπίτι ούτε στο κέντρο, αλλά ούτε στην περιφέρεια. Αν ήθελες σπίτι έπρεπε να πάρεις ένα δάνειο που θα πλήρωνες για 40 χρόνια, και δεν υπήρχε άλλη εναλλακτική για να αγοράσεις, έτσι όλοι ήξεραν ότι ήταν μια παρανοϊκή κατάσταση. Αυτός ήταν ο λόγος που ξεκίνησε αυτό το κίνημα. Έλεγαν: Τώρα όλοι χαίρονται, αλλά όλοι ξέρουμε, ιδιαίτερα οι νέοι, ότι δεν υπάρχει μέλλον για εμάς. Δεν υπάρχει τρόπος να έχουμε πρόσβαση σε κατοικία. Οι μισθοί μας είναι πολύ πιο χαμηλοί από τις τιμές της αγοράς,

ακόμη και για το ενοίκιο. Ήταν μια τρελή κατάσταση και αυτό είναι μια εξήγηση γιατί ξέσπασε το κίνημα.[...]» (Martinez, συνέντευξη, 14/02/2013)

Μια πρώτη προσπάθεια κινηματικής οργάνωσης είναι η Πλατφόρμα για το Δικαίωμα στην κατοικία που δημιουργείται το 2003 στη Μαδρίτη. Η Πλατφόρμα έπαιξε κεντρικό ρόλο στην ανάδειξη του ζητήματος και την αρχική δικτύωση κοινωνικών οργανώσεων (σύλλογοι γειτονιάς, ΜΚΟ κα) και συμμετείχε στις κινητοποιήσεις, κράτησε τις αποστάσεις της από τη Συνέλευση της Μαδρίτης, κυρίως λόγω του συγκρουσιακού χαρακτήρα που πήραν οι συγκεντρώσεις.

Αναζητώντας τις καταβολές του κινήματος για την κατοικία ο καθηγητής αρχιτεκτονικής Muntaner σε άρθρο του στην εφημερίδα αναφέρει:

«[...]Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η κριτική και οι κινητοποιήσεις ενάντια στο πρόβλημα πρόσβασης στην κατοικία δεν γεννήθηκε το 2006, αλλά πριν: με το κίνημα καταλήψεων (okupa)· με την Πλατφόρμα για το Δικαίωμα σε Αξιοπρεπή Κατοικία που ιδρύθηκε το 1998 από τα καταλανικά συνδικάτα, την Καριτάς, την οργάνωση Δικαιοσύνη και Ειρήνη (Justicia i Pau), την ομοσπονδία συλλόγων γειτονιάς Βαρκελώνης (FVAB Federació d'Associacions de Veïns i Veïnes de Barcelona) και την ένωση καταναλωτών Καταλονίας (OCUC Organització de Consumidors i Usuaris de Catalunya), η οποία το 2000 πραγματοποίησε το πρώτο της συνέδριο· με ανακοινώσεις όπως αυτές της νεολαίας των Εργατικών Συμβουλίων το 2003 (Comisiones Obreras το 2003)· με τις δραστηριότητες των Αρχιτεκτόνων χωρίς σύνορα και μελέτες όπως αυτές που παρουσιάστηκαν τον Φεβρουάριο του 2004 σε σχέση με τη σοβαρότητα του προβλήματος της κατοικίας την οποία αποσιώπησε το Ίδρυμα Αρχιτεκτόνων της Καταλονίας. Κανείς δεν θέλησε να δει αυτό που συνέβαινε. Χρειάστηκε να έρθει ο Miloon Kothari, ειδικός ανταποκριτής του ΟΗΕ, για να πει ότι το ζήτημα της πρόσβασης στην κατοικία στην Ισπανία είναι τόσο σοβαρό που δεν το έχει συναντήσει σε άλλες χώρες, φτάνοντας στο σημείο να αναγνωρίσει την κατάληψη ως νομιμοποιημένη υπό τέτοιες συνθήκες.[...]» (Josep Maria Muntaner, 05/01/2007, el País)

Η καταγωγή του κινήματος και η ιστορικότητα των ρεπερτορίων δράσης που επιλέγει, αλλά και η ταυτότητα που αναπτύσσει αποδίδονται σε μια σειρά από προηγούμενους κοινωνικούς αγώνες και κινητοποιήσεις. Έτσι, πέρα από το κίνημα των συλλόγων γειτονιάς και το κίνημα καταλήψεων που αναφέρθηκαν παραπάνω και που συνδέονται λιγότερο ή περισσότερο με το ζήτημα της κατοικίας, το συγκεκριμένο κίνημα ενσωματώνει μια σειρά από χαρακτηριστικά που έχουν διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια στην Ισπανία και που διαμορφώνουν το πολιτικό κλίμα, την πολιτική κουλτούρα της εποχής.

Οι μαζικές κινητοποιήσεις ενάντια στη συμμετοχή της Ισπανίας στον πόλεμο του Ιράκ, οι συγκεντρώσεις το 2003 ενάντια στο δεξιό κόμμα (Partido Popular PP) την περίοδο πρωθυπουργίας του Αθνάρ,¹⁹⁵ οι περιβαλλοντικοί αγώνες ενάντια στη μεταρρύθμιση του νόμου γης το 2003 και

¹⁹⁵ Οι μαζικές κινητοποιήσεις ενάντια στην εισβολή στο Ιράκ με τη συμμετοχή Ισπανικών στρατευμάτων το 2003 οδήγησαν στην ανατροπή της κυβέρνησης του Aznar το 2004 μετά την προσπάθεια να στοχοποιήσει τη Βασκική

ενάντια στο ναυάγιο του Prestige το 2002, θεωρούνται άμεσοι πρόδρομοι των κινητοποιήσεων για την κατοικία. Οι προηγούμενοι κύκλοι κινητοποιήσεων που αναφέρθηκαν έπαιξαν τον ρόλο της μύησης και πολιτικοποίησης μεγάλου αριθμού νέων που μέχρι τότε δεν συμμετείχαν σε κινητοποιήσεις και διαμόρφωσαν μια νέα πολιτική αντίληψη στην κοινή γνώμη. Όπως αναφέρει το μέλος της συνέλευσης της Βαρκελώνης Belmonte (συνέντευξη, 25/6/2010) «*Η αυθόρμητη συγκρότηση λαϊκών συνελεύσεων βασίζεται στα άτυπα κοινωνικά δίκτυα που αναδύθηκαν στη διάρκεια των αντιπολεμικών κινητοποιήσεων. Αυτό εξηγεί και γιατί το Κίνημα για Αξιοπρεπή Κατοικία πέτυχε εντελώς απροσδόκητα να οργανώσει διαδοχικές συγκεντρώσεις με έναν αυξανόμενο αριθμό συμμετεχόντων*».

Οι πρώτες κινητοποιήσεις για αξιοπρεπή κατοικία συμβαίνουν στον απόηχο των διαδηλώσεων ενάντια στον πόλεμο στο Ιράκ (που είχαν πάρει ιδιαίτερες διαστάσεις στη Μαδρίτη) το 2003 και 2004. Σύμφωνα με τους Fernández and Gibaja (2010) οι επιρροές εντοπίζονται τόσο σε παρόμοιες μορφές δράσης (reclaim the streets)¹⁹⁶ όσο και στην παρουσία των ίδιων (σχετικά ενεργών) μελών και στα δύο κινήματα, στη συγκρότηση παρόμοιων οργανωτικών δομών και διαδικασιών λήψης αποφάσεων.

Μια άλλη σημαντική επιρροή του κινήματος για την κατοικία είναι οι κινητοποιήσεις και επεξεργασίες ενάντια στην κερδοσκοπία, τη διαφθορά και το ισπανικό μοντέλο ανάπτυξης. Η κριτική στο μοντέλο ανάπτυξης της Ισπανικής οικονομίας που βασίστηκε κατά κύριο λόγο τα τελευταία χρόνια στην κατασκευή κατοικίας και υποδομών, στην ανεξέλεγκτη αστικοποίηση περιφερειακών και αγροτικών περιοχών ιδιαίτερα σε περιοχές με τουριστικό ενδιαφέρον, είναι ένα ζήτημα που έχουν ιδιαίτερα επεξεργαστεί οι οικολόγοι της Ισπανίας (ecologistas en action), αλλά και αρκετοί ειδικοί που αρθρογραφούν (γεωγράφοι, οικονομολόγοι, πολεοδόμοι κλπ.). Το μοντέλο είναι κοινωνικά και περιβαλλοντικά μη βιώσιμο και αυτό έχει διατυπωθεί και αποδειχθεί με κάθε τρόπο, όμως αυτή είναι μια συζήτηση που δεν αναπαράγεται ιδιαίτερα από τα μέσα ενημέρωσης.

Τα φαινόμενα ανεξέλεγκτης κερδοσκοπίας ως εγγενές φαινόμενο του 'Ισπανικού θαύματος', συγκροτούν μια παράλληλη θεματική που κυριαρχεί στη δημόσια συζήτηση λίγους μήνες πριν το πρώτο κάλεσμα. Φαινόμενα κερδοσκοπίας στα όρια της νομιμότητας, τόσο σε τοπικό επίπεδο, όπως αναδεικνύουν τα κινήματα στις γειτονίες ενάντια στις αναπλάσεις, τα φαινόμενα εξευγενισμού, την αύξηση των τιμών της κατοικίας, τους εκτοπισμούς (πχ. Η καμπάνια 'pro especulación' στη γειτονιά Raval στο κέντρο της Βαρκελώνης), όσο και σε σχέση με τη διαφθορά και τη διαπλοκή σε ευρύτερη κλίμακα στις διαδικασίες νέων επεκτάσεων, προγραμματισμού και ανάθεσης έργων στα οποία εμπλέκονται υπάλληλοι από διάφορα επίπεδα διοίκησης, πολιτικοί, εργολάβοι, τράπεζες, επαγγελματίες (όπως δραματικά ξεσκεπάστηκε το 2006 με το σκάνδαλο της Marbella, βλ. Romero et al 2010).

οργάνωση ETA για την έκρηξη από βόμβα που τοποθέτησε ισλαμιστική οργάνωση στον σιδηροδρομικό σταθμό της Μαδρίτης που σκότωσε 192 άτομα.

¹⁹⁶ Το κίνημα Reclaim the Streets εμφανίστηκε αρχικά στη Βρετανία ενάντια σε έργα μεγάλων αυτοκινητοδρόμων και πολύ σύντομα διαδόθηκε παγκόσμια, ενώ έγινε ένα από τα κλασικά ρεπερτόρια του αντι-παγκοσμιοποιητικού κινήματος. Συνίσταται στην παρεμπόδιση της ρουτίνας της πόλης με την προσωρινή διεκδίκηση δημόσιων χώρων και δρόμων χρησιμοποιώντας όμως μορφές διαμαρτυρίας που έχουν έναν γιορταστικό και ευφάνταστο χαρακτήρα, όπως μεγάλα ανοιχτά πάρτυ με μουσική και χορό (αντί για συγκεντρώσεις), θεατρικά δρόμου, παρωδίες, μεταμφιέσεις κλπ.

6.2.3 Διαμόρφωση ταυτότητας και ρεπερτόριο δράσεων

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, κύρια στρατηγική του κινήματος για την κατοικία την περίοδο 2006-2008, τουλάχιστον όπως εκφράζεται μέσα από τις συνελεύσεις στις διάφορες πόλεις, είναι η διαμόρφωση μιας αναγνωρίσιμης και διακριτής ταυτότητας, τόσο μέσα από μια πολύ καλά επεξεργασμένη επικοινωνιακή καμπάνια, όσο και μέσα από την επιλογή της οριζόντιας άμεσο-δημοκρατικής οργάνωσης με ανοιχτές συνελεύσεις και τη χρήση του διαδικτύου ως βασικού εργαλείου επικοινωνίας και συντονισμού. Ταυτόχρονα, η ταυτότητα αυτή ετεροκαθορίζεται σε αντιδιαστολή με προηγούμενες και παγιωμένες πολιτικές οργανώσεις, κόμματα και ιδεολογίες, και δεν θέλει ταυτιστεί με κάποιον πολιτικό χώρο.

Ενώ, όπως είδαμε στην Ιταλία το κίνημα για την κατοικία έχει μια πολύ ξεκάθαρη πολιτική ταυτότητα/καταγωγή και ιδεολογία η οποία καθορίζει τον λόγο αλλά και την επιλογή των δράσεων, στην Ισπανία η ταυτότητα αυτή είναι ζητούμενο και αναζητείται μέσα από τη διαδικασία της κινητοποίησης. Αυτή η σημαντική διαφορά, ερμηνεύει ίσως το γεγονός ότι στην Ιταλία το κίνημα αντιμετωπίζεται λόγω της ιστορικότητάς του και της σύνδεσής του με την άκρα-αριστερά, από τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης απαξιωτικά ή αδιάφορα, και δεν αποτελεί συχνά αντικείμενο επιστημονικής μελέτης (κάτι που έχει αλλάξει τα τελευταία χρόνια), ενώ αντίθετα το κίνημα για την κατοικία στη Βαρκελώνη, αντιμετωπίζεται ως ένα νέο νεανικό κίνημα που αξίζει την προσοχή της κοινής γνώμης, και γίνεται αντικείμενο μελέτης σε πολλές εργασίες, έρευνες, δημοσιεύσεις, εκδόσεις.

Έχει μελετηθεί ως νεανικό/φοιτητικό κίνημα (Fernández and Gibaja 2010), ως κίνημα πόλης (Camargo 2009, Sequera 2011), ως νέο κοινωνικό κίνημα ταυτότητας (Raja 2006), ως κίνημα της νέας τεχνολογικής εποχής (Barba y Blanco 2011), αρκετοί μελετητές το εντάσσουν στην κατηγορία των νέων κινήματων της εποχής του ίντερνετ, της οριζόντιας δικτύωσης, της ετερογένειας των συμμετεχόντων, των πολλαπλών ταυτοτήτων και μιας νέου τύπου πολιτικοποίησης (Raja 2006, Grupo 47 2007, Barba 2011), ενώ σε πιο πρόσφατες αναλύσεις έχει αναγνωριστεί ως το κίνημα που έθεσε επιτακτικά στην ατζέντα το ζήτημα της κατοικίας διαμορφώνοντας το έδαφος για τις σημερινές κινητοποιήσεις (Martinez and Bernardos 2012, Barba y Blanco 2011, Garcia 2011).

Από τους πρώτους μήνες δημιουργείται μια κεντρική ιστοσελίδα, η πλατφόρμα VdeVivienda από τη συνέλευση της Βαρκελώνης, με στόχο να λειτουργήσει ως μέσο δικτύωσης, διάδοσης της πληροφορίας και συντονισμού των επιμέρους τοπικών συνελεύσεων. Μέσα από την κεντρική και τις τοπικές ιστοσελίδες διαμορφώνεται μια κοινή αισθητική ταυτότητα χρησιμοποιώντας κοινά σύμβολα ταυτοποίησης, αισθητικά (όπως το κίτρινο και το μαύρο χρώμα, γραμματοσειρά, γραφιστικά προϊόντα που διακινούνται μέσα από το ίντερνετ-αφίσες, πικέτες, φυλλάδια, αυτοκόλλητα) και γλωσσικά (όπως κοινά συνθήματα και κοινά καλέσματα σε συγκεντρώσεις και γεγονότα διαμαρτυρίας).

Τα κοινά σύμβολα και οι κοινές οπτικές/αισθητικές αναφορές λειτουργούν τόσο ως συνεκτικό στοιχείο της συλλογικής ταυτότητας του κινήματος όσο και ως επικοινωνιακή στρατηγική απεύθυνσης προς το κοινό και τα μέσα επικοινωνίας. Αντίστοιχα λειτουργούν και στο γλωσσικό

επίπεδο τα καινούργια συνθήματα που υιοθετεί από κοινού το κίνημα στις διάφορες πόλεις. Κάποια πολύ διαδεδομένα και χαρακτηριστικά συνθήματα είναι : *Τι συμβαίνει, τι συμβαίνει: ότι δεν έχουμε σπίτι* (que pasa, que pasa, que no tenemos casa), *Δεν θα αποκτήσεις κατοικία στη γαμημένη σου ζωή* (no vas a tener casa en tu puta vida), *Είσαι και εσύ υποθηκευμένος* (Tu tambien estas hipotecado). Όπως αναφέρουν σε μια αναδρομική αποτίμηση του κινήματος η Ada Colau και ο Adria Alemany (δυσό από τα βασικά στελέχη του VdeVivienda και στη συνέχεια ηγετικά στελέχη της Πλατφόρμας ενάντια στις Υποθήκες) «*Το κίνημα VdeVivienda δεν είπε κάτι καινούργιο, αλλά το είπε με έναν καινούργιο τρόπο, ανανεώνοντας τη γλώσσα και τους κώδικες που χρησιμοποιούσαν μέχρι τότε τα πιο παραδοσιακά κινήματα. Χωρίς αμφιβολία, ένα από τα κεντρικά προτερήματα του κινήματος ήταν η ικανότητά του να συνδέεται με την κοινή γνώμη μέσα από άμεσες επικοινωνιακές καμπάνιες*» (2012:86).

Μέρος της διαμόρφωσης μιας κοινής πολιτισμικής κουλτούρας και συλλογικής ταυτότητας είναι και η παραγωγή πολιτισμικών προϊόντων, όπως μια σειρά από βίντεο κλιπ και τραγούδια που αναρτώνται στο διαδικτυακό κανάλι της πλατφόρμας vdevenienda και διακινούνται μαζικά μέσω των κοινωνικών δικτύων. Τα βίντεο αυτά παραπέμπουν σε στρατηγικές αντιπληροφόρησης (πολύ διαδεδομένη πρακτική στο αντί-παγκοσμιοποιητικό κίνημα, adbusters), με περιεχόμενα διαφημιστικού τύπου που ενημερώνουν και ασκούν κριτική για τις στεγαστικές πολιτικές της κυβέρνησης, παρωδίες και διασκευές γνωστών τραγουδιών ή δημιουργία νέων τραγουδιών, συχνά για τους σκοπούς συγκεκριμένων δράσεων στις οποίες μοιράζονται τα λόγια στους συμμετέχοντες. Ο Martinez (2007) κάνει λόγο για ένα 'αντάρτικο επικοινωνίας', που αντανάκλα μια παράδοση διαμαρτυρίας στη Βαρκελώνη, εφικτή λόγω της μεγαλύτερης ανεκτικότητας της αστυνομίας σε σχέση με αυτή που ασκείται σε άλλες πόλεις. «*Η μεγάλη δημιουργικότητα των διοργανωτών καταφέρνει μεγαλύτερες πιθανότητες αυτονομίας του κινήματος και συμμετοχής των συμπαθούντων και των ακτιβιστών*».

Όσον αφορά στα ρεπερτόρια δράσης το κίνημα για αξιοπρεπή κατοικία εξ' αρχής επέλεξε να υιοθετήσει δράσεις που συνδυάζουν τη διασκέδαση με τη διαμαρτυρία (party & protest). «Αντί για ηγέτες, μεγάλους λόγους, κλειστές οργανωτικές ταυτότητες και συναισθήματα με ένταση και αντιπαράθεση, αυτό το κίνημα διαμαρτυρίας επέλεξε να μετατρέψει κάθε διαμαρτυρία (ή συγκέντρωση) σε μια γιορτή, προσθέτοντας κριτικά μηνύματα στη μουσική και γελώντας, με μια σειρά από πρόσωπα και σύμβολα, από αυτά που έχουν βυθίσει τόσο κόσμο στον λάκκο των γενικευμένων στεγαστικών εξώσεων» (Martinez 2007b:2). Έτσι στις συγκεντρώσεις στήνονται μεγάλες μικροφωνικές και οθόνες προβολής που παίζουν κυρίως μουσική, στήνονται μικρά σκετς παρωδίας και συμμετοχικά θέατρα δρόμου, επινοούνται φιγούρες του κινήματος όπως η SuperVivienda και γίνονται μεταμφιέσεις, συμμετέχουν συγκροτήματα και ομάδες κρουστών, μοιράζονται κίτρινα μπαλόνια και βελόνες για να «σκάσει η φούσκα» (Pincha la burbuja) και μια σειρά από άλλες ευφάνταστες δράσεις. Παράλληλα, πραγματοποιεί αιφνιδιαστικές δράσεις σε συνέδρια και εκθέσεις που αφορούν τον κτηματομεσιτικό/κατασκευαστικό κλάδο και σε άλλους χώρους που σχετίζονται με την κατοικία (όπως η δράση συμβολικής κατάληψης του IKEA στη Βαρκελώνη).

Πέρα από τις μαζικές συγκεντρώσεις και πορείες, το κίνημα για αξιοπρεπή κατοικία διοργανώνει μια σειρά από συζητήσεις και ημερίδες, παράγει κείμενα ενημέρωσης και τεκμηρίωσης, προσπαθεί να διαμορφώσει μια ελάχιστη κοινή συνιστώσα αιτημάτων και παρεμβαίνει στις ανακοινώσεις τύπου του Υπουργείου Κατοικίας και της κεντρική κυβέρνησης όσον αφορά στις στεγαστικές πολιτικές και δίνει συνεντεύξεις τύπου. Τα εργαστήρια και ανοιχτές συζητήσεις που διοργανώθηκαν συνέβαλαν στην εκπαίδευση των ακτιβιστών και τη συλλογική παραγωγή γνώσης που. Την περίοδο αυτή έγιναν αρκετές μελέτες, εκδόθηκαν βιβλία, διαδόθηκαν στατιστικά στοιχεία και πληροφορίες και συνολικά το κίνημα δημιούργησε νέους τρόπους πρόσβασης στη γνώση.

Κοινωνική σύνθεση κινήματος

Αν και το κίνημα επικαλείται και διαφυλάσσει με κάθε τρόπο την πολιτική του ετερογένεια και απροσδιοριστία, από την άλλη υπάρχει μια πολύ σαφής ομοιογένεια όσον αφορά άλλα χαρακτηριστικά των ακτιβιστών και των συμμετεχόντων στις δράσεις. Η ηλικία αποτελεί το πιο καθοριστικό διακριτικό χαρακτηριστικό της σύνθεσης του κινήματος. Στις δράσεις το μεγαλύτερο ποσοστό είναι νέοι, χωρίς παιδιά, έως το πολύ 40 ετών, ενώ υπάρχει και μια σχετική ταξική ομοιομορφία, καθώς μοιάζει οι νέοι αυτοί να ανήκουν στην, ανομοιογενή βεβαίως, μεσαία τάξη (Martinez 2007b, Camargo 2009, Sequera 2011) χωρίς να υπάρχει κάποια πιο ενδελεχής έρευνα σε σχέση με το ζήτημα αυτό. Απουσιάζουν άλλα τμήματα του πληθυσμού που πλήττονται από τη στεγαστική επισφάλεια, όπως οι μετανάστες, οικογένειες με παιδιά, μονογονεϊκές οικογένειες, ηλικιωμένοι (κάτι που έχει αλλάξει την πιο πρόσφατη περίοδο των κινητοποιήσεων).

Ο Martinez (2007b) μετά τη συμμετοχή του σε δράση του κινήματος στη Βαρκελώνη παρατηρεί ότι στις κινητοποιήσεις υπήρχε ισότιμη συμμετοχή γυναικών και ανδρών και ότι υπερίσχυε η παρουσία της μεσαίας τάξης, με υψηλό επίπεδο μόρφωσης και ασταθές εισόδημα. Η εθνοτική ή μεταναστευτική παρουσία είναι πολύ περιορισμένη, πέρα από μια μειοψηφία λατινοαμερικάνων δεν υπήρχε άλλη ομάδα να εκπροσωπείται ανάμεσα στους διαδηλωτές. Τέλος, σε όλες τις δράσεις συμμετείχαν πολυάριθμοι δημοσιογράφοι και φωτογράφοι, αφιερώνοντας ασυνήθιστα μεγάλο χρόνο για την παρακολούθηση των γεγονότων.

Αντίστοιχα η Camargo, κοινωνιολόγος, ερευνήτρια του κινήματος θεωρεί ότι το κίνημα δεν κατάφερε να επικοινωνήσει με άλλες κοινωνικές ομάδες που είχαν σοβαρά προβλήματα κατοικίας, όπως οι μετανάστες ή οι ηλικιωμένοι. Αυτό αποδίδεται τόσο στα πολύ καινοτόμα και νεανικά χαρακτηριστικά του κινήματος, στην επιλογή των δράσεων που ήταν κυρίως επικοινωνιακού τύπου, αλλά και σε άλλους κοινωνικούς θεσμούς που έδιναν διέξοδο στα στεγαστικά προβλήματα των πλέον ευάλωτων όπως τα κοινωνικά επιδόματα και η οικογένεια.

«[...] Οι ηλικιωμένοι είναι οι πιο ευάλωτοι λόγω των χαμηλών τους εισοδημάτων. Στην Ισπανία όμως υπάρχουν πολιτικές επιδοτήσεων ενοικίων για ηλικιωμένους έτσι αισθάνονται προστατευμένοι. Μια παράμετρος πολύ σημαντική είναι η οικογένεια. Είναι μια μορφή πρόνοιας που βοηθάει πάρα πολύ τους νέους και τους ηλικιωμένους. Αν κάποια ηλικιωμένη δεν καταφέρει να μπει σε κάποιο πρόγραμμα θα τη βοηθήσει η οικογένεια. Και στη συνέχεια θα δραστηριοποιηθεί για να βρεθούν πολιτικές. Για τους νέους οι προσδοκίες είναι

διαφορετικές, δεν θέλουν αν ζουν με την οικογένειά τους. Σύμφωνα και με τον τύπο είναι ένα κίνημα νέων Ισπανών. [...]» (Camargo, συνέντευξη, 21/9/2010)

Οι κινητοποιήσεις συνδέονται και με τα μεγάλα ποσοστά ανεργίας των νέων και την όλο και μεγαλύτερη επισφάλεια στην εργασία και τη διασφάλιση μέσων διαβίωσης. Οι νέοι που συμμετέχουν, ιδιαίτερα έτσι όπως παρουσιάζονται από τα μέσα, είναι νέοι μορφωμένοι που ζουν εξαρτημένοι από τους γονείς τους, δεν μπορούν να βρουν δουλειά ή αν έχουν δουλειά αυτή είναι ιδιαίτερα επισφαλής και σίγουρα ο μισθός που λαμβάνουν δεν αρκεί για να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες. Οι συμμετέχοντες στο κίνημα ανταποκρίνονται στο προφίλ του πρεκάριου:

“[...] Σε αντίθεση με ότι συνέβαινε παλιότερα, στο κίνημα για μια αξιοπρεπή κατοικία δεν μπορούμε να μιλάμε ούτε για γείτονες, ούτε για την εργατική τάξη. Η ταυτότητα του κινήματος παραμένει θολή από τους πολλαπλούς ρόλους που αναλαμβάνει το υποκείμενο σήμερα, που μπορεί να συνοψιστεί στην απροσδιόριστη φιγούρα του πρεκάριου (που ζει και εργάζεται επισφαλώς). [...]» (Sequera 2011)

Στα μέσα ενημέρωσης πολύ συχνά αναφέρονται ως *mileuristas* (με μισθό 1000 ευρώ, αντίστοιχο του ‘η γενιά των 700’ στην Ελλάδα). Ο Pacheco (2007) από τη συνέλευση της Μαδρίτης αναφέρει:

«[...] Όλοι και όλες ζούμε στην επισφάλεια, αυτό συζητήθηκε, και είναι σε αυτό το πλαίσιο που εντοπίζονται και οι αιτίες της σημερινής κατάστασης της κατοικίας. Ενάντια στην επιμονή των μέσων να μας κατατάσσουν ως νέους *mileuristas* που δεν μπορούν να πληρώσουν για ένα διαμέρισμα απαντάμε: δεν είμαστε εδώ για να ζητιανέψουμε σπίτια. Είμαστε εδώ γιατί η κατοικία είναι δικαίωμα και όχι επιχείρηση. [...]» (συνέντευξη στο περιοδικό *Viento Sur*)

Η σύνθεση του κινήματος σε μεγάλο βαθμό από νέους και η δυσκολίες να προσεγγίσουν ευρύτερα στρώματα ήταν κάτι που απασχόλησε πολύ τις συνελεύσεις σε σχέση με τη στρατηγική που θα έπρεπε να ακολουθηθεί. Η επιλογή της επικοινωνιακής καμπάνιας και της εστίασης σε δράσης ευαισθητοποίησης και επικοινωνίας είχε όντως μεγάλη απήχηση στα μέσα ενημέρωσης, από την άλλη φαίνεται ότι είχε και κάποια όρια, καθώς δεν άγγιζε άλλα άμεσα πληττόμενα κοινωνικά στρώματα. Η διάχυση στις γειτονιές, η δραστηριοποίηση σε πιο περιφερειακούς χώρους της πόλης αλλά και η πιο ουσιαστική παρέμβαση στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η κοινωνία θα πετύχαινε μεγαλύτερη κοινωνική διαφοροποίηση. Η εξέλιξη του κινήματος μετά το 2009 επιβεβαίωσε αυτούς τους προβληματισμούς.

Οριζόντια οργάνωση και άρνηση παραδοσιακών πολιτικών ταυτοτήτων

Η μη αντιπροσώπευση, η οριζόντια οργάνωση και λήψη αποφάσεων με άμεσο-δημοκρατικές διαδικασίες (λαϊκές συνελεύσεις) διαμορφώνουν επίσης τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κινήματος. Αυτές οι επιλογές αιτιολογούνται από τη γενικότερη κρίση του πολιτικού συστήματος των τελευταίων χρόνων και την απόλυτη δυσπιστία στο αντιπροσωπευτικό σύστημα και τις πολιτικές ελίτ. Η διαφοροποίηση από προηγούμενες πολιτικές ταυτότητες και ιδεολογίες εκφράζεται με την

επιδίωξη της ανοιχτότητας, οριζοντιότητας, του λαϊκού αυθορμητισμού και έκφρασης και της άμεσης δημοκρατίας στις συνελεύσεις για την κατοικία.

«[...]Προσωπικά πιστεύω ότι το κίνημα για την κατοικία έχει πολύ μεγάλη σχέση με αυτό που συμβαίνει τώρα με τις πλατείες, να μην έχει σημαίες, να είναι ανοιχτό και inclusive, να αποριζοσπαστικοποιήσει τον λόγο του για να μπορεί να απευθυνθεί σε μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Είχε γίνει και μια τέτοια συζήτηση για το πώς τα κινήματα μπορούν να είναι πιο επιδραστικά σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας. Όλοι όσοι συμμετείχαν ήταν πολύ προσεκτικοί ώστε κανένα πολιτικό κόμμα να μην ιδιοποιηθεί τον λόγο και τα αιτήματά τους. Υπήρχαν άτομα από αριστερές οργανώσεις, αλλά η συμμετοχή τους ήταν πάντα ατομική. Αυτή η τόσο ξεκάθαρη επιλογή να παραμείνει ένα ανοιχτό κόμμα όπου όλοι συμμετείχαν.[...]» (Jordi, συνέντευξη, 13/06/2011)

Σύμφωνα με κάποιους μελετητές, αυτά τα χαρακτηριστικά ενισχύουν τον ταυτοτικό χαρακτήρα του κινήματος και την κατάταξή του στα Νέα Κοινωνικά Κινήματα (Melucci, Tourraine), ενώ υποβαθμίζει σταδιακά τον ρόλο του ως κοινωνικό κίνημα για την κατοικία. Η πρόταξη μετά-υλικών αιτημάτων όπως η αναζήτηση μιας ανεξάρτητης, καθαρής ταυτότητας, της οριζόντιας οργάνωσης και της άμεσο-δημοκρατικής λειτουργίας, προσομοιάζει περισσότερο σε κινήματα που αναζητούν χώρους αυτονομίας, κοινωνικού πειραματισμού, παραγωγής συμβόλων αντί-κουλτούρας (Barba 2011, Sequera 2011).

Από την άλλη, η άρνηση της επιδίωξης και αποκρυστάλλωσης συγκεκριμένων αποτελεσμάτων που θα μπορούσε πιθανά να οδηγήσει σε πολιτική χειραγώγηση του κινήματος και την απώλεια της οριζοντιότητας, καθώς και η άρνηση διαπραγμάτευσης με τις αρχές στη βάση κάποιων συγκεκριμένων πολιτικών μεταρρυθμίσεων των στεγαστικών πολιτικών¹⁹⁷ είναι ένας από τους λόγους στον οποίο αρκετοί μελετητές αποδίδουν τη σταδιακή υποχώρηση του κινήματος. Σύμφωνα με τον Sequera, η άρνηση του προσδιορισμού μιας πιο συγκεκριμένης πολιτικής ταυτότητας και η αναζήτηση μιας ελάχιστης κοινής συνισταμένης (υποβαθμίζοντας τις εσωτερικές αντιθέσεις) τελικά οδήγησε στον να ατονήσουν οι δεσμοί των συμμετεχόντων.

Σε κάθε περίπτωση το κίνημα για την κατοικία της πρώτης περιόδου, υπήρξε καινοτόμο όσον αφορά στις διαδικασίες οργάνωσης και επεξεργασίας και λήψης αποφάσεων. Πέρα από τη σταθερή εβδομαδιαία οργανωτική συνέλευση, η διαδικασία αυτή περιελάμβανε ανοιχτές συνελεύσεις, επιτροπές και ομάδες εργασίας, τοπικές συνελεύσεις, εργαστήρια.¹⁹⁸ Κυρίως όμως

¹⁹⁷ Με εξαίρεση τη χώρα των Βάσκων όπου οι ακτιβιστές προέρχονται από το μεγαλύτερο αριστερό κόμμα και έχουν σχετικά καλές σχέσεις με την τοπική αυτοδιοίκηση (Camargo 2009).

¹⁹⁸ «Η μεθοδολογία εκείνη την περίοδο ήταν μια εβδομαδιαία γενική συνέλευση, στην οποία συμμετείχαν συνήθως πάνω από σαράντα άτομα. Και κατά τη διάρκεια της εβδομάδας, συγκεκριμένες συναντήσεις για να συζητηθούν διαφορετικοί άξονες: οι επιτροπές. Μια επιτροπή οργάνωσης, τύπου, μια για τους συλληφθέντες, μια για τα περιεχόμενα.» (Blanco 2011: 24) «Μετά τους έξι πρώτους μήνες δημιουργήθηκαν τοπικές συνελεύσεις. Η ιδέα είναι να αποκεντρωθεί η διαδικασία για να μπορέσουμε να μιλήσουμε και για όσα συμβαίνουν στις γειτονιές: «γειτονιές, πόλεις της ευρύτερης περιοχής της Μαδρίτης, κλπ που αντιμετωπίζουν τοπικά ζητήματα, που καταφέρνουν να ενισχυθούν με κόσμο που αλλιώς δεν θα μπορούσε να μετακινηθεί προς το κέντρο της Μαδρίτης κάθε εβδομάδα. Δημιουργήθηκαν αρκετές. Βέβαια η νέα πρωτοβουλία δημιουργεί νέα οργανωτικά προβλήματα, συντονισμού, ιεραρχίας, πολιτικών δεσμών» (Blanco 2011: 38).

υπήρξε πολύ καινοτόμο στη χρήση και αξιοποίηση των διαθέσιμων διαδικτυακών εργαλείων και μέσων κοινωνικής δικτύωσης (ιστοσελίδες, μπλογκ, φόρουμ, wiki) υιοθετώντας τις αρχές της ανοιχτής/ισότιμης πρόσβασης στην πληροφορία και σε συλλογικές δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

«[...] Μια ζωντανή διαδικασία που έφερε μαζί τη φρεσκάδα μιας νέας γενιάς ακτιβιστών, με την εμπειρία όσων είχαν μεγαλύτερη ιστορία στους αγώνες για το δικαίωμα στην κατοικία και την πόλη. Ένα κίνημα που έχει πολλές παραλληλίες με τα πιο πρόσφατα Democracia Real Ya! (Πραγματική Δημοκρατία τώρα) και το κίνημα 15M. [...]» (Colau y Alemany 2012:85)

Η παρουσία των οργανώσεων της αριστεράς

Αν και διεκδικεί μια 'απολιτική', ακομματική ετερογενή και οριζόντια ταυτότητα στο κίνημα για την κατοικία συμμετέχουν μια σειρά από οργανώσεις (ΜΚΟ ειδικού σκοπού, κοινωνικές και πολιτικές οργανώσεις) ενώ δεν λείπουν και μέλη αριστερών οργανώσεων και κομμάτων. Όπως αναφέρει ο Zagaruz (μέλος της συνέλευσης της Μαδρίτης και της οργάνωσης CAUM):

«[...] Από την ίδρυσή της, ο ρόλος των οργανώσεων στη συνέλευση ήταν, και εξακολουθεί να είναι, ένα από τα πιο πολυσυζητημένα ζητήματα. Κάποιες από τις ομάδες που ήταν εκεί από την αρχή ήθελαν η συνέλευση να παίξει έναν συντονιστικό ρόλο των διαφορετικών συλλόγων και συλλογικοτήτων. Τελικά, η συνέλευση συγκροτήθηκε από το άθροισμα των ατόμων και των στρατευμένων που συμμετείχαν σε αυτή. Μερικές οργανώσεις το δέχτηκαν, αλλά κάποιες άλλες, από τη στιγμή που η επιρροή τους στη συνέλευση ήταν περιορισμένη, αποφάσισαν να μην μείνουν και προσπάθησαν να ιδρύσουν διαφορετικές πρωτοβουλίες για αξιοπρεπή κατοικία εκτός. [...]» (συνέντευξη στο Fernández and Gibaja 2010)

Σε μια μελέτη για τη συνέλευση της Μαδρίτης που υπεραναδεικνύει τη συμμετοχή στρατευμένων ακτιβιστών, με αρνητικές εκτιμήσεις σε σχέση με τον ρόλο που έπαιξαν στην έκβαση του κινήματος, αναφέρεται ότι:

«[...] Το κίνημα αποτελείται από αριστερούς φοιτητές, ιστορικές πολιτικές οργανώσεις, περιβαλλοντιστές, τη νεολαία της Ενωμένης Αριστεράς (Izquierda Unida) έως μέλη καταλήψεων. Από αυτές τις οργανώσεις ξεχωρίζουν μια φοιτητική οργάνωση, η ACME (Asamblea Contra la Mercantilización de la Educación), μια οργάνωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων CAUM (Amigos de la UNESCO) και το ιστορικό αναρχικό συνδικάτο CGT. Και οι τρεις συμμετείχαν στον αντιπολεμικό κίνημα, και ήσαν διαθέσιμες και αργότερα να συμμετέχουν σε συλλογικές δράσεις όποτε το απαιτούσε η περίπτωση.[...]» (Fernández and Gibaja 2010)

Ανάλογα με την πολιτική προέλευση ή στράτευση των ακτιβιστών που απαρτίζουν τον στενό οργανωτικό πύρινα των συνελεύσεων στην κάθε πόλη, μπορεί να ανιχνευτούν και οι διαφορετικές πορείες, οι τοπικές διαφοροποιήσεις και η διαφορετική έκβαση που είχαν οι κινητοποιήσεις στην κάθε πόλη/περιφέρεια (βλ. και Camargo 2009). Από τη μεριά των αριστερών ακτιβιστών, η συνύπαρξη μη-ενταγμένων ακτιβιστών χωρίς προηγούμενη εμπειρία σε συλλογικές δράσεις και

στρατευμένων σε οργανώσεις της αριστεράς ήταν μια πολύ καθοριστική και χρήσιμη εμπειρία και για τις δύο πλευρές (Urbán 2006, Pachego 2007, Garcia 2011 από το αριστερό περιοδικό *Viento Sur*). Σίγουρα η έμφαση στα πιο πολιτικοποιημένα ή 'απολιτικά' χαρακτηριστικά του κινήματος εξαρτάται από την προέλευση και προσωπική θέση αυτού που μελετάει ή αναφέρεται στο κίνημα.

Διαμόρφωση αιτημάτων

Το αρχικό σημείο αναφοράς των κινητοποιήσεων ήταν οι αυθόρμητες καθιστικές διαμαρτυρίες και όχι κάποια σαφής διατυπωμένη θέση ή πλαίσιο δράσης. Καθώς αποκρυσταλλώνονται κάποιες οργανωτικές δομές, μέσω των ανοιχτών συνελεύσεων η επεξεργασία ενός λόγου καθίσταται κεντρικό ζητούμενο. Το κίνημα αποτέλεσε μια ζωντανή και δημιουργική διαδικασία παραγωγής συλλογικής γνώσης γύρω από το ζήτημα της κατοικίας και της σχέσης του με το ευρύτερο μοντέλο ανάπτυξης της Ισπανίας. Λόγω της πυκνότητας, της έντασης και του μικρού χρονικού διαστήματος που είχε το κίνημα για να αναπτυχθεί, η έμφαση στις συνελεύσεις δίνεται στην οργάνωση των επόμενων δημόσιων δράσεων, καλεσμάτων, στην πλαisiώση, επικοινωνία και προπαγάνδισι, και όχι τόσο στη σε βάθος συζήτηση και την επεξεργασία θέσεων, αιτημάτων και προτάσεων. Άλλωστε η αποκρυστάλλωση συγκεκριμένων προτάσεων και θέσεων, που θα διατυπωθούν με τη μορφή συγκεκριμένων αιτημάτων, μέσα από συλλογικές διαδικασίες αποδεικνύεται αρκετά δύσκολη και συγκρουσιακή διαδικασία καθώς συγκεκριμενοποιούνται τα ζητούμενα και γίνονται πιο ορατές και ανταγωνιστικές ή ιδεολογικά διαφοροποιημένες αναγνώσεις του ζητήματος και κυρίως του τι πρέπει να γίνει.

“[...]Από το 2006 έως το 2008 και την έναρξη της κρίσης, καταφέραμε κατι σημαντικό, να μιλήσουμε για το ζήτημα της κατοικίας. Σε αυτό το πλαίσιο αναδύθηκαν οι διεκδικήσεις του κινήματος για την αξιοπρεπή κατοικία, και τα ζητήματα αυτά μπήκαν στο τραπέζι. Η προσπάθεια να προχωρήσουμε πέρα από τις απλές διαμαρτυρίες, που είχαν αρκετή επιτυχία, όπως και το να αναδείξουμε το θέμα στα μέσα, ήταν ένας συνεχής αγώνας. Αυτό που ήταν πιο δύσκολο ήταν η συζήτηση του πώς να προτείνουμε εναλλακτικές. Και με αυτή την έννοια, αυτό δεν το καταφέραμε μέχρι το τέλος. Όταν σκάει η κρίση, αναδεικνύεται περισσότερο το ζήτημα της οικονομίας και του συστήματος. Έτσι υποχωρεί η συζήτηση για την κατοικία. Είναι ακριβώς της στιγμής, που η *Vdevenienda* έχοντας κάνει μια σειρά από δράσεις αρχίζει να είναι σε θέση να αρθρώσει κάποιες προτάσεις για την κατοικία, αλλά τα θέματα οικονομίας είναι εκείνη την περίοδο πιο ισχυρά.[...]” (Jordi, συνέντευξη, 13/6/2011)

Τα εργαστήρια είναι σημαντικά για την παραγωγή γνώσης και τη σταδιακή διαμόρφωση μιας κοινής αφήγησης για το ζήτημα. Συζητώνται ζητήματα με θέμα την κτηματομεσιτική φούσκα, την κατοικία ως δικαίωμα και το άρθρο 47 του συντάγματος, την κατάσταση της κρίσης της κατοικίας (με αναφορές σε μελέτες και στατιστικά στοιχεία). Στα εργαστήρια συλλογικής εκπαίδευσης συζητώνται ζητήματα στρατηγικής και σχέσεων με τις αρχές, μαθαίνουν πως να μελετάνε επίσημα κείμενα, αλλά και πως να απευθύνουν αιτήματα προς τις αρχές, μεθοδολογίες για συμμετοχικές διαδικασίες και διαβουλεύσεις, καμπάνιες για τη συλλογή υπογραφών. Συζητώνται επίσης μορφές πολιτικής ανυπακοής (απεργίες ενοικίου, καταλήψεις κτιρίων) και αυτοοργάνωσης για τη

συλλογική διεκδίκηση της κατοικίας, εμπειρίες αυτο-κατασκευής και συνεταιριστικής κατοικίας, καθώς και ζητήματα επικοινωνιακής στρατηγικής, απεύθυνσης προς τα μέσα και την κοινή γνώμη, τεχνικές προώθησης μηνυμάτων, κατανόησης της γλώσσας της αγοράς και της ορολογίας που χρησιμοποιούν οι “ειδικοί” στην κτηματαγορά και τον χρηματοπιστωτικό κλάδο. Η στράτευση μεγάλου αριθμού νέων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης ανανεώνει σε μεγάλο βαθμό και τους τρόπους πολιτικής δράσης και έκφρασης του κινήματος. Και κατά κάποιο τρόπο αναπτύσσεται μια στρατηγική παρακολούθησης του αντιπάλου και αντεπίθεσης με τα ίδια εργαλεία.

Διαπραγμάτευση με τις αρχές

Στις περισσότερες πόλεις το κίνημα για την κατοικία απευθύνεται προς τις αρχές, αλλά δεν συμμετέχει σε διαδικασίες διαβούλευσης (με εξαίρεση τη χώρα των Βάσκων). Η άρνηση της διαπραγμάτευσης με τις αρχές σύμφωνα με κάποιους μελετητές οφείλεται στην υιοθέτηση πολύ ριζοσπαστικών αιτημάτων και τη συνολική απόρριψη του συστήματος που δεν επέτρεψε τον διάλογο και επομένως απομάκρυνε την προοπτική της επίτευξης συγκεκριμένων πρακτικών στόχων σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας.

«[...] Και αρχίζουν σιγά σιγά να βάζουν τα λόγια, να διαμορφώνουν έναν λόγο γύρω από το ζήτημα της κατοικίας. Ήταν ένας λόγος αρκετά ριζοσπαστικός και φιλόδοξος. Κάποια στιγμή έφτασαν να ζητάνε «κατοικία έξω από την αγορά», «κατοικία για όλους» και έφτιαξαν μια ταυτότητα αρκετά ευρεία. Κατά τη γνώμη μου έγινε πολύ δύσκολο να διαπραγματευτούν τα αιτήματα αυτά με οποιοδήποτε δημαρχείο. Θέλει ίσως περισσότερη έρευνα και ανάλυση λόγου, το έχω συζητήσει με αρκετούς ακτιβιστές.... Κάποιος μπορεί να έχει κάποια αιτήματα και να ασκεί κριτική στον τρόπο που γίνονται τα πράγματα. Αλλά είναι λογικό όταν υπάρχει τόσο μεγάλη απόσταση ανάμεσα στην κατάσταση των πραγμάτων και αυτά που ζητάς πρέπει να αναζητηθεί μια στρατηγική κινήματος, η πιο αναμενόμενη στρατηγική ενός κινήματος είναι να περιορίσει αυτή την απόσταση και να επιδιώξει μια διαπραγμάτευση. Κυρίως όταν πρόκειται για τέτοιου τύπου κινήματα που έχουν ένα αντικείμενο τόσο συγκεκριμένο όπως η πρόσβαση στην κατοικία.[...]» (Camargo, συνέντευξη, 21/09/2010)

Έχει βέβαια, έχει διατυπωθεί και η εντελώς αντίθετη κριτική ότι ο λόγος και τα αιτήματα του κινήματος αυτού, αντανακλώντας και την κύρια κοινωνική ομάδα που συμμετείχε – νέους, μορφωμένους της μεσαίας τάξης – δεν κατάφερε να διευρύνει τα αιτήματά για το δικαίωμα στην κατοικία αρκετά ώστε να απευθυνθεί και σε άλλες πληττόμενες κοινωνικές ομάδες. Τα αιτήματα στην ουσία ήταν μια κραυγή διαμαρτυρίας μιας γενιάς που είδε τις προσδοκίες της να καταρρέουν, και παρέμειναν στο επίπεδο της διεκδίκησης της δυνατότητας πρόσβασης των νέων στην κατοικία – δικαίωμα σε δίκαιο δανεισμό – χωρίς στην ουσία να επηρεάζουν τις πολιτικές και τους μηχανισμούς παραγωγής της κατοικίας. Αυτή νομίζω είναι μια κριτική που ανατράπηκε με την πάροδο του χρόνου καθώς φάνηκε η σημασία του κινήματος στην ανάδειξη των ζητημάτων στη δημόσια ατζέντα και η εξέλιξή του στο πρόσφατο κίνημα υποστήριξης των πληττόμενων από τις υποθήκες την περίοδο της κρίσης.

Η διαφορετική πολιτική σύνθεση των ανοιχτών συνελεύσεων στην κάθε πόλη και η στρατηγική τους απέναντι στις τοπικές αρχές (διαπραγμάτευση, διαμαρτυρία, σύγκρουση) είχε αντίκτυπο και στην επίδραση των κινητοποιήσεων στις τοπικές στεγαστικές πολιτικές πάντα σε συνάρτηση με τη στάση της τοπικής αυτοδιοίκησης (ανοιχτότητα/κλειστότητα). Αυτές τις διαφορές αναδεικνύει μια συγκριτική μελέτη του κινήματος στη Βαρκελώνη (Καταλονία), τη Μαδρίτη (Καστίλη) και στο Μπιλμπάο (Χώρα των Βάσκων) (Camargo 2009).

Στο Μπιλμπάο οι κινητοποιήσεις της αντίστοιχης περιόδου πλαισιώνονται από ομάδες για αξιοπρεπή κατοικία που δημιουργήθηκαν το 2004 με τη συμμετοχή διαφόρων κοινωνικών οργανώσεων, καθώς και από την Εθνικιστική Βασκική Αριστερά (Izquierda Abertzale). Αν και δικτυώνονται με το ευρύτερο ισπανικό δίκτυο *Vivienda* επιλέγουν εξ' αρχής μια στρατηγική διαπραγμάτευσης με την τοπική αυτοδιοίκηση. Το 2007 δημιουργείται το *Foro de Participación Social en Políticas de Vivienda*, που συμμετέχει στις διαβουλεύσεις για τον καινούργιο νόμο για την κατοικία της Χώρας των Βάσκων (*Ley de Vivienda Vasca*).

Στη Μαδρίτη αν και προϋπάρχει η Πλατφόρμα για Αξιοπρεπή κατοικία από το 2003 και το Δίκτυο Συνεταιρισμών Κατοικίας για Νέους (COVUJO), και έχουν γίνει κάποιες πρώτες κινητοποιήσεις με τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού συλλόγων, τα χαρακτηριστικά που πήρε η συνέλευση (μεγάλη συμμετοχή νεολαίας και μελών του κινήματος καταλήψεων), αλλά κυρίως η πολύ σκληρή κατασταλτική στάση της τοπικής αυτοδιοίκησης δεν επέτρεψαν τη δημιουργία θεσμικών καναλιών διαπραγμάτευσης, ενώ η συμπαράσταση στους κρατούμενους και συλληφθέντες των πρώτων διαδηλώσεων αποτελούσε μια σταθερή παράλληλη καμπάνια της τοπικής συνέλευσης.¹⁹⁹

Στη Βαρκελώνη, στις συνελεύσεις συμμετέχουν μια σειρά από συλλογικότητες με αιτήματα σε σχέση με τα κοινά αγαθά, τα δικαιώματα, τις αστικές υποδομές και τις κοινωνικές υπηρεσίες, όπως τοπικές ομάδες γειτονιάς (*Coordinadora contra l' especulació del Raval*), αυτοδιαχειριζόμενα κατειλημμένα κέντρα/*CSOA* (*las Magdalenas*), εκπρόσωποι μη-κυβερνητικών οργανώσεων (όπως η *DESC*), που τα τελευταία χρόνια είχαν εμπλακεί σε κινητοποιήσεις ενάντια στις πολιτικές αναπλάσεων, εξευγενισμού και κερδοσκοπίας στη Βαρκελώνη (*Forum de las culturas* 2004, *Barcelona ron te guara ka*).

Η συνέλευση της Βαρκελώνης ήταν μάλλον η πιο δημιουργική και παραγωγική (στη Βαρκελώνη ξεκίνησαν η υποστήριξη της δικτύωσης, η παραγωγή του κοινού γραφιστικού υλικού, οι συγκεντρώσεις που έδιναν τον γιορτινό τόνο στο κίνημα), ενώ εκεί παράχθηκε και μεγάλος όγκος υλικού τεκμηρίωσης κυρίως μέσα από το *Εργαστήριο ενάντια στην κτηματομεσιτική και πολεοδομική βία* (*VIU*). Δεν είναι τυχαίο ότι η νέα μορφή που πήρε το κίνημα μετά το 2009 ξεκίνησε από τη Βαρκελώνη. Και εκεί, υπήρξε μια σταθερή στρατηγική επιλογή μη-διαπραγμάτευσης με τις αρχές. Ενώ η συνέλευση για αξιοπρεπή κατοικία ήταν εκείνη την περίοδο ο πιο ενεργός δρών γύρω

¹⁹⁹ Εκείνη την περίοδο στη διοίκηση της Μαδρίτης είναι ένας συνασπισμός που συγκροτείται από το δεξιό κόμμα (PP) ενώ οι πολιτικές για την πόλη και την προστατευμένη κατοικία (*VPO*) που εφαρμόζονται στην Καστίλη είναι οι πιο ακραία νεοφιλελεύθερες σε σχέση με τις άλλες περιφέρειες. Ήδη από την πρώτη αυθόρμητη συγκέντρωση, που κατέληξε σε μια μεγάλη πορεία στο κέντρο της πόλης, υπήρξαν συλληφθέντες πολλοί από τους οποίους φυλακίστηκαν (το 2009 κάποιοι ήταν ακόμη στη φυλακή) με πολύ βαριές κατηγορίες (12 εγκληματικές πράξεις) και για τους οποίους εκκρεμούν μέχρι και σήμερα δικαστικές διαδικασίες.

από τα ζητήματα κατοικίας δεν συμμετείχε στις διαδικασίες διαβούλευσης του Δημαρχείου της Βαρκελώνης.

«[...] Αυτό που είδα στις συνεντεύξεις μας είναι ότι στη Μαδρίτη και τη Βαρκελώνη δεν υπήρχε πολύ ενδιαφέρον για κάποια διαδικασία διαπραγμάτευσης, γιατί υπάρχει πολύ μεγάλη δυσπιστία... Δεν υπήρχαν καν οι θεσμοί για μια διαμεσολάβηση ανάμεσα στα κινήματα και τους θεσμούς. Έγινε στη Βαρκελώνη μια συνάντηση συζήτησης για την κατοικία «Taula por l' Habitatge» και το κίνημα δεν συμμετείχε. Για μια σειρά από λόγους δυσπιστίας για τις προοπτικές που θα είχε μια τέτοια συνάντηση. Γιατί υπάρχει απόσταση ανάμεσα στις προηγούμενες γενιές ακτιβιστών. Δεν είχε καλές σχέσεις με τους συλλόγους γειτονιάς.[...]» (Camargo, συνέντευξη, 21/10/2010)

Σε σχέση με αυτό υπάρχει και η διαφορετική άποψη, ότι σαφώς το κίνημα αυτό είχε τη διάθεση για διαπραγμάτευση αλλά, πρώτον δεν είχε τον χρόνο να επεξεργαστεί πιο συγκεκριμένες προτάσεις και δεύτερον δεν υπήρξε ανοιχτό κανάλι πρόσβασης στις αρχές.

«[...] Πιστεύω ότι ήθελαν τη διαπραγμάτευση, αλλά δεν υπήρξε χρόνος, δεν σχεδίασαν πώς να το κάνουν ή δεν βρήκαν την πολιτική ευκαιρία να το κάνουν, πρόσβαση στο κράτος ή την ικανότητα των ακτιβιστών τους να σχεδιάσουν ένα σχέδιο για το πώς να αποκτήσουν επαφή με τις αρχές. Αλλά δεν νομίζω ότι ήταν εναντίον. Ήταν μέρος της προσέγγισής τους, ήταν ένα από τα επόμενα βήματά τους. Ήταν σαφές ότι αυτό το κίνημα δεν ήταν ένα συγκρουσιακό, αντιθετικό κίνημα, δεν ήταν ένα αναρχικό κίνημα. Δεν ήταν απλά ένα κίνημα διαμαρτυρίας, όχι έλεγαν ότι έχουμε αυτό το πρόβλημα, και οι αρχές και το κράτος οφείλουν να το λύσουν. Το κράτος ήταν εκεί στα αιτήματα. Το ζήτημα είναι ότι το κράτος ήταν εντελώς απόν από τις πολιτικές.[...]» (Martinez, συνέντευξη, 14/2/2013)

Άλλωστε, η δραστηριοποίηση του κινήματος αποτέλεσε καταλύτη για τη διοχέτευση της κοινωνικής δυσαρέσκειας και σε σχέση με τον ρόλο που είχαν παίξει οι κεντρικές και τοπικές κυβερνήσεις και οι δημόσιες πολιτικές στο πρόβλημα της κατοικίας. Είναι σαφές ότι οι κινητοποιήσεις ακόμη και αν δεν οδήγησαν σε άμεσες διαπραγματεύσεις επί συγκεκριμένων αιτημάτων άσκησαν σημαντική πολιτική πίεση, με στοχευμένη κριτική σε προτάσεις και πολιτικές της κυβέρνησης, και οδήγησαν σε μεταρρυθμίσεις του νομοθετικού πλαισίου και εισαγωγή νέων μέτρων όπως θα δούμε παρακάτω (7.4). Η διατύπωση πολύ συγκεκριμένων και πραγματιστικών αιτημάτων υπήρξε στρατηγική επιλογή μέρους του κινήματος που στράφηκε στη συνέχεια στο ζήτημα των υποθηκών (με τρία πολύ συγκεκριμένα αιτήματα: την αναστολή των εξώσεων, την ακύρωση του υπόλοιπου του χρέους από τις τράπεζες με την κατάσχεση του ακινήτου και τη μετατροπή των κατασχεμένων από τις τράπεζες κατοικιών σε κοινωνική κατοικία) οδηγώντας σε διάσπαση καθώς διαφοροποιήθηκαν μέλη με πιο ριζοσπαστικές θέσεις. Οι δύο αυτές τάσεις μέσα στο κίνημα κατοικίας συναντήθηκαν ξανά με τη μαζικοποίηση του κινήματος ενάντια στις υποθήκες και τις εξώσεις, και τη σύγκλιση με το κίνημα καταλήψεων μετά το κίνημα 15Μ.²⁰⁰

²⁰⁰ Η αφήγηση για το κίνημα κατοικίας που παρουσιάζω εδώ σίγουρα δεν αντιπροσωπεύει όλες τις θέσεις και οπτικές για το τι και πώς έγινε, αλλά αυτή που μοιάζει να έχει μια σχετικά κοινή αποδοχή, που συναντάω στις περισσότερες μελέτες.

6.3 Παραγωγή λόγου: πλαισίωση, αιτήματα και εναλλακτικές προτάσεις

Ως υλικό για τη μελέτη του λόγου χρησιμοποιώ κείμενα των οργανώσεων του κινήματος, κείμενα τεκμηρίωσης και συλλογικής παραγωγής γνώσης (όπως είναι η πολυσέλιδη έκδοση του εργαστηρίου ενάντια στην κτηματομεσιτική βία και την κερδοσκοπία (VIU)), άρθρα σε περιοδικά που αναφέρονται στο κίνημα (το αριστερό περιοδικό *Viento Sur*, το περιοδικό γειτονιάς του κέντρου της Βαρκελώνης *Masala*, το περιοδικό της FABV *el Carrer*) και συνεντεύξεις ακτιβιστών του κινήματος (δημοσιευμένες ή δικές μου) και τέλος ακαδημαϊκές εργασίες (κάποιες από ακτιβιστές του κινήματος) (παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα Χ, στο παράρτημα).

Κύριο υλικό αποτελούν τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στη διαδικτυακή πλατφόρμα *VdeVivienda* (της συνέλευσης της Βαρκελώνης (36 κείμενα) και της Μαδρίτης (4 κείμενα)). Τα δημοσιευμένα κείμενα διακρίνονται σε: α) μανιφέστα (μπορούμε να τα ονομάσουμε και κείμενα ταυτότητας και διατύπωσης αιτημάτων), β) κείμενα καμπάνιας, γ) κείμενα που συνοδεύουν δράσεις (καθιστικές διαμαρτυρίες, συγκεντρώσεις μπροστά σε τράπεζες, δημόσια κτίρια, κτηματομεσιτικές εκθέσεις, διαδικτυακή επίθεση στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Κατοικίας) ή καλούν σε εκδηλώσεις (ανοιχτές συνελεύσεις, συζητήσεις, εργαστήρια), δ) δελτία τύπου που απευθύνονται στην κυβέρνηση και ασκούν κριτική σε προωθούμενες πολιτικές.

Σε ότι αφορά την κριτική και τα πραγματολογικά στοιχεία για τη στεγαστική πολιτική της Ισπανίας και τα νούμερα που περιγράφουν το μέγεθος του στεγαστικού προβλήματος η έκδοση του εργαστηρίου VIU (καθώς και άρθρα και δελτία τύπου που αναρτήθηκαν στην ιστοσελίδα της ομάδας του εργαστηρίου) αποτελεί βασική αναφορά όλων των οργανώσεων του κινήματος και τροφοδοτούν με επιχειρηματολογία τον λόγο τους (αντλούν από μελέτες ινστιτούτων, διεθνών οργανισμών και ειδικών). Τέλος, ως μέρος του ευρύτερου κινηματικού και διαλογικού πλαισίου, και της γενικότερης συζήτησης που εκβάλλει από και προς την πιο δημόσια έκφραση του κινήματος (τις συνελεύσεις *VdeVivienda*), και κάποια αρθρογραφία σε κοινωνικά μέσα στο διαδίκτυο. Η καταλογογράφηση και ανάλυση αυτής της αρθρογραφίας αποτελεί μια προσπάθεια χαρτογράφησης της συζήτησης για το κίνημα, η οποία σε καμία περίπτωση δεν είναι εξαντλητική (είναι μια περίοδος δημιουργικού αναβρασμού που το ζήτημα της κατοικίας συζητείται σε όλον τον τύπο (έντυπο και ηλεκτρονικό), σε πολυάριθμα διαδικτυακά φόρουμ (το φόρουμ της συνέλευσης της Βαρκελώνης καταγράφει δεκάδες θέματα και χιλιάδες εισαγωγές, σε μπλογκ κλπ.), επιπλέον δεν αποτελούν όλα εξίσου υλικό της έρευνας, αλλά δίνουν μια εικόνα για τη βαρύτητα που έχει το ζήτημα στη δημόσια συζήτηση.

Για τις πιο ριζοσπαστικές ομάδες, πχ αυτές που προέρχονται από το κίνημα καταλήψεων και από πρωτοβουλίες ενάντια στην κερδοσκοπία, η πλατφόρμα *VdeVivienda* δεν αναγνωρίστηκε ως το κεντρικό οργανωτικό όχημα του κινήματος, αλλά αντίθετα ως μια κίνηση επικράτησης μιας συγκεκριμένης τάσης και κάποιων συγκεκριμένων απόψεων. Υπάρχουν κριτικές για το ότι τόσο η *VdeVivienda* όσο και η PAH (όπως έχει καθορίζεται από ηγετικές μορφές) ακολουθεί μια πολύ συγκεκριμένη δική του άκαμπτη ατζέντα που στοχεύει σαφώς στην πολιτική διαδικασία (θεσμική διαδικασία, εκλογές, διαπραγμάτευση), και αυτό έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής από άλλες συνιστώσες του κινήματος (εντός ή εκτός) που έχουν διαφορετική άποψη για τη σχέση με το κράτος και τις αρχές.

Το χρονικό εύρος που καλύπτουν τα κείμενα είναι κυρίως από το 2006 έως το 2008, ενώ η εξέλιξη του κινήματος κατοικίας στο πρόσφατο κίνημα ενάντια στις κατασχέσεις και τις εξώσεις παρακολουθείται από τα κείμενα της ΡΑΗ, ακαδημαϊκά άρθρα, και δυο βιβλία που εκδόθηκαν πιο πρόσφατα το ένα το 2011 (Roberto Blanco, *Que pasa? Que aun no tenemos casa*) από έναν δημοσιογράφο και μέλος της συνέλευσης της Μαδρίτης, και το δεύτερο το 2012 (*Vides Hipotecades. De la bombolla inmobiliaria al dret a l' habitatge*) από την Ada Colau (ηγετικό μέλος και κύρια της ΡΑΗ) και τον Adria Alemany (και οι δύο βασικά μέλη της VdeVivienda) που συνοψίζει την πλαisiώση του ζητήματος της κατοικίας όπως ξεκίνησε από την πρώτη φάση του κινήματος κατοικίας (και εξελίχθηκε από την ΡΑΗ) καθώς και την εμπειρία των δυο κινήματων ως μια συνέχεια.

6.3.1 Η πλαisiώση του ζητήματος της κατοικίας: διάγνωση, το «εμείς» και οι αντίπαλοι

Το μεγάλο κόστος και η οικονομική δυσκολία πρόσβασης στην κατοικία είναι το βασικό σύμπτωμα της κρίσης της κατοικίας στην Ισπανία. Η αύξηση των τιμών είναι αποτέλεσμα της εμπορευματοποίησης της κατοικίας και της μετατροπής ενός βασικού αγαθού σε επενδυτικό προϊόν. Αυτό στηρίχθηκε ενεργά από τη συστράτευση του κράτους με τις οικονομικές ελίτ και την προώθηση πολιτικών που πριμοδοτούν την κατασκευή. Η προώθηση της 'κουλτούρας της ιδιοκατοίκησης', η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού τομέα, η στήριξη με δημόσιους πόρους της κατασκευής μέσω των νέων επεκτάσεων και του μηχανισμού των προστατευμένων κατοικιών και η απαξίωση και επισφάλεια της ενοικιαζόμενης κατοικίας αποτελούν τους βασικούς άξονες πολιτικής που ακολούθησε το Ισπανικό κράτος σε αυτή την κατεύθυνση. Ο μύθος της ανένης μεγέθυνσης και η επικράτηση του κέρδους εις βάρος του δικαιώματος στην κατοικία τροφοδότησαν το Ισπανικό μοντέλο και τη φούσκα των ακινήτων.

Η αποδόμηση των μύθων

«Pincha la burbuja» [σκάσε τη φούσκα]

«[...] Το κίνημα VdeVivienda αναδύθηκε σαν ένα αντι-συστημικό και αντιθετικό κίνημα. Η γλώσσα που χρησιμοποίησε, καθώς και η πρακτική και πολιτική δράση του κινήματος, αναζήτησε να αποδομήσει τα διαδεδομένα δόγματα. Εκεί που ο κυρίαρχος λόγος απέρριπτε τη φούσκα, η VdeVivienda την έδειχνε με το δάχτυλο. Εκεί που ο ηγεμονικός λόγος μιλούσε για το Ισπανικό θαύμα, η VdeVivienda έβλεπε μια χίμαιρα. Εκεί που οι πολιτικές εξουσίες έβλεπαν ανάπτυξη και δημιουργία θέσεων εργασίας, η VdeVivienda κατήγγειλε τα δάνεια και την επισφάλεια της εργασίας. Εκεί που κάποιοι έβλεπαν ψωμί για σήμερα, η VdeVivienda προέβλεψε την πείνα για το αύριο. [...] Αυτό το κίνημα σε αντίθεση με οποιονδήποτε άλλο, προέβλεψε το σενάριο της κρίσης και τα εύθραυστα θεμέλια στα οποία βασιζόταν το Ισπανικό οικονομικό μοντέλο. [...]» (Colau y Alemany 2012:86)

«[...]Εδώ και λιγότερο από 10 χρόνια, έχει ξεκινήσει σε αυτή τη χώρα ένας κτηματομεσιτικός στρόβιλος [...]Η πολιτική, οικονομική και χρηματιστική συνομωσία επιταχύνει τη διαδικασία διόγκωσης της φούσκας, που ξαφνιάζει ακόμη και τους Ευρωπαίους γείτονές μας. Εδώ όμως κανείς δεν μιλάει για τη φούσκα. Όλοι σωπαίνουν.

Σωπαίνουν οι πολιτικοί: γεμίζουν αέρα τη φούσκα που επιτρέπει στους δήμους να χρηματοδοτούνται πουλώντας δημόσια γη και στους προέδρους μας να κοκορεύονται για την Ισπανία που αναπτύσσεται πάνω από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο. Δεν λένε ότι σε αυτή τη χώρα δεν υπάρχει Έρευνα και Ανάπτυξη, απλά χτίζουμε τοίχους. Σιωπούν όταν πρέπει να πουν ότι η Ισπανία απορροφά το 80% της ευρωπαϊκής διατραπεζικής πίστης και ενθαρρύνουν τη φούσκα με νομοθεσίες που ποινικοποιούν το ενοίκιο όπως το διάταγμα Μπόγιερ. Αυτοί, ένοχοι, προτιμούν να αγοράζουμε, γιατί η κατασκευή στηρίζει τη χώρα.

Σωπαίνουν οι χρηματοπιστωτικοί φορείς: μας φορτώνουν τερατώδεις υποθήκες, μη εξυπηρετούμενες, που μαζί με την επισφαλή εργασία, είναι η σκλαβιά του 21 αιώνα. Τα τελευταία τέσσερα χρόνια, οι εταιρίες γρήγορης πίστωσης έχουν τριπλασιάσει τους πελάτες τους και οι μισές εταιρίες που δημιουργήθηκαν στην Ισπανία σχετίζονται με την κατοικία.

Σωπαίνουν τα μέσα ενημέρωσης: που έχουν εξαγοραστεί και μας αναγκάζουν να διαβάζουμε στον ξένο τύπο απειλητικούς τίτλους για την εύθραυστη κατάσταση της οικονομίας μας, ενώ αυτοί περιορίζονται στο να μας επαναλαμβάνουν ότι η κατοικία ποτέ δεν πέφτει και ότι η Ισπανία πάει καλά.

Αλλά ενόσω αυτοί σωπαίνουν, η φούσκα συνεχίζει να διογκώνεται. Η κατοικία έχει μετατραπεί στο πιο αποδοτικό προϊόν που υπήρξε ποτέ και η χώρα έχει γίνει ένα τσίρκο όπου όλοι ψάχνουν το ίδιο θύμα: έναν πολίτη που έχει ανάγκη για κατοικία.[...] αλλά γίνεται η φούσκα να συνεχίσει να φουσκώνει για πάντα;[...]» (VdV BCN, Η φούσκα θα σκάσει, 30/09/2006)

Η κριτική που ασκούν βασίζεται σε ευρύτερες κριτικές αναλύσεις του ισπανικού μοντέλου (ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 2000) καθώς προσπαθούν να αποδομήσουν τις κυρίαρχες αντιλήψεις και να διαμορφώσουν μια συλλογική ανάγνωση και γνώση του ζητήματος της κατοικίας.²⁰¹ Για παράδειγμα στο εργαστήριο ενάντια στην κτηματομεσιτική και πολεοδομική βία (Taller VIU) ανασκευάζονται τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι αρχές και συζητώνται στα μέσα ενημέρωσης για την κατάσταση του στεγαστικού τομέα στην Ισπανία όπως το ότι η αύξηση των τιμών κατοικίας ανταποκρίνεται στην αυξημένη ζήτηση, ότι ο περιορισμός του ενοικιαζόμενου τομέα στην Ισπανία οφείλεται στην κουλτούρα των Ισπανών, ότι το μικρότερο μέγεθος προστατευμένων διαμερισμάτων θα περιορίσει την αύξηση τιμών της κατοικίας και θα εξασφαλίσει προσβασιμότητα,²⁰² ότι στην Ισπανία το κράτος δεν είναι και δεν θα έπρεπε να είναι παρεμβατικό στον κατασκευαστικό/κτηματομεσιτικό κλάδο, και ότι η κτηματομεσιτική παρενόχληση (mobbing)

²⁰¹ Σε ένα άρθρο του ο Naredo, διακεκριμένος αριστερός Ισπανός οικονομολόγος, αποδομεί μια σειρά από αντιλήψεις για το ζήτημα της κατοικίας, ότι στην Ισπανία δεν υπάρχει κουλτούρα ενοικίασης, ότι το ενοίκιο είναι πεταμένα λεφτά, ότι οι τιμές κατοικίας δεν θα πέσουν ποτέ, ότι πρέπει να χτιστούν νέες κατοικίες για να καλυφθούν οι ελλείψεις, ότι η ζήτηση κατοικίας συντηρείται από τους μετανάστες και ότι δεν υπάρχει κτηματομεσιτική φούσκα: απλά η σπάνη του εδάφους διατηρεί ψηλά τις τιμές (Naredo 2005).

²⁰² Αναφέρονται στην πρόταση της Υπουργού Κατοικίας María Trujillo το 2005 για τροποποίηση των προδιαγραφών των προστατευμένων κατοικιών (VPO), μειώνοντας τα ελάχιστα τετραγωνικά σε 30τμ ανά ζεύγος (για να κατασκευαστούν τα λεγόμενα *minipisos*) ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν καλύτερα στις ανάγκες των νέων, ενώ ταυτόχρονα να μειωθεί το κόστος και η αποδοτικότητα των νέων συγκροτημάτων. Η πρόταση αυτή είχε προκαλέσει έντονες αντιδράσεις, παρόλα αυτά επανήλθε και εντάχθηκε στο πρόσφατο πρόγραμμα κατοικίας 2009-2012.

γίνεται από ξένες εταιρίες (Taller VIU, Κάποια συχνά ψέματα, 22/04/2006). Αυτές οι επεξεργασίες και ερμηνίες του ζητήματος επανέρχονται σε διάφορα μετέπειτα κείμενα.

Η αποδόμηση της 'πολιτισμικής προτίμησης' των Ισπανών για ιδιόκτητη κατοικία είναι από τα πρώτα ζητήματα που επιδιώκει το κίνημα με το λόγο του. Τα μεγάλα ποσοστά ιδιοκατοίκησης είναι αποτέλεσμα πολύ συνειδητών πολιτικών που ακολουθήθηκαν από την περίοδο του Φράνκο.²⁰³

«Tu tambien estas hipotecado» [*Είσαι και εσύ ο ίδιος υποθηκευμένος*]

Σύμφωνα με το κίνημα, η κτηματομεσιτική φούσκα και ο αναγκαστικός υπερδανεισμός των νοικοκυριών για κατοικία πέρα από μηχανισμοί κερδοσκοπίας και πλουτισμού για κάποιους λίγους είναι και εργαλεία χειραγώγησης και ελέγχου του πληθυσμού, στην ίδια λογική που η ιδιοκατοίκηση επιλέχτηκε από τον Φράνκο ως μέσο κοινωνικής πειθάρχησης. Στο κείμενο «Η κτηματομεσιτική φούσκα ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου» η οργάνωση VdV της Βαρκελώνης αναφέρει ότι:

«[...] πρόκειται για μια διαδικασία λεηλάτησης των νέων γενιών και υποθήκευσης του μέλλοντος, συσσώρευσης πλούτου προς τους λίγους (δανειστές) μέσω της εκμετάλλευσης της εργασίας (σημερινής και μελλοντικής) των νέων, ο δανεισμός σε ένα πλαίσιο σπάνης της εργασίας και χαμηλών μισθών αποτελεί μια μορφή σκλαβιάς, η υποθήκη/δάνειο που δεν μπορεί να πληρωθεί μετατρέπεται εύκολα σε ένα πολύ αποτελεσματικό μέσο κοινωνικού ελέγχου. Καθώς στον δανειολήπτη μπορείς πολύ εύκολα να περιορίσεις την κινητικότητα, την κατανάλωση, τις εργασιακές διεκδικήσεις, την ίδια την αξιοπρέπεια. Το χρέος μετατρέπεται σε κεντρική σχέση μεταξύ κράτους-πολίτη. Το επιτόκιο (ελεγχόμενο από τους ισχυρούς της οικονομίας) μετατρέπεται σε τέλεια 'συσκευή' για τον έλεγχο των χρεωμένων.[...]» (VdV BCN, Νοέμβριος 2006)

Η επικοινωνιακή προπαγάνδισή της αγοράς κατοικίας δεν περιορίζεται ούτε όταν είναι πλέον φανερό ότι το σύστημα καταρρέει. Ακόμη και λίγο πριν το ξέσπασμα της κρίσης τόσο οι πολιτικοί και οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης, όπως η Υπουργός Κατοικίας (που λειτουργεί περισσότερο σαν εκπρόσωπος του κατασκευαστικού και κτηματομεσιτικού κλάδου παρά σαν δημόσια αρχή για την προάσπιση του δικαιώματος στην κατοικία), όσο και οι κτηματομεσιτικές εταιρίες (ως ειδικοί) και τα μέσα συνεχίζουν να υποστηρίζουν τη σταθερότητα της αγοράς ακινήτων και κατοικίας. «Αν παρατηρούσες τα μέσα επικοινωνίας, υπήρχε μια περίοδος που κάθε μέρα προβάλλονταν μια άρνηση ότι επρόκειτο να σκάσει η φούσκα και ότι η κατοικία ήταν υπερτιμημένη. Αυτός ο

²⁰³ «Στην Ισπανία δεν υπάρχει κουλτούρα ενοικίασης: οι Ισπανοί θέλουν ιδιόκτητη κατοικία από τη νεολιθική εποχή». Αυτή η αντίληψη είναι λανθασμένη, καθώς το 1950 η κατάσταση ήταν ακριβώς η αντίθετη: η ιδιοκατοίκηση ήταν μόνο το 46% του συνόλου και πολύ πιο χαμηλά στις μεγάλες πόλεις. Στη Βαρκελώνη μόνο το 5% κατοικούσαν από τους ιδιοκτήτες του, στη Μαδρίτη το 6%, στη Σεβίλλη το 10%, και στο Μπιλμπάο το 12%... Η φρανκική δημιουργία του Υπουργείου Κατοικίας είχε σαν στόχο, ανάμεσα στα άλλα, την προώθηση της ιδιοκατοίκησης ως φάρμακο στην κοινωνική αστάθεια: με τη ρητορική των φαλαγγιτών εκείνης της εποχής λεγόταν ότι για να φτιαχτούν «άνθρωποι της τάξης» έπρεπε να διευκολύνουν την πρόσβαση του πληθυσμού στην κατοικία και να τον δεσμεύσουν με ευθύνης πληρωμής σημαντικών ποσών. Μοναχά η συνεπής συνέχιση αυτής της πολιτικής επέτρεψε την αλλαγή της κουλτούρας ενοικίασης προς όφελος της ιδιοκτησίας και έδωσε στην Ισπανία το Ευρωπαϊκό ρεκόρ σε αυτόν τον τομέα. Είναι προφανές ότι αν η κατάσταση εξαναγκάστηκε προς μια κατεύθυνση μπορεί εξίσου να αναπροσανατολιστεί προς την αντίθετη κατεύθυνση. Άραγε θα χρειαστεί να ανανήψει το Υπουργείο Κατοικίας για να γίνει αυτό;» (Naredo 2005).

επικοινωνιακός βομβαρδισμός δεν ήταν αφελής, καθώς είχε σαν αποτέλεσμα πολύς κόσμος να συνεχίζει να αγοράζει ακούγοντας αυτά τα καθησυχαστικά μηνύματα» (Blanco 2011: 15).

Ορισμός του εμείς και ανάδειξη αντιπάλων

Από τα πρώτα συλλογικά καλέσματα σε κινητοποιήσεις η συλλογική ταυτότητα του κινήματος ορίζεται μέσω αρνητικών προσδιορισμών.

«[...] Αυτό το κάλεσμα το υπογράφει όλος ο κόσμος που υποφέρει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο από την κτηματομεσιτική βία. Κανένας θεσμός, κανένα πολιτικό κόμμα, ούτε συνδικάτο δεν εμπλέκονται σε αυτή την πρωτοβουλία. Κάνε αυτό το μήνυμα δικό σου. Διάδωσέ το! [...]» (VdV BCN, 30/09/2006)

Στην ουσία το εμείς, ορίζεται ως το σύνολο των ατόμων και οικογενειών που δεν έχουν πρόσβαση στην κατοικία με αξιοπρεπείς συνθήκες και κόστος:

«[...] Κόσμος από όλες τις ηλικίες, γονείς με τα παιδιά τους, γείτονες που έχουν πληγεί από το mobbing, επισφαλείς που δεν καταφέρνουν να φτάσουν στο τέλος του μήνα, καταλήψεις, υποθηκευμένοι. [...]» (VdV BCN, κάλεσμα για Χριστουγεννιάτικη διαμαρτυρία, 23/12/2006)

Τα μέλη του κινήματος αρνούνται την ταυτότητα του αποκλειστικά νεανικού ή του βίαιου κινήματος που του αποδίδουν τα ΜΜΕ και οι δημόσιοι φορείς:

«[...] Με δεδομένο ότι το δικαίωμα που διεκδικούμε είναι για όλο τον πληθυσμό και ότι οι κινητοποιήσεις για την κατοικία δεν είναι ένα νεανικό δικαίωμα, δεν θεωρούμε ότι το Εθνικό Συμβούλιο Νεότητας αποτελεί, για εμάς, τον κατάλληλο συνομιλητή. [...]» (VdV BCN, 11/09/2006)

Προσπαθούν αντίθετα να προβάλουν ένα πολλαπλό και συλλογικό πρόσωπο που περιλαμβάνει όσους αντιμετωπίζουν στεγαστικά προβλήματα:

«[...] Επισφαλώς εργαζόμενοι/ες, οικογένειες με υποθήκες, φοιτητές που παλεύουν για μια στέγη, εταίροι σε συνεταιρισμούς, πολίτες με δικαιώματα από χαρτί: το Κίνημα για την Κατοικία έχει για όψη ένα συλλογικό και πολλαπλό πρόσωπο, από ακτιβιστές που αντιλαμβάνονται αυτό που συμβαίνει στον δρόμο ως δικό τους, και με μια οργάνωση, δημοκρατική και ανοιχτή σε όλες και όλους, που διαμορφώνεται σε κάθε βήμα... και μένουν ακόμη πολλά να κάνουμε. Είμαστε πολλοί/ες που βρισκόμαστε στην ίδια κατάσταση, στις λίστες στα φόρουμ στο ίντερνετ, στις συνελεύσεις και στους δρόμους υπάρχει ακόμη πολύς χώρος. [...]» (VdV Μαδρίτη, 2006)

«[...] Επειδή είσαι ήδη χωρίς κατοικία ή μένεις σε αυτή των γονιών σου, ή έχεις υποθήκη που δεν μπορείς να ξεπληρώσεις, ή συγκατοικείς με κάποιον με το ζόρι, έρχεσαι από άλλη χώρα και δεν μπορείς ούτε να δουλέψεις ούτε να ζήσεις, το πρόβλημά μας είναι το ίδιο, σε αυτή τη χώρα κάποιοι λίγοι, πλούτισαν πολύ κάνοντας τη ζωή ανυπόφορη στους εργατές, απαγορεύοντάς μας την πρόσβαση στην κατοικία ή χρεώνοντάς μας για μια ζωή για να έχουμε πρόσβαση σε αυτή. [...]»

Οι αντίπαλοι εντοπίζονται στη διαπλοκή των πολιτικών εκπροσώπων, των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και των μέσων ενημέρωσης. Στο κείμενο δράσης διαμαρτυρίας ενάντια στη διεθνή κτηματομεσιτική έκθεση της Βαρκελώνης (*Barcelona meeting point*) αναφέρουν:

«[...] Εκεί θα βρίσκονται οι μεγαλύτεροι κτηματομεσιτικοί όμιλοι, οι κατασκευαστικές εταιρίες, οι σύμβουλοι, οι τράπεζες, τα ταμειυτήρια, τα μέσα ενημέρωσης, οι δημόσιες αρχές και πολυάριθμα δημαρχεία.[...] Σε αυτή τη γιορτή της κτηματομεσιτικής αγοράς και των βασικών υπευθύνων της πολεοδομικής κερδοσκοπίας [...] όπου λαμβάνονται οι πραγματικές αποφάσεις που αφορούν την κατοικία. [...]»(VdV BCN, 8/11/2006)

«[...]Οι κτηματομεσιτικές εταιρίες είναι το πεζικό του στρατού που σφετερίζεται ένα αγαθό πρώτης ανάγκης. Η αποστολή τους: να συγκεντρώσουν τον μέγιστο αριθμό διαμερισμάτων και να τα πουλήσουν στη μέγιστη τιμή. Τα μέλη του πολλαπλασιάστηκαν τα τελευταία χρόνια κατ' αναλογία με τον ρυθμό αύξησης των τιμών των διαμερισμάτων. Στην πραγματικότητα οι συμφέρουσες συμφωνίες τους εκτείνονται σε όλη την πόλη συμβάλλοντας στην αύξηση των τιμών της κατοικίας σε συνεργασία με τους μεγάλους ιδιοκτήτες και τους τραπεζίτες, μετατρέποντας σε εμπόρευμα για λίγους ένα βασικό αγαθό.[...]» (VdV BCN, 30/09/2006)

Ο ρόλος των κυρίαρχων μέσων μαζικής ενημέρωσης είναι κομβικός στην ιδεολογική εμπέδωση και διατήρηση του συστήματος διαπλοκής και κερδοσκοπίας, μέσα χειραγώγησης και παραπληροφόρησης, «μέσα κερδοσκοπίας», που δημιουργούν εμπιστοσύνη και προσδοκίες στην αγορά.

«[...] Αν ο κόσμος πιστέψει ότι οι τιμές θα ανέβουν, θα αγοράσει· κατά συνέπεια οι τιμές θα ανέβουν. Όταν συμβάλουν στην ενίσχυση του μύθου ότι αν δεν είσαι ιδιοκτήτης, είσαι ένα τίποτε. Όταν μας μιλάνε για διαμερίσματα και κατοικίες με όρους επενδύσεων και κερδών· σαν να πρόκειται για εμπόρευμα, ενισχύοντας και αναπαράγοντας αυτή την κερδοσκοπική κουλτούρα. Όταν ποινικοποιούν τις πρακτικές πολιτικής ανυπακοής που γίνονται, ενάντια στην αδράνεια των δημόσιων διοικήσεων, για να περιοριστεί η κτηματομεσιτική ζούγκλα. Όταν ψεύδονται ξεκάθαρα για να δικαιολογήσουν την παράλογη αύξηση των τιμών της κατοικίας. [...]» (VdV BCN, 30/09/3006)

Ο ρόλος των αρχών και των δημόσιων πολιτικών

Όμως βασικοί υπαίτιοι της κρίσης στον στεγαστικό τομέα θεωρούνται οι πολιτικοί και οι αρμόδιες αρχές και οι πολιτικές που εφαρμόζουν. Η πορεία προς την κτηματομεσιτική φούσκα και την επακόλουθη κατάρρευση της Ισπανικής οικονομίας εντοπίζεται σε μια σειρά από νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που ξεκινούν στα μέσα της δεκαετίας του '80 και υλοποιούνται αδιάλειπτα από τις εναλλασσόμενες κυβερνήσεις των δύο μεγαλύτερων κομμάτων. Οι πολιτικές αυτές ακολουθούν το νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα απελευθέρωσης/απορρύθμισης της αγοράς ακινήτων και κατοικίας, των διαδικασιών πολεοδόμησης και των αντίστοιχων αρμοδιοτήτων των εθνικών και τοπικών αρχών, και της ενίσχυσης του χρηματοπιστωτικού κλάδου ως ρυθμιστή αυτών των διαδικασιών.

«la casa es un derecho, no un negocio!» [Η κατοικία είναι δικαίωμα, δεν είναι επιχείρηση]

«[...] Βασικός στόχος των νόμων ήταν η μετατροπή της κατοικίας από αγαθό προστατευόμενο (εν μέρει) σε απλό εμπόρευμα του οποίου η εκμετάλλευση καθορίζεται από τους νόμους της αγοράς. [...] Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 εν μέσω διαδικασιών αποβιομηχάνισης, το PSOE (με την τότε υπουργό Boyer) προωθεί πολιτικές διευκόλυνσης της τριτογενοποίησης της οικονομίας και μετατροπής των πόλεων σε κέντρα υπηρεσιών και τουρισμού, περιβάλλοντας την απορρύθμιση της αγοράς ενοικίων και κατοικίας με μια ρητορική εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης. [...] Η διαδικασία εμπορευματοποίησης της κατοικίας διευκόλυνε μια άνευ προηγουμένου συγκέντρωση κεφαλαίου στον τομέα της κατασκευής και στις μεγάλες κτηματομεσιτικές εταιρίες (η κρίση του κλάδου το 1997 οδήγησε στη συγχώνευση και απορρόφηση των μικρών κατασκευαστικών από τις μεγάλες εταιρίες) και μια μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίου στις τράπεζες και τα ταμειυτήρια, καθώς και τη μεταβίβαση τεράστιων ποσών στις πιο πλούσιες οικογένειες του Ισπανικού κράτους. [...] Η άνοδος του PP στην εξουσία το 1996 οδήγησε σε ένα νέο κύμα κερδοσκοπίας. [...]» (Taller VIU, 2006: 11-16)

Η απελευθέρωση της αγοράς υποθηκών του 1981²⁰⁴ ξεκίνησε τη διαδικασία επέκτασης των στεγαστικών δανείων «στην παράδοση της πολιτικής κοινωνικής ειρήνης του φρανκισμού «κάθε εργάτης ιδιοκτήτης» ο νόμος αυτός έβαλε τις βάσεις ώστε οι υποθήκες να γίνουν προσοδοφόρες επιχειρήσεις για τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα» (Taller VIU 2006:10).

Η απελευθέρωση της αγοράς της ενοικιαζόμενης κατοικίας που ξεκίνησε με το Βασιλικό Διάταγμα του 1985,²⁰⁵ γνωστό και ως διάταγμα Μπόγιερ και συνεχίστηκε με τη μεταρρύθμιση του 1994.²⁰⁶ Το διάταγμα Μπόγιερ απελευθέρωσε την αγορά ενοικίων και άνοιξε τον δρόμο για την κατάργηση της προστασίας των ενοικιαστών (κατάργηση του συμβολαίου αορίστου χρόνου και της δυνατότητας μεταβίβασής του σε στενούς συγγενείς). Η μεταρρύθμιση του 1994 με τον Νόμο Αστικών Ενοικίων όρισε τη διάρκεια των συμβολαίων στα πέντε χρόνια, αλλά ταυτόχρονα επέτρεψε αυξήσεις στα ενοίκια, διευκόλυνε τις εξώσεις και απαγόρευσε τις μεταβιβάσεις. «Αν ο διακηρυγμένος στόχος του νόμου ήταν η ανάπτυξη του ενοικιαζόμενου τομέα, σε συνδυασμό με άλλες πολιτικές που σχετίζονται με τον στεγαστικό τομέα είχε σαν συνέπεια η ενοικιαζόμενη κατοικία να πέσει από 15% το 2001 στο 6% το 2005» (Taller VIU 2006:11).

Η απελευθέρωση των χρήσεων γης με τις αναθεωρήσεις του Νόμου της Γης (Ley de Suelo) του 1997 και 1998²⁰⁷ που ονομάστηκε από τους επικριτές του ως ο νόμος του 'όλα πολεοδομούνται' (de todo urbanizable) απορρύθμισε τον χωροταξικό σχεδιασμό μετατρέποντας τη γη σε όλη τη χώρα σε δυνητικά πολεοδομήσιμη. Η εξάρτηση των εσόδων των δήμων από τις επεκτάσεις πόλεων και την

²⁰⁴ Νόμος ρύθμισης της Αγοράς Υποθηκών του 1981, Ley de Regulación del Mercado Hipotecario (Ley 2/1981 25 Μαρτίου) – τροποποιήθηκε με τον νόμο Ley 41/2007 7 Δεκεμβρίου

²⁰⁵ Decreto Boyer, Real decreto - Ley 2/1985, 20 Απριλίου, Μέτρα για την Οικονομική πολιτική.

²⁰⁶ Ley 29/1994, (24 Νοεμβρίου) Nueva Ley de Arrendamientos Urbanos (LAU)

²⁰⁷ Ley 7/1997, (14 Απριλίου), απελευθέρωση του τομέα σε ότι αφορά στη γη και τους επαγγελματικούς κλάδους και Ley 6/1998, (13 Απριλίου) για τις χρήσεις γης και την απόδοση αξιών, που προώθησε η κυβέρνηση του Αθνάπ.

κατασκευή είχε σαν συνέπεια την ανεξέλεγκτη και παράλογη υπερδόμηση στις περιφέρειες των πόλεων και σε τουριστικές περιοχές καταστρέφοντας το φυσικό περιβάλλον και παράγοντας ένα τεράστιο απόθεμα κενών και αναξιοποίητων κατοικιών. Επιπλέον, διόγκωσε τα φαινόμενα διαπλοκής μεταξύ των τοπικών αυτοδιοικήσεων και των επενδυτών. Τέλος καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι διαδικασίες χρηματοπιστικοποίησης και παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, που εντάθηκαν στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής ενοποίησης.

«[...] Μετά το 1997, η μείωση των επιτοκίων, η κρίση του χρηματιστηρίου που έστρεψε τις επενδύσεις των υπερκερδών των προηγούμενων χρόνων στην κατασκευή, και η είσοδος στο κοινό νόμισμα που διευκόλυνε τις επενδύσεις από τη βόρεια Ευρώπη (το 2005 το 40% των άμεσων ξένων επενδύσεων ήταν στον κτηματομεσιτικό τομέα) ενίσχυσαν το νέο κύμα κερδοσκοπίας.[...] Άλλοι καθοριστικοί παράγοντες ήταν η διευκόλυνση της τοποθέτησης μαύρου χρήματος (το 2005 τα 500ευρα αποτελούσαν το 59,8% του χρήματος σε κυκλοφορία) και τα υψηλά επίπεδα διαφθοράς στον τομέα της κατοικίας και της κατασκευής. [...] Ενώ οι χρηματοπιστωτικές εταιρίες ήταν αυτές που επωφελήθηκαν κυρίως από την κτηματομεσιτική και πολεοδομική κερδοσκοπία. [...]» (Taller VIU 2006:15)

Αυτή η ανάγνωση του ρόλου των δημόσιων αρχών και των πολιτικών που υιοθετήθηκαν από τις κυβερνήσεις είναι κοινή ανάμεσα στις διάφορες οργανώσεις του κινήματος.

«Contra la especulacion y la urbanizacion salvaje!» [Ενάντια στην κερδοσκοπία και την άγρια αστικοποίηση]

Η πλήρης απελευθέρωση και απορρύθμιση της αγοράς οδήγησε στη χωρίς έλεγχο και μέτρο επικράτηση του «άγριου καπιταλισμού». Οι πρακτικές κερδοσκοπίας πάνε μαζί με την ανάπτυξη της «άγριας πολεοδομικής ανάπτυξης» (*urbanización salvaje*), της κτηματομεσιτικής παρενόχλησης (*mobbing inmobiliario*) και της κτηματομεσιτικής και πολεοδομικής βίας (*violencia inmobiliaria y urbanística*). Αυτοί είναι όροι που εισάγονται στον δημοσιογραφικό λόγο και που υιοθετούν ή επεκτείνουν τα κινήματα.

Οι οργανώσεις ενάντια στην κερδοσκοπία χρησιμοποιούν τον όρο *mobbing inmobiliario*²⁰⁸ για να περιγράψουν εκβιαστικές πρακτικές πίεσης, συχνά παράνομες, από ιδιοκτήτες ακινήτων ή κτηματομεσιτικές εταιρίες κυρίως προς ενοικιαστές (αλλά και μικρούς ιδιοκτήτες) με σκοπό την εκδίωξη από την κατοικία τους. Οι πρακτικές αυτές καταγράφονται σε περιοχές που δέχονταν πιέσεις λόγω αύξησης των τιμών όπου υπήρχαν ευκαιρίες κερδοσκοπίας, από μικρούς ή μεγάλους ιδιοκτήτες, σε ιδιόκτητες ή ενοικιαζόμενες κατοικίες, σε συγκροτήματα δημόσιων ή ιδιωτικών κατοικιών, αλλά και σε δραστηριότητες κοινής χρήσης όπως τα καταστήματα στα ισόγεια. Κυρίως δε αφορούν ευάλωτους κατοίκους, όπως συνταξιούχους με παλιά συμβόλαια ενοικίου ή μετανάστες. Οι πρακτικές αυτές μπορεί να είναι νόμιμες ή παράνομες. «Νόμιμες» πρακτικές παρενόχλησης είναι για παράδειγμα η κήρυξη του ακινήτου ακατάλληλου, πιέσεις για πώληση του ακινήτου με χαμηλές τιμές με διάφορα εκβιαστικά μέσα, ανακοίνωση προθεσμιών, επιβολή

²⁰⁸ Ο όρος *mobbing*, δανεισμένος από τα αγγλικά, σημαίνει παρενόχληση, εκφοβισμός, ψυχολογικός και συναισθηματικός εκβιασμός (και αναφέρεται συνήθως στην παρενόχληση στους εργασιακούς χώρους).

προστίμων, η απότομη αύξηση του ενοικίου ή «παράνομες» πρακτικές όπως η υποβάθμιση των συνθηκών του ακινήτου, η διακοπή των παροχών νερού, η ενοικίαση γειτονικών διαμερισμάτων σε μη συμβατές με την κατοικία δραστηριότητες κα. Συνήθως δε τα κινήματα, οι οργανώσεις γειτονιάς και οι κάτοικοι καταγγέλλουν τη στήριξη των αρχών σε τέτοιες πρακτικές. «[...] αυτοί που καταφεύγουν σε πρακτικές mobbing είναι οι «μικροί» καρχαρίες, μια και οι μεγάλες εταιρίες δεν χρησιμοποιούν τέτοιες μορφές άμεσης βίας καθώς τα πολεοδομικά σχέδια που συντάσσονται κατά περίπτωση νομιμοποιούν την κοινωνική και περιβαλλοντική αγριότητα των επενδύσεών τους (Taller ViU 2006:18). «[...] Ο πολεοδομικός σχεδιασμός και συγκεκριμένα τα μερικά σχέδια εφαρμογής (Plan especial de Reforma Interior - PERI) ως εργαλείο παρέμβασης στον αστικό χώρο, είναι μια μορφή πολεοδομικής βίας από μόνος του, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί το στρατηγικό πλαίσιο, μαζί με τη νομοθεσία ενοικίων και την αγορά υποθηκών, που επιτρέπουν την ανάπτυξη πρακτικών όπως η κτηματομεσιτική παρενόχληση. [...]» (Taller ViU 2006: 57)

Ο δημοσιογραφικός όρος mobbing θεωρήθηκε περιοριστικός από το κίνημα, γιατί περιγράφει τα φαινόμενα ως επιμέρους παθολογίες σε ένα κατά τα άλλα καλό σύστημα. Στη θέση του χρησιμοποιείται ο όρος «*κτηματομεσιτική και πολεοδομική βία*» που περιγράφει πέρα από επιμέρους περιστατικά παρενόχλησης με σκοπό την κερδοσκοπία επί των ακινήτων, ευρύτερα δομικά χαρακτηριστικά του μοντέλου αστικής ανάπτυξης και παραγωγής κατοικίας που επιβάλουν και αναπαράγουν τη φτώχεια και την ανασφάλεια προς όφελος της συσσώρευσης κέρδους από κάποιους λίγους. Καθώς και φαινόμενα παραβιάσεων και εκμετάλλευσης από τους μεγάλους κατασκευαστές νέων συγκροτημάτων κατοικιών (ιδιαίτερα προστατευμένων κατοικιών), όπως κακή κατασκευή, υπερτιμολόγηση, υπερχρέωση δικαιούχων κλπ.²⁰⁹

«[...] Στην περίπτωση της κατοικίας και του δημόσιου χώρου αυτά τα δομικά στοιχεία αναφέρονται στις οικονομικές σχέσεις και σχέσεις ιδιοκτησίας, στη νομοθεσία για την κατοικία, τη γη και την αγορά υποθηκών καθώς και στη δημοτική πολεοδομική πολιτική. [...] Η διάχυτη κτηματομεσιτική βία μεταφράζεται στη φτώχυνση και επισφάλεια της ζωής, το άγχος και τη δυσφορία για την απειλή ζωτικής σημασίας αναγκών, και μια συνεχής και υποχρεωτική προβολή στο μέλλον που υποθηκεύει τις ζωές μας. [...]» (Taller ViU 2006:77)

Τα τριετή εθνικά και περιφερειακά Προγράμματα Κατοικίας και τα επιμέρους μέτρα που προωθούνται βρίσκονται στο στόχαστρο των αναλύσεων των κινήματων που προσπαθούν να αποκαλύψουν την ανεπάρκεια των προγραμματισμών απέναντι στο τεράστιο και εντεινόμενο στεγαστικό πρόβλημα των κατοίκων, τον ρόλο των δημόσιων πολιτικών στην εκχώρηση του

²⁰⁹ Οι αναλύσεις και τα παραδείγματα στα οποία αναφέρεται η συλλογικότητα Taller VIU αντλούν κυρίως από τη Βαρκελώνη και τα έργα ανάπλασης του ιστορικού κέντρου, τις διαδικασίες των οποίων παρακολουθούν και καταγράφουν για πολλά χρόνια, καταγγέλλοντας τις παραβιάσεις των δημόσιων εταιριών ειδικού σκοπού (ιδιωτικού-δημόσιου κεφαλαίου) Procivesa (Promocio de Ciutat Vella) και στη συνέχεια Focivesa (Foment de Ciutat Vella) του δήμου της Βαρκελώνης και συμμετέχοντας στις κινητοποιήσεις των γειτόνων ενάντια στις καταχρηστικές εξώσεις και τους έμμεσους εκτοπισμούς που προκαλούν τα έργα ανάπλασης. Στο βιβλίο που εκδόθηκε το 2006, 'Ο ουρανός είναι χτισμένος', καταγράφονται αντίστοιχες εμπειρίες από διάφορες πόλεις της Ισπανίας (όπως η Μαδρίτη, η Βαλένθια, η Σεβίλλη) μετά την πραγματοποίηση στη Βαρκελώνη μιας συνάντησης κινήματων πόλης, τοπικών οργανώσεων και μελετητών αυτών των φαινομένων.

δημόσιου πλούτου,²¹⁰ στη συντήρηση του υψηλού κόστους της κατοικίας και της κερδοφορίας των μεγάλων εταιριών του κατασκευαστικού και κτηματομεσιτικού κλάδου, και την ασυνέπεια στην εφαρμογή των όσων εξαγγέλλονται και ψηφίζονται.²¹¹

«[...] Η πολιτική κατοικίας έχει σαν μόνο στόχο τη στήριξη του τομέα κατοικίας και κατασκευής που περνάει κρίση. Παγιδευμένες ανάμεσα στην ανικανότητά τους μπροστά στην ισχύ της αγοράς και στη διαπλοκή τους μαζί της, οι δημόσιες διοικήσεις κάνουν το ίδιο που έκαναν πάντα από την έλευση του νεοφιλελευθερισμού: δεν κάνουν τίποτα που μπορεί να εμποδίσει την ιδιωτική συσσώρευση ενώ διαμορφώνουν τις συνθήκες και βάζουν τα χρήματα για να λειτουργεί η αγορά. Με αυτή την έννοια τα προτεινόμενα από τις δημόσιες διοικήσεις μέτρα προσανατολίζονται στο να αποτελέσουν ένα μαξιλάρι για την κτηματομεσιτική αγορά.[...]» (Taller VIU σελ.40)

Μετά τα μέσα του 2000 η κατοικία μετατρέπεται σε κεντρικό στοιχείο των εκλογικών προγραμμάτων στις αυτοδιοικητικές, περιφερειακές και εθνικές εκλογές. Στις εκλογές του 2004 το σοσιαλιστικό κόμμα (PSOE) έκανε σημαία του το «δικαίωμα στην κατοικία», στο προεκλογικό πρόγραμμά του, αλλά οι προεκλογικές εξαγγελίες διαψεύστηκαν μετεκλογικά από τη συνέχιση της υποστήριξης της οικοδομικής δραστηριότητας μέσω των προγραμμάτων κατοικίας. «Το Πρόγραμμα για την κατοικία 2005-2008²¹² όπως ανακοινώνεται στο κείμενο του νόμου έχει σαν στόχο να «συμπληρώσει τη δράση των αγορών και να διορθώσει κάποιες από τις αρνητικές συνέπειες της λειτουργίας τους» λαμβάνοντας υπόψη σοβαρά «την ώθηση που δίνει η δραστηριότητα του τομέα στην οικονομική ανάπτυξη» (Taller VIU 2006:31). Στις εκλογές του 2007 και 2008, τα προεκλογικά προγράμματα των κομμάτων γίνονται αντικείμενο σχολιασμού από το κίνημα. Ακόμη και εν μέσω κρίσης βασική πρόταση του σοσιαλιστικού κόμματος που είναι στην κυβέρνηση είναι η κατασκευή περισσότερων προστατευμένων κατοικιών (είτε για πώληση, είτε για ενοικίαση), το Λαϊκό κόμμα προτείνει την προώθηση της ιδιοκατοίκησης, και η Ενωμένη Αριστερά την επέκταση του αποθέματος κοινωνικής κατοικίας (με σχετικά ασαφή τρόπο) (el mundo, 01/02/2008).

Η συνέλευση για την κατοικία της Βαρκελώνης σε σχέση με το ενδιαφέρον των πολιτικών για τα ζητήματα κατοικίας κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας των κομμάτων μετά από έναν περίπου χρόνο κινητοποιήσεων για την κατοικία αναφέρει:

²¹⁰ «Ο Δήμος και η Περιφέρεια άλλαξαν από τα μέσα του '90 την πολεοδομική νομοθεσία και τα δημοτικά διατάγματα για να μπορέσουν να κατασκευάσουν προστατευμένη κατοικία σε δημόσια οικόπεδα δεσμευμένα αρχικά για υποδομές και πράσινους χώρους κα. Η αλλαγή χρήσης της δημόσιας γης μετατρέπεται σε μια πηγή καθαρών εσόδων για τον Δήμο, νομιμοποιώντας αυτές τις διαδικασίες μέσα από τα προγράμματα κατοικίας» (Taller VIU 2006: 36).

²¹¹ «Δημοτικό Πρόγραμμα (Programma de Actuacion Municipal (PAD)) 1996-1999: υπόσχονται 16.625 προστατευμένα διαμερίσματα και κατασκευάζουν 2.492. Δημοτικό Πρόγραμμα 2000-2003: υπόσχονται 2.000 ενοικιαζόμενα διαμερίσματα και κατασκευάζουν 60. Μάρτιος 2005: Η υπουργός κατοικίας Trujillo ανακοινώνει την κατασκευή 150.000 ενοικιαζόμενων κατοικιών. Έναν χρόνο μετά η Δημόσια Υπηρεσία Ενοικίασης δεν έχει διαθέσει ούτε 900 ενοικιαζόμενα διαμερίσματα και η Trujillo ανακοινώνει τα Kelifinder (ηλεκτρονικό portal εύρεσης κατοικίας για νέους). Το 30% του πληθυσμού της Βαρκελώνης χρειάζεται προσβάσιμη κατοικία. Το Δημοτικό Πρόγραμμα 2004-2007, αν υλοποιηθεί, θα καλύψει μόλις το 2,25%» (VdV, 02/06/2006).

²¹² Real Decreto 801/2005, 1 Ιουλίου, έγκριση του Εθνικού Σχεδίου Κατοικίας 2005-2008 για την ενίσχυση της πρόσβασης των πολιτών σε κατοικία.

«[...] Η πολιτική τάξη, μπροστά στην πίεση που ασκήθηκε από τις κοινωνικές κινητοποιήσεις σε σχέση με το κακοποιημένο δικαίωμα στην κατοικία, αναγκάστηκε να τοποθετηθεί και να κατασκευάσει έναν λόγο για κάτι που δεν την είχε απασχολήσει μέχρι σήμερα. Ένας λόγος ελάχιστος που αναγνωρίζει την ύπαρξη του προβλήματος μα που σκόπιμα αποφεύγει να αναλάβει το βάρος της ευθύνης. Ένας λόγος μέσω του οποίου εκφράζεται η δέσμευση των δημόσιων διοικήσεων να μειώσουν την καταπίεση την οποία έχουμε υποστεί, αλλά όπου επίμονα δηλώνεται ότι δεν υπάρχουν τα ‘μαγικά ραβδιά’ που θα δώσουν λύσεις σε αυτό το πρωταρχικό ζήτημα που απασχολεί τους πολίτες.[...]» (VdV BCN, 20/03/2007)

Βασική κριτική στα νέα προγράμματα προστατευμένης κατοικίας, είναι ότι καθώς αρχίζει η καθοδική πορεία της αγοράς και ο κατασκευαστικός και κτηματομεσιτικός κλάδος μπαίνουν σε κρίση, προωθούνται για να στηρίξουν με δημόσια χρηματοδότηση ή/και εκχώρηση δημόσιας γης τον μεγαλύτερο μοχλό της οικονομίας. Οι οργανώσεις και τα κινήματα για την κατοικία με μια σειρά από κείμενα αναδεικνύουν τις αντιφάσεις αυτών των προτάσεων, επιμένοντας ότι η λύση για το πρόβλημα της στέγασης δεν βρίσκεται στην κατασκευή περισσότερων κατοικιών (παρά το ότι τα μέσα ενημέρωσης παρουσιάζουν ως κεντρικό αίτημα του κινήματος) και αντίθετα ζητάνε την «μετατροπή των κενών κατοικιών σε Προστατευμένες κατοικίες».²¹³ Μέτρα όπως το βασικό ενοίκιο χειραφέτησης και πολιτικές για τη δημόσια στήριξη της κατασκευής προστατευμένης κατοικίας, που προωθούνται την περίοδο αυτή και ενσωματώνονται στον νέο νόμο της γης²¹⁴ και στα τριετή προγράμματα των περιφερειών θεωρούνται όχι απλώς ανεπαρκή, αλλά ότι συνεχίζουν να τροφοδοτούν την κτηματομεσιτική κερδοσκοπία, «ενισχύουν με δημόσια χρηματοδότηση τους κερδισμένους της κτηματομεσιτικής φούσκας τους υπεύθυνους για το πρόβλημα».

«[...] Η κυβέρνηση χορηγεί επιδοτούμενα δάνεια, που εσύ και εγώ πληρώνουμε, για να συνεχίσουν να χτίζουν και να μπορούν να ξεπληρώνουν τα χρέη τους προς τις τράπεζες. Ενώ, εσύ πληρώνεις με θρησκευτική ευλάβεια τις αυξήσεις του euribor ή του ενοικίου.

Το κράτος τους χαρίζει δημόσια γη, δηλαδή, δική σου και δική μου, για να συνεχίζουν να χτίζουν και να εισπράττουν υπεραξίες, όταν όλοι ξέρουν ότι υπάρχουν ήδη χιλιάδες κενά διαμερίσματα, παλιά και καινούργια, που δεν υπηρετούν την κοινωνική τους λειτουργία.

²¹³: «Το σύστημα προστατευμένης κατοικίας λειτουργεί εδώ και δεκαετίες στην Ισπανία, από τότε που μπήκε σε εφαρμογή από τον φρανκισμό, χωρίς να έχει καταφέρει να λύσει τα προβλήματα πρόσβασης στην κατοικία. Άξονας του συστήματος της προστατευμένης κατοικίας που κατασκευάζεται από ιδιώτες εργολάβους (de promoción privada) είναι η εκχώρηση δημόσιων ενισχύσεων για τη χρηματοδότηση της απόκτησής της ή επιδομάτων, αντί να επιδιώκεται να περιοριστεί η τιμή της πώλησής της εδώ και πολλά χρόνια. Αλλά οι ενισχύσεις αυτές καταλήγουν στην τσέπη του κατασκευαστή ή του διαχειριστή, που καταφεύγουν σε αμέτρητες καταχρηστικές πρακτικές για να αυξήσουν την τιμή της κατοικίας πολύ πάνω από το κόστος κατασκευής, ακόμη και από τη νόμιμα διαμορφωμένη τιμή της. Συγκεκριμένα η αύξηση του μέγιστου ορίου τιμής πώλησης αυτού του τύπου κατοικίας τα τελευταία χρόνια την κατέστησε μη προσβάσιμη για μεγάλο μέρος του πληθυσμού, έτσι η προστατευμένη κατοικία που προοριζόταν αρχικά για τα πιο χαμηλά εισοδήματα, είναι σήμερα προσβάσιμη μόνο από μεσαία και υψηλά εισοδήματα. Ούτε η προστατευμένη κατοικία που κατασκευάζεται από το δημόσιο (de promoción pública) είναι η λύση, δεδομένου ότι πέρα από το ότι έχει εξισωθεί η τιμή της με τις ιδιωτικές κατασκευές αποκλείοντας έτσι τα μεσαία- χαμηλά εισοδήματα, δεν κατανέμεται σε όλους τους αιτούντες κατοικία παρά μόνο σε ένα πολύ μικρό μέρος με κλήρωση. Επιπλέον η προστατευμένη κατοικία περνάει στην ελεύθερη αγορά μετά από κάποια χρόνια, και ενσωματώνεται στην κτηματομεσιτική φούσκα» (VdV Madrid, Alquiler Social Universal, 11/12/2008).

²¹⁴ Ley del Suelo 8/2007, de 28 de Mayo: «αυτή η μεταρρύθμιση δεν ήταν παρά ένα τέχνασμα για να ενισχυθεί το μοντέλο της προστατευμένης κατοικίας, φτάνοντας στο ακραίο σημείο σε κάποιες περιπτώσεις η τιμή ανά τετραγωνικό να ξεπερνάει αυτήν της ελεύθερης αγοράς» Corrales, 06/2011, PVD

Επινοούνται προστατευμένες κατοικίες σε καθορισμένη τιμή άνω των 300.000 ευρώ, που το μόνο που προστατεύουν είναι τα περιθώρια κέρδους τους και η εξασφάλιση μιας τεχνητής ζήτησης που συνεχίζει να αυξάνεται εις βάρος της δικής σου υπερχρέωσης.

Τους χαρίζουν 6.000 ευρώ για να διαθέσουν τα διαμερίσματά τους στην αγορά ενοικίου. Και αν υπάρξει κάποιο πρόβλημα το κράτος τους προστατεύει και τους καλύπτει.

Τους μειώνει το ΦΠΑ· επινοούν νέες επιδοτήσεις, χορηγούνται φορολογικές ελαφρύνσεις και απαλλαγές. Επινοείται η βοήθεια των 210 ευρώ τον μήνα που δεν μπορεί να λάβει ούτε ο Θεός, και που δεν εξυπηρετεί παρά μόνο την περαιτέρω διόγκωση της τιμής των ενοικίων.

Αυτό είναι το πορτρέτο των δραστηριοτήτων της αγοράς ακινήτων στην Ισπανία. Εκατομμύρια κέρδη και μηδέν ρίσκο, ή αλλιώς: όταν υπήρχαν κέρδη ιδιωτικοποιήθηκαν, τώρα που υπάρχουν ζημιές κοινωνικοποιούνται τα χρέη. [...]» (VdVBCN, 20/03/2008)

Ο Νόμος Του Βασικού Ενοικίου Χειραφέτησης που ανακοίνωσε ο Ζαπατέρο και η Υπουργός Κατοικίας τον Σεπτέμβρη του 2007 είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ανάμεσα στις δύο εκλογικές διαδικασίες, (πριν τις εθνικές εκλογές του 2008) η θέσπιση ενός βοηθήματος για νέους κάτω των 30 ετών ύψους 210 ευρώ το μήνα, έγινε με την υποσημείωση ότι για το σοσιαλιστικό κόμμα «η κατοικία στην Ισπανία δεν είναι εμπόρευμα». Οι συνελεύσεις και οι οργανώσεις του κινήματος αντιμετώπισαν το συγκεκριμένο μέτρο ως τουλάχιστον κοροϊδευτικό, ασκώντας κριτική τόσο για το περιορισμένο εύρος του όσο και στις επιπτώσεις που είχε στην αγορά ενοικιαζόμενης κατοικίας. «Το συγκεκριμένο βοήθημα θεωρήθηκε εξ' αρχής από τη συνέλευση ως ένας επίδεσμος. Ένας επίδεσμος με επιπτώσεις, μια και αναπόφευκτα προκάλεσε μια νέα άνοδο στις τιμές των ενοικίων. «σύμφωνα με ειδικούς του τομέα, αυτή η άνοδος είναι της τάξης του 10% και οφείλεται από τη μεγαλύτερη ρευστότητα της ζήτησης, λόγω αυτών των επιδομάτων.» αναφέρει η Συνέλευση της Μαδρίτης το 2008» (Blanco 2011: 40).

Η συζήτηση για την ανάγκη ενίσχυσης του ενοικίου και ενεργοποίησης του κενού και αδιάθετου οικιστικού αποθέματος εκβάλλει και σε μέτρα πολιτικής που έχουν σαν στόχο να δώσουν κίνητρα στους ιδιοκτήτες, αλλά ταυτόχρονα να ποινικοποιήσουν την κερδοσκοπία. Για παράδειγμα το 2005 ξεκίνησε ένα πρόγραμμα προώθησης της ενοικιαζόμενης κατοικίας με την ίδρυση ειδικών φορέων διαμεσολάβησης χωρίς την αναμενόμενη ανταπόκριση (αντί για 350.000 διαμερίσματα τον χρόνο στο τέλος του 2005 είχαν ενταχθεί μόνο 175 σε όλη την Ισπανία).²¹⁵ Σύμφωνα με το Taller VIU ο λόγος της αποτυχίας του προγράμματος ήταν:

«[...] ο απλός λόγος ότι η φιγούρα του μικρού ιδιοκτήτη που δεν καταφέρνει να νοικιάσει το κενό του διαμέρισμα λόγω της υπερπροστασίας των ενοικιαστών δεν υπάρχει. Από την άλλη, η αντιμετώπιση του ενοικιαστή ως ένα υποκείμενο με δικαιώματα (με δικαίωμα σε μια αξιοπρεπή κατοικία προσβάσιμη και που να μην είναι εκ του συμβολαίου επισφαλής) λάμπει δια της απουσίας της, όπως είναι προφανές. [...]» (Taller VIU, σελ 38-39)

²¹⁵ Πρόκειται για δημόσιες υπηρεσίες ενοικίου (Sociedad Publica de Alquiler) σε περιφερειακό επίπεδο που παρέχουν μια σειρά από εγγυήσεις στους ιδιοκτήτες κλειστών κατοικιών για να τα διαθέσουν προς ενοικίαση. Νομική υποστήριξη για τις διαδικασίες έξωσης, ταμείο ασφάλισης εγγυήσεων (έως και έξη μήνες), επιδότηση της επισκευής έως και 6.000 ευρώ και εγγυήσεις για την καλή κατάσταση της κατοικίας.

Αντίστοιχα μέτρα για τις κενές κατοικίες εισάγει ο νέος νόμος κατοικίας της Καταλονίας που μπήκε σε εφαρμογή τον Απρίλιο του 2008.²¹⁶ Κριτική ασκήθηκε σε αυτά τα μέτρα και στην κοινή συνέντευξη τύπου, τον Νοέμβριο του 2008, που έδωσαν ο πρώην ειδικός ανταποκριτής για τα θέματα κατοικίας του ΟΗΕ (Kothari) και το παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (DESC), στην οποία συμμετείχαν και οργανώσεις δικηγόρων, συλλόγων γειτονιάς και η Πλατφόρμα για Αξιοπρεπή κατοικία.

«[...] Η πρωμοδότηση (ανταμοιβή) υπό τις παρούσες συνθήκες της κρίσης όσων διατηρούν κενές κατοικίες με μη ανταποδοτικά κονδύλια είναι μια 'ανοησία'. [...] Το προσχέδιο νόμου στηρίζει μια συγκεκριμένη αγορά, αυτή των ιδιοκτητών κενών κατοικιών, που δεν 'υποφέρει' από την παρούσα κρίση, ενώ οι εξώσεις λόγω αδυναμίας πληρωμής είναι, με βεβαιότητα, τα θύματα της οικονομικής κατάστασης. Τα νέα μέτρα του Ισπανικού κράτους θα συνεχίσουν να αυξάνουν την ανασφάλεια των ενοίκων, καθώς δεν υπάρχει στην Ισπανία η εναλλακτική ενός δικτύου κοινωνικής κατοικίας. Δεν είναι λογικό οι άνθρωποι να πρέπει να διαθέσουν ανάμεσα στο 40 και 60% του εισοδήματός τους για να πληρώσουν μια υποθήκη ή ενοίκιο.[...]» (Kothari στη εφημερίδα *el mundo*, 14/11/2008)²¹⁷

6.3.2 Αιτήματα και διατύπωση εναλλακτικών προτάσεων

Παρά την κριτική για τη μη επεξεργασία αιτημάτων και συγκεκριμένων προτάσεων, οι διαφορετικές οργανώσεις, συλλογικότητες και συνελύσεις του κινήματος για την κατοικία την περίοδο αυτή δημοσιεύουν αιτήματα και γενικές αρχές που διεκδικούν από το κράτος.

"Por el derecho a techo. Stop Especulación" [για το δικαίωμα στη στέγη. Σταματήστε την κεδροσκοπία]

Το πρώτο κείμενο στο οποίο διατυπώνονται μια σειρά από αιτήματα είναι το Μανιφέστο της Πλατφόρμας για αξιοπρεπή κατοικία στη Μαδρίτη το 2005. Τα αιτήματα εστιάζουν κυρίως στον εξορθολογισμό και τον έλεγχο της κατασκευής και της κτηματαγοράς, μάλλον υπό την επίδραση των καταγγελιών και των σκανδάλων που βγαίνουν στη δημοσιότητα. Ζητούν αύξηση των δημόσιων δαπανών για κοινωνική κατοικία, αντικίνητρα για τη διάθεση των κενών κατοικιών, στήριξη της αυτο-κατασκευής και των συνεταιρισμών. Κυρίως εστιάζουν σε μηχανισμούς και ελέγχους της αύξησης των τιμών (παρατηρητήριο και δημοσιοποίηση των στοιχείων), των υπερτιμολογήσεων και της απάτης, εξορθολογισμό στην τιμολόγηση των δημόσιων έργων και των αποζημιώσεων, νομικό έλεγχο των ενοικίων, φοροαπαλλαγές για τους ενοικιαστές και κατάργηση

²¹⁶ Pacto Nacional de la Vivienda en Catalunya, ley regional 10/2007, «Dret a l' habitatge» de la Generalitat de Catalunya. Μια κατοικία ορίζεται κενή όταν παραμένει αχρησιμοποίητη πάνω από δυο χρόνια χωρίς κάποια αποδεδειγμένη αιτιολόγηση. Ο νόμος περιλαμβάνει κίνητρα για τους ιδιοκτήτες, όπως η εγγύηση της είσπραξης των μισθωμάτων, η αποκατάσταση ζημιών, καθώς και επιχορηγήσεις για την αποκατάσταση ενός σπιτιού που θα διατεθεί προς ενοικίαση. Πέρα από αυτά τα μέτρα που δεν αλλάζουν ιδιαίτερα το προηγούμενο καθεστώς, ο νόμος εισάγει τη δυνατότητα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης κενών κατοικιών σε περίπτωση που ιδιοκτήτης αρνηθεί να ακολουθήσει κάποια από τις δυνατότητες που του παρέχει ο νόμος.

²¹⁷ Ο πρώην ανταποκριτής των Ηνωμένων Εθνών ασκεί κριτική στο προσχέδιο νόμου για τις εξώσεις εξπρές <http://www.elmundo.es/elmundo/2008/11/14/suvivienda/1226677620.html>

φοροαπαλλαγών για την αγορά κατοικίας, χρονική οριοθέτηση του δανεισμού στα δεκαπέντε χρόνια, έλεγχο της κατάστασης των ενοικιαζόμενων κατοικιών και των κτηματομεσιτικών υπηρεσιών.

Την ίδια περίοδο οι συμμετέχοντες στο εργαστήριο ενάντια στην κερδοσκοπία και την κτηματομεσιτική βία για την πραγμάτωση του δικαιώματος στην κατοικία και την πόλη, υπογράφουν μια Χάρτα (Χάρτα μέτρων ενάντια στην κτηματομεσιτική και πολεοδομική βία, VIU 09/2005) που διεκδικεί από την Περιφέρεια και τον Δήμο την εφαρμογή συγκεκριμένων, άμεσων και μακροπρόθεσμων, μέτρων. Τα άμεσα μέτρα αφορούν τη διαφάνεια του Κτηματολογίου (δυνατότητα ενημέρωσης και δημοσιοποίηση στοιχείων), όρους για τα κτίρια που αναπαλαιώνονται με επιδοτήσεις την ενοικίαση με ελεγχόμενη τιμή, την ποινικοποίηση των κενών, αχρησιμοποίητων ή εγκαταλειμμένων κτιρίων με αύξηση του φόρου ακινήτων (IBI) και διαδικασίες απαλλοτρίωσης, την αποποινικοποίηση της κατάληψης των εγκαταλειμμένων κτιρίων, την απαγόρευση της πώλησης δημόσιας γης, την ποινικοποίηση της κτηματομεσιτικής παρενόχλησης, τον καταλογισμό ευθύνης στους δημόσιους υπάλληλους και την αυτεπάγγελτη παρέμβαση των δημοτικών θεσμών. Πιο μακροπρόθεσμα, ζητούν τον περιορισμό του κόστους ενοικίασης και αγοράς κατοικίας ώστε η δόση του δανείου ή το ενοίκιο να μην ξεπερνά το 30% των εισοδημάτων (ή το 20% για εισοδήματα κάτω από 1238 ευρώ), την αναστολή της εφαρμογής των Τοπικών Σχεδίων Αστικών Παρεμβάσεων, μέχρι την πραγματοποίηση μελετών κοινωνικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων σε κάθε μια από τις πράξεις εφαρμογής και τη θέσπιση μηχανισμών συμμετοχής των γειτόνων, την επαναφορά της υποχρεωτικής παράτασης των συμβολαίων και των συμβολαίων αορίστου χρόνου και τη συνολική επεξεργασία ενός νέου Νόμου ενοικίων που θα υλοποιεί και θα εγγυάται το δικαίωμα στην κατοικία μέσα από μια ανοιχτή διαδικασία συζήτησης και διαβούλευσης.

Παράλληλα καθώς εξελίσσεται το κίνημα γίνεται προσπάθεια διατύπωσης κάποιων ελάχιστων κοινών αιτημάτων και προτάσεων τα οποία διαφοροποιούνται ανάλογα με την τοπική σύνθεση των συνελεύσεων. Οι διεκδικήσεις της συνέλευσης της Μαδρίτης έχουν ως στόχο «όλα τα άτομα να μπορούν να έχουν πρόσβαση σε κατοικία με κοινωνικό ενοίκιο έξω από τους μηχανισμούς της αγοράς», ενώ παράλληλα «όλες οι κενές κατοικίες πρέπει να ενσωματωθούν σε ένα μοντέλο πολεοδομίας και χωροταξίας στην υπηρεσία των πολιτών και των αναγκών τους», με βάση τέσσερις άξονες: την απόδοση κοινωνικών χρήσεων στις κενές κατοικίες, τη διάθεση φτηνής γης για κοινωνική κατοικία, την επέκταση του δημόσιου αποθέματος ενοικιαζόμενης κατοικίας και τη συνολικότερη ανάπτυξη ενός βιώσιμου μοντέλου πολεοδομίας και αστικής ανάπτυξης στην υπηρεσία των πολιτών και όχι των ιδιοκτητών γης, των εργολάβων και των κατασκευαστών με στόχο την επανακατοίκηση της υπάρχουσας πόλης.

Στην πρώτη εθνική συνάντηση των συνελεύσεων VdeVivienda το 2008 διατυπώνονται μια σειρά προτάσεων «για την καταπολέμηση της κερδοσκοπίας και της άγριας πολεοδομίας (urbanismo salvaje)». Τα αιτήματα εστιάζουν κυρίως στον έλεγχο της κερδοσκοπίας και των καταστροφικών κοινωνικών και περιβαλλοντικών επιπτώσεων που έχει. Ζητούν συμμετοχή στον σχεδιασμό των πολεοδομικών σχεδίων, διαφάνεια στα στατιστικά στοιχεία που δημοσιοποιούνται (απογραφή

κενών κατοικιών, ενιαίο μητρώο αιτούντων κατοικία, κτηματολόγιο/απογραφή των ιδιοκτητών γης), επέκταση του αποθέματος δημόσιας κατοικίας με κοινωνικό ενοίκιο με αξιοποίηση των κενών κτιρίων, αποποινικοποίηση των της επανάχρηση των αχρησιμοποίητων χώρων και κυρώσεις στις χρηματοπιστωτικές εταιρίες για την αυξημένη και μη βιώσιμη υπερχρέωση των οικογενειών (VdV, 03/02/2008, Μαδρίτη).

«Gente sin casa, casa sin gente. Alquiler social, ni subvenciones, ni migajas»

[Ανθρωποι χωρίς σπίτι, σπίτια χωρίς ανθρώπους. Κοινωνικό ενοίκιο, ούτε επιδόματα, ούτε ψίχουλα]

Το κοινωνικό ενοίκιο (alquiler social) είναι από τα πιο επεξεργασμένα αιτήματα του κινήματος που επανέρχεται και στην πιο πρόσφατη μορφή των κινητοποιήσεων ενάντια στις εξώσεις, και συνδέεται από τη μια με το εισόδημα των ενοικιαστών και από την άλλη με την ενεργοποίηση του διαθέσιμου κενού αποθέματος με δεσμευτικά για τους ιδιοκτήτες μέτρα που διατηρούν κενά κτίρια ή διαμερίσματα.

«[...] Το αίτημα για κοινωνικό ενοίκιο είναι αποτέλεσμα ενός μακροχρόνιου προβληματισμού για τον ρόλο της ιδιοκτησίας στην κοινωνία μας. Η ιδιοκτησία προωθήθηκε όλο και περισσότερο από το κράτος, τις πολιτικές, τις αγορές. Υπάρχει λοιπόν ένας γενικευμένος άτυπος προβληματισμός για τον ρόλο της ιδιοκτησίας και τις αρνητικές συνέπειες που είχε στο να αυξηθεί το χρέος κλπ. Αυτό συνέβη και στο κίνημα vdenivienda, είπαν ότι για το μέλλον μας θέλουμε κοινωνική κατοικία που να βασίζεται στο ενοίκιο, και όχι στην ιδιοκτησία. Αυτό ήταν μια στροφή από τις μέχρι τότε εφαρμοσμένες στεγαστικές πολιτικές. [...]» (Martinez, συνέντευξη 02/2013)

«[...] Η ιδέα είναι να επεξεργαστούμε ένα μητρώο ατόμων ή οικογενειών που έχουν ανάγκη στέγης αλλά δεν μπορούν να την αποκτήσουν, ώστε να μπορέσουν να διεκδικήσουν τη στέγασή τους σε κενές κατοικίες σε καθεστώς κοινωνικού ενοικίου. Από την άλλη μεριά, οι ιδιοκτήτες αυτών των κατοικιών, θα ζητήσουν την απαλλοτρίωση του εν λόγω ακινήτου μέσω ενός διακανονισμού «περιορισμού του δικαιώματος χρήσης για μια περίοδο πέντε χρόνων, κατά τη διάρκεια της οποίας το ακίνητο θα κατοικείται από κάποιον που έχει αποδείξει ότι το έχει ανάγκη. Μετά τα πέντε χρόνια, ο ιδιοκτήτης μπορεί να επανακτήσει τη χρήση της ιδιοκτησίας του με την προϋπόθεση ότι σκοπεύει να τη χρησιμοποιήσει και μπορεί να το αποδείξει. Για να καθυστερήσουμε τους μικρούς ιδιοκτήτες, λέμε ότι οι κατοικίες του υποθετικού Πάρκου Δημόσιων Κατοικιών προς Ενοικίαση θα είναι «κατά προτίμηση», ιδιοκτησίας μεγάλων κερδοσκόπων: τράπεζες, κτηματομεσιτικές, κατασκευαστικές, κλπ, έως ότου καλυφθούν οι ανάγκες. [...]» (Blanco 2011:47)

Παράλληλα με αυτό, το κίνημα ζητάει την αποποινικοποίηση των καταλήψεων, καθώς η επανάχρηση των κενών κτιρίων αποτελεί στην ουσία την άμεση υλοποίηση του κοινωνικού ενοικίου στο αδρανές οικιστικό απόθεμα της πόλης.

«[...]Η κατάληψη κενών κατοικιών δεν προκαλεί καμία ζημία στην κοινωνία, αντίθετα, είναι η ύπαρξη κενών κατοικιών που έχει προκαλέσει μια τεράστια κοινωνική αδικία, που θα έπρεπε σε κάθε περίπτωση να θεωρηθούν παραβάτες όσοι διατηρούν κενές κατοικίες λόγους κερδοσκοπικούς. Η κατάληψη κατοικιών αντιμετωπίζεται ως έγκλημα στη νομοθεσία μας, ποινικοποίηση που αποτελεί εξαίρεση στον γενικό κανόνα με δεδομένο ότι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες αντιμετωπίζεται ως ένα υγιειές εμπόδιο στην κερδοσκοπία.[...]» (VdV Madrid, 11/12/2008)

6.3.3 Το δικαίωμα στην κατοικία στον λόγο και τις δράσεις του κινήματος

Η επίκληση του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος είναι εξ' αρχής κεντρική στον λόγο του κινήματος κατοικίας. αναγνωρίζεται η έννοια του δικαιώματος ως υπέρτατη ηθική αξία και μέτρο, αλλά και ως θεσμική κατοχύρωση που απαιτεί την παρέμβαση του κράτους στη λειτουργία της αγοράς και την ανάπτυξη δημόσιας στεγαστικής πολιτικής. Από την αρχή των κινητοποιήσεων γίνεται αναφορά στο άρθρο 47 του Συντάγματος που αναφέρει ότι όλοι οι Ισπανοί έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν αξιοπρεπή και κατάλληλη κατοικία, το οποίο οι δημόσιες αρχές έχουν υποχρέωση να προστατέψουν εμποδίζοντας την κερδοσκοπία.

Το κίνημα καταγγέλλει τις αρχές για τη συστηματική παραβίαση και “κακοποίηση” του δικαιώματος στην κατοικία και καλεί τους πολίτες να *ξανακατακτήσουν ένα δικαίωμα που έχει απαλλοτριωθεί από την πολιτική τάξη με μη-νομιμοποιημένο και παράνομο τρόπο*. Ταυτόχρονα ασκούν κριτική στην προσπάθεια παραπλάνησης της κοινής γνώμης με τη ρητορική υιοθέτησή του από τη μεριά της κυβέρνησης, ενώ παράλληλα συνεχίζεται η στήριξη της κερδοσκοπίας και η αδιαφορία στα πραγματικά προβλήματα.

Καθ' όλη τη διάρκεια των κινητοποιήσεων και μέχρι σήμερα, εκτυλίσσεται και μια ιδεολογική και συμβολική μάχη για το περιεχόμενο και νόημα του δικαιώματος αυτού, καθώς η κυρίαρχη πολιτική επιδιώκει να περιορίσει το εύρος και την κριτική διάσταση των διεκδικήσεων και να τις ταυτίσει με συμφέροντα και αιτήματα επιμέρους ομάδων, αρχικά ως νεανικό κίνημα και κίνημα των μεσαίων τάξεων που διεκδικούν το δικαίωμα πρόσβασης στον δανεισμό και στην ιδιοκτησία, και στη συνέχεια σε δίκαιη υποθήκη, και ταυτόχρονα να πλαισιώσει με αναφορά στα δικαιώματα τις νέες πολιτικές που προωθούνται. Τα κινήματα, ασκούν κριτική στην ανεπάρκεια και την παραπλανητική λειτουργία των προωθούμενων προγραμμάτων και μέτρων. Θεωρούν ότι καθώς ο τομέας των ακινήτων είναι σε κρίση, οι διοικήσεις υπόσχονται, με πρόσχημα την προστατευμένη κατοικία, την κατανομή των δημόσιων πόρων για την τόνωση της κατασκευής, ενώ αντίθετα, αυτό που πρέπει να κάνει μια πραγματική δημόσια στεγαστική πολιτική είναι να εξασφαλίσει την πρόσβαση σε αξιοπρεπή κατοικία ως ένα δικαίωμα αντίστοιχο με αυτό της υγείας ή της εκπαίδευσης.

«[...] Το δικαίωμα στην κατοικία δεν εξασφαλίζεται με περισσότερη κατασκευή, αλλά μέσα από τη διαχείριση του ήδη υπάρχοντος αποθέματος κατοικιών.[...] η Προστατευμένη κατοικία δεν είναι η λύση: Δεν είναι η λύση ένα προστατευμένο διαμέρισμα που εξασφαλίζει αξιοπρεπή κατοικία μόνο για πέντε χρόνια. Δεν είναι ‘δικαίωμα στην κατοικία’, ένα διαμέρισμα 30 τμ και μια δόση υποθήκης 1000 ευρώ τον μήνα για 30 χρόνια. Δεν είναι λύση,

να κατασκευάσουμε παραπάνω χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις, τη στιγμή που πάνω από το μισό της επικράτειας είναι κατεστραμμένο. Η προστατευμένη κατοικία είναι ένα μάλωμα που προσπαθεί να κλείσει μια τρύπα τη στιγμή που ανοίγουν άλλες. Η προστατευμένη κατοικία θέλει να σβήσει μια φωτιά που καίει όλη τη χώρα με κουβάδες νερού.[...]» (VdV BCN, 09/05/2007)

«[...]Απαιτούμε, την εγγύηση του δικαιώματος στην κατοικία σε αξιοπρεπείς συνθήκες. Σας θυμίζουμε ότι τα βασικά δικαιώματα όπως η κατοικία, η εκπαίδευση ή η υγεία, δεν μπορούν να υπόκεινται στη λογική της αγοράς, ούτε σε παραμέτρους ανταποδοτικότητας και κέρδους. [...] Προσκαλούμε όλους τους πολίτες, να διαδηλώσουν για το δικαίωμα σε μια αξιοπρεπή κατοικία και την κοινωνία των πολιτών να αποκαταστήσει ένα δικαίωμα που μας έχει απαλλοτριωθεί με μη-νομιμοποιημένο και παράνομο τρόπο.[...]» (VdV, 20/3/2007)

Η στρατηγική επίκληση του δικαιώματος με στόχο την αξιοποίηση επίσημων και θεσμικών εργαλείων κυρίως νομικής φύσης γίνεται πιο συστηματικά και συνειδητά μετά τη δημιουργία της Πλατφόρμας για τα θύματα του ενυπόθηκου δανεισμού (ΡΑΗ). Ο λόγος του κινήματος, όπως αποτυπώνεται στα κείμενα αλλά και στην αναπαραγωγή των βασικών πλαισιώσεων από μέλη των οργανώσεων σε διαφορετικές πόλεις, αποκτά μεγαλύτερη συνάφεια με τη συζήτηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτό δεν είναι τυχαίο καθώς βασικά στελέχη του κινήματος είναι δικηγόροι. Παράλληλα, πολλοί δικηγόροι και δικαστικοί και ο σύλλογος δικαστών τοποθετούνται δημόσια ενάντια στο νομοθετικό πλαίσιο ρύθμισης των υποθηκών κλπ.

«[...] Όπως αναφέρει ο διάσημος γεωγράφος David Harvey, το δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία και το περιθώριο κέρδους – και τα δύο δικαιώματα που εκπροσωπούν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης – είναι στην υψηλότερη βαθμίδα της ιεραρχικής πυραμίδας των δικαιωμάτων, υποτάσσοντας όλα τα υπόλοιπα. Αυτή η πυραμίδα είναι θεμελιώδης για το εννοιολογικό κατασκεύασμα, που εξυπηρετεί τη νομιμοποίηση του νεοφιλελεύθερου δόγματος. Με αυτή την έννοια η VdeVivienda διασώζει και δίνει νόημα στο δικαίωμα στην κατοικία όπως αναγνωρίζεται στο άρθρο 47 του Ισπανικού Συντάγματος και φέρνει σε αντιπαράθεση με το δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία με στόχο να ανατρέψει, ή τουλάχιστον να εξισορροπήσει, μια σχέση που είναι καταφανώς ετεροβαρής. Η ιδιωτική ιδιοκτησία πρέπει να έχει όρια και πρέπει να περιορίζεται από την κοινωνική λειτουργία της ιδιοκτησίας, όπως απαιτεί το άρθρο 33 του Συντάγματος. Αυτή η θεωρητική μάχη βρήκε την πρακτική της έκφραση στον συγκρουσιακό διάλογο που ξεκίνησε στην Καταλονία μετά την υιοθέτηση του Νόμου για τα στεγαστικά δικαιώματα το 2007 (Ley de derechos de l' habitatge) σε σχέση με την απαλλοτρίωση της χρήσης των κενών κατοικιών.[...]» (Colau y Alemany 2012:87)

Επίσης το κίνημα για την κατοικία επιδιώκει να αξιοποιήσει όλα τα θεσμικά και ένδικα μέσα που διατίθενται. Στην πρώτη του φάση αξιοποιώντας την προβολή του ζητήματος μέσω διεθνών οργανισμών και φορέων, όπως η πρόσκληση του ειδικού ανταποκριτή των Ηνωμένων Εθνών το 2006 και το 2008 και η καταγγελία στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και στη συνέχεια με δικαστικούς

αγώνες στο Ισπανικό και το Ευρωπαϊκό δικαστήριο, υποστήριξη μεμονωμένων υποθέσεων δικαστικής ρύθμισης συμβολαίων ενυπόθηκων δανείων κα.

Το κίνημα για την κατοικία στην Ισπανία επικαλείται τους νόμους και τα δικαιώματα ως μέτρο για την επερώτηση των πολιτικών της κυβέρνησης και των επιπτώσεων της λειτουργίας της αγοράς και της κερδοσκοπίας. Η δράση τους δεν ξεκινά, ούτε περιορίζεται σε νομικές και δικαιοτικές τακτικές, αντίθετα συνδυάζονται με συγκρουσιακές και παραβατικές δράσεις πολιτικής ανυπακοής και καταλήψεων κενών κτιρίων.

«[...] Οι εξώσεις και τα εκκενωμένα κτίρια προστίθενται σε ένα απόθεμα κενών κτιρίων, το μεγαλύτερο στην Ευρώπη. Αυτή η κατάσταση εξωθεί στις αντιφάσεις ενός συστήματος που προστατεύει τα δικαιώματα των μεγάλων ιδιοκτητών εις βάρος των βασικών αναγκών του πληθυσμού. [...] Μόνο ένα δυνατό κοινωνικό κίνημα μπορεί να αλλάξει τις σχέσεις εξουσίας και να ανατρέψει τα πράγματα σε αυτό το αδρανές μοντέλο ιδιοκτησίας που είχε καταστροφικές οικονομικές, περιβαλλοντικές και πολιτιστικές επιπτώσεις. Όπως έχει συμβεί σε όλη την ιστορία, η συστηματική παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην κατοικία σήμερα, ανατράπηκε από την κοινωνία των πολιτών που αποφάσισε να βάλει όρια στα προνόμια των λίγων. [...]» (Colau y Alemany 2012:72-73)

6.4 Αποτελέσματα και επιδράσεις

6.4.1 Επιδράσεις στη δημόσια συζήτηση και τις πολιτικές

Την περίοδο που αναδύεται το κίνημα, το ζήτημα της κατοικίας είναι ήδη, όπως αποτυπώνεται στις δημοσκοπήσεις, ένα από τα ζητήματα που απασχολούν περισσότερο την κοινή γνώμη. Το κίνημα για την κατοικία εκείνης της περιόδου συνέβαλε στο να αναδειχθεί ακόμη περισσότερο και να αποκτήσει μια πιο συγκεκριμένη έκφραση και διεκδικήσεις. Η αντιμετώπιση του κινήματος από τα Μέσα ενημέρωσης ήταν πολύ θετική και πολύ συχνά οι δράσεις του είχαν τη μέγιστη δυνατή προβολή. Η επιτυχία της διαμαρτυρίας σχετίζεται αναμφίβολα με το πόσο προσελκύει την προσοχή των ΜΜΕ, κάτι που επηρεάζει επίσης τον χαρακτήρα των κινηματικών οργανώσεων. Σύμφωνα με μελέτες της σχέσης κινήματων και ΜΜΕ, προκειμένου να προσελκύσει το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον η δράση πρέπει να κινητοποιεί ευρείες μάζες, να χρησιμοποιεί ριζοσπαστικές τακτικές ή να προσφεύγει σε ιδιαίτερα καινοτόμες μεθόδους. Αυτό που είναι σημαντικό είναι το περιεχόμενο του μηνύματος που εκπέμπεται μαζί και με τον όγκο της δημοσιότητας που έλκει. «Επιτυχή κινήματα είναι συχνά εκείνα που καταφέρνουν να αναπτύξουν αντιπαραθέσεις με τρόπο που να είναι αρεστά στα ΜΜΕ, με τη χρήση δηλαδή συμβόλων και εικόνων που προσελκύουν την προσοχή τους: «το μυστικό της πρόσβασης των κινήματων στα ΜΜΕ είναι η πολυχρωμία της διαμαρτυρίας» (dellaPorta and Diani 2007:314).

Οι ακτιβιστές του κινήματος για την κατοικία είναι απολύτως συνειδητοποιημένοι για ότι οι κινητοποιήσεις τους είχαν μια σημαντική επιρροή στην κοινωνία:

«[...]Ποτέ δεν υπήρξε στο Βαρόμετρο του Κέντρου Κοινωνιολογικών Ερευνών (CIS), πιστεύω, η κατοικία το πρώτο πρόβλημα των Ισπανών. Επιπλέον, στη Μαδρίτη εκείνη την περίοδο έγιναν οι περιφερειακές και δημοτικές εκλογές, και ποτέ δεν είχα ακούσει μέχρι τότε να είναι η κατοικία στο επίκεντρο της προεκλογικής καμπάνιας, και να που ήταν... Πιστεύω ότι η VdeVivienda άλλαξε την αντίληψη της κοινωνίας σε σχέση με το πρόβλημα της κατοικίας. Σε σχέση με τις επιπτώσεις, πιστεύω ότι το πιο σημαντικό είναι ότι καταφέραμε να αναδείξουμε το ζήτημα της κατοικίας στον δημόσιο διάλογο, ότι ο κόσμος είδε ότι ήταν ψέμα ότι οι τιμές των διαμερισμάτων θα συνεχίζουν να ανεβαίνουν για πάντα, και ότι σε αυτή τη χώρα αρχίσαμε να μιλάμε για ενοίκιο, ότι αρχίσαμε να συζητάμε ότι η κατοικία είναι ένα βασικό δικαίωμα... Και όλα αυτά, πιστεύω ότι τα καταφέραμε, αλλά μιλάμε για ψιλά γράμματα.[...]» (ακτιβιστής της συνέλευσης VdeVivienda Madrid, συνέντευξη στο Blanco 2011: 53)

Το κίνημα ήταν κάτι καινούργιο, και το ζήτημα της κατοικίας, αναγνωρίζονταν από την κοινή γνώμη και τα ΜΜΕ ως κομβικό, όμως τόσο οι δομές πολιτικής ευκαιρίας, όσο και η ταυτότητα και ο χαρακτήρας του κινήματος (ιδιαίτερα όπως προβλήθηκε από τα ΜΜΕ) δεν συνέβαλαν στη διεύρυνση του. Το κίνημα εμφανίστηκε λίγο πριν ξεσπάσει η κρίση, έτσι, αν και με τον λόγο του ανέδειξε τα αδιέξοδα και στην ουσία την αναπόφευκτη εξέλιξη της οικονομίας και της αγοράς κατοικίας, η κοινωνία ακόμη πίστευε στο προηγούμενο μοντέλο. Ο Martínez (συνέντευξη, 14/02/2013) σχολιάζοντας τους κύκλους υποστηρικτών και συμπαθούντων του κινήματος αναφέρει ότι οι στενοί κύκλοι γύρω από το κίνημα, είναι σχεδόν οι ίδιοι, τότε και σήμερα. Δηλαδή, οι καταληψίες, νέοι, ακτιβιστές από άλλα κινήματα που αποτελούν τον πρώτο κύκλο και μετά οι συμπαθούντες. Όμως το σύνολο της κοινωνίας στην πρώτη φάση του κινήματος απουσίαζε εντελώς και αγνοούσε το κίνημα, γιατί τότε το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας ήταν ακόμη καβάλα στο άλογο της φούσκας. Σε σχέση με τον χαρακτήρα που διαμόρφωσε το κίνημα, και τον χαρακτηρισμό του τόσο από τα ΜΜΕ όσο και από την κοινή γνώμη ως ένα κίνημα αποκλειστικά νεανικό, είχε σαν συνέπεια παρά την αρχική θετική προβολή του, να πλαισιωθεί με έναν τρόπο που περιόριζε την ευρύτητά του και υποβάθμιζε την προοπτική εξέλιξης και διεύρυνσής του.

«[...] Και τα μέσα το παρουσίασαν σαν ένα κίνημα που αφορά στη νεολαία, ένα πρόβλημα που αφορά στη νεολαία, ένα κίνημα που κάνει πάρτι... κάπως έτσι. Νομίζω ότι η κοινωνία τότε δεν καταλάβαινε το κίνημα, δεν ένοιωθε αλληλεγγύη. Και τελικά ο κόσμος μπορεί να έλεγε, 'α εσείς είσατε μια προνομιούχα νεολαία που μπορεί να ταξιδεύει, που μπορεί να σπουδάσει, να κάνει πολλά πράγματα... εντάξει μπορεί να έχετε πρόβλημα με τη στέγη, αλλά στο μέλλον όταν θα έχετε πιο πολλά λεφτά θα το λύσετε.[...]» (Martínez, συνέντευξη, 2/2013)

Ένα άλλο θέμα που αντιμετώπισε το κίνημα στην πρώτη του φάση, είναι η σύγκρουση (ή καλύτερα η αδυναμία συσπείρωσης) των «από μέσα», όσων δηλαδή ήδη έχουν στην ιδιοκτησία τους ένα σπίτι ή έχουν πάρει στεγαστικό δάνειο και των «απέξω», όσων δηλαδή βλέπουν ότι δεν θα μπορέσουν ποτέ να αποκτήσουν σπίτι, τουλάχιστον έτσι όπως έχει διαμορφωθεί η αγορά κατοικίας, οι συνθήκες εργασίας και το εισόδημα. Σχετικά με αυτό, ένας ακτιβιστής της συνέλευσης της Μαδρίτης αναφέρει :

«[...] Συναντήσαμε την κατανόηση ανθρώπων που δεν αντιμετώπιζαν άμεσα πρόβλημα στέγασης, αλλά από την άλλη αντιμετωπίσαμε και την αντίδραση πολλών ατόμων που δεν μπορούσαν να καταλάβουν το κάλεσμα για κινητοποίηση για την κατοικία και απλά μας έβλεπαν σαν κόσμο που ήθελε σπίτι δωρεάν. Σε μια χώρα ιδιοκτητών, οι οποίοι χρειάστηκε να δουλέψουν πολύ για να αγοράσουν την κατοικία τους και τώρα αισθάνονται να απειλούνται επειδή εμείς τη διεκδικούμε. Πρέπει να καταλάβουμε ότι εκείνη τη στιγμή η κτηματομεσιτική φούσκα δεν είχε σκάσει. Όσοι είχαν υποθήκες έβλεπαν την επιθυμία μας να σκάσουμε τη φούσκα σαν μια απειλή, σκέφτονται «έτσι όπως θα σκάσει αυτό, να δούμε τι θα γίνει με την υποθήκη μας.[...]» (συνέντευξη στο Blanco 2011)

Από την άλλη, χωρίς να αποτελεί απαραίτητα τον πρωταγωνιστή σε όλες τις διεργασίες που έλαβαν χώρα εκείνη την περίοδο, αποτέλεσε ίσως την πιο δυναμική και αποτελεσματική οργανωτική δομή και τον κινητήρα για να γίνουν όλες αυτές οι επεξεργασίες ορατές, να προκαλέσουν το ενδιαφέρον και να έρθουν σε επικοινωνία. Κατάφερε να παράξει, αλλά και να αξιοποιήσει προηγούμενες και διαφορετικές επεξεργασίες, και να τις καταστήσει κοινή γνώση.

«[...] Γιατί δεν προχώρησε; Γιατί ήταν μια κόκκινη σταγόνα στον ωκεανό, που κωπηλατούσε ενάντια στο ρεύμα σε αντίξοες συνθήκες. Σε μια κοινωνία που οι περισσότεροι είναι ιδιοκτήτες, που έβλεπαν τα περιουσιακά τους στοιχεία να αναβαθμίζουν την αξία τους χρόνο με τον χρόνο, ένα κίνημα που ζητούσε φτηνό νοίκι και κοινωνική κατοικία, αντιπροσώπευε μια μειοψηφία. [...]» (Colau y Alemany 2012:86)

Αν και δεν υπάρχουν συγκεκριμένες πολιτικές στις οποίες το κίνημα να συμμετείχε με κάποιον άμεσο τρόπο, είτε στον σχεδιασμό, είτε στη διαβούλευση τους, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το αυξημένο ενδιαφέρον της πολιτικής αντιπαράθεσης κατά την προεκλογική περίοδο, καθώς και τα μέτρα που ανακοινώνονται ή και υιοθετούνται τόσο από την κεντρική όσο και από τις τοπικές κυβερνήσεις σε σχέση με τη στέγαση των νέων, είναι αποτέλεσμα της δράσης του κινήματος. Όπως για παράδειγμα ο νόμος για το Βασικό Ενοίκιο Χειραφέτησης που αναφέραμε ή επεξεργασία νόμων για το δικαίωμα στην κατοικία μετά το 2007. Από την άλλη, ειδικά το πρώτο συνέβαλε και στην απομαζικοποίηση του κινήματος, καθώς φάνηκε ως μια κάποια απάντηση από τη μεριά της κυβέρνησης για την αντιμετώπιση του προβλήματος της στέγασης των νέων.

Ο κύκλος κινητοποιήσεων για την κατοικία που ξεκίνησε το 2006, κορυφώθηκε το 2007 και άρχισε να φθίνει το 2008, έκλεισε οριστικά το 2009, ανοίγοντας όμως νέους δρόμους για τα σημερινά κινήματα και κινητοποιήσεις για την κατοικία. Η αδυναμία να καταφέρει άμεσους υλικούς στόχους, μέσω του επηρεασμού νέων πολιτικών ή μέσω άμεσων δράσεων, και η αδυναμία να διατηρήσει τη μαζικότητά του, να επεκταθεί και να εμπλέξει και άλλες κοινωνικές ομάδες, έχει οδηγήσει τόσο ακτιβιστές του κινήματος όσο και μετέπειτα μελετητές να το χαρακτηρίσουν ως ένα αποτυχημένο κίνημα, ή να μετριάσουν τη σημασία του. Μια σειρά από λόγους έχουν αναλυθεί σε σχέση με αυτό, κάποιοι από τους οποίους αναφέρθηκαν και νωρίτερα σε αυτό το κεφάλαιο, όπως η σύνθεση του κινήματος, η απουσία επεξεργασμένου προγράμματος και συγκεκριμένων προτάσεων, η άρνηση ή αδυναμία συνδιαλλαγής με τις αρχές κα. Πάντως μια άλλη ανάγνωση της 'αποτυχίας' είναι και το

ζήτημα της χρονικότητας, της εποχής δηλαδή που αναδύθηκε το κίνημα που απαιτούσε πολλές δεξιότητες και δυνάμεις για να *‘αποδείξει συχνά τα αυτονόητα’*, αλλά και της σταδιακής κούρασης του κόσμου που συμμετείχε δεδομένου ότι δεν κατάφερε να πετύχει τις μικρές (ή μεγαλύτερες) εκείνες νίκες που συντηρούν τον δυναμισμό ενός κινήματος. Από την άλλη, η πιο σημαντική επίδραση του κινήματος για την κατοικία που αναγνωρίζουν οι ακτιβιστές είναι η στράτευση/πολιτικοποίηση νέων ακτιβιστών και η επεξεργασία νέων διεκδικήσεων που αφορούν όλη την κοινωνία.

6.4.2 Εξέλιξη του κινήματος και πρόσφατες κινητοποιήσεις για την κατοικία

Ο αυξανόμενος αριθμός των εξώσεων είναι ένα ζήτημα που απασχολεί όλο και περισσότερο την κοινή γνώμη, και τον λόγο και τις πρακτικές των κοινωνικών κινήματων. Η κρίση άλλαξε την ιεράρχηση της σοβαρότητας των προβλημάτων από την κοινή γνώμη και τις αρχές. Πριν την κρίση τα πιο σοβαρά προβλήματα που είχαν καταγραφεί στις δημοσκοπήσεις αφορούσαν τη χειραφέτηση των νέων, τον συνωστισμό, τις κακές συνθήκες κατοικίας και τις κερδοσκοπικές πρακτικές παρενόχλησης. Μετά την κρίση τα προβλήματα που απασχολούν περισσότερο είναι η αύξηση του αριθμού των αστέγων και η αδυναμία πληρωμής των υποθηκών με όλα τα προβλήματα που προκύπτουν (Terrones et al 2013).

Οι εξώσεις ήταν μια από τις αρνητικές συνέπειες του νεοφιλελεύθερου μοντέλου παραγωγής και πρόσβασης στην κατοικία ήδη πριν από το ξέσπασμα της κρίσης. Τότε όμως υπήρχε η δυνατότητα να παρουσιάζονται από τα μέσα ενημέρωσης και τους πολιτικούς ως *‘επιμέρους περιστατικά’* που δεν αφορούν τη μεγάλη πλειοψηφία. Καθώς όμως όλο και περισσότερα νοικοκυριά αδυνατούν να πληρώσουν τη δόση του δανείου ή του ενοικίου τους το ζήτημα των εξώσεων λαμβάνει δραματικές διαστάσεις. Οι εξώσεις και οι κατασχέσεις στηρίζονται στην υπάρχουσα νομοθεσία που διευκολύνει τις διαδικασίες έξωσης, κατάσχεσης και πλειστηριασμού υπέρ των τραπεζών, ενώ (πάλι λόγω της απολύτως απορρυθμισμένης νομοθεσίας της αγοράς υποθηκών) οι δανειολήπτες παραμένουν χρεωμένοι στην τράπεζα, και μετά την απώλεια της κατοικίας τους, με το υπόλοιπο της διαφοράς μεταξύ του αρχικού δανείου και της τιμής πλειστηριασμού της κατοικίας από την τράπεζα (στο 50% της αγοραίας αξίας κατά τη στιγμή του πλειστηριασμού).

Μετά το ξέσπασμα της κρίσης κεντρικά ζητήματα στον λόγο και τη δράση των κινήματων είναι η ανάδειξη της σκληρής πραγματικότητας των εξώσεων που τελικά δεν είναι τόσο μακριά από το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού, η κριτική στους νόμους που επέτρεψαν αυτή την εξέλιξη και συντηρούν το ίδιο μοντέλο (διασώζοντας τις τράπεζες αντί τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά), υποστηριζόμενοι από έναν ισχυρό κυρίαρχο λόγο που εκφέρεται από εκπροσώπους της κυβέρνησης και της κτηματομεσιτικής αγοράς, και οι δυνατότητες αντίστασης και εναλλακτικών λύσεων.

Τον Φεβρουάριο του 2009 ιδρύθηκε στη Βαρκελώνη η Πλατφόρμα όσων πλήττονται από την υποθήκη (Plataforma de Afectados por la Hipoteca PAH) με στόχο τη διεκδίκηση και διασφάλιση των δικαιωμάτων των ανθρώπων που δεν μπορούν να πληρώσουν το στεγαστικό τους δάνειο. Η οργάνωση PAH ξεκίνησε την καμπάνια *«σταματήστε τις εξώσεις»* διεκδικώντας την αναστολή των

εξώσεων και παρεμποδίζοντας την εκτέλεση διαδικασιών κατάσχεσης (είτε σε διαπραγματεύσεις στις τράπεζες, είτε με συγκεντρώσεις μπροστά στο σπίτι τη οικογένειας για την οποία υπάρχει ένταλμα έξωσης), ενώ κεντρικό της αίτημα είναι η αλλαγή του νόμου που ρυθμίζει τις υποθήκες και η θέσμιση της «*dación en pago*» (αποπληρωμή σε είδος).

Αν και αρχικά η εστίαση σε αιτήματα που αφορούν μόνο ιδιοκτήτες κατοικιών και μάλιστα υποθηκευμένων θεωρήθηκε από τμήμα του κινήματος για την κατοικία (και ευρύτερα από την αριστερά και τις αναρχικές οργανώσεις) ως μια πολύ επιμέρους προσέγγιση του ζητήματος της κατοικίας που περιορίζει τα αιτήματα στο «δικαίωμα στη δίκαιη υποθήκη», πολύ σύντομα αποδείχθηκε ότι οι αδύναμοι κρίκοι ήταν φτωχοί άνθρωποι και μετανάστες που είχαν καταφύγει στη λύση του δανεισμού για να καλύψουν τις στεγαστικές τους ανάγκες μην έχοντας άλλη εναλλακτική με πολύ επαχθείς όρους. Επιπλέον η εστίαση στο ζήτημα των υποθηκών, αν και αρχικά σχολιάστηκε ως πολύ μερική και μη-συγκρουσιακή επιλογή, αποδείχθηκε πολύ σύντομα ότι αποτελεί ένα πεδίο στο οποίο ο περισσότερος κόσμος μπορεί να κατανοήσει, λόγω του άμεσου βιώματος της βίας της έξωσης και της απώλειας της κατοικίας, τις επιπτώσεις του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης της πόλης, αλλά και της χρηματιστικοποίησης του τομέα της κατοικίας, όπου η χρηματοδότηση τόσο της παραγωγής (δανεισμός κατασκευαστικών ή/και δημόσιου τομέα), όσο και της πρόσβασης στην κατοικία (στεγαστικά δάνεια) γίνεται από τις τράπεζες.

Έτσι οι συναντήσεις και οι δράσεις της οργάνωσης απέκτησαν ευρεία απεύθυνση συσπειρώνοντας νέους, ηλικιωμένους, ντόπιους και μετανάστες, οικογένειες από τα μεσαία και λαϊκά στρώματα, κερδίζοντας μεγαλύτερη αναγνώριση από την κοινή γνώμη, σε αντίθεση με το κίνημα της προηγούμενης περιόδου που είχε παρουσιαστεί από τα ΜΜΕ ως ένα αποκλειστικά νεανικό κίνημα, και επομένως ως ένα κίνημα που δεν αφορά στον πολύ κόσμο. Σταδιακά δημιουργήθηκαν αυτόνομες τοπικές οργανώσεις ΡΑΗ και σε άλλες πόλεις της Ισπανίας (το 2014 έφτασαν τις 250) ακολουθώντας μια λογική οριζόντιας δικτύωσης και αυτό-οργάνωσης τοπικά. Οι πρώτες δράσεις του κινήματος ήταν η καμπάνια ενάντια στις εξώσεις «*Stop desahucios*», οι δομές υποδοχής πληττώμενων και υποστήριξη της κάθε περίπτωσης με συλλογικές διαπραγματεύσεις, η *Νομοθετική Λαϊκή Πρωτοβουλία* (*iniciativa legislativa popular - ILP*), οι παρεμβάσεις στα δημοτικά συμβούλια, και η πρακτική των «*escraches*».²¹⁸

Οι πρώτες διεκδικήσεις της Πλατφόρμας (ΡΑΗ) αφορούσαν την αναστολή των εξώσεων μέχρι τη διαμόρφωση ενός συνολικού δίκαιου ρυθμιστικού πλαισίου, η εξασφάλιση στους πληττόμενους νομικής υποστήριξης, η ρύθμιση της εξόφλησης του δανείου σε είδος (*dación en pago*) με τέτοιο τρόπο ώστε εάν η τράπεζα εκτελεί την υποθήκη και κατάσχει το σπίτι να γίνεται εκκαθάριση του χρέους (όπως συμβαίνει στις ΗΠΑ) και τέλος να μετατραπούν οι κατασχεμένες κατοικίες, σε κατοικίες κοινωνικού ενοικίου μέσω της επαναδιαπραγμάτευσης του χρέους με ενδιάμεσο την τοπική αυτοδιοίκηση (όπως συμβαίνει στη Χώρα των Βάσκων).

²¹⁸ Μια μορφή διαμαρτυρίας, ξεκίνησε από την Αργεντινή και στη συνέχεια σε χώρες της Λατινικής Αμερικής και πιο πρόσφατα στην Ισπανία, όπου οι διαμαρτυρόμενοι συγκεντρώνονται έξω από το σπίτι ή τον χώρο εργασίας του πολιτικού ή δημόσιου προσώπου που θέλουν να πιέσουν. Στην Ισπανία χρησιμοποιήθηκε από το κίνημα για να πιέσουν τους βουλευτές να ψηφίσουν τη Νομοθετική πρόταση του κινήματος. Πολύ γρήγορα ποινικοποιήθηκε με πολύ μεγάλα πρόστιμα.

Τον Μάρτιο του 2011, η οργάνωση PAH, μαζί με μια σειρά από άλλες οργανώσεις όπως το Παρατηρητήριο DESC, τα συνδικάτα UGT, CCOO και η συνομοσπονδία συλλόγων γειτονιάς της Καταλονίας (CONFAVC) ξεκίνησε τη διαδικασία έγκρισης του κειμένου της Λαϊκής Νομοθετικής Πρωτοβουλίας (ILP) για να συζητηθούν στη βουλή τα αιτήματα της οργάνωσης. Η πρωτοβουλία συγκέντρωσε 1,5 εκατομμύρια υπογραφές (τριπλάσιες από τον απαιτούμενο αριθμό που προβλέπει το Σύνταγμα) και συζητήθηκε για πρώτη φορά στη βουλή στις αρχές του Φεβρουαρίου 2013. Παρά την πολύ μεγάλη αποδοχή (στις δημοσκοπήσεις καταγράφει 90% υποστήριξη) η πρόταση συζητήθηκε με πολύ μεγάλα εμπόδια από την κυβέρνηση και τελικά δεν ελήφθη υπόψη στον νέο νόμο που ψηφίστηκε τον Μάιο του 2013. Στο προσχέδιο νόμου που κατατέθηκε προς διαβούλευση στη βουλή, περιλαμβάνει τρία άρθρα: 1) η ρύθμιση της αποπληρωμής του χρέους σε είδος (*dación en pago*), 2) η άμεση αναστολή των εξώσεων και η μετατροπή των υποθηκών σε κοινωνικό ενοίκιο (*alquiler social*), και 3) η αναδρομική ισχύς του πρώτου ώστε οι χιλιάδες οικογένειες που έχουν καταδικαστεί σε ισόβιο χρέος λόγω ενός άδικου νόμου, να έχουν δικαίωμα σε μια δεύτερη ευκαιρία. Το κοινωνικό ενοίκιο στην πρόταση παίρνει τη μορφή της δυνατότητας παραμονής των νοικοκυριών στην κατοικία που τους κατάσχει η τράπεζα τουλάχιστον για πέντε χρόνια μετά την εκτέλεση της υποθήκης, πληρώνοντας μηνιαίο ενοίκιο που να μην ξεπερνά το 30% του εισοδήματός τους.

Η επιτυχία των κινητοποιήσεων αλλά και η ανάδειξη των προοπτικών για διεύρυνση των αιτημάτων και των δράσεων του κινήματος για την κατοικία σύντομα συσπείρωσε και κοινωνικές και πολιτικές οργανώσεις. Ιδιαίτερα μετά τον Ιούλιο του 2012 και το κίνημα των πλατειών, υπήρξε μια σύγκλιση μεταξύ των συνελεύσεων γειτονιάς, του κινήματος των καταλήψεων και της οργάνωσης PAH (Martinez 2012α και 2012β) που έδωσε νέα ώθηση στις κινητοποιήσεις και οδήγησε στην υιοθέτηση και διαφορετικών τρόπων δράσης που υποστηρίζονται από την PAH, όπως οι καταλήψεις κενών κτιρίων για την επαναστέγαση των οικογενειών που βρέθηκαν στον δρόμο μετά από έξωση, μια καμπάνια που η PAH ονομάζει «*Obra social*» (κοινωνικό έργο).

Σχέση VdeVivienda με τα σημερινά κινήματα

Η εμφάνιση νέων κινήματων ως εξέλιξη παλιότερων, μελετάται ως μέρος των επιδράσεων που μπορεί να έχει ένα κίνημα, παρόλο που μπορεί το ίδιο να κλείσει τον κύκλο του. Η δυναμική του, οι επεξεργασίες σε επίπεδο λόγου και αιτημάτων, αλλά και η αποδοχή που έχει δημιουργήσει αποτελούν τη βάση για τη γέννηση νέων οργανώσεων ή νέων μορφών δράσης. Αν και όπως αναφέραμε οι μελέτες του κινήματος για την κατοικία της περιόδου 2006-2008 καταλήγουν συχνά στο συμπέρασμα ότι ήταν ένα μάλλον αποτυχημένο (κυρίως σε σχέση με τους υλικούς στόχους των διεκδικήσεών του και της σταδιακής απομαζικοποίησής του), υπό το πρίσμα των σημερινών (2011-2013) κινητοποιήσεων για την κατοικία στην Ισπανία έχουν διατυπωθεί και διαφορετικές εκτιμήσεις.

Το ένα νήμα σύνδεσης των δύο κινήματων σχετίζεται με το ότι υπάρχουν κάποιοι ακτιβιστές (συνήα με ηγετικό ρόλο) που είναι κοινοί και στα δύο κινήματα, το δεύτερο σχετίζεται με την εξέλιξη του λόγου και την επεξεργασία αιτημάτων σε σχέση με το δικαίωμα στην κατοικία. Αν αποδεχτούμε τη

συνέχεια μεταξύ των δύο συγκρουσιακών κύκλων του κινήματος για την κατοικία στην Ισπανία, η εξέλιξη του όσον αφορά στα ρεπερτόρια δράσης, ξεκινάει με το 'αντάρτικο επικοινωνίας' και τις διαδικασίες συλλογικής επεξεργασίας των ζητημάτων κατά την πρώτη φάση συγκρότησής του, για να φτάσει στην πολιτική ανυπακοή (παρεμπόδιση εξώσεων, καταλήψεις τραπεζών) και τις στεγαστικές καταλήψεις στη δεύτερη φάση.

Από την άλλη, αναζητώντας σχέσεις και συνέχειες ανάμεσα στο παλιότερο και σημερινό κίνημα πρέπει να λάβουμε υπόψη τη συγκυρία της κρίσης, η οποία με όρους δομών πολιτικής ευκαιρίας αποτελεί έναν καθοριστικό παράγοντα στην έκβαση, την επιδραστικότητα και τη μαζικοποίηση του κινήματος για την κατοικία. Το πλαίσιο σε σχέση με την πρώτη περίοδο κινητοποιήσεων είναι εντελώς διαφορετικό σήμερα. Έτσι μια σημαντική διαφορά των σημερινών κινητοποιήσεων έχει να κάνει με το προφίλ όσων εμπλέκονται με το κίνημα ενάντια στις εξώσεις.

“[...]Το κίνημα V de Vivienda αποτελούνταν κυρίως από νέους ανθρώπους με επισφαλεις εργασίες και μισθό που οργανώθηκαν ενάντια στην αδυναμία τους να απελευθερωθούν/χειραφετηθούν από την οικογένεια. Η κοινωνική βάση της PAH, από την άλλη, αποτελείται από οικογένειες που πλήττονται από τις διαδικασίες κατασχέσεων. [...] Στην περίπτωση του V de Vivienda, η μετατροπή αυτών των νέων ανθρώπων σε κοινωνικούς ακτιβιστές ήταν μια σχεδόν αυτονόητη μετάβαση. Αλλά πως γίνεται πιο μεγάλοι άνθρωποι που πλήττονται από την υποθήκη να υπερβούν τις ατομικές τους περιπτώσεις και να εμπλακούν σε μια πολιτική διαδικασία; Μπορούν τα θύματα να γίνουν ακτιβιστές; Η σύνδεση της προσωπικής κατάστασης με τις ευρύτερες διαστάσεις ενός συλλογικού προβλήματος δεν είναι μια εύκολη ισορροπία. Η μετάφραση της δυσκολίας των οικογενειών σε εφιαλτήριο για αλλαγή απαιτεί ένα ευκρινώς αρθρωμένο κίνημα με μια μοναδική/ενιαία φωνή, που σημαίνει ότι η PAH έπρεπε να καθιερωθεί ως ένα πολιτικό υποκείμενο με μια καθαρά συλλογική συνείδηση. Από την αρχή δούλεψε σε αυτή την κατεύθυνση και η άμεση και καθημερινή επαφή με πληττόμενες οικογένειες έδειξε τον δρόμο προς μια ενεργή και διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία. [...]» (Colau y Alemany 2012:91-92).

Στο κίνημα των πλατειών ή αγανακτισμένων που ξεκίνησε τον Μάιο του 2011 στην Ισπανία το ζήτημα της κατοικίας είναι ένα από τα κεντρικά πολιτικά ζητήματα που προβάλλει η συνέλευση. Η επίδραση του κινήματος για την κατοικία της περιόδου 2006-2008 είναι εμφανής τόσο στο γεγονός ότι οι επεξεργασίες που είχαν γίνει σε επίπεδο λόγου και διεκδικήσεων σε σχέση με το δικαίωμα στην κατοικία αποτελούν τη βάση για σημερινές διεκδικήσεις (Abellan and Sequera 2012:5), όσο και στα χαρακτηριστικά του κινήματος και τις οριζόντιες οργανωτικές δομές που αναπτύσσει, την άρνηση των παραδοσιακών πολιτικών ταυτοτήτων, αλλά και τον κόσμο που συμμετέχει ενεργά στις συνελεύσεις, τις επιτροπές και τις δράσεις του κινήματος (Blanco 2011, Martinez 2011). Μετά τη διάχυσή του κινήματος στις γειτονιές δημιουργήθηκαν νέες συλλογικότητες με αντικείμενο τη διεκδίκηση και τις δράσεις για το δικαίωμα στην κατοικία. Σε όλες τις πόλεις υπήρξαν επιτροπές ή ομάδες κατοικίας των λαϊκών συνελεύσεων γειτονιάς (grupos de vivienda de las asambleas Populares/ comisiones de vivienda de las asambleas de barrios) και μια σειρά από νέες συλλογικότητες. Το κίνημα των πλατειών έδωσε νέα ώθηση και στην καμπάνια ενάντια στις εξώσεις

της οργάνωσης ΡΑΗ που ξεκίνησε στη Βαρκελώνη τον Φεβρουάριο του 2009. Τα δύο προηγούμενα χρόνια η καμπάνια είχε αναπτυχθεί τόσο σε μαζικότητα όσο και σε άλλες πόλεις και είχε πετύχει κάποιες σημαντικές νίκες, όπως η παρεμπόδιση εξώσεων και η επαναδιαπραγμάτευση δανειακών συμβολαίων, αναπτύσσοντας έναν διεκδικητικό λόγο για το δικαίωμα στην κατοικία. Παρόλα αυτά, μετά το κίνημα των πλατειών η καμπάνια αυτοί και οι αγώνες ενάντια στις εξώσεις απέκτησαν πολύ μεγαλύτερη δημοσιότητα και συμμετοχή.

Μία άλλη σημαντική τροπή σε σχέση με τις κινητοποιήσεις για την κατοικία στην Ισπανία και την εξέλιξη των ρεπερτορίων δράσης μετά το κίνημα των πλατειών, έχει να κάνει με τη σύγκλιση του κινήματος ενάντια στις εξώσεις και του κινήματος των καταλήψεων και την αλλαγή στο κοινωνικό περιεχόμενο των καταλήψεων. «Μέσα σε δύο εβδομάδες, η κατάληψη μετατράπηκε από θέμα 'ταμπού' στην Ισπανική κοινωνία σε μέρος των κοινά αποδεκτών ρεπερτορίων συλλογικής δράσης» (Martinez 2012, Abellán et al 2012). Παράλληλα με την αύξηση των εξώσεων και τις κινητοποιήσεις ενάντια σε αυτές, και κυρίως αντιμετωπίζοντας την πραγματικότητα των νοικοκυριών που δεν καταφέρνουν να παραμείνουν στο σπίτι τους, οι συλλογικότητες που κινητοποιούνται σε θέματα κατοικίας πρέπει να βρουν άμεσες λύσεις για να στεγαστούν οι οικογένειες και τα άτομα που βρίσκονται στον δρόμο. Η κατάληψη κενών κτιρίων έρχεται κατά κάποιο τρόπο σαν μια 'λογική' απάντηση. Καταλαμβάνονται κτίρια που ανήκουν σε μεγάλες εταιρίες και παραμένουν κενά για κερδοσκοπικούς λόγους ή οι κατασχεμένες από τις τράπεζες κατοικίες για να στεγάσουν όχι την ίδια οικογένεια που έμενε εκεί αλλά κάποια άλλη. Αν και όπως αναφέραμε και παραπάνω, το κίνημα καταλήψεων στην Ισπανία μετράει κάποιες δεκαετίες, όμως ποτέ δεν είχε λάβει τα χαρακτηριστικά, αλλά και την κοινωνική νομιμοποίηση που έχει σήμερα. Ήδη από τον προηγούμενο κύκλο κινητοποιήσεων 2006-2008 στις συνελεύσεις για την κατοικία συμμετέχουν μέλη του κινήματος καταλήψεων, χωρίς όμως η συζήτηση για κατάληψη κενών κτιρίων ή ακόμη περισσότερο η υλοποίηση τέτοιων δράσεων να φτάσει να γίνει κοινό κτήμα του κινήματος. Κάποια χρόνια μετά οι καταλήψεις εμφανίζονται σαν μια αυτονόητη επιλογή σε πολλές από τις συζητήσεις των διαφόρων τοπικών συνελεύσεων. Χιλιάδες άτομα στεγάζονται σε καταλήψεις κτιρίων που ανήκουν σε τράπεζες, σε πολλές πόλεις της Ισπανίας, και αυτό πλέον δεν αφορά μόνο άτομα και οικογένειες που έχουν υποστεί έξωση λόγω κατάσχεσης ή λόγω μη πληρωμής του ενοικίου, αλλά συνολικότερα άνεργους, επισφαλώς εργαζόμενους, μετανάστες και άστεγους.

Σύνοψη κεφαλαίου

Στην Ισπανία το κίνημα κατοικίας, στην πρώτη του φάση, κινήθηκε κυρίως σε εθνικό επίπεδο, με τοπικές διαφοροποιήσεις ως προς τις στρατηγικές και τις δράσεις. Εστίασε στη συμβολική/επικοινωνιακή διάσταση και την παραγωγή λόγου, την αποδόμηση των κυρίαρχων μύθων σε σχέση με την ιδιοκτησία και την κατοικία, τη διεκδίκηση φτηνής ενοικιαζόμενης κατοικίας, τη νομιμοποίηση των δράσεων και των κινητοποιήσεων.

Τα αιτήματα αρχικά πιο γενικά, στοχεύουν τους μηχανισμούς και τις σχέσεις που παράγουν στεγαστικά προβλήματα ως μέρος της γενικότερης υποβάθμισης των συνθηκών διαβίωσης, του πολιτικού συστήματος και της δημοκρατίας. Στην πρώτη του φάση το κίνημα δεν μπήκε σε συγκεκριμένη διαπραγμάτευση πάνω σε επιμέρους προγράμματα ή εργαλεία πολιτικής. Διεκδίκησε συνολικές αλλαγές στη ρύθμιση του ζητήματος της κατοικίας (και την προώθηση νομοθετικών μέτρων) κυρίως εκμεταλλευόμενο το παράθυρο ευκαιρίας των διαδοχικών εκλογικών διαδικασιών, σε μια περίοδο κορύφωσης των αρνητικών επιδράσεων του ακραίου κερδοσκοπικού μοντέλου. Η δράση του κινήματος ήταν αρχικά διερευνητική. Επένδυσε χρόνο στις συλλογικές διαδικασίες συνδιαμόρφωσης της γνώσης και της κοινής κατανόησης των προβλημάτων, στην επανεφεύρεση δημοκρατικών διαδικασιών και τη συμμετοχική συλλογική παραγωγή γνώσης ως αναπόσπαστο μέρος και αίτημα των κινηματικών διαδικασιών

Στον δεύτερο κύκλο, ενάντια στις εξώσεις και τις υποθήκες αυτό αλλάζει και το κίνημα εστιάζει στρατηγικά σε πολύ συγκεκριμένα αιτήματα που διατυπώνονται στην πρόταση νόμου και τη Λαϊκή Νομοθετική πρωτοβουλία σχετικά με τη ρύθμιση των υπερχρεωμένων νοικοκυριών και τη μετατροπή του κατεσχεμένου αποθέματος κατοικιών σε κοινωνική κατοικία (και πάλι σε εθνικό επίπεδο). Και σε αυτή την περίπτωση τα επιμέρους στοχευμένα αιτήματα έχουν έναν στρατηγικό ρόλο. Επιδιώκουν να αναδείξουν τις αντιφάσεις στον τρόπο που αντιμετωπίζεται το δικαίωμα στην κατοικία την περίοδο της κρίσης και να προκαλέσουν πιο δομικές συγκρούσεις ενάντια στις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης, αναδεικνύοντας τον κεντρικό ρόλο του χρηματοπιστωτικού συστήματος και των τραπεζών στον καθορισμό των δημόσιων πολιτικών και των κοινωνικών αντιλήψεων για τα όρια του εφικτού.

Στην Ισπανία είναι σαφές ότι το κίνημα στοχεύει τους κυβερνώντες ως βασικούς υπεύθυνους (στη διαπλοκή τους με τις ελίτ και τις άλλες εξουσίες) και επαναδιεκδικεί το κράτος ως εγγυητή των δικαιωμάτων και της δημοκρατίας. Διεκδικεί πίσω τη δημοκρατία και τα δικαιώματα που τους έχουν «απαγάγει» και αυτό αντανακλάται στα κινήματα των πλατειών και την πρόσφατη εκλογική επιτυχία του νέου κόμματος που στηρίζεται από τα κοινωνικά κινήματα «Podemos.” Δείχνουν όμως έναν άλλο δρόμο και άλλες διαδικασίες για το πως πρέπει να λειτουργεί και να ελέγχεται το κράτος ως εγγυητής του δημόσιου καλού και όχι ως προστάτης του κεφαλαίου, μέσα από συλλογικές και ανοιχτές διαδικασίες κοινωνικής συμμετοχής.



Αφίσες και συνθήματα του κινήματος για αξιοπρεπή κατοικία στην Ισπανία το 2006



Δράσεις της συνέλευσης VdeVivienda στην Βαρκελώνη



Δράση παρεμπόδισης έξωσης της PAH στη Βαρκελώνη (πηγή: ιστοσελίδα της οργάνωσης)



Σταματήστε τις εξώσεις



Αυτή τη τράπεζα κοροϊδεύει



Κοινωνικό Έργο PAH



Λαϊκή Νομοθετική πρωτοβουλία



Εκστρατείες της PAH (πηγή: ιστοσελίδα της οργάνωσης)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 - Συλλογικές επεξεργασίες και κινήματα για την κατοικία στην Αθήνα

7.1 Ιστορική αναδρομή και πολιτική κουλτούρα

Στην Ελλάδα δεν έχει αναπτυχθεί μέχρι σήμερα κάποιο μαζικό κίνημα κατοικίας, τουλάχιστον όχι τέτοιο που να ανταποκρίνεται στους διάφορους ορισμούς των κοινωνικών κινήματων ή των κοινωνικών κινήματων πόλης, όπως αυτοί παρουσιάστηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έχουν υπάρξει ή ότι δεν υπάρχουν συγκρούσεις και αντικρουόμενα συμφέροντα γύρω από το ζήτημα της κατοικίας, ότι δεν υπάρχουν ανισότητες και αποκλεισμοί στον στεγαστικό τομέα, ότι δηλαδή δεν υπάρχει στεγαστικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η απάντηση για τη σχετική απουσία του ζητήματος της κατοικίας από την πολιτική διεκδίκηση, αλλά και από τον δημόσιο διάλογο, είναι μάλλον ο κομβικός ρόλος που έπαιξε η κατοικία στη συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική/μετεμφυλιακή περίοδο (Βαΐου και Μαντουβάλου 2001), και μέχρι σήμερα, ο οποίος προκύπτει κυρίως από τις επιλογές και τις πολιτικές του κράτους, αλλά και από τις κατά περιόδους ευρύτερες κοινωνικές δυναμικές και πρακτικές. Η διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών για την κατοικία και οι σχέσεις μεταξύ κράτους, κεφαλαίου, κοινωνίας, είχε ως αποτέλεσμα συλλογικές δράσεις για την κατοικία που δεν πήραν τη μορφή ενός ευρύτερου κινήματος. Αντίθετα η πρόσβαση στην κατοικία για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες έγινε με έμμεσους τρόπους, όπου έπαιξαν ρόλο διαφορετικού τύπου συλλογικοί δρώντες, όπως ομάδες πίεσης και μικρά ή μεγαλύτερα οργανωμένα συμφέροντα που συνδέονται με την ανάπτυξη της γης και την κατασκευή.

Ιστορικά στην Ελλάδα, βασικός τρόπος κάλυψης των στεγαστικών αναγκών για τα λαϊκά στρώματα και τις μειονεκτικές ομάδες ήταν η αυτοστέγαση μέσω της ιδιωτικής αγοράς, με την υποβοήθηση των οικογενειακών πόρων και δικτύων, με βασικά εργαλεία την αυθαίρετη δόμηση και την αντιπαροχή, ενώ πιο πρόσφατα η πιο εύκολη πρόσβαση στον δανεισμό και η ύπαρξη ενός μεγάλου απαξιωμένου αποθέματος προς ενοικίαση στις πόλεις αποτέλεσαν υποδοχείς των πιο φτωχών. Διαχρονικά η επιδίωξη των κρατικών παρεμβάσεων ήταν προώθηση της ιδιοκατοίκησης το οποίο λειτούργησε και σαν μέσο κοινωνικού ελέγχου, κάμψης των συγκρούσεων και μικροαστικοποίησης των εργατικών και λαϊκών τάξεων (Σαρηγιάννης 2008α και 2008β, Βαΐου και Μαντουβάλου 2001 κα).

Η σημασία της κατοικίας στη διαμόρφωση μιας εθνικής κοινωνικής συναίνεσης και στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής αναδεικνύεται και πάλι σήμερα, την περίοδο της κρίσης. Το μεγάλο πολιτικό και κοινωνικό κόστος από τις διαδικασίες κατάσχεσης της πρώτης κατοικίας και της ατομικής περιουσίας γενικότερα, καθυστέρησε πολύ την άρση του προστατευτικού πλαισίου σε σχέση με τις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, όπου οι εξώσεις είναι καθημερινή πραγματικότητα εδώ και αρκετά χρόνια, παρά τις πιέσεις από τους φορείς παρακολούθησης της εφαρμογής της μνημονιακής πολιτικής. Η πλήρης άρση της προστασίας που παρέχει το κράτος στην κατοικία και τη μικρή ιδιοκτησία, εάν υλοποιηθεί όπως εξαγγέλλεται, θα αποτελέσει τομή στη μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας και είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα οδηγήσει σε νέες διεργασίες σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας.

Στόχος της ιστορικής αναζήτησης παλιότερων κινητοποιήσεων και συλλογικών διεκδικήσεων, είναι να καταγραφούν και να αναδειχθούν οι μορφές που κατά περιόδους έχει λάβει η διεκδίκηση της κατοικίας (δρώντες, αιτήματα, ρεπερτόρια δράσης), κάτι που είναι καθοριστικό για την κατανόηση και ανάλυση των σημερινών διεκδικήσεων ή την απουσία τους. Παρόλο που δεν διαπιστώνεται η ύπαρξη κοινωνικών κινημάτων, με την έννοια μαζικών, μακροχρόνιων διεκδικήσεων που στοχεύουν σε ευρύτερες κοινωνικό-πολιτικές αλλαγές εκκινώντας από τον τομέα της στέγης, το ζήτημα της κατοικίας οδήγησε σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους στη συγκρότηση συλλογικών διεκδικήσεων, κινητοποιήσεων και αγώνων. Μέσα από τη χαρτογράφηση παλιότερων κινητοποιήσεων για την κατοικία και συλλογικών δρώντων στην Ελλάδα, επιδιώκω να σκιαγραφήσω τα επίδικα για την κατοικία σε επιλεγμένες περιόδους “πύκνωσης” των στεγαστικών ζητημάτων. Οι κοινωνικές κινητοποιήσεις και πρακτικές εκείνων των περιόδων και η κρατική απόκριση, αποτέλεσαν καθοριστικούς σταθμούς για τη διαμόρφωση του στεγαστικού συστήματος στην Ελλάδα, του νομοθετικού πλαισίου που ρυθμίζει την παραγωγή και προσφορά κατοικίας, και των άτυπων εθιμικών κοινωνικών κανόνων και σχέσεων που ορίζουν τις προσδοκίες και τις αποδεκτές πρακτικές. Στη διάρκεια αυτών των ‘έντονων ιστορικών στιγμών’ η κατοικία μετατράπηκε σε ένα από εκείνα τα συγκρουσιακά πεδία όπου οι πιέσεις για την αντιμετώπιση ακραίων στεγαστικών προβλημάτων, συχνά πλαισιωμένες από προοδευτικά οράματα για τον ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό, βρέθηκαν αντιμέτωπες με τα καθιερωμένα συμφέροντα, τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο πρακτικό επίπεδο.

Η ιστορική επισκόπηση που ακολουθεί έγινε συγκεντρώνοντας αναφορές και πληροφορίες για παλιότερες συγκρούσεις και κινητοποιήσεις γύρω από το ζήτημα της κατοικίας από τη βιβλιογραφία, κείμενα επιστημονικών και άλλων δημόσιων φορέων της κάθε περιόδου, δημοσιεύσεις σε τεχνικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων (ΣΑΔΑΣ, ΟΕΚ, Ίδρυμα Καράγιωργα), μελέτες (ΤΕΕ, ΕΚΚΕ, ΔΕΠΟΣ), εργασίες στο ΕΜΠ και προγραμματικά κείμενα και κείμενα νόμων και τέλος στις εφημερίδες.²¹⁹ Στόχος της έρευνας αρχείου και της παρακολούθησης του τύπου ήταν

²¹⁹ Η έρευνα σε αρχεία εφημερίδων έγινε με αναζήτηση με λέξεις κλειδιά (άστεγοι, κοινωνική κατοικία, στεγαστική πολιτική, αυθαιρετούχοι, οικιστές, προσφυγική κατοικία, ενοικιοστάσιο, εξώσεις, καταλήψεις στέγης) στην ψηφιακή συλλογή εφημερίδων της Εθνικής βιβλιοθήκης της Ελλάδος (Ριζοσπάστης 1917-1983) και στο ιστορικό αρχείο του ΔΟΛ (Το ΒΗΜΑ 1922-2006, Τα ΝΕΑ 1931-2006, Οικονομικός Ταχυδρόμος 1926-2004) και με συστηματική παρακολούθηση των

κυρίως η συγκρότηση μιας αφήγησης μέσα από τους τίτλους της αρθρογραφίας για τα κεντρικά ζητήματα που απασχολούν τη δημόσια συζήτηση, ιδίως τις συγκρούσεις και τις διεκδικήσεις. Αντίστοιχα και η παρακολούθηση της επιστημονικής αρθρογραφίας, των μελετών και των συνεδρίων έγινε για την κατανόηση της εξέλιξης της συζήτησης και των ζητημάτων που απασχόλησαν διαχρονικά τον επιστημονικό και ακαδημαϊκό λόγο. Παράλληλα έγιναν συνεντεύξεις με πληροφορητές-κλειδιά (ειδικούς, στελέχη της διοίκησης) όπου συζητήθηκαν συνολικότερα το ζήτημα της κατοικίας και οι στεγαστικές πολιτικές, η απουσία των κοινωνικών κινημάτων και η μορφή που πήραν οι συλλογικές διεκδικήσεις στην Ελλάδα και επί μέρους ζητήματα για τις πρακτικές και τις απόψεις συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, επιστημονικών και πολιτικών χώρων. Όσον αφορά την οργάνωση του υλικού η αφήγηση ακολουθεί τη χρονολογική εξέλιξη ανά περιόδους (πίνακας 1, παράρτημα 6), οργανώνοντας όμως τις κινητοποιήσεις γύρω από θεματικές ενότητες (πίνακας 2, παράρτημα 6) που σχετίζονται με το περιεχόμενο της συλλογικής διαμαρτυρίας ή κινητοποίησης (προσφυγικά, αυθαίρετα, ενοίκιο, ΟΕΚ, κινήματα πόλης). Σε κάθε σταθμό της πορείας αυτής εντοπίζονται οι διαφορετικοί δρώντες που σχετίζονται με το ζήτημα της στέγης και γίνεται συνοπτική καταγραφή των επίδικων και των αιτημάτων που έχουν κατά περιόδους διατυπωθεί και αντιπαρατεθεί στον δημόσιο διάλογο.

7.1.1 Διαμαρτυρίες και συγκρούσεις τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης των προσφύγων

Η έλευση των προσφύγων το 1922 αποτελεί ένα σημείο τομής στον τομέα της κατοικίας στην Ελλάδα τόσο λόγω της αναγκαστικής υιοθέτησης και εφαρμογής πολιτικών και προγραμμάτων για τη στέγαση των προσφύγων, που θέτουν τη βάση για την κοινωνική κατοικία, όσο και λόγω της εμφάνισης ενός κοινωνικού υποκειμένου που αναπτύσσει αιτήματα και διεκδικεί τη στεγαστική του αποκατάσταση. Η διαδικασία στεγαστικής αποκατάστασης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων, που περιλαμβάνει και τη σταδιακή διαμόρφωση διακριτών συνειδητήσεων, ιδεολογιών και πολιτικών απόψεων παράλληλα με την ταξική διαστρωμάτωση του σώματος των προσφύγων (που συνηθίζεται να αντιμετωπίζεται ως 'ομοιογενές'), σε αναλογία με την ελληνική κοινωνία, έχει αναλυθεί διεξοδικά από τη Βίκα Γκιζελή (1984) και τη Λίλα Λεοντίδου (1986, 1989).

Πριν από εκείνη την περίοδο, το ζήτημα της κατοικίας είχε εμφανιστεί μετά τους Βαλκανικούς πολέμους με την αγροτική έξοδο στα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα την Αθήνα, όπου υπάρχει έλλειψη στέγης, κακές συνθήκες στέγασης και μεγάλος αριθμός 'τρωγλών'. Οι αυτογενείς οικισμοί του τέλους του 19^{ου} αιώνα στην τότε περιφέρεια της πόλης (Αναφιώτικα, περιοχή Οδού Ζαλόγγου-Κωλέττη, Γκαζοχώρι και Λαύριο) που αναφέρονται από τον Μπίρη (1966), δεν έχουν λάβει ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις (Σαρηγιάννης 2008), ενώ το ενοικιοστάσιο είναι ένα από τα πρώτα μέτρα που υιοθετεί το κράτος το 1916 που προκαλεί αντιδράσεις. Η Γκιζελή αναφέρει ότι οι περιορισμένες διαστάσεις του στεγαστικού προβλήματος και ο πατερναλιστικός χαρακτήρας του κράτους δεν οδηγούν σε πραγματική κρίση, που θα είχε επιταχύνει τη γενική συνειδητοποίηση του θέματος. Έτσι η εργατική τάξη εμφανίζεται παθητική, ενώ δεν έχουν διατυπωθεί διεκδικητικά αιτήματα πέρα από επιστημονικές και φιλανθρωπικού τύπου διατυπώσεις.

σχετικών θεμάτων από το 2007 στα ηλεκτρονικά αρχεία του καθημερινού και εβδομαδιαίου τύπου (κυρίως Ελευθεροτυπία, Αυγή, Καθημερινή).

Η επίδραση της προσφυγικής εγκατάστασης στην ευρύτερη συνειδητοποίηση του στεγαστικού ζητήματος είναι καθοριστική. Ο μεσοπόλεμος στην Αθήνα και τον Πειραιά αποτελεί σύμφωνα με την ανάλυση της Λεοντίδου (1990:280) μια παραδειγματική περίπτωση «*μεταβατικής περιόδου κοινωνικών και γεωγραφικών ανακατατάξεων και αναστατώσεων*»²²⁰ με ιδιαίτερη σημασία για τη γέννηση αγώνων για τον χώρο της πόλης. Τα υλικά προβλήματα της καθημερινότητας που θέτει η αναγκαστική συμβίωση και πολλές φορές συγκατοίκηση οδηγούν σε αντιδράσεις των ντόπιων και των προσφύγων. Έτσι, η κατοικία θα πάψει να είναι αίτημα ενός και μόνο περιθωριακού τμήματος της κοινωνίας και θα απασχολήσει ολόκληρο τον πληθυσμό (Γκιζελή 1984), ενώ πέρα από τη νομοθεσία και τη στεγαστική πολιτική 'εκ των άνω', αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά κινήματα στον χώρο της πόλης, όχι μόνο μεταρρυθμιστικά και συνεταιριστικά, αλλά και λαϊκά διεκδικητικά (Λεοντίδου 1989: 206).

Ο συγκρούσεις εκείνης της περιόδου αντανακλούν μια σειρά από διαφορετικά συμφέροντα. Από τη μια τα αιτήματα στεγαστικής αποκατάστασης των προσφυγικών συλλόγων, όπως υποστηρίζονται και από το ΚΚΕ διεκδικώντας ευρύτερα λαϊκή και εργατική κατοικία (Ριζοσπάστης), και από την άλλη τα αιτήματα των ιδιοκτητών γης και ακινήτων που βλέπουν τα συμφέροντά τους να βάλλονται από τους νέους οικοδομικούς και πολεοδομικούς κανονισμούς. Σε σχέση με τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, οι πιέσεις των προσφύγων οδήγησαν, σε κάποιες περιπτώσεις, σε μέτρα που αφορούσαν και τον ευρύτερο πληθυσμό όπως τα μέτρα για την ανέγερση φθηνής κατοικίας (που δεν γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη και κυρίως παρείχαν προνόμια σε ιδιωτικές οικοδομικές εταιρίες ώστε να αναλάβουν αυτές το έργο της οικοδόμησης φθηνής κατοικίας),²²¹ και το ενοικιοστάσιο²²² το οποίο αποτέλεσε μια από τις μόνιμες αιτίες αντίθεσης ανάμεσα στην τάξη των αστών ιδιοκτητών και το εργατικό και προσφυγικό προλεταριάτο (Γκιζελή 1984: 270). Η κατάργησή του ενοικιοστασίου το 1926 προκάλεσε μια σειρά από διαδηλώσεις από τη μεριά των προσφύγων και των ντόπιων που διεκδικούσαν την εφαρμογή του ενοικιοστασίου και την επέκτασή του και στα καταστήματα,²²³ και από την άλλη διαμαρτυρίες και πιέσεις από τους ιδιοκτήτες, κυρίως της Αθήνας και του Πειραιά, μέσω των συλλόγων τους (όπως η «Πανελλήνιος Αστική Ένωσις Κτηματιών»). Τα διαδοχικά διατάγματα που ψηφίζονται για την τροποποίηση του νόμου του 1926 είχαν σαν στόχο την οριστική κατάργηση του «*μέσα σε σύντομα χρονικά περιθώρια και αποφεύγοντας τις κοινωνικές ταραχές*» (Γκιζελή 1984: 271).

Πέρα από διεκδικήσεις σε σχέση με συγκεκριμένα μέτρα για την παραγωγή και προστασία της λαϊκής κατοικίας, στο πλαίσιο της γενικότερης συνειδητοποίησης του στεγαστικού ζητήματος και της δημιουργίας διεκδικητικού κλίματος, γίνονται καταλήψεις (κτιρίων, δημόσιων χώρων και γης) για την άμεση κάλυψη στεγαστικών αναγκών. Η Γκιζελή αναφέρει ότι οι δυναμικές δράσεις από τη

²²⁰ Ο πληθυσμός της Αθήνας αυξήθηκε κατά 74% μεταξύ του 1920-28 (σε 797.502) και κατά 41% μεταξύ του 1928 -40 (σε 1.124.109).

²²¹ Ν.Δ. 12.19/ 1923 "Περί ανεγέρσεως ευθηνών κατοικιών"

²²² Νόμος 3186/1924 που προέβλεπε την παράταση της ενοικίασης των ακινήτων με σταθερό ενοίκιο. Καταργήθηκε με εξαίρεση τα μεγάλα αστικά κέντρα με το νομοθετικό διάταγμα 26-02-1926 της κυβέρνησης υπό την προεδρία του Θ. Παγκάλου.

²²³ Άρθρα στον Ριζοσπάστη 27/12/1924 Κάλεσμα σε συγκέντρωση 'για τη φθηνή στέγη και το ενοικιοστάσιο', 28/12/1924 'το σκάνδαλο του ενοικιοστασίου', 08/03/1925 'το ενοικιοστάσιο', 12/07/1933 'το ενοικιοστάσιο δεν πρέπει να αρθεί'

μεριά άστεγων προσφύγων όπως η κατάληψη οικοπέδων, δέχτηκαν βίαιη καταστολή από την αστυνομία του δικτατορικού παγκαλικού καθεστώτος. Οι συγκρούσεις αυτές μάλιστα αποσιωπήθηκαν συστηματικά από τον επίσημο τύπο που λογοκρίνεται αυστηρά και καταγράφονται μόνο σε πρακτικά του ΚΚΕ (Γκιζελή 1984:272). Η πρακτική της κατάληψης σύμφωνα με τη Λεοντίδου(1989) συνεχίστηκε ή και εντάθηκε τα επόμενα χρόνια. Οι καταλήψεις γίνονταν και σε κατοικίες της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, ενώ αναπτύχθηκαν πρακτικές άρνησης πληρωμής του ενοικίου ή του αντιτίμου για αγορά οικοπέδου ή κατοικίας, ως μέσο διεκδίκησης των αποζημιώσεων των προσφυγικών περιουσιών.

Πρόκειται μάλλον για αρκετά περιορισμένα γεγονότα κυρίως λόγω της συστηματικής επιδίωξης προώθησης της ιδιοκατοίκησης από τη μεριά του ελληνικού κράτους, με σαφείς ιδεολογικές και πολιτικές διαστάσεις,²²⁴ παράλληλα με συστηματικές προσπάθειες εξατομίκευσης των προσφύγων στα αστικά κέντρα. Η Λεοντίδου αναφέρεται σε πολύ συνειδητές πολιτικές κατανομής της γης και της κατοικίας που σαν στόχο είχαν την αποτροπή δημιουργίας ισχυρών συλλογικών πολιτικών οργανώσεων εκ μέρους των προσφύγων. Έτσι, η συλλογική δράση των προσφυγικών πληθυσμών εκδηλώθηκε κυρίως στην αυτό-οργάνωση των οικιστών σε 'εξωραϊστικούς συλλόγους' και επιτροπές που επόπτευαν την καθαριότητα, τη διαμόρφωση ελεύθερων χώρων και την κατασκευή έργων και διεκδικούσαν το ξεκαθάρισμα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος (1989:235-236). Η αποτροπή της ταξικής συγκρότησης και οργάνωσης (πχ. δημιουργία συλλόγων, συνεταιρισμών, οργανώσεων και συνδικάτων σε επίπεδο γειτονιάς) των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων στην Ελλάδα, ήταν μια συστηματική στρατηγική της αστικής τάξης και του κράτους με εργαλείο τις διαδικασίες πρόσβασης σε κατοικία, ιδιαίτερα σε κρίσιμες περιόδους έντονων κοινωνικών μεταλλαγών, όπως η εγκατάσταση των προσφύγων τη μεσοπολεμική περίοδο, αλλά και αργότερα κατά την προ-και μετά-εμφυλιακή περίοδο και την περίοδο πριν τη δικτατορία (Λεοντίδου 1989).

Η αποτίμηση της περιόδου σε σχέση με την παρακαταθήκη για την ανάπτυξη δημόσιων πολιτικών κατοικίας είναι αρνητική. Στο δίλημμα μεταξύ της επέκτασης των πολιτικών προσφυγικής κατοικίας προς μια ευρύτερη πολιτική κατοικίας που θα αφορά όλα τα μειονεκτικά στρώματα της κοινωνίας με καθολικό χαρακτήρα και της διατήρησης του συνηθισμένου τρόπου απόκτησης κατοικίας που βασιζόταν μέχρι τότε στην ιδιωτική πρωτοβουλία, επικράτησε το δεύτερο *«αποκλείοντας για πάντα από το στεγαστικό ζήτημα τον κοινωνικό χαρακτήρα του»*. Αντίστοιχα και το νομοθετικό έργο εκείνης της περιόδου προσανατολίζεται στον καθορισμό κτιριοδομικών και πολεοδομικών κανονισμών για την ιδιωτική δόμηση κατοικίας (Γκιζελή 1984: 265-266). Από την άλλη, όπως αναφέρει ο Εμμανουήλ (2006:11) για λόγους συμπτωματικούς η Ελλάδα, λόγω της Μικρασιατικής καταστροφής, απέκτησε σημαντική διοικητική υποδομή και εμπειρία στην παροχή κοινωνικής στέγης με τα προγράμματα προσφυγικής και λαϊκής κατοικίας του Υπουργείου Πρόνοιας, που συνεχίστηκαν όμως με πολύ περιορισμένη έκταση (μέχρι και το 1979) και που συμπλήρωσε το 1954 η ίδρυση του ΟΕΚ.

²²⁴ Οι πολιτικές προώθησης της ιδιοκατοίκησης ήταν μια ξεκάθαρη ιδεολογική και ταξική στρατηγική του Ελληνικού κράτους από την εποχή της αντιβασιλείας για την ενσωμάτωση των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων μέσω της ιδιοκτησίας (Μαντουβάλου και Μαυρίδου 1993).

7.1.2 Αυτοστέγαση, αυθαίρετη δόμηση και κινήματα οικιστών

Η αυτοστέγαση δεν εμφανίζεται με την έλευση των προσφύγων, αλλά αποτελεί μέρος της πρακτικής των αστικοποιούμενων πληθυσμών ήδη από προηγούμενες φάσεις. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού καταφεύγει σε πρακτικές αυτοστέγασης, ανάλογα με τις δυνατότητές του, είτε εντός των ορίων των πόλεων, είτε στις παρυφές με την κατασκευή παραγκών και αυθαιρέτων.

Η 'αυθόρμητη' αστικοποίηση των προαστίων μέσω της αυτοστέγασης, από την εγκατάσταση των προσφύγων και μέχρι τις αρχές της μεταπολίτευσης, έχει μελετηθεί ως μια δυναμική διαδικασία 'κατάκτησης' και ελέγχου εκ μέρους των λαϊκών τάξεων της περιαστικής γης και της αστικοποίησης²²⁵ αλλά και αξιοποίησης των 'ευκαιριών' που τους παρέχονταν στα όρια του συστήματος.²²⁶ Παρά τις μεγάλες διαφορές, οι πρακτικές αυτοστέγασης στις ελληνικές πόλεις έχουν μελετηθεί σε αντιπαραβολή με αντίστοιχα κινήματα στις περιφέρειες των πόλεων της Νότιας Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής (Λεοντίδου 1989, Πετροπούλου 2003). Γύρω από το ζήτημα των αυθαιρέτων αναπτύχθηκαν μια σειρά από συγκρούσεις και διεκδικήσεις σε όλη την περίοδο του 20^{ου} αιώνα,²²⁷ και μέχρι σήμερα, για την ένταξη στο σχέδιο πόλης, τη νομιμοποίηση των κτισμάτων, την παραμονή των διαμορφωμένων κοινοτήτων, τη βελτίωση των αστικών υποδομών και υπηρεσιών. Οι σύλλογοι οικιστών είναι για πολλά χρόνια οι πιο οργανωμένοι δρώντες που διατυπώνουν αιτήματα σε σχέση με την κατοικία και τη γειτονιά στις ελληνικές πόλεις.

Από την άλλη βέβαια, και όπως έδειξε η ιστορία, η αυθαίρετη δόμηση δεν συνοδεύεται εξ ορισμού από ανατρεπτικές διεργασίες. Καθώς οι διαδικασίες πρόσβασης στη στέγη μέσω του μοντέλου: αυθαίρετη οικοπεδοποίηση-νόμιμη αγορά αγροτεμαχίου-αυθαίρετη δόμηση κατοικίας-ένταξη στο σχέδιο πόλης-νομιμοποίηση, κανονικοποιούνται, παγιώνονται και οι αντίστοιχοι μηχανισμοί, τα συμφέροντα, οι σχέσεις και οι δυναμικές που τις συντηρούν (βλ. Μαυρίδου 1988). Μέσα από αυτές τις εξατομικευμένες και εμπορευματοποιημένες διαδικασίες διαμορφώνονται και οι αντίστοιχες συνειδήσεις για το ζήτημα της κατοικίας και την πρόσβαση σε αυτό.

Την περίοδο του μεσοπολέμου μπήκαν οι βάσεις για την ευρεία κοινωνική αποδοχή των πρακτικών αυθαίρετης δόμησης για όλα τα κοινωνικά στρώματα. Αυτό που αλλάζει ποιοτικά, σύμφωνα με την Γκιζελή, εκείνη την περίοδο είναι η συλλογικοποίηση των διαδικασιών της μέχρι τότε 'ατομικής μεθόδου απόκτησης ιδιωτικής κατοικίας' η οποία πλέον γίνεται με οργανωμένο τρόπο κατά ομάδες. Οι διαδικασίες αυτές διαφοροποιούνται ανάλογα με την ταξική προέλευση των ομάδων με τους προσφυγικούς οικοδομικούς συνεταιρισμούς και τις ιδιωτικές πολεοδομήσεις για τους αστούς και τις παραγκουπόλεις και την αυθαίρετη δόμηση για τα λαϊκά στρώματα.²²⁸

²²⁵ «Τα λαϊκά στρώματα ανεξαρτητοποιήθηκαν από την κυρίαρχη αγορά γης και κατοικίας και εισέβαλαν στις παρυφές της πόλης, ελέγχοντας όλο και πιο εκτεταμένες αστικές εκτάσεις» (Λεοντίδου 1989: 213).

²²⁶ «Τα λαϊκά στρώματα και η εργατική τάξη, εξαρτημένα από το ζήτημα της γαιοκτησίας, επωφελούνταν, όσο γίνονταν περισσότερο από τα προνόμια που τους παραχωρούσαν οι κυρίαρχες τάξεις» (Λεοντίδου 1989: 247).

²²⁷ Αιτήματα για την ένταξη περιοχών (οικοπέδων) στο σχέδιο πόλης υπήρχαν και κατά τον 19^ο αιώνα πριν την έλευση των προσφύγων, όμως γίνονταν κυρίως από τους ιδιοκτήτες των εκτάσεων για τη νομιμοποίηση των αυθαιρέτων οικοπεδοποιήσεων. Αυτό που αλλάζει ποιοτικά, είναι η ταξική προέλευση των αιτημάτων που διατυπώνονται πλέον από τα φτωχότερα λαϊκά στρώματα εκφράζοντας το δικαίωμά τους στη στέγαση και την κατοίκηση.

²²⁸ Για τους αστούς πρόσφυγες αυτό συνεπάγεται την παραχώρηση οικοπέδων στο πολεοδομημένο τμήμα των πόλεων μέσω συνεταιρισμών έγγκειας περιουσίας και την ανάπτυξη κατασκευαστικών εταιριών οι οποίες διευκολύνονται

Στους διαμορφωμένους πλέον λαϊκούς προσφυγικούς συνοικισμούς συντελούνται οι πρώτες διεργασίες ταξικής συνείδησης και διαμόρφωσης μια διακριτής λαϊκής κουλτούρας. Τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας και εργασίας και η απουσία επιδραστικού εργατικού συνδικαλιστικού και πολιτικού φορέα την περίοδο του μεσοπολέμου, δεν οδήγησαν στην ανάπτυξη μιας προλεταριακής συλλογικής συνείδησης, από την άλλη, η καθημερινή συνύπαρξη σε αυτούς τους συνοικισμούς δημιούργησε ισχυρούς δεσμούς γειννιάσης και αλληλεγγύης, *πρωτοφανείς στην ιστορία των ελληνικών πόλεων*, που συνέβαλαν και στις μεταπολεμικές οργανώσεις γειτονιάς σε διάφορες συνοικίες (Λεοντίδου 1989: 243-245).

Οι λαϊκοί αυθόρμητοι συνοικισμοί της αυτοστέγασης αποτελούν τους υποδοχείς των εσωτερικών μεταναστών τα πρώτα μεταπολεμικά και μετεμφυλιακά χρόνια, που προστίθενται στον πληθυσμό των προσφύγων. Στους λαϊκούς συνοικισμούς συγκεντρώνονται οι άστεγοι της κατοχής και οι κατατρεγμένοι του εμφυλίου,²²⁹ έτσι σε πολλούς από αυτούς διαμορφώνεται μια ισχυρή αριστερή ταυτότητα που εκβάλλει σε μια σειρά από αγώνες με επίκεντρο την κατοικία. Παράλληλα, την περίοδο εκείνη (1949-1967) με αποκορύφωμα τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60 και πριν το πραξικόπημα, αναπτύσσεται ένα γενικότερο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης και προοδευτικών διεργασιών σε πολλά τμήματα του πληθυσμού (φοιτητικό κίνημα, συνδικαλισμός, καλλιτεχνική και διανοητική παραγωγή κτ).

Δύο σημαντικές κινητοποιήσεις εκείνης της εποχής που καταγράφονται είναι η *‘εξέγερση του κάρβουνου’* στον αυθαίρετο οικισμό της Ανθούπολης, που μνημονεύεται από τον Νίκο Θεοδοσίου²³⁰ ως *‘η πιο σημαντική λαϊκή κινητοποίηση στην Ελλάδα σε λιγότερο από επτά χρόνια από το τέλος του εμφυλίου’*, όπου η κινητοποίηση των κατοίκων οδήγησε στο κλείσιμο του λιγνιτωρυχείου που λειτουργούσε σχεδόν καταχρηστικά βάζοντας σε κίνδυνο τα σπίτια του οικισμού, και κάποια χρόνια αργότερα το 1960, η *‘μάχη της Παράγκας’*, στον προσφυγικό συνοικισμό στα Βούρλα της Δραπετσώνας.

Η μάχη της Παράγκας αναφέρεται στις κινητοποιήσεις ενάντια στην εκκαθάριση του προσφυγικού συνοικισμού στη Δραπετσώνα στο πλαίσιο του προγράμματος ανοικοδόμησης νέων εργατικών πολυκατοικιών της κυβέρνησης της δεξιάς (Σαρηγιάννης 2008). Η κυρίαρχη ρητορική απαξίωσης των *‘παραπηματούχων’* που πλαισίωνε το στεγαστικό πρόγραμμα με το επιχείρημα της εξάλειψης του *‘άγους της παράγκας’* και τις ιδεολογικές προεκτάσεις της εξάλειψης των κομμουνιστικών θυλάκων και η βάσιμη δυσπιστία των οικιστών απέναντι στις κρατικές προθέσεις μεταστέγασής τους, πυροδότησε τη μαζική αντίσταση των οικιστών και την αλληλεγγύη του συνόλου της κοινωνίας των Δυτικών συνοικιών (με κήρυξη απεργίας μετά τα πρώτα δείγματα κρατικής βίας τον

περαιτέρω από το κράτος με εγγυήσεις, δάνεια και φοροαπαλλαγές. Το 1933 είχαν δημιουργηθεί πάνω από 320 προσφυγικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί με περίπου 10.500 μέλη. Οι διαδικασίες αυτές οδήγησαν και στην ανάπτυξη του μικρού εργολαβικού κεφαλαίου και στην εμπορευματοποίηση της γης και της κατοικίας, καθώς και στη χωρίς σχεδιασμό ιδιωτική πολεοδόμηση μεγάλων περιοχών της Αθήνας (Μπίρης).

²²⁹ Ξεριζωμένες οικογένειες της Κατοχής και του Εμφυλίου, που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια και τα χωριά τους και να εγκατασταθούν στην πρωτεύουσα. Η Αθήνα είναι *‘καταφύγιο’* για τους κατατρεγμένους από τις συμμορίες του παρακράτους, αριστερούς αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης που ζητούσαν ασφάλεια και εργασία. *‘Αποκούμπι για χιλιάδες απολύμενους από τις φυλακές, τις εξορίες και τα στρατόπεδα που λόγω της τρομοκρατίας δεν τολμούσαν να ξαναγυρίσουν στα χωριά τους’* (Σταβέρης 2003: 21).

²³⁰ http://theodosiou.wordpress.com/2013/03/29/exegersi_karvouno/

Νοέμβρη του 1960). Αγώνες που στηρίχθηκαν σημαντικά από την ΕΔΑ και όλο τον προοδευτικό κόσμο (Σαρηγιάννης 2008).

Το κοινό αίτημα των *‘παραγκοβίωτων’* (όπως τους αποκαλούσαν), ήταν η *«επί τόπου αυτοστέγαση για όλους»*. Η αντίδραση δηλαδή, δεν αφορούσε μόνο την επιλεκτική μεταστέγαση των οικιστών με βάση τα κριτήρια που έθετε το Υπουργείο Πρόνοιας (πιστοποιητικό φρονημάτων), αλλά και την απόλυτη εξαφάνιση των πολιτιστικών και κοινωνικών δομών που είχαν δημιουργηθεί τα σαράντα χρόνια ύπαρξης του οικισμού. Η διεκδίκηση της παραμονής στον ίδιο τόπο, της διατήρησης της κοινότητας, αλλά και της διατήρησης των σχέσεων με τον χώρο της γειτονιάς όπως αυτές αποτυπώνονται στον τύπο των κατοικιών παραπέμπει άμεσα στις κινητοποιήσεις των κατοίκων της Orasitas στη Μαδρίτη (Castells 1989).

Την περίοδο της δικτατορίας συνεχίζονται οι εντάξεις στο σχέδιο πόλης των αυθαίρετων περιοχών, ενώ ταυτόχρονα θεσμίζονται οριζόντια μεγάλες αυξήσεις του συντελεστή δόμησης ή ad hoc, σε διάφορες περιοχές *«όπου οι πιέσεις των ιδιοκτητών και των κατασκευαστών ήταν πάντα η αύξηση του συντελεστή δόμησης ‘για την αξιοποίηση της περιουσίας μας’»* (Σαρηγιάννης 2008: 4), καθώς πολλές από αυτές τις περιοχές ήταν πρώην αυθαίρετες (ενταγμένες πλέον στο σχέδιο) που διεκδικούσαν πρόσβαση στην αντιπαροχή και τη γαιοπρόσοδο. Οι σημαντικότερες κινητοποιήσεις ενάντια σε κατεδαφίσεις αυθαιρέτων εκείνης της εποχής συμβαίνουν στο Πέραμα στην Αθήνα και τα Μετέωρα στη Θεσσαλονίκη, σε οικισμούς που έχουν διαμορφωθεί μέσα από διαδικασίες εκμετάλλευσης των οικιστών από κυκλώματα μικρο-εργολάβων. Παρά τις συλλογικές δράσεις και την αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των οικιστών, σε μεγάλο βαθμό οι κινητοποιήσεις αυτές βασίζονται κατά κύριο λόγο σε σχέσεις καχυποψίας μεταξύ των κατοίκων που θυμίζουν περισσότερο *‘συνωμοσίες σιωπής’* παρά δεσμούς αλληλεγγύης (Βαΐου και Χατζημιχάλης 2011:74).

Η καταπάτηση και κατασκευή του συνοικισμού αυθαιρέτων στα Νεόκτιστα του Περάματος το 1974 καταγράφεται στο ντοκιμαντέρ *‘Αγώνας’* (1975) της *‘ομάδας των 6’*²³¹ ως ένα από τα παραδείγματα του γενικότερου κοινωνικού και πολιτικού αναβρασμού των πρώτων χρόνων μετά την πτώση της δικτατορίας. Η περίοδος αυτή, των πρώτων μεταδιδακτορικών χρόνων και πριν την πολιτική ηγεμονία των οργανωμένων μορφών πολιτικής εκπροσώπησης μέσω των κομμάτων και των εργατικών συνδικάτων, θεωρείται περίοδος αυτόνομων και αυθόρμητων λαϊκών και εργατικών αγώνων που εκφράζουν έναν πηγαίο κοινωνικό προοδευτισμό (κατ’ αντιστοιχία των πρώιμων επαναστατικών περιόδων) και εκδηλώνονται σε διάφορα πεδία όπως οι χώροι εργασίας, τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα κα. Ο αγώνας των οικιστών στο Πέραμα πλαισιώνεται από αριστερούς επαγγελματικούς/επιστημονικούς συλλογικούς φορείς, όπως ο ΣΑΔΑΣ,²³² και περιβάλλεται από την επαναστατικότητα εκείνων των χρόνων. Το Πέραμα έγινε ο αγώνας σύμβολο

²³¹ Η σκηνοθέτης του ντοκιμαντέρ, η *‘Ομάδα των 6’* ήταν οι Γιαννακόπουλος Δημήτρης, Ζαφειρόπουλος Ηλίας, Θανάσουλας Γιώργος, Μαραγκός Θεόδωρος, Παπανικολάου Κώστας, Οικονομίδης Φοίβος, <http://www.tainiothiki.gr/v2/filmography/view/1/109/>
http://www.ektostonteixon.org/index.php?option=com_content&view=article&id=168%3A-q-q&catid=63%3A2010-01-04-21-27-23&Itemid=393&lang=el

²³² Ειδική αναφορά στους αγώνες στο Πέραμα γίνεται στο πρώτο τεύχος του δελτίου του Συλλόγου τ.1/1975: Παπαδολαμπάκης, Μ. Αγώνες: το δικαίωμα στη γη, στη στέγη και στον τρόπο ζωής, Δελτίο ΣΑΔΑΣ 3/1973 σελ. 13, Μαντουβάλου, Μ. Το πρόβλημα της στέγης στο Πέραμα, δελτίο ΣΑΔΑΣ 1/1975, σελ. 73, Δάνου, Ι., Παντόπουλος, Θ. 1975, Πέραμα. Τα γεγονότα, Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, 1, σ.55-72 (αναφέρονται στο Βαΐου και Χατζημιχάλης 2011)

για την κατοικία στην Αθήνα. Βεβαίως, σε πολλές περιπτώσεις η διαδικασία της καταπάτησης σχετίζεται και με λιγότερο αγνές προθέσεις από τη στεγαστική αποκατάσταση, όπως η μεταπώληση του μετέπειτα οικοπέδου, ενώ η παραμονή και νομιμοποίηση του οικισμού απαιτεί και πελατειακές εξαρτήσεις από βουλευτές κομμάτων (Σαρηγιάννης 2008).

Μετά τη δικτατορία ξεκινάει μια περίοδος διαδοχικών εντάξεων στο σχέδιο πόλης και νομιμοποιήσεων αυθαιρέτων, με παράλληλες επεξεργασίες και διακηρύξεις για το 'τέλος της αυθαιρέτης δόμησης' ενώ αναπτύσσεται έντονη συζήτηση για το ζήτημα των αυθαιρέτων.²³³ Οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (2011:76) αναφέρονται σε δύο 'ρομαντικές απόψεις' που επικράτησαν σε σχέση με την ανάπτυξη αυθαιρέτων τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης: η μια άποψη θεωρεί δεδομένη την προοδευτικότητα και την αποδοχή των αυθαιρέτων/αυτογενών οικισμών ως αριστερών/ριζοσπαστικών πρακτικών έξω από την καπιταλιστική λογική, η δεύτερη θεωρεί ότι αποτελούν καινοτόμες λύσεις σύνθετων πολεοδομικών προβλημάτων, με λαϊκή συμμετοχή «από τα κάτω».

Από εκείνη την περίοδο και έπειτα η αυθαίρετη δόμηση χάνει τον αρχικό της λαϊκό χαρακτήρα και γίνεται μια διαδεδομένη πρακτική που δεν αφορά πλέον στενά τη στεγαστική αποκατάσταση αστέγων οικογενειών, ούτε την κάλυψη άμεσων αναγκών. Αν και άτυπη, καθιερώνεται ως μια σχεδόν 'τυπική διαδικασία' για την απόκτηση παραθεριστικής κατοικίας, τη βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών ή την κατασκευή πολυτελών κατοικιών, με τη γνωστή αλληλουχία: αυθαίρετης/παράνομης οικοπεδοποίησης, πώλησης, οικοδόμησης, νομιμοποίησης/τακτοποίησης. Όπως αναφέρουν οι Μαντουβάλου και Μπαλλά (2004:7), οι διαδικασίες τακτοποίησης αυθαιρέτων που συναρτώνται με την καταβολή των προβλεπόμενων προστίμων μετατοπίζουν τα αιτήματα σε σχέση με τα αυθαίρετα, από πιο συγκρουσιακού τύπου διενέξεις για παρεμπόδιση κατεδαφίσεων, στον περιορισμό ή την ευνοϊκή ρύθμιση του ποσού του προστίμου.

Ένα γνωστό παράδειγμα σχετικά πρόσφατης κινητοποίησης σε σχέση με την αναγνώριση και νομιμοποίηση αυθαιρέτων κατοικιών είναι το κίνημα οικιστών στην πόλη του Ηρακλείου. Ο Σύλλογος Οικιστών Εκτός Σχεδίου Πόλεως Νομού Ηρακλείου ιδρύθηκε το 1996 συσπειρώνοντας επι μέρους κινήσεις πολιτών, πολιτιστικούς συλλόγους και άλλους συλλογικούς φορείς (το 2003 εκπροσωπούσε περίπου 3000 οικογένειες). Οι δράσεις του συλλόγου, όπως και των αντίστοιχων σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως περιλαμβάνουν πρακτικές πολιτικού επηρεασμού (με διαπροσωπικές επαφές με πολιτικά και δημόσια πρόσωπα, δημοσιεύσεις στον τύπο) και ενίοτε συγκεντρώσεις δημόσιας διαμαρτυρίας σε σχετιζόμενους φορείς. Στις νομαρχιακές εκλογές του 1998 κινητοποίησαν μια πρωτότυπη διαδικασία καταγραφής της πολιτικής τους δύναμης ακυρώνοντας μαζικά ψηφοδέλτια με ειδικά αυτοκόλλητα διαμαρτυρίας. Η καταγραφή 13.500 ψηφοδελτίων οικιστών είχε σημαντική πολιτική απήχηση και είχε σαν αποτέλεσμα πέρα από την ικανοποίηση των αιτημάτων των οικιστών (ηλεκτροδότηση και αναστολή είσπραξης προστίμων),

²³³ Δελτίο συλλόγου αρχιτεκτόνων 1/1975, Ρωμανός 1970, Λεοντίδου και Εμμανουήλ 1972, Λεοντίδου 1977, Μαντουβάλου και Μάρθα (Αντί 199) 1982, Δημοκρατικοί Αρχιτέκτονες (ΚΚΕ) 1976.

την αναγνώρισή του συλλόγου ως συνομιλητή στις διαδικασίες προγραμματισμού και σχεδιασμού κατά την αναθεώρηση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου (ΓΠΣ) (Ζαχαράκης κ.α. 2002, 2003).²³⁴

Το μοντέλο αστικής ανάπτυξης και κάλυψης στεγαστικών αναγκών το οποίο βασίστηκε στη μικρή ιδιοκτησία, το μικρό κεφάλαιο, και γενικά τις μικρές πολιτικές τοπικές δυνάμεις, μπορεί να ερμηνευτεί και σαν ένας μηχανισμός κατανομής της υπεραξίας της γης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα (όχι βέβαια ομοιόμορφα/ισότιμα) ή ενός είδους εκδημοκρατισμού της κερδοσκοπίας στη γη. Οι διαδικασίες αυτές λειτούργησαν σαν ένας μηχανισμός ενσωμάτωσης, αλλά και ιδεολογικής χειραγώγησης, των πιο φτωχών και μεσαίων στρωμάτων, αποτρέποντας ταυτόχρονα τη δημιουργία ενός διακριτού μεγάλου παίκτη στην παραγωγή κατοικίας (μεγαλοϊδιοκτήτες κατοικίας ή μεγαλοκατασκευαστές).

Η επιλογή 'ανοχής' ή 'μη ρύθμισης' εκ μέρους του κράτους αναλύονται με όρους 'λαϊκιστικών πολεοδομικών πολιτικών' (Ρωμανός 1970) στα πλαίσια του πελατειακού κράτους, ενώ οι αντιστάσεις ή/και οι διεκδικήσεις από διάφορες κοινωνικές ομάδες αντιμετωπίζονται ως μέρος της διαιώνισης της κατάστασης (Γετίμης 1989). Ταυτόχρονα, στο επίπεδο της διαμορφωμένης κουλτούρας και θέσμισης κανόνων σε σχέση με την αστική ανάπτυξη και την πρόσβαση στη στέγη, οι διαδικασίες αυτές οδήγησαν στην υποβάθμιση της κοινωνικής διάστασης της πόλης ως συλλογικό έργο, καθώς η πόλη νοείται ως το άθροισμα επί μέρους ιδιωτικών συμφερόντων τα οποία είναι άμεσα συνδεδεμένα με το δικαίωμα 'αξιοποίησης' της έγγειας ιδιοκτησίας. Σε αυτό το πλαίσιο κάθε τμήμα γης νοείται ως δυνητικά οικοδομήσιμο, ενώ το δικαίωμα στη στέγη είναι συνάρτηση αυτού του δικαιώματος δόμησης.

7.1.3 Το ζήτημα των ενοικίων

Στα κέντρα των πόλεων (ιδιαίτερα στην Αθήνα) τα ποσοστά και η ζήτηση για ενοικίαση είναι μεγαλύτερα τόσο λόγω των στρωμάτων που επιδιώκουν να κατοικήσουν στο κέντρο (νέοι, φοιτητές, λαϊκά στρώματα, μετανάστες κλπ.), όσο και λόγω της μεγαλύτερης κινητικότητας και ανάγκης για προσωρινή ή μεταβατική στέγη (Μαλούτας 2008). Σε περιόδους κρίσης του τομέα κατοικίας/οικοδομής ή ανόδου των τιμών λόγω αυξημένης ζήτησης υπάρχει συζήτηση για το ζήτημα των ενοικίων. Διατυπώνονται αιτήματα από τη μεριά των ενοικιαστών για ρύθμιση των τιμών και εξασφάλιση σχετικής σταθερότητας και ποιότητας στη στέγαση και από τη μεριά των ιδιοκτητών για προστασία των δικών τους συμφερόντων. Βέβαια, αυτό δεν οδήγησε στη συγκρότηση ισχυρών συλλόγων ενοικιαστών όπως σε άλλες χώρες (πχ Tenants league ΗΠΑ, Unione de Inquilinos Ιταλία κα), ούτε σε ιδιαίτερα μαζικές συλλογικές δράσεις διαμαρτυρίας και διεκδίκησης.

Το ζήτημα των ενοικίων αποτελεί συνήθως αντικείμενο διαλόγου στα μέσα ενημέρωσης ανάλογα με τους κύκλους της αγοράς κατοικίας ή στη Βουλή πριν την ψήφιση σχετικών νόμων. Στον διάλογο

²³⁴ Η ψήφος διαμαρτυρίας ως μορφή συλλογική δράσης επανέρχεται το 2010, στις τοπικές εκλογές του Οκτωβρίου, ως μέσο πίεσης και διαμαρτυρίας για την "προστασία της περιουσίας", ενάντια στην επιβολή προστίμων διατήρησης στα αυθαίρετα κτίσματα και μέσω της νομοθεσίας ρύθμισης αυθαιρέτων.

αυτόν συμμετέχουν οι συλλογικοί φορείς εκπροσώπησης των ενοικιαστών και των ιδιοκτητών, όπως ο Πανελλήνιος Σύλλογος Ενοικιαστών Ελλάδος και η Πανελλήνια Ομοσπονδία Ιδιοκτητών Ελλάδος. Σε δημοσιεύματα στον τύπο, ο έλεγχος των ενοικίων εμφανίζεται την περίοδο εγκατάστασης των προσφύγων στα μεγάλα κέντρα (1924-33), την περίοδο μετά τον πόλεμο (1946-47) με το ενοικιοστάσιο Σοφούλη, την περίοδο (1977-79) με την απελευθέρωση των ενοικίων, την περίοδο (1985-86) με τη λεγόμενη κρίση των ενοικίων (και την αντίστοιχη νομοθετική παραγωγή ν.1236/82, ν.1457/84, ν. 1598/86),²³⁵ την περίοδο (1995-96) με την πλήρη απελευθέρωση των ενοικίων²³⁶ και τέλος πιο πρόσφατα την περίοδο της κρίσης. Σχετικά με τη συζήτηση για την κρίση στην κατοικία στις αρχές του '80 αναφέρεται:

«[...] Με το ζήτημα αυτό ασχολείται η κοινή γνώμη όπως φαίνεται από τα αλληπάλληλα δημοσιεύματα του τύπου και τις επανειλημμένες ανακοινώσεις των άμεσα ενδιαφερομένων μερών (σύλλογοι και ομοσπονδίες ιδιοκτητών και ενοικιαστών). Σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί η κρίση εμφανίζεται με τη μορφή στενότητας των ενοικιαζομένων κατοικιών, που αντανακλάται τελικά στη διαμόρφωση των ενοικίων που θεωρούνται υπερβολικά ψηλά από τους ενοικιαστές, ενώ από την πλευρά των ιδιοκτητών κρίνονται ως μη ικανοποιητικά.[...]» (Βελέντζας κα 1993:45)

Την περίοδο εκείνη εμφανίζονται και οι πρώτες καταλήψεις στέγης από νεανικές πολιτικές ομάδες στο κέντρο της Αθήνας. Το ζήτημα των ενοικίων είναι μέρος του στεγαστικού προβλήματος που αντιμετωπίζουν οι νέοι. Σε κείμενο της εποχής η αύξηση των τιμών των ενοικίων αποδίδεται στις στρατηγικές των μικρο-ιδιοκτητών για τη διαμόρφωση τεχνητής έλλειψης προσφοράς περιορίζοντας το διαθέσιμο απόθεμα:

«[...] οι ιδιοκτήτες 'έκρυσαν' τις ιδιοκτησίες τους για να προκαλέσουν τεχνητή όξυνση στη ζήτηση και έτσι να εκβιάσουν. Αυτό όμως είναι μονάχα μια 'εισαγωγή' σ' αυτό που θα συμβεί όταν τελειώσει το 'λοκ άουτ' και θα έχουν ικανοποιηθεί τα αιτήματά τους. Αυτοί μεν μπορούν να ελπίζουν σε μια απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς που με βάση την τεχνητή έλλειψη (άλλωστε όλοι οι έμποροι το ίδιο κάνουν) θα ανεβάσει αρκετά τις τιμές και τα κέρδη τους. [...]» (Εφήμερη πόλη, τ7, 1985).

²³⁵ Ο Εμμανουήλ αναφέρει ότι στα τέλη της δεκαετίας του '80 εξαγγέλθηκαν προοδευτικά μέτρα για τη στήριξη του ενοικίου που περιλάμβαναν, παράλληλα με τις επιδοτήσεις επιτοκίου στα δάνεια πρώτης κατοικίας, χρηματικές επιδοτήσεις ενοικίου μέσω της φορολογίας. Η γενικότερη τάση εκείνη την περίοδο, στο πλαίσιο της δημοσιονομικής λιτότητας, ήταν η σταδιακή απελευθέρωση της αγοράς από τον έλεγχο μισθώσεων και μισθωμάτων και η αποδοτικότερη συνεργασία Κτηματικής Τράπεζας και ΟΕΚ σε θέματα δανεισμού και διαχείρισης κεφαλαίων. Έτσι, τα μέτρα επιδότησης ενοικίου δεν προχώρησαν (Εμμανουήλ 2006:13).

²³⁶ «[...] Ειδικά τη δεκαετία του '80 ένας παράγοντας που οδήγησε σε στρεβλώσεις στην αγορά ήταν και ο ασφυκτικός έλεγχος των ενοικίων που τυπικά αποσκοπούσε στην προστασία των ενοικιαστών. Η μερική άρση του ελέγχου άρχισε το 1987 (Ν. 1703/87), αλλά ουσιαστική πρόοδος στην άρση των σοβαρών περιορισμών σημειώθηκε μετά το 1991 (Ν.1953/1991) και τελικά με τον Νόμο 2235/94. Παρά την προστασία που παρείχε ο νόμος, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις ενοικιαστών, είχε τελικά ως συνέπεια τη μείωση των επενδύσεων σε ενοικιαζόμενη κατοικία και την απόσυρση κατοικιών από την αγορά, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, επειδή συχνά επέτρεψε να δημιουργηθούν ακραίες καταστάσεις εις βάρος των συμφερόντων και αυτών ακόμη που αποσκοπούσε να προστατεύσει. Μεταξύ των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της θεσμικής προστασίας των ενοικιαστών, συγκαταλέγεται και η αρνητική επίδραση που άσκησε αυτή στις σχέσεις ενοικιαστών-ιδιοκτητών, η οποία βέβαια ενισχύθηκε και από άλλους κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες. [...]» (Χεμινίτη-Τερροβίτη 2001:36).

7.1.4 Διεκδικήσεις γύρω από τον ΟΕΚ

Ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας (1954-2012) ήταν στην ουσία ο μόνος φορέας με σαφείς αρμοδιότητες άσκησης στεγαστικής πολιτικής στην Ελλάδα, με μια βεβαίως περιορισμένη θεώρηση του όρου δεδομένου ότι αφορά ένα συγκεκριμένο τμήμα του πληθυσμού, τους εργαζόμενους του ιδιωτικού τομέα (μέσω ανταποδοτικών συνεισφορών που κρατούνται από τους μισθούς των εργαζομένων και συνεισφορές των εργοδοτών) και αναπαράγοντας το κυρίαρχο μοντέλο πρόσβασης στην κατοικία, την ιδιοκατοίκηση. Η δραστηριότητά του παρήγαγε ένα πεδίο συγκρούσεων και διεκδικήσεων σε σχέση με την κατοικία, καθώς γύρω του δημιουργούνται ομάδες πίεσης και συλλογικοί φορείς που σχετίζονται με τις διάφορες φάσεις σχεδιασμού και διάθεσης των προγραμμάτων του ΟΕΚ, όπως οι δικαιούχοι, οι οικιστές ή σχετιζόμενοι τοπικοί φορείς.²³⁷

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η Τοπική Αυτοδιοίκηση και τα Εργατικά Κέντρα, που έχουν την αρμοδιότητα της καταγραφής των στεγαστικών αναγκών στην περιοχή τους, μπορεί να θεωρηθούν μια ομάδα πίεσης προς τον ΟΕΚ, για τη διεκδίκηση της εφαρμογής προγραμμάτων εργατικής κατοικίας (ιδιαίτερα σε σχέση με τα κατασκευαστικά προγράμματα). Μάλιστα, η δραστηριοποίηση τέτοιων τοπικών πιέσεων, κυρίως μέσα από πολιτικά κανάλια, και όχι τόσο μέσα από συλλογικές διεκδικητικές δράσεις, είχε λειτουργήσει ως υποκατάστατο του συνολικού σχεδιασμού και ιεράρχησης των αναγκών εκ μέρους του ΟΕΚ (Κρητικός, συνέντευξη, 03/10/11).

Συλλογικές διεκδικήσεις εκφράζονται και από τους συλλόγους οικιστών που συγκροτούνται σε κάθε οικισμό που έχει κατασκευαστεί από τον ΟΕΚ. Οι διεκδικήσεις αφορούν ζητήματα ανάπτυξης και συντήρησης των κοινόχρηστων χώρων (που παραμένουν στην αρμοδιότητα του ΟΕΚ) ή ζητήματα αποκατάστασης ζημιών και επισκευών σε περιπτώσεις κακής κατασκευής κατά την παράδοση, υγρασίες, σεισμούς κτλ. Το πιο κοινό αίτημα αφορά σε αναπροσαρμογές της δόσης, της περιόδου αποπληρωμής ή συνολικά της οφειλής για την εξόφληση της αγοράς των κατοικιών. Δυναμικές διεκδικήσεις είχαν γίνει από τον Σύλλογο οφειλετών του ΟΕΚ την περίοδο 1982-85 όταν, σε συνδυασμό με απόφαση του για στάση πληρωμών, διεκδίκησε δικαστικά την απαλλαγή από το χρέος αγοράς, με δεδομένο ότι τα μέλη του εξακολουθούν ως εργαζόμενοι να πληρώνουν εισφορές υπέρ ΟΕΚ στο ΙΚΑ. Αποτέλεσμα αυτών των διεκδικήσεων ήταν ο ΟΕΚ να προχωρήσει σε σημαντικές ρυθμίσεις των οφειλών, έως και 40%. Έκτοτε δεν έχει επαναληφθεί κάποια εξίσου μαζική κινητοποίηση, αν και πολύ συχνά γίνονται παρόμοιες ευνοϊκές ρυθμίσεις με μείωση (ή και απαλλαγή) του συνολικού ποσού της οφειλής (Καϊλιά, συνέντευξη, 22/10/2012).

Τέλος, έχουν καταγραφεί πρακτικές κατάληψης αδιάθετων κατοικιών στους οικισμούς του ΟΕΚ, ατομικά ή από οικογένειες, με την ανοχή των υπόλοιπων κατοίκων ή πιο σπάνια με την υποστήριξη των τοπικών αρχών. Κενές και αδιάθετες κατοικίες προκύπτουν συνήθως σε όλους του οικισμούς, για ένα σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα, σε περιπτώσεις όπου οι αρχικοί κληρωθέντες δικαιούχοι δεν πληρούν τις προϋποθέσεις και πρέπει να ακολουθηθεί έλεγχος σε επιλαχόντες. Οι καταληψίες παραμένουν στις κατοικίες του ΟΕΚ έως ότου προχωρήσει η διαδικασία παραχώρησης στους τελικούς δικαιούχους. Αν και υπήρξαν συγκρούσεις και διεκδικήσεις παραμονής στην κατοικία ή

²³⁷ Αντίστοιχες διεργασίες αναπτύχθηκαν και σε σχέση με άλλους φορείς παραγωγής προσφυγικής και λαϊκής κατοικίας.

εξασφάλισης μεταστέγασης, κατά την παράδοσή της στον νόμιμο δικαιούχο, αυτές δεν πήραν ποτέ συλλογικές διαστάσεις, ούτε πλαισιώθηκαν από συνολικότερα αιτήματα για το δικαίωμα στην κατοικία.

Ο ΟΕΚ καταργήθηκε απότομα τον Φεβρουάριο του 2012 ως δημόσιος φορέας χαμηλής προτεραιότητας, τα προγράμματα (κατασκευαστικά και επιδότησης) σταμάτησαν και δημιουργήθηκε μια μεταβατική επιτροπή εκκαθάρισης και διεκπεραίωσης εκκρεμοτήτων από τα τρέχοντα προγράμματα (που υπάγεται στον ΟΑΕΔ), παρόλο που η εισφορές των εργαζομένων (1% του μισθού) συνεχίζει να παρακρατείται. Η κατάργηση του ΟΕΚ προκάλεσε σημαντικές αντιδράσεις από τους εργαζόμενους και τους συλλόγους οικιστών σε όλη την Ελλάδα, που όμως δεν είχαν μεγάλη διάρκεια (βλ. και Μπαλαμπανίδης κα 2013).²³⁸ Αρκετές διαμαρτυρίες έχουν γίνει έκτοτε από δανειολήπτες του ΟΕΚ των οποίων οι συμβάσεις έμειναν μετέωρες. Το αίτημα για την ανασύσταση ενός φορέα κοινωνικής κατοικίας με διευρυμένες αρμοδιότητες είναι πλέον αρκετά διαδεδομένο στις κινητοποιήσεις που αφορούν τη στέγη.

Οι διασπαρμένες χρονικά κινητοποιήσεις γύρω από διαφορετικά ζητήματα, που αναλύσαμε αποκαλύπτουν μια αρκετά σύνθετη και διαφοροποιημένη πραγματικότητα όσον αφορά τους αγώνες για την κατοικία στην Ελλάδα. Παρόλα αυτά, δεν συγκροτούν μια κοινή και καταγεγραμμένη παρακαταθήκη σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας. Στις περισσότερες περιπτώσεις παρέμειναν επιμέρους και δεν κατάφεραν να αποτελέσουν αντίβαρο στην εξατομικευμένη (και οικογενειακή) αντίληψη για την πρόσβαση στην κατοικία, την προτίμηση για ιδιόκτητη κατοικία και την αποδοχή της μη-πολιτικής από τη μεριά του κράτους.

Στη συνέχεια θα εστιάσουμε πιο διεξοδικά σε συλλογικούς δρώντες που έχουν επεξεργαστεί κριτικές προσεγγίσεις για το ζήτημα της κατοικίας στην Ελλάδα ή έχουν διαμορφώσει αιτήματα πιο πρόσφατα, από διαφορετικές οπτικές. Συγκεκριμένα εξετάζω το κίνημα καταλήψεων του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού χώρου, με έμφαση το κύμα καταλήψεων στα τέλη της δεκαετίας του '80 αρχές '90, την προσπάθεια δικτύωσης, συλλογικής εκπροσώπησης και δημόσιας παρέμβασης των οργανώσεων για τους άστεγους μετά το 2000, και συνοπτικά εξετάζονται οι κινητοποιήσεις για την κατοικία την περίοδο της κρίσης. Μελετάται ο λόγος που παράγουν και το κατά πόσο έχει επηρεάσει τη δημόσια συζήτηση. Κυρίως όμως, και με βάση την εμπειρία από τις προηγούμενες μελέτες περίπτωσης, εξετάζονται ως κοιτίδες επεξεργασίας λόγου, παραγωγής γνώσης, 'εκπαίδευσης' ακτιβιστών (που συχνά πρωταγωνιστούν σε επόμενες πιο κινηματικές διεργασίες), αλλά και 'εκπαίδευσης' της κοινής γνώμης και διεύρυνσης των αντιλήψεων σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας.

²³⁸ Πέρα από το αυτόνομο αίτημα της άμεσης επαναλειτουργίας του ΟΕΚ και του ΟΕΕ, επιμέρους αιτήματα αφορούσαν τη ρύθμιση των εκκρεμοτήτων του ΟΕΚ (αδιάθετες έτοιμες κατοικίες, δάνεια σε εκκρεμότητα κα), τη διασφάλιση των μεγάλων αποθεματικών του σε καταθέσεις και ακίνητη περιουσία υπέρ των δικαιούχων του, αλλά και την ανασυγκρότηση του Οργανισμού με σκοπό την παροχή "φτηνής λαϊκής στέγης.

7.2 Καταλήψεις στέγης του αντιεξουσιαστικού χώρου

Το κίνημα καταλήψεων στην Ελλάδα εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του '80, από μέλη του αναρχικού χώρου (τους αναρχοαυτόνομους όπως αποκαλούνται τότε, αντιεξουσιαστές πιο πρόσφατα) και εξελίσσεται μέσα από διάφορες φάσεις μέχρι και σήμερα. Η μορφή που πήρε είναι κυρίως αυτή ανεξάρτητων, αυτόνομων εγχειρημάτων καταλήψεων κενών κτιρίων που ανήκουν στο δημόσιο ή σε φορείς του δημοσίου, στις περισσότερες περιπτώσεις στα κέντρα των πόλεων. Η κάλυψη των στεγαστικών αναγκών των καταληψιών είναι συνήθως μόνο η αφορμή, καθώς οι περισσότεροι χώροι λειτουργούν ως κοινωνικά κέντρα (στέκια) και στοχεύουν στη δημιουργία κοινωνικο-πολιτικών χωρών ελευθερίας, αυτοδιάθεσης, αυτό-διαχείρισης της καθημερινότητας και παραγωγής αντι-κουλτούρας, με μεγαλύτερη έμφαση σε κάποιο από τα παραπάνω ανάλογα με τη σύνθεση της ομάδας που υλοποιεί το εγχείρημα. Ιστορικά καταγράφονται πυκνώσεις ανάπτυξης τέτοιων εγχειρημάτων ανάλογα και με το γενικότερο πολιτικό κλίμα της κάθε εποχής. Το κάθε εγχείρημα αποτελεί μια «νέα» εμπειρία που διαμορφώνει τη δική του ταυτότητα, κανόνες, τρόπους οργάνωσης, λόγο και δράσεις, αν και προφανώς η ένταξή τους στο ευρύτερο αναρχικό και αυτόνομο κίνημα και οι επαφές, οι σχέσεις και η αλληλοϋποστήριξη των εγχειρημάτων δημιουργεί ένα δίκτυο κατειλημμένων χώρων και μια ευρύτερη κοινότητα συνάφειας γύρω από αυτούς.

Σε σχέση με την ανάπτυξη διεκδικητικού λόγου και συγκεκριμένων αιτημάτων οι καταλήψεις στην Ελλάδα δεν επιδιώκουν τη θεσμική παρέμβαση και μετασχηματισμό.

«[...]Δεν ζητούν ενδοσυστημικές, θεσμικές αλλαγές μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα. Δεν προβάλλουν, διεκδικήσεις. Δε γίνεται, λοιπόν, λόγος για συμμετοχή στους θεσμικούς μηχανισμούς, αλλά μάλλον για έναν αντί-θεσμικό και συγκρουσιακό προσανατολισμό. Το αντιεξουσιαστικό κίνημα υπήρξε πάντοτε ενάντιο σε μια 'πολιτική του αιτήματος', μιας και «κάθε αίτημα, προσδοκώντας μια απάντηση, διακωλύει αυτές τις δομές, οι οποίες υπάρχουν ακριβώς σαν προσδοκία των αιτημάτων. Γεγονός που οδηγεί σε μια θετική σπείρα ανατροφοδότησης».[...]»²³⁹ (Σούζας 2008:11)

Η λογική των καταλήψεων εντάσσεται περισσότερο στη λογική της άμεσης δράσης, που δεν αναγνωρίζει τη νόμιμη εξουσία καθορισμού των κοινωνικών σχέσεων στο Κράτος και έχει ως στόχο την υλοποίηση 'εδώ και τώρα' των επιθυμιών και των αιτημάτων της ομάδας, τόσο σαν μορφή καταγγελίας του υπάρχοντος, όσο και σαν μια άμεση υλοποίηση μιας εναλλακτικής πρότασης για το παρόν και το μέλλον. Με αυτή την έννοια, και παρ' ότι δεν διεκδικούν με άμεσα διατυπωμένα αιτήματα συγκεκριμένα υλικά οφέλη για τα μέλη τους ή/και μεταρρυθμίσεις των δημόσιων πολιτικών από το κράτος και τους φορείς στο όνομα μιας ευρύτερης κοινωνικής ομάδας, η ίδια η δράση τους μπορεί να έχει μετασχηματιστικό περιεχόμενο και επίδραση καθώς ανατρέπουν τις καθιερωμένους κανόνες και συμβάλλουν (υπό προϋποθέσεις) στην αλλαγή των αντιλήψεων

²³⁹ «Η κατάληψη δεν είναι μέσο συνδικαλιστικών διεκδικήσεων, που βάζει λουκέτα και ψάχνει αιτήματα για τη νομιμοποίησή της. Η κατάληψη σπάει λουκέτα, αλυσίδες και νόμους. Η κατάληψη δεν έχει αιτήματα. Τουλάχιστον αιτήματα που να ικανοποιούνται. Δεν συζητά με υπουργούς και καθηγητές, δημοσιογράφους και γονείς» (απόσπασμα από προκήρυξη της Κατάληψης Ματσάγγου στον Βόλο το 2002, όπως παρατίθεται στο Σούζας 2009).

ευρύτερων κοινωνικών ομάδων σε σχέση με την παραγωγή, διαχείριση και πρόσβαση στην κατοικία, και σε σχέση με ευρύτερα ζητήματα χειραφέτησης, δημοκρατίας και αυτό-οργάνωσης.

Η κατάληψη των κενών κτιρίων δεν συγκροτείται με τη μορφή ενός κοινωνικού κινήματος κατοικίας, αλλά πρόκειται περισσότερο για μια πρακτική που υιοθετεί ο συγκεκριμένος πολιτικός χώρος ως μέρος της ευρύτερης διαδικασίας συγκρότησής τους και δράσης. Οι καταλήψεις είναι οι κατεξοχήν χώροι που συσπειρώνουν και διαμορφώνουν τις διαφορετικές τοπικές συλλογικότητες του αναρχικού χώρου. Στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι να διερευνήσει τη στεγαστική διάσταση των καταλήψεων και τον λόγο που αναπτύσσουν σε σχέση με το δικαίωμα στην κατοικία, ο οποίος συνήθως χρησιμοποιείται στρατηγικά (βαθμό που αναπτύσσεται) για να πλαισιώσει τη στιγμή της κατάληψης και άρα να τη νομιμοποιήσει προτάσσοντας την ανάγκη για στέγη και υποβαθμίζεται καθώς η κατάληψη παγώνεται και αναπτύσσει περισσότερο τον χαρακτήρα του κοινωνικού-πολιτικού στεκιού. Σε σχέση με τη μη ανάπτυξη ενός ευρύτερου και μαζικού κινήματος καταλήψεων κατοικίας στην Ελλάδα, στα πρότυπα των καταλήψεων της δεκαετίας του '70 στη Γερμανία και την Ολλανδία, ο Krumei (2011:7-10) στη μελέτη του για το κίνημα καταλήψεων, επισημαίνει δυο πιθανά καθοριστικούς αποτρεπτικούς παράγοντες: από τη μια τον σημαντικό ρόλο που παίζει ο θεσμός της οικογένειας στην ελληνική κοινωνία (την καθυστερημένη χειραφέτηση των νέων) και από την άλλη τις επικρατούσες αντιλήψεις για το στεγαστικό (την ιδεολογία της ιδιοκατοίκησης και την πρόσβαση στην ιδιοκτησία).²⁴⁰ Παράγοντες που σε μεγάλο βαθμό συνδέονται και με την απουσία ευρύτερων διεκδικητικών κινήματων για την κατοικία.

Δεν πρέπει όμως να υποβαθμίζεται η πολλαπλασιαστική επίδραση αυτών των εγχειρημάτων έχει πολύ μεγάλη σημασία, καθώς συνήθως γύρω από τις καταλήψεις αναπτύσσεται μια κοινότητα που υιοθετεί και υλοποιεί εναλλακτικές στεγαστικές πρακτικές με πιο 'αθόρυβους' τρόπους. Η κατάληψη κατοικιών για στεγαστικό σκοπό από μικρότερες ομάδες σε μικρότερα κτίρια και διαμερίσματα είναι αρκετά διαδεδομένη. Πιθανά μια πιο ενδελεχής καταγραφή να έδειχνε ότι ο αριθμός των ατόμων που στεγάζονται σε καταλήψεις είναι αρκετά σημαντικός. Στη συγκυρία κρίσης, όπου το πρόβλημα της στέγασης αγγίζει όλο και περισσότερες οικογένειες και άτομα, η ευρύτερη μετασχηματιστική επίδραση που μπορεί να έχει το κίνημα καταλήψεων είναι ζητούμενο. Και αντίστροφα, αποτελεί ερώτημα το πώς η συγκυρία της κρίσης θα επιδράσει μετασχηματιστικά στο ίδιο το κίνημα. Ένα ερώτημα που φωτίζεται ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της πρόσφατης εμπειρίας σύγκλισης του κινήματος καταλήψεων με τα κινήματα πόλης και τις οργανώσεις για την κατοικία στην Ισπανία, αλλά και τις μακροχρόνιες εμπειρίες καταλήψεων στέγης στην Ιταλία.

Στη συνέχεια, μετά από ένα σύντομο ιστορικό των καταλήψεων αναλύεται η πλαισίωση του ζητήματος της κατοικίας, σε κείμενα παλιότερων και πρόσφατων καταλήψεων. Η μελέτη του κινήματος καταλήψεων βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό σε προηγούμενες εργασίες και κείμενα ερευνητών και μελών του κινήματος. Ιδιαίτερα βοηθητικές ήταν η εργασία του Νίκου Σούζα (2008)

²⁴⁰ «[...]Η ιδιαίτερη ελληνική πραγματικότητα σκιαγραφεί αφενός τις δυσκολίες που προκύπτουν όταν έχεις απέναντί σου, τελικά, μια ατελείωτη σειρά μικρο-ιδιοκτητών οι οποίοι συσπειρώνονται κάτω από το κοινό αίσθημα ιδιοκτησίας και την ισχυρή απαίτηση προστασίας της, αφετέρου μαρτυράει την κοινωνική καταγωγή των περισσότερων που αναμειγνύονται σε ενέργειες κατάληψης, οι οποίοι καλούνται να ξεπεράσουν μια ολόκληρη κοσμοθεώρηση που πατάει στο συγκεκριμένο εννοιολογικό κατεστημένο ιδιοκτησίας.[...]» (krumei 2005:80)

για τις καταλήψεις στέγης ως παράδειγμα συλλογικής δράσης του αντιεξουσιαστικού χώρου στην Ελλάδα και η μπροσούρα των C/Krumel και Merry (2005) για την πρακτική της κατάληψης. Σε σχέση με τα κείμενα του κινήματος που χρησιμοποιώ, αυτά κυρίως προέρχονται από το δεύτερο κύμα καταλήψεων ('85 με '89) από το ηλεκτρονικό αρχείο της κατάληψης Λέλας Καραγιάννη,²⁴¹ στο περιοδικό Εφήμερη πόλη και πιο πρόσφατα κείμενα, προκηρύξεις, αφίσες, συνθήματα που δημοσιοποιούνται στο διαδίκτυο. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν λίγες συνεντεύξεις και άτυπες συζητήσεις με μέλη του κινήματος, και παρακολούθηση συζητήσεων και προβληματισμών, ιδιαίτερα μετά την κατασταλτική επίθεση που δέχτηκαν από το κράτος οι καταλήψεις στα τέλη του 2012.

7.2.1 Ιστορικό και συγκυρία ανάδυσης

Το πρώτο κύμα καταλήψεων εγκαταλειμμένων κτιρίων στην Αθήνα ξεκίνησε το 1981 με την κατάληψη κτιρίου στην οδό Βαλτετσίου (που ανήκε στη σχολή καλών τεχνών) στα Εξάρχεια, τη 'Βίλλα Στέλλα' στο Ν. Ηράκλειο και το 'Κτήμα Δρακοπούλου' στα Πατήσια. Οι καταλήψεις αυτές δέχτηκαν μεγάλη καταστολή και δεν διήρκεσαν πολύ. Αποτέλεσαν όμως 'παρακαταθήκη για το μέλλον' καθώς ενέπνευσαν τα επόμενα εγχειρήματα. Την εποχή εκείνη οι καταλήψεις ήταν μια 'καινοτομία' της κινηματικής δράσης που ήρθαν σε σύγκρουση με τις μέχρι τότε πρακτικές της ορθόδοξης αριστεράς, που και λόγω της εμπειρίας του εμφυλίου δεν είχε στηριξει 'παράνομες' πρακτικές.²⁴² Η ανάπτυξη του αντιεξουσιαστικού πολιτικού χώρου εκείνης της περιόδου εμπνέεται από τον απόηχο των ιδεών του Μάη του '68, την 'πανκ' κουλτούρα και τα κινήματα της αυτονομίας στην κεντρική Ευρώπη και την Ιταλία την ίδια περίοδο (βλ. και Κατσιαφίκας 2007).

«Να μπορούμε στα άδεια σπίτια»

Το δεύτερο κύμα καταλήψεων ξεκινάει το 1985 με την κατάληψη στο κτίριο της οδού Χαριλάου Τρικούπη 91 και συνεχίζεται με καταλήψεις που γίνονται μεταξύ 1988 και 1991 (κατάληψη 'Λέλας Καραγιάννη' που ανήκει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, κατάληψη 'Κεραμεικού και Μυλέρου', που ανήκε στην οικογένεια του αρχιτέκτονα Αριστομένη Προβελέγγιου, κατάληψη 'Villa Amalias' αρχικά σε κτίριο ιδιοκτησίας του ιδρύματος Ωνάση και στη συνέχεια σε κτίριο του ΟΣΚ, και 'Φυλής και Φερρών'). Οι καταλήψεις αυτές συμβαίνουν σε μια ιδιαίτερα τεταμένη περίοδο έντονων κοινωνικών συγκρούσεων, ιδιαίτερα όσον αφορά τις κινητοποιήσεις και τις πρακτικές των νέων και αντίστοιχα την αυξημένη κρατική καταστολή.²⁴³ Αποτελεί όμως και μια καθοριστική περίοδο

²⁴¹ http://squathost.com/lelas_k/gr/lel_prok.htm

²⁴² Ενδεικτικά δημοσιεύματα της εποχής στον Ριζοσπάστη έχουν τίτλους όπως 'Σε βάρος του λαού της πόλης η κατάληψη βίλλας στο Ν. Ηράκλειο' (18/11/1981), Αναρχική πράξη η κατάληψη στα Εξάρχεια. Πρόσχημα η θεωρία "περί αστέγων" (11/11/1981), Τα παιδιά της αναρχίας. Τα σπίτια των "καταλήψεων" αποτελούσαν ορμητήριο των βανδαλισμών... Πατήσια Βίλλα Δρακόπουλου (17/01/1982).

²⁴³ «[...]Μια γενιά που έζησε τις επιχειρήσεις Αρετή στα Εξάρχεια, τις καταλήψεις του Χημείου (Μάη και Νοέμβρη του '85) και τη δολοφονία του δεκαπεντάχρονου Μιχάλη Καλτεζά (από τον αστυνομικό Μελίστα), την κατάληψη του Πολυτεχνείου απ' τον 'ανθό της ελληνικής νεολαίας' τον Γενάρη του '90 μετά την αθώωση του δολοφόνου μπάτσου Μελίστα, τις μαθητικές καταλήψεις, τη δολοφονία του καθηγητή Νίκου Τεμπονέρα από τους παρακρατικούς τραμπούκους της ΟΝΝΕΔ στην Πάτρα, τον εμπρησμό από τους μπάτσους του 'Κ. Μαρούση' και τις γενικευμένες συγκρούσεις τον Δεκέμβρη του '90 και τον Γενάρη του '91, τον εμπρησμό από τους μπάτσους της Πρυτανείας τον Οκτώβρη του '91 και την προσπάθεια του κράτους και των ΜΜΕ να τη χρεώσουν στους αναρχικούς, τη σύλληψη, την πολυήμερη κράτηση και τα βασανιστήρια των

συγκρότησης του αναρχικού και αυτόνομου χώρου στην Ελλάδα και μια σημαντική παρακαταθήκη για τις μελλοντικές καταλήψεις. Το σύνθημα «να μπούμε στα άδεια σπίτια» αποτελεί μέχρι σήμερα βασική αναφορά των καταλήψεων.

Οι καταλήψεις είτε για τη στέγαση μιας μικρής ομάδας ατόμων, είτε για τη δημιουργία ενός αυτοδιαχειριζόμενου στεκιού/κοινωνικού χώρου, είτε πολύ συχνά και για τα δύο μαζί συνεχίστηκαν και συνεχίζονται διανύοντας περιόδους καμπής και περιόδους πύκνωσης ανάλογα και με το ευρύτερο πολιτικό κλίμα. Στα πιο πρόσφατα 'κύματα' καταλήψεων που έγιναν μετά τα μέσα του 2000 και με μεγαλύτερη ένταση μετά τον Δεκέμβρη του 2008, παρατηρείται μια τάση αποκέντρωσης, τόσο από το κέντρο της Αθήνας προς τις συνοικίες/γειτονιές με πολλά πλέον κατειλημμένα ή αυτοδιαχειριζόμενα στέκια, όσο και σε πολλές επαρχιακές πόλεις με καταλήψεις σε κενά δημόσια ή παλιά βιομηχανικά κτίρια (Θεσσαλονίκη: Φάμπρικα Υφανέτ, κατάληψη Δ, Βόλος: Ματσάγγου, Γιάννενα: Αντιβίωση, Χανιά: Rosa Nera, στο Ηράκλειο, το Αγρίνιο, την Πάτρα κ). Η ισχυρή καταστολή μετά τον Δεκέμβρη του 2012 ενάντια στις καταλήψεις, ιδιαίτερα στο κέντρο της Αθήνας και η βίαιη εκκένωση τριών πολύ σημαντικών (με διαφορετική καταγωγή και ιστορία) εγχειρημάτων, οδήγησε σε μια φάση εσωστρέφειας και νέων επεξεργασιών.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, το κίνημα καταλήψεων στην Ελλάδα δεν είναι ένα διεκδικητικό κίνημα, αλλά περισσότερο αποτελεί μέρος του ρεπερτορίου δράσεων των ομάδων του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού κινήματος και βασικό πεδίο συγκρότησης ταυτότητας και αντι-κουλτούρας. Μέσω της κατάληψης δεν επιδιώκουν τη διαπραγμάτευση με τις τοπικές ή άλλες αρχές, πέρα από αυτήν που εκ των πραγμάτων προκύπτει από την εκτός των ορίων του νόμου χρήση ενός κτιρίου. Το αίτημα για νομιμοποίηση ή θέσμιση του πλαισίου λειτουργίας των καταλήψεων δεν τέθηκε ποτέ στην Ελλάδα. Αν και εξ' αρχής οι καταλήψεις στην Αθήνα έχουν σαν αναφορά τις καταλήψεις στέγης στην κεντρική Ευρώπη και την Ιταλία, από την άλλη είναι σαφές ότι υπάρχουν τεράστιες διαφορές, τόσο ως προς τη μαζικότητα, την ευρύτητα της απεύθυνσης, τη στρατηγική συνδιαλλαγής με το κράτος και την επιρροή των δημόσιων πολιτικών, όσο και την επεξεργασία και κεντρικότητα του ζητήματος της κατοικίας.

Η απουσία συγκεκριμένου νομοθετικού πλαισίου που να αφορά τις καταλήψεις στέγης, όπως υπάρχει σε άλλες χώρες (κυρίως σε αυτές που αποτελούν αναφορά για τις καταλήψεις στην Ελλάδα, όπως η Αγγλία, η Ολλανδία και η Γερμανία) εξηγείται από τη διαχρονική απουσία ευρύτερου κινήματος για την κατοικία, αλλά και την απόρριψη της διαπραγμάτευσης και της διεκδίκησης. Η νομιμοποίηση των καταλήψεων αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού στα πλαίσια των καταλήψεων στέγης: «τόσο με την έννοια του 'κεκτημένου' του εν λόγω κινήματος, όσο και με την έννοια της 'ενσωμάτωσης' στους θεσμούς. Το ποιο στοιχείο από τα δύο υπερτερεί στην περίπτωση της νομιμοποίησης, το 'κεκτημένο' ή η 'ενσωμάτωση', η 'νίκη' ή η 'ήττα', είναι μια μεγάλη συζήτηση» (Σούζας 2009). Η στάση του κράτους απέναντι στις καταλήψεις εντάσσεται σε μια ευρύτερη στάση επιλεκτικής ανοχής, που ειδικά όταν αφορά έναν συγκεκριμένο χώρο/κτίριο, εμπεριέχει στοιχεία ελέγχου και ενσωμάτωσης. Η 'κατάσταση εξαίρεσης' που περιβάλλει τις

τριαντατριών αφισκοκολλητών, που αποκάλυπταν αυτό το νέο Ράιχσταγκ.[...]» (από το ντοκιμαντέρ 'πως το καταλάβαμε' της Βίλλας Αμαλίας, Μάρτιος 2007, όπως παρατίθεται στο Σούζας 2008)

καταλήψεις είναι από τη μεριά του κράτους μια στρατηγική ελέγχου που ανάλογα με τις ευρύτερες επιδιώξεις και σχεδιασμούς για συγκεκριμένες περιοχές, χώρους ή ακόμη και το γενικότερο επίπεδο πολιτικής έντασης της κάθε περιόδου μπορεί μονομερώς να αίρεται. Από την άλλη, «οι εγχώριες καταλήψεις – απλά και μόνο μέσω της ίδιας τους της ύπαρξης – φτάνουν να αμφισβητούν την αξιοπιστία του δικαιικού καθεστώτος» (Σούζας 2011:54), καθώς εγκαθιδρύουν ένα διαφορετικό καθεστώς σε σχέση με το ζήτημα της ιδιοκτησίας και του δικαιώματος χρήσης ενός κτιρίου. Οι καταλήψεις προτάσσουν μια διαφορετική λογική σε σχέση με τον αστικό χώρο και την κατοίκηση, ενάντια στην κουλτούρα της μικροαστικής ιδιοκτησίας και της κερδοσκοπίας στα ακίνητα.

Εκτός από τις ανοιχτά δημοσιοποιημένες καταλήψεις, που έχουν ως στόχο τη δημιουργία αυτοδιαχειριζόμενων κοινωνικών χώρων και πραγματοποιούνται με συλλογική υποστήριξη, συγγραφή προκηρύξεων, ανοιχτές εκδηλώσεις και συνελεύσεις, υπάρχει και ένας μεγάλος αριθμός 'άορατων' καταλήψεων που πραγματοποιούνται από διαφορετικές ομάδες που επιλέγουν να παραμείνουν στην αφάνεια (Ψύχας, συνέντευξη, 21/05/2013). Οι καταλήψεις κτιρίων ή/και διαμερισμάτων από μετανάστες δεν γίνονται με πολιτικούς όρους, αλλά αποτελούν αθέατες πρακτικές 'των πιο αδύνατων' για να καλύψουν άμεσες ανάγκες επιβίωσης. Συνήθως δεν επιδιώκουν τη δημοσιότητα φοβούμενοι τη στοχοποίηση και την καταστολή, παρόλο που σε κάποιες περιπτώσεις, ιδιαίτερα μαζικών και μακρόχρονων καταλήψεων (όπως ήταν η περίπτωση του Εφετείου στη Σωκράτους που στέγαζε περίπου 600 άτομα) αναπτύσσεται γύρω από αυτές ένα δίκτυο αλληλεγγύης (Γιατροί του κόσμου, Δίκτυο μεταναστών και προσφύγων κα) που αντιπαρατίθεται δημόσια, εστιάζοντας κατά κύριο λόγο στην απουσία μεταναστευτικής πολιτικής και μηχανισμών υποδοχής.

Οι πρακτικές άτυπης στέγασης, όπως οι καταλήψεις κτιρίων στο κέντρο, οι καταυλισμοί, οι μικρότερες στεγαστικές καταλήψεις σε διαμερίσματα, ιδιαίτερα από το πιο στερημένο τμήμα των μεταναστών (χωρίς χαρτιά ή σε φάση μετάβασης), υλοποιούν άμεσα και έμπρακτα το δικαίωμα πρόσβασης στη στέγη, παραμένουν όμως άορατες καθώς πρόκειται για τις πλέον αποδυναμωμένες ομάδες της κοινωνίας. Η υπόθεση κινητοποίησης της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, με βάση τις θεωρίες κινητοποίησης πόρων, εμπίπτει στην κατηγορία της "μη-πιθανής" κινητοποίησης λόγω της περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού της από πόρους. Η κινητοποίηση (αρχικά τουλάχιστον) αρνητικών πόρων, όπως οι δράσεις παρεμπόδισης, οι εξεγέρσεις, η βία κλπ, καθιστούν το πρόβλημά τους ορατό στη δημόσια σφαίρα (Péchu 2006). Η πλαισίωση τέτοιων αγώνων από άλλες κοινωνικές ομάδες και πολιτικές οργανώσεις είναι κρίσιμη για την εξέλιξη τους και την επιτυχή έκβασή τους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, παρά τα σημαντικά προβλήματα, η περίπτωση της κατάληψης 'Επιβίωση' στη Θεσσαλονίκη, καθώς από τις διεργασίες και επαφές που έγιναν στο κίνημα των αγανακτισμένων προέκυψε το εγχείρημα μιας στεγαστικής κατάληψης από μια ομάδα αστέγων. Η κατάληψη 'ξεκίνησε με πρωτοβουλία δύο ατόμων τον Οκτώβρη του 2011 σε ένα κτίριο ιδιοκτησίας του μοναστηριού των Αδελφών του Ελέους και πολύ σύντομα έφτασε να στεγάζει τριάντα άτομα

(μετανάστες, φοιτητές, μια οικογένεια).²⁴⁴ Ήταν μια από τις λίγες περιπτώσεις καταλήψεων που έγινε με βασικό στόχο την κάλυψη στεγαστικών αναγκών από άτομα που δεν είχαν προηγούμενους δεσμούς και ευρύτερους πολιτικούς στόχους και η οποία έγινε με πολιτικούς όρους, δηλαδή δημοσιοποιήθηκαν οι στόχοι της, υπήρξε ενημέρωση και επικοινωνία με τη γειτονιά, έγινε προσπάθεια να οργανωθεί μέσα από συλλογικές διαδικασίες και ζήτησε βοήθεια και αλληλεγγύη από άλλες ομάδες.²⁴⁵ Δυστυχώς το εγχείρημα κράτησε μόλις δύο μήνες καθώς εκκενώθηκε βίαια τον Δεκέμβριο του 2011.²⁴⁶

Η προσπάθεια συλλογικής οργάνωσης των κατοίκων των προσφυγικών της Αλεξάνδρας και πολιτικής υπεράσπισης των καταλήψεων στέγης που κινδυνεύουν με εκκένωση λόγω της μεταβίβασης των διαμερισμάτων ιδιοκτησίας της ΚΕΔ στο ΤΑΙΠΕΔ, είναι για την ελληνική πραγματικότητα ένα πολύ σημαντικό πείραμα αυτοδιαχείρισης και συλλογικής διαβίωσης που πραγματοποιείται σε πολύ δύσκολες συνθήκες.²⁴⁷

7.2.2 Πλαισίωση του ζητήματος της κατοικίας

Τα κείμενα που γράφονται την περίοδο 85-91 πλαισιώνουν το "πρόβλημα στέγης" κυρίως ως πρόβλημα κατακόρυφης ανόδου των ενοικίων, που επιβαρύνει οικογένειες και πολίτες στην Αθήνα όσο και στην επαρχία. Η άνοδος των τιμών είναι αποτέλεσμα της προώθησης και στήριξης από τη μεριά του κράτους της μικρομεσαίας ιδιοκτησίας και τη διευκόλυνση της μικρομεσαίας κερδοσκοπίας. Το στεγαστικό πρόβλημα – τα υπέρογκα νοίκια, οι εξώσεις, η έλλειψη στέγης – συνδέεται με το "μοντέλο" ανάπτυξης του κράτους και του κεφαλαίου στην Ελλάδα: το συνεχές (απ' τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα) ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς την Αθήνα και ορισμένες άλλες πόλεις, λόγω συσσώρευσης σ' αυτές του εμπορίου, των υπηρεσιών, της βιομηχανίας κλπ σε συνδυασμό με την κρίση της οικοδομής, την ακρίβεια των νέων κατοικιών και τις πολιτικές λιτότητας.

Ορισμός του «εμείς» και των αντιπάλων

Το "εμείς" περιγράφει νέους εργαζόμενους και φοιτητές, που μιλούν και στο όνομα των κοινωνικών ομάδων που πλήττονται: φοιτητές, χαμηλόμισθοι, συνταξιούχοι, άνεργοι νέοι που εξαρτώνται από την οικογένεια, εργαζόμενοι που ξοδεύουν το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους για το ενοίκιο, ζουν σε άθλιες συνθήκες σε κακής ποιότητας κατοικίες και εστίες, όσων γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης και αντιμετωπίζουν τον ρατσισμό από τη μεριά των ιδιοκτητών, όπως οι ξένοι εργάτες και διάφορες εθνικές και φυλετικές μειονότητες στην Ελλάδα (Τούρκοι, Πομάκοι, γύφτοι κλπ) (Λ.Κ., 1989). Διεκδικούν την κάλυψη του αναφαίρετου στεγαστικού τους δικαιώματος, που «στην Αθήνα του 1990 έχει γίνει εμπόριο και μέσο εκμετάλλευσης από τους οικονομικά

²⁴⁴ Αποστολάκης, Σ. (2011) Κατάληψη αλληλεγγύης. Στο πρώην "Άγιος Πάυλος" όαση για άστεγους και απόρους από δυο ακτιβιστές, Ελευθεροτυπία, 14/10/2011.

²⁴⁵ Ανακοινώσεις και ενημέρωση για την κατάληψη αναρτήθηκαν στην ιστοσελίδα: <http://www.babylonia.gr/news/topikaneia/koionoika-kiniματα/aytodiaxeirizomenoi-xoroi-katalipseis/> (τελευταία πρόσβαση 2012). Για μια παρουσίαση των δυναμικών και των ζητημάτων που αναδείχθηκαν στη διάρκεια της δίμηνης κατάληψης, βλέπε παρουσίαση στο εργαστήριο urbanrise 2013, Iro Tsampazi, "Survival" open social squat, <http://urbanrise.net/2013/03/05/session-3/>

²⁴⁶ Αποστολάκης, Σ. (2011) Έδιωξαν 27 άπορους άστεγους λίγο πριν από τα Χριστούγεννα, Ελευθεροτυπία, 14/12/2011

²⁴⁷ Τζιρτζιλάκη, Ε. (2014) Τα Προσφυγικά της Αλεξάνδρας: Μια ζωντανή κατάληψη στέγης στην κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, Ενθέματα, Αυγή, 29/05/2014, <http://enthemata.wordpress.com/2014/06/29/tzitzilaki/>

ισχυρούς και μόνο». Αλλά ταυτόχρονα επιδιώκουν να ζήσουν συλλογικά: «να πάρουμε τις τύχες μας στα χέρια μας και να δώσουμε μια υγιή διέξοδο στις πολιτιστικές ανάγκες, τόσο τις δικές μας, όσο και μιας ολόκληρης νεολαίας, μακριά από τα ναρκωτικά, μακριά από τις υποτιθέμενες 'διασκεδάσεις' (μπαρ, καφεενεία, ηλεκτρονικά), μακριά από τα άρρωστα υποκατάστατα που μας δίνουν» (κείμενο από την πρώτη κατάληψη της Βίλλας Αμαλία στην οδό Αμαλίας, 1989).

Έχουν απέναντί τους τη σύμπραξη μικρομεσαίων ιδιοκτητών ακινήτων – τους κερδοσκόπους έμπορους της κατοικίας – με το κράτος και τους νόμους του. «Αρμόδιοι φορείς, υπουργοί τεχνοκράτες και προοδευτικοί δημοσιογράφοι βάλθηκαν πριν λίγο καιρό να εξερευνήσουν αυτό το καινούργιο "κοινωνικό πρόβλημα" που ονομάστηκε "έλλειψη στέγης". Από την άλλη, μεριά κόμματα διάφορα, ενώσεις ιδιοκτητών και ενοικιαστών, θεσμοί εκπροσώπησης και σχεδιασμού ξανα-δήλωσαν την πρόθεσή τους να ψάξουν (δηλαδή να παζαρέψουν) μια κάποια λύση» (περιοδικό Εφήμερη πόλη τ7, 1985). Τονίζουν τον ρόλο του κράτους, των κομμάτων και των "φορέων-παραρτημάτων" τους στη διαδικασία αδρανοποίησης και παθητικοποίησης όσων θίγονται απ' την κρίση της στέγης:

«[...] Ο στόχος είναι σαφής: οι τελευταίοι πρέπει πάση θυσία να πειστούν πως η μόνη εφικτή λύση είναι η ανάθεση της ικανοποίησης των αναγκών τους στους κομματικούς και κρατικούς γραφειοκράτες. Ευνουχίζοντας κάθε ριζοσπαστική τάση που – συνειδητά ή ασυνείδητα – αμφισβητεί τις κρατικές και κομματικές διαμεσολαβήσεις, προωθώντας άμεσες και δυναμικές λύσεις. Το ίδιο το σύστημα που δημιουργεί το στεγαστικό πρόβλημα καλείται να το "επιλύσει" μ' έναν καταϊγισμό προτάσεων, αντιπροτάσεων και νομοθετικών τροποποιήσεων που δεν αποσκοπούν παρά στη συγκάλυψη της ουσίας, των αιτιών και των τρόπων αντιμετώπισής του.[...]» (Λ.Κ. 1989)

Το στεγαστικό πρόβλημα πλαισιώνεται ως ζήτημα ταξικού ανταγωνισμού και ανισότητας που προκαλείται και καθορίζεται από τις σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης

«[...] Η ταξική ανισότητα διαπερνά το στεγαστικό σ' όλες του τις διαστάσεις: την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική. [...] Αντίθετα η οικονομική διάσταση του στεγαστικού αγγίζει τόσο την εμπορευματοποίηση των κοινωνικών αναγκών, όσο και σαν συνέπεια τον ωμά καταναγκαστικό και εκμεταλλευτικό χαρακτήρα της εργασίας που αποτελεί το βαρύ τίμημα για την κάλυψη έστω και στοιχειωδών ανθρώπινων αναγκών μια απ' τις οποίες είναι και εκείνη της στέγης.[...]» (Λ.Κ. 1989)²⁴⁸

Σε αυτή την ανάγνωση αναζητούνται οι διαιρέσεις και τα μέτωπα που διαμορφώνονται με βάση την ιδιαιτερότητα του μοντέλου παραγωγής και διαχείρισης της κατοικίας στην Ελλάδα: τη διάχυση και πολυδιάσπαση της ιδιοκτησίας που μετατρέπει σε κύριο πάροχο κατοικίας τους μικροϊδιοκτήτες.

«[...] Στη μικρο-μεσαία Ελλάδα (όπου το κύκλωμα οικοδόμησης-εμπορίου σπιτιών, είναι η σπονδυλική στήλη της μικροαστικής ελληνικής οικονομίας σε αντίθεση με την ολοκληρωμένη

²⁴⁸ Αντίστοιχες επεξεργασίες περιλαμβάνει και το κείμενο "Η ανάγκη της στέγασης και η λύση της κατάληψης ως μέσο επαναστατικής πράξης", μπροσούρα μελών της κατάληψης LIBERTATIA στη Θεσσαλονίκη

καπιταλιστικά Ευρώπη) ιδιοκτήτης και άρα έμπορος δεν είναι ούτε το μεγάλο κεφάλαιο (υπό τη μορφή μεγάλων οικοδομικών ευκαιριών) ούτε το κράτος (σαν καθεστώς κοινωνικής πρόνοιας). Η ιδιοκτησία των σπιτιών είναι κυρίως μικρο-ιδιοκτησία, γι' αυτό το εμπόριό τους γίνεται με τους νόμους της 'ελεύθερης αγοράς': προσφορά-ζήτηση. [...]» (Λ.Κ. 06/1988)

Από την άλλη, η αγορά κατοικίας, ιδιαίτερα στο κέντρο της Αθήνας, καθορίζεται εξίσου (αν όχι περισσότερο) από τις κερδοσκοπικές πρακτικές μεγαλοϊδιοκτητών ακινήτων (των τραπεζών, του κράτους και της εκκλησίας, που συμβάλλουν στην άνοδο των τιμών.

«[...] όταν 200.000 σπίτια μόνο στην Αθήνα μένουν κλειστά (σύμφωνα με δηλώσεις του Τρίτση, Υπουργού του ΥΠΕΧΩΔΕ, στις 15/10/85). Τα μισά απ' αυτά είναι περιουσίες τραπεζών, κρατικών οργανισμών και της εκκλησίας. Πολλά διώροφα αφήνονται να ρημάζουν έτσι ώστε να μην εμπίπτουν στους νόμους σχετικά με τα διατηρητέα, άλλα κτίρια μένουν κλειστά περιμένοντας ευνοϊκότερους όρους για την εκμετάλλευσή τους, χιλιάδες διαμερίσματα απ' την Εφορία κλπ έχουν περιέλθει σε μακροχρόνιες διαδικασίες για να ξεκαθαριστεί το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μια τεχνητή έλλειψη στέγης που συντελεί στην όξυνση των ανταγωνιστικών σχέσεων ιδιοκτητών-ενοικιαστών, με αποτέλεσμα την αύξηση των ενοικίων. [...]» (Λ.Κ. 06/1988)

Ο ρόλος των αρχών και των δημόσιων πολιτικών

Οι πολιτικές αντιμετώπισης του στεγαστικού ζητήματος διαμόρφωσαν τις συνθήκες κερδοσκοπίας στις διαδικασίες αστικής ανάπτυξης πριμοδοτώντας τα κυκλώματα οικοπεδούχων και εργολάβων.

«[...] Μια πρόχειρη και ανέξοδη λύση για τ' αφεντικά και το κράτος, στάθηκε αρχικά το αυθαίρετο. Στη συνέχεια εμφανίστηκε και εντατικοποιήθηκε μια άνευ προηγουμένου οικοδομική δραστηριότητα στηριγμένη στο θεσμό της αντιπαροχής-πολυκατοικίας που αποτέλεσε πεδίο επένδυσης και ανάπτυξης του μικρού και μεσαίου κεφαλαίου. Έχοντας σαν μοναδικό κριτήριο την κερδοσκοπία δημιουργήθηκε ένα κύκλωμα οικοπεδούχων, εργολάβων, τεχνικών κα που – εκμεταλλευόμενο την επιτακτική ανάγκη στέγης – οικοπεδοποίησε και οικοδόμησε κάθε κομμάτι γης μετατρέποντας την Αθήνα σε μια απέραντη τσιμεντούπολη.[...]» (Λ.Κ. 06/1988)

Ενώ συνολικότερα η κρατική πολιτική που εφαρμόζεται στη στέγη γενικά και τα ενοίκια ειδικότερα, είναι μια ακόμα παράμετρος της συνολικής πολιτικής λιτότητας που διευρύνει την εκμετάλλευση, την κερδοσκοπία και τη στέρηση σε βάρος των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων.

«[...]Τα περιθώρια της 'ελεύθερης αγοράς' για τη στέγηση του 'περιθωρίου' (ως περίσσειμα της εμπορευματικής δραστηριότητας) και τα φιλόδοξα κρατικά πρόγραμμα 'φτηνής λαϊκής κατοικίας' (ως περίσσειμα των τεχνοκρατικών προδιαγραφών) σαν και αυτά που ονειρεύονται οι αριστεροί τεχνοκράτες τόσα χρόνια, ένα γκέτο δηλαδή, για να στοιβαχτούν όσοι έχουν πρόβλημα' δεν είναι λύσεις στο πρόβλημα της κατοικίας, το οποίο είναι πρωτίστως ποιοτικό.[...]»

«Όχι στην εκμετάλλευση των αναγκών μας - Η κατοικία δεν είναι εμπόρευμα, 200.000 άδεια σπίτια σας περιμένουν να τα καταλάβετε. Μην τα στήσετε»

Η χρήση του κενού κτιριακού αποθέματος, σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας, μπορεί να δώσει άμεσες και δίκαιες λύσεις σε όσους έχουν πρόβλημα στέγης. *«Καταλαμβάνοντας τα άδεια σπίτια διεκδικούμε το δικαίωμά μας στη στέγη, αρνούμαστε στους κερδοσκόπους εμπόρους της κατοικίας τη δυνατότητα να μας εκμεταλλεύονται και αφαιρούμε τη διαχείριση των αναγκών μας απ' τους γραφειοκράτες πολιτικούς που ξέρουν μόνο να μας ξεγελούν»* (Λ.Κ. 06/1988). Αναγνωρίζοντας βεβαίως ότι η κατάληψη αποτελεί πρακτική αντιμετώπισης και όχι επίλυσης του στεγαστικού προβλήματος. Κι αυτό γιατί το τελευταίο δεν μπορεί να επιλυθεί στο σύνολό του παρά μόνο με την ανατροπή των σχέσεων εξουσίας κι εκμετάλλευσης που το γεννούν και το διαιωνίζουν. Η πρακτική της κατάληψης αμφισβητεί έμπρακτα την ιδιοκτησία (βαθμό που αποτελεί μέσο εκμετάλλευσης των στεγαστικών αναγκών), ακυρώνει εν μέρει την οικονομική εκμετάλλευση των στεγαστικών αναγκών, αρνείται τον διαμεσολαβητικό ρόλο του κράτους και των κομμάτων στην "επίλυση" του στεγαστικού και προσπαθεί στο εσωτερικό της να οργανώσει έναν συλλογικό τρόπο ζωής και διαχείρισης των αναγκών.

«[...] Επειδή τα δικαιώματά μας στη ζωή δεν είναι ποτέ ποσοτικά, μια μονάχα απάντηση μπορεί να υπάρξει από τη μεριά "αυτών που έχουν το πρόβλημα" : Απέναντι στην ιδιοκτησία και την εμπορευματοποίηση των σπιτιών, απέναντι στην έντεχνη υποβίβαση του θέματος σε πρόβλημα "στέγη", απέναντι στη διατίμηση της καθημερινής μας ζωής μέσω των μηχανισμών της οικονομίας και την παρα-οικονομίας, απαλλοτριώσεις κρατικών ή ιδιωτικών εκτάσεων και κτηρίων... ένα κίνημα ενάντια στην εκμετάλλευση και υπέρ του δικαιώματος στην αυτοδιάθεση και την αυτό-στέγαση.[...]

 (Εφήμερη πόλη 1985)

«[...] Σαν λύση, λοιπόν, θεωρούμε το ξεπέραςμα της επιβίωσης και του ατομικισμού, την οικοδόμηση της ζωής μας στη βάση της χαράς και της συλλογικότητας. Κι αυτό γίνεται με την επανοικειοποίηση σε ό,τι μας έχουν κλέψει. Το δικαίωμα στη στέγη, [...]τη χαρά της δημιουργικής εργασίας, το φτερούγισμα της παρέας, την ηδονή της αντίστασης.[...]

 (Προκήρυξη των καταληψιών της Ασκληπιού 34 (και μετέπειτα Κεραμεικού και Μυλλέρου).

«[...] Αυτό όμως που μπορούμε να κάνουμε είναι να αντιμετωπίσουμε τις καταλήψεις μας όχι πλέον σαν κεκτημένο δικαίωμα, αλλά σαν τους χώρους που στεγάζουν τις ανάγκες μας, τους χρόνους που μοιραζόμαστε σκέψεις και ιδέες. Να προτάξουμε τα περιεχόμενά τους. Γιατί αυτά τα περιεχόμενα είναι ο πλούτος μας. Δεν διεκδικούμε ντουβάρια και κουφώματα. Διεκδικούμε το δικαίωμα απαλλοτρίωσης εγκαταλελειμμένων από το κεφάλαιο χωρόχρονων.[...]

 (περιοδικό Barricada 2013)

7.2.3 Ρόλος και επιδράσεις

Όπως αναφέραμε και στην αρχή, το κίνημα καταλήψεων στην Ελλάδα δεν μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των κινημάτων για την κατοικία, αν και η κάλυψη στεγαστικών αναγκών για κάποια από

τα μέλη του αποτελεί μέρος της δράσης του. Ακολουθώντας τη διαβάθμιση των επιδράσεων ενός κοινωνικού κινήματος όπως κάναμε και στις προηγούμενες περιπτώσεις, μια προφανής διαπίστωση είναι ότι οι καταλήψεις δεν έχουν αναγνωριστεί από τις αρχές και την κοινή γνώμη ως συνομιλητές (που εκπροσωπούν μια ευρύτερη ομάδα, πχ των νέων που στερούνται στέγη) για τα ζητήματα της κατοικίας, αλλά ούτε και το επεδίωξαν.

Σε σχέση με την εισαγωγή ζητημάτων στη δημόσια και πολιτική ατζέντα, και πάλι δεν μπορούμε να πούμε ότι το δικαίωμα στην κατοικία και η διεκδίκηση εναλλακτικών τρόπων πρόσβασης στη στέγη αναδεικνύεται ως κεντρικό επίδικο του συγκεκριμένου κινήματος. Αντίθετα, αυτό που προβάλλεται είναι η «διαμόρφωση και υλοποίηση ενός πολιτικού προτάγματος: το όραμα για μια άλλη κοινωνία που παίρνει μορφή εδώ και τώρα» (Λογοθέτη, εφ.συν 13/02/2013)²⁴⁹ και «η δημιουργία ενός ολόκληρου δικτύου αντικουλτούρας πέρα και έξω από το κυρίαρχο, μια διαφορετική πρόταση απέναντι στην εμπορευματοποίηση. Μια έμπρακτη κριτική» (Σούζας, εφ.συν. 13/02/2013). Αντίθετα μια σειρά από άλλα ζητήματα είναι πιο σημαντικά, όπως η αυτοδιαχείριση και η άμεση δημοκρατία, η αμφισβήτηση των θεσμών και της ιδιοκτησίας, η δημιουργία χώρων ελευθερίας και εναλλακτικού πολιτισμού: συναυλιακές και θεατρικές ομάδες, εναλλακτικές βιβλιοθήκες και βιβλιοπωλεία, στούντιο μουσικής, εναλλακτική ραδιοφωνία και ενημέρωση, συλλογικές κουζίνες, καφενεία, μαθήματα αυτομόρφωσης και ανοιχτές πολιτιστικές και πολιτικές εκδηλώσεις.

Παρά την πλούσια δράση τους, ο ρόλος των καταλήψεων παραμένει αφανής στη κεντρική πολιτική ατζέντα και τα ΜΜΕ. «Στην Ελλάδα επικράτησε μια απαξίωση των χώρων αυτών. Επέμεναν να τους παρουσιάζουν σαν χώρους συνάθροισης ‘περιθωριακών’, σαν ‘ποινικό φαινόμενο’, χωρίς καμία κοινωνική σημασία και αρνούσαν να αναγνωρίσουν τον πολιτικό τους χαρακτήρα, τη διάστασή τους ως πολιτική πρόταση» λέει η Λογοθέτη. Από την άλλη, τα τελευταία χρόνια η αποκέντρωση των καταλήψεων και ο πολλαπλασιασμός τους στις γειτονιές, σίγουρα έχει φέρει τη δράση τους πιο κοντά σε τοπικά ζητήματα (δραστηριότητες για παιδιά, αντιφασιστικές δράσεις, χώρος δραστηριοτήτων για τη γειτονιά κ), ενώ περισσότερος κόσμος εξοικειώνεται με την πρακτική της κατάληψης και της αυτοδιαχείρισης.²⁵⁰

Σε σχέση με τα άμεσα στεγαστικά οφέλη, αυτά αφορούν έναν περιορισμένο αριθμό νέων ανθρώπων, που μένουν στα κατελημμένα κτίρια. Συνολικότερα, βεβαίως παρέχουν την υλική βάση για την πραγμάτωση εναλλακτικών χώρων έκφρασης σε έναν πολύ μεγάλο αριθμό ανθρώπων, μια ολόκληρη κοινότητα που συγκροτείται και βρίσκεται (και) μέσα από τα κατελημμένα στέκια. Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, δεν υπάρχει κάποια ένδειξη επίδρασης στις πρακτικές άτυπης κατάληψης κτιρίων από άλλες ομάδες, όπως μετανάστες, αστέγους, Ρομά κλπ. Σε πολλές περιπτώσεις, ομάδες που συμμετέχουν στο κίνημα καταλήψεων έχουν συνδράμει και υποστηρίξει τις άτυπες καταλήψεις των μεταναστών, όπως στην περίπτωση της Κατάληψης Χατζησωκράτη στα Γιάννενα, ή την κατάληψη κτιρίων στο κέντρο της Αθήνας από Κούρδους το 1998 με την υποστήριξη

²⁴⁹ Παναγιωτόπουλου, Ι. (2013) Σχολείο ελευθερίας οι καταλήψεις, ΕΦΣΥΝ, 13/01/2013, <http://archive.efsyn.gr/?p=14542>

²⁵⁰ Παπαντωνίου, Κ. και Γασπαράκης, Μ. (2013) Αφιέρωμα στις καταλήψεις: «Στην κατάληψη της ζωής μας, απαντάμε με κατάληψεις», ΑΥΓΗ, 20/01/2013, <http://archive.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=744767>

μελών της Βίλλας Αμαλίας, στην πιο πρόσφατη περίπτωση της αλληλεγγύης στην κατάληψη Επιβίωση στη Θεσσαλονίκη ή στην κατάληψη των προσφυγικών της Αλεξάνδρας.

Είναι πολλές οι κατευθύνσεις που θα μπορούσαν να διερευνηθούν για την απουσία ενός μαζικότερου κινήματος καταλήψεων με τη συμμετοχή των μεταναστών, όπως συμβαίνει στην Ιταλία και τη Γαλλία. Η ανοιχτή πολιτική αντιπαράθεση ή και σύγκρουση γίνεται με άλλους όρους από τη μεριά των μεταναστών που απειλούνται με απελάσεις. Σίγουρα σε αυτό έχουν συμβάλει ο σχετικά εσωστρεφής και άκαμπτος χαρακτήρας του αναρχικού και αυτόνομου κινήματος που δεν έχει προσανατολίσει τη δράση του στην υποστήριξη ευρύτερων σκοπών (σε σχέση με την κατοικία), ο προσανατολισμός της αριστεράς σε πρακτικές πολιτικής εκπροσώπησης και συνδικαλιστικού τύπου διεκδίκηση, η απουσία συλλογικών φορέων οργάνωσης των (λιγότερο ενταγμένων) μεταναστών με πιο μαχητικούς και διεκδικητικούς όρους. Σε πολύ μεγάλο βαθμό όμως, σχετίζεται με τα χαρακτηριστικά του στεγαστικού συστήματος καθώς, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, η αγορά κατοικίας και οι κοινωνικές διευθετήσεις παρείχαν δίαυλους ενσωμάτωσης και κυρίως με τη διαχείριση του ζητήματος από το κράτος που παρουσιάζεται ευέλικτο και ανεκτικό στις άτυπες πρακτικές, αλλά σκληρά κατασταλτικό στις προσπάθειες συλλογικοποίησης και πολιτικοποίησης των ζητημάτων.

Αποτιμώντας την αποτελεσματικότητα της πολιτικής και πολιτιστικής επίδρασης των καταλήψεων σε σχέση με τα ζητήματα στέγης και συγκεκριμένα απαντώντας στο ερώτημα αν πέτυχαν να είναι η εναλλακτική λύση στα προβλήματα της στέγασης ο Π. Καλαμαράς (2011) αναφέρει:

«[...] Μπορούμε να πούμε ότι οι διάφορες «άτυπες» καταλήψεις στέγης που υπάρχουν στην Αθήνα, άντλησαν την ιδέα από το κίνημα; Δεν το ξέρουμε. Ίσως ναι κάποιες φορές, τις περισσότερες όμως μάλλον όχι. Προτίμησαν να παραμείνουν κρυφές, χωρίς να εντάσσονται σε κάποια μορφή κίνημα, αφού υπάρχει πάντοτε ο φόβος της άμεσης ποινικοποίησης και καταστολής όταν ενώνεις τις δυνάμεις σου και διεκδικείς πιο επιθετικά τα δικαιώματά σου. Γενικά πρέπει να πούμε ότι κίνημα καταλήψεων στέγης-στεκιών στην Ελλάδα (με την έννοια που το γνωρίσαμε στη Γερμανία, την Ιταλία ή την Ολλανδία) δεν υπήρξε.[...]

7.2.4 Το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση και την αυτοοργάνωση

Στα πρώτα εγχειρήματα καταλήψεων υπάρχει μια διάθεση διεύρυνσης του λόγου για το ζήτημα της κατοικίας και προώθησης μιας πρακτικής, που απευθύνεται στην κοινωνία και αναζητά εναλλακτικούς τρόπους απάντησης στα στεγαστικά προβλήματα, θέτοντας τους όρους από τη μεριά των υποκειμένων που πλήττονται.

Το σύνθημα "να μπούμε στα άδεια σπίτια" διατυπώνεται ήδη από τις πρώτες καταλήψεις στις αρχές της δεκαετίας του '80, ενώ ο αίτημα για μια διαφορετική αξιοποίηση των κενών και αχρησιμοποίητων κτιρίων που ανήκουν, κυρίως στο δημόσιο ή φορείς του δημοσίου και των εγκαταλειμμένων ιδιωτικών κτιρίων, ως πρόταση για μια διαφορετική στεγαστική πολιτική, αναπτύσσεται κυρίως στα κείμενα της πρώτης περιόδου (Σοφιανόπουλος, συνέντευξη, 20/05/2013). Έκτοτε δεν φαίνεται να έχει γίνει κάποια περαιτέρω επεξεργασία αυτών των αιτημάτων σε σχέση με τη στέγη, καθώς οι στόχοι των εγχειρημάτων επικεντρώθηκαν στη

δημιουργία 'αυτόνομων θυλάκων ελευθερίας' και στην ανάπτυξη μιας εναλλακτικής πολιτικής πρακτικής και πολιτιστικής παραγωγής. Το σύνθημα "να μπούμε στα άδεια σπίτια" αναπαράγεται συνήθως κατά τα πρώτα βήματα μιας κατάληψης, καθώς η επίκληση του επιχειρήματος της κάλυψης στεγαστικών αναγκών γίνεται για να νομιμοποιήσει την πράξη της κατάληψης ενός εγκαταλειμμένου κτιρίου. Από την άλλη, η πρακτική της κατάληψης διευρύνει εκ των πραγμάτων τις αντιλήψεις για τον θεσμό της ιδιοκτησίας, ενώ αναδεικνύει εναλλακτικές δυνατότητες στέγασης και τρόπους πρόσβασης στην κατοικία, καθώς και εναλλακτικούς τρόπους συλλογικής κατοίκησης. Είναι όμως μάλλον περιορισμένη η απεύθυνση αυτών των ζητημάτων προς την κοινωνία.

Το κίνημα καταλήψεων στην Ελλάδα δεν επεδίωξε, τη συνδιαλλαγή με τις αρχές ή τη συμμετοχή σε διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτικών για την κατοικία, ούτε επεδίωξε μια ευρύτερη κοινωνική απεύθυνση. Πέρα από την απαίτηση ανοχής προς την 'παράνομη' πρακτική της κατάληψης δεν διεκδικούν κάτι περισσότερο. Υιοθετούν τη στρατηγική της παραδειγματικής αντιθετικής πράξης που θα διαφωτίσει και θα επηρεάσει την κοινωνία μέσα από την πρακτική. Δεν προέκυψαν μέσα από το κίνημα καταλήψεων (ή σε σχέση με αυτό) πιο εξειδικευμένες/εστιασμένες συλλογικότητες που να λειτουργήσουν ως θεματική ομάδα πίεσης, διεκδίκησης και επεξεργασίας εναλλακτικών όπως ο «συνδικαλισμός γειτονιάς» στην Ισπανία, ή ο «συνδικαλισμός πρόνοιας» στην Ιταλία. Αυτό σίγουρα σχετίζεται και με την απουσία ενδιαφέροντος για τα θέματα κατοικίας από τη μεριά των θεσμικών οργανώσεων και συνδικάτων που δεν συνέδεσαν το δικαίωμα στην κατοικία και τη διεκδίκηση δημόσιας παρέμβασης με τα εργατικά δικαιώματα.

Εξαρχής ο λόγος τους είναι σκληρά ιδεολογικός και απαξιωτικός για τους διαχειριστές των πολιτικών για τη στέγη, αλλά και για τις μικροαστικές επιλογές ζωής. Υιοθετώντας μια ορθόδοξη μαρξιστική προσέγγιση που θεωρεί το πρόβλημα της στέγης ως αποτέλεσμα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και το κράτος ως εργαλείο της κυρίαρχης τάξης, δεν διαμορφώθηκαν αιτήματα για περισσότερη κοινωνική κατοικία και δημόσια παρέμβαση. Ταυτόχρονα, ο αντιθετικός λόγος απέναντι στην ευρύτερη κοινωνία και τις κοινωνικές πρακτικές στέγασης (και εκμετάλλευσης της ακίνητης περιουσίας) – χωρίς να διαχωρίζονται τελικά ανισότητες, πλούσιοι και φτωχοί, μεγάλοι και μικροί ιδιοκτήτες – τοποθετεί το κίνημα καταλήψεων έξω από αυτήν (ενίοτε και υπεράνω αυτής) και όχι σε αλληλεπίδραση με αυτή. Οι αντιφάσεις που ενσωματώνονται στις καθημερινές επιλογές επιβίωσης και σε όλο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων – κυριαρχίας και υποτέλειας, εξουσίας και αντίστασης, ενσωμάτωσης και αντικομφορμισμού, υλικής εξασφάλισης και πολιτικής και πολιτιστικής χειραφέτησης, εκμετάλλευσης και ισοτιμίας κοκ – ενώ συζητώνται στο εσωτερικό της συλλογικότητας, δεν αντιμετωπίζονται σαν πεδίο πολιτικού και πολιτιστικού αγώνα. Δεν αντιμετωπίζονται δηλαδή ως μια διαδικασία που αλλάζει την ίδια τη συλλογικότητα, το φαντασιακό της και τους στόχους της, αλλαγές που αναπόφευκτα προκαλεί η τριβή με τη συνθετότητα και η διαφοροποίηση των κοινωνικών προβλημάτων. Όπως ανέφερε ένα μέλος της

κατάληψης των προσφυγικών Αλεξάνδρας: «μετά από τέσσερα χρόνια δεν είμαστε πια οι ίδιοι που ξεκινήσαμε».²⁵¹

Μια πιο εξωστερφής πλαισίωση των καταλήψεων διατυπώνεται την περίοδο της κρίσης μετά το κύμα καταστολής των καταλήψεων στο τέλος του 2010. Σε αφίσα για την πολιτική υπεράσπιση των καταλήψεων το 2013²⁵² η κάλυψη βασικών αναγκών όπως η στέγη, μέσω της αμφισβήτησης της ιδιοκτησίας και της εναντίωσης στην εμπορευματοποίηση της κατοικίας αποτελεί κεντρικό πλαίσιο. Η κατάληψη αποτελεί παράδειγμα έμπρακτης συλλογικής ρήξης με τις σχέσεις ιδιοκτησίας με επίκεντρο την κατοικία ως ζωτική κοινωνική ανάγκη, ιδιαίτερα για τους πολλούς πλέον εργάτες και εργάτριες, ιδίως μετανάστες, που δεν έχουν άλλη λύση. Αποτελεί «κατάργηση στην πράξη με συλλογικούς όρους του εμπορίου στέγης και της λεηλασίας ‘μας’ από τους ιδιοκτήτες ακινήτων». Η κατάληψη είναι μια συλλογική απάντηση στις δυσκολίες της ζωής, αλλά ταυτόχρονα η οικειοποίηση εγκαταλειμμένων και νεκρών χώρων για λογαριασμό της εργατικής τάξης και των αναγκών της απελευθερώνει δυνατότητες συλλογικής αυτοαξιοποίησης και αυτοοργάνωσης, ενάντια στην εξατομίκευση, τη μοναξιά και την ηττοπάθεια, το ατομικό και αγχωμένο κυνήγι της επιβίωσης. Τέλος, η κατάληψη – που αντιμετωπίζεται από τους κυρίαρχους ως ακραία περίπτωση ανομίας – είναι μια πράξη αντίστασης στον αυταρχισμό και τον νέο ολοκληρωτισμό και την κλιμάκωση της αστυνομικής κατασταλτικής βίας που εντείνεται την περίοδο της κρίσης.

7.3 Το Δίκτυο των οργανώσεων που δουλεύουν με τους άστεγους

7.3.1 Ιστορικό και συγκυρία ανάδυσης

Σε μια διαφορετική κατεύθυνση, την ίδια περίοδο (από τις αρχές της δεκαετίας του '90), αναπτύσσονται οι κοινωνικές οργανώσεις για τους άστεγους. Στη διατριβή, η μελέτη της εξέλιξης και των επεξεργασιών που έχουν γίνει, εστιάζει κυρίως στην προσπάθεια δικτύωσης και συλλογικοποίησης της παρέμβασης των διαφορετικών οργανώσεων που παρέχουν στεγαστικές υπηρεσίες, και όχι λόγο που παράγουν διαφορετικού τύπου οργανώσεις και φορείς, κάτι το οποίο θα απαιτούσε πολύ πιο εκτεταμένη ανάλυση.²⁵³ Τα σημεία που αναπτύσσονται παρακάτω βασίζονται σε κείμενα που δημοσιοποιούνται σε σχέση με τη διαδικασία δικτύωσης (δελτία τύπου, διακήρυξη, καταστατικό), σε συνεντεύξεις-οδηγούς, άτυπες συζητήσεις με μέλη και βασικά στελέχη και στην προσωπική επαφή και παρατήρηση συζητήσεων και προβληματισμών στο πλαίσιο της δικτύωσης των οργανώσεων.

²⁵¹ Η πλευρά των καταλήψεων, ως ‘κοινωνικά εργαστήρια συμβίωσης και πειραματισμοί εναλλακτικής κατοίκησης’ – τόσο σε σχέση με τα επιτεύγματα και τη δημιουργική και προωθητική λειτουργία τους, αλλά κυρίως σε σχέση με τη σκληρή και δύσκολη πραγματικότητα της συμβίωσης μέσα από τη διαφορά είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα κατεύθυνση για περαιτέρω διερεύνηση, που απαιτεί συστηματική εθνογραφική έρευνα για να γίνει κατανοητή σε όλες τις διαστάσεις (και αντιφάσεις). Αυτό αναδείχθηκε σε έναν βαθμό στην περίπτωση της Ιταλίας, αλλά θα είχε πολύ ενδιαφέρον να διερευνηθεί περαιτέρω και στις πρόσφατες εμπειρίες στην Ισπανία ή στην περίπτωση των προσφυγικών της Αλεξάνδρας.

²⁵² Για την πολιτική υπεράσπιση των καταλήψεων (αφίσα), Συμβούλιο για την εργατική αυτονομία, Θεσσαλονίκη, Ιανουάριος 2013, http://www.autonomia.gr/autonomia/autonomia_th/a_th_17.html

²⁵³ Για τη συγκρότηση του πεδίου των οργανώσεων για τους φτωχούς και τους άστεγους και τους αντιπαρατιθέμενους λόγους και πρακτικές που αναπτύσσονται τη δεκαετία του 90, βλ. Αραρογίου 2002, 2004.

Η συζήτηση για τους άστεγους στην Ελλάδα αναπτύσσεται σταδιακά από τις αρχές της δεκαετίας του '90, καθώς αυξάνεται η συγκέντρωση των μεταναστών και προσφύγων στις πόλεις (κυρίως στην Αθήνα) και καθώς οι συνθήκες διαβίωσης στη μητρόπολη αλλάζουν προηγούμενες οικογενειακές και κοινωνικές διευθετήσεις. Αυξάνεται ο αριθμός των 'ορατών αστέγων' σε δημόσιους χώρους (Πεδίο Άρεως, πλατεία Κουμουندούρου, Βικτώρια κα) και των κακώς στεγασμένων σε ερειπωμένα κτίρια (κατοικίες, βιομηχανίες κα), ενώ η διάχυτη 'αφανής' έλλειψη στέγης όσων διαβιούν σε επισφαλείς στεγαστικές συνθήκες είναι κάτι που το ελληνικό κράτος και οι αρμόδιοι φορείς συστηματικά αγνοούν. Η αύξηση της ορατότητας της έλλειψης στέγης σχετίζεται και με τις μεταρρυθμίσεις στον τομέα της πρόνοιας (όπως η διαδικασία αποασυλοποίησης) και την εμφάνιση νέων αναγκών από διαφορετικούς πληθυσμούς, όπως οι χρήστες, οι τσιγγάνοι κα (Aragoglou 2004). Από τα μέσα του '90 (με τη μετανάστευση από το βόρειο Ιράκ) και ιδιαίτερα μετά το 2000 (με τις μεταναστευτικές ροές από το Αφγανιστάν και τις εμπόλεμες περιοχές), αυξάνεται η προσωρινή και μεταβατική μετανάστευση που, καθώς έχει σαν στόχο την όσο το δυνατόν πιο άμεση μετάβαση στην Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη, στεγάζεται πρόχειρα (συχνά όχι τόσο προσωρινά) στα κενά και ερειπωμένα κτίρια του ευρύτερου κέντρου, υπομένοντας άθλιες συνθήκες διαβίωσης.

«[...] χωρίς να υπάρχει πολιτική διεκδίκηση, έχουμε κίνημα εντός εισαγωγικών, με την έννοια ότι έχουμε μια πρακτική η οποία είναι αρκετά διαδεδομένη, λόγω της έλλειψης στέγης, και της ύπαρξης αυτού που λέμε αδιάθετο στεγαστικό απόθεμα κακής ποιότητας, χωρίς ιδιοκτήτη, με ιδιοκτήτες στο εξωτερικό, σχολάζουσες περιουσίες. [...] Αυτή η κατάσταση νομίζω ότι αφορά χιλιάδες ανθρώπους, γιατί σε κάθε κτίριο μένουν από 30 μέχρι 80 άτομα συνήθως.²⁵⁴ [...] Από την αρχή που είναι ορατοί δημόσιο χώρο κάποιος πάνε σε χώρους πιο μαζικούς σαν εργοστάσια, αλλά οι περισσότεροι ψάχνουν να βρουν σπίτια μικρά-μεγάλα που να δίνουν τη δυνατότητα φιλοξενίας, προσωρινής κιόλας. [...] Στα σπίτια αυτά σε κάποιες περιπτώσεις έχουμε αθλιότητα, σε κάποιες περιπτώσεις όμως, και εδώ μπαίνει το θέμα της αλληλεγγύης και το πού είναι η κοινωνία, κάποιος γείτονας τους έδινε ένα καλώδιο με ρεύμα ή παροχή νερού.[...]» (Ψύχας, συνέντευξη, 21/05/2013)

Αναπτύσσονται δομές παροχής υποστηρικτικών και στεγαστικών υπηρεσιών για άστεγους και πραγματοποιούνται σταδιακά μια σειρά από μεταρρυθμίσεις με βάση τις κατευθύνσεις που ορίζονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση για τον συντονισμό των δημόσιων παροχών πρόνοιας στα κράτη μέλη στο πλαίσιο των πολιτικών για τη σύγκλιση και την κοινωνική συνοχή. Οι νέες δυνατότητες χρηματοδότησης που δίνει το ευρωπαϊκό πλαίσιο δημιουργούν αιτήματα και προσδοκίες για την εξυπηρέτηση των πολλαπλών αναγκών από τους φορείς που ασχολούνται στα πεδία της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Βεβαίως, εκεί δημιουργούνται πολλά προβλήματα που σχετίζονται με την ανεπάρκεια και τις αντιφάσεις του ευρωπαϊκού πλαισίου, που από τη μία, όπως είδαμε στο τρίτο κεφάλαιο, δεν αναπτύσσει αρμοδιότητες στο πεδίο των

²⁵⁴ Την περίοδο 1998-1999 η ΜΚΟ Εθελοντική Εργασία υλοποιεί ένα πρόγραμμα υποστήριξης σε τριάντα κατελημμένα κτίρια στη Νέα Σμύρνη (στο πλαίσιο ευρύτερου προγράμματος εθελοντικού street work για πρόσφυγες που διήρκεσε μέχρι το 2004) και παρείχε υλική υποστήριξη, διαμεσολάβηση με τις αρχές και νομικές πληροφορίες για πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο. Η πρακτική της κατάληψης εκείνη την περίοδο δεν αφορούσε μόνο πρόσφυγες, αλλά και οικονομικούς μετανάστες (κυρίως από την Αλβανία) που είχαν σχέδιο μόνιμης εγκατάστασης και εύρεσης εργασίας και έβαζαν προσωπική εργασία για την επισκευή των κατελημμένων κατοικιών (Ψύχας, συνέντευξη, 21/05/2013).

πολιτικών κατοικίας, ενώ ταυτόχρονα εντάσσει τις προνοιακές πολιτικές στην ατζέντα για την απασχόληση. Έτσι, τα προγράμματα και οι πολιτικές για την έλλειψη στέγης αναγκάζονται να προσαρμοστούν στο πλαίσιο χρηματοδότησης (για τον άνεργο άστεγο ή τον άστεγο απασχολήσιμο), χωρίς να ανταποκρίνονται με ολοκληρωμένο τρόπο στις πραγματικές ανάγκες και με μεγάλο κόστος για τους φορείς. Το μεγαλύτερο πρόβλημα, πέρα από τις διαχειριστικές δυσκολίες, είναι ο εγκλωβισμός της οπτικής, του λόγου και τελικά των πρακτικών των φορέων στα στενά και προδιαγεγραμμένα πλαίσια που ορίζουν οι ευρωπαϊκές πολιτικές, που ωθεί στην εξατομικευμένη προσέγγιση, τόσο της αντιμετώπισης των αναγκών, όσο και της δραστηριοποίησης των φορέων (Αράπογλου, συνέντευξη, 26/04/2013).

Στο τέλος της δεκαετίας του '90, υπάρχουν περίπου 40 δομές, που διαχειρίζονται φορείς του δημοσίου (ΕΚΚΑ), η τοπική αυτοδιοίκηση (το ίδρυμα αστέγων του ιδρύματος Αθηναίων ιδρύεται το 1996), εθελοντικές οργανώσεις (ΑΡΣΙΣ, ΚΛΙΜΑΚΑ) και η εκκλησία, οι οποίες σε μεγάλο ποσοστό χρηματοδοτούνται από ευρωπαϊκά προγράμματα και λειτουργούν με έναν αποσπασματικό τρόπο (Αγαρογίου 2004). Οι δομές και οι υπηρεσίες αναπτύσσονται χωρίς συντονισμό από κάποια συγκεκριμένη πολιτική για τους αστέγους και με περιορισμένη και ασυνεχή χρηματοδότηση που εξαρτάται από τις χρηματοδοτικές ευκαιρίες του Κοινωνικού Πλαισίου Στήριξης του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου. Η ρητορική των νομοθετικών κειμένων και των προγραμμάτων της περιόδου (σε μεγάλο βαθμό και των πρακτικών που αναπτύσσονται για την υλοποίησή τους) αποκαλύπτει μια πολύ συγκεκριμένη λειτουργία του επίσημου λόγου, που επιλεκτικά απομονώνει τις μορφές έλλειψης στέγης που είναι ορατές, αναπαράγοντας τα στερεότυπα της αλητείας και της εγκληματικότητας (Αγαρογίου 2004:636). Ο λόγος αυτός διευκολύνει τον επιλεκτικό τρόπο που λειτουργεί η παροχή υποστήριξης και που ορίζει αυτούς που δικαιούνται ή δεν-δικαιούνται βοήθεια, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί άλλοθι για τη διενέργεια τακτικών επιχειρήσεων 'σκούπας' στο κέντρο της Αθήνας. Αντίστοιχα ο λόγος των στελεχών των οργανώσεων υποστήριξης αστέγων αναπαράγει αυτή τη λογική που παράγει αποκλεισμό, παραμένοντας στο πλαίσιο μιας φιλανθρωπικής λογικής, χωρίς στην ουσία να προωθείται ένας 'ριζοσπαστικός' λόγος, που θα υποστήριζε και θα διεκδικούσε ευρύτερα στεγαστικά δικαιώματα και μια διαφορετική πολιτική κουλτούρα (Αγαρογίου 2004:623).

Εκείνη την περίοδο, στο πλαίσιο της γενικότερης δικτύωσης οργανώσεων από διάφορες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Οργανώσεων που εργάζονται με τους Αστέγους (FEANTSA) γίνεται μια προσπάθεια δημιουργίας ενός πιο διευρυμένου φορέα για τα θέματα των αστέγων και της έλλειψης στέγης και στην Ελλάδα. Η ΑΡΣΙΣ είναι η οργάνωση που πήρε αρχικά την πρωτοβουλία για τη δημιουργία ενός άτυπου δικτύου και η οποία ανέλαβε αρχικά τον συντονισμό της ολοκλήρωσης του δικτύου και της προώθησης των σκοπών του.²⁵⁵ Στόχος η συνεργασία για την προώθηση του δικαιώματος στη στέγη, τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε θεσμικό

²⁵⁵ Η ΑΡΣΙΣ (Κοινωνικής Οργάνωσης Υποστήριξης Νέων) είναι ιδρυτικό μέλος της FEANTSA. Από το 1995 μέχρι το 2003 πραγματοποίησε τρεις εθνικές συνδιασκέψεις για το ζήτημα των αστέγων με στόχο την ευαισθητοποίηση και ενημέρωση και τον συντονισμό και δικτύωση των σχετιζόμενων φορέων και οργανώσεων. Σήμερα πλήρη μέλη της FEANTSA είναι η οργάνωση ΚΛΙΜΑΚΑ και το Δίκτυο για το δικαίωμα στη στέγη και την κατοικία.

επίπεδο, ώστε να «ωθήσουν την κοινωνία των πολιτών, αλλά και τους δημόσιους φορείς της χώρας μας σε μια ευρύτερη πραγμάτωση του δικαιώματος όλων των πολιτών που διαμένουν στη χώρα μας να διαθέτουν επαρκή κατοικία και μέσα που θα αποτρέπουν τον κοινωνικό τους αποκλεισμό» (Δελτίο τύπου ΑΡΣΙΣ 06/10/2003), καθώς και η «πρόκληση δημόσιου διαλόγου και η ευαισθητοποίηση δημόσιων και ιδιωτικών φορέων και της κοινής γνώμης» (Ψύχας 2006). Μετά το 2000, κλιμακώθηκαν οι προσπάθειες και το αίτημα για να αποκτήσει το Δίκτυο μια θεσμικά κατοχυρωμένη μορφή. Αρχικά, πέρα από τις οργανώσεις, στην προσπάθεια συμμετείχαν και εκπρόσωποι δημόσιων φορέων όπως ο ΟΕΚ, η ΔΕΠΟΣ, η Διεύθυνση Στεγαστικής Πολιτικής του ΥΠΕΧΩΔΕ, οι οποίοι δεν ακολούθησαν στη συνέχεια. Το 2004 περισσότερες από 20 μη κυβερνητικές οργανώσεις (κοινωνικές οργανώσεις, δημόσιοι φορείς, και οργανώσεις συνδεδεμένες με την εκκλησία) συμφώνησαν σε μια κοινή διακήρυξη που αποτελεί και τη βάση μιας κοινής προσπάθειας για το δικαίωμα στη στέγη και την κατοικία. Η τυπική ίδρυση του Δικτύου ολοκληρώθηκε το 2010 ως ένα «δίκτυο συνεργασίας μη κυβερνητικών οργανώσεων, κοινωφελών οργανισμών και υπηρεσιών που συμβάλλουν στην καταπολέμηση της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα» με 22 αρχικά μέλη στη βάση της αναγνώρισης της κατοικίας ως θεμελιώδες δικαίωμα (συνδεδεμένο με την πρόσβαση στα υπόλοιπα θεμελιώδη δικαιώματα της υγείας, εργασίας, εκπαίδευσης, κοινωνικής προστασίας και του προσωπικού χώρου) και της έλλειψης στέγης ως τη σοβαρότερη εκδήλωση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Σύμφωνα με το καταστατικό, στόχοι του Δικτύου είναι η έρευνα και τεκμηρίωση της έλλειψης στέγης, η ανταλλαγή εμπειρίας και πληροφόρησης, η ευαισθητοποίηση και ενημέρωση των δημόσιων και ιδιωτικών φορέων και της κοινής γνώμης, η συσπείρωση των φορέων που εργάζονται στο πεδίο της έλλειψης στέγης ή προωθούν το δικαίωμα στη στέγη ως κοινωνικό δικαίωμα, η διασύνδεση και δικτύωση σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο και η ενθάρρυνση συμμετοχής των αστέγων. Επιπλέον, στοχεύουν στην ανάδειξη των δικαιωμάτων όλων των πολιτών, την καταπολέμηση του κοινωνικού και θεσμικού ρατσισμού και την ανάδειξη των φανερών και αφανών διαστάσεων της έλλειψης στέγης. Και τέλος, αντικείμενο του Δικτύου είναι η ανάπτυξη πολιτικών και προτάσεων και η άσκηση επιρροής για την αλλαγή του νομοθετικού και θεσμικού πλαισίου και για τη δημιουργία μηχανισμών σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών για τη στέγη και την κοινωνική κατοικία.

Αναζητώντας την ανάπτυξη διεκδικητικού λόγου και πρακτικών σε σχέση με το θέμα της κατοικίας τα τελευταία δέκα χρόνια στην Ελλάδα, η δράση των οργανώσεων για τους άστεγους μας ενδιαφέρει βαθμό που πέρα από το να καταγράφουν και να αναδεικνύουν τα ζητήματα που αφορούν την έλλειψη στέγης ή να συνεργάζονται με τους αρμόδιους κρατικούς και ευρωπαϊκούς φορείς για την παροχή υπηρεσιών σε μειονεκτικές ομάδες πληθυσμού, επιδιώκουν να διευρύνουν τη δημόσια συζήτηση εισάγοντας μια πιο συνολική άποψη για τα ζητήματα στέγης και κατοικίας διατυπώνοντας συγκεκριμένα αιτήματα και προτάσεις διεκδικώντας την εφαρμογή τους.

Ακόμη και πριν την τυπική του συγκρότηση, το Δίκτυο των οργανώσεων, παρεμβαίνει (κυρίως στον τύπο) σε διάφορες περιστάσεις, όπως η αντίδραση στην προσπάθεια απομάκρυνσης των «αθλίων» από το κέντρο της πόλης εν' όψη των Ολυμπιακών αγώνων ή η ευαισθητοποίηση εν' όψη των

περιόδων ψύχους τον χειμώνα. Παράλληλα, επεξεργάζεται και εισάγει στο ελληνικό πλαίσιο τον προβληματισμό που αναπτύσσεται στην FEANTSA και πραγματοποιεί καμπάνιες στο τοπικό επίπεδο, όπως η Εκστρατεία Κατά της Ποινικοποίησης των Αστεγών και της Φτώχειας στην Ευρώπη το 2012 και η συμμετοχή στο Παρατηρητήριο Στεγαστικών Δικαιωμάτων (Housing Rights Watch).²⁵⁶ Σημαντική υπήρξε η δουλειά του δικτύου στην ανάδειξη της πολλαπλότητας και των διαφορετικών διαστάσεων της έλλειψης στέγης που ολοκληρώθηκε με την επεξεργασία της Ευρωπαϊκής τυπολογίας της FEANTSA για την έλλειψη στέγης και τον αποκλεισμό από την κατοικία, με την ονομασία ΕΤΗΟΣ.²⁵⁷ Οι εννοιολογικές κατηγορίες που εισήγαγε η τυπολογία αυτή συνέβαλαν σε πιο σύνθετες προσεγγίσεις στο πλαίσιο των θεσμικών διαβουλεύσεων και στη μεταστροφή της δημόσιας συζήτησης και των διαδεδομένων αντιλήψεων.

«[...]ο άστεγος θεωρείται ο περιθωριοποιημένος άστεγος. Ακόμη δεν έχουμε καταλάβει πόσες είναι οι κατηγορίες των αστέγων, ότι ο άστεγος έχει φύγει από τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και αφορά τον γενικό πληθυσμό[...]. Για πάρα πολλά χρόνια από το '95 μέχρι σήμερα, ακόμα τα ρεπορτάζ για τους άστεγους, στα μέσα ενημέρωσης και τον περιοδικό και καθημερινό τύπο, γίνονται αποκλειστικά από το τέλος Νοεμβρίου και μετά. Και είναι εντυπωσιακό ότι συνήθως μειώνεται το ενδιαφέρον αμέσως μετά τις γιορτές των Χριστουγέννων. Αυτό δεν έχει αλλάξει. Νομίζω ότι μένει να γίνει αρκετή δουλειά για την ευαισθητοποίηση για το θέμα των αστέγων. [...]» (Ψύχας, συνέντευξη, 21/05/2013)

Η συγκυρία της κρίσης θέτει σε νέο πλαίσιο, τόσο την προσπάθεια ευαισθητοποίησης, όσο και την ίδια την τυπολογία.

7.3.2 Πλαισίωση του ζητήματος της κατοικίας

Η διακήρυξη του Ελληνικού Δικτύου για το Δικαίωμα στη Στέγη και την Κατοικία (ΑΡΣΙΣ 2006) αποτελεί ίσως την πιο συγκροτημένη διατύπωση αιτημάτων για τη διασφάλιση του δικαιώματος στη στέγη και την κατοικία στην Ελλάδα μέσω της αναβάθμισης των εφαρμοζόμενων πολιτικών. Το πρόβλημα εντοπίζεται στη διεύρυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, στον προσανατολισμό της δημόσιας πολιτικής κατοικίας προς τη στήριξη της ιδιοκατοίκησης και στην ανεπάρκεια των κοινωνικών και προνοιακών πολιτικών. Το κείμενο της διακήρυξης ξεκινάει με τη διατύπωση ενός ορισμού για τον «άστεγο» και για τις κοινωνικές συνέπειες της κατάστασης διαβίωσης χωρίς στέγη ή σε επισφαλείς συνθήκες. Η επίκληση του δικαιώματος στη στέγη και την κατοικία «για κάθε άτομο που διαμένει στη χώρα, ανεξαρτήτων φύλου, νομικής κατάστασης, κοινωνικής και εθνικής προέλευσης» προκύπτει από το Ελληνικό Σύνταγμα καθώς και από σχετικές Διεθνείς Συμβάσεις.

Η διαπίστωση ότι το συνταγματικά αναγνωρισμένο δικαίωμα στη στέγη στην πραγματικότητα δεν υλοποιείται, εμμέσως αποδίδει ευθύνες στο κράτος και τους αρμόδιους φορείς, χωρίς όμως να κατονομάζει συγκεκριμένες υπηρεσίες, άτομα, πολιτικούς. Οι ανεπάρκειες της στεγαστικής πολιτικής, όπως την εφαρμόζει το Ελληνικό κράτος, εντοπίζονται στη μονοδιάστατη πολιτική

²⁵⁶ http://www.housingrightswatch.org/resources?field_country_node_nid=187

²⁵⁷ <http://www.feantsa.org/spip.php?article120>

στήριξης της ιδιοκατοίκησης μέσω φορολογικών ελαφρύνσεων και διευκολύνσεων πίστωσης, στην αποσπασματική, μη-δημοκρατική (απουσία συμμετοχής, ευελιξίας, προσαρμογής στις κοινωνικές και πολιτισμικές προτιμήσεις/επιλογές του ατόμου) και αποκλειστικά προνοιακού χαρακτήρα δημόσια παρέμβαση που εφαρμόζεται κυρίως σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, καθώς και στην απουσία οποιασδήποτε αναγνώρισης της έλλειψης στέγης από τον επίσημο λόγο, που συνεπάγεται και την πλήρη απουσία συστηματικής καταγραφής των ποιοτικών και ποσοτικών διαστάσεων του φαινομένου.

Ο λόγος του Δικτύου έχει σαν στόχο κυρίως την ευαισθητοποίηση κοινωνικών και θεσμικών φορέων. Όσον αφορά τον ορισμό του "εμείς", αυτός αναφέρεται σε μη κυβερνητικές οργανώσεις και φορείς που παρέχουν κοινωνικές υπηρεσίες. Βασικός στόχος σε αυτή την προσπάθεια είναι και η δική τους θεσμική αναγνώριση και κατοχύρωση, η ρύθμιση δηλαδή του τομέα παροχής κοινωνικών υπηρεσιών για άστεγους, απέναντι σε *ad hoc*, μη ελεγχόμενες και αποσπασματικές απαντήσεις από το κράτος. Έτσι η επιδίωξη ευρύτερης συσπείρωσης φορέων, οργανώσεων και ομάδων που εργάζονται για την κατοχύρωση του δικαιώματος στην κατοικία ως κοινωνικό δικαίωμα, έχει σταδιακά ατονίσει, κάτι το οποίο σε μεγάλο βαθμό οφείλεται και στις (αναγκαίες) πιο εσωστρεφείς διαδικασίες συγκρότησης του Δικτύου τα τελευταία χρόνια.

Οι προτάσεις και τα αιτήματα αφορούν κυρίως στην αντιμετώπιση όλων των ζητημάτων που εντοπίζονται ως *ελλείψεις προς μια συστηματική και ολοκληρωμένη κοινωνική πολιτική για τη στέγη και την κατοικία*. Συγκεκριμένα αιτήματα του Δικτύου είναι:

- Η επαρκής θεμελίωση, με νόμους και πολιτικές, του δικαιώματος στη στέγη.
- Η διευκρίνιση των συνθηκών που συνιστούν "επαρκή" στέγη και η υιοθέτηση ενός ελάχιστα αποδεκτού στεγαστικού προτύπου για όλους τους πολίτες το οποίο να εμπλουτίζεται ανάλογα με τοπικές, πολιτισμικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες.
- Ο εκδημοκρατισμός της κοινωνικής φροντίδας και η ανάπτυξη ποικίλων μορφών υποστηριζόμενης κατοικίας (μεταβατικής ή μόνιμης). Δηλαδή, ο σχεδιασμός και η υλοποίηση μιας ολοκληρωμένης στεγαστικής πολιτικής – σε αντίθεση με την αποσπασματικότητα των υπάρχοντων και του καθαρά προνοιακού τους χαρακτήρα – που θα προβλέπει τη συμμετοχή των πολιτών και το δικαίωμα ατομικής επιλογής.
- Να σταματήσει η μονομερής ενίσχυση της ιδιοκατοίκησης από το φορολογικό και χρηματοπιστωτικό σύστημα, και να διευκολυνθεί η εύρεση τρόπων διασφάλισης ασφαλούς στέγης για όλους όσους διαμένουν στην Ελληνική Επικράτεια, εντάσσοντας τις επιδοτήσεις ενοικίου σε ένα ευρύτερο πλαίσιο οικονομικής ενίσχυσης και παροχής ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος.
- Αύξηση και βελτίωση των οικιστικών παρεμβάσεων σε υποβαθμισμένες περιοχές, συμπεριλαμβανομένου της χωροθέτησης κοινωνικών υποδομών, κοινοτικών υπηρεσιών και συλλογικών κατοικιών (κοινοτικά κέντρα υγείας και πρόνοιας, ξενώνες, διαμερίσματα), καθώς και της επανάχρησης των άδειων κατοικιών και των σχολαζουσών περιουσιών για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών.
- Ενίσχυση της παραγωγής και διάθεσης κοινωνικής ενοικιαζόμενης κατοικίας με αξιοποίηση δημόσιων οργανισμών, όπως ο ΟΕΚ, με κατάλληλη προσαρμογή του νομοθετικού τους πλαισίου και διεύρυνση των επωφελούμενων από αυτούς κοινωνικών ομάδων. Θεσμική

κατοχύρωση της διαχείρισης του αποθέματος αυτού από δημόσιους και ιδιωτικούς μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς (ΜΚΟ, οργανισμούς ΟΤΑ, ΝΠΙΔ, ΝΠΔΔ).

- Νομοθετική κατοχύρωση του ρόλου των ΜΚΟ και συνολική και ενιαία ρύθμιση του τρόπου λειτουργίας τους και των επιμέρους αντικειμένων δραστηριότητάς τους, εντάσσοντας σε αυτές πέρα από την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, οικιστικές, περιβαλλοντικές και στεγαστικές δράσεις.
- Τέλος, πρωταρχικό ζητούμενο είναι η συστηματική παρακολούθηση του στεγαστικού προβλήματος στην Ελλάδα, καθώς οι άστεγοι δεν καταγράφονται επίσημα στη χώρα μας και δεν θεωρούνται μια ξεχωριστή ομάδα που έχει ανάγκη εξειδικευμένων μέτρων κοινωνικής προστασίας. Μη υπάρχοντων στοιχείων δεν είναι σαφής η εικόνα του προβλήματος, με αποτέλεσμα η αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης να μην αποτελεί προτεραιότητα στη κοινωνική πολιτική της χώρας μας.

Σε σχέση με την παρακίνηση σε δράση και την ανάληψη συγκεκριμένων πρωτοβουλιών από το Δίκτυο, αυτές κυρίως εντοπίζονται σε δράσεις ενημέρωσης/ευαισθητοποίησης (δελτία τύπου, ημερίδες, δημοσιεύσεις) και σε πρακτικές επηρεασμού προς αρμόδιους φορείς και ανθρώπους κλειδιά της διοίκησης.

7.3.3 Ρόλος και επιδράσεις

Στο τέλος της δεκαετίας του 2000 το δίκτυο των οργανώσεων είναι πολύ πιο ενδυναμωμένο από πριν. Έχει αναγνωρισθεί από το κράτος ως βασικός συνομιλητής για τα θέματα σχεδιασμού των πολιτικών και του νομοθετικού πλαισίου και είναι πιο αναγνωρίσιμο στο κοινό (αν όχι ως Δίκτυο οργανώσεων, σίγουρα τα μέλη του Δικτύου). Η απόκτηση μιας τυπικής μορφής και η εκπροσώπηση των σημαντικότερων φορέων στο πεδίο αυτό ενίσχυσε τη δυνατότητα του Δικτύου για θεσμικές παρεμβάσεις, συμμετοχή σε διαβουλεύσεις και πίεση προς τα αρμόδια Υπουργεία. Επιπλέον, σταδιακά συμβαίνουν μεταλλαγές στους ίδιους τους φορείς, στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας τους, στην εμπειρία της παροχής υπηρεσιών και της ανάπτυξης δομών, στη σχέση με τις αρχές και συνολικότερα στη ρύθμιση της λειτουργίας τους.

Οι προεργασίες που έγιναν στο πλαίσιο του Δικτύου τη δεκαετία του 2000, εκβάλλουν σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις στο θεσμικό επίπεδο, όπως για παράδειγμα η διατύπωση του επίσημου ορισμού του άστεγου νόμο 4052/2012 και η κατάρτιση του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Αντιμετώπιση του Προβλήματος της Έλλειψης Στέγης, σε συνεργασία με τη Γενική Διεύθυνση Πρόνοιας που ολοκληρώθηκε το 2013.²⁵⁸ Σχεδιασμοί που προέκυψαν από την ευρεία συμμετοχή φορέων και ειδικών σε ομάδες εργασίας και επιτροπές διαβούλευσης. Οι διαδικασίες αυτές δεν ήταν χωρίς αντιφάσεις και εντάσεις και σίγουρα ισορροπούν μεταξύ της προσπάθειας «από τα κάτω» για εισαγωγή στους θεσμούς προωθημένων και διευρυμένων περιεχομένων και των κυρίαρχων πολιτικών σχεδιασμών και κατευθύνσεων. Η μεγαλύτερη δυσκολία όμως, σύμφωνα με

²⁵⁸ Η ανάγκη θεσμικής αναγνώρισης των αστέγων ως ευπαθής κοινωνική ομάδα στην οποία πρέπει να παρέχεται κοινωνική προστασία προέκυψε στο πλαίσιο ρυθμίσεων μεταξύ του Υπουργείου Υγείας και του Υπουργείου Κοινωνικής Αλληλεγγύης για τη χρήση των κονδυλίων του ΕΚΤ, που είναι και το βασικό αντικείμενο του νόμου. Το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τους Άστεγους ξεκίνησε με πρωτοβουλία του Υπουργείου Κοινωνικής Αλληλεγγύης το 2012, σε συνέχεια των διαβουλεύσεων και επεξεργασιών που έγιναν για τον ορισμό του άστεγου.

τον Αράπογλου (συνέντευξη, 26/04/2013), είναι η υπέρβαση της εμπεδωμένης κουλτούρας σε σχέση με το ζήτημα των αστέγων και της ρητορικής που την αναπαράγει: η κατανόηση δηλαδή της έλλειψης στέγης με όρους ατομικού προβλήματος και ο προσανατολισμός των εργαλείων δημόσιας πολιτικής στην προνοιακή λογική. Έτσι η διαδικασία του σχεδιασμού καθορίζεται από τους όρους με τους οποίους γίνεται η συζήτηση, εστιάζοντας κυρίως σε ζητήματα προδιαγραφών και οριοθέτησης των παροχών που δημιουργούν αποκλεισμούς (όπως η εισαγωγή του προσδιορισμού «άτομα που διαμένουν νόμιμα στη χώρα» στον ορισμό του άστεγου), στο ζήτημα της εξατομίκευσης της φροντίδας ή η συζήτηση για την 'κουλτούρα του άστεγου'.

Παρόλο που στις δραστηριότητες των μη κυβερνητικών οργανώσεων προνοιακού χαρακτήρα έχει ασκηθεί η κριτική ότι αποτελούν το "μαξιλάρι" των ανισοτήτων και προβλημάτων που αναπαράγει το υπάρχον σύστημα πρόσβασης στην κατοικία και οι κρατικές πολιτικές χωρίς να τις αμφισβητούν συνολικότερα, οι επεξεργασίες που παράγονται στα πλαίσια αυτών των οργανώσεων έχουν σημασία γιατί αποτελούν το υπόστρωμα για τη ριζοσπαστικοποίηση του ζητήματος.²⁵⁹

7.3.4 Το δικαίωμα στην κατοικία όπως διεκδικείται από τις οργανώσεις για τους άστεγους

Το Δίκτυο έχει υιοθετήσει τον δικαιωματικό λόγο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για την κατοχύρωση της αξιοπρεπούς και ποιοτικής κατοικίας που προκύπτει από τις διεθνείς συμβάσεις (3.2.1 και πλαίσιο 1), προσπαθώντας παράλληλα να διευρύνει την εφαρμογή τους (και αντίληψη) στην κατοχύρωση της διασφάλισης της στέγης και της κατοικίας ως κοινωνικό δικαίωμα. Πιέζοντας δηλαδή για την υιοθέτηση του δικαιώματος στην κατοικία και υλοποίησή του με συγκεκριμένες πολιτικές από το κράτος για όλους τους πολίτες, πέρα από τα στενά πλαίσια των προνοιακών πολιτικών.²⁶⁰ Από την άλλη, απουσιάζει εντελώς από τον λόγο τους η ανάλυση σε σχέση με τις ευρύτερες οικονομικές διαδικασίες που αναπαράγουν και εντείνουν τα προβλήματα πρόσβασης στη στέγη, τον ρόλο που παίζουν οι κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας και οικονομικής εκμετάλλευσης στο πεδίο της κατοικίας και οι συγκεκριμένοι δρώντες που επωφελούνται. Το πρόβλημα πλαισιώνεται κυρίως σε σχέση με την ανεπάρκεια του κράτους και των θεσμών και τη διαπίστωση των αυξανόμενων αναγκών, εγκλωβίζοντας έτσι τα αιτήματα και τις προτάσεις στην ατζέντα που τίθεται από τα πάνω.

Η δυσκολία σύνδεσης του ζητήματος των αστέγων με το ζήτημα της κατοικίας στην Ελλάδα, είναι βαθιά ριζωμένη στο ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον, όπως έχει διαμορφωθεί από την ιστορική εξέλιξη των δημόσιων πολιτικών κατοικίας και της παρέμβασης του κράτους (4.3.3), και ενισχύεται

²⁵⁹ Ενδιαφέρον σε αυτή την κατεύθυνση έχει η διαπίστωση του Martinez για την Ισπανία, ότι παρόλο που οι οργανώσεις που ασχολούνται με τους άστεγους στην ουσία λειτουργούν κατ' ανάθεση του κράτους διαχειριζόμενοι εθνικά και ευρωπαϊκά κονδύλια για τη λειτουργία ξενώνων ημέρας και άλλων παρόμοιων δομών, οι κοινωνικοί λειτουργοί και οι εθελοντές αυτών των οργανώσεων είναι αυτοί που πρωτοστατούν (χωρίς απαραίτητα να τις έχουν προκαλέσει) στις κινητοποιήσεις και τις δράσεις για την κατοικία των τελευταίων χρόνων (Martinez, συνέντευξη, 14/02/2013).

²⁶⁰ Είναι ερώτημα βέβαια, αν οι διατυπώσεις που υιοθετούνται και η δικαιωματική προσέγγιση είναι κοινό κτήμα μεταξύ όλων των μελών του δικτύου (ιδιαίτερα σε ότι αφορά τους δημόσιους φορείς και την εκκλησία, αλλά και το μεγαλύτερο ποσοστό των κοινωνικών φορέων).

παράλληλα από τις κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής πολιτικής (4.1.2). Η ιστορικότητα των προσεγγίσεων αποτυπώνεται στη δημόσια συζήτηση και την κοινή συνειδητοποίηση των ζητημάτων, δυσκολεύοντας ακόμη και τους πιο διεκδικητικούς φορείς στη διατύπωση αιτημάτων σε μια διαφορετική κατεύθυνση (Αράπογλου, συνέντευξη, 2013).

Η απορρύθμιση της παρέμβασης του κράτους με βάση τη νεοφιλελεύθερη λογική τις τελευταίες δεκαετίες, που όπως είδαμε έχει στο επίκεντρο τον τομέα της κατοικίας, εντείνεται την περίοδο της κρίσης και προκαλεί νέου τύπου αντιφάσεις και διλήμματα για τους φορείς που δουλεύουν στο πεδίο της έλλειψης στέγης και διεκδικούν το δικαίωμα στην κατοικία ως κοινωνικό δικαίωμα. Από τη μια, φαίνεται να αυξάνουν οι ευκαιρίες για την ανάπτυξη και χρηματοδότηση επιμέρους προνοιακών προγραμμάτων, ακόμη και για τον επηρεασμό του θεσμικού πλαισίου και τμημάτων της δημόσιας διοίκησης στην κατεύθυνση αιτημάτων που είχαν αναπτυχθεί την προηγούμενη περίοδο. Από την άλλη, αυτό γίνεται σε ένα πλαίσιο επιθετικής κατάργησης προηγούμενων κεκτημένων δικαιωμάτων και παροχών, και αποσταθεροποίησης δημόσιων και κοινωνικών δομών, που πολλαπλασιάζουν τις ανάγκες και καθιστούν απολύτως ανεπαρκείς τις μεταρρυθμίσεις και τα επιμέρους προγράμματα που υλοποιούνται. Έτσι, τα μέλη του Δικτύου πρέπει να ισορροπήσουν μεταξύ της επιθυμίας τους να παρέχουν υπηρεσίες στους ευάλωτους πληθυσμούς με τους οποίους είναι σε καθημερινή επαφή (συχνά σε ασφυκτικές συνθήκες λόγω των αυξανόμενων και επιτακτικών αναγκών που καλούνται να καλύψουν και της επισφαλειοποίησης της εργασίας στην παροχή πρόνοιας που προωθεί η νεοφιλελεύθερη ευρωπαϊκή ατζέντα), και στον αγώνα για τη διεκδίκηση της κατοχύρωσης δικαιωμάτων και συνολικότερων θεσμικών αλλαγών και ανατροπών. Σε αυτό το πλαίσιο, οι οργανώσεις για τους άστεγους λειτουργούν κυρίως ως ομάδα πίεσης για την κατοχύρωση θεσμικών εργαλείων που θα διευκολύνουν τη σταθεροποίηση του τομέα παροχής υπηρεσιών και τη χρηματοδότηση προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας. Οι ευρύτερες δυσκολίες που προαναφέρθηκαν, προσανατολίζουν τη δράση τους στην επιδίωξη πιο άμεσων στόχων ανακούφισης των ομάδων για τις οποίες διεκδικούν αλλαγές, αναλαμβάνοντας τον ρόλο της υποκατάστασης του κράτους πρόνοιας και της τοπικής αυτοδιοίκησης για την αντιμετώπιση των οξυμένων αναγκών, μια θέση που τους αφαιρεί τη διαπραγματευτική και συγκρουσιακή τους δύναμη (προοπτική). Έτσι βρίσκονται συχνά στην αντιφατική θέση νομιμοποίησης ευρύτερων πολιτικών επιλογών και μεταρρυθμίσεων, καθώς οι επιμέρους παροχές λειτουργούν ως άλλοθι για την πολιτική εξουσία και τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα που αναπτύσσουν φιλανθρωπικές δραστηριότητες την περίοδο της κρίσης.

Η προεργασία που γίνεται στο ρητορικό επίπεδο, τόσο για την εκπαίδευση των θεσμών, όσο και για την αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων για τη φύση και τις πιθανές απαντήσεις στο ζήτημα της έλλειψης στέγης και κατοικίας, είναι όπως φάνηκε και στην περίπτωση της Ισπανίας πολύ σημαντική. Είναι ένας αγώνας που αφορά, τόσο τους όρους, τη γλώσσα, που χρησιμοποιείται για να πλαισιωθεί ένα πρόβλημα, όσο και τις εμπειδωμένες πολιτισμικές και πολιτικές αντιλήψεις. Η συμμετοχή μελών κοινωνικών και δικαιωματικών οργανώσεων στο κίνημα για την κατοικία στην Ισπανία, έδωσε τη δυνατότητα επανοικειοποίησης και ανανοηματοδότησης των όρων και των περιεχομένων τους, με έναν ανατρεπτικό τρόπο. Ταυτόχρονα, είναι ένας αγώνας ενάντια στην

κυρίαρχη ρητορική και ιδεολογία που από τη μία συσκοτίζει (συντηρώντας την ασάφεια σε σχέση με τις πραγματικές διαστάσεις των προβλημάτων, των αναγκών και των υποκειμένων) και από την άλλη στοχοποιεί συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (αναπαράγοντας κοινωνικές διαιρέσεις και αντιπαλοότητες). Η Réchu (2006) ανέδειξε στη μελέτη της για το κίνημα κατοικίας στη Γαλλία το πόσο σημαντική ήταν, πέρα από την ανάδειξη της άμεσης στεγαστικής ανάγκης, η πλαισίωση του ζητήματος σε σχέση με άλλες διεκδικήσεις και δικαιώματα, διαφορετικές για τις οικογένειες μεταναστών και τους χωρίς σταθερή κατοικία (SDF).

Η στέγαση των μεταναστών και η ενδυνάμωση των ομάδων εκείνων που κατά κανόνα βιώνουν τον μεγαλύτερο στεγαστικό αποκλεισμό, βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο των κινητοποιήσεων στην Ευρώπη. Στην Ελλάδα η στέγαση των μεταναστών δεν έχει πλαισιωθεί ιδιαίτερα ως κεντρικό ζήτημα, ούτε από τις μεταναστευτικές οργανώσεις, παρόλο που η καθημερινή εμπειρία και πρακτική τους σε μεγάλο βαθμό αφορά τη διασφάλιση στέγης σε πρόσφυγες και μετανάστες. Στην περίπτωση της Ιταλίας που μελετήσαμε, και της Ισπανίας πιο πρόσφατα, οι μετανάστες συγκροτούν το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής βάσης των κινητοποιήσεων. Η επίκληση του δικαιώματος στην κατοικία ως κεντρικό πλαίσιο, όταν αφορά κοινωνικές ομάδες που αποκλείονται θεσμικά από δικαιώματα και παροχές, διευρύνει το περιεχόμενο των διεκδικήσεων πέρα από την εξασφάλιση υλικού οφέλους για τις κινητοποιούμενες ομάδες και πέρα από την επέκταση των ήδη κεκτημένων προγραμμάτων και εργαλείων δημόσιας πολιτικής. Η καθημερινή εμπειρία των ανθρώπων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της έλλειψης στέγης και η επαφή με διαφορετικούς χώρους, μεταξύ θεσμισμένων και άτυπων καταστάσεων (όπως η περίπτωση των καταλήψεων κενών κτιρίων και χώρων που αναφέραμε νωρίτερα), μπορεί να «κατασκευάσει γέφυρες» ανάμεσα σε διαφορετικές στεγαστικές πραγματικότητες, εμπειρίες της καθημερινότητας και διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Αυτό διαμορφώνει το πεδίο από το οποίο μπορεί να προκύψουν κοινά αιτήματα και να αναδειχθεί μια άλλη λογική, ένας άλλος λόγος πιο διευρυμένος, πιο διεκδικητικός, πιο ενσωματωτικός. Το ίδιο μπορεί να συμβαίνει στις παρυφές επιμέρους οργανώσεων, καθώς ο πληθυσμός που εξυπηρετούν μπορεί να μην εντάσσεται άμεσα στα τυπικά κριτήρια αυτών που προβλέπεται από το θεσμικό και χρηματοδοτικό πλαίσιο να εκπαιδεύσουν, να καταρτίσουν ή να φιλοξενήσουν κατά περίπτωση. Αυτές οι «γκρίζες ζώνες» διευρύνουν τον προβληματισμό γιατί εκ των πραγμάτων έρχονται αντιμέτωπες με την ανεπάρκεια του θεσμικού πλαισίου, αλλά του λόγου των οργανώσεων που δεν μπορεί να απαντήσει στις προσλήψεις της ίδιας τους της εμπειρίας (Αράπογλου, συνέντευξη, 2013). Ζητούμενο είναι λοιπόν, το πώς θα έρθουν σε διάλογο οι διαφορετικές προσεγγίσεις και διαφορετικές πραγματικότητες, άνθρωποι χωρίς στέγη ή σε κατάσταση στεγαστικής επισφάλειας, και πώς θα αναπτυχθεί ένας λόγος που θα θέτει τα δικαιώματα και τη συμμετοχή στο επίκεντρο, θίγοντας συνολικά την επισφάλεια, στεγαστική και εργασιακή ((βλ. και Mayer 2013). Η εμπειρία από τις προηγούμενες μελέτες περίπτωσης δείχνει ότι αυτή η επαφή και ο διάλογος γεννιούνται μέσα από την πρακτική, μέσα από τον αγώνα για διεκδίκηση από κοινού, αλλά κυρίως μέσα από τους πειραματισμούς, τις προσπάθειες απαντήσεων στο σήμερα και τα εναλλακτικά εγχειρήματα κατοίκησης και αυτοοργάνωσης.

Τέλος, όπως είδαμε και νωρίτερα, η επέκταση των στεγαστικών προβλημάτων σε κοινωνικές ομάδες που μέχρι τώρα ήταν εξασφαλισμένες (στις μεσαίες τάξεις, τους μικροϊδιοκτήτες) γεννάει την ανάγκη για ευρύτερες συμμαχίες μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, τη σύνδεση των διαφορετικών προβλημάτων και αναγκών και τη συνολικότερη πλαισίωση του ζητήματος της κατοικίας ως κοινωνικό δικαίωμα. Στο επόμενο υποκεφάλαιο, θα διερευνήσουμε το πώς τίθενται αυτά τα ερωτήματα από την ανάδυση κινητοποιήσεων για την κατοικία την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα.

7.4 Αιτήματα και κινητοποιήσεις για την κατοικία την περίοδο της κρίσης

Η περίοδος της κρίσης επαναφέρει το ζήτημα της στέγης με πολύ έντονο τρόπο καθώς η στεγαστική επισφάλεια και ανασφάλεια επεκτείνεται σε όλο και ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, λόγω της αδυναμίας ανταπόκρισης στο κόστος κατοικίας (λειτουργικά έξοδα, ενοίκιο, δόση δανείου) και λόγω της ισχυρής φορολογίας στα ακίνητα, που για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας καθιστά την ιδιοκτησία ενός ή περισσότερων ακινήτων δυσβάσταχτη. Αν και, όπως έχει συχνά διαπιστωθεί σε μελέτες κοινωνικών κινημάτων, οι υλικές συνθήκες στέγησης ενός αγαθού δεν αποτελούν ικανή συνθήκη για την εμφάνιση κοινωνικών κινημάτων, από την άλλη η απότομη υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης και η διάψευση των προσδοκιών για ευημερία και κοινωνική ανέλιξη για ευρέα στρώματα του πληθυσμού, ιδιαίτερα των μέχρι πρόσφατα ευνοούμενων μεσαίων τάξεων, σίγουρα πυροδοτεί διεργασίες για την αλλαγή των αντιλήψεων σε σχέση με την πρόσβαση στη κατοικία. Έτσι μπορούμε να δούμε την κρίση κατοικίας στην Ελλάδα ως μια «μεγάλης κλίμακας πολιτισμική και δομική αλλαγή» που μπορεί να ανοίξει «πολιτικές ευκαιρίες» για την ανάδυση κοινωνικών κινημάτων για την κατοικία (della Porta 2006).

Η συνοπτική αναφορά που ακολουθεί βασίζεται στη συμμετοχική παρακολούθηση και συμμετοχή στις κινητοποιήσεις που αναδύονται μετά το 2010. Εστιάζει στις προσπάθειες που γίνονται για δικτύωση και συσπείρωση τοπικών οργανώσεων και συλλογικοτήτων ενάντια στις φορολογικές επιθέσεις που δέχεται η μικρή ιδιοκτησία από το κράτος και ενάντια στις κατασχέσεις ακινήτων λόγω χρεών προς τις τράπεζες ή το δημόσιο. Σε αυτές τις προσπάθειες, η πλαισίωση του ζητήματος της κατοικίας ταλαντεύεται μεταξύ της υπεράσπισης του δικαιώματος στην ιδιοκτησία, ενάντια στις διαδικασίες υπαρπαγής που προωθούνται από το κράτος και τους μεγάλους οικονομικούς παίκτες, και της διεκδίκησης του δικαιώματος στην κατοικία συνολικότερα. Η παρουσίαση αυτή στοχεύει κυρίως στην καταγραφή των αρχικών πλαισιώσεων και των ερωτημάτων που αναδύονται σε σχέση με μια δυναμική που είναι υπό εξέλιξη. Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των μεταλλαγών στις πολιτικές, το καθεστώς ιδιοκτησίας και των αιτημάτων για την κατοικία στο πλαίσιο της κρίσης, βλέπε Μπαλαμπανίδης κα 2013, Σιατίτσα 2013, Βαταβάλη και Σιατίτσα 2014, Siatitsa 2014.

Για την κατανόηση της δυναμικής ανάδυσης κινητοποιήσεων που θέτουν το ζήτημα της κατοικίας την περίοδο της κρίσης, είναι χρήσιμο να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στα κινήματα πόλης, τις τοπικές συλλογικότητες και τα δίκτυα που αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του 2000 και αποτέλεσαν την

κοινωνική υποδομή για τις πρόσφατες κινητοποιήσεις ενάντια στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας και την ανάπτυξη αυτοοργανωμένων δομών αλληλεγγύης στις γειτονιές (Arabatzi and Nicholls 2012). Μετά το 2000, υπήρξε αναθέρμανση και πυκνωση των κινημάτων πόλης ενάντια στα έργα προετοιμασίας των Ολυμπιακών αγώνων (Καβουλάκος 2006, Παναγούλη 2006, Portaliou 2008). Την περίοδο αυτή ξεσπάνε τοπικά κινήματα ενάντια στην ανάπτυξη μεγάλων υποδομών και μικρότερων έργων, την καταστροφή του περιβάλλοντος και των ελεύθερων χώρων, την κατασπατάληση δημόσιων πόρων σε ένα κλίμα έκτακτης ανάγκης και καταστολής επενδεδυμένο με τη ρητορική της «ασφάλειας», ανεξάρτητα από τις ανάγκες των πολιτών. Έτσι, πολλαπλασιάζονται οι τοπικές ομάδες, οι οργανώσεις και κινηματικοί χώροι, που επικοινωνούν υπό το κοινό πλαίσιο εναντίωσης στη διοργάνωση των Ολυμπιακών αγώνων. Μετά τους Ολυμπιακούς, και καθώς μεταβάλλονται τα επίδικα, τα κινήματα στρέφονται σε ζητήματα που αφορούν την αξιοποίηση της ολυμπιακής κληρονομιάς, αλλά και ενάντια στις στρατηγικές του ενισχυμένου κατασκευαστικού κεφαλαίου που εκμεταλλεύεται την κανονικοποίηση των «κατά παρέκκλιση» και «κατ' εξαίρεση» ρυθμίσεων που εφαρμόστηκαν την προηγούμενη περίοδο (Παγώνης 2004, Καλατζοπούλου και Πολύζος 2014). Γίνονται προσπάθειες δημιουργίας κινηματικών δομών δικτύωσης και συντονισμού, όπως το «Παναττικό συντονιστικό δίκτυο κινήματων πόλης». Παρά την ύφεση των κινηματικών δράσεων και συγκρούσεων, είναι μια περίοδος δημιουργική, όπου η παρακαταθήκη της προηγούμενης περιόδου λειτουργεί με μικρότερη ένταση, ίσως αθόρυβα, ανοίγοντας νέα πεδία στο τοπικό επίπεδο και νέους πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους (καταλήψεις, στέκια, δημοτικές κινήσεις).²⁶¹

Είναι η περίοδος όπου έχουν αρχίσει να γίνονται αισθητές οι αρνητικές επιπτώσεις της Ολυμπιάδας στην ελληνική οικονομία και οι δυσμενείς προβλέψεις για το μέλλον ενισχύονται από την κρίση του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος, με αφετηρία τον Σεπτέμβρη του 2008. Η εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008, και το κύμα κινητοποιήσεων και δημιουργικών αντιστάσεων που απελευθέρωσε (Stavrvides 2011), αποτελεί μια πρώτη τομή στη νέα περίοδο που μπήκε η Ελλάδα, διαμορφώνοντας ένα νέο πολιτικό και κινηματικό πλαίσιο, μέσα από διαδοχικούς πολιτικούς αγώνες και συγκρούσεις, και μέσα από στιγμές πυκνωσης του κινηματικού χρόνου και εμπειρίας όπως ήταν η Υπατία το 2010, οι πρώτες κινητοποιήσεις ενάντια στο μνημόνιο 2010, το Σύνταγμα το 2011 και οι μαζικές κινητοποιήσεις ενάντια στο κλείσιμο της ΕΡΤ το 2013.

Οι κινητοποιήσεις μετά το 2010 στην ουσία καθορίζονται από τις μεταλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο που επιδρούν άμεσα ή έμμεσα την πρόσβαση στην κατοικία και το καθεστώς ιδιοκτησίας. Επιγραμματικά, οι αλλαγές αφορούν τη σημαντική αύξηση της φορολογίας στα ακίνητα και την εισαγωγή αυστηρών μέτρων σε περίπτωση μη-πληρωμής (πρόστιμα, δέσμευση λογαριασμών,

²⁶¹ Σε σχέση με τα ερωτήματα της διατριβής, ενδιαφέρει παρουσιάζει την περίοδο αυτή η εμπειρία της διοργάνωσης του Φόρουμ κινήματων για την πόλη και την κατοικία στο πλαίσιο του 4ου Ευρωπαϊκού Φόρουμ που έγινε στην Αθήνα τον Μάιο του 2006, καθώς τότε αναδείχθηκε πολύ έντονα η απουσία οποιουδήποτε κινήματος για την κατοικία στην Αθήνα και την Ελλάδα. Από τη μια η σημαντική παρουσία στο Φόρουμ μεγάλων οργανώσεων για την κατοικία, όπως η Γαλλική Droit au Logement (DAL) και τα διεθνή δίκτυα International Alliance of Inhabitants (IAI) και Habitat International Coalition (HIC), και από την άλλη η πληθώρα τοπικών κινήματων και οργανώσεων που είχαν προκύψει κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας των Ολυμπιακών αγώνων σε πολλές γειτονιές της Αθήνας, οδήγησε εύλογα σε απορίες σε σχέση με την απουσία διεκδικήσεων για την κατοικία και την αντιμετώπιση των προβλημάτων στον στεγαστικό τομέα.

άμεσες κατασχέσεις κινητής και ακίνητης περιουσίας), το πλαίσιο ρύθμισης των υπερχρεωμένων νοικοκυριών και διαχείρισης των κόκκινων δανείων, την υποστήριξη της επενδυτικής δραστηριότητας στα ακίνητα, και τις πολιτικές που προωθούνται για τη διαχείριση της φτώχειας και της στεγαστικής επισφάλειας (βλ. αναλυτικά Μπαλαμπανίδης κα 2013, Siatitsa 2014). Από το 2010 έχουν συγκροτηθεί συλλογικότητες (επιτροπές γειτονιάς/αλληλεγγύης, επιτροπές 'δεν-πληρώνω', σύλλογοι και ενώσεις δανειοληπτών και καταναλωτών, επιτροπές ενάντια στους πλειστηριασμούς), που κινητοποιούνται μπλοκάροντας διαδικασίες εκδίκασης πλειστηριασμών στα ειρηνοδικεία, παρέχουν νομική βοήθεια και συντονίζουν τη δικτύωση ατόμων για αλληλοϋποστήριξη.

Οι πρώτες μαζικές κινητοποιήσεις (με το σύνθημα «*κανένα σπίτι χωρίς ρεύμα*») έγιναν ενάντια στην επιβολή του ΕΕΤΗΔΕ, καθώς πέραν της επιβάρυνσης, η είσπραξη του φόρου συνδέθηκε με την ηλεκτροδότηση των κατοικιών, οδηγώντας σε μαζικές διακοπές ρεύματος. Δημιουργήθηκαν τοπικές επιτροπές οι οποίες οργάνωσαν συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και πορείες, συντόνισαν πρακτικές φορολογικής ανυπακοής, δημιούργησαν δικτύσεις για την παρεμπόδιση της διακοπής του ρεύματος και ειδικές ομάδες επανασύνδεσης, ενώ συχνά οι δράσεις αυτές στηρίχθηκαν από φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Σημαντικές δράσεις (με το σύνθημα «*κανένα λαϊκό σπίτι στα χέρια κράτους και τραπεζών*») έχουν γίνει ενάντια στις κατασχέσεις από τις τράπεζες λόγω μη-εξυπηρέτησης δανείων ή από τις εφορίες για χρέη προς το δημόσιο, αρχικά κυρίως στο επίπεδο της ενημέρωσης, της συμβουλευτικής και νομικής στήριξης και της προετοιμασίας οργανωτικών σχημάτων και δικτύσεων, για τη συλλογική παρεμπόδιση των πλειστηριασμών, σε περίπτωση που αρθεί το καθεστώς προστασίας της πρώτης κατοικίας. Στόχος η ενίσχυση μιας οργανωτικής δομής άμεσης κινητοποίησης ενάντια στους πλειστηριασμούς που προβλέπεται να αυξηθούν δραματικά το αμέσως επόμενο διάστημα που θα ισχύσει πλήρως η άρση του καθεστώτος προστασίας.

Από το φθινόπωρο του 2013 άρχισαν αν δραστηριοποιούνται πιο συστηματικά ενάντια στην υπερφορολόγηση (ΕΕΤΗΔΕ, ΕΝΦΙΑ) και τους πλειστηριασμούς ακινήτων δυο δικτύσεις: η *Πρωτοβουλία Πλειστηριασμοί Stop* και ο *Συντονισμός Συλλογικοτήτων Περιοχών Αττικής*.²⁶² Πέρα από τις καμπάνιες ενημέρωσης και κινητοποίησης, στο πλαίσιο αυτών των δικτύσεων έχουν γίνει οι πρώτες προσπάθειες διατύπωσης αιτημάτων. Η πλαisiώση της κρίσης της κατοικίας εντοπίζεται στη συνολικότερη επίθεση στα λαϊκά εισοδήματα, την αυξανόμενη ανεργία και εκπτώχευση, την κατάλυση των δημόσιων δομών και των κοινωνικών δικαιωμάτων που προκαλούν οι μνημονιακές πολιτικές λιτότητας. Τα αιτήματα αφορούν την αναστολή όλων των πλειστηριασμών και τη θέσπιση ενός δίκαιου πλαισίου κοινωνικής μέριμνας για τους οφειλέτες, την προστασία της πρώτης κατοικίας, την προστασία της ακίνητης περιουσίας των νοικοκυριών από τις κερδοσκοπικές τακτικές των διεθνών επενδυτικών εταιριών, τη θέσπιση ενός δίκαιου φορολογικού συστήματος που θα κατανέμει ισότιμα τα βάρη (Διακήρυξη Πλειστηριασμοί STOP, 04/2014). Τα αιτήματα που σχετίζονται άμεσα με την κατοικία και που κινούνται στην κατεύθυνση της διεκδίκησης κοινωνικής

²⁶² <http://pleistiriamoisstop.blogspot.gr> και <http://epitropi3den.blogspot.gr>. Ο *Συντονισμός* λειτουργεί από το 2011 ενάντια στα αντιλαϊκά μέτρα λιτότητας με το σύνθημα «δεν χρωστάμε, δεν πουλάμε, δεν πληρώνουμε». Η *Πρωτοβουλία* ξεκίνησε τον Νοέμβριο του 2013.

πολιτικής κατοικίας από το κράτος (που να μην σχετίζεται με την ακίνητη περιουσία) είναι λίγα και λίγο επεξεργασμένα. Κινούνται σε τρεις κατευθύνσεις: τη θέσπιση επιδότησης ενοικίου, την επανάχρηση των κενών κατοικιών για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών και την ανασύσταση του ΟΕΚ. Για την πλαισίωση της αδικίας που συντελείται από το κράτος και της ισχυροποίησης των αιτημάτων, γίνεται αναφορά στην πρόβλεψη του Συντάγματος στο άρθρο 21,4: «Η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που τη στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους» (Ανακοίνωση Συντονισμού 11/2013).

Στην Ισπανία το δικαίωμα σε αξιοπρεπή κατοικία και ο κοινωνικός ρόλος της ιδιοκτησίας τοποθετείται από τα κινήματα ιεραρχικά πάνω από και ενάντια στο δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία, μια αντίθεση που εκφράζεται ενάντια στη μετατροπή των τραπεζών και υπερεθνικών εταιριών σε υπερ-ιδιοκτήτες, αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτή τη στιγμή κατέχουν περίπου 4 εκατομμύρια κατοικίες. Αντίθετα, στην Ελλάδα το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία προβάλλεται ενάντια στην υπερφορολόγηση της ακίνητης περιουσίας που οδηγεί στην πλήρη αποστέρηση και τελικά την υπαρπαγή της γης και των ακινήτων στα χέρια λίγων. Το ατομικό δικαίωμα στην ιδιοκτησία τοποθετείται απέναντι στο δικαίωμα του κυρίαρχου κράτους, που εκπροσωπεί τα συμφέροντα του χρηματοπιστωτικού και μεγάλου κεφαλαίου. Στη συγκυρία της κρίσης, η φαινομενική αντίφαση της υπεράσπισης της 'καπιταλιστικής' ιδιοκτησίας και των συμφερόντων των μικροϊδιοκτητών σχετίζεται, σε μια πρώτη φάση, με τον κοινωνικό έλεγχο της γης και της ακίνητης περιουσίας. Η ιδιοκτησία (και η πολυ-ιδιοκτησία) μπορεί να ιδωθεί ως πολύτιμος πόρος στα χέρια ατόμων και νοικοκυριών, ο οποίος μπορεί υπό προϋποθέσεις να αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη κοινών διεκδικήσεων και συλλογικών εγχειρημάτων παραγωγής και διαχείρισης της κατοικίας ως κοινό αγαθό (βλ. Hodgkinson 2012). Κάτι που προφανώς δεν είναι αυτονόητο αλλά αποτελεί αντικείμενο δημόσιας συζήτησης και κοινωνικού πειραματισμού.

Παραμένει ζητούμενο, το πώς αυτή η ατομική προσέγγιση της κατοικίας, ως ιδιοκτησία, μπορεί να οδηγήσει σε διευρυμένες και συλλογικές επεξεργασίες για το δικαίωμα στην κατοικία περιλαμβάνοντας και όσους δεν έχουν ατομική ιδιοκτησία. Στην Ελλάδα η 'ιδεολογία της ιδιοκτησίας' έχει πολύ γερές βάσεις γιατί έχει δώσει (και εξακολουθεί να δίνει ή να δημιουργεί προσδοκίες) πολύ πραγματικές/υλικές απαντήσεις για την κοινωνική ευημερία και ενσωμάτωση. Ταυτόχρονα όπως αναφέραμε στην αρχή του κεφαλαίου, έχει χρησιμοποιηθεί πολιτικά και ιδεολογικά από την πολιτική εξουσία ως εργαλείο συναίνεσης. Η εμπεδωμένη αυτή αντίληψη σε σχέση με την ιδιοκτησία έχει διαμορφώσει και τα αιτήματα της αριστεράς και των κινημάτων.

«[...]Το ιδεολόγημα της ιδιοκατοίκησης που για χρόνια προβλήθηκε από τις δημόσιες αρχές βάζοντας στην ίδια στατιστική το αυθαίρετο στο Πέραμα και τη βίλλα στην Κηφισιά δεν μπορεί πια να κρύψει τα νέα δεδομένα και την κρίση κατοικίας που εντείνεται. Δεν πρέπει όμως να υποτιμήσουμε και την ολιγωρία από την πλευρά της αριστεράς, επίσημης αλλά και κινηματικής, πάνω στα ζητήματα κατοίκησης. Για τον ελληνικό χώρο, σε μια πρώτη φάση, είναι πολύ σημαντικό τα προβλήματα αυτά να γίνουν ορατά. [...] Πρέπει και στην Ελλάδα να ασχοληθούμε με τα ζητήματα κατοίκησης, χωρίς να συνεχίσουμε να τα περιφρονούμε γιατί δήθεν δεν αφορούν τα μεγάλα θέματα της πολιτικής. Ακριβώς γιατί στις νέες συνθήκες

βρίσκονται στην καρδιά των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Απαιτούν και νέες στρατηγικές δράσεων και κοινωνικής αλληλεγγύης που θα πρέπει να τις ανιχνεύσουμε.[...]» (Βρυξέλες 2004)

Το αίτημα για κοινωνική κατοικία δεν υπήρξε ποτέ ιδιαίτερα ανεπτυγμένο στην Ελλάδα και επομένως το περιεχόμενό του είναι ανοιχτό. Στο πλαίσιο της κρίσης και με δεδομένη την άνοδο της ανεργίας και της εργασιακής επισφάλειας μπαίνει επιτακτικά η ανάγκη να συζητηθεί ο προηγούμενος – περιορισμένος, αλλά σημαντικός – ρόλος του ΟΕΚ και η δυνατότητα ανασύστασής του με μια διευρυμένη λειτουργία που θα απευθύνεται στο σύνολο των εργαζομένων και των ανέργων.

Το ζήτημα της μικρής ιδιοκτησίας δυσκολεύει τη συσπείρωση γύρω από τις διεκδικήσεις για το δικαίωμα στην κατοικία καθώς στην Ελλάδα η αντίθεση μεταξύ χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, διαμεσολαβείται από σχέσεις συγγένειας, επενδυτικές στρατηγικές, προσδοκίες εισοδήματος και κέρδους (Αράπογλου, συνέντευξη, 26/04/2013). Η σχετικά γενικευμένη συμμετοχή στην (μικρής-κλίμακας) εμπορευματοποίηση και κερδοσκοπική εκμετάλλευση της κατοικίας, δημιουργεί δυσκολίες και στη διαμόρφωση αιτημάτων και ευρύτερης αποδοχής μιας άλλης λογικής για τη δημόσια παρέμβαση στην κατοικία. Σε μια περίοδο κρίσης και ύφεσης της αγοράς κατοικίας, το αίτημα για παρέμβαση του κράτους για την προστασία της μικροϊδιοκτησίας είναι ζητούμενο (πχ φοροαπαλλαγές σε αντάλλαγμα της παραχώρησης χρήσης). Σε αντίθετη περίπτωση, μια δημόσια παρέμβαση που θα έθετε όρια και όρους στη διάθεση της χρήσης της μικρής ιδιοκτησίας στο πλαίσιο ενός διαφορετικού σχεδιασμού κοινωνικής κατοικίας, είναι πολύ πιθανό ότι θα έβρισκε πολύ ισχυρές αντιδράσεις (όπως έχει συμβεί και στο παρελθόν). Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να συζητηθεί ένα εναλλακτικό πλαίσιο διαχείρισης του κενού υπάρχοντος αποθέματος, όπως μπαίνει και σαν αίτημα από τα κινήματα.

Ένα δεύτερο (ανοιχτό) ερώτημα αφορά το κατά πόσο οι ατομικές διεκδικήσεις, στο βαθμό που δεν συλλογικοποιούνται, μπορούν να παράξουν αντίβαρο και εναλλακτικές απαντήσεις στις επιμέρους λύσεις, προνοιακού κυρίως χαρακτήρα, που προωθούνται σήμερα από την κυβέρνηση και στις διαδικασίες υφαρπαγής και συσσώρευσης, πέρα από την ατομική σχέση με το κράτος και τους νόμους του. Η μετατροπή του χρέους σε εργαλείο ελέγχου του συνόλου των πόρων και κοινωνικής πειθάρχησης, είναι πλέον ένα πολύ πραγματικό σενάριο για την ελληνική πραγματικότητα. Όσο όμως η προσέγγιση για την επίλυση των ζητημάτων εστιάζει στην οικονομική πολιτική και τη γενικότερη στρατηγική της κυβέρνησης (σε σχέση με τα ακίνητα, την οικονομία, την πιστοδότηση) δεν διαμορφώνονται πολλές προοπτικές για την αλλαγή των εμπεδωμένων αντιλήψεων και πρακτικών στην κατοικία, ειδικά όταν παράλληλα δεν αναπτύσσονται, διεκδικούνται και υλοποιούνται εναλλακτικές από τα κάτω. Όπως και στην Ισπανία, αυτό δεν μπορεί να είναι παρά το σημείο εισόδου σε μια δυναμική αντιπαράθεση με το κράτος, η οποία στη συνέχεια, παράγει νέες δυναμικές και αιτήματα.



Αφίσες και συνθήματα του κινήματος καταλήψεων στην Αθήνα (πηγή: διαδίκτυο)



Συνθήματα και δράσεις ενάντια σε πλειστηριασμούς (πηγή: της συγγραφέα, διαδίκτυο)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 – Συμπεράσματα

Το πεδίο των διεκδικήσεων για την κατοικία στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης συγκροτείται από ένα φάσμα διαφορετικών πρακτικών και λόγων, που αντιπαρατίθενται και συντίθενται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τη συγκυρία στη βάση συγκεκριμένων πρακτικών, δράσεων και εμπειριών. Το πεδίο αυτό όπως εξετάστηκε στη διατριβή συντίθεται από διαφορετικά και πολλαπλά φαινόμενα συλλογικών δρώντων και πλαισιώσεων (ένα μωσαϊκό περιπτώσεων) που διαπερνούν την ενότητα της κάθε μελέτης περίπτωσης.

Η προσέγγιση των διαφορετικών συλλογικών υποκειμένων βασίστηκε στην εξέταση:

*της ιστορικότητας των θεσμών και των δημόσιων πολιτικών κατοικίας,
της οικονομικής και πολιτικής συγκυρίας ως το πλαίσιο μέσα στο οποίο πλάθονται τα κινήματα,
της συγκρότησης των πολιτικών υποκειμένων μέσα από την γενεαλογία τους, την παραγωγή λόγου και τις μορφές δράσης που επιλέγουν,
των επιδράσεών τους στο δημόσιο πεδίο και της επεξεργασίας εναλλακτικών αιτημάτων και πρακτικών.*

Στο πλαίσιο αυτό τα κινήματα για την κατοικία ανανοηματοδοτούν το δικαίωμα στην κατοικία μέσα από την αλληλεπίδρασή τους από τη μία με τον κρατικό μηχανισμό στη διαδικασία διαμόρφωσης των δημόσιων πολιτικών κατοικίας, και από την άλλη με την κοινή γνώμη και τις ιστορικά διαμορφωμένες αντιλήψεις για την κατοικία στο κάθε πλαίσιο, διαπλέκοντας πολλαπλές κλίμακες με αφετηρία το τοπικό επίπεδο. Σε κάθε μία από τις δύο παραπάνω περιπτώσεις, η μετασχηματιστική λειτουργία των κινήματων (και των συλλογικών κοινωνικών δρώντων) έγκειται στη δυνατότητά τους να παράγουν αλλαγές σε σχέση και απέναντι στην κυρίαρχη πολιτική όπως προωθείται από το κράτος και τις πολιτικές ελίτ.

Η θεσμική και πολιτική αντιμετώπιση του ζητήματος της κατοικίας αναλύθηκε όπως εκφράζεται από τη δημόσια πολιτική, τη νομοθεσία και την παρέμβαση του κράτους, όπως έχει εμπεδωθεί στις γενικότερες αντιλήψεις και τις συνηθισμένες και κοινώς αποδεκτές πρακτικές πρόσβασης στην κατοικία και όπως εκφράζεται στον δημόσιο διάλογο και τα ιστορικά διαμορφωμένα ρεπερτόρια δράσης και αιτήματα. Στις μελέτες περίπτωσης αναδείχθηκε η σημασία της πολιτικής και οικονομικής συγκυρίας στην συγκρότηση των κοινωνικών προβλημάτων, την κατεύθυνση της

δημόσιας συζήτησης, των προβληματισμών στο εσωτερικό της διοίκησης σε σχέση με τις απαραίτητες πολιτικές και στην ανάδυση διεκδικητικών υποκειμένων.

Στόχος της διατριβής δεν ήταν η ακριβής οριοθέτηση και ανάλυση κινηματικών φαινομένων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κοινωνικά κινήματα με βάση τους διαφορετικούς ορισμούς, αλλά η ανάλυση της υποκειμενικότητας των δρώντων και του λόγου τους για την κατοικία. Η αναζήτηση δηλαδή, του πώς τίθεται από τα κάτω και τι μορφές παίρνει (υποκείμενα, λόγος, πρακτικές) το ζήτημα της κατοικίας στην κάθε χώρα την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού. Η μελέτη των περιπτώσεων ανέδειξε ότι οι πλαισιώσεις του ζητήματος της κατοικίας από την μεριά των κινημάτων μεταβάλλονται σε συνάρτηση με τη συγκυρία, την αλλαγή των κοινωνικών υποκειμένων που εμπλέκονται σε κινητοποιήσεις και δράσεις, τις απαντήσεις από τη μεριά του κράτους ή τις ευκαιρίες παρέμβασης στο πολιτικό σύστημα. Παράλληλα, η ίδια η διαδικασία της κινητοποίησης μεταβάλλει τον λόγο και την δράση των κινηματικών υποκειμένων και σε σχέση με την συλλογική εμπειρία και γνώση που παράγεται.

Μεγάλο μέρος της δουλειάς αυτής υπήρξε η *διαμόρφωση ενός κοινού πλαισίου ανάγνωσης του ζητήματος της κατοικίας στις τρεις χώρες*, που παραμένει ανοιχτό για νέες αναγνώσεις και επεξεργασίες. Με αυτόν τον τρόπο αποτελεί μια συμβολή στην προσπάθεια αμοιβαίας διαδικασίας μάθησης από διαφορετικά πλαίσια και εμπειρίες και στη μετάφραση και ερμηνεία που απαιτεί η επικοινωνία σε ένα διεθνοποιημένο πλαίσιο, με όλες τις επιφυλάξεις για τα αναπόφευκτα κενά, τις παραλείψεις και παρερμηνείες που εμπεριέχει μια τέτοια προσπάθεια. Ανοιχτά προς περαιτέρω διερεύνηση παραμένουν συμπεράσματα και ερωτήματα που αναδείχθηκαν στην πορεία της έρευνας στα επιμέρους κεφάλαια της διατριβής.

Στη συνέχεια, συνοψίζονται ορισμένα συμπεράσματα κάτω από τρεις διαστάσεις-ζητήματα που διατρέχουν την έρευνα: α) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συγκρότησης του στεγαστικού προβλήματος την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού στο νοτιοευρωπαϊκό πλαίσιο, β) το ρόλο του στεγαστικού συστήματος στην ανάδυση κοινωνικών κινημάτων και γ) την ανανομηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία μέσα από την αλληλεπίδραση κοινωνικών κινημάτων και κράτους.

8.1 Νότια Ευρώπη και νεοφιλελευθερισμός

Προς τα πού συγκλίνουν οι κυρίαρχες πολιτικές για την κατοικία την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού;

Την περίοδο που εξετάζω (2000-2010) – περίοδο εδραίωσης του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος μέσα από μια ρητορική "εκσυγχρονισμού" – στις μητροπόλεις των νοτιοευρωπαϊκών, χωρών παράλληλα με την πορεία οικονομικής μεγέθυνσης, οι συνθήκες πρόσβασης στην κατοικία δυσκολεύουν για όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού. Η νεοφιλελεύθερη στροφή στις τρεις χώρες της Νότιας Ευρώπης σε σχέση με την κατοικία είναι στενά συνδεδεμένη με τις διαδικασίες της Ευρωπαϊκής ενοποίησης, τις κατευθύνσεις της χρηματοδότησης και τις δυνατότητες δημόσιου δανεισμού, την επέκταση της στεγαστικής πίστης και τη γενικότερη

χρηματιστικοποίηση της οικονομίας, την ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων και της δημόσιας περιουσίας, αλλά και τις ευκαιρίες συγκεντροποίησης, μεγέθυνσης και διεθνοποίησης μερίδων του κεφαλαίου, ιδιαίτερα στον κατασκευαστικό και τραπεζικό κλάδο, παράλληλα με την ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας. Οι επιδράσεις της διαδικασίας αυτής εντοπίζονται πιο καθαρά στην οικονομία, την κατασκευή και την αγορά κατοικίας. Όμως, στον βαθμό που διαμορφώνουν το πλαίσιο (και τα περιθώρια) εφαρμογής δημόσιων πολιτικών και ταυτόχρονα καθορίζουν τις καταναλωτικές επιλογές και τη ζήτηση, οι επιδράσεις εκτείνονται σε όλους τους τομείς δημόσιας παρέμβασης. Οι τρόποι και η ένταση της νεοφιλελευθεροποίησης των πολιτικών κατοικίας και οι νέες μορφές παρέμβασης που αναπτύχθηκαν καθορίζονται από την ιδιαίτερη ιστορική πορεία της κάθε χώρας, τα χαρακτηριστικά της ανάπτυξης, τις προηγούμενες κατευθύνσεις και εργαλεία εφαρμογής της στεγαστικής πολιτικής. Η έρευνα επιβεβαιώνει τη διαλεκτική σχέση παγκόσμιου και τοπικού, που πάντοτε εμπλέκει ενδογενείς και εξωτερικούς παράγοντες. Η μελέτη της εξέλιξης των δημόσιων πολιτικών αναδείχθηκε ιδιαίτερα προνομιακό πεδίο για την κατανόηση αυτών των μετασχηματισμών και της χωροχρονικής διαφοροποίησης της διαδικασίας νεοφιλελευθεροποίησης σε διαφορετικά πλαίσια.

Και στις τρεις χώρες της Νότιας Ευρώπης μπορούμε να εντοπίσουμε, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, τις επιδράσεις του νεοφιλελεύθερου μοντέλου στην κατοικία, ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90. Σε ότι αφορά τις στεγαστικές πολιτικές και τον ρόλο του κράτους στην παροχή κατοικίας, περιορίζεται η άμεση παραγωγή δημόσιας κατοικίας, πραγματοποιούνται δραστικές περικοπές δαπανών για στεγαστικές πολιτικές, ιδιωτικοποιούνται τα δημόσια αποθέματα κατοικίας οι πολιτικές γίνονται όλο και πιο επιλεκτικές και στρέφονται στις πιο ευάλωτες ομάδες και τις πιο ακραίες περιπτώσεις αποκλεισμού. Κυρίως όμως την περίοδο αυτή ενισχύονται και εντείνονται η υποστήριξη στην ιδιοκατοίκηση και την ιδιοκτησία ακινήτων και η ενίσχυση του κατασκευαστικού και κτηματομεσιτικού κλάδου με μεταρρυθμίσεις στο θεσμικό πλαίσιο και διοχέτευση δημόσιων πόρων. Η απορρύθμιση και απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού τομέα και της αγοράς ακινήτων και κυρίως η επέκταση του δανεισμού έδωσαν νέα ώθηση σε προηγούμενες κατευθύνσεις του νοτιοευρωπαϊκού υποδείγματος, παρακάμπτοντας τα προβλήματα πρόσβασης σε κατοικία που είχαν δημιουργηθεί για όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού. Παράλληλα, η στροφή των επενδύσεων στον τομέα της κατασκευής, οι απαραίτητες "προσαρμογές" του ρυθμιστικού πλαισίου του χωρικού και περιβαλλοντικού σχεδιασμού και η χρηματιστικοποίηση του κτηματομεσιτικού και κατασκευαστικού τομέα ενίσχυσαν τη λειτουργία των πόλεων ως μηχανισμούς παραγωγής κέρδους δημιουργώντας νέες ανισότητες με την άνοδο των τιμών.

Οι συνθήκες οικονομικής φύσης, δηλαδή η χειροτέρευση των συνθηκών πρόσβασης στην κατοικία, και οι συνθήκες θεσμικής-πολιτικής φύσης, δηλαδή η διαχείριση του ζητήματος της κατοικίας από το κράτος (πώς παρεμβαίνει, τι πολιτικές αναπτύσσει και τι επιδράσεις έχει στη βελτίωση ή χειροτέρευση της πρόσβασης στην κατοικία) βρίσκονται στο επίκεντρο του λόγου των κινήματων και συνδέονται άμεσα με το νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης και τη διαπλοκή της εξουσίας με τα οικονομικά συμφέροντα.

Στο πλαίσιο αυτό τα αιτήματα για επέκταση των παροχών και των υπηρεσιών και η διεκδίκηση κοινωνικής πολιτικής κατοικίας είναι μια αφηρητική στόχευση, που εκκινά συχνά από βασικές και επιτακτικές ανάγκες, τις οποίες όμως υπερβαίνει. Οι σύνθετες οικονομικές σχέσεις που εμπλέκουν τις τοπικές αγορές κατοικίας με τις παγκοσμιοποιημένες πρακτικές κερδοσκοπίας του κεφαλαίου και του ρόλου των δημόσιων πολιτικών στην τροφοδότηση αυτών των σχέσεων βρίσκονται στο επίκεντρο των κινηματικών επεξεργασιών. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ιταλίας και της Ισπανίας, οι σχέσεις αυτές πλαισιώνονται τόσο ως η αιτία των στεγαστικών προβλημάτων, όσο και μέρος των απαντήσεων που προωθεί το κράτος. Για τα κινήματα η επίλυση του ζητήματος της κατοικίας μέσα από "κλασικές" πολιτικές ενίσχυσης της προσφοράς και της ζήτησης και "καινοτόμα" χρηματοδοτικά εργαλεία που εμπλέκουν όλο και περισσότερο παγκόσμιους οικονομικούς παίκτες στη διαχείριση της κατοικίας, είναι απολύτως ανεπαρκή και αποτελούν μέρος του προβλήματος. Τα αιτήματα που διατυπώνονται στοχεύουν συνολικότερα στην αλλαγή του κυρίαρχου οικονομικού μοντέλου που εντείνει την στεγαστική ανισότητα και επισφάλεια. Ταυτόχρονα, οι απόπειρες για εναλλακτικές προσεγγίσεις του ζητήματος ανοίγουν νέες κατευθύνσεις για το ρόλο του κράτους, τη σχέση του ιδιωτικού με το δημόσιο και την ανάγκη προστασίας του αγαθού της κατοικίας μέσα από μη-κερδοσκοπικούς μηχανισμούς, που αποκτούν ευρύτερη κοινωνική νομιμοποίηση καθώς η κρίση της κατοικίας αγγίζει όλο και ευρύτερα στρώματα.

8.2 Ο ρόλος του στεγαστικού συστήματος

Στη σχέση μεταξύ στεγαστικού συστήματος και κοινωνικών κινημάτων εντοπίστηκαν μια σειρά από καθοριστικοί παράγοντες:

- η *ιδιοκατοίκηση* και οι *σχέσεις ιδιοκτησίας* (σε ποιους ανήκει η ακίνητη περιουσία, γη και κατοικία)
- οι *διαδικασίες παραγωγής* της κατοικίας (ποιοι συμμετέχουν, μέγεθος του κεφαλαίου, μηχανισμοί παραγωγής κέρδους και συσσώρευσης),
- ο χαρακτήρας της *δημόσιας παρέμβασης* στην παραγωγή και διαχείριση της κατοικίας και η εφαρμογή και διακυβέρνηση των πολιτικών στο τοπικό επίπεδο, και τέλος
- ο τρόπος που διεξάγεται η *δημόσια συζήτηση*: ποιος θέτει τους όρους, τα περιεχόμενα, την ατζέντα με όρους ηγεμονίας.

Η ύπαρξη *μεγάλων ιδιοκτητών κατοικίας* (δημόσιος φορέας, ιδιώτης, εταιρία, εκκλησία) είναι καθοριστική για τη συγκρότηση συλλογικών και μετωπικών κινημάτων στην Ιταλία. Και αντίστοιχα η μετατροπή των τραπεζών στους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες κατοικίας στην Ισπανία διευκόλυνε την ανάδυση συλλογικών αιτημάτων για τη δημόσια διαχείρισή τους. Επιπλέον, όπου υπήρξαν περιπτώσεις μεγάλης συγκέντρωσης ιδιοκτησιών κατοικίας (ασφαλιστικοί φορείς, δημοτική περιουσία, χαρτοφυλάκια ακινήτων), διευκολύνονται τα φαινόμενα αλλαγής ιδιοκτησιακού καθεστώτος σε μεγάλη κλίμακα, με συνέπεια μαζικές εξώσεις που εγείρουν έντονες κοινωνικές αντιδράσεις. Αντίθετα στην Ελλάδα λόγω της κατακερματισμένης και μικρής ιδιοκτησίας, και της ατομικής και προσωπικής σχέσης με τον ιδιοκτήτη, είναι πιο δύσκολη η συγκρότηση μετωπικών και συλλογικών αντιδράσεων.

Πέρα από την τελική μορφή ενοίκησης, καθοριστικό ρόλο παίζουν οι διαφορετικές διαδικασίες παραγωγής κατοικίας και η κλίμακα του κεφαλαίου και του κέρδους. Ποιοι συμμετέχουν σε αυτές, ποιοι ελέγχουν τους μηχανισμούς και ποιοι επωφελούνται. Στην Ισπανία η συμμετοχή των τραπεζών και κατασκευαστικών εταιριών στη διαμόρφωση και υλοποίηση των στεγαστικών πολιτικών από την εποχή του Φράνκο μετατρέπει τον θεσμό της "προστατευμένης κατοικίας" σε μηχανισμό συσσώρευσης πλούτου. Οι πολιτικές παραγωγής κατοικίας είναι ουσιαστικά προσανατολισμένες στην επιδότηση αυτών των κλάδων από το κράτος. Παράλληλα, οι τράπεζες κερδίζουν διπλά αναλαμβάνοντας την πιστοδότηση, τόσο της κατασκευής, όσο και της κατανάλωσης, δημιουργώντας έναν κύκλο εξάρτησης από τον δανεισμό για την πρόσβαση στην κατοικία. Στην Ιταλία στη συμμαχία εξουσίας μεταξύ πολιτικών ελίτ και οικονομικών συμφερόντων συμμετέχουν περισσότερο οι κατασκευαστικές και κτηματομεσιτικές εταιρίες, παράλληλα με την ανοχή στη μικρο-κερδοσκοπία και την "καταχρηστική" δόμηση των μεσαίων στρωμάτων. Οι κατασκευαστικές εταιρίες αναλαμβάνουν να κατασκευάσουν συγκροτήματα κατοικίας με δημόσια χρηματοδότηση, και πιο πρόσφατα με τον περιορισμό των δημόσιων επενδύσεων, μέσω των συμπράξεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα το κράτος επιδοτεί, με δημόσια γη, πολεοδομικές επεκτάσεις και εγγυήσεις χρηματοδότησης, την κατασκευή κατοικιών με τεράστια περιθώρια κέρδους για τους κατασκευαστές/επενδυτές και ελάχιστα οφέλη για το δημόσιο. Στην Ελλάδα η παραγωγή κατοικίας μέχρι πολύ πρόσφατα δεν είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον του μεγάλου κεφαλαίου που ήταν στραμμένο στα δημόσια έργα. Ως αποτέλεσμα μιας συνειδητής στρατηγικής επιλογής του κράτους (περιορισμός δημόσιων επενδύσεων στην κατοικία, έλεγχος πιστοδότησης), η παραγωγή κατοικίας παρέμεινε πεδίο δράσης μικρομεσαίων κατασκευαστικών, σχεδόν οικογενειακών, εταιριών, με εξαίρεση λίγες περιπτώσεις τουριστικής και πολυτελούς κατοικίας. Η μεγέθυνση του κατασκευαστικού κεφαλαίου συνέβη κυρίως στον τομέα των δημόσιων έργων και υποδομών. Έτσι η απουσία μεγάλου κεφαλαίου και συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας και η διάχυση του οφέλους από τις διαδικασίες αστικοποίησης και οικοδομής περιόρισε τις αντιθέσεις.

Η ανάπτυξη ενός διακριτού δημόσιου τομέα στεγαστικής πολιτικής σε όλα τα επίπεδα του κράτους είναι επίσης καθοριστική παράμετρος για τον βαθμό ανάπτυξης (και εμβάθυνσης) των αιτημάτων από τα κάτω. Η ουσιαστική αναγνώριση από το κράτος της κατοικίας ως ένα πεδίο δημόσιας παρέμβασης είναι σε πρώτο επίπεδο θεμελιώδης. Το εύρος της εφαρμογής των διαφορετικών εργαλείων πολιτικής, η αποτελεσματικότητά τους και ο τρόπος που ισορροπούν μεταξύ της εξυπηρέτησης των οικονομικών συμφερόντων και της διασφάλισης ενός βασικού αγαθού για όλους τους πολίτες, θέτουν το πλαίσιο της αντιπαράθεσης (ή συναίνεσης) για τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην κατοικία. Και στις τρεις χώρες υπήρξαν κινήματα και συλλογικές επεξεργασίες για την κατοικία τα οποία άφησαν το στίγμα τους στην εξέλιξη της πολιτικής στην κάθε χώρα. Η απάντηση του κράτους σε αυτά τα κινήματα και οι λύσεις που δόθηκαν για το ζήτημα της στέγασης των λαϊκών και μεσαίων τάξεων υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση των συλλογικών αντιλήψεων, των προσδοκιών και των πρακτικών για το δικαίωμα στην κατοικία. Επιβεβαιώνεται επίσης ότι η αποκέντρωση της εφαρμογής και του σχεδιασμού των πολιτικών πρόνοιας, στο περιφερειακό και τοπικό επίπεδο διοίκησης, επηρεάζει την εμφάνιση ή μη αιτημάτων και τη

διαμεσολάβησή τους και ενσωμάτωσή τους, όπως έχει διατυπωθεί στις συγκριτικές θεωρίες κινήματων πόλης. Παρόλο που η αποκέντρωση της ρύθμισης, του ελέγχου και της χρηματοδότησης, εντείνει τις ενδοπεριφερειακές ανισότητες μεταξύ πλούσιων και φτωχών, μεταξύ ανεπτυγμένων συστημάτων τοπικής πρόνοιας και λιγότερο ανεπτυγμένων, παράλληλα η διαχείριση της πρόνοιας στο τοπικό επίπεδο ανοίγει προοπτικές για συμμετοχή, δημοκρατική διαχείριση και εφαρμογή με βάση τις ανάγκες.

Πέρα από τις πολιτικές κατοικίας, η μελέτη των κινήματων αναδεικνύει ότι, σε μεγάλο βαθμό, τα στεγαστικά προβλήματα που προκύπτουν στις πόλεις οφείλονται και στις *τοπικές πολιτικές για την πόλη* που αφορούν στα έργα αναβάθμισης γειτονιών (ιδιαίτερα των κεντρικών γειτονιών), τη στροφή στα μεγάλα έργα και τις μεγάλες υποδομές, τη διευκόλυνση κερδοσκοπικών επενδύσεων στα ακίνητα από το παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιο, που έχουν σαν συνέπεια τη δραματική αύξηση των τιμών κατοικίας και την υπερχρέωση ή εκτοπισμό των κατοίκων. Οι πολιτικές αυτές, που αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα στη νεοφιλελεύθερη φάση του καπιταλισμού, αναπτύσσονται παράλληλα και διαπλέκονται με τα νέα χρηματοπιστωτικά εργαλεία και τους νέους μηχανισμούς εξαγωγής κέρδους από τον χώρο της πόλης και την κατοικία. Από την άλλη, διαφορετικά προγράμματα και εργαλεία που ιστορικά αναπτύσσονται ως μέρος της πολιτικής του κράτους, ανοίγουν προοπτικές για την επεξεργασία εναλλακτικών πολιτικών και για πειραματισμούς με μη-κερδοσκοπικές μορφές κατοικίας και συλλογικής ιδιοκτησίας. Αφήνοντας συχνά και θεσμικές παρακαταθήκες που είναι διεκδικήσιμες και αξιοποιήσιμες από τα κινήματα. Ως εναλλακτική στο μεγάλο κεφάλαιο, μπορεί να ειπωθούν και οι πρακτικές αυτοστέγασης, οι οποίες ωστόσο δεν θεσμίζουν συλλογικές διαδικασίες και δεν συμβάλλουν στην ανάπτυξη μετασχηματιστικών διεκδικήσεων.

Τέλος, καθοριστικός είναι ο τρόπος που διεξάγεται η *δημόσια συζήτηση και διατυπώνονται ευρύτεροι προβληματισμοί*. Ο δημόσιος διάλογος στην κάθε χώρα καθορίζεται από τις κοινωνικές αντιλήψεις γύρω από τα ζητήματα στέγης, την επικράτηση της ιδιοκατοίκησης ως βασική επιδίωξη και την πολιτική κουλτούρα, που σχετίζεται με προηγούμενες συγκρούσεις, αιτήματα και αγώνες για το ζήτημα της στέγης. Σε αυτό το πλαίσιο η συνειδητοποίηση και περιγραφή των κοινωνικών προβλημάτων αποτελεί το πρώτο βήμα για την αναγνώρισή τους ως τέτοια και για την ανάπτυξη δημόσιων πολιτικών και εργαλείων για την αντιμετώπισή τους. Η εκτεταμένη κοινωνική έρευνα σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση που διαμορφώνεται σε συγκεκριμένους τομείς της αγοράς κατοικίας (πχ ιδιοκάτοικοι, ενοικιαστές, δανειολήπτες) και η εστίαση στην κατάσταση και τη θέση συγκεκριμένων ομάδων του πληθυσμού (πχ νέοι, μετανάστες, χαμηλά εισοδήματα κλπ), πέρα από βασική προϋπόθεση για τον σχεδιασμό δημόσιων πολιτικών, είναι καθοριστική για τη δυνατότητα ανάπτυξης ενός δυναμικού κινήματικού λόγου, για τη διαμόρφωση κοινής συνείδησης και την ανάπτυξη δεσμών αλληλεγγύης ανάμεσα σε άτομα, νοικοκυριά και ομάδες που πλήττονται με παρόμοιους τρόπους. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι στην Ισπανία υπήρξε σημαντική επεξεργασία και ανάλυση των στατιστικών δεδομένων για τη στεγαστική κατάσταση των νέων από το Παρατηρητήριο Νέων (OBJOVI) έδωσε σημαντικά στοιχεία και γνώση στα ίδια τα υποκείμενα για να μπορέσουν να τεκμηριώσουν συλλογικά την ατομική τους εμπειρία στεγαστικής επισφάλειας.

Αντίστοιχο ρόλο έπαιξαν οι αναλυτικές αναφορές της Caritas για τη στέγαση των προσφύγων από τα τέλη της δεκαετίας του '90 στην Ιταλία ή οι μελέτες που αποκαλύπτουν την κοινωνική διαστρωμάτωση των δανειοληπτών και τις διαφοροποιημένες πρακτικές των τραπεζών απέναντι σε διαφορετικές εισοδηματικές ή εθνοτικές ομάδες, παρέχοντας σημαντικές γνώσεις για την ενδυνάμωση των υποκειμένων απέναντι στις πρακτικές εξαπάτησης και εκμετάλλευσης των πιο ευάλωτων από τις τράπεζες. Αυτό είναι ένα σημαντικό έλλειμμα στην Ελλάδα, ιδιαίτερα την περίοδο της κρίσης, όπου υπάρχει μια πολύ θολή εικόνα για τους ιδιοκτήτες, τους δανειολήπτες και τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά. Η αδιαφοροποίητη ανάγνωση των φαινομένων στεγαστικής επισφάλειας και κρίσης επιτρέπει τη συντήρηση ενός γενικευμένου κλίματος ενοχής σε σχέση με προηγούμενες καταναλωτικές επιλογές (πχ πολυτελής διαβίωση, υπερκατανάλωση) και επιτρέπει την κατά περίπτωση επιλεκτική ή μη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση του ζητήματος.

Παρόλο που δεν τέθηκε ρητά στη διατριβή, παράλληλα με τη διερεύνηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που συνθέτουν το νοτιοευρωπαϊκό πλαίσιο σε σχέση με την κατοικία, γεννιέται το ερώτημα για το πως εκφράζονται αυτά στα κινήματα κατοικίας που μελετήσαμε.

Στις πλαισιώσεις των κινήματων κυριαρχεί η ανάλυση και κριτική των δομικών χαρακτηριστικών και των στρατηγικών του κεφαλαίου και του κράτους στην κάθε χώρα, όπως αυτά επιδρούν στον τομέα της κατοικίας. Από τον λόγο τους μαθαίνουμε πολλά για τις διαδικασίες νεοφιλελευθεροποίησης, τη χρηματιστικοποίηση της κατοικίας, τις νόμιμες και παράτυπες πρακτικές κερδοσκοπίας και το ρόλο των μεγάλων οικονομικών παικτών στον καθορισμό και την ταξικότητα της εφαρμογής των πολιτικών. Παρόλα αυτά, δείχνουν ταυτόχρονα να έχουν εμπεδώσει την νοτιοευρωπαϊκή ιδιαιτερότητα ως υπολλειμματική σε σχέση με ένα βορειοευρωπαϊκό "υπόδειγμα". Αυτό εκφράζεται από τη μια στην ανάδειξη της διαφθοράς και της αναποτελεσματικότητας της κρατικής παρέμβασης, και από την άλλη σε σχέση με την ελλειμματική κοινωνική πολιτική κατοικίας που αντιπαραβάλλεται επιλεκτικά με «βέλτιστες» πολιτικές σε άλλες χώρες, συγκρίνοντας για παράδειγμα τα ποσοστά κοινωνικής κατοικίας ή τη νομοθεσία ρύθμισης της υπερχρέωσης.

Την περίοδο της έρευνας στις χώρες του Νότου της Ευρωπαϊκής Ένωσης έλαβε χώρα μια συντριπτική υποβάθμιση που εκδηλώθηκε με τη συγκυρία της κρίσης, αλλά έχει της βάσεις της στην προηγούμενη (σύντομη) περίοδο απότομης μεγέθυνσης. Η πρόσληψη του ζητήματος της κατοικίας την περίοδο αυτή σχετίζεται και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης, καθώς η αποσταθεροποίηση των προηγούμενων σχέσεων και μηχανισμών επιδρά διαλυτικά με έναν οριζόντιο τρόπο αγγίζοντας πολύ εκτεταμένα στρώματα του πληθυσμού. Έτσι παρόλο που τα υψηλά ποσοστά ιδιοκατοίκησης και η διατήρηση των συγγενικών δεσμών μετριάζουν την ακρότητα της εκδήλωσης του προβλήματος της στέγης, η απότομη εκπτώχευση των μεσαίων τάξεων, οι περαιτέρω περικοπές στις δημόσιες παροχές, η αύξηση της ανεργίας (ιδιαίτερα των νέων), διαβρώνουν ραγδαία προηγούμενες διευθετήσεις και αυξάνουν τα ποσοστά της στεγαστικής επισφάλειας, που την προηγούμενη περίοδο αφορούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό μεταναστευτικά στρώματα.

Οι αναφορές στην οικογένεια γίνεται με αμφιθυμία και ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του κινηματικού υποκειμένου κάθε φορά. Στην πρώτη φάση του κινήματος για την κατοικία στην Ισπανία η ανάγκη χειραφέτησης από την οικογένεια και ο αποκλεισμός των νέων από την πρόσβαση σε αυτόνομη κατοικία βρέθηκε στο επίκεντρο της πλαisiώσης του προβλήματος, με αναλογίες που εντοπίζονται και στην πλαisiώση του ζητήματος από το κίνημα καταλήψεων στην Ελλάδα. Με αυτή την έννοια, αν και αναγνωρίζεται η συμβολή της οικογένειας ως βασικός θεσμός πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη, είναι ταυτόχρονα συνθήκη καταπίεσης και εξάρτησης. Έτσι ανάλογα με τα πολιτικά χαρακτηριστικά των συλλογικών δρώντων η πλαisiώση αυτή στοχεύει στην παρέμβαση του κράτους ή νομιμοποιεί αυτόνομα εγχειρήματα χειραφέτησης.

Η ιδιοκατοίκηση αποκτά ιδιαίτερο νοτιοευρωπαϊκό περιεχόμενο καθώς, από τη μια ασκείται κριτική στις πάγιες επιλογές υποστήριξης της ιδιοκατοίκησης εις βάρος της ανάπτυξης κοινωνικής πολιτικής κατοικίας που ενισχύθηκαν με την χρηματιστικοποίηση της κατοικίας, από την άλλη τίθενται ζητήματα για τις σημαντικές διαφορές μεταξύ μεγάλων και μικρών ιδιοκτητών και την αντίφαση μεταξύ της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης. Η προώθηση της ιδιοκατοίκησης ως υποκατάστατο της κοινωνικής πολιτικής κατοικίας και κυρίως ως περιουσία με πολλαπλές δυνατότητες χρήσης, δεν αποτελεί από μόνη της την αιτία των στεγαστικών προβλημάτων. Η απελευθέρωση της αγοράς κατοικίας, η εντατικοποίηση της κερδοφορίας από την κατοικία και τα ακίνητα και η μεγαλύτερη ευαλωτότητα των μικρών παικτών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης αγοράς την πρόσφατη περίοδο ανέδειξε τα όρια και τις αντιφάσεις αυτού του μοντέλου. Έτσι παρά την ιστορική επικράτηση της ιδεολογίας της ιδιοκατοίκησης στις χώρες αυτές, σε διαφορετικό βαθμό, τα κινήματα και οι συλλογικοί δρώντες που μελέτησα αμφισβητούν την ιδιοκατοίκηση ως το επίκεντρο της δημόσιας παρέμβασης για την κατοικία και διεκδικούν μια συνολική πολιτική προστασίας της κατοικίας απέναντι στους αποκλεισμούς και την επισφάλεια που προκαλεί η κερδοσκοπική λειτουργία της αγοράς.

Ιδιαίτερα μετά το 2007, το ζήτημα της ιδιοκατοίκησης και της οικογένειας συζητούνται με νέους όρους καθώς αναδύονται κινήματα για την υποστήριξη των πληττόμενων μικροϊδιοκτητών ενάντια σε κατασχέσεις, πλειστηριασμούς και εξώσεις. Η αλληλεγγύη και η αλληλοϋποστήριξη που αναπτύσσονται στις κινητοποιήσεις ενάντια στις εξώσεις φέρνουν κοντά κινήματα ιδιοκατοίκων και υπερχρεωμένων ιδιοκτητών, με το κίνημα των καταλήψεων και το κίνημα υποστήριξης των αστέγων. Μέσα από αυτούς τους αγώνες για κατοικία συσπειρώνονται πολλαπλά υποκείμενα με διαφορετικές ανάγκες και αιτήματα, όπως μετανάστες, φτωχά και μεσαία στρώματα, ενοικιαστές και ιδιοκτήτες, με τρόπο που δεν συνέβαινε μέχρι πρόσφατα.

8.3 Ανανοηματοδότηση του δικαιώματος στην κατοικία

Οι αγώνες για την κατοικία σήμερα αν και έχουν στο επίκεντρο αιτήματα με υλική και αναδιανεμητική διάσταση, περιλαμβάνουν και αναπτύσσουν στον λόγο τους και προτάγματα που αφορούν ευρύτερα συλλογικά αγαθά και δικαιώματα. Αυτά κατευθύνουν σε μια διευρυμένη αντίληψη για τους φορείς των δικαιωμάτων, την αλλαγή των δομικών συνθηκών που αναπαράγουν

τη στεγαστική ανισότητα και κρίση, καθώς και ζητήματα που έχουν να κάνουν με το ευρύτερο δικαίωμα στην πόλη και την κατοίκηση. Σε αντίθεση με τις φιλελεύθερες προτεραιότητες της ατομικής επιλογής, της ανταποδοτικότητας και της επιχειρηματικής λογικής, αναδεικνύουν το ταξικό πρόσημο που έχουν οι πραγματικά διαθέσιμες επιλογές πρόσβασης στη στέγη και ο αποκλεισμός, και διεκδικούν την κοινωνική δικαιοσύνη ως πρωταρχική αρχή για την ανανοηματοδότηση της έννοιας του κοινού καλού και του δημόσιου συμφέροντος.

Η διατριβή ανέδειξε τον κομβικό ρόλο που μπορεί να παίξει η διεκδίκηση της κατοικίας ως σημείο εισόδου για την κατανόηση και στόχευση πιο αφηρημένων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών σε διαπλεκόμενες κλίμακες, από το τοπικό στο παγκόσμιο, ως αφετηρία για την πλαισίωση και διεκδίκηση ευρύτερων ζητημάτων και ως πεδίο γύρω από το οποίο μπορούν να συγκροτηθούν νέα πολιτικά υποκείμενα, να πραγματοποιηθούν διευρυμένες συμμαχίες μεταξύ κοινωνικών ομάδων που δύσκολα επικοινωνούν και νέες από-τα-κάτω θεσμίσεις, μέσα από διαδικασίες συλλογικής παραγωγής γνώσης, εναλλακτικές πρακτικές και τη συλλογική επεξεργασία αιτημάτων και κατευθύνσεων δημόσιας πολιτικής.

Ο λόγος και οι στρατηγικές των κινημάτων που μελετήθηκαν εξακολουθούν να έχουν το κράτος στο επίκεντρο, ως κεντρικό αντίπαλο και κύριο στόχο, ως βασικό συνομιλητή, διεκδικώντας την επαναθέσμιση του ρόλου του. Πρόκειται όμως για μια διαλεκτική και διερευνητική σχέση που ταυτόχρονα συγκρούεται με το κράτος ως όργανο κυριαρχίας, μηχανισμό ελέγχου και καταστολής που στηρίζει τα συμφέροντα του κεφαλαίου, και αναδιαπραγματεύεται το κράτος ως την κοινή συνισταμένη, ως εγγυητή του γενικού συμφέροντος, του κοινού καλού. Αυτή η ένταση αποτυπώνεται και στα διλήμματα σε σχέση με τη στρατηγική των κινημάτων απέναντι στο κράτος. Από τη μια, η διεκδίκηση από το κράτος συχνά χαρακτηρίζεται ως ένδειξη υποταγής, τοποθετώντας την κοινωνία απέναντι στην εξουσία της κυρίαρχης τάξης και του γραφειοκρατικού μηχανισμού, και από την άλλη, η διεκδίκηση αντιμετωπίζεται ως μέρος της διαπάλης για το μετασχηματισμό του κράτους.

Η διαλεκτική σχέση των κινημάτων με το κράτος φαίνεται και μέσα από τη σχέση που αναπτύσσουν με τις δημόσιες πολιτικές που σχεδιάζονται και εφαρμόζονται, και τους φορείς (είτε υπηρεσίες του κράτους είτε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών) που αναλαμβάνουν την υλοποίησή τους. Έτσι τα κινήματα δεν απορρίπτουν την αντιπαράθεση και συχνά διαβούλευση για συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις, ούτε απορρίπτουν την εμπειρία που έχει αποκτηθεί από τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών από την εφαρμογή δημόσιων πολιτικών. Η γνώση που παράγεται μέσα από την άμεση δράση φανερώνει την ανομοιογένεια του κρατικού μηχανισμού και αναδεικνύει ad hoc στρατηγικές συμμαχίες για την επίτευξη επιμέρους στόχων.

Όπως αναδείχθηκε από τη μελέτη των κινημάτων στην Ιταλία και την Ισπανία, ο ρόλος της πολιτικής πράξης δεν αφορά απλώς τη συμβολή σε 'ρεαλιστικές' πολιτικές κατευθύνσεις ή μικρές τροποποιήσεις κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης των πολιτικών και της ανανέωσης των θεσμών. Όπως έχει συζητηθεί στη θεωρία για τα κινήματα πόλης, οι 'θεσμικοί αγώνες' δεν αφορούν την επιδίωξη κατάληψης της εξουσίας για την αλλαγή, αλλά είναι αγώνες για την αλλαγή των

δημόσιων πολιτικών, της νομοθεσίας και των φορέων, αλλαγών απαραίτητων σε μια διαδικασία δομικού μετασχηματισμού του ίδιου του κράτους. Η συμμετοχή σε διαδικασίες διαπραγμάτευσης και διαβούλευσης, η αντίσταση με ένδικα μέσα, η κατάθεση νομοθετικών προτάσεων και σε κάποιες περιπτώσεις η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές είναι επιμέρους τακτικές των κινημάτων που δεν στοχεύουν στην αποκατάσταση του status quo ante, στην αναμόρφωση ενός νέου τύπου κράτους πρόνοιας ή στην αναγνώρισή τους ως ισότιμα μέρη σε μια νέα συλλογική διαπραγμάτευση για ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο με καλύτερους όρους. Οι πρακτικές αυτές, παρόλο που εντάσσονται στη λογική της διαπραγμάτευσης και ενέχουν τον κίνδυνο της ενσωμάτωσης, αναπτύσσονται παράλληλα με συγκρουσιακές και δημιουργικές δράσεις αυτενέργειας (όπως οι καταλήψεις ή η αντίσταση στις εξώσεις και τους πλειστηριασμούς), παράγοντας θεσμούς από τα κάτω (όπως η συλλογική διαμεσολάβηση με τις τράπεζες και οι δομές αλληλεγγύης αλληλοϋποστήριξη), που δίνουν εναλλακτικές απαντήσεις στα κοινωνικά προβλήματα, ενώ ταυτόχρονα αμφισβητούν τις οικονομικές και πολιτικές ελιτ σε όλα τα επίπεδα εξουσίας, σε σχέση με το ποιος ελέγχει τη γνώση, ποιος έχει το δικαίωμα να διαμορφώνει τις απαντήσεις σε προβλήματα και προς ποια κατεύθυνση.

Ο λόγος των κινημάτων είναι σε αλληλεπίδραση με εξελίξεις και μεταλλαγές που συμβαίνουν στο ευρύτερο πολιτικό, θεσμικό και οικονομικό επίπεδο. Έχει επισημανθεί στη βιβλιογραφία η ικανότητα του συστήματος να 'ανανεώνεται' μέσα από την οικειοποίηση του λόγου, των αιτημάτων και των πρακτικών των κινημάτων (και των εναλλακτικών κοινωνικών πρακτικών). Από την άλλη, βλέπουμε ότι τα κινήματα, συχνά με έναν πραγματισμό και με στόχο την επικοινωνία με την ευρύτερη κοινωνία, επιδιώκουν να δώσουν τα δικά τους περιεχόμενα, να 'επανακαταλάβουν' λέξεις και νοήματα από την κυρίαρχη τάξη, μέσα από τον λόγο και κυρίως την πρακτική τους. Έννοιες όπως η '(τοπική) πρόνοια', το 'δημόσιο', η 'συμμετοχή', αλλά ακόμη περισσότερο η 'δημοκρατία' και τα 'δικαιώματα' επιστρέφουν στα αιτήματα των κινημάτων και (επανα)ριζοσπαστικοποιούνται. *Την περίοδο της κρίσης, μοιάζει να υπάρχει η ανάγκη ανακατάληψης των νοημάτων μέσω ενός διεκδικητικού, αλλά ταυτόχρονα "πρακτικού λόγου", ενός λόγου που παράγεται από τις πρακτικές και τις δράσεις και κυρίως από τις συλλογικές διαδικασίες συνδιαμόρφωσης μιας κοινής γλώσσας και συναπόφασης για έναν παράλληλο βηματισμό.*

Η έρευνα πεδίου ανέδειξε μια σειρά από αντιφάσεις και προκλήσεις που εμπεριέχουν τέτοια εγχειρήματα, που σχετίζονται τόσο με τη ρευστή και διαφοροποιημένη εσωτερική συγκρότηση των κινημάτων και των συλλογικών δρώντων, όσο και με τα διαφοροποιημένα κίνητρα, στοχεύσεις, αλλά και αφετηριακές θέσεις των ατόμων και κοινωνικών υποκειμένων που συμμετέχουν. Στα κινήματα κατοικίας που μελετήθηκαν, αλλά και στους λόγους συλλογικών δρώντων που διατυπώνουν αιτήματα και θέσεις για την κατοικία, συνυπάρχουν κοινωνικά υποκείμενα με πολύ διαφορετικές αφετηρίες, κίνητρα συμμετοχής, επιδιώξεις, επιθυμίες και ρόλους. Όπως είδαμε υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ μεταναστών και ντόπιων, μεταξύ ιδιοκτητών, ενοικιαστών και αστέγων, μεταξύ μεσαίων τάξεων και φτωχών και απολεισμένων, μεταξύ πολιτικοποιημένων στελεχών και ανθρώπων που συμμετέχουν ως τελική καταφυγή επιβίωσης. Οι ρόλοι που αναλαμβάνουν οι διαφορετικοί συμμετέχοντες, αντανακλούν σχέσεις ιεραρχίας και εξουσίας,

ανισότητες που καθορίζονται και από τους διαθέσιμους πόρους και εφεδρίες που διαθέτει ο καθένας και η καθεμία. Ενώ οι σχέσεις ιδιοκτησίας προσθέτουν μια ακόμη δύσκολη παράμετρο στο νοτιοευρωπαϊκό πλαίσιο, καθώς πολλές φορές οι ίδιοι άνθρωποι που πλήττονται μπορεί να κατέχουν πολλαπλές θέσεις και συμφέροντα στο σύστημα κατοικίας. Έτσι *οι ανανοηματοδοτήσεις δεν συμβαίνουν μόνο σε σχέση με έναν εξωτερικό αντίπαλο, αλλά και σε σχέση με την αναζήτηση και τους πειραματισμούς με νέους τρόπους πολιτικής πράξης και νέους τρόπους συνύπαρξης.*

Το ζήτημα της κατοικίας την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, ακριβώς λόγω της δομικής του σχέσης με τις επιθετικές διαδικασίες συσσώρευσης αποκτά κομβικό χαρακτήρα ως σημείο εισόδου για τη συνολικότερη κριτική, αντίσταση και μετασχηματισμό του υπάρχοντος, καθώς συνδέει την αφηρημένη παγκόσμια κυκλοφορία του κεφαλαίου με πολύ υλικές καθημερινές εμπειρίες, όπως η αύξηση της τιμής των ακινήτων, η εγκατάλειψη και υποβάθμιση γειτονιών και κτιρίων ή η υπερχρέωση. Ιδιαίτερα την περίοδο της κρίσης, η σύνδεση της ακίνητης περιουσίας με την αποπληρωμή του δημόσιου χρέους, την εξισορρόπηση των δημοσιονομικών μεγεθών και τη συντήρηση των πολιτικών λιτότητας, μεγεθύνει ακόμη περισσότερο τον κεντρικό ρόλο που παίζει το ζήτημα της κατοικίας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης.

Τα κινήματα αναδεικνύουν την ανεπάρκεια και τη συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη στόχευση των μεταρρυθμίσεων των δημόσιων πολιτικών ως απάντηση στα στεγαστικά προβλήματα και την κοινωνική δυσαρέσκεια. Η συγκυρία της κρίσης, ως τομή που διαταράσσει προηγούμενες σχέσεις και ισορροπίες και ανοίγει πολιτικές ευκαιρίες γύρω από τις αυξανόμενες ανάγκες, είναι μια ιστορικά προσδιορισμένη διαδικασία που δεν έχει ως όριο την επιστροφή σε μια πρότερη κατάσταση, αλλά την διαμόρφωση νέων ισορροπιών στις σχέσεις κράτους, κοινωνίας, κεφαλαίου. Η λειτουργία του νεοφιλελευθερισμού να "μπαλώνει" δημιουργικά τις καταστροφές που προκαλεί δεν αρκεί για να αντιστρέψει τη συλλογική γνώση που έχει αποκτήσει η κοινωνία που αφορά, τόσο τις διαδικασίες που παράγουν την ανισότητα, όσο και τις τακτικές του κράτους για την απορρόφηση και ενσωμάτωση της κριτικής του.

Τα κινήματα ως διαδικασία εκπαίδευσης και πρακτικών που παράγουν γνώση αναδεικνύονται ως κομβικοί δρώντες σε πολλά επίπεδα: στην *κριτική* του υπάρχοντος, την *οργάνωση* του τρόπου αντιπαράθεσης με το υπάρχον και της αναζήτησης απαντήσεων στα προβλήματα που βιώνουν με αυτενέργεια και την *δημιουργία* νέων θεσμών που προεικονίζουν ένα άλλο σύστημα. Η οργανωτική διάσταση των κινήματων, οι στιγμές αντίστασης και δράσης, είναι θεμελιώδης στην έρευνα των κινήματων, καθώς ανανεώνουν τη δημοκρατική διαδικασία και τις διαδικασίες παραγωγής συλλογικής γνώσης, εκπαίδευσης, εμπειρίας. *Η δημιουργική αυτή πλευρά των κινήματων και η δυνατότητά τους να παράγουν νέους θεσμούς είναι η πιο κρίσιμη ίσως διάσταση στη συζήτηση για τον ρόλο τους ως φορείς που μπορούν να επιφέρουν δομικές αλλαγές.*

Αποτιμώντας συνολικά την πορεία της έρευνας, η επιλογή της διερεύνησης του στεγαστικού ζητήματος με οδηγό τα κοινωνικά κινήματα μέσα από τη σχέση τους με το κράτος και τις δημόσιες πολιτικές είχε πολύ πλούσια αποτελέσματα για την κατανόηση της οικονομικής, κοινωνικής και

πολιτικής συγκρότησης του τομέα της κατοικίας στην κάθε χώρα. Η σε βάθος ανάλυση των μελετών περίπτωσης ανέδειξε την πολλαπλότητα των παραγόντων που επιδρούν στην κάθε περίπτωση, καθιστώντας ταυτόχρονα δύσκολη την ανασύνθεση μιας κοινής αφήγησης. Μια τέτοια αφήγηση δεν αναζητά ομοιότητες, αλλά γίνεται στη βάση κοινών ερωτημάτων και ζητημάτων που προκύπτουν από την αφηγηματική διαπίστωση της επιτακτικής ανάγκης που υπάρχει για επεξεργασία ενός εναλλακτικού λόγου και στρατηγικών δράσης από κοινού, απέναντι στον ισχυρά και ραγδαία διαβρωτικό τρόπο που λειτούργησαν προηγούμενες κατευθύνσεις σε σχέση με το ζήτημα της κατοικίας και τις διαστάσεις που λαμβάνει αυτό στη συγκυρία της κρίσης.

Κλείνοντας, να επισημάνω ότι η συγχρονική μελέτη υπό εξέλιξη φαινομένων υπήρξε μια πρόκληση για την έρευνα. Η εξέταση ενός κοινωνικού ζητήματος σε μια περίοδο τόσο πυκνή και κοινωνικά και πολιτικά κρίσιμη, είναι ιδιαίτερα προνομιακή, αλλά ταυτόχρονα θέτει και σημαντικούς περιορισμούς. Οι δυναμικές αλλαγές που συμβαίνουν σε σχέση με το πεδίο της έρευνας, αλλάζουν διαρκώς τους όρους της ανάλυσης και κυρίως τη δυνατότητα ερμηνείας των υπο μελέτη φαινομένων. Οι υποθέσεις και ευρήματα της διατριβής αποτελούν επομένως ένα πεδίο ανοιχτό τόσο σε κοινωνικοπολιτικό, όσο και σε επιστημονικό επίπεδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

- Aalberts, M. (2008) The financialisation of home and the mortgage market crisis, *Competition and change*, 12(2), 148-166.
- Aalberts, M. (2009) Geographies of the financial crisis, *AREA*, 41(1), 34-42.
- Αγγελίδης, Μ. (1993) Η θεωρία των δικαιωμάτων στον σύγχρονο φιλελευθερισμό: ζητήματα κριτικής ανακατασκευής στις θεωρίες των R. Nozick, J. Rawls, R. Dworkin, στο Γετίμης, Π. και Γράβαρης, Δ. (επιμ) *Το Κοινωνικό Κράτος και κοινωνική πολιτική, η σύγχρονη προβληματική*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 73-90.
- Αλεξανδρόπουλος, Σ. (2001) *Θεωρίες για τη Συλλογική Δράση και τα Κοινωνικά Κινήματα*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα.
- Allen, J. (2006) Welfare Regimes, Welfare Systems and Housing in Southern Europe, *European Journal of Housing Policy*, 6(3), 251-277.
- Allen, J., Barlow, J., Leal J., Maloutas, T. and Padovani, L. (2004) *Housing and welfare in Southern Europe*, Blackwell, Oxford.
- Andreotti, A., Garcia, M., Aitor, G., Hespanha, P., Kazepov, Y. and Mingione, E. (2001) Does a Southern European Model Exist?, *Journal of European Area Studies*, 9, 43-62.
- Andreotti, A., Mingione, E. and Polizzi, E. (2012) Local Welfare Systems: A Challenge for Social Cohesion, *Urban Studies*, 49, 1925.
- Arapoglou, V. (2006) Immigration, segregation and urban development in Athens: the relevance of the LA debate for Southern European Metropolises, *The Greek Review of Social Research*, special issue 121, 11-38.
- Arbaci, S. (2004) Southern European multiethnic cities and the enduring housing crisis: Framing the urban and residential insertion of immigrants, ENHR Conference – Cambridge, July 2004.
- Arbaci, S. (2007) The residential insertion of immigrants in Europe: patterns and mechanisms in Southern European cities, PhD Thesis, University College London.
- Arbaci, S. (2008) (Re)Viewing Ethnic Residential Segregation in Southern European Cities: Housing and Urban Regimes as Mechanisms of Marginalisation, *Housing Studies*, 23(4), 589-613.
- Arthur, L. (2013) Reflections on the Form and Content of Participatory Action Research and Implications for Social Innovation Research, in Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A. and Hamdouch, A. (eds) *The International Handbook On Social Innovation. Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*, Edward Elgar.
- Balchin, P. (1996), *Housing Policy in Europe*, Routledge.
- Ball, M. (2005) European housing review, RICS.
- Ball, M. (2008) European housing review, RICS.
- Ball, M. (2012) European housing review, RICS.
- Barlow, J. and Duncan, S. (1994) *Success and failure in Housing Provision: European systems compared*, Pergamon, Oxford.
- Baumgarten, B. and Grauel, J. (2009) The Theoretical potential of Website and Newspaper data for analysing political communication processes, *Historical social research*, 34(1), 94-121.

- Benford, R.D. and Snow, D.A. (2000) Framing processes and social movements: An overview and assessment, *Annual Review of Sociology*, 26, 611-639.
- Bengtsson, B. (2001) Housing as a Social Right: Implications for Welfare State Theory, *Scandinavian Political Studies*, 24, 255-275.
- Bengtsson, B. (2012) Housing politics and political science, in Clapham, D., Clark, W., and Gibb, K. *The Sage handbook of housing*, SAGE publications, 106-229.
- Bernardi, F. and Poggio, T. (2004) Home Ownership and Social Inequality in Italy, in Kurz, K. and Blossfeld, H.P. (eds) *Home Ownership and Social Inequality in Comparative Perspective*, Stanford University, 187-232.
- Boccardo, N. (2008) The impact of European Union rules on the definition of social housing, in Scanlon, K. and Whitehead, C. (eds) *Social Housing in Europe II*, LSE London, 261-270.
- Braga, M. and Palvarini, P. (2013) Social housing in the EU, Directorate general for internal policies, European parliament, [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/492469/IPOL-EMPL_NT\(2013\)492469_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/492469/IPOL-EMPL_NT(2013)492469_EN.pdf)
- Bratt, R., Stone, M. and C. Hartman (2004) Why a right to housing is needed and makes sense: editors' introduction, *A right to housing: foundation for a new social agenda*, Temple University Press.
- Brenner, N. (1999) Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union, *Urban Studies* 36(3), 431-451.
- Brenner, N. and Theodore, N. (2002) Cities and the geographies of actually existing neoliberalism, *Antipode*, 34(3), 349-379.
- Brenner, N., Jamie, P. and Theodore, N. (2010) After neoliberalization?, *Globalizations*, 7.
- Burstein, P. (1999) Social movements and public policy, in Giungi, M., McAdam, D. and Tilly, C (eds) *How social movements matter*, University of Minnesota Press, 3-21.
- Cameron, S. (2007), Housing and Neighbourhood, working paper, European project KATARSIS.
- Casas-Cortés, M., Osterweil, M. and Powell, D. E. (2008) Blurring boundaries: Recognizing knowledge-practices in the study of social movements, *Anthropological Quarterly*, 81, 17-58.
- Castells, M. (1972) *La Question Urbaine*, Paris, Francois Maspero.
- Castells, M. (1983) *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements*, University of California Press.
- Castles, F. (ed.) (1993) *Families of Nations: Patterns of public policy in western democracies*, Aldeshot, Dartmouth.
- Castles, F.G. and Ferrera, M. (1996) Home ownership and the welfare state: Is Southern Europe different?, *South European Society and Politics*, 1, 163-185.
- Castro, M., Garcia, B., Βαταβάλη, Φ. και Ζήφου, Μ. (2013) Υπερ-νεοφιλελεύθερη αστική ανάπτυξη στην Ισπανία και την Ελλάδα. Η περίπτωση του Port Vell στη Βαρκελώνη και του αεροδρομίου του Ελληνικού στην Αθήνα, *Γεωγραφίες*, 22, 14-30.
- CECODHAS (2012) Impact of the crisis and austerity measures on the social housing sector, research briefing, 5(2).

Γετίμης, Π. και Γράβαρης, Δ. (επιμ) (1993) *Το Κοινωνικό Κράτος και κοινωνική πολιτική, η σύγχρονη προβληματική*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

Chesters, G. (2012) Social movements and the ethics of knowledge production, *Social movement studies*, 11 (2), 145-160.

Clapham, D. (2006) Housing Policy and the Discourse of Globalization, *International Journal of Housing Policy*, 6(1), 55-76.

Cox, K. (1982) Housing Tenure and Neighbourhood Activism, *Urban Affairs Review*, 18,107-129.

Cox, L. (2014) Movements making knowledge: a new wave of inspiration for sociology?, *Sociology*, 48 (5), 954-971.

Cress, D.M. and Snow, D.A. (1996) Mobilization at the margins: Resources, benefactors, and the viability of homeless social movement organizations, *American Sociological Review*, 61, 1089-1109.

Cress, D.M. and Snow, D.A. (2000) The outcomes of homeless mobilization: The influence of organization, disruption, political mediation and framing, *American Journal of Sociology*, 105, 1065-1104.

Davis, J. (1990) *Contested Ground: Collective Action and the Urban Neighbourhood*, Cornell University Press.

della Porta, D. (2002), Comparative Politics and Social Movements, in Klandermans B. and Staggenborg S., (eds) *Methods of Social Movement Research*, University of Minnesota Press: Minneapolis.

della Porta, D. and Diani, M. (2006) *Social movements: an introduction*, Blackwell.

della Porta, D. και Diani, M. (2010) *Κοινωνικά κινήματα: μια εισαγωγή*, εκδόσεις Κριτική.

de Souza, M.L. (2006) Together with the state, despite the state, against the state. Social movements as 'critical urban planning' agents, *City*, 10(3), 327-342

Diani, M. (2003) Networks and social movements: a research programme, in Diani M. and McAdam, D. (eds), *Social movements and networks: Relational approaches to collective action: Relational approaches to collective action*, Oxford University press, 299-319.

Dodson, J. (2006) Rolling the state: government, neoliberalism and housing assistance in four advanced economies, Urban research programme, research paper, 7, Griffith University.

Doherty, J. (ed) (2003) The changing role of the state: state intervention in welfare and housing, European Observatory on Homelessness, FEANTSA.

Doherty, J., deDecker, P., Busch-Geertsema, V., O'Sullivan, E., Sahlin, I., Tosi, A., and Patari, J. (2004) The Changing Role of the State: The State and the Housing Markets of Europe, in *Addressing homelessness in Europe*, European Observatory on Homelessness, FEANTSA.

Doherty, J., deDecker, P., Busch-Geertsema, V., O'Sullivan, E., Sahlin, I., Tosi, A., Hanninen, S., Karkkainen, Sirkka-Liisa (2005) The changing role of the State: welfare delivery in the neoliberal Era, European Observatory on Homelessness, FEANTSA.

Dol, K. and Haffner, M. (2000) *Housing statistics in the European Union 2000*, The Hague: Ministry of the Interior and Kingdom Relations, Delft University of Technology.

Dol, K. and Haffner, M. (2010) *Housing statistics in the European Union 2010*, The Hague: Ministry of the Interior and Kingdom Relations, Delft University of Technology.

- Doling, J. (1997) *Comparative housing policy: government and housing in advanced industrialised countries*, New York, St. Martin's Press.
- Doling, J. and Roland, R. (2010) Home ownership and asset-based welfare, *Housing and the Built Environment*, DOI 10.1007/s10901-009-9177-6.
- Draaisma, J. and Hoogstraten, P. (1983) The squatter movement in Amsterdam, *International Journal of Urban and Regional Research*, 7, 406-416.
- Dreier, P. (1984) Urban praxis. The tenants' movement in the United States, *International Journal of Urban and Regional Research*, 8(2), 255-279.
- Earl, L. (2012) From Insurgent to Transgressive Citizenship: Housing, Social Movements and the Politics of Rights in São Paulo, *Journal of Latin American Studies*, 44, 97-126.
- Earl, L. (2013) Drawing the Line between State and Society: Social Movements, Participation and Autonomy in Brazil, *Journal of Development Studies*, 49(1), 56-71.
- Edgar, B., Doherty, J. and Meert, H. (2002) *Access to Housing, Homelessness and Vulnerability in Europe*, Bristol: Policy Press, the JCSHR and FEANTSA.
- Ένγκελς, Φ. (1872/2012) *Για το ζήτημα της κατοικίας*, Σύγχρονη εποχή.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*, Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1996) Κοινωνικά δικαιώματα και το κράτος πρόνοιας, στο Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος, Η. και Σωτηρόπουλος, Δ., (επιμ) *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' ελληνικής δημοκρατίας 1974-1994*, εκδόσεις Θεμέλιο.
- European Parliament, Charter of fundamental rights, (2010/C 83/02), Official Journal of the European Union, http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
- Fainstein, S. and Hirst, C. (1995) Urban Social Movements, in D. Judge, G. Stoker and H. Wolman (eds) *Theories of urban politics*, Sage, London.
- FEANTSA (2008) Homeless in Europe: The right to housing-the way forward, *FEANTSA Magazine*, Autumn 2008.
- FEANTSA (2011) Impact of anti-crisis austerity measures on homeless services across the EU, Policy Paper.
- FEANTSA (2013) The right to housing, homeless in Europe, newsletter, autumn 2013.
- FederCasa, (2006) *Housing statistics in the European Union 2005/2006*, Ministry of infrastructure of the Italian Republic.
- Ferrera, M. (1993) EC Citizens and Social Protection, Brussels, European Commission.
- Ferrera, M. (1996) The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe, *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17-37.
- Ferrera, M. (1999) Η ανασυγκρότηση του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη, στο Ματσαγγάνης Μ. (επιμ) *Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 33-65.
- Fitzpatrick, S. and Watts, B. (2010) The Right to Housing' for Homeless People, in O'Sullivan, E., Busch-Geertsema, V., Quilgars, D. and Pleace, N. (eds) *Homelessness research in Europe*, FEANTSA, 105-122.

- Forrest, R. (2004) Shelter, housing and inequality, in Kenneth, P. *A handbook of comparative social policy*, Edward Elgar.
- Forrest, R. (2011) Neoliberalism and the reproduction of Home Ownership, RC21-ISA conference- Amsterdam, July 2011.
- Foucault, M. (1987/1969), *Η αρχαιολογία της γνώσης*, Εξάντας.
- Fredriksson, P. and Patari, J. (eds) (2006) *Right to housing in Europe. Need for a comprehensive Strategy*, Housing right in Europe Conference Helsinki, Ministry of the Environment.
- Gamson, W. (1990) *The Strategy of Social Protest*, Wadsworth Publishing
- Ghekiere, L. (2007) Le droit au logement dans l'Union européenne: Entre objectif, garantie et obligation de fournir un logement, http://eclairs.fr/wp-content/uploads/2011/09/droit_au_logement_ue_synthes.pdf
- Ghekiere, L. (2008a) Le développement du logement social dans l'Union européenne, *Recherches et Prévisions : Politiques du logement : questions sociales*, 94 - Décembre 2008.
- Ghekiere, L. (2008b) Social housing as a service of general interest, in Scanlon, K. and Whitehead, C. (eds) *Social Housing in Europe II*, LSE London, 271-286.
- Gibb, K. (2002) Trends and Change in Social Housing Finance and Provision within the European Union, *Housing Studies*, 17(2), 325-336.
- Giungi, M. (1998) Was it worth the effort? The outcomes and consequences of social movements, *Annual Review of Sociology*, 98, 371-93.
- Giungi, M. and Passy, F. (1998) Social movements and policy change: direct, mediated or joing effect?, in American Sociological Association section on collective behaviour and social movements, working paper series, 1,4.
- Giungi, M., McAdam, D. and Tilly, C. (1999) *How social movements matter*, University of Minnesota Press.
- Goffman, E. (1974) *Frame Analysis: An Essay on the Organization of the Experience*, Harper Colophon, New York.
- Golay, C. et Özden, M. (2007) Le Droit au Logement: Un droit humain fondamental stipulé par l'ONU et reconnu par des traités régionaux et de nombreuses constitutions nationales, CETIM, http://www.cetim.ch/fr/publications_logement.php
- Goonewardena, K. (2004) Urban Space and Political Consciousness: A Report on Theory, *Review of Radical Political Economics*, 36 (2),155-176.
- Guerrero, T. J. and Naldini, M. (1996) Is the South so Different? Italian and Spanish Families in Comparative Perspective, *South European Society and Politics*, 1(3), 42-66.
- Gurr, R. (1970) *Why men rebel?*, Princeton University Press.
- Hadjimichalis, C. (1987) *Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe*, Croom Helm, London.
- Hamel, P., Lustiger-Thaler, H. and Mayer, M. (2000) *Urban Movements in a Globalising World*, Routledge.
- Harvey, D. (1973) *Social justice and the city*, The Johns Hopkins University Press.

- Harvey, D. (1989) From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism, *Geografiska annaler*, 71(1) 3-17.
- Harvey, D. (1996) *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Blackwell.
- Harvey, D. (2001) City and Justice: Social movements in the City, in *Spaces of Capital. Towards a critical geography*, Routledge.
- Harvey, D. (2007/2005) *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, εκδόσεις Καστανιώτη.
- Harvey, D. (2012) The urban roots of financial crises: reclaiming the city for anti-capitalist struggle. In L. Panitch, G. Albo and V. Chibber (eds.), *Socialist register 2012: the crisis and the left*, The Merlin Press, London.
- Harvey, D. (2013) *Εξεγερμένες πόλεις. Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Harvey, D. (2014) *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Oxford university press.
- Hastings, A. (2000) Discourse Analysis: What Does it Offer Housing Studies?, *Housing, Theory and Society*, 17(3), 131-139.
- Herring, C. (2013) The New Logics of Homeless Containment: A Comparative Study of Large-Scale Homeless Encampments in the Western US, RC21- ISA Conference - Berlin, August 2013.
- Hodkinson, S. and Chatterton, P. (2006) Autonomy in the city? Reflections on the social centres movement in the UK, *CITY*, 10(3), 305-315.
- Hodkinson, S. (2012) The return of the housing question, *ehpemera.org*, 12(4), 423-444.
- Hoekstra, J. and Zad, C.V. (2006) High vacancy rates and high prices of housing: a Mediterranean paradox, ENHR conference - Ljubljana, July 2006.
- Jacobs, K. and Manzi, T. (1996) Discourse and Policy change: the significance of language for housing research, *Urban studies*, 11, 4.
- Jacobs, K., Kemeny, J. and Manzi, T. (2003) Power, Discursive Space and Institutional Practices in the Construction of Housing Problems, *Housing Studies*, 18(4), 429-446.
- Jenkins, J.C. (1983) Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements, *Annual Review of Sociology*, 10, 527-53.
- Jenkins, J.C. (1985) *The Politics of Insurgency: The Farm Worker Movement in the 1960s*, Columbia University Press.
- Johnston, H. (2002) Verification and Proof in Frame and Discourse Analysis, in Klandermans B. and Staggenborg S. (eds.) *Methods of Social Movement Research*, University of Minnesota Press: Minneapolis.
- Kasza, G. (2002) The Illusion of Welfare 'Regimes', *Journal of Social Policy*, 31, 271-287.
- Katz, S. and Mayer, M. (1985) Gimme shelter: self-help housing struggles within and against the state in New York City and West Berlin, *International Journal of Urban and Regional Research*, 9(1), 15-46.
- Κατσαφίκας, Γ. (2007) *Η ανατροπή της πολιτικής, ευρωπαϊκά αυτόνομα κοινωνικά κινήματα και η αποαποικιοποίηση της καθημερινής ζωής*, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Kazepov, Y. (ed.) (2005) *Cities of Europe. Changing contexts, local arrangements, and the challenge of urban cohesion*, Blackwell Publishing.

- Kemeny, J. (1995) *From Public Housing to the Social Market: Rental Policy Strategies in Comparative Perspective*, Routledge, London.
- Kemeny, J. (2001) Comparative housing and welfare: Theorising the relationship. *Journal of Housing and the Built Environment*, 16(1), 53-70.
- Kemeny, J. (2005) "The Really Big Trade-Off" between Home Ownership and Welfare: Castles' Evaluation of the 1980 Thesis, and a Reformulation 25 Years on, *Housing, Theory and Society*, 22(2), 59 -75.
- Kemeny, J. and Lowe, S. (1998) Schools of Comparative Housing Research: From Convergence to Divergence, *Housing Studies*, 13(2), 161- 176.
- Kenna, P. (2005) *Housing rights and human rights*, FEANTSA.
- Kenna, P. (2008a) Globalization and Housing Rights, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 15(2), 397-469.
- Kenna, P. (2008b) International instruments on housing rights, in *Homeless in Europe*, FEANTSA.
- Kenneth, G. (2002) 'Trends and Change in Social Housing Finance and Provision within the European Union', *Housing Studies*, 17(2), 325- 336.
- Klandermans, B. and Staggenborg, S. (eds) (2002) *Methods of Social Movement Research*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Köhler, B. and Wissen, M. (2003) Glocalizing protest: urban conflicts and the global social movements, *International Journal of Urban and Regional Research* 27(4), 942-951.
- Kousis, M., dellaPorta, D. and Jimenez, M. (2010) Southern European environmental movements in comparative perspective, *American behavioral scientist*, 51, 1627-1647.
- Kriesi, H. (2009) Charles Tilly: contentious performances, campaigns and social movements, *Swiss Political Science Review*, 15(2), 341-49.
- Kriesi, H. and Wisel, D. (1999) The impact of social movements on political institutions: a comparison of the introduction of direct legislation in Switzerland and the United States, in Giungi, M., McAdam, D. and Tilly, C. (eds) *How social movements matter*, University of Minnesota Press.
- Kriesi, H., Koopmans, R., Duyvendak, J.W. and Giugni, M.G. (1992) New social movements and political opportunities in Western Europe, *European Journal of Political Research*, 22, 219-244.
- Kurz, K. and Blossfeld, H.P. (eds) (2004) *Home Ownership and Social Inequality in Comparative Perspective*, Stanford University.
- Lapavistas, C. (2013) The financialisation of capitalism. 'Profiting without producing', *CITY*, 17(6), 792-805.
- Leal, J. (2004) El diferente modelo residencial de los países del sur de Europa: el mercado de viviendas, la familia y el Estado, *ARXIVUS*, 10, 11-37.
- Lefebvre, H. (2007/1969) *Δικαίωμα στην πόλη, χώρος και πολιτική*, Κουκίδα.
- Leibfried, S. (1992) Towards a European welfare state? On integrating Poverty Regimes into the European Community, in Z. Ferge and J. E. Kolberg (Eds) *Social Policy in a Changing Europe*, Frankfurt, Campus Verlag.
- Leontidou, L. (1990) *The Mediterranean city in transition, social change and urban development*, Cambridge University Press.

- Leontidou, L. (1996) Alternatives to Modernism in (Southern) Urban Theory: Exploring In-Between Spaces, *International Journal of Urban and Regional Research*, 20, 178-195.
- Leontidou, L. (2010) Urban social movements in 'weak' civil societies: the right to the city and cosmopolitan activism in Southern Europe, *Urban Studies*, 47(6), 1179-1203.
- Lipsky, M. (1970) *Protest in City Politics: Rent Strikes, Housing and the Urban Poor*, Rand McNally and Company, Chicago.
- Lowe, S. (1986) *Urban social movements: the city after Castells*, Mcmillan.
- Maeckelbergh, M. (2012) Mobilizing to stay put: housing struggles in New York, *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(4), 655-673.
- Malheiros, J. M. (2002) Ethni-cities: residential patterns in Northern-European and Mediterranean metropolis, *Implication in policy design, International Journal of Population Geography*, 8, 107-134.
- Malpass, P. (2008a) Histories of social housing: a comparative approach, in Scanlon, K. and Whitehead, C. (eds.) *Social Housing in Europe II*, LSE, London, 31-46.
- Malpass, P. (2008b) Housing and the New Welfare State: Wobbly Pillar or Cornerstone?, *Housing Studies*, 23(1), 1-19.
- Marcuse, P. (1999) Housing Movements in the USA, *Housing, Theory and Society*, 16, 67-86.
- Marcuse, P. (2009) From critical urban theory to the right to the city, *City*, 13(2), 185-197.
- Marshall, T.H. (1963) Citizenship and social class, in *Sociology at the crossroads*, Heinmann, London, 73-99.
- Martin, C. (1996) Social Welfare and the Family in Southern Europe, *South European Society and Politics*, 1(3), 23 -41.
- Martin, D.G. (2003) "Place-Framing" as Place-Making: Constituting a Neighborhood for Organizing and Activism, *Annals of the Association of American Geographers*, 93(3), 730-750.
- Martin, R. (2010) The local geographies of the financial crisis: from the housing bubble to economic recession and beyond, *Journal of Economic Geography*, 1-32.
- Martinez, L.M. (2003) Los Movimientos Sociales Urbanos: Una analysis de la obra de Manuel Castells, *Revista Internacional De Sociologia*, 34.
- Martinez, L.M. (2007) The Squatters' Movement: Urban Counter-Culture and Alter-Globalization Dynamics, *South European Society & Politics*, 12, 379-398.
- Martinez, L.M. (2013), The Squatters' Movement in Europe: A Durable Struggle for Social Autonomy in Urban Politics, *Antipode*, 45, 866-887.
- Mayer, M. (2003) The Onward Sweep of Social Capital: Causes and Consequences for Understanding Cities, communities and Urban Movements, *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(1), 110-132.
- Mayer, M. (2006) Manuel Castells' The City and the Grassroots, *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(1), 202-206.
- Mayer, M. (2009) The 'Right to the City' in the context of shifting mottos of urban social movements, *CITY*, 13(2), 362 - 374.
- Mayer, M. and Künkel, J. (2012) *Neoliberal urbanism and its contestations - Crossing theoretical boundaries*, Palgrave Macmillan.

- McAdam, D. (1982) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, The university of Chicago Press.
- McAdam, D., McCarthy, J. and Zald, M. (eds) (1996) *Comparative perspectives on social movements. Political opportunities, mobilizing structures and cultural framings*, Cambridge University Press.
- McCan, M. (2004) Law and social movements, in Sarat, A. (ed) *The Blackwell companion to Law and Society*, Blackwell publishing.
- McCarthy, J. and Zald, M. (1977) Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory, *American Journal of Sociology*, 82, 1212-1241.
- Melucci, A. (1980) The new social movements: a theoretical approach, *Social Science Information*, 19, 199-226.
- Melucci, A. (1996) *Challenging codes. Collective action in the information age*, Cambridge University Press.
- Melucci, A. (2002) *Κουλτούρες στο παιχνίδι: Διαφορές για να συμβιώσουμε*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.
- Mingione, E. (1995) Labour Market Segmentation and Informal Work in southern Europe, *European and Urban Regional Studies*, 2(2), 121-143.
- Mingione, E. (1996) *Urban Poverty and the underclass. A reader*, Blackwell publishers.
- Mingione, E. (2004) Poverty and social exclusion in European cities: Diversity and convergence at the local level, *CITY*, 8(3), 381-389.
- Mingione, E., Oberti, M. and Pereirinha, J. (2002) Cities as local systems, in Saraceno, C. (ed) *Social assistance dynamics in Europe: national and local poverty regimes*, Policy press, Bristol.
- Mitchell, D. (2003) *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*, Guilford, New York.
- Molotch, H. (1976) The City as a Growth Machine. Toward a Political Economy of Place, *The American Journal of Sociology*, 82, 309-332.
- Morlicchio, E. (2005) Challenging the family: The new urban poverty in Southern Europe, in Kazepov, Y. (ed.) *Cities of Europe. Changing contexts, local arrangements, and the challenge of urban cohesion*, Blackwell Publishing.
- Μπεργερ, Π. και Λούκμαν, Τ. (2003/1966), *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, εκδόσεις Νήσος.
- Muller, P. και Surel, Y. (2002) *Η ανάλυση των πολιτικών του κράτους*, Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.
- Murie, A. (2005) The dynamics of social exclusion and neighborhood decline: welfare regimes, decommodification, housing and urban inequality, in Kazepov, Y. (ed.) *Cities of Europe. Changing contexts, local arrangements, and the challenge of urban cohesion*, Blackwell Publishing.
- Neveu, E. (2002) *Sociologie des mouvements sociaux*, Paris, La Decouverte, coll. «Reperes» (1ère edition: 1996).
- Neveu, E. (2010) *Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων και ιστορίες κινημάτων από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Σαββάλας.
- Nicholls, W. (2009) Place, networks, space: theorising the geographies of social movements, 1,78-93.

- O'Sullivan, E., Busch-Geertsema, V., Quilgars, D. and Pleace, N. (eds) (2010) *Homelessness research in Europe*, FEANTSA.
- Oderzo, J.C. (2001) Le droit au logement dans les Constitutions des États membres, *Revue internationale de droit comparé*, 53(4), 913-926.
- Oliver, P. and Johnston, H. (2000) What a Good Idea: Frames and Ideology in Social Movement Research, *Mobilization*, 5(1), 37-54.
- Olson, M. Jr. (1965) *The Logic of Collective Action*, Harvard University Press, Cambridge.
- Oxley, M. (2001) Meaning, science, context and confusion in comparative housing research, *Journal of Housing and the Built Environment*, 16, 89-106.
- Parson, D. (1987) Housing and autonomy: Theoretical perspectives on non-statist movements, *Housing Studies*, 2(3), 170-176.
- Péchu, C. (2006) *Droit au Logement, genèse et sociologie d'une mobilisation*, Dalloz.
- Peck, J. and Theodore, N. (2010) Mobilising policy: Models, methods, and mutations, *Geoforum* 41, 169-174.
- Peck, J. and Tickell, A. (2002) Neoliberalising space, *Antipode*, 34(3), 380-404.
- Pickerill, J. and Chatterton, P. (2006) Notes toward autonomous geographies, *Progress in Human Geography*, 30(6), 1-17.
- Pickvance, C. (1976) On the Study of Urban Social Movements, in Pickvance, C. (ed) *Urban Sociology: Critical Essays*, Tavistock, London.
- Pickvance, C. (1980) Comparative urban analysis and assumptions about causality, *International Journal of Urban and Regional Research*, 10(2), 162-184.
- Pickvance, C. (1985) The rise and fall of urban movements and the role of comparative analysis, *Environment and Planning D: Society and Space*, 4, 221-231.
- Pickvance, C. (2001) Four varieties of comparative analysis, *Journal of Housing and the Built Environment*, 16, 7-28.
- Pickvance, C. (2003) From Urban Social Movements, to Urban Movements: A Review and Introduction to a Symposium on Urban Movements, *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(1), 102-109.
- Pisarello, G. (2009) El derecho a la vivienda como derecho social: implicaciones constitucionales, *Revista catalana de dret públic*, 38.
- Pittini, A. (2011) Housing Europe Review 2012. The nuts and bolts of European social housing systems, CECODHAS.
- Pittini, A. (2012) Housing affordability in the EU. Current situation and recent trends, 5(1), CECODHAS.
- Piven, F.F. and Cloward, R. (1977) *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*, Vintage books.
- Poggio, T. (2006) Different patterns of home ownership in Europe, International workshop: Home ownership in Europe: Policy and research issues - Delft, November 2006. <http://repository.tudelft.nl/view/conferencepapers/uuid%3A994407a4-bdb4-4205-a443-f22341a3546c/>

- Priemus, H. (1983) Squatters in Amsterdam: urban social movement, urban managers or something else?. *International Journal of Urban and Regional Research*, 7, 417-427.
- Priemus, H. (2006) European policy and national housing systems, *Journal of Housing and the Built Environment*, 21(3), 271-280.
- Pruijt, H. (2003) Is the institutionalization of urban movements inevitable? A comparison of the opportunities for sustained squatting in New York City and Amsterdam, *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(1), 133-157.
- Pruijt, H. (2012) The Logic of Urban Squatting, *International Journal of Urban and Regional Research*, 37, 19-45.
- Purcell, M. (2001) Neighbourhood Activism among homeowners as a Politics of Space, *Professional Geographer*, 53(2), 178-194.
- Raunig, G. (2007) Institutional Critique, Constituent Power, and the Persistence of Instituting, *EIPCP*, <http://eipcp.net/transversal/0507/raunig/en>.
- Rhodes, M. (1996) Southern European welfare states: identity, problems and prospects for reform, *South european society and politics*, 1(3), 1-22.
- Rolnik, R. (2009) UN-General Assembly, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on adequate housing as a component of the right to an adequate standard of living, and on the right to non-discrimination in this context, main focus: the financial crisis and its causes, A/HRC/10/7/ 4 Februray 2009, <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Housing/Pages/AnnualReports.aspx>
- Rolnik, R. (2013) UN-General Assembly, Human Rights Council, Report of the Special Rapporteur on adequate housing as a component of the right to an adequate standard of living, and on the right to non-discrimination in this context, A/HRC/25/54, December 2013, <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Housing/Pages/AnnualReports.aspx>
- Rolnik, R. (2013) Late neoliberalism: The financialisation of homeownership and housing rights, *International Journal of Urban Regional Research*, 37(3), 1058-66.
- Ronald, R. (2008) *The ideology of homeownership*, palgrave macmillan.
- Σαγιάς, Ι. και Σπουρδαλάκης, Μ. (1993) Συλλογική κατανάλωση: Διεθνής εμπειρία, ελληνικές ιδιομορφίες, στο Γετίμης, Π. Και Γράβαρης, Δ. (επιμ) *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο, 413-443.
- Sarigiannidis, M. and Pervou, I. (2013) Adequate housing: seeking justiciability through the right to property, *Int. J. Human Rights and Constitutional Studies*, 1(1), 27-40.
- Scanlon, K. and Whitehead, C. (eds.) (2008) *Social Housing in Europe II*, LSE, London.
- Scheingold, S. (2004/1974) *The politics of rights: Lawyers, public policy and political change*, Yale University Press, New Haven.
- Schmidt, S. (1989) Convergence theory, labour movements, and corporatism: The case of housing, *Housing, Theory and Society*, 6(2), 83-101.
- Seixas, J., and Albet i Mas, A. (2010) Urban governance in the South of Europe: cultural identities and global dilemmas, *Analise Sociale*, 197, 771-787.
- Σεφερειάδης, Σ.Ι. (2006) Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 27, 7- 42.
- Smith, N. (1996) *The new urban frontier, gentrification and the revanchist city*, Routledge, New York.

- Snow, D. and Benford, R. (1988) Ideology, Frame Resonance and Participant Mobilization, *International Social Movement Research*, 1, 197-219.
- Sotiropoulos, A. D. (2004) Democratization, Administrative Reform and the State in Greece, Italy, Portugal and Spain: Is there a "model" of South European Bureaucracy?, The Hellenic Observatory, The European Institute, LSE.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2007) *Κράτος και Μεταρρύθμιση στη σύγχρονη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα-Ισπανία-Ιταλία-Πορτογαλία*, εκδόσεις Ποταμός.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2009) Η εποχή Hayek: Ο νεοφιλελευθερισμός ως πειθαρχία, *Περιοδικό Θέσεις*, 108, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1081&Itemid=29.
- Springer, S. (2012) Neoliberalism as discourse: between foucauldian political economy and marxian poststructuralism, *Critical Discourse Studies*, 9(2), 133-147.
- Squatting Europe Collective (2013) *Squatting in Europe. Radical spaces, urban struggle*, Autonomedia.
- Stammers, N. (1999) Social movements and the construction of Human Rights, *Human Rights Quarterly*, (21)4,980-1008.
- Stavrides, S. (2011) Brazilian Urban Movements "Re-inventing" the City as Collectively Produced "Common", conference centre Jacques-Cartier, Métropoles des Amériques: inégalités, conflits et gouvernance - Montreal.
- Stavrides, S. (2011) Communities of crisis, squares in movements, *Professional Dreamers*, 1, working paper, 6.
- Stephens, M., Fitzpatrick, S., Elsinga, M., van Steen, G. and Chzhen, Y. (2010) Study on Housing Exclusion: Welfare Policies, Housing Provision and Labour Markets, Brussels: European Commission.
- Swyngedouw, E. (1997) Neither Global nor Local: "Glocalization" and the Politics of Scale, in Cox, K. (ed.) *Spaces of Globalization. Reasserting the Power of the Local*, The Guilford Press.
- Swyngedouw, E. (2004) Globalisation or 'glocalisation'? Networks, territories and rescaling, *Cambridge Review of International Affairs*, 17(1), 25-48.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F. and Rodriguez, A. (2002) Neoliberal Urbanization in Europe: Large scale development projects and the new urban policy, *Antipode*, 34(3), 542-577.
- Tarrow, S. (1993) Cycles of collective action: between moments of madness and the repertoire of contention, *Social science history*, 17(2), 281-307.
- Tilly C. (1994) Social Movements as Historically Specific Clusters of Political Performances, *Berkeley Journal of Sociology*, 38, 1-30.
- Tilly, C. (1999) From Interactions to Outcomes in social movements, in Giungi, M., McAdam, D. and Tilly, C. *How social movements matter*, University of Minnesota Press.
- Tilly, C. (2007) *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, Σαββάλας.
- Tosi, A. (1996) The excluded and the homeless: the social construction of the fight against poverty in Europe, in Mingione, E. (ed) *Urban Poverty and the underclass*. A reader, Blackwell publishers.
- Touraine, A. (1981) *The Voice and the Eye: an analysis of social movements*, Cambridge University Press.
- Touraine, A. (1985) An Introduction to the Study of Social Movements, *Social Research*, 52,749-788.

Tracy, J. (2007) Housing movements, in Anderson, G. and Herr, K. (Eds.) *Encyclopedia of activism and social justice*, SAGE Publications, 715-719.

Τριανταφυλλόπουλος, Ν. (2009) Αγορά ακινήτων και αστική ανάπτυξη, *Σειρά ερευνητικών εργασιών*, 15(14): 259-286, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πολυτεχνική Σχολή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, http://www.prd.uth.gr/research/DP/2009/uth-prd-dp-2009-14_gr.pdf

Turner, J. (1976) *Housing by People: Towards Autonomy in Building Environments, Ideas in progress*, London: Marion Boyars.

Uhry, M. (2006) Le droit au logement en Europe, *Cahier Voltaire "la ville à l'épreuve du libéralisme"*, Aitec, Paris.

Uitermark, J. (2004) The co-optation of squatters in Amsterdam and the emergence of a movement meritocracy: a critical reply to Pruijt, *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(3), 687-698.

Uitermark, J., Nicholls, W. and Loopmans, M. (2012) Cities and social movements: theorizing beyond the right to the city, *Environment and Planning A*, 44, 2546 – 2554.

Urrutia, V. (1992) Transformación y persistencia de los movimientos sociales urbanos en la ciudad en cuestión, *Política y Sociedad*, 10, 46-56.

Wacquant, L. (2012) Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism, *Social Anthropology/Anthropologie Sociale*, 20(1), 66-79.

Westby, D.L. (2002) Strategic Imperative, Ideology, and Frame, *Mobilization* 7(3), 287-304.

Whitehead, C. (2012) Neo-liberal legacy to housing research, in Clapham, D., Clark, W., and Gibb, K. *The Sage handbook of housing*, SAGE publications, 113-130.

Whitehead, C. and Scanlon, K. (eds.) (2007) *Social Housing in Europe*, LSE London.

Ψημίτης, Μ. (1996) Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα, *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, 8, 18-50.

Ψημίτης, Μ. (2006) *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Ατραπός, Αθήνα.

Young, I. (1990) *Justice and the politics of difference*, Princeton University Press.

ΙΤΑΛΙΑ

Agostini, G. (2011) The forgotten housing demand: the urban slums in Rome, Italy, RC21-ISA conference – Amsterdam, July 2011.

Albergo, E. and Moini, G. (2013) Politics, power and the economy of Rome: continuity and change in an urban regime, *Métropoles*, 12, <http://metropoles.revues.org/4626>.

Bernardi, G. and Poggio, T. (2004) Homeownership and social inequality in Italy, in Kurz, K. and Blossfeld, H.P. (eds) *Home Ownership and Social Inequality in Comparative Perspective*, Stanford University.

Baldini M. e Poggio T. (2009) Le politiche rivolte all'affitto e i loro effetti, en Brandolini, A., Saraceno, C. y Schizzerotto, A. (eds) *Dimensioni della disuguaglianza in Italia: povertà, abitazione, salute*, Bologna, il Mulino.

Banca d' Italia (2013) L' indebitamento e la vulnerabilità finanziaria delle famiglie nelle regioni italiane, QEF-Occasional papers.

Bonomo, B. (2005) Le Lotte per la casa alla magliana negli anni settanta, in V. Vidotto, V. (a cura di) Contributi allo studio delle trasformazioni urbane e della proprietà immobiliare a Roma dopo il 1870. *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, XVII (1), 170-175.

Caudo, G. (2008) Case di Carta, in Mauro Baioni (a cura di), *La costruzione della città pubblica*, Alinea, Firenze.

Caudo, G. (2004) Case di carta: la nuova questione abitativa, in Assessorato delle politiche economiche, finanziarie e di bilancio del Comune di Roma, *Rapporto sull' economia romana 2005-2006*, Roma, 258-280.

Caudo, G. (2006), *La città fabbrica, μη δημοσιευμένο κείμενο*.

Caudo, G. e Sebastianelli, S. (2008), "Dalla casa all' abitare", in AA.VV., *L'Italia cerca casa. Progetti per abitare la città*, Electa, Milano.

Caudo, G. e Sebastianelli, S. (2007) Per la casa passa la città: Roma e la nuova questione abitativa, Egea – Università Bocconi editore, Milano.

Ceccarelli, P. (1982) Politics, Parties and urban Movements: Western Europe, in Feinstein, S. and Feinstein, N. (eds) *Urban politics under capitalism*, Sage.

Censis-FederCasa (2008), *Social Housing e agenzie pubbliche per la casa*, Dexia-Crediop.

Chartroux, R. (2008) *Cercasi casa disperatamente*, Il Saggiatore.

CITTALIA (2010) I comuni e la questione abitativa: Le nuove domande sociali, gli attori e gli strumenti operativi, seconda edizione febbraio 2010.

CNEL (1997) Sistemi abitativi e politiche di social housing in Europa.

CNEL (2006) Osservazioni e Proposte sulle Politiche abitative.

CNEL (2011) Vogliamo dare casa ai giovani? Inchiesta sulla condizione abitativa degli under35 in Italia, http://www.newslettercnel.org/documenticnel_index.php

Cremaschi, M. (2010) Rendita fondiaria e sviluppo urbano nella riqualificazione urbana: per un'ipotesi interpretativa, Società Italiana di Scienza Politica, XXIV Convegno, Università IUAV di Venezia, 16-18 sett. 2010, <http://www.sisp.it/files/papers/2010/marco-cremaschi-861.pdf>.

Cremaschi, M. (1998) The Long Century of Housing Policies in Italy, Housing Theory and Research, Housing theory and research, www.academia.edu/280810/The_Long_Century_of_Housing_Policies_In_Italy

Cremaschi, M. and Tosi, A. (2001) Housing Policies in Italy, IUT International Union of Tenants, www.iut.nu/members/Europe/West/Italy_Housing%20policies.doc.

CRESME (2005) Le politiche abitative in Italia: Analisi e valutazioni.

Curtarelli, M. (a cura di) (2005), *Abitare a Roma*, dossier di Romaeconomia, I(1), Comune di Roma, http://comune.roma.it/was/repository/ContentManagement/information/P1538129698/dossier_casa.pdf

deLuca, A. and Lancione, M. (2009) The contemporary housing question in Turin: Issues, policies and urban space, ISA conference Glasgow - September 2009.

FederCasa (2010), *Le riforme degli enti di edilizia residenziale pubblica*, Report.

- Fio.PSD (2008) Sever housing exclusion and homelessness in Italy, FEANTSA.
- Fio.PSD (2009) Data collection on homelessness in Italy, FEANTSA.
- Franchetto, I. (2004) *Action: Diritti in movimento*, Cantieri Carta, Edizioni Intra Moenia.
- Ginsborg, P (2003) *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943-1988*, Palgrave Macmillan.
- Governa, F. and Saccomani, S. (2010) A neo-liberal housing policy? Convergence and Divergence, between Italian local housing policy and European trends, AESOP Annual Conference – Finland, July 2010.
- Governa, F. and Saccomani, S. (2004) From urban renewal to local development. New conceptions and governance practices in the Italian peripheries, *Planning Theory and Practice*, 3 (5), 328-348.
- Governa, F. and Saccomani, S. (2009) Housing and Urban Regeneration Experiences and Critical Remarks Dealing with Turin, *European Journal of Housing Policy*, 9 (4), 391-410.
- Graziani, A. (2004) La nuova dimensione del disagio abitativo: statistiche previsioni degli esperti di settore, Università degli Studi di Roma «LaSapienza», Dipartimento ITACA.
- IAI (2004) Rapporto Integrativo per l' anno 2004 sullo stato del diritto alla casa in Italia: International Alliance of Inhabitants.
- Indovina F. (2005) Appunti sulla questione abitativa, *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, 82, 15-50.
- Kayser, M. (2008) La caserne de Porto Fluvial à Rome. La vie quotidienne d' un lieu occupé, *Pasarelle dph*, AITEC (Europe:pas sans toit!), 1, 82-84.
- Longo, G. (2006) Housing policies in Italy: Urbanisation and localisation of the housing issue, ENHR conference-Ljubljana, July 2006.
- Lucciarini, S. e Violante, A. (2006) Il modello mediterraneo di housing e welfare e il caso di Roma, *La rivista delle politiche sociali* (Case difficili:Le politiche abitative fra dimensioni sociali e dilemmi dell'agenda pubblica), 3, 115-138.
- Maggio, M. (2006) La questione abitativa a Firenze. Case in affitto: a che prezzo? Soggetti deboli e soggetti forti: per quanto ancora?, *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, 85-86, 261 – 282.
- Maggio, M. (2008) Il programma 20.000 case in affitto come modello? Un rischio da sventare e ben altre politiche urbane da promuovere, *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, 91, 177-181.
- Marcelloni, M. (1981) *Lotte urbane e crisi della società industriale: l'esperienza Italiana*, Savelli Roma.
- Marcelloni, M. (1979) Urban movements and political struggles in Italy, *International Journal of Urban and Regional Research*, 3, 251-268.
- Marcetti, C., Paba, G., Pecoriello, A.L. e Solimano, N. (2011) *Housing frontline. Inclusione sociale e processi di autocostruzione e autorecupero*, Firenze University Press.
- Marchini, R. (2008) La piovra palazzinara: mattoni, banche e giornali, *la Carta*, 22, www.carta.org/attachments/pdf/0000/1460/22padroni.pdf
- Minelli, A. (2006) Politiche della casa. Ottiche adottate, aspetti inevasi e spunti prospettici, *La rivista delle politiche sociali* (Case difficili: Le politiche abitative fra dimensioni sociali e dilemmi dell'agenda pubblica), EDIESSE, 3, 11-26.

- Ministero dell' Interno (2013) Gli sfratti in Italia: andamento delle procedure di rilascio di immobili ad uso abitativo, I quaderni della statistica.
- Montagna, N. (2006) The de-commodification of urban space and the occupied social centres in Italy, *CITY*, 10(3), 295-304.
- Mudu, P. (2012) At the intersection of Anarchists and Autonomists: *Autogestioni* and *Centri Sociali*, *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 11(3), 413-438.
- Mudu, P. (2004) Resisting and challenging neoliberalism: the development of Italian social centres, *Antipode*, 36(5), 917-941.
- NOMISMA (2007) La condizione abitativa in Italia: Fattori di disagio e strategie di intervento -Temi e dati principali, Ministero delle Infrastrutture.
- NOMISMA (2010) La condizione abitativa in Italia: Dalle esperienze di housing sociale alla risposta del Piano Nazionale di Edilizia Abitativa e del Piano Casa, 2° Rapporto, Ministero delle Infrastrutture.
- Padovani, L. (1996) ITALY, in Balchin P. (ed) *Housing Policy in Europe*, Routledge.
- Palvarini, P. (2006) Il concetto di povertà abitativa: rassegna di tre definizioni.
- Penza, S. (2009), Nuovi tratti della questione abitativa: Il ruolo degli operatori privati nell'ambito della "nuova urbanistica" dei Piani Strutturali: CITTALIA.
- Pitzen, M. (2007) *CASA. Merce, Diritto, Bene comune*, Edizioni Punto Rosso.
- Poggio, T. (2009) Le principali Dimensioni della Disuguaglianza Abitativa, in Brandolini, A., Saraceno, C. y Schizzerotto, A. (a cura di), *Dimensioni della disuguaglianza in Italia: povertà, abitazione, salute*, Bologna, il Mulino.
- Poggio, T. (2006) Proprietà della casa, disuguaglianze sociali e vincoli del sistema abitativo, *La rivista delle politiche sociali* (Case difficili:Le politiche abitative fra dimensioni sociali e dilemmi dell'agenda pubblica), EDIESSE, 3, 27-40.
- Ponzo, I. (2009) L'accesso degli immigrati all'abitazione: disuguaglianze e percorsi, in Brandolini A., Saraceno C., Schizzerotto A. (a cura di), *Dimensioni della disuguaglianza in Italia: povertà, abitazione, salute*, Bologna, il Mulino.
- Pozzo, A.M. (2003) I numeri della casa, Federcasa,
http://www.federcasa.it/documenti/archivio/federcasa_i_numeri_della_casa.pdf
- Ruggero, A. (2011) Self-renovation of public dwelling in disuse: practices of new housing model, ENHR conference- Toulouse.
- Sebastianelli, S. (2009) Abitare la comunità, Thesis Doctorale, Facoltà di Architettura, Università degli Studi "Roma Tre", Dipartimento di Studi Urbani.
- Sommier, I. (1997) Un nouvel ordre de vie par le désordre: histoire inachevée des luttes urbaines en Italie, *Désordre(s)*, CURAPP, Presses Universitaires de France.
- Tagliapietra, M. (2007) Roma, capitale dell'emergenza casa, Limes, Rivista Italiana Di Geopolitica,
http://limes.espresso.REPUBBLICA.it/wp-content/uploads/2007/10/tagliapietra_roma.pdf
- Tosi, A. (2002) Research review on Access to housing and homelessness in Italy, *European Observatory on Homelessness*, FEANTSA.

Tosi, A. (2003) The changing role of the state in Italy, in Doherty, J. (ed) (2003) The changing role of the state: state intervention in welfare and housing, European Observatory on Homelessness, FEANTSA.

Tosi, A. (2006) Povertà e domanda sociale di casa: la nuova questione abitativa e le categorie delle politiche, in *La rivista delle politiche sociali* (Case difficili:Le politiche abitative fra dimensioni sociali e dilemmi dell'agenda pubblica), 3, 61-77.

UIL (2010) Il fabbisogno abitativo rinnovata emergenza, 5o rapporto UIL, "familia-reddito-casa"

Vidotto, V. (2001) *Roma contemporanea*, Laterza, Roma-Bari.

Violante, A. and Annunziata, S. (2011) Rome-model: rising and fall of a hybrid neo-liberal paradigm in Southern Europe, RC21-ISA conference - Amsterdam, July 2011.

ISPNIA

Abellán, J., Sequera, J., and Janoschka, M. (2012) Occupying the #Hotelmadrid: A Laboratory for Urban Resistance, *Social Movement Studies*, 11(3-4), 320-326.

Adell, R. and Martinez, M. (eds) (2004) *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*, La Catarata, Madrid.

Aguilar S. and A. Gibaja (2009) The Spanish Movement for Decent Housing (2006-8): Urban Social Movement or Student Protest in Disguise?, Research Group on Society and Politics, International Workshop - Madrid 2009.

Aguilar, S. and Fernandez, G. (2010) El movimiento por la vivienda digna en España o el porque del fracaso de una protesta con amplia base social, *Revista Internacional de Sociología* (RIS), 68(3), 679-704.

Alabart i Vila, A. (1998) Els moviments socials urbans a Catalunya, *Revista catalana de sociologia*, 7, 9-28.

Alabart, A., Gavalda J. y Vila G. (2008) Los jóvenes y la vivienda, en Bellet, C., Ganau, J. Y. Llop, J. M. (eds) *Vivienda y sociedad: nuevas demandas, nuevos instrumentos*, Lleida, Milenio, <http://www.ceut.udl.cat/wp-content/uploads/10c-Alabart-altres.pdf>

Albarracín, D. (2003) "Vivienda, Juventud y Relaciones Laborales: a las puertas de un colapso". Observatorio Europeo de Relaciones Laborales, EIRO.

Alberdi B. and Levenfeld G. (1996), SPAIN, in Balchin, P. *Housing Policy in Europe*, Routledge.

Alonzo Ibañez, R. (2004) La articulación urbanística del fomento de la vivienda protegida, *Revista de urbanismo y Edificación*, 9, 15-43.

Aramburu, M. (2012) La resignificació de la tinença de habitatge a Catalunya davant la crisi econòmica: una aproximació a través de grups de discussió, Generalitat de Catalunya.

Barba, C. (2011) Activismo político en la Sociedad Red: el caso del Movimiento por la Vivienda Digna en España, AECPA X congreso - Murcia, Septiembre 2011.

Barba, C. and Blanco, V. (2011) The new social movements in Spain: the Protests for the Right to Housing as an immediate predecessor of the 15M Movement, ECPR Conference-Reykjavik, 2011.

Beltrán de Felipe, M. (2009) Las legislaciones de vivienda social, *Ciudad y Territorio* (Vivienda Social Ahora), XLI(161-162), 453-472.

- Blanco, R. (2011) *¿Qué pasa? Que aún no tenemos casa*, Madrid: Fundación Aurora Intermitente.
- Burón, J. (2008) Una política de vivienda alternativa, *Ciudad y Territorio*, 155, 9-39.
- Busquets i Grau, J. (2006) *La urbanización marginal*, Edicions UPC.
- Cabré Pla, A. and Módenes Cabrerizo J.A. (2004) Home Ownership and social inequality in Spain, in Kurz, K. and Blossfeld, H.P. (eds) *Home Ownership and Social Inequality in Comparative Perspective*, Stanford University, 233-254.
- Cabrera, P. (2009) How to improve the measuring and investigation of homelessness and residential exclusion in Spain, National Position Paper, MPHASIS, EU.
- Cabrera, P., Rubio, M. y Blasco, J. (2008) ¿Quién duerme en la calle? Una investigación social y ciudadana sobre las personas sin techo, Fundacion CAIXA Catalunya.
- Camargo Correa, S. (2009), La crítica al modelo de ciudad competitiva: movimientos urbanos por la vivienda, Tesina de Maestría, Universitat de Barcelona.
- Camos, J. and Parramón, C. (2002) The associational movement and popular mobilizations in L'Hospitalet: from the anti-Francoist struggle to democracy, 1960–80, in Smith, A., *Red Barcelona. Social protest and labour mobilization in the twentieth century*, Routledge.
- Campos Echeverria, J.L. (2008) *La burbuja inmobiliaria española*, Marcial Pons.
- CES (2002) La emancipación de los jóvenes y la situación de la vivienda en España, Consejo Económico y Social, Madrid.
- CJE (2003-2012) *Observatorio Joven de Vivienda en España*, Consejo de la Juventud de España, <http://www.cje.org/en/our-work/vivienda/actividades-y-campanas-del-cje/objovi/>
- CJE (2007) Documentos de propuestas en materia de vivienda joven de las entidades miembro del consejo de la Juventud de España, Reunión del Ministerio de Vivienda con las entidades miembro del Consejo de la Juventud de España.
- Colau, A. y Alemany, A. (2012) *Vides Hipotecades. De la bombolla immobiliaria al dret a l'habitatge*, Angle Editorial.
- Colectivo Ioé (2013) Sociedad y política social en el contexto neoliberal. Una lectura del modelo y de su crisis desde el Barómetro Social de España, *Documentación social*, 170, 71-89.
- Colectivo Ioé (2012) Más de 600.000 hogares han perdido su vivienda desde 2008, <http://barometrosocial.es/archivos/320>
- Colectivo Ioé (2011) Notas sobre los efectos socioeconómicos de la crisis para la población inmigrada, *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 113, 85-95.
- Colectivo Ioé (Pereda, C., Actis, W. y de Prada M.A.) (2008) Barómetro social de España. Análisis del periodo 1994-2006 a partir de un sistema de indicadores, *Traficantes de sueños*.
- Colectivo Ioé (2005) Inmigración y Vivienda en España, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Madrid.
- Cortés Alcalá, L. (1992) El problema de la vivienda en España: elementos para su comprensión, *Política y sociedad*, 10, 67-79.
- Cortés Alcalá, L., (2005) La crisis de la vivienda, *Documentación social*, 138, (Ejemplar dedicado a: Vivienda y alojamiento).

- Díaz Orueta, F. y Lourés, M. (2006) Housing tourism and the real estate sector: the spanish mediterranean coast, ENHR Conference - Ljubljana, Slovenia, 2-5 July 2006.
- Díaz Orueta, F. y Lourés, M. (eds) (2004) *Disegualdad social y vivienda*, editorial Club Universitario.
- Durán, Fernández R. (1993) *La explosión del desorden: la metrópoli como espacio de la crisis global*, Editorial Fundamentos, Madrid.
- Durán, Fernández R. (2006) *El Tsunami urbanizador español y mundial*. Madrid, Virus Editorial.
- Ealham, C. (2005) *Class, Culture and Conflict in Barcelona 1898-1937*, Routledge.
- Fernández, S.A. and Gibaja, A.F. (2010) El movimiento por la vivienda digna en España o el porque del fracaso de una protesta con amplia base social, *Revista Internacional de Sociología (RIS)*, 68(3), 679-704.
- Fuster Morell, M. (2012) The Free Culture and 15M Movements in Spain: Composition, Social Networks and Synergies, *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest*, 11(3-4), 386-392.
- Gaja, F. (2008) El 'tsunami urbanizador' en el litoral mediterráneo: el ciclo de hiperproducción inmobiliaria 1996–2006, International Geocriticism Symposium – Barcelona 2008, <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-270/sn-270-66.htm>
- Gallego, R., R. Gomu and J. Subirats (2003) Welfare state and territorial politics: The emergency of regional welfare regimes in Spain, ECPR Conference - Edinburgh, 28 March-2 April, 2003.
- Garcia-Ramon, M.D. and Albet, A. (2000) Pre-Olympic and post-Olympic Barcelona, a 'model' for urban regeneration today?, *Environment and Planning A*, 32, 1331- 1334.
- Garcia, M. (2010), The Breakdown of the Spanish Urban Growth Model: Social and Territorial Effects of the Global Crisis, *International Journal of Urban and Regional Research*, 34, 967-980.
- Garcia, P. (coord) (2008) Sección especial: Inmigración y vivienda, *ACE (Architecture, City and Environment)*, III(8).
- Garcia, R. A. (2008) Residential solutions for the homeless, Annual Report, Spain, FACIAM-FEANTSA.
- Gómez Alguacil, J. (2004) La política de vivienda como supuesto de solidaridad: hacia una nueva cultura política en el sector de la vivienda, *Arxius de sociologia*, 10, (Ejemplar dedicado a: Ciutat i territori), 57-88.
- Gomez, L.M. (2007) Estudio sobre los diferentes indicadores de accesibilidad a la vivienda, Ministerio de Vivienda.
- Hidalgo, J.R. (2003) «La peor casa en el peor barrio». Barrios de inmigración y marginalidad en la periferia de Barcelona, *Scripta Nova*, VII, 146(058), 1 de Agosto 2003.
- Hoekstra J. and Saizarbitoria I. (2007) Recent changes in Spanish housing policies: subsidized owner-occupancy dwellings as a new tenure sector?, ENHR conference – Rotterdam, June 2007.
- Hoekstra, J. and Vakili-Zad, C. (2010) High vacancy rates and rising house prices: the Spanish paradox, *Journal of Economic and social geography*, 102(1), 55-71.
- Holdsworth, C. and Irazoqui M. (2002) First Housing Moves in Spain: An Analysis of Leaving Home and First Housing Acquisition, *European Journal of Population*, 18(1), 1-19.
- Hurard L. (coord) (2008) Europe: pas sans toit! Le logement en question, AITEC , *Passerelle*, dph, 1.

- Jimenez, F. (2010) Building Boom and Political Corruption in Spain, *South European Society and Politics*, 14(3), 255-272.
- Leal, J.M. (1991) Consecuencias sociales de la especulación inmobiliaria, *Documentación social* (La Vivienda ¿Un Problema?), 85.
- Leal, J.M. (2009) El Cambio de modelo y convergencia con Europa en política de vivienda social española, *Ciudad y Territorio*, 161-162, 489-504.
- Leal, J.M. (2006) Multiple residential practices and second homes in Southern Europe: The Spanish case, ENHR - Ljubljana, Slovenia.
- Leal, J.M. (2006) Política de la vivienda y formación del problema del alojamiento en España, *Crítica*, 56(939), 34-37.
- Leal, J.M. (2005) La política de vivienda en España, *Documentación social* (Vivienda y alojamiento), 138, 63-80.
- Leal, J.M. (2002) Segregación social y mercados de vivienda en las grandes ciudades, *Revista Española de Sociología*, 2, 59-75.
- López Ramón, F. (coord) (2010) *Construyendo el derecho a la vivienda*, Marcial Pons.
- López, I. y Rodríguez, E. (2010) *Fin de ciclo. Financiarización, territorio y sociedad de propietarios en la onda larga del capitalismo hispano 1959-2010*, Traficantes de Sueños.
- López, I. y Rodríguez, E. (2011) The spanish model, *New Left Review*, 69, 5-28.
- Martí i Costa, M. y Bonet i Martí, J. (2008) Los movimientos urbanos: de la identidad a la glocalidad, Coloquio Internacional de Geocrítica - Barcelona, Mayo 2008, <http://www.ub.es/geocrit/-xcol/403.htm>.
- Martinez, M. (2003) Los Movimientos Sociales Urbanos: Una analysis de la obra de Manuel Castells, *Revista Internacional de Sociología*, 34.
- Martinez, M. (2004) La autogestión de viviendas y centros sociales okupados, en Diaz O. F. y Loures S.L. (coord) *Desigualdad social y vivienda*, Editorial Club Universitario, Alicante.
- Martinez, M. (2007a) The Squatters' Movement: Urban Counter-Culture and Alter-Globalisation Dynamics, *South European Society and Politics*, 12(3), 379- 398.
- Martinez, M. (2007b) Los vengadores de una vida hipotecada, http://www.miguelangelmartinez.net/IMG/pdf/2007_Vdevivienda.pdf.
- Martinez, M. and Bernardos, A. (2012) The Occupation of Squares and the squatting of buildings: lessons from the convergence of two social movements, ECPR Conference - Bilbao, February 2012, http://www.miguelangelmartinez.net/IMG/pdf/articulo_Bilbao_v4_book_doc.pdf.
- Ministerio de Vivienda (2007) Encuesta sobre la vivienda en alquiler de los hogares en Espana 2006.
- Ministerio de Vivienda (2008) Encuesta sobre la compra de vivienda principal en el periodo 2002-2006.
- Ministerio de Vivienda (2010) Informe sobre la situacion del sector de la Vivienda en Espana, Abril 2010.
- Naredo, J.M. (2004) Perspectivas de la vivienda, *ICE*, 815, 143-154.
- Naredo, J.M. (2005) Mitos inmobiliarios de nuestro tiempo. Seis tópicos que sostienen una situación irracional, *El ecologista*, 46, 27-29.

- Naredo, J.M. (2006) Boom inmobiliario y deterioro ambiental, *Ambienta*, 26-31.
- Naredo, J.M. (2009) La cara oculta de la crisis. El fin del boom inmobiliario y sus consecuencias, *Revista de Economía y Crítica*, 7, 313-340.
- Naredo, J.M. (2010) El model inmobiliario español y sus consecuencias, *Boletín CF+S*, 44, <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n44/ajnar.html>
- Nasarre A.S. (ed) (2011) *El acceso a la vivienda en un contexto de crisis*, Edisofer.
- Nuez, G.B. (2010) Explicaciones alternativas a las oportunidades políticas para el desarrollo de un movimiento social: el caso del Movimiento por una Vivienda Digna en Madrid, Federación Española de Sociología Congreso X - Pamplona, Julio 2010, <http://www.fes-web.org/uploads/files/modules/congress/10/grupos-trabajo/ponencias/94.pdf>.
- Observatorio Metropolitano (2007) *Madrid ¿la suma de todos?. Globalización, territorio, desigualdad*, Editorial Traficantes de Sueños, Madrid.
- Pareja, M. and San Martín, I. (1999) General Trends in Financing Social Housing in Spain, *Urban Studies*, 36(4), 699-714.
- Pareja, M. and San Martín, I. (2002) The tenure imbalance in Spain: The need for social housing policy, *Urban Studies*, 39(2), 283-295.
- Pareja, M. (2004) Las Políticas de vivienda y el Estado de bienestar, in Díaz Orueta F. y Loures Seoane L., *Desigualdad social y vivienda*, Editorial Club Universitario.
- Pereda, C., Actis W. y Prada, M.A. (2005) *Inmigración y vivienda en España*. Ministerio de Asuntos Sociales, Documentos del Observatorio Permanente de la Inmigración, Colectivo IOE.
- Pisarello, G. (2003) *Vivienda para todos: un derecho en (de)construcción: el derecho a una vivienda digna y adecuada como derecho exigible*, Icaria: Barcelona.
- Radicchi, A. (2012) The geographies of homelessness: the case of Italian railway stations, *Homeless in Europe, The Magazine of FEANTSA*, Summer 2012, 11-14.
- Raja, D.H. (2006) «V de Vivienda»: estudio de un nuevo movimiento social a través del análisis de sus discursos, de sus prácticas y de sus estrategias de intervención, Thesis, Universidad Autónoma de Barcelona.
- Rider, N. (2002) The new city and the anarchist movement in the early 1930s, in Smith, A. (ed) *Red Barcelona. Social protest and labour mobilization in the twentieth century*, Routledge.
- Roch F. (2004) El modelo inmobiliario español, en Díaz Orueta F. & Loures Seoane L., *Desigualdad social y vivienda*, Editorial Club Universitario.
- Rodríguez López, J. (2007) Ley de suelo y mercado de vivienda, *Ciudad y Territorio*, 152-153, 481-491.
- Romero, J., Jiménez, F. and Villoria, M. (2012) (Un)sustainable territories: causes of the speculative bubble in Spain (1996–2010) and its territorial, environmental, and sociopolitical consequences, *Environment and Planning C*, 30(3), 467-486.
- Sacristan Arana, I. (2010) La ciudad de (no) poder: Barraquismo contemporáneo. El caso Barcelona. *ACE (Architecture, City and Environment)*, 14, 7-18.
- Sequera, J. (2011) Del movimiento vecinal a las movilizaciones por una vivienda digna en Madrid. De la necesidad hecha derecho al derecho hecho necesidad, *Nómadas: Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*, 29, 489-504.

Síndic de Greuges de Catalunya (2007) El dret a l'habitatge: obstacles i límits, Informe extraordinari Juliol 2007.

Smith, A. (2002) *Red Barcelona. Social protest and labour mobilization in the twentieth century*, Routledge.

Tatjer, M. (2008) La vivienda en Catalunya desde una perspectiva histórica: el siglo XX, en Bellet, C. Ganau, J. y M. Llop, M. (eds) *Vivienda y sociedad: nuevas demandas, nuevos instrumentos*, Lleida, Milenio. <http://www.ceut.udl.cat/en/setmana-estudis-urbans/publicacions/vivienda-y-sociedad/>

Terran, F. (1994) *Historia del Urbanismo en España, siglos XIX y XX*, Cátedra.

Terrones, A. (2007) La influencia de los sistemas de vivienda en las condiciones residenciales de la población inmigrante. Los casos de Barcelona y Amsterdam. *PAPERS Revista de Sociologia*, 85, 207-2011.

Terrones, A., Serra, G., Plandiura, R. y Díaz, L. (2013) Local housing policies in Catalonia. Between diversity and change, ENHR conference -Tarragona, June 2013.

Trabada C., E., Camacho G., J. y Alcázar, M. (1993) Movimientos sociales urbanos en la periferia social: entre la integración y la segregación, *Documentación social* (Ejemplar dedicado a: Movimientos Sociales), 90, 115-130.

Trilla, C. (2002) La política de l'habitatge en una perspectiva europea comparada, Barcelona: Fundació la Caixa.

Trilla, C. (2007) Polítiques d' habitatge social i de joves, *ACE*, 5, 487-495.

Trilla, C. y Lopez, J. (2005) El acceso de los jóvenes a la vivienda: una cuestión todavía no resuelta, *Documentation Social* (Ejemplar dedicado a: Vivienda y alojamiento), 138, 191-206.

Urbán, M. (2006) "Por una vivienda digna": nace un nuevo movimiento, *Viento sur: Por una izquierda alternativa*, 88, 112-119.

Urbán, M. (2007) La vivienda, un problema con historia, *Viento sur: Por una izquierda alternativa*, 92, 59-65.

Urrutia, V. (1992) Transformación y persistencia de los movimientos sociales urbanos en La ciudad en cuestión, *Política y Sociedad*, 10, 46-56.

Vara, P. (2009) El derecho a la vivienda, *ACE*, 10, 21-51.

Villasante, T. (1984) Comunidades locales. Análisis, movimientos sociales y alternativas, Madrid, IEAL.

Walker, A. and Porraz, B. (2003) Understanding Slums. Case Studies for the Global Report on Human Settlements. The case of Barcelona, Spain.

Wetzel, T. (2006) 1931: Barcelona mass rent strike, <http://libcom.org/history/1931-barcelona-mass-rent-strike>

ΕΛΛΑΔΑ

Agathidou, V. (2008) Housing solutions for people who are homeless, Greece, National Report, Housing and Homelessness, FEANTSA.

Alexandropoulos, S. and Serdedakis, N. (2000) Greek environmentalism: from the status nascendi of a movement to its integrarion, ECPR - Copenhagen, April 2000, <http://www3.aegean.gr/sociology/gr/class-curriculum/sillogiki-drasi-diameslavisi-simferonton.htm>.

Αλεξανδρόπουλος, Ν., Σερντεδάκις, Ν. και Μποτετσάγιας, Ι. (2007) Το Ελληνικό Περιβαλλοντικό Κίνημα, από τη γέννηση στην ενσωμάτωσή του, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, 5-31.

Arampatzi, A. and Nicholls, W.J. (2012) The urban roots of anti-neoliberal social movements: the case of Athens, Greece, *Environment and Planning A*, 44(11), 2591-2610.

Arapoglou, V. (2002) Social and spatial dimensions of homelessness in Athens: welfare networks and practices of care professionals, unpublished PhD thesis, London School of Economics.

Arapoglou, V. (2004) The governance of homelessness in Greece: discourse and power in the study of philanthropic networks, *Critical Social Policy*, 24(1), 102-126.

Arapoglou, V. (2004) The governance of homelessness in the European South: Spatial and Institutional Contexts of Philanthropy in Athens, *Urban Studies*, 41(3), 621-639.

Βαΐου, Ντ. και Χατζημιχάλης, Κ. (2011) *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς, εκδόσεις νήσος, 262-269.

Βαΐου, Ν. και Χατζημιχάλης, Κ. (1997) *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, Περιφέρειες και Άτυπη Εργασία*, Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας.

Βαΐου, Ντ. και Μαντουβάλου, Μ. (2001) Επιλεκτική αναδρομή στη μελέτη της πόλης «μετά το 1968», *Σύγχρονα Θέματα*, 76-77.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (1995) Κοινωνική ενσωμάτωση και ανάπτυξη του χώρου στην Ελλάδα: Τα τοπικά δεδομένα στην «Ενωμένη Ευρώπη, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 16, 29-57.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (2000) Η μεταπολεμική Ελληνική Πολεοδομία Μεταξύ Θεωρίας και Συγκυρίας, *Πρακτικά 2ου συνεδρίου Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας "Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949-1974"*, Βόλος, 25-37.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (2004) Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της Παγκοσμιοποίησης, *Γεωγραφίες*, 7, 13-25.

Βαταβάλη, Φ. και Σιατίτσα, Δ. (2011) Η «κρίση» της κατοικίας και η ανάγκη για μια νέα στεγαστική πολιτική, κείμενο εργασίας, encounterathens.wordpress.com.

Βαταβάλη, Φ., Μπαλαμπανίδης, Δ. και Σιατίτσα, Δ. (2011) Κατοικία στο κέντρο της Αθήνας: πώς και για ποιούς;, κείμενο εργασίας, encounterathens.wordpress.com.

Balla, E., Mantouvalou, M. and Vatavali, F. (2008) Housing production, ownership and globalisation: social aspects of changes in Greece and Albania, *Seminars of the Aegean- Chania 2007*.

Βελέντζας, Κ., Καλογήρου, Ν., Καραγιάννη, Σ., Κατσίκας, Η., Παπαμίχος, Ν., Χατζηπροκοπίου, Μ. και Κ. Χλωμούδης, (1993) *Η κατοικία στην Ελλάδα: Κρίση των Σχέσεων Παραγωγής*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Παρατηρητής.

Βρυχεία, Α., Μπαμπάλου, Μπ., Κωτσάκης, Δ., Σαπουνάκης Α., Κορναράκης, Γ., Πλατσάκη Γ. και Καραμούζη, Α. (Ομάδα εργασίας ΤΕΕ) (1996) Μία κατοικία για όλους/ες σε οικισμούς ανθρώπινους και βιώσιμους: Για την κατοικία των μη προνομοιούχων κοινωνικών ομάδων στη σημερινή Ελλάδα, Συμβολή στη συζήτηση για την προετοιμασία της συνδιάσκεψης HABITAT II, Κωνσταντινούπολη 1996.

- Βρυχέα, Α. (1984) Για το χτισμένο περιβάλλον και τη διαμόρφωσή του, ανάγκη για ορισμούς - επαναπροσδιορισμούς, ανάγκη διατύπωσης ενός προβλήματος, *Σύγχρονα θέματα*, 20, 49-54.
- Βρυχέα, Α. (1998) Κρίση «κατοίκησης»/χωρικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, 6ο Επιστημονικό Συνέδριο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Νοέμβριος 1996.
- Γετίμης, Π. (1989) *Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα. Τα όρια της μεταρρύθμισης*, Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Γεωργοπούλου, Σ. και Ιωάννου, Β. (2005) Η ενσωμάτωση περιοχών «αυθαίρετης κατοικίας» στις οικοδομικές επεκτάσεις, η περίπτωση της Κερατέας Λαυρεωτικής, *Περιοδικό ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, Αρχιτέκτονες*, 54 περίοδος Β, 64-67.
- Γκιζέλη, Β. (1984) *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και η προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Εκδόσεις Επικαιρότητα.
- Δάνου, Ι. και Παντόπουλος, Θ. (1975) Πέραμα. Τα γεγονότα, *Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, 1, 55-72.
- Δελλαδέτσιμας, Π.Μ. (2004) Η τρέχουσα δυναμική της ανάπτυξης της Αθήνας: Συμβατικό νέο πρότυπο και έργα υποδομής, *Γεωγραφίες*, 7, 48-64.
- Delladetsimas, P.M. (2006) The emerging property development pattern in Greece and its impact on spatial development, *European Urban and Regional Studies*, 13(3), 245-278.
- Dimitrakopoulos, I. (2003) National analytical study on housing, RAXEN focal point for Greece, ANTIGONE.
- Εμμανουήλ, Δ., Βελίδης, Σ. και Στρουσοπούλου, Ε. (1996) *Η στέγαση των χαμηλών εισοδημάτων στην Ελλάδα*, ΔΕΠΟΣ Μελέτες & Ερευνητικές Μονογραφίες.
- Εμμανουήλ, Δ. (2002) Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη γεωγραφία της Αθήνας: ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης, *Γεωγραφίες*, 3, 46-70.
- Emmanuel, D. (2004) Socio-economic inequalities and housing in Athens: impacts of the monetary revolution of the 1990s, *The Greek Review of Social Research*, 113, 121-143.
- Εμμανουήλ, Δ. (2006) Η κοινωνική πολιτική κατοικίας στην Ελλάδα: οι διαστάσεις μιας απουσίας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120, 3-35.
- Εμμανουήλ, Δ. (2008) Η κατανομή στον αστικό χώρο και ο κοινωνικός διαχωρισμός ως «ταξική» συμπεριφορά: Ο ρόλος της οικονομικής τάξης, της κοινωνικής θέσης και της κατοικίας, στο Εμμανουήλ, Δ., Ζακοπούλου, Ε., Καυταντζογλου, Ρ., Μαλουτας, Θ., και Χατζηγιαννη, Α. (2008) *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, ΕΚΚΕ Μελέτες 9, 61-102.
- Ζαχαράκης, Γ., Καλλιγιαννάκης Μ. και Μουτσοπούλου, Ε. (2004) Αυθαίρετα, «τακτοποιήσεις» και πλέγματα πολιτικοοικονομικών σχέσεων στο Ηράκλειο Κρήτης, *Γεωγραφίες*, 6, 3-5.
- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (συλλογικό) (1993) *Διαστάσεις της κοινωνικής πολιτικής σήμερα*, 3ο Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Αθήνα, Νοέμβριος 1991.
- Καβουλάκος, Κ. (2008) Προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων: Ένα κίνημα της πόλης στην Αθήνα του 21ου αιώνα, στο Εμμανουήλ, Δ., Ζακοπούλου, Ε., Καυταντζογλου, Ρ., Μαλουτας, Θ., και Χατζηγιαννη, Α. (2008) *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, ΕΚΚΕ Μελέτες, 9.

- Κάιλα, Ε. (2014) Η εμπειρία της κοινωνικής κατοικίας ως ανταποδοτικής παροχής: δυνατότητες αξιοποίησης και προοπτικές, εργαστήριο COST-action IS1102 – Αθήνα, Απρίλιος 2014, <http://encounterathens.wordpress.com/πρόγραμμα-εργαστηρίου/>
- Καλατζοπούλου, Μ. και Μπελαβίλας, Ν. (2014) Από την Ολυμπιάδα στο Μνημόνιο: Η εγκαθίδρυση «εκτάκτων συνθηκών» στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου, *Γεωγραφίες*, 23, 3-7.
- Κανδύλης, Γ., Αράπογλου, Β. και Μαλούτας, Θ. (2007) Μετανάστευση και το δίπολο 'ανταγωνιστικότητα-κοινωνική συνοχή' στην Αθήνα, *Γεωγραφίες*, 13, 35-54.
- Kandyli G., Maloutas T. and Sayas J. (2012) Immigration, inequality and diversity: socio- ethnic hierarchy and spatial organization in Athens, Greece, *European Urban and Regional Studies*, 19(3), 267-286.
- Λεοντίδου, Λ. (1989/2001) *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Λεοντίδου, Λ. και Εμμανουήλ, Δ. (1972) Περιοχές αυθαιρέτων στις παρυφές της Αθήνας: διαδικασίες διαδικασίες κατασκευής ενός κοινωνικού-οικολογικού χώρου, *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 6, 256-263.
- Λογοθέτη, Μ. (2003) Καταλήψεις στέγης: ετερότητα και αναπαραστάσεις, διεθνές συνέδριο κοινωνιολογίας 'Ετερότητα και Κοινωνία', ΕΚΚΕ–AISLF (Διεθνής Ένωση Γαλλόφωνων Κοινωνιολόγων), Αθήνα, 7-9 Μαΐου 2003.
- Leontidou, L. (2010) Urban Social Movements in 'Weak' Civil Societies: The Right to the City and Cosmopolitan Activism in Southern Europe, *Urban Studies*, 47(6), 1179-1203.
- Μαλούτας, Θ. (1990) *Αθήνα-κατοικία-οικογένεια: ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης*, ΕΚΚΕ, Εξάντας.
- Μαλούτας, Θ. (2003α) Προβλήματα κοινωνικά βιώσιμης ανάπτυξης στην Αθήνα: Οι μεταβολές της τελευταίας εικοσαετίας στην κοινωνική γεωγραφία της πόλης και η κρίση της κοινωνικής συνοχής, κείμενα εργασίας, ΕΚΚΕ.
- Maloutas, T. (2003b) The self-promoted housing solutions in post-war Athens, Working papers 8, National Center for Social Research, Athens, www.prd.uth.gr/el/staff/t_maloutas/publications/1555
- Maloutas, T. (2004) Segregation and residential mobility. Spatially entrapped social mobility and its impact on segregation in Athens, *European Urban and Regional Studies*, 11(3), 195-211.
- Μαλούτας, Θ. (2008) Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας, στο Εμμανουήλ, Δ., Ζακοπούλου, Ε., Καυταντζογλου, Ρ., Μαλούτας, Θ., και Χατζηγιάννη, Α. (2008) Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα, ΕΚΚΕ Μελέτες, 9, 27-60.
- Μαλούτας, Θ. και Οικονόμου, Δ. (επιμ) (1988) *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους. πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Εξάντας.
- Μαντουβάλου, Μ. (1975) Το ζήτημα της κατοικίας στο Πέραμα, *Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, 1, 73-83.
- Mantouvalou, M. (1980) Production des logements et rapports de rouvoir en Grèce, διδακτορική διατριβή, Παρίσι, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (1993) Αυθαίρετη δόμηση: μονόδρομος σε αδιέξοδο, *Δελτίου Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, 7, Περίοδος Β.

Mantouvalou, M. and Mavridou, M. (2007) Socially creative strategies to overcome social exclusion in the field of housing and the neighbourhood level in Greece, unpublished working paper, European coordination action KATARSIS.

Μαντουβάλου, Μ. και Μπαλλά, Ε. (2004) «Αυθαίρετα», πολιτικές και μικροπολιτική, *Γεωγραφίες*, 6, 6-8.

Μαντουβάλου, Μ. και Μπαλλά, Ε. (2004) Μεταλλαγές στο σύστημα γης και οικοδομής και διακυβεύματα του σχεδιασμού στην Ελλάδα σήμερα, στο *Πόλη και Χώρος από τον 20^ο στον 21ο αιώνα*, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αθανάσιο Αραβαντινό, ΕΜΠ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ΣΕΠΟΧ, Αθήνα, 313-330.

Μαρμαρά, Μ.Β. (1991) Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας: η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Μαρμαράς, Ε (2002) *Σχεδιασμός και οικιστικός χώρος. Θεωρητικές προσεγγίσεις και όψεις της ελληνικής αστικής γεωγραφίας*, Ελληνικά Γράμματα.

Μαυρίδου, Μ. (1988) Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας Νέα Λιόσια-Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου, μέσω της αυθαίρετης «εκτός σχεδίου δόμησης», Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ.

Μουζέλης, Ν. (1978) *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας.

Μπαλαμπανίδης, Δ. (2011) Συνθήκες στέγασης των μεταναστών στο Δήμο Αθηναίων, κείμενο εργασίας, encounterathens.wordpress.com.

Μπαλαμπανίδης, Δ., Πατατούκα, Ε. και Σιατίτσα, Δ. (2014) Το δικαίωμα στην κατοικία την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα, *Γεωγραφίες*, 22, 31-43.

Μητράκος Θ. και Συμιγιάνης Γ. (2009) Προσδιοριστικοί παράγοντες του δανεισμού και της χρηματοοικονομικής πίεσης των νοικοκυριών στην Ελλάδα, ΤτΕ, *Οικονομικό Δελτίο* 32, Μάιος 2009.

ΟΕΚ (1998) Η Κοινωνική Κατοικία στην Ελλάδα και οι Προοπτικές της, Πρακτικά Συνεδρίου Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας – ΓΣΕΕ – ΣΕΒ (Αθήνα, 9-10 Δεκέμβριος 1998), Αθήνα.

Οικονόμου, Δ. (1987) Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα: βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις, πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 64, 56-129.

Οικονόμου, Δ. (1989) Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα, στο Μαλούτας, Θ. και Οικονόμου, Δ. (επιμ.) *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα : 57-114

Οικονόμου, Δ. (1993) Στεγαστική πολιτική. Σημερινή κατάσταση και προοπτικές στις χώρες της ΕΚ και την Ελλάδα, στο Γετίμης, Π. και Γράβαρης, Δ. (επιμ.) *Το Κοινωνικό Κράτος και κοινωνική πολιτική, η σύγχρονη προβληματική*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 313-360.

Οικονόμου, Δ. και Σαπουνάκης, Α. (1994) Στεγαστική πολιτική και κοινωνικός αποκλεισμός, στο Κατσούλης, Η., Καραντινός, Δ., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. και Φρονίμου, Ε. (επιμ.) *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 195-228.

Οικονόμου, Λ. (2011) *Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Αθήνα. Η περίπτωση της Βούλας*, Εκδόσεις Πατάκη.

Παναγούλη, Ε. (2004) Τα κινήματα της πόλης, *Γεωγραφίες*, 7, 151-155.

Petroπουλου, C. (2003) Étude comparée des changements périurbains, Les quartiers spontanés à Athènes et à Mexico, Thèse de Doctorat, Université de Strasbourg.

Πορτάλιου, Ε. (2006) Η κατοικία στην Ελλάδα σήμερα και τα προβλήματά της, http://epohi.gr/1862006_issues_portaliou.htm

Portaliou, E. (2008) Social resistance movements against Olympic games 2004 in Athens, INURA conference - Athens, October 2008, <http://inura08.wordpress.com/texts/>

Ρωμανός, Α. (1970) Αυθαίρετη δόμηση και το στεγαστικό πρόβλημα, *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 4, 25-30.

Σαμπανιώτης, Θ. και Γ. Χαρδούβελης (2012) Η ελληνική αγορά ακινήτων στα χρόνια της κρίσης, Οικονομία και αγοράς, VII(2), Eurobank research.

Σαρηγιάννης, Γ. (2000) *Αθήνα 1830-2000: Εξέλιξη, πολεοδομία, μεταφορές*, Συμμετρία.

Σαρηγιάννης, Γ. (2008) Η μικροαστική πόλη, *Διάπλους*, 26, Ιούνιος-Ιούλιος 2008.

Σαρηγιάννης, Γ. (2008) Παραγκουπόλεις, ένα τυπικό καπιταλιστικό φαινόμενο, *Διάπλους*, 28, Αυγ.-Σεπτ. 2008

ΣΑΤΕ (2012) Ο Ελληνικός κατασκευαστικός κλάδος, Εξαμηνιαία Έκθεση Εξελίξεων, τ7 Οκτ. 2012, Πανελλήνιος Σύνδεσμος Τεχνικών Εταιριών.

Σταβέρης, Η. (2003) *Οικοδόμοι : ηρωικοί αγώνες μιας 7ετίας, 1960-1967*, Αθήνα, Παρασκήνιο.

Στασινοπούλου, Ο. (1992) *Κράτος πρόνοιας. Ιστορική εξέλιξη-σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Gutenberg.

Sapounakis A. (2005) Interagency working in Policies and Services for the Homeless in Greece, FEANTSA.

Sapounakis A. (2005) National review of statistics on access to housing and homelessness, FEANTSA.

Sapounakis A. (2006) European Observatory on Homelessness: Policy Update. Greece, FEANTSA.

Sapounakis A. (2006) European Observatory on Homelessness: Statistics Update. Greece, FEANTSA.

Serdedakis, N. (2007) Democratization and Collective Action in Post-Junta Greece (1974-1981), ECPR Conference –Pisa, September 2007.

Sotiropoulos, A. D. (2004) Formal Weakness and Informal Strength: Civil society in contemporary Greece, Hellenic Observatory, LSE.

Σιατίτσα, Δ. (2011) Τα κοινωνικά κινήματα για την πόλη μετά τον Καστέλς, παρέμβαση στο Βαΐου, Ντ. και Χατζημιχάλης, Κ. *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς, εκδόσεις νήσος, 262-269.

Σιατίτσα, Δ. (2013) Αντιδράσεις, κινητοποιήσεις και προοπτικές για την κατοικία την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα, Πρακτικά συνεδρίου Μεταβολές και ανασηματοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της κρίσης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πανεπιστημίου Βόλου, Νοέμβριος 2013, 473-480.

Siatitsa, D. (2014) Housing crisis in Greece 2008-2013: state of affairs, report, Rosa-Luxemburg-Stiftung, Brussels.

Σταυρίδης, Σ., Κουτρολίκου, Π., Βαταβάλη, Φ., Κοπανάρη, Μ., Μαραθού, Χ., Γκιζελή, Β. (2009) Μετασχηματισμοί της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού χώρου στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας των ελληνικών αστικών κέντρων, Πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας, ΕΜΠ.

Stavrides, S. (2011) *Towards the City of Thresholds*, Professionaldreamers, Trento.

Σωτηρόπουλος, Δ. (2007) Κράτος & μεταρρύθμιση στη σύγχρονη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα-Ισπανία-Ιταλία-Πορτογαλία, Ποταμός.

Ταρπάγκος Α. (2004) Η οργανική διαπλοκή αστικού κράτους και κατασκευαστικού κεφαλαίου, *Θέσεις*, Τεύχος 89, Οκτώβριος-Δεκέμβριος.

Τζαμουράνη, Π. (2013) Η έρευνα για την οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών: περιγραφή της έρευνας του 2009 και κύρια αποτελέσματα για το εισόδημα, τον πλούτο και τη δανειακή επιβάρυνση των νοικοκυριών στην Ελλάδα, *Οικονομικό δελτίο*, 38, Τράπεζα της Ελλάδος, Νοέμβριος 2013, 91-110.

Τσουκαλάς Κ. (1986) *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο.

Χειμωνίτη-Τερροβίτη, Στ. (2001) Διερεύνηση των εξελίξεων στην κατοικία τις τελευταίες 10ετίες: παρατηρήσεις και ενδείξεις για τις αστικές κυρίως περιοχές, ΚΕΠΕ.

Χειμωνίτη-Τερροβίτη, Στ. (2005) Εξελίξεις στην αγορά κατοικιών, ΚΕΠΕ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 – Συμπληρωματικά στοιχεία για την κοινωνική πολιτική κατοικίας: φορείς, κοινωνική κατοικία, άστεγοι

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2 – Δρώντες που συμμετέχουν στη συζήτηση για την κατοικία

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3 – Πηγές έρευνας: κείμενα κινημάτων, αρθρογραφία, συνεντεύξεις

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4 – Νομοθεσία

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5 – Περιοδολόγηση και θεματοποίηση των κινητοποιήσεων για την κατοικία στην Ελλάδα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6 – Καταγραφές δράσεων

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 – Συμπληρωματικά στοιχεία για την κοινωνική πολιτική κατοικίας: φορείς, κοινωνική κατοικία, άστεγοι

ΙΤΑΛΙΑ

Η Ιταλία έχει υπογράψει τη Διεθνή Σύμβαση για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτισμικά Δικαιώματα με τον νόμο 881/77 που αναφέρεται στο δικαίωμα στη στέγη στο άρθρο 11 (UI-IAI-COHRE 2004: 6). Στο Ιταλικό Σύνταγμα (1947) δεν υπάρχει σχετική πρόβλεψη, από την άλλη, προβλέπεται με το άρθρο 42 η «ενθάρρυνση της επένδυσης ιδιωτικών αποταμιεύσεων στην αγορά κατοικιών ή μετοχών που εκδίδονται άμεσα από τους ιδιοκτήτες» διασφαλίζοντας στην ουσία το δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία. Το Συνταγματικό Δικαστήριο αναγνώρισε με την Απόφαση 217/1988 ότι *το δικαίωμα στην κατοικία είναι ένα θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα του πολίτη, που κατοχυρώνεται με το άρθρο που ορίζει τις ελάχιστες παροχές του κοινωνικού κράτους.*

Φορείς και αρμοδιότητες

Με τη διαδικασία αποκέντρωσης οι αρμοδιότητες για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της στεγαστικής πολιτικής διαμοιράστηκαν στα διάφορα επίπεδα του κράτους, με έμφαση στο τοπικό επίπεδο.

Σε εθνικό επίπεδο η *Γενική Διεύθυνση για την κατοικία* του Υπουργείου Δημοσίων Έργων (θεσμοθετήθηκε το 1978 με το δεκαετές πρόγραμμα) είχε την αρμοδιότητα για τη διαχείριση των κονδυλίων και κατασκευή κοινωνικής κατοικίας μέχρι το 1998, που ολοκληρώθηκε η διαδικασία αποκέντρωσης, οπότε και καταργήθηκε (νόμος 112/1998). Οι αρμοδιότητες του κεντρικού κράτους αφορούν πλέον στον καθορισμό γενικών κατευθύνσεων για τη στεγαστική πολιτική και τον έλεγχο του τομέα της κατασκευής της κατοικίας, τον χωρικό σχεδιασμό και τη ρύθμιση του τομέα ιδιωτικής ενοικιαζόμενης κατοικίας.

Οι *Περιφέρειες* (Regioni) ανέλαβαν τις αρμοδιότητες των ειδικών Αυτόνομων Ινστιτούτων για τη Λαϊκή Κατοικία (IACP)²⁶³ και έχουν πλέον την ευθύνη για τη στεγαστική πολιτική και τη δημόσια κατοικία ελέγχοντας το μεγαλύτερο μέρος της θεσμικής διαδικασίας. Ανάλογα με τον βαθμό αυτονομίας τους, έχουν τη δυνατότητα να παραλλάσσουν τις κεντρικές πολιτικές σύμφωνα με τους πόρους τους.²⁶⁴ Έχουν την ευθύνη για τη θεσμοθέτηση των περιφερειακών πολιτικών κατοικίας και χρήσεων γης, είναι υπεύθυνες για την κατασκευή και διαχείριση/συντήρηση της κοινωνικής κατοικίας, τον καθορισμό των δικαιούχων και την εγγύηση και έλεγχο των στεγαστικών επενδύσεων.

Οι *Τοπικές Αυτοδιοικήσεις* έχουν την αρμοδιότητα υλοποίησης των τοπικών πολιτικών για την κατοικία, διαχειρίζονται δικά τους έσοδα και ελέγχουν τις διαδικασίες προγραμματισμού και συντονισμού των τοπικών πολιτικών, όπως η έγκριση των νόμων, η δέσμευση γης για κατασκευή κατοικίας χαμηλού κόστους κα (από Tosi 2006, Longo 2006, Nomisma 2010).

Στην Ιταλία είναι αρκετά ανεπτυγμένος ο τρίτος (μη-κυβερνητικός) τομέας ειδικά για παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Ταυτόχρονα, υπάρχει μεγάλη παράδοση φορέων συλλογικής εκπροσώπησης που λειτουργούν, είτε παράλληλα με τα μεγάλα εργατικά συνδικάτα, είτε αυτόνομα. Οι Cremaschi και Tosi (2000:17) διακρίνουν τρεις μεγάλες κατηγορίες οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών: α) τους *στεγαστικούς συνεταιρισμούς* (υπάρχουν δύο εθνικής εμβέλειας οργανώσεις με τις οποίες συνδέονται οι τοπικοί συνεταιρισμοί: η Federhabitazione και η Lega delle

²⁶³ IACP Insituti Autonomi per le Case Popolari: Πρόκειται για ειδικές αρχές, που λειτουργούν σε υπο-περιφερειακό επίπεδο (μηχανισμοί του αποκεντρωμένου κράτους) και έχουν την αρμοδιότητα για την παραγωγή και τη διαχείριση των δημόσιων κατοικιών. Στα μέσα της δεκαετίας του '90 περίπου 100 αυτόνομα Ινστιτούτα διαχειρίζονταν ένα σύνολο 800.000 κατοικιών και απασχολούσαν 10.000 εργαζόμενους (Allen et all 2004:164).

²⁶⁴ Η ανύπαρκτη αναδιανομή πόρων από το κεντρικό κράτος διέυρνε τις ανισότητες μεταξύ πλούσιων περιφερειών του βορρά και του κέντρου και αυτών του νότου. Συνολικά όμως η χρηματοδότηση περιορίστηκε πολύ (για παράδειγμα το 2008, 13 από τις 20 περιφέρειες διέθεσαν λιγότερο από 1% του προϋπολογισμού τους για την κατοικία (Censis-Feder casa 2008).

Cooperative), β) τις ΜΚΟ (onlus), που δουλεύουν τοπικά στον τομέα της στεγαστικής φτώχειας, της κατοικίας για μετανάστες κλπ και υπάγονται στην FIOPS (Federazione Italiana Delle Organizzazioni Per Le Persone Senza Dimora) και την Ιταλική Συνομοσπονδία των οργανώσεων που δουλεύουν με τους άστεγους, και γ) τους *συλλόγους ενοικιαστών* που σε εθνικό επίπεδο συνδέονται με τα μεγάλα συνδικάτα όπως η SICET (του συνδικάτου CISL) και η SUNIA (του CGIL) και δραστηριοποιούνται από τη δεκαετία του '60. Η Unione Inquilini εξακολουθεί να είναι ένας ανεξάρτητος σύλλογος ενοικιαστών με σημαντική δράση σε διάφορες περιφέρειες

Κοινωνική κατοικία και άλλες πολιτικές

Η δημόσια κατοικία στην Ιταλία (Edilizia Residenziale Pubblica)²⁶⁵ αποτελείται αρχικά από δύο εργαλεία: τα προγράμματα δημόσιας κατασκευής κοινωνικής κατοικίας προς ενοικίαση ή πώληση σε χαμηλές τιμές (edilizia sovvenzionata²⁶⁶/επιδοτούμενη) και τα προγράμματα επιδότησης ενοικίασης ή αγοράς κατοικίας ή επιδότησης κατασκευής κατοικιών (κυρίως μέσω της επιδότησης των επιτοκίων) (edilizia agevolata²⁶⁷/υποβοηθούμενη). Ένα άλλο εργαλείο παραγωγής κοινωνικής κατοικίας είναι με συμβάσεις ΣΔΙΤ (edilizia convenzionata²⁶⁸/συμβεβλημένη). Η δέσμευση γης για παραγωγή κατοικίας με τη χρήση εργαλείων πολεοδομικού σχεδιασμού παίζει καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση χαμηλών τιμών.²⁶⁹

Στα ποσοστά κοινωνικής κατοικίας προστίθενται και οι κατοικίες που ανήκουν σε ασφαλιστικούς φορείς και συνταξιοδοτικά ταμεία (Enti Previdenziali). Η ύπαρξη αυτού του τομέα κατοικίας είχε τον ρόλο ενός ελεγχόμενου τομέα ενοικιαζόμενης κατοικίας που διατηρούσε τις τιμές των ενοικίων χαμηλά. Με τις μεταρρυθμίσεις στα τέλη της δεκαετίας του '90 οι Φορείς αναγκάστηκαν σε σταδιακή εκποίηση του αποθέματός τους ως απάντηση στα εντεινόμενα οικονομικά προβλήματα του ασφαλιστικού συστήματος και τις περικοπές στις δημόσιες δαπάνες.

²⁶⁵ Το σύνολο της δημόσιας κατοικίας Edilizia residenziale pubblica (ERP) αποτελείται από τις κατοικίες που ανήκουν στα ασφαλιστικά Ιδρύματα (institute di previdenza), τα αυτόνομα Ινστιτούτα Λαϊκής κατοικίας (Istituti Autonomi Case Popolari), στις περιφερειακές υπηρεσίες για την κατοικία (Agenzie territoriali per la Casa Ater/Roma, Ater/Mi, Ater/To, Acer/Bo ecc), σε τοπικούς φορείς και άλλες δημόσιες διοικήσεις. Συνολικά είναι 1,4 εκ. μονάδες κατοικίας από τα οποία το 1 εκ. ανήκει στους οργανισμούς που ασκούν κοινωνική πολιτική (IACP, enti locali (comuni, Province, Regioni), δηλαδή απευθύνονται στα πιο ευάλωτα νοικοκυριά (NOMISMA 2010). Η Federcasa (2010) υπολογίζει σε 938.821 τις κατοικίες που διαχειρίζονται οι Περιφερειακές Διευθύνσεις κατοικίας, από τις οποίες οι 773.836 ενοικιαζόμενες. Στο σύνολο του ενοικιαζόμενου τομέα οι Δημόσιες κατοικίες αποτελούν το 24,7%, δηλαδή 1 στις 4 ενοικιαζόμενες κατοικίες είναι δημόσιες. Το 45% της ERP συγκεντρώνεται στα 12 μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα. Από την έρευνα της Censis-Federcasa (2008:43) για την κατάσταση των δημόσιων κατοικιών προκύπτει ότι το 4,6% είναι κατελημμένο, το 30% των ενοικιαστών καθυστερεί ή δεν πληρώνει το ενοίκιο, το 32,8% ανήκει σε χαμηλά εισοδήματα. Οι αιτήσεις δικαιούχων σε αναμονή στα μητρώα των δήμων είναι 600.000 και 700.000.

²⁶⁶ Άμεση χρηματοδότηση από το κεντρικό κράτος. Οι δημόσιες αρχές (IACP και δημοτικές αρχές) είναι υπεύθυνες για την παραγωγή και τη διαχείριση του αποθέματος. Η ιδιοκτησία είναι δημόσια και νοικιάζεται σε πολίτες με χαμηλά εισοδήματα. Το θεσμικό πλαίσιο καθορίζεται από την εθνική στεγαστική νομοθεσία. Οι πόροι προέρχονται από τον κρατικό προϋπολογισμό το ειδικό ταμείο συνεισφορών των εργοδοτών και των εργαζομένων (GESCAL). Η αυστηρή θεσμοθέτηση των δικαιούχων μετά το 1971 οδήγησε στον αποκλεισμό κοινωνικών ομάδων, όπως οι νέοι και οι μετανάστες.

²⁶⁷ Διάφορες μορφές επιδοτήσεων και δανείων (ειδικά δάνεια χαμηλών-επιτοκίων και επιδότηση δανείων) που παρέχονται στις δημόσιες αρχές, τους κατασκευαστές και τα νοικοκυριά (απευθύνεται κυρίως στους συνεταιρισμούς) για κατασκευή ενοικιαζόμενης ή προς πώληση κατοικίας. Το χρηματοδοτικό εργαλείο για αυτού του τύπου τη δημόσια παρέμβαση θεσμοθετήθηκε το 1949 (legge 43/1949), ως ένας υποχρεωτικός φοροεισπρακτικός μηχανισμός, το ταμείο *INA Casa*, το οποίο το 1963 (legge 60/1963) μετονομάστηκε σε ταμείο *Gescal* (gestione casa per lavoratori). Αυτό συγκέντρωνε κεντρικά τις εισφορές που στη συνέχεια κατανέμονταν στις περιφέρειες. Η Gescal καταργήθηκε το 1992 με αποτέλεσμα τον σημαντικό περιορισμό των πόρων για επιδοτήσεις κατοικίας από τον κεντρικό προϋπολογισμό.

²⁶⁸ Παροχή γης χαμηλού κόστους για κατασκευή κοινωνικής κατοικίας. Η κατασκευή γίνεται από ιδιωτικές εταιρίες που υπόκεινται στους περιορισμούς που θέτουν οι Δήμοι ως προς το ύψος των ενοικίων ή των τιμών πώλησης των κατοικιών.

²⁶⁹ Από τη δεκαετία του '60 οι τοπικές αρχές συντάσσουν δεκαετή πολεοδομικά τοπικά σχέδια όπου χαρακτηρίζονται οι χρήσεις γης και οι οικιστικές επεκτάσεις, με βάση τις οποίες μπορούσαν να γίνουν απαλλοτριώσεις για προγράμματα κατοικίας. Η χρηματοδότηση αυτών των επεκτάσεων γινόταν από ένα ειδικό ταμείο στο Ταμείο παρακαταθηκών και Δανείων (Cassa Depositi e Prestiti). Η διαδικασία αυτή θεωρήθηκε αρκετά πετυχημένη και παρέιχε γη για την κατασκευή κοινωνικής ενοικιαζόμενης κατοικίας και για τη μερική επιδοτούμενη πρόσβαση στην ιδιοκτησία. (Allen et. Al 2004)

Η κατασκευή κοινωνικής κατοικίας (επί του συνόλου παραγωγής κατοικίας) μειώθηκε σταδιακά από 20% μετά τον πόλεμο, σε 8% το '80 και σε 2% το '90, και ακόμη περισσότερο τα επόμενα χρόνια (από 34.000/χρόνο το 1984, σε 1.900 στο 2004). Αντίστοιχα μειώνονται και οι κρατικές δαπάνες για την κατοικία. Διαχρονικά, η λογική της κρατικής παρέμβασης στην Ιταλία ήταν στην κατεύθυνση της υποβοήθησης της λειτουργίας της αγοράς, παρά της συνολικής ρύθμισης (Cremaschi and Tosi 2000). Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία το 2004, η Ιταλία έχει ένα ποσοστό 4% δημόσιας κατοικίας επί του συνολικού αποθέματος κατοικιών και δαπάνησε το 0,01% του ΑΕΠ (NOMISMA 2010). Οι οικογένειες που κατοικούν σε κοινωνική κατοικία είναι γύρω στις 850.000, ένα νούμερο που μειώνεται σταδιακά λόγω της ιδιωτικοποίησης των δημόσιων κατοικιών. Κάποια χρήματα για την υποστήριξη της κοινωνικής κατοικίας διοχετεύονται μέσω των επιδοτήσεων για ανακαινίσεις και αστικές αναπλάσεις.²⁷⁰ Τέλος, η γενικότερη τάση είναι η εστίαση σε ομάδες ειδικών αναγκών και σε νέες μορφές κοινωνικής στέγησης, όπως οι μετανάστες,²⁷¹ ηλικιωμένοι, νέοι/ νέα ζευγάρια, καθώς και στην εξατομικευμένη επιδότηση και τη χρηματοδότηση μέσω νέων επενδυτικών και χρηματοπιστωτικών εργαλείων.

Η ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής κατοικίας εντείνει τη διάσπαση του ενοικιαζόμενου τομέα και αφαιρεί από το δημόσιο τη δυνατότητα να παίζει καθοριστικό ρυθμιστικό ρόλο (παρόλο που γίνεται με στόχο την αναζωογόνηση του δημόσιου τομέα κατοικίας). Η τιτλοποίηση ακινήτων συμβαίνει παράλληλα με τη διαδικασία πώλησης της δημόσιας περιουσίας και ιδιαίτερα αυτής των Δημόσιων Φορέων.²⁷² Εισάγεται με τον νόμο 560/1993 που προέβλεπε την πώληση της περιουσίας των Περιφερειακών Ινστιτούτων Λαϊκής κατοικίας (IACP) και την εκποίηση, μέσω διαδικασιών τιτλοποίησης, της ακίνητης περιουσίας των Ασφαλιστικών Ταμείων. Η ακίνητη περιουσία των ασφαλιστικών ταμείων εκχωρήθηκε σε μια εταιρία ειδικού σκοπού, που εκδίδει τίτλους τους οποίους πουλάει στη διεθνή αγορά, ενώ τα έσοδα από τις πωλήσεις ή την ενοικίαση των ακινήτων προορίζονται για την αποπληρωμή των τίτλων. Η εκποίηση των ακινήτων των Δημόσιων ασφαλιστικών φορέων εντάσσεται στις προσπάθειες εξυγίανσης και τη λογική της οικονομικής αυτάρκειας των οργανισμών. Αν και η πώληση των διαμερισμάτων απευθύνεται αρχικά στους ενοίκους (μέλη των ασφαλιστικών ταμείων), αυτό έχει οδηγήσει σε πολλές εξώσεις, όταν δεν μπορούν να ανταποκριθούν. Παράλληλα, έχει ενισχύσει το φαινόμενο των φτωχών ιδιοκτητών που αδυνατούν να εξυπηρετήσουν το δάνειο που πήραν για να αγοράσουν την κατοικία τους.

Με τον όρο *Edilizia Residenziale Sociale* (Κοινωνική κατοικία) εισάγεται τα τελευταία χρόνια ένα νέο σύστημα παρέμβασης και πολιτικών, προσανατολισμένο στην αγορά. Παρουσιάζεται ως καινοτομία που έχει στόχο την κάλυψη της ζήτησης διαφορετικών τμημάτων του πληθυσμού (νέους, ηλικιωμένους, προσωρινά διαμένοντες, μετανάστες κ) με μια σειρά από διαφοροποιημένα μέτρα και έμφαση στην αύξηση της διαθέσιμης *ενοικιαζόμενης κατοικίας*. Επιμέρους αλλαγές την «κοινωνική ανάμειξη», την περιβαλλοντική ποιότητα και τη βιωσιμότητα των κατοικιών. Ο πιο πρόσφατος ορισμός της κοινωνικής κατοικίας *Housing Sociale* (legge 133/2008 και D.L. 112/2008, Εθνικό σχέδιο για την κατοικία 2009, αρ.11) αναφέρεται αποκλειστικά στον κοινωνικό ενοικιαζόμενο τομέα που αποτελεί το 4% του συνολικού οικιστικού και το 20% του ενοικιαζόμενου τομέα (ποσοστό που αυξάνεται στα αστικά κέντρα περίπου στο 30 με 35%) με έμφαση τη μόχλευση του ιδιωτικού τομέα για παραγωγή κατοικίας.

²⁷⁰ Ήδη από τη δεκαετία του '80, αλλά περισσότερο το '90, αναπτύσσονται μια σειρά από ολοκληρωμένα προγράμματα αναβάθμισης γειτονιών που ενσωματώνουν σε ένα βαθμό και πολιτικές κατοικίας. Τέτοια προγράμματα είναι τα *Programmi di riqualificazione urbana*, *Programmi di recupero urbano*, *Contratti di quartiere* κ. (Legge Finanziaria 662/1996 Ministero dei Lavori Pubblici 22/10/1997 – Legge 21/2001 seconda generazione dei Contratti di quartiere – Ministero delle Infrastrutture n.2295 26-03-2008 “Programma di riqualificazione urbana per alloggi a canone sostenibile) (NOMISMA 2010).

²⁷¹ Ο νόμος 40/1998 για τη μετανάστευση προβλέπει τη στεγαστική αποκατάσταση των μεταναστών στον δημόσιο τομέα κατοικίας, τη δημιουργία προσωρινών εγκαταστάσεων φιλοξενίας (*centri di accoglienza*), ενώ εισάγει τον όρο ‘κοινωνική στέγηση’ για μια σειρά από περιπτώσεις που δεν ανήκουν στις ήδη θεσμοθετημένες (πχ για συνεταιρισμούς κατοικίας - cooperative di abitazioni).

²⁷² Η τιτλοποίηση είναι «μια μέθοδος χρηματοδότησης που επιτρέπει την κινητοποίηση ανενεργού αποθέματος, παραχωρώντας την είσπραξη μελλοντικών εσόδων» (Τράπεζα της Ιταλίας 2002:58, αναφέρεται στο Graziani 2004: 163).

Οι προσπάθειες αυτές είναι σαφώς ανεπαρκείς, ενώ υπάρχει μεγάλη αστάθεια στις στοχεύσεις. Το 2003-2004 (πρωθυπουργία Μπερλουσκόνι) θεσμοθετήθηκαν μέτρα για τη στήριξη των νέων ζευγαριών και των οικογενειών για αγορά πρώτης κατοικίας. Το 2007 (πρωθυπουργία Πρόντι), η πολιτική αυτή εγκαταλείφθηκε και προωθήθηκαν πολιτικές για την ενίσχυση της ενοικιαζόμενης κατοικίας και του κοινωνικού ενοικίου. Το 2008 (πρωθυπουργία Μπερλουσκόνι) ψηφίζεται το νέο Πρόγραμμα Κατοικίας (νόμος 133/2009) με μια σαφή πρόθεση για τη στήριξη της κατασκευής που αρχίζει να μπαίνει σε κρίση, ενώ οι απούλητες κατοικίες αυξάνονται κατακόρυφα. Το πρόγραμμα εισάγει δύο καινοτομίες: την οικονομική συμμετοχή χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων στην κατασκευή και τη μεταφορά συντελεστή μέσω πολεοδομικών διαδικασιών για την κατασκευή 'κοινωνικών διαμερισμάτων' (Governata e Saccomani 2010:5).

Η πριμοδότηση της ιδιοκατοίκησης, ως η πιο διαδεδομένη μορφή ενοίκησης, γίνεται με τη *θέσπιση οικονομικών κινήτρων*, από τη μια φορολογικά (μείωση ΦΠΑ 4%, απαλλαγή κύριας κατοικίας από δημοτικά τέλη και φόρο ακίνητης περιουσίας, φοροαπαλλαγές για αγορά κύριας κατοικίας, φορολογικά κίνητρα για επισκευή ακινήτου κτ) και επιδοτήσεις δανείων. Επιπλέον, τα διαδοχικά προγράμματα ιδιωτικοποίησης της δημόσιας κατοικίας (ή εξ' αρχής προγράμματα υποβοηθούμενης κατοικίας προς πώληση) έχουν οδηγήσει στην αύξηση του ποσοστού ιδιοκατοίκησης.

Στην Ιταλία, όπως και σε όλες τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, έχουν εφαρμοστεί *πολιτικές ρύθμισης των ενοικίων* (με ελεγχόμενη αύξηση των τιμών) που ρυθμίζουν κυρίως στον διάχυτο τομέα της ενοικιαζόμενης αγοράς που ανήκει σε μικρούς ιδιοκτήτες (Padovani 1996). Το 1978 θεσπίστηκε ο πρώτος νόμος Equo Canone που ρύθμιζε το επίπεδο των ενοικίων, την ετήσια αύξηση, τη διάρκεια των συμβολαίων σε 4 χρόνια και τις διαδικασίες έξωσης.²⁷³ Η επόμενη μεταρρύθμιση έγινε το 1992 με τη θεσμοθέτηση των *pari in deroga* (συμφωνητικών κατά παρέκκλιση), ενώ η πλήρης απελευθέρωση του τομέα των ενοικίων έγινε με τον νόμο 431/1998 (*Locazione degli immobili adibiti ad uso abitativo*) που είχε σαν στόχο την παροχή κινήτρων για τη διάθεση στην αγορά των κενών κατοικιών με διευκόλυνση των εξώσεων, τη μείωση των ενοικίων με τα νέα συμβόλαια με συμβεβλημένο ενοίκιο (*canone concordato*)²⁷⁴ και την εισαγωγή εργαλείων επιδότησης των ενοικίων μέσω ενός νέου Εθνικού κοινωνικού ταμείου για την επιδότηση του ενοικίου (αρ. 11, ν. 431/1998, Fondo nazionale di sostegno per l'accesso alle abitazioni in locazione). Επόμενες απόπειρες ενίσχυσης του ενοικιαζόμενου τομέα σχετίζονται περισσότερο με την επιδότηση ενοικίου, όπως το πρόγραμμα στήριξης της επιδοτούμενης ενοικιαζόμενης κατοικίας (*legge 21/2001 'disagio abitativo'*).²⁷⁵

Πολιτική για τους αστέγους

Στην Ιταλία το ζήτημα των αστέγων αποτέλεσε σχετικά πρόσφατα αντικείμενο των πολιτικών και της κοινής γνώμης. Δεν υπάρχει κάποια εθνική πολιτική για τους αστέγους, αν και πολλές προσπάθειες γίνονται σε τοπικό επίπεδο από την τοπική αυτοδιοίκηση και την εκκλησία. Σύμφωνα με τον Tosì (2004) η προνοιακή πολιτική για τους χωρίς στέγη στην Ιταλία (πολιτικές που εφαρμόζουν οι δήμοι και ο κοινωνικός/εθελοντικός τομέας) παρουσιάζει τεράστιες αποκλίσεις,

²⁷³ Η εφαρμογή του θεωρήθηκε ότι συνέβαλε στον περιορισμό του ενοικιαζόμενου τομέα, ενώ η μεγάλη διαφορά με τις τιμές της ελεύθερης αγοράς οδήγησε στη διόγκωση ενός άτυπου ενοικιαζόμενου τομέα χωρίς καμία προστασία. Από την άλλη, μετά το πέρας των τεσσάρων ετών, οι ιδιοκτήτες στοχεύοντας σε μεγαλύτερες τιμές δεν ανανέωσαν τα προστατευμένα συμβόλαια, έτσι στις αρχές του '80 παρατηρήθηκαν τεράστια νούμερα εντολών εξώσεων (140.000 το 1983 και το 1984), από τις οποίες εκτελέστηκαν επίσημα οι 20.000 περίπου (NOMISMA 2010).

²⁷⁴ Το συμβόλαιο αυτό παρέχει ειδικές φοροαπαλλαγές για τους ενοικιαστές και τους ιδιοκτήτες ενώ οι τιμές καθορίζονται μέσα από ένα είδος συλλογικής σύμβασης μεταξύ των τοπικών αρχών και των συνδικάτων και συλλόγων ενοικιαστών και ιδιοκτητών. Το 2010 τα συμβόλαια *concordati* αντιστοιχούσαν περίπου στο 15% του συνόλου της ενοικιαζόμενης κατοικίας σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη της SUNIA (2012), ενώ τελικά σε πολλές περιπτώσεις οι συμφωνηθείσες τιμές δεν είναι ιδιαίτερα πιο χαμηλές από αυτές της αγοράς.

²⁷⁵ Σύμφωνα με τη μελέτη του Nomisma, το 2010 τα νοικοκυριά που πλήρωναν μειωμένο ενοίκιο ήταν συνολικά 1,288 εκ, στα οποία συμπεριλαμβάνονται όσα νοικοκυριά έχουν συμβόλαιο ενοικίου με *canone concordato* και αυτά που ανήκουν στην επιδοτούμενη αγορά (*edilizia sovvenzionata, agevolata e convezionata*).

τόσο σε δια-περιφερειακό, όσο και σε ενδο-περιφερειακό επίπεδο. Οι διαφορές αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι μέχρι το 2001 (που θεσπίστηκε ένας νέος νόμος για την πρόνοια) δεν υπήρχε κάποιο ενιαίο ρυθμιστικό πλαίσιο.

Παράλληλα δεν υπάρχουν συστηματικοί μηχανισμοί καταγραφής δεδομένων σε σχέση με τους άστεγους (Fio.PSD 2009). Οι πρώτες μελέτες ξεκίνησαν στα μέσα του '80, ενώ η έλλειψη στέγης αναγνωρίστηκε θεσμικά το 1992. Το 2000, με τον νόμο 328/2000, ορίστηκαν κάποιες γενικές κατευθύνσεις σε εθνικό επίπεδο, εισάγοντας γενικούς ορισμούς για την ακραία φτώχεια και την αστεγία, ελάχιστες προδιαγραφές για τους παρόχους υπηρεσιών, ενώ ορίστηκε και μια ερευνητική επιτροπή για τον κοινωνικό αποκλεισμό (Commissione Nazionale di Indagine sulla Esclusione Sociale, CIES) με την αρμοδιότητα να συλλέγει στοιχεία. Ο προσανατολισμός των πολιτικών είναι κυρίως προς την ποινικοποίηση της αστεγίας, στοχεύοντας ιδιαίτερα τους πληθυσμούς Ρομά που είναι στις πόλεις (για το οποίο η Ιταλία έχει καταδικαστεί στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο).

Η έλλειψη στέγης παραμένει 'αόρατη' στις περιοδικές εθνικές στατιστικές μελέτες για την οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών της ISTAT (Ιταλική Εθνική Στατιστική Υπηρεσία) και της Τράπεζας της Ιταλίας. Επιπλέον, οι ΜΚΟ και οι σύλλογοι παράγουν πολύ σημαντικά στοιχεία, κυρίως μέσω των συστηματικών αρχείων που διατηρούν για τους χρήστες των υπηρεσιών τους. Το 2008 το Υπουργείο εργασίας, υγείας και κοινωνικών πολιτικών, υπέγραψε μια συμφωνία με την ISTAT, Fio.PSD και την Caritas για τη δημιουργία ενός κεντρικού εθνικού μητρώου για τους αστέγους στην Ιταλία. Σε τοπικό επίπεδο υλοποιούνται μια σειρά από προγράμματα παροχής υπηρεσιών όπως τα Κέντρα βοήθειας στους σταθμούς των τρένων (Radicchi 2012).

ΙΣΠΑΝΙΑ

Στην Ισπανία το δικαίωμα στην κατοικία θεσπίζεται από το άρθρο 47 του Συντάγματος του 1978: «Όλοι οι Ισπανοί έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν αξιοπρεπή και κατάλληλη κατοικία. Οι δημόσιες αρχές θα προωθήσουν τις απαραίτητες συνθήκες και θα εγκαθιδρύσουν τους απαιτούμενους κανονισμούς για να καταστήσουν εφικτό αυτό το δικαίωμα, ρυθμίζοντας τις χρήσεις της γης σύμφωνα με το γενικό συμφέρον για να εμποδίσουν την κερδοσκοπία. Η κοινότητα θα καρπούται μέρος των υπεραξιών που παράγει η πολεοδομική πράξη των δημόσιων φορέων». Το άρθρο αυτό δεν εντάσσεται στα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά είναι *κατευθυντήρια αρχή* που αναθέτει στο νομοθέτη την αναγνώριση, προστασία και ρύθμιση της κατοικίας και αποτελεί *κριτήριο συνταγματικότητας* της εξειδικευμένης νομοθεσίας.

Φορείς και εργαλεία παρέμβασης

Η κοινωνική πολιτική κατοικίας σχεδιάζεται από το κεντρικό κράτος και εφαρμόζεται στο περιφερειακό επίπεδο. Τα Βασιλικά Διατάγματα που εκδίδονται από το κεντρικό κράτος έχουν μεγαλύτερη ισχύ από την αυτόνομη πολιτική κατοικίας που αναπτύσσει η κάθε κοινότητα (εκτός από τη Χώρα των Βάσκων και τη Ναβάρρα που έχουν πιο ανεξάρτητο καθεστώς αυτονομίας σε σχέση με τη χρηματοδότηση των πολιτικών) (Beltran de Felipe 2009). Το Κεντρικό κράτος παίζει ενεργό ρόλο στη χάραξη της κοινωνικής πολιτικής, το γενικό σχεδιασμό και τον οικονομικό έλεγχο. Η οικονομική πολιτική που σχετίζεται με την κατοικία είναι στην αρμοδιότητα του κεντρικού κράτους. Συγκεκριμένα το κεντρικό κράτος καθορίζει τις πολιτικές ελέγχου ενοικίων, τη ρύθμιση της αγοράς ενυπόθηκων δανείων και τη χρηματοδότηση της κατοικίας.

Οι *Αυτόνομες Κοινότητες* (comunidades autonomas - CCAA) είναι επιφορτισμένες με την εφαρμογή της νομοθεσίας που χαράσσεται σε κεντρικό επίπεδο. Ανάλογα με τον θεσμοθετημένο βαθμό αυτονομίας τους, έχουν τη δυνατότητα να παραλλάσσουν τις κεντρικές πολιτικές σύμφωνα με τους πόρους τους με έναν τρόπο συμπληρωματικό προς την κεντρική πολιτική. Εκτελούν συγκεκριμένες αυτο-χρηματοδοτούμενες πολιτικές ανάλογα με την περιοχή τους: κατασκευή κατοικιών για ενοικίαση ή αγορά, διαχείριση της τράπεζας δημόσιας γης, στοχευμένες πολιτικές κατοικίας.

Η *τοπική αυτοδιοίκηση* (Provincias y Municipios -Δήμοι), όπως ορίζεται από τον νόμο 7/1985 (Bases de Régimen Local), αναλαμβάνει τον συντονισμό, τη διαχείριση και έλεγχο της πολεοδομικής διαδικασίας και την κατασκευή (ή επισκευή) και διαχείριση των δημόσιων κατοικιών. Έχει τις αρμοδιότητες του πολεοδομικού σχεδιασμού (επέκτασης της οικοδομήσιμης γης), της εποπτείας της κατασκευής προστατευμένων κατοικιών, της κατασκευής των δημόσιων κατοικιών και της ανάπτυξης προγραμμάτων αποκατάστασης, συντήρησης και αναπλάσεων. Η πολιτική στο τοπικό επίπεδο εφαρμόζεται κυρίως μέσα από δυο θεσμούς: τις Δημοτικές εταιρίες κατοικίας²⁷⁶ και τα Τοπικά γραφεία κατοικίας.

Κοινωνική κατοικία και άλλες πολιτικές

Η δημόσια πολιτική κατοικίας θεσπίστηκε το 1978 με τον νόμο RD 31/1978 για την προστατευμένη κατοικία (Vivienda de Protección Oficial - VPO) στη λογική της οικιστικής πολιτικής. Οι VPO θεσπίζουν ένα καθεστώς 'προστασίας' που δίνει κίνητρα στον ιδιωτικό τομέα (δημόσιες

²⁷⁶ Την περίοδο της κατασκευαστικής και κτηματομεσιτικής έκρηξης πολλοί δήμοι ίδρυσαν δημοτικές εταιρίες κατοικίας που συμμετείχαν στην κατασκευή προστατευμένων κατοικιών (αντίστοιχα με τις ιδιωτικές και λειτουργώντας στο πλαίσιο της ιδιωτικής αγοράς) με προνομιακή πρόσβαση στον δανεισμό. Μετά την έκρηξη της φούσκας και την παγκόσμια οικονομική κρίση, οι εταιρίες αυτές πτώχευσαν, έχοντας στην κυριότητά τους τεράστιο απόθεμα κατοικιών (που δεν είχαν προλάβει να πουλήσουν ή να νοικιάσουν) και το οποίο αποτελεί σήμερα στόχο διεθνών κτηματομεσιτικών εταιριών και τραπεζών.

επιδοτήσεις ή παραχώρηση γης/ επιδότηση προσφοράς, εγγυημένη πιστοδότηση κατασκευής και αγοράς) για την κατασκευή κατοικιών²⁷⁷ για τις οποίες μπορεί –μέχρις ενός βαθμού– να καθορίσει τους όρους διάθεσή τους στην αγορά (σε τιμές χαμηλότερες από αυτές της αγοράς και σε δικαιούχους που ορίζουν οι δημόσιες αρχές). Ο ρόλος του δημοσίου περιορίζεται σε ενδιάμεσο ρυθμιστή. Επομένως δεν αποτελεί εργαλείο δημόσιας παραγωγής κατοικίας.²⁷⁸ Η εφαρμογή της πολιτικής κατοικίας εξειδικεύεται από τα εθνικά και περιφερειακά προγράμματα κατοικίας με κύρια εργαλεία την προώθηση της κατασκευής προστατευμένης κατοικίας, την επισκευή (μετά το 1984), τις πράξεις πολεοδομικής επέκτασης (μετά τα μέσα του 90) και την απόκτηση ‘ελεύθερων κατοικιών’ (μετά το 1989) σε ειδικό καθεστώς ελεγχόμενης τιμής (Viviendas de precio tasado – VPT) μέσω επιδοτήσεων στον αγοραστή ή ενοικιαστή (επιδότηση ζήτησης).²⁷⁹ Η διαδικασία αξιολόγησης και χαρακτηρισμού σε καθεστώς προστασίας είναι αρκετά ανοιχτή και αμφίδρομη. Με τον νόμο RD 1186/1998 (εθνικό σχέδιο κατοικίας 2009-2001) δίνεται μεγαλύτερο περιθώριο στις αυτόνομες περιφέρειες να αναπτύξουν προγράμματα προστατευμένης κατοικίας. Η διαφοροποίηση στον ορισμό της προστατευμένης κατοικίας, αλλά κυρίως η οικονομική εξάρτηση της παραγωγής της τοπικά από τις διαδικασίες πολεοδόμησης νέων εκτάσεων, διαστρέβλωσε σε μεγάλο βαθμό την εφαρμογή της πολιτικής κατοικίας και τη μετέτρεψε σε μηχανισμό εξαγωγής εσόδων για τις δημοτικές αρχές (Alonzo 2004).

Μέχρι το 1986, το 50% των παραγόμενων κατοικιών γίνεται υπό το καθεστώς VPO και η παραγωγή κατοικίας αυξάνεται. Με καθαρά ποσοτικά κριτήρια αυτός ο νόμος μπορεί να θεωρηθεί πετυχημένος, αν και απέκλινε από τα αρχικά κοινωνικά κριτήρια. Η μεγάλη ζήτηση το 85-86 έστρεψε τους κατασκευαστές στην παραγωγή ιδιωτικής κατοικίας, ως πιο συμφέρουσα επένδυση. Τη δεκαετία του '90, οι VPO μειώνονται σημαντικά, δημιουργώντας έλλειψη στα στρώματα εκείνα για τα οποία προορίζονται.²⁸⁰ Ταυτόχρονα η αύξηση των τιμών κατοικίας, οδήγησε στην αύξηση των τιμών γης δημιουργώντας προβλήματα στην εφαρμογή στεγαστικής πολιτικής από το κράτος (AlberdÍ and Levenfeld 1996:181-183). Για πολλούς η επικέντρωση της πολιτικής στο μοντέλο των VPO ήταν λάθος (βλ. Leal 2005 για την *Ισπανική εφεύρεση της κοινωνικής κατοικίας προς πώληση*) που σε συνδυασμό με την πλήρη απελευθέρωση του κτηματομεσιτικού τομέα, της κατασκευαστικής δραστηριότητας και του πλαισίου προστασίας των κατοικιών, οδήγησαν σε μια μαύρη αγορά επαναπροώθησης αυτών των κατοικιών σε τιμές αγοράς (García y Riba 2003). Ένα πολύ μικρό ποσοστό του τομέα εντάσσεται στην κατηγορία της ενοικιαζόμενης κοινωνικής κατοικίας, το 1991 ήταν το 0,7% του συνολικού αποθέματος (περίπου 85.000 μονάδες). Μετά το 2008 (RD 2066/2008 εθνικό σχέδιο κατοικίας 2009-2012) μπήκαν πιο αυστηροί όροι για τη διάθεση των προστατευμένων κατοικιών πχ αυξήθηκε σε 30 (από 5) ο ελάχιστος χρόνος σε ειδικό καθεστώς. Τα *φορολογικά κίνητρα* για αγορά κατοικίας αντιπροσωπεύουν σχεδόν το μισό της έμμεσης επιδότησης του Κράτους στην κατοικία στις αρχές του '90, ενώ το 2003 αγγίζει το 80% (Φοροαπαλλαγές στους αγοραστές κατοικίας: ΦΠΑ 7% για κατοικία σε τιμές αγοράς και 4% για τις

²⁷⁷ Όλες οι υπόλοιπες, υπάρχουσες ή νέες, κατοικίες που δεν υπάγονται σε κάποιο πλαίσιο προστασίας ονομάζονται ελεύθερη κατοικία (Vivienda libre).

²⁷⁸ Η δημόσια πολιτική κατοικίας προβλέπεται σε εξαιρετικές περιπτώσεις μόνο για ορισμένες κατηγορίες δημοσίων υπαλλήλων, κυρίως για το σώμα της αστυνομίας και τον στρατό. Οι κατοικίες που κατασκευάστηκαν από το δημόσιο με το πρώτο σχέδιο κατοικίας το 1955 (Gran San Blas, poblados dirigidos) ιδιωτικοποιήθηκαν με ένα πρόγραμμα διαφοροποιημένης πρόσβασης στην κατοικία, κυρίως μετά από διεκδικήσεις για τη βελτίωση της ποιότητας των κατοικιών και τη δυσκολία των δημόσιων φορέων να τις διαχειριστούν. Στην ιδιωτικοποίηση του οικιστικού αποθέματος συνέβαλε και η επικέντρωση της άμεσης δημόσιας παρέμβασης στην παραγωγή κατοικιών προς πώληση, έτσι η ενοικιαζόμενη δημόσια κατοικία αποτελεί πλέον ένα πολύ μικρό ποσοστό (1,5% το 2004).

²⁷⁹ Το τελευταίο εργαλείο χρησιμοποιείται για την εκ των υστέρων εισαγωγή κατοικιών σε καθεστώς προστασίας επιδιώκοντας την ενεργοποίηση του κενού και αδιάθετου αποθέματος (μέσα σε κάποια πλαίσια σε σχέση με τη μέγιστη τιμή και το μέγιστο μέγεθος). Το εργαλείο αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία την περίοδο της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας 2000-2007.

²⁸⁰ Μετά το 1994 οι δημόσιες δαπάνες για την κατοικία κατά μέσο όρο είναι περίπου στο 0,35% του συνόλου των δημοσίων δαπανών (ελάχιστο την περίοδο 2001-2004 στο 0,25% και μέγιστο το 0,44 το 2009 και 2010). Το ποσοστό των VPO επί του συνόλου των νέων κατασκευών ήταν μέχρι τα μέσα του 90 στο 30%, μειώθηκαν σημαντικά μετά το 2000 στο 20%, και αυξήθηκαν πάλι μετά το 2010 (21,1%) και 2011 (32,5%) (Brometro social).

προστατευμένες κατοικίες), 15% του ποσού αγοράς φοροαπαλλαγή από το εισόδημα, τα έξοδα στεγαστικού δανείου αφαιρούνται από το εισόδημα μέχρι κάποιο ποσό). Είναι ένα εργαλείο που στην ουσία στηρίζει την κατασκευαστική δραστηριότητα και συμβάλει στην άνοδο των τιμών κατοικίας, καθώς οι φοροαπαλλαγές συνυπολογίζονται από τους εργολάβους. Επιπλέον ενισχύει τα ανώτερα εισοδήματα, χωρίς να εξισορροπείται αυτή η ενίσχυση από τις άμεσες παροχές,²⁸¹ ενώ οι αρνητικές συνέπειες αυτής της πολιτικής δεν σχετίζονται μόνο με την άνιση αναδιανομή που προκαλεί, αλλά και με τις περιβαλλοντικές συνέπειες από την υπερπαραγωγή κατοικιών (Leal 2009).

Και η Ισπανία έχει εφαρμόσει *πολιτικές ελέγχου των ενοικίων*. Ο νόμος Boyer του 1985 απελευθέρωσε τα ενοίκια οδηγώντας σε στεγαστική ανασφάλεια τους ενοικιαστές και σε αστάθεια την αγορά ενοικιαζόμενης κατοικίας, έτσι αναθεωρήθηκε με μεταγενέστερους νόμους. Ο νόμος των Αστικών Ενοικίων του 1994 (Ley de arrendamientos urbanos) θεσμοθετεί την ελεύθερη συμφωνία μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών σχετικά με τον χρόνο και την τιμή του ενοικίου για πέντε χρόνια το πολύ, με δυνατότητα ανανέωσης για άλλα πέντε. Τα ενοίκια αναθεωρούνται κάθε χρόνο ανάλογα με τον τιμάριθμο, ενώ διευκολύνονται οι εξώσεις σε περιπτώσεις μη-πληρωμής. Για τα υπάρχοντα συμβόλαια επιτρέπεται η αναβάθμιση, αλλά περιορίζεται η δυνατότητα μεταβίβασης του συμβολαίου σε μέλη της οικογένειας. Το 2004 επανήλθε η συζήτηση για την ανάγκη στήριξης της ενοικιαζόμενης κατοικίας, έτσι ιδρύθηκε η Δημόσια Εταιρία Ενοικίου για να λειτουργήσει ως ενδιάμεσος φορέας μεταξύ ιδιοκτητών και ενοικιαστών.

Το 2008 θεσπίζεται ο νέος νόμος γης που θέτει ελάχιστο όριο τη δέσμευση του 30% των νέων πολεοδομικών επεκτάσεων για προστατευμένη κατοικία. Παράλληλα ξεκινάει μια διαδικασία μεταρρύθμισης του καθεστώτος αυτονομίας (Estatuto de Autonomía) των περιφερειών και νέων περιφερειακών νόμων που θεσμίζουν πιο συγκεκριμένα τις αρμοδιότητες και τα εργαλεία για τον χωρικό, πολεοδομικό σχεδιασμό και την κατοικία.²⁸²

Πολιτική για τους αστέγους

Η πολιτική για τους αστέγους στην Ισπανία είναι πολύ αποκεντρωμένη με διαφοροποιημένες στρατηγικές. Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ο τομέας των παρεχόμενων υπηρεσιών και δράσεων για άστεγους, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό (50-60%) απευθύνονται σε μετανάστες. Η δημόσια χρηματοδότηση της πολιτικής για τους άστεγους είναι περίπου 33 εκατομμύρια το χρόνο, η οποία κατανέμεται στις Περιφέρειες. Και στην Ισπανία υπάρχει νομοθεσία που ποινικοποιεί τη διαμονή σε δημόσιο χώρο ενώ καταγγέλλονται αυθαιρεσίες και χρήση βίας.

²⁸¹ Μελέτες της δεκαετίας του '80 είχαν δείξει ότι το 59% των φορολογούμενων που επωφελήθηκαν από φοροαπαλλαγές ανήκαν στο ανώτερο 40% της εισοδηματικής κλίμακας. Μόνο το 9% των δικαιούχων ανήκε στο κατώτερο 30% (Cabré y Módenes 2004).

²⁸² Σε αυτή τη διαδικασία θεωρείται ότι οι Αυτόνομες περιφέρειες της Καταλωνίας και της Ανδαλουσίας κατάφεραν να αποσπάσουν τον μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας σε μια σειρά από αποκλειστικές ή ημι-αποκλειστικές αρμοδιότητες), εξειδικεύοντας τις συγκεκριμένες αρμοδιότητες σε σχέση με την κατοικία, αλλά κυρίως περιλαμβάνοντας εξειδικευμένες διακηρύξεις για τη θέσμιση δικαιωμάτων σε περιφερειακό επίπεδο (συγκεκριμένα το νέο Καθεστώς Αυτονομίας της Βαλένσια, των Βαλεαρίδων νήσων, της Καταλωνίας, και της Ανδαλουσίας περιλαμβάνουν πολύ πιο αναβαθμισμένες διατυπώσεις και δεσμεύσεις από τη μεριά των δημόσιων αρχών για τη διασφάλιση του δικαιώματος στη στέγη) (Beltrán de Felipe 2009). Οι μεταρρυθμίσεις στο καθεστώς αυτονομίας, οδήγησαν και σε νέους νόμους εφαρμογής (Νόμος κατοικίας Καταλωνίας (18/2007), ο νόμος για το δικαίωμα στην κατοικία στην Ανδαλουσία (μεταρρύθμισε τον νόμο 13/2005).

ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα το δικαίωμα στη στέγη και η υποχρέωση του κράτους να την εξασφαλίζει θεσπίζεται συνταγματικά με σχετική διάταξη στο σύνταγμα του 1975: Άρθρο 21,4 "Η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που τη στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους". Αποτελεί περισσότερο μια συνταγματική πρόθεση, παρά ένα κατοχυρωμένο δικαίωμα, καθώς δεν επεκτείνεται από εξειδικευμένη νομοθεσία και θεσμούς. Επιπλέον, ήδη από τη συνταγματική διατύπωση η στεγαστική αρωγή προβλέπεται για όσους στερούνται κατοικίας (ή στεγάζονται ανεπαρκώς) και όχι ως ένα καθολικό δικαίωμα για όλους τους πολίτες.

Φορείς και αρμοδιότητες

Στην Ελλάδα οι αρμοδιότητες για τη στεγαστική πολιτική συγκεντρώνονται στο κεντρικό κράτος και κατανέμονται σε μια σειρά από Υπουργεία και διευθύνσεις. Καθώς δεν υπάρχει σημαντική νομοθετική ή προγραμματική δραστηριότητα στον τομέα της κατοικίας ουσιαστικά οι αρμοδιότητες του κράτους σχετίζονται περισσότερο με την απόδοση και έγκριση πόρων από τον ετήσιο κεντρικό προϋπολογισμό για την άσκηση της επιδοματικής πολιτικής (επιδοτήσεις δανείων, προγράμματα πρόνοιας και στεγαστικής συνδρομής για ευάλωτες ομάδες, προγράμματα για ειδικές πληθυσμιακές ομάδες, έκτακτα προγράμματα για θεομηνιόπληκτους κα).

Πιο αναλυτικά οι φορείς που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα είναι οι εξής:

Ο *Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας* (Ν.2963/1954 «Περί ιδρύσεως Αυτονόμου Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας, ΦΕΚ 195/Α/1954, υπό το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης), ένας ανεξάρτητος αυτο-διοικούμενος και αυτο-χρηματοδοτούμενος οργανισμός, ήταν ο βασικός φορέας άσκησης στεγαστικής πολιτικής στην Ελλάδα και καταργήθηκε με το δεύτερο μνημόνιο τον Φεβρουάριο του 2012.

Το *Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών* διαχειρίζεται τις οικονομικού τύπου ενισχύσεις (επιδοτήσεις ή φοροαπαλλαγές). Οι επιδοτήσεις επιτοκίων ή επιδοτούμενα στεγαστικά δάνεια δίνονται μέσω χρηματοπιστωτικών Ιδρυμάτων όπως το Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων.

Το *Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας* διαχειρίζεται διάφορα ειδικά προγράμματα πρόνοιας προς ευάλωτες ομάδες πληθυσμού όπως το Επίδομα Στεγαστικής Συνδρομής προς ανασφάλιστους ηλικιωμένους, προστασία βρεφών και μητέρων καθώς και προγράμματα φιλοξενίας ενηλίκων τα οποία απευθύνονται σε άτομα που στερούνται στέγης. Το θεσμικό πλαίσιο για την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του βασίζεται στον νόμο περί Λαϊκής κατοικίας, για άστεγες και χαμηλών εισοδημάτων ή χωρίς ιδιόκτητη κατοικία οικογένειες, του 1964 (Α.Ν. 1667/51 «περί Λαϊκής Κατοικίας» και στη συνέχεια Βασιλικό διάταγμα 775 «Περί κωδικοποίησης διατάξεων περί Λαϊκής Κατοικίας» ΦΕΚ 254Α/30.12.1964) το οποίο ισχύει μέχρι σήμερα.

Η *ΔΕΠΟΣ* (Δημόσια επιχείρηση Πολεοδομικής και Οικιστικής Συγκρότησης) ιδρύθηκε το 1978 με αρμοδιότητα, ανάμεσα σε άλλες, την ανάπτυξη προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας. Πραγματοποίησε μια σειρά από σημαντικές μελέτες για την κατοικία στην Αθήνα. Καταργήθηκε το 2010.

Στο ΥΠΕΧΩΔΕ (στη συνέχεια ΥΠΕΚΑ) υπάγονταν το Τμήμα Στεγαστικής Πολιτικής της Διεύθυνσης Οικιστικής Πολιτικής και Κατοικίας το οποίο στην πραγματικότητα ήταν χωρίς αντικείμενο και καταργήθηκε το 2010.

Οι δύο φάσεις διοικητικής μεταρρύθμισης, «Καποδίστριας» (ν.2539/1997) και «Καλλικράτης» (ν.3852/2010), μεταβίβασαν αρμοδιότητες σε σχέση με τη στέγη και την κατοικία στην τοπική αυτοδιοίκηση στο πλαίσιο ανάληψης αρμοδιοτήτων για την άσκηση κοινωνικής πολιτικής και την παροχή υπηρεσιών πρόνοιας στο τοπικό επίπεδο. Οι περισσότεροι δήμοι δεν έχουν ακόμη αναπτύξει σημαντική δραστηριότητα σε αυτόν τον τομέα, με εξαίρεση τον Δήμο της Αθήνας που ίδρυσε το Κέντρο Υποδοχής Αστεγών του Δήμου Αθηναίων/ΚΥΑΔΑ το 1996. Η δυνατότητα

παρέμβασης των ΟΤΑ ήταν μέχρι πρόσφατα σχετικά περιορισμένη, αν και είχαν την υποχρέωση να εξασφαλίσουν γη (και μέσα από την επεξεργασία και έγκριση των απαραίτητων τοπικών πολεοδομικών σχεδίων) για τα κατασκευαστικά προγράμματα του ΟΕΚ σε συνεργασία με τα τοπικά Εργατικά Κέντρα. Όμως οι ΟΤΑ δεν έχουν δικούς τους πόρους, δεν διαθέτουν σημαντική τράπεζα γης και δεν έχουν αναπτύξει εργαλεία για τη διαχείριση της δημοτικής περιουσίας. Ο περιορισμός των δημόσιων δαπανών την πρόσφατη περίοδο της κρίσης δυσκολεύει ακόμη περισσότερο τα πράγματα. Η περιφερειακή διοικητική βαθμίδα δεν είχε μέχρι πρόσφατα αρμοδιότητες σε σχέση με την κατοικία πέρα από τη διαχείριση και τον έλεγχο των κοινοτικών κονδυλίων.

Κοινωνική κατοικία και άλλες πολιτικές

Στον ορισμό της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (όπως εμφανίζεται στην ιστοσελίδα της CECODHAS, αν και στην Ελλάδα δεν χρησιμοποιείται ιδιαίτερα ο όρος) κυρίως περιλαμβάνονται τα προγράμματα του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ) (Στεγαστικά προγράμματα ανταποδοτικής παροχής έτοιμης στέγης, δανειοδότησης και επιδότησης ενοικίου), τα προγράμματα επιδότησης δανείου για ειδικές επαγγελματικές κατηγορίες (δημόσιοι υπάλληλοι (ΤΠΔ), στρατιωτικοί, δικαστικοί κλπ) και τα προγράμματα υποστήριξης της πρόσβασης σε στέγη ή βελτίωσης των στεγαστικών συνθηκών ειδικών/ευάλωτων ομάδων (πχ Τσιγγάνοι, παλιννοστούντες) και θυμάτων φυσικών καταστροφών (σεισμόπληκτοι, πλημμυροπαθείς κλπ). Τα προγράμματα αυτά δεν συντονίζονται από κάποιο συνολικό σχέδιο για την κοινωνική πολιτική κατοικίας, αλλά ασκούνται ανεξάρτητα και συχνά περιστασιακά ή συγκυριακά από τους αρμόδιους φορείς.

Τα προγράμματα του ΟΕΚ (1954-2012) αποδίδονταν στους δικαιούχους του ΟΕΚ κυρίως με οικονομικά κριτήρια (βασικό κριτήριο οι μη έχοντες ιδιόκτητη κατοικία ή άλλη περιουσία ικανή να καλύψει στεγαστικές ανάγκες) και ενσωμάτωναν κάποια κοινωνικά κριτήρια αρωγής σε ασθενέστερες οικονομικά ομάδες (χαμηλά εισοδήματα, πολύτεκνες ή μονογονεϊκές οικογένειες, νέα ζευγάρια, συνταξιούχοι, και κάποια προγράμματα για Ρομά) και προγράμματα έκτακτης αρωγής σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών.²⁸³ Από την άλλη, ο ΟΕΚ ήταν ένας αυτόνομος φορέας που κάλυπτε μόνο τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα και ο κύριος στόχος του ήταν η παροχή στεγαστικών ευκαιριών στους δικαιούχους του (κάτω από ένα αρκετά ευρύ ανώτατο όριο εισοδήματος) και όχι η συνολική άσκηση κοινωνικής πολιτικής.

Στο πλαίσιο των οδηγιών της ΕΕ και κυρίως για να μπορεί η Ελλάδα να απορροφήσει κοινοτικούς πόρους, από τις αρχές του 2000, εισάγονται τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη²⁸⁴ (ΕΣΔΕΝ 2001-2003, 2003-2005, 2005-2006). Το ζήτημα της κατοικίας δεν αναπτύσσεται ιδιαίτερα σε κανένα από τα σχέδια και περιορίζεται σε αναφορές στον ΟΕΚ ως κύριο όργανο άσκησης κοινωνικής και στεγαστικής πολιτικής στην Ελλάδα (στο πρώτο σχέδιο προτείνεται μάλιστα η αναβάθμιση του σε «σύγχρονη εταιρία κοινωνικού Real Estate»), στα προγράμματα βελτίωσης των συνθηκών στέγασης των Ελλήνων τσιγγάνων και τέλος μια πολύ σύντομη αναφορά στο ζήτημα των αστέγων, όπου εξαγγέλλεται μελέτη των ποιοτικών και ποσοτικών διαστάσεων του προβλήματος και ο σχεδιασμός συγκεκριμένου πιλοτικού προγράμματος.

²⁸³ Ο ΟΕΚ κατασκεύασε περίπου 100.000 κατοικίες σε οικισμούς, χορήγησε 370.000 δάνεια για αγορά ή ανέγερση και 250.000 δάνεια για επισκευή, επέκταση ή αποπεράτωση, ενώ από το 2000 ξεκίνησε το πρόγραμμα επιδότησης ενοικίου, στο πλαίσιο του οποίου χιλιάδες οικογένειες έπαιρναν κάθε χρόνο επιδότηση ενοικίου (αρχικά περί τις 32.000, που βαθμιαία, με διαδοχικές αλλαγές στα κριτήρια, έφτασαν το 2008 στις 116.000) (Κάιλα 2014).

²⁸⁴ Από το 2000 (Ευρωπαϊκή συνθήκη Λισαβόνας) τα κράτη-μέλη εκπονούν ανά διετία τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη (ΕΣΔΕν) τα οποία αποτελούν ένα από τα βασικά συστατικά της διαδικασίας της "Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού", εντάσσοντας σε ενιαία στρατηγική όλες τις δράσεις που έχουν στόχο τον περιορισμό του κοινωνικού αποκλεισμού και την προώθηση της κοινωνικής ένταξης. Τα σχέδια καταρτίζονται από το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Μετά το 2006 συντάσσονται Εθνικές Εκθέσεις τους Στρατηγικής για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη (2008-2010, 2011-2013). Για περισσότερες πληροφορίες http://www.ypakp.gr/index.php?ID=fbN4hHdU58BQERXT&Rec_ID=3439
http://www.ypakp.gr/index.php?ID=fbN4hHdU58BQERXT&Rec_ID=5353

Το μεγαλύτερο μέρος της άμεσης στεγαστικής πολιτικής αφορά οικονομικά κίνητρα και μέτρα για την *απόκτηση πρώτης κατοικίας* (φορολογικές απαλλαγές, χειρισμός των αντικειμενικών αξιών για "κοινωνικούς" λόγους, επιδοτήσεις επιτοκίου και φοροαπαλλαγές για την πληρωμή τόκων), κάτι που αποτελεί έναν από τους ελάχιστους (αν όχι τον μοναδικό) διαχρονικά διατυπωμένους στόχους του ελληνικού κράτους σε σχέση με την κατοικία. Η δυνατότητα πρόσβασης στην ιδιόκτητη κατοικία – ιδιαίτερα των νέων και των νέων ζευγαριών – αποτελεί μια σταθερή στρατηγική πολιτική επιλογή, που απορροφάει ένα μεγάλο μέρος των δημόσιων επενδύσεων για κατοικία (με τη μορφή μη εισπραχθέντων φόρων, Εμμανουήλ 2006). Είναι μέτρα που έχουν σαφή στόχο την ενίσχυση της ιδιοκτησίας και της οικοδομής γενικότερα (όπου τα οφέλη συγκεντρώνονται κυρίως στα μεσαία και υψηλά εισοδήματα). Η πολιτική αυτή περιορίστηκε την πρόσφατη περίοδο της οικονομικής κρίσης, στο πλαίσιο των φοροεπισπρακτικών πολιτικών με επίκεντρο την ακίνητη περιουσία.

Η *πολιτική ενοικίων* στο μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικής περιόδου δεν περιλάμβανε ελέγχους στα μισθώματα. Το ενοικιοστάσιο ίσχυσε από το 1945 έως τις αρχές του 1950 και σταδιακά εγκαταλείφθηκε έως το 1962. Η πολιτική ελέγχου των ενοικίων θεωρήθηκε περιττή καθώς τα ποσοστά κενών κατοικιών μεγάλωναν μετά τη δεκαετία του '50. Η δεύτερη περίοδος που ίσχυσε το ενοικιοστάσιο ήταν στα τέλη της δεκαετίας του '70 και αρχές '80 (ν.1236/82, ν.1457/84, ν.1598/86). Εγκαταλείφθηκε αρχές του '90 (η μερική άρση του ελέγχου άρχισε το 1987 με τον ν.1703/87, αλλά ουσιαστική πρόοδος στην άρση των σοβαρών περιορισμών σημειώθηκε μετά το 1991 με τον νόμο 1953/1991 και τελικά με τον ν. 2235/94), με την οριστική στροφή στην ιδιοκατοίκηση και τη δυνατότητα πρόσβασης σε δανεισμό (Οικονόμου 1987).

Η πολιτική κατοικίας στην Ελλάδα ασκείται κυρίως μέσω της *πολεοδομικής πολιτικής και της πολιτικής γης*: συνεχής επέκταση της αστικοποιούμενης γης (τυπικά ή άτυπα), ευνοϊκοί όροι δόμησης, ειδικές ρυθμίσεις (παρεκκλίσεις από την αρτιότητα, οικογενειακός συντελεστής δόμησης κλπ), ανοχή στα αυθαίρετα (όλων των ειδών). Οι μηχανισμοί που κινητοποιήθηκαν (ρητά ή άρητα) σε αυτή την κατεύθυνση ήταν η ανοχή της ιδιοποίησης από τα νοικοκυριά και τις κατασκευαστικές επιχειρήσεις φυσικού και κοινωνικού κεφαλαίου και η *φορολογική υποστήριξη*, με ευνοϊκή μεταχείριση της ιδιοκατοίκησης, μη φορολόγηση, ουσιαστικά, της υπερτίμησης των ακινήτων και το θεσμικό πλαίσιο αντιπαροχής (Εμμανουήλ 2006, Οικονόμου 1993, Γετίμης 1989).

Η *πολιτική γης* απέβλεπε πάντα στην αύξηση της προσφοράς οικοδομήσιμου εδάφους. Είχε δύο λειτουργίες καθοριστικής σημασίας: μηχανισμός μείωσης του κόστους κατασκευής των κατοικιών και ελάχιστο δημοσιονομικό κόστος, μέσω της ελαχιστοποίησης των επενδύσεων σε τεχνική υποδομή και κοινωνικό εξοπλισμό στις νέες επεκτάσεις των πόλεων και μέσω της υιοθέτησης θεσμικών κυρίως μηχανισμών για την αύξηση του οικοδομήσιμου εδάφους (επεκτάσεις των σχεδίων πόλεων, συστηματική αύξηση των συντελεστών δόμησης, ευνοϊκές ρυθμίσεις για τις αρτιότερες εκτός σχεδίου) και την αντιπαροχή η οποία λειτουργούσε ως κίνητρο εισόδου των οικοπέδων στην αγορά γης (Οικονόμου 1993).

Πολιτική για τους αστέγους

Στην Ελλάδα για πρώτη φορά γίνεται αναφορά στους άστεγους ως ξεχωριστή κατηγορία στο ΕΣΔΕΝ του 2005, ενώ μόλις το 2012 με τον νόμο 4052 αρ. 29 καταγράφεται θεσμικά ο ορισμός τους αστέγου. Κατά συνέπεια δεν υφίσταται (ακόμη) κάποιο θεσμικό πλαίσιο που να καθορίζει προδιαγραφές για την παροχή υπηρεσιών, να συντονίζει τους επιμέρους φορείς, να παρέχει εργαλεία καταγραφής ή να κατευθύνει κονδύλια. Οι υπηρεσίες προς αστέγους είναι αποσπασματικές και βασίζονται σε δράσεις ΜΚΟ (αξιοποιώντας κυρίως τα παράθυρα ευκαιρίας που ανοίγει η χρηματοδότηση από το κοινωνικό ταμείο της ΕΕ και από Ιδρύματα ευεργετών πιο πρόσφατα), καθώς και σε πιο παραδοσιακές δομές της εκκλησίας (κληροδοτήματα, γηροκομεία, άσυλα κλπ).

Όσον αφορά τη στατιστική αποτύπωση της έλλειψης στέγης τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει προσπάθειες καταγραφής αρχικά από τον Σαπουνάκη (στο πλαίσιο των ετήσιων εθνικών αναφορών για την FEANTSA) και πιο πρόσφατα από φορείς/παρόχους υπηρεσιών (ΚΛΙΜΑΚΑ 2012, ΚΥΑΔΑ

2013) ή το ΕΚΚΕ στο κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας 2010 κα. Η πιο ολοκληρωμένη μελέτη σε πανελλαδικό επίπεδο έγινε από το ΕΚΚΑ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης του Υπουργείου Πρόνοιας) το 2009 με βάση την τυπολογία της FEANTSA²⁸⁵ σε συνεργασία με νομαρχίες, δήμους και κοινωνικούς φορείς.

Συνολικά σε σχέση με τη στεγαστική πολιτική στην Ελλάδα η απουσία μιας συστηματικής και συνολικής προσέγγισης για το θέμα της κοινωνικής κατοικίας έχει οδηγήσει σε σημαντικά κενά και ελλείψεις. Έτσι δεν προβλέπεται καμία οικονομική, φορολογική ή άλλη, αρωγή για του ενοικιαστές (πέρα από κάποιους δικαιούχους του ΟΕΚ), δεν υπάρχει "μηχανισμός προστασίας" για νοικοκυριά και άτομα που αντιμετωπίζουν άμεσο και οξύ στεγαστικό πρόβλημα, δεν προβλέπεται βοήθεια για όσους έχουν κάποια στέγη αλλά ζουν υπό ακατάλληλες συνθήκες και δεν διαθέτουν τα οικονομικά μέσα να τις βελτιώσουν (περιπτώσεις ατόμων που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, όπως και ένα μεγάλο μέρος των οικονομικών μεταναστών), ούτε για όσους αντιμετωπίζουν οξύ (προσωρινό ή μονιμότερο) οικονομικό πρόβλημα στις δαπάνες για στέγη, με σοβαρές επιπτώσεις στη συντήρηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, διατροφής, εκπαίδευσης παιδιών κλπ. Τέλος, δεν υπάρχουν παρεμβατικοί μηχανισμοί για την κοινωνικού χαρακτήρα ανάπλαση ή αναβάθμιση προβληματικών περιοχών κατοικίας (Εμμανουήλ 2006).

²⁸⁵ Ο πίνακας ETHOS 2006 (European Typology on Homelessness and Housing Exclusion) που συνέταξε η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία των Οργανώσεων που εργάζονται με Άστεγους (FEANTSA) αποτελεί μια πολύ καλή προσπάθεια για την καταγραφή των σύγχρονων προβλημάτων στέγης. Η ελληνική μετάφραση του πίνακα έχει γίνει από τον Α. Σαπουνάκη και τον Σ. Ψύχα με παράλληλη προσπάθεια απόδοσης των όρων σε σχέση με την ελληνική πραγματικότητα και έχει δημοσιευτεί στο περιοδικό της ΑΡΣΙΣ "Επικοινωνία των Πολιτών" τεύχος 5, Νοέμβριος 2006.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2 – Δρώντες που συμμετέχουν στη συζήτηση για την κατοικία

Οι πίνακες συνοδεύουν το υποκεφάλαιο 4.4.1 για τον λόγο και την έρευνα για την κατοικία στην κάθε χώρα την περίοδο μελέτης. Η καταγραφή αφορά δημόσιους και κοινωνικούς φορείς, κινηματικές οργανώσεις και επιστημονικές ή πολιτικές ομάδες που παράγουν λόγο για την κατοικία (διαμορφώνουν απόψεις), παρεμβαίνουν στη δημόσια συζήτηση (γενικά ή εξειδικευμένα) και ασκούν πίεση για αλλαγές. Οδηγός για τον εντοπισμό των διαφορετικών δρώντων υπήρξαν οι αναφορές στα κείμενα των κινημάτων και οι συνεντεύξεις. Η καταγραφή έγινε την περίοδο της έρευνας: 2009-2014. Ενδεχομένως, πολλές ιστοσελίδες φορέων και οργανώσεων να μην είναι πλέον ενεργές, ίσως είναι ανιχνεύσιμες μέσω του αρχείου του διαδικτύου (waybackmachine).

Τέλος, δεν είναι σε καμία περίπτωση μια εξαντλητική καταγραφή, ούτε σε σχέση με τις κατηγορίες που έχουν επιλεγεί, ούτε σε σχέση με άλλες κατηγορίες που θα μπορούσαν να διερευνηθούν. Είναι μια δουλειά που θα μπορούσε να συμπληρωθεί με τη χαρτογράφηση του τύπου (για τον λόγο και το ρόλο που παίζουν διαφορετικά μέσα ανάλογα με τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένα συμφέροντα ή τον τρόπο που αναπαράγουν τη ρητορική του κράτους), οι επεξεργασίες για την κατοικία στον λόγο των κομμάτων και τη συζήτηση στη Βουλή ή ακόμη και μια πιο αναλυτική χαρτογράφηση για την επιστημολογία της συζήτησης για την κατοικία, τη μετάδοση των ιδεών και τον ρόλο κύκλων ειδικών και ερευνητών στη διαμόρφωση απόψεων, τον επηρεασμό της κοινής γνώμης και των δημόσιων πολιτικών.

ΙΤΑΛΙΑ (Ρώμη)

Κράτος (τοπικό/κεντρικό)

Comune di Roma/ Dipartimento politiche abitative	www.comune.roma.it/wps/portal/pcr?jppagecode=dip_politicheabitative_pg.wp
Regione Lazio/ Casa	www.regione.lazio.it/rl_casa/
Ministerio delle infrastrutture e dei Trasporti / Casa	www.mit.gov.it/mit/site.php?o=vh&id_cat=71
Ministerio dell' Interno	www.interno.it
Agenzia del Territorio	www.agenziaterritorio.it
Osservatorio del Mercato Immobiliare	www.agenziaentrate.gov.it/wps/content/Nsilib/Nsi/Documentazione/omi/
ISTAT - Istituto Nazionale di Statistica	www.istat.it
Banca d' Italia	www.bancaditalia.it/
CNEL - Consiglio Nazionale dell'Economia e del Lavoro	www.cnel.it/
ANCI- associazione nazionale comuni italiane	www.anci.it

Ειδικό στεγαστικό φορέας

ATER - Aziende Territoriali per l'Edilizia Residenziale Pubblica	www.aterroma.it/ www.aterprovinciadiroma.it/
FederCasa - Federazione Italiana per la Casa	www.federCasa.it
INPDAP- Istituto nazionale di previdenza per i dipendenti dell'amministrazione pubblica	www.inpdap.it/webinternet/patrimonio/index.asp
INARC- istituto nazionale di architettura - Lazio	www.inarchlazio.it

Συνδικάτα

Unione Inquilini	www.unioneinquilini.it
SUNIA - Sindacato Unitario Nazionale Inquilini e Assegnatari (CGIL - Confederazione Generale Italiana del Lavoro)	www.sunia.it
SICET- Sindacato Inquilini Casa e Territorio (CISL - Confederazione Italiana Sindacati dei Lavoratori)	www.sicet.it
Uniat - Unione Nazionale Inquilini Ambiente e Territorio (UIL - Unione Italiana del Lavoro)	www.uniat.it
ASIA.usb- Associazioni inquilini e abitanti. Unione sindacale di base	www.asia.rdbcub.it

Ενώσεις συμφερόντων

ANCE (confindustria) - Associazione Nazionale Costruttori Edili	www.ance.it
ACER- Associazione dei Costruttori Edili di Roma e Provincia	www.acerweb.it
ASPPI - Associazione sindacale piccoli proprietari immobiliari	www.asppei.it
UPPI - Unione Piccoli Proprietari Immobiliari	www.uppi.it

Κοινωνικές οργανώσεις

Fiosp – Federazione Italiana Organismi per le Persone Senza Dimora (110 μέλη – δήμοι, caritas, MKO)	www.fiospd.org
Caritas	www.caritas.it
IAI International Alliance of Inhabitants	www.habitants.org

Κινήματα

Action diritti in movimento	www.actiondiritti.net
Coordinamento Cittadino di lotta per la casa	www.coordinamento.info

Abitare (μπλόγκ του coordinamento)	www.abitare.noblogs.org/
Abitare nella crisi (δίκτυο)	abitarenellacrisi.noblogs.org/
Movimento di lotta per la casa Firenze	www.inventati.org/lottaxlacasa/lottaperlacasafirenze.noblogs.org/
<hr/>	
Ερευνητικά ινστιτούτα	
CITTALIA (ANCI) – Centro europeo di studi e ricerche per i comuni e le città	www.cittalia.it
CESTIM – Centro Studi Immigrazione	www.cestim.it/index.htm?/01casa.htm
CRESME – RICERCHE (ANCI)	www.cresme.it
NOMISMA	www.nomisma.it
<hr/>	
Ιστοσελίδες και μπλογκ	
Eddyburg/ Abitare e difficile	eddyburg.it/index.php/article/archive/204/
Global project	www.globalproject.info/it/tags/diritto-all'abitare
Infoaut	www.infoaut.org
Roarmag	www.roarmag.org
<hr/>	

ΙΣΠΑΝΙΑ (Μαδρίτη – Βαρκελώνη)

Κράτος (κεντρικό τοπικό)

Ministerio de Vivienda (2004-2010)	www.mviv.es (webarchive)
Ministerio de Fomento/ Direccion General Arquitectura, vivienda y suelo	www.fomento.gob.es/MFOM/LANG_CASTELLANO/DIRECCIONES_GENERALES/ARQ_VIVIENDA/
Generalitat de Catalunya/Temes Habitatge	web.gencat.cat/ca/temes/habitatge/
Agència de l'Habitatge de Catalunya	www.agenciahabitatge.cat
Deputació Barcelona	www.diba.cat
Ayuntamiento de Barcelona/Habitatge	www.bcn.cat/habitatge/esp/welcome.shtml
Comunidad de Madrid/portal vivienda	www.madrid.org/cs/Satellite?pagename=PortalVivienda/Page/PVIV_home
Ayuntamiento de Madrid/ tema vivienda	www.madrid.es/portales/munimadrid/es/Inicio/Ayuntamiento/Vivienda?vgnextfmt=default&vgnnextchannel=00899ad016e07010VgnVCM100000dc0ca8c0RCRD
Empresa Municipal de la Vivienda y Suelo	www.emvs.es
Banco de Espana	www.bde.es
Instituto Nacional de Estadistica	www.ine.es
FEMP - Federaci3n Espa1ola de Municipios y Provincias	www.femp.es
CJE - Consejo de la Juventud de Espa1a	www.cje.org/es/en-que-trabajamos/vivienda/
OBJOVI-Observatorio Joven de Vivienda en Espa1a	www.cje.org/en/our-work/vivienda/actividades-y-campanas-del-cje/objovi/

Συνδικάτα

CCOO - Confederacion sindical de Comisiones Obreras - Gabinete Técnico Confederal de Comisiones Obreras	www.ccoo.es
CGT - Confederaci3n General del Trabajo	www.cgt.org.es (derecho a techo από 02.2013)
CNT - Confederaci3n Nacional del Trabajo	www.cnt.es / www.estudios.cnt.es
UGT - Uni3n General de Trabajadores	www.ugt.es

Σύλλογοι γειτονιάς

FAVB- Federaci3n de asociaciones de vecinos y vecinas de barcelona	www.favb.cat
Confavc- Confederaci3n de asociaciones vecinales de Catalunya	www.confavc.org
FRAVM - Federaci3n Regional de Asociaciones de Vecinos de Madrid	www.aavvmadrid.org

Ενώσεις συμφερόντων

CNC - Confederaci3n Nacional de la Construcci3n	http://www.portal-cnc.com
AEPVVS - Asociaci3n Espa1ola de Promotores P1blicos de Vivienda y Suelo (μέλος CECODHAS)	www.promotorespublicos.org
APCE – Asociaci3n de promotores constuctores de espa1a	www.apce.es
ANCI - Asociaci3n Nacional de Constructores Independientes	www.ancisa.com

Κοινωνικές οργανώσεις

Observatorio DESC/ Derecho a la Vivienda y a la Ciudad	www.observatoridesc.org/es/bloc/habitatge-i-ciutat
Associaci3 ProHabitatge	www.prohabitatge.org
Cáritas	www.caritas.es

FACIAM- Federación de Asociaciones de Centros para la Integración y Ayuda a Marginados	www.faciam.org
Κινήματα	
Plataforma por una vivienda digna/ Madrid	www.viviendadigna.org/
VdeVivienda (δίκτυο)	www.vdevivienda.net/
VdeVivienda/ asamblea popular per un habitatge digne - Barcelona	bcn.vdevivienda.net/
Online φόρουμ συζήτησης οργανώσεων και μελών του κινήματος για την κατοικία στη Βαρκελώνη	foro.vdevivienda.net/
Plataforma de Afectados por la Hipoteca-PAH	afectadosporlahipoteca.wordpress.com
Prouespeculacio - per l'Habitatge Digne Nou Barris	prouespeculacio.org/
Taller contra la Violencia Inmobiliaria y Urbanística	www.sindominio.net/violenciaurbanistica/?q=node/4
Κίνημα καταλήψεων Βαρκελώνης	okupesbcn.squat.net / usurpa.squat.net
Oficina de okupación de Madrid	www.okupatutambien.net
Oficina de Vivienda (2011)	oficinavivienda.net
Ερευνητικά κέντρα	
COLLECTIVO IOE	www.colectivoioe.org / http://barometrosocial.es
Ιστοσελίδες και μπλογκ	
Observatorio Metropolitano	www.observatoriometropolitano.org/category/vivienda/
UGRAFIAS/ προσωπικό μπλογκ βασικού μέλους του κινήματος (vdevivienda/BCN)	www.javierortiz.net/voz/pako/tag/vivienda
Javier Burón Cuadrado	leolo.blogspirit.com/vivienda_urbanismo_ot_y_ma/
Scripta Nova/ REVISTA ELECTRÓNICA DE GEOGRAFÍA Y CIENCIAS SOCIALES (αφιέρωματα στην κατοικία)	www.ub.edu/geocrit/nova.htm

ΕΛΛΑΔΑ (Αθήνα)

Δημόσιοι Φορείς

ΥΠΕΚΑ – Διεύθυνση Οικιστικής Πολιτικής και Κατοικίας	www.minenv.gr/1/13/132/g132.html
– Τμήμα στεγαστικής πολιτικής (καταργήθηκε)	www.minenv.gr/4/46/g4600.html
ΔΕΠΟΣ	-
ΟΕΚ (έχει καταργηθεί)	www.oek.gr
Υπουργείο Εργασίας Κοινωνικής ασφάλισης και Πρόνοιας – Γενική γραμματεία πρόνοιας - Διεύθυνση Κοινωνικής Αντίληψης και Αλληλεγγύης	www.ypakp.gr
ΕΚΚΑ –Εθνικό κέντρο κοινωνικής αλληλεγγύης	www.ekka.org.gr/
Δήμος Αθηναίων /ΚΥΑΔΑ - Κέντρο Υποδοχής και Αλληλεγγύης Δήμου Αθηναίων	www.cityofathens.gr/eypatheis-koinonikes-omades/astegoi
ΕΛΣΤΑΤ – Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΣΥΕ)	www.statistics.gr

Κοινωνικές Οργανώσεις

Δίκτυο για το δικαίωμα στη Στέγη και την Κατοικία	-
ΑΡΣΙΣ	www.arsis.gr
ΚΛΙΜΑΚΑ	www.klimaka.gr
PRAKSIS	www.praksis.gr

Επαγγελματικοί / συλλογικοί φορείς

Σύλλογος υπαλλήλων ΟΕΚ	syoek.siteline.gr/
ΕΠΟΙΖΩ – Ένωση καταναλωτών	www.ekpizo.gr
ΤΕΕ – Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας	www.tee.gr
ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ – Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών - Πανελλήνια Ένωση Αρχιτεκτόνων	www.sadas-pea.gr
ΠΑΣΥΠΕ – Πανελλήνιος Σύλλογος Προστασίας Ενοικιαστών	www.pasype.gr

Ενώσεις συμφερόντων

ΠΟΜΙΔΑ – Πανελλήνιος Ομοσπονδία Ιδιοκτητών Ακινήτων	www.pomida.gr
ΟΜΚΟΕΕ – Ομοσπονδία Κατασκευαστών και Οικοδομικών Επιχειρήσεων Ελλάδος	
ΕΚΑΤ – Ένωση Κατασκευαστών Κτιρίων Ελλάδος	www.ekat.gr
ΠΕΣΕΔΕ – Πανελλήνια ένωση συνδέσμων εργοληπτών δημοσίων έργων	www.pesede.gr
Ομοσπονδία οικοδόμων και συναφών επαγγελμάτων Ελλάδος (ΠΑΜΕ)	www.omospondiaoikodomon.gr

Ερευνητικά κέντρα- Πανεπιστήμια

ΕΚΚΕ –Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών	www.ekke.gr/
ΕΜΠ - Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Κατοικία και Πόλη	courses.arch.ntua.gr/housing.html
Τμήμα κοινωνικής πολιτικής Παντείου – στεγαστική πολιτική	www.panteion.gr

Κινήματα – Οργανώσεις – πολιτικές ομάδες

Συντονισμός Συλλογικοτήτων Περιοχών Αττικής	epitropi3den.blogspot.gr
Πρωτοβουλία Πλειστηριασμοί Stop	pleistiriasmoistop.blogspot.gr
Αλληλεγγύη για όλους	www.solidarity4all.gr
Δίκτυο Αλληλεγγύης Εξαρχείων (ΔΙΚΑΕΞ)	dikaex.blogspot.gr

ΕΚΠΟΙΖΩ

www.ekpizo.gr

Ιστοσελίδες και μπλογκ

Ομάδα encounter Athens

encounterathens.wordpress.com

Περιοδικό κομπρεσέρ για τον χώρο και την πόλη

kompreser.espinblogs.net

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3 – Πηγές έρευνας: κείμενα κινημάτων, αρθρογραφία, συνεντεύξεις

ΙΤΑΛΙΑ

ημερομηνία	οργάνωση	τίτλος	πηγή
Κείμενα που συνοδεύουν κατάληψεις κτιρίων ή καλούν σε δράσεις			
18/12/2002		<i>Action San Lorenzo</i> : «Ποιοι είναι οι εγκληματίες? Ποιοι κρατάνε κλειστά τα σπίτια... και ποιοι τα ανοίγουν και τα χρησιμοποιούν?» (κείμενο της πρώτης κατάληψης της οργάνωσης Action), από Franchetto (2004:16)	
14/03/2003		<i>Action</i> : «Όχι στην εκποίηση της δημόσιας περιουσίας» για την κατάληψη ενός ακινήτου της INPDAP που ιδιωτικοποιήθηκε, από Franchetto (2004:19)	
01/04/2003		<i>Action</i> : Έρευνα των καταληψιών της Via Cesare de Lollis, San Lorenzo, για την ιδιοκτήτρια εταιρία του κτιρίου, Triton srl, από Franchetto (2004:20)	
01/04/2003		<i>Action</i> : «Γράμμα των 'φιλοξενούμενων' της οδού Via Cesare de Lollis, San Lorenzo, Roma», από Franchetto (2004:27)	
25/07/2003		<i>Action</i> : «Ένα δικαίωμα για όλους!!! Ποιος αποφάσισε ότι το δικαίωμα στην κατοικία απευθύνεται μόνο στους πλούσιους? Ποιος αποφάσισε ότι η κατοικία είναι προνόμιο των λίγων και όχι ένα δικαίωμα για όλους?», για την κατάληψη ιδιοκτησίας Vaselli, στην οδό Caltagirone, , από Franchetto (2004:31)	
13/11/2003		<i>Action</i> : «De Laurentis ΞΥΠΝΑ! Εμείς τα κτίρια τα απελευθερώνουμε, οι καταχρηστικοί καταληψίες είσαστε εσείς» Φυλλάδιο για την κατάληψη κτιρίου της εταιρίας FilmAuro (έγινε στις 21/05/2003), από Franchetto (2004:34)	
19/02/2004		<i>Action</i> : «Για την κατάληψη της Piazza Fiume- Σύγκρουση συμφερόντων», από Franchetto (2004:47)	
16/10/2007		<i>Coordinamento</i> : «Κτίρια χωρίς ανθρώπους και άνθρωποι χωρίς σπίτια», Κάλεσμα στη γενική απεργία 9/11/2007, http://abitare.noblogs.org/	
7/11/2007		<i>Coordinamento, Asia, Action</i> : «1 εκατομμύριο λαϊκές κατοικίες αμέσως! Κάλεσμα σε πορεία πριν τη γενική απεργία 9/11/2007 ενάντια στην ψήφιση του προϋπολογισμού από την κυβέρνηση Πρόντι, http://abitare.noblogs.org/	
25/09/2008		<i>BPM</i> : «Συνεχίζεται η απογραφή (σημ. των κενών κατοικιών) από τα κάτω: ενάντια στην επισφάλεια, Κατοικία και εισόδημα για όλους/ες», Κείμενο για την κατάληψη στην οδό via dei Castani 44, http://osdir.com/ml/culture.internet.rekombinant/2008-09/msg00023.html	
2010		<i>Coordinamento</i> : «Breve storia della cooperativa 'Inventare l'abitare'», www.coordinamento.info	
6/12/2012		<i>Movimenti per il diritto all'abitare</i> : Η Ρώμη σηκώνει το κεφάλι: 10 νέες καταλήψεις! Να ξανακαταλάβουμε την πόλη! (Riprendiamoci la citta), abitarenellacrisi.noblogs.org	
Κείμενα κριτικής σε συγκεκριμένους νόμους			
2003		<i>Action</i> : Τι είναι η τιτλοποίηση (cartolarizzazione). Κείμενο της οργάνωσης Action και της Comitato Popolare για το δικαίωμα στην κατοικία προς την Κοινότητα της Ρώμης, από Franchetto (2004:62)	

- 17/11/2003 Cobas : Il diritto alla Casa: Contro la cartolarizzazione e la precarietà
- 2011 UIR : Inquieta Unione Inquilini Roma, quando l' emergenza abitativa si coniuga con business, www.unioneinquilini.it/public/doc/Inchiesta_Unione_Inquilini_Roma_dossier_residence.pdf

Προτάσεις προς το δημοτικό συμβούλιο της Ρώμης και την Περιφέρεια Λάτιο

- 12/2003 *Action* : Παρεμβάσεις για το Νέο Ρυθμιστικό της Ρώμης/ για μια συμμετοχική διαδικασία σχεδιασμού και λήψης αποφάσεων, από Franchetto (2004:111)
- 12/2003 *Action* : Δίκτυο πολιτών για ένα συμμετοχικό κοινωνικό ρυθμιστικό σχέδιο, από Franchetto (2004:144)
- 12/2003 *Action* : Βασικές προτάσεις της οργάνωσης: Από το δικαίωμα στην κατοικία στη δημοτική πρόνοια, από Franchetto (2004:14)
- 2003 *Action* : Το δίκτυο οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών στην Ρώμη για έναν νέο Δήμο, από Franchetto (2004:117)
- 05/2003 *Action* : Πρόταση για ένα νέο κοινωνικό ενοίκιο (*canone sociale*), παρουσιάστηκε στον Δήμαρχο Βελτρώνι και το δημοτικό συμβούλιο της Ρώμης, από Franchetto (2004:121)
- 05/2003 *Action* : Από τους χωρίς στέγη μια πρόταση προς τους πολίτες με στεγαστικά προβλήματα: την εγγύηση του δικαιώματος στην κατοικία σε όλους, μέσω προσβάσιμων ενοικίων. Φόρμα αυτό-καταγραφής των κοινωνικών και στεγαστικών συνθηκών, από Franchetto (2004:128)
- 24/02/2004 *Action* : Πρόταση στο 3ο Διαμέρισμα της Ρώμης: Για τη δημιουργία ενός κέντρου ενημέρωσης για τη ζήτηση και προσφορά κατοικίας στο 3ο διαμέρισμα, από Franchetto (2004:40)
- 2009 *Action, Bpm, Coordinamento* : Proposta di legge di iniziativa popolare 'Diritto alla casa e all' abitare', Regione Lazio, www.eddyburg.it
- 26/01/2010 *Movimenti per il Diritto all' Abitare*: Pro-memoria: Principali osservazioni dei movimenti allo schema di deliberazione: indirizzi per il 'Piano Casa' del Comune di Roma

Δημοσιευμένα κείμενα και συνεντεύξεις ακτιβιστών

- Ida Franchetto (2004) *Action: Diritti in movimento*, Cantieri Carta, Edizioni Intra Moenia.
- Marvi Maggio (2006) La questione abitativa a Firenze. Case in affitto: a che prezzo? Soggetti deboli e soggetti forti: per quanto ancora?, *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, 85-86, 261-282.
- Marvi Maggio (2008) Il programma 20.000 case in affitto come modello? Un rischio da sventare e ben altre politiche urbane da promuovere, *Archivio di Studi Urbani e Regionali*, 91, 177-181.
- Paolo di Vetta (2008) Social housing e dintorni, Convegno organizzato dal centro sociale HORUS, «Roma e le altre: l' arte della rendita e i territori del conflitto metropolitano», Roma 30-31 Maggio
- Rossella Marchini (2008) La piovra palazzinara: mattoni, banche e giornali, *la carta*, 22.
- Eddyburg (2009) Legge casa fai da te , archivio.eddyburg.it/article/articleview/13342/0/204/
- Coordinamento (2011) Agostini, G., Bucalossi, G., Orefice, M., Palladini, C. y Pietrangeli, G., *Inventare l' abitare*, www.coordinamento.info

Ακαδημαϊκές εργασίες για το κίνημα (κυρίως από ακτιβιστές)

- Sofia Sebastianelli (2009) Le occupazioni a scopo abitativo. Pratica quotidiana del diritto all'abitare, *losquaderno*, 14.

Sofia Sebastianelli (2009) *Abitare la comunità*, Thesis Doctorale, Facoltà di Architettura - Università degli Studi "Roma Tre", Dipartimento di Studi Urbani.

Συνεντεύξεις

Sofia Sebastianelli	Αρχιτέκτονας-ερευνήτρια, μέλος Action, κάτοικος σε κατάληψη	18/05/2010,
Irene di Noto	Βασικό στέλεχος Blocchi Precari Metropolitani, κάτοικος σε κατάληψη	21/05/2010,
Silvia Macchi	Πολεοδόμος, συμμετέχει/υποστηρίζει το κίνημα, μέλος INURA	21/06/2010
Paolo di Vetta	Βασικό στέλεχος Blocchi Precari Metropolitani και ιστορικό στέλεχος	07/06/2011,
Marvi Maggio	Πολεοδόμος, μέλος των COBAS, και μέλος του κινήματος για την	17/05/2011
Andrea Alzetta	Δημοτικός σύμβουλος Action, 2008- 2013, Ρώμη	22/02/2012
Monia Caruccini	Δημοσιογράφος, ανθρωπολόγος, μέλος του κινήματος καταλήψεων το '80 στη Ρώμη	13/05/2014

ΙΣΠΑΝΙΑ

Plataforma por una Vivienda digna (PVD)

www.viviendadigna.org

2005	Μανιφέστο για αξιοπρεπή κατοικία,
16/01/2008	40 προτάσεις μεταρρύθμισης της πολιτικής κατοικίας και πολεοδομίας της Πλατφόρμας για Αξιοπρεπή Κατοικία
17/04/2008	Η Πλατφόρμα για Αξιοπρεπή Κατοικία απαιτεί άμεσες μειώσεις στις τιμές της προστατευμένης κατοικίας
17/06/2009	Η PVD απορρίπτει τα μέτρα της υπουργού Corredor για τις προστατευμένες κατοικίες
02/2011	Jiménez Santiago, P. (coord) Guia de denuncia por una vivienda digna [Οδηγός καταγγελίας για Αξιοπρεπή κατοικία]

Taller contra la Violència Immobiliària i Urbanística (Εργαστήριο VIU)

Coordinadora Raval contra la especulacion, www.sindominio.net/violenciaurbanistica

2004/2006	BcnVIU (2006) El cielo esta enladrillado, edicions Bellaterra
09/2005	Dossier contra la violencia inmobiliaria i urbanistica
27/09/2005	Χάρτα μέτρων ενάντια στην κτηματομεσιτική και πολεοδομική βία [Carta de medidas contra la violencia inmobiliaria y urbanística]
22/04/2006	Κάποια συχνά ψέμματα [Algunas mentiras frecuentes]
03/06/2007	Το μεγάλο πέπλο καπνού του Εθνικού Σχεδίου για την Κατοικία [La gran cortina de fum del Pacte Nacional per l'Habitatge]
31/12/2007	Μια κριτική ανάγνωσης του Εθνικού Σχεδίου για την Κατοικία και για τις λεγόμενες προκλήσεις του] Una lectura crítica del Pacte Nacional per l'Habitatge i dels seus anomenats reptes
04/10/2007	Οι προεκλογικές εκστρατείες σε σχέση με την κατοικία: να τα αλλάξουμε όλα ώστε όλα να παραμείνουν ίδια [Las carreras preelectorales en materia de vivienda: cambiarlo todo para que todo siga igual]

Περιοδικό masala, Periòdic d'informació, denúncia i crítica social a Ciutat Vella

2006	Sense sostre, persones al marge del benestar social n. 29, Απρίλιος- Μάιος 2006, σελ 15 Είσαι νέος; Είσαι...; Δεν μας ενδιαφέρεις (αναφορά στην πρώτη διαμαρτυρία της 14 ^{ης} Μαΐου) n. 30, Ιούνιος-Ιούλιος 2006, σελ 1 Promocio d' Habitatge realment public al carrer Magdalenes 13-15, 30, Ιούνιος-Ιούλιος 2006, σελ 2 No vas a tener casa en tu ruta vida, υπογράφεται από κίνημα των συγκεντρώσεων για την κατοικία, n.31, Αύγουστος-Σεπτέμβρης 2006, σελ 8 La classe politica eludeix parlar d' habitatge, continuen les mobilitzacions per l' habitatge digne n.32, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 2006, σελ 9 Oficina d' Okupacio, n.32, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 2006, σελ 15
2007	Ja funciona l' Oficina pel Dret a l' Habitatge, n.33, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2007, σελ 4 Naticnes Unidas y el derecho a una vivienda digna, Gerardo Pisarello, Observatori pel Drets Econòmics, Socials i Culturals (DESC), n.33, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2007, σελ 11

24 de Marzo 17:00. Plaça Catalunya. Manifestacion Estatal por el derecho a la vivienda, n.34, Μάρτιος-Απρίλιος 2007, σελ 7

Συνέντευξη στην οργάνωση PHRP (Promocio d'habitatge realment public) – la distincio real entre la gent que fa server l' espai per viure i la gent que el fa server per especular, n.34, Μάρτιος-Απρίλιος 2007, σελ 15

El Ayuntamiento creara vivienda social...de aqui a 8 anos, n.38, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2007, σελ 3

Una nova PHRP s' installa al carrer Avinyo, n.39, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2008, σελ 8

2008 Les PHRPs denuncien destruccio d' habitatges i expulsion de veïns en edificis amb llicencia hotelera, n.40, Μάρτιος-Απρίλιος 2008, σελ 2

La PHRP Magdalenes a l'espera de sentencia, n.42, Ιούλιος-Αύγουστος 2008, σελ 6

Nous models d'accés a l'habitatge per la societat catalane: la proposta de Sostre Civic/ Cooperatives d' habitatge de cession d'us sense anim de lucre: andel-sostre civic, n.43, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2008, σελ 7

VdeVivienda (VdV) Barcelona (BCN)

www.bcn.vdevivienda.net (webarchive)

02/06/2006	Vivienda y parches políticos - unos pocos datos (κείμενο που διαβάστηκε στη διαδήλωση Plaza Jaume)
11/09/2006	Texto respuesta al consejo nacional de la juventud
30/09/2006	Las inmobiliarias y sus beneficios (κείμενο που διαβάστηκε στη διαδήλωση μπροστά στην έδρα της εταιρίας Don Piso)
30/09/2006	La Vanguardia. Medios de especulación. (κείμενο που διαβάστηκε στη διαδήλωση μπροστά στην έδρα της εφημερίδας Vanguardia)
30/09/2006	La burbuja va a estallar (κείμενο που διαβάστηκε στη διαδήλωση μπροστά στην έδρα της τράπεζας La Caixa)
?/2006	VPO: ¿Construir más Viviendas de Protección Oficial? (κριτική στην παραγωγή των κοινωνικών κατοικιών)
?/2006	La Burbuja inmobiliaria como herramienta de control social
10/10/2006	Los Ministros NO vienen y nosotros seguimos sin casa.
12/10/2006	16 de Octubre: con o sin ministros salimos a la calle!
17/10/2006	Los ministros nos dejan plantados y aún así... Cientos de personas vuelven a salir a la calle.
19/10/2006	25 Octubre. Sentada virtual: colguemos la página web del ministerio de vivienda.
21/11/2006	28 de noviembre: Asamblea ciudadana con el representante de la ONU en materia de vivienda
08/11/2006	VDEVIVIENDA "clausura" el Barcelona Meeting Point
07/11/2006	11 de Noviembre: manifestación contra el meeting point
23/12/2006	Por navidad: otra vez VdeVictoria
12/01/2007	Les Enfants de don Quixot ens convoquen a l'Acampada
2007	Κριτική στη νομοθεσία του 2007 (βασικό ενοίκιο χειραφέτησης)
20/03/2007	COMUNICADO: κάλεσμα στην κινητοποίηση 24/03/2007
09/05/2007	L'espectacle de la campanya electoral i la fallàcia de la VPO
03/02/2008	Manifeto de las asambleas de VdeVivienda de Barcelona
20/05/2008	Comunicat que hem entregat als assistents a l'acte del COAC
24/03/2010	Comunicat davant la política de pisos de 'protecció oficial'

Asamblea contra la Precariedad y por una Vivienda Digna

2006	Acerca de la Asamblea 1º Comunicado de la Asamblea : κάλεσμα στη συγκέντρωση της 2 Ιουλίου 2006
2007	2º Comunicado de la Asamblea : No estamos aquí para mendigar casas
11/12/2008	Alquiler Social Universal

Άλλα κείμενα

13/12/ 2006	Koothari M. (UN rapporteur for adequate housing) Αναφορά για την Κατοικία στην Ισπανία του ειδικού ανταποκριτή των Ηνωμένων Εθνών, www.unhcr.ch/hurricane/hurricane.nsf/view01/F03AD8C79171A99CC12572430056FB9B?opendocument
-------------	---

Δημοσιευμένα κείμενα και συνεντεύξεις ακτιβιστών

Grupo 47	(12/2006 – 05/2007) Persiguiendo a la “V” de Vivienda/ ακολουθώντας την οργάνωση VdV (χρονικό με συνεντεύξεις σε τέσσερα κεφάλαια), http://agitpub.wordpress.com/
Ramón Duran	(2007) El tsunami urbanizador, http://www.nodo50.org/ramonfd/tsunami_urbanizador.pdf
Bruna	(2007) Mobbing Inmobiliario (25 preguntas sobre mobbing inmobiliario), http://www.otromadrid.org/imprime/1932/
Jose Telléz	(2007) Barcelona. Éxitos y límites del movimiento por la vivienda digna, <i>Viento sur: Por una izquierda alternativa</i> , 92, Junio 2007, 100-101. (μέλος revolta digna και της συνέλευσης Badalona/BCN)
Diego Pachego	Κείμενο μέλους της συνέλευσης Μαδρίτης, <i>Viento Sur</i> , n. 92, Junio 2007
Diego Pachego	Συνέντευξη του Diego Pachego ακτιβιστή της Συνέλευσης της Μαδρίτης στο Telecinco, <i>Viento Sur</i> , n. 92, Junio 2007
Miguel Urban	(2006) “Por una vivienda digna”: nace un Nuevo movimiento , μέλος της αριστερής οργάνωσης espacio alternativo, <i>Viento Sur</i> , n. 88, Septiembre 2006
Miguel Urban	(2007) La vivienda, un problema con historia, <i>Viento sur: Por una izquierda alternativa</i> , 92, 59-65.
Zarapuz Luis	La lucha por la vivienda digna y el tinglado inmobiliario -El acceso a la vivienda en el Estado español, <i>Rebellion.org</i> 06/12/2007. (Οικονομολόγος del Gabinete Técnico de CC.OO., μέλος της οργάνωσης CAUM και της συνέλευσης Μαδρίτης)
Pako Belmonte	(2006) De privilegios y de prestigious, www.javierortiz.net/voz/pako/tag/vivienda
Pako Belmonte	(2007) La movilización por la vivienda, Entrevista a Pako Belmonte, miembro de la Asamblea Popular pel Dret a l’Habitatge – VdeVivienda, <i>Libre Pensamiento</i> , nº 54/dossier ‘Urbanismo capitalista, vivienda precaria’.
Pako Belmonte	(2007) Función y disfunciones sociales de la vivienda, <i>Quadern monographic</i> , FAVIBC
Pako Belmonte	(2008) Las estaciones de uVe, dos años contra la tochonita, www.javierortiz.net/voz/pako/tag/vivienda
Salva Torres	(2010) La crisis finiquita las políticas públicas de vivienda de la izquierda gestonaria del pays (prouespeculacio.blogspot.com, Blog de l’Assemblea per l’Habitatge Digne, formada per colectius i persones de la Zona Nord de Barcelona), 26/08/2010.
Rafael Corrales	(2011) España, la Vivienda Digna en el marco del movimiento 15-M, (PVD), 21/06/2011. http://ita.habitants.org/notizie/abitanti_d_europa/espana_la_vivienda_digna_en_el_marco_del_movimiento_15-m
Antonio Garcia	(2011) De la “V” de vivienda” a los afectados por la hipoteca: la vivienda como objeto de batalla, <i>Viento Sur</i> , n. 116, Mayo 2011. (μέλος της συνέλευσης Βαρκελώνης και της αριστερής οργάνωσης Izquierda Anticapitalista)
Roberto Blanco	(2011) <i>¿Qué pasa? Que aún no tenemos casa.</i> (δημοσιογράφος και μέλος του κινήματος)

Madrid: Fundación Aurora Intermitente

Colau Ada y (2012) Vides Hipotecades. De la bombolla immobiliaria al dret a l'habitatge, Angle Editorial
Alemany Adria (PAH)

Ακαδημαϊκές εργασίες για το κίνημα (από ακτιβιστές μέλη του κινήματος)

- David Hernández Raja (2006) «*V de Vivienda*»: estudio de un nuevo movimiento social a través del análisis de sus discursos, de sus prácticas y de sus estrategias de intervención, Thesis, Universidad Autónoma de Barcelona
- Selene Camargo Correa (2009), *La crítica al modelo de ciudad competitiva: movimientos urbanos por la vivienda*, Tesina de Maestría, Universitat de Barcelona
- Fernandes A.S. and Gaberizo, F. (2010), El movimiento por la vivienda digna en Espana o el porque del fracaso de una protesta con amplia base social, Revista Internacional de Sociologia (RIS), vol 68, no 3, 679-704
- Barba, C. y Blanco, V. (2011) The new social movements in Spain: the Protests for the Right to Housing as an immediate predecessor of the 15M Movement, Paper presented at ECPR General Conference Reykjavik, 2011.
- Barba, C. (2011) Activismo político en la Sociedad Red: el caso del Movimiento por la Vivienda Digna en España , Ponencia presentada en el X Congreso Español de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)
- Barba, C. y Blanco, V. (2011) Activismo político en Red: del Movimiento por la Vivienda Digna al 15M, Teknokultura, vol 8, n2, <http://teknokultura.net/index.php/tk/article/view/14>
- Sequera, J. (2011) Del movimiento vecinal a las movilizaciones por una vivienda digna en Madrid. De la necesidad hecha derecho al derecho hecho necesidad, No´madas: Revista Critica de Ciencias Sociales y Juridicas, 29, pp. 489–504.
- Martinez, M. and Bernardos A. (2012) The Occupation of Squares and the squatting of buildings: lessons from the convergence of two social movements, International ECPR Conference “From Social to Political. New Forms of Mobilization and Democratization” (Bilbao, February 9-10, 2012)

Συνεντεύξεις

Pako Belmonte	Μέλος της συνέλευσης VdeVivienda Βαρκελώνης	25/06/2010
Selene Camargo Correa	Κοινωνιολόγος, ερευνήτρια του κινήματος για την κατοικία την περίοδο 2006-2008	21/09/2010
Jordi	Ακτιβιστής του VdeVivienda στη Βαρκελώνη, Αρχιτέκτονας και μέλος/εργαζόμενος της οργάνωσης συνεταιριστικής κατοικίας Sostre Civic	13/6/2011
Javier Buron	Οικονομολόγος, Υπουργός Κατοικίας στη χώρα των Βάσκων την περίοδο των κινητοποιήσεων	25/03/2012, 05/04/2014
Miguel Martinez	Κοινωνιολόγος, ερευνητής και ακτιβιστής του κινήματος καταλήψεων	14/02/2013
Albert Terrons	Ερευνητής, Παρατηρητήριο κατοικίας, Diputació de Catalunya	02/03/2014

την Κατοικία»

Σπύρος Ψύχας Η κοινωνική διάσταση της έλλειψης στέγης. Η ανάγκη ενός διευρυμένου ορισμού των αστέγων, Περιοδικό Επικοινωνία των πολιτών, νο 5

Κείμενα και προκηρύξεις για το δικαίωμα στην κατοικία την περίοδο της κρίσης (μετά το 2010)

- 29/05/2012 ΔΙΚΑΕΞ: Για το θέμα της στέγης (Κατασχέσεις σπιτιών, εξώσεις, άστεγοι) – κάλεσμα σε συνέλευση για τη στέγη, <http://dikaex.blogspot.gr>
- 11/11/2012 ΔΙΚΑΕΞ: Κατασχέσεις σπιτιών: στη θύελα που έρχεται μόνο ανάχωμα ο αγώνας μας, <http://dikaex.blogspot.gr>
- 15/11/2012 ΚΑΤΟΙΚΙΑ SOS: Αξιοπρεπής κατοικία για όλους – κάλεσμα συλλογικότητας για δικτύωση για τη δημιουργία ενός κινήματος προστασίας του δικαιώματος στην αξιοπρεπή στέγη
- 16/10/2013 Αλληλεγγύη για όλους : Πλειστηριασμοί: αφορούν όλους μας, μπορούμε να αντισταθούμε, ενημερωτική μπροσούρα, www.solidarity4all.gr
- 11/2013 Συντονισμός : Κανένα λαϊκό σπίτι στα χέρια κράτους & τραπεζών, Ανακοίνωση συντονισμού συλλογικότητας Αττικής για τους πλειστηριασμούς, http://epitropi3den.blogspot.gr/2013/11/blog-post_16.html
- 04/2014 Πρωτοβουλία "Πλειστηριασμοί-Stop": Διακήρυξη για την επερχόμενη θύελλα πλειστηριασμών, <http://pleistirasmoistor.blogspot.gr/2014/04/stop.html>

Εργασίες και ακαδημαϊκά κείμενα

- Μαρλέν Λογοθέτη (2003) Καταλήψεις στέγης: ετερότητα και αναπαραστάσεις, ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο κοινωνιολογίας 'Ετερότητα και Κοινωνία', ΕΚΚΕ – AISLF (Διεθνής Ένωση Γαλλόφωνων Κοινωνιολόγων), Αθήνα 7-9 Μαΐου 2003.
- Νίκος Σούζας (2008) Αντιεξουσιαστικό κίνημα και μορφές συλλογικής δράσης: το παράδειγμα των καταλήψεων στέγης στην Ελλάδα, Διπλωματική εργασία
- Βασίλης Αράπογλου (2004), The governance of homelessness in th European South: Spatial and Institutional Contexts of Philanthropy in Athens, Urban Studies, vol 41, n3, 621-639
- Βρυχέα Άννου (2004) Δικαίωμα στην πόλη και την κατοικία, ομιλία σε ημερίδα που οργανώθηκε από την Πρωτοβουλία 'Δικαίωμα στην Πόλη' στο ΕΜΠ στις 18/1/04
- Ελένη Πορτάλιου (2006) Η κατοικία στην Ελλάδα σήμερα και τα προβλήματά της, ομιλία στο σεμινάριο «Ανάπτυξη των κινητοποιήσεων για τα δικαιώματα στη στέγη σε ευρωπαϊκό επίπεδο», στο ΕΚΦ στην Αθήνα.

Συνεντεύξεις

- | | | |
|-----------------------|--|------------|
| Μαρία Μαντουβάλου | Καθηγήτρια ΕΜΠ, σχέσεις παραγωγής αστικού χώρου, | 17/02/2009 |
| Μαρία Μαυρίδου | Καθηγήτρια ΕΜΠ, έρευνα σε οικισμούς αυθαιρέτων | 20/02/2009 |
| Δημήτρης Εμμανουήλ | Ερευνητής ΕΚΚΕ, πρώην διευθυντής ΔΕΠΟΣ | 10/05/2010 |
| Μάριος Κρητικός | Υπάλληλος ΟΕΚ, συνδικαλιστής | 03/10/2011 |
| Εύη Κάιλα | Κοινωνιολόγος ΟΕΚ, | 22/10/2012 |
| Βασίλης Αράπογλου | Κοινωνιολόγος, μέλος ΑΡΣΙΣ | 26/04/2013 |
| Σταύρος Σοφιανόπουλος | Αρχιτέκτονας, μέλος του κινήματος καταλήψεων 80-90 | 20/05/2013 |
| Σπύρος Ψύχας | Μέλος του Δικτύου για το Δικαίωμα στη στέγη και την κατοικία | 21/05/2013 |
-

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4 – Νομοθεσία

Πίνακας π.4.1 – Νόμοι και κυβερνητικοί σχεδιασμοί που βρέθηκαν στο στόχαστρο των κινημάτων στην ΙΤΑΛΙΑ

Πολιτικές που σύμφωνα με το κίνημα προκάλεσαν ή οδήγησαν σε όξυνση το στεγαστικό πρόβλημα

1998	Decreto legislativo n. 112/31-03-1998	"Conferimento di funzioni e compiti amministrativi dello Stato alle regioni ed agli enti locali, in attuazione del capo I della legge 15 marzo 1997, n. 59" Αποκέντρωση αρμοδιοτήτων σε σχέση με τη στεγαστική πολιτική προς τις περιφέρειες χωρίς την αντίστοιχη απόδοση πόρων. Μεγαλύτερη εξάρτηση των εσόδων των δήμων από την φορολογία των νέων οικοδομικών αδειών και τις κατασκευές.
1998	Legge n. 431/09-12-1998 "Riforma delle locazioni"	Μεταρρύθμιση ενοικίων με στόχο α) την εισαγωγή των αδιάθετων κατοικιών στην αγορά με κίνητρα προς τους ιδιοκτήτες (διευκολύνσεις εξώσεων για ιδιόχρηση, φοροαπαλλαγές σε δηλωμένα συμβόλαια), β) τη μείωση της τιμής ενοικίου, γ) την υποστήριξη των χαμηλών εισοδημάτων με επιδόματα ενοικίου. Απελευθέρωσε τις τιμές των ενοικίων και κατάργησε τον νόμο του "Equo Canone"
1997	Ρύθμιση του δανεισμού	Πιο εύκολη πρόσβαση των οικογενειών στο δανεισμό
2001	Legge n. 410/2001	"Disposizioni in materia di privatizzazione e valorizzazione del patrimonio immobiliare pubblico" Εισήγαγε τη δυνατότητα ιδιωτικοποίησης της δημόσιας ακίνητης περιουσίας και της περιουσίας των ασφαλιστικών φορέων μέσω του μηχανισμού της τιτλοποίησης με τη μεταφορά των ακινήτων προς πώληση σε εταιρίες ειδικού σκοπού.
2008	Legge n. 133/6-8-2008, capo IV, art 11 Piano Casa	Conversione in legge, con modificazioni, del decreto-legge 25 giugno 2008, n. 112, recante disposizioni urgenti per lo sviluppo economico, la semplificazione, la competitività, la stabilizzazione della finanza pubblica e la perequazione tributaria

Προγραμματικά κείμενα και Πολιτικές που διαμορφώθηκαν μετά από συγκεκριμένες προτάσεις ή παρέμβαση και διαβούλευση με τα κινήματα (Περιφέρεια Λάτσιο και Κοινότητα της Ρώμης)

1988	Legge regionale n55/1998	Αυτό-ανάκτηση της ακίνητης περιουσίας (Autorecupero del patrimonio immobiliare) Νόμος που δίνει τη δυνατότητα σε κοινωνικές οργανώσεις και συνεταιρισμούς να ανασκευάζουν κενά κτίρια που ανήκουν σε φορείς του δημοσίου για κοινωνικές χρήσεις και κατοικία)
1999	Art. 835 Codice Civile,	Επίταξη κτιρίων – Αστικός κώδικας, περί ιδιοκτησίας Requisizioni -LIBRO TERZO, Titolo II Della proprietà , Capo I Disposizioni generali: Quando ricorrono gravi e urgenti necessità pubbliche, militari o civili, può essere disposta la requisizione dei beni mobili o immobili. Al proprietario è dovuta una giusta indennità. Le norme relative alle requisizioni sono determinate da leggi speciali.
2005	Delibera, n. 23/05/2005	110 Προγραμματικό διάταγμα για τις στεγαστικές πολιτικές και για τη στεγαστική κρίση στην περιοχή της κοινότητας της Ρώμης- Κοινοτικό συμβούλιο Ρώμη.
2008		Κατοικώντας στην Ρώμη. Υπηρεσία για τις πολιτικές οικονομίας, οικονομικών και προϋπολογισμού - <i>Abitare a Roma</i> . Assessorato alle Politiche Economiche, Finanziarie e di Bilancio Curtarelli, M., & Panzali, L. (μελέτη για τον δήμο)
2009	Legge n21/2009,	regionale, Έκτακτα μέτρα για τον οικοδομικό τομέα και παρεμβάσεις για την κοινωνική κατοικία.
2009		Πρόταση νόμου από τα κινήματα προς την περιφέρεια του Λάτσιο για τον νόμο n. 21/2009 <i>Diritto a la casa e a l'abitare</i> (προηγήθηκε διαδικασία διαβούλευσης με το κίνημα κατοικίας της Ρώμης η οποία θεωρήθηκε ότι πέτυχε κάποιες σημαντικές τροποποιήσεις)

Πίνακας π.4.2 – Νόμοι και κυβερνητικοί σχεδιασμοί που βρέθηκαν στο στόχαστρο των κινημάτων στην ΙΣΠΑΝΙΑ

Πολιτικές που σύμφωνα με το κίνημα προκάλεσαν ή οδήγησαν σε όξυνση το στεγαστικό πρόβλημα στην Ισπανία (1980-2000)

1981	Ley 2/25-03-1981,	de Regulación del Mercado Hipotecario Ρύθμιση της αγοράς υποθηκών: Στην παράδοση της πολιτικής κοινωνικής ειρήνης του φρανκισμού «κάθε εργάτης ιδιοκτήτης» ο νόμος αυτός έβαλε τις βάσεις ώστε οι υποθήκες να γίνουν προσοδοφόρες επιχειρήσεις για τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα τροποποιήθηκε με τον νόμο Ley 41/7-12-2007
1985	Real Decreto-Ley 2/30-4-1985,	sobre Medidas de Política Económica (Decreto Boyer) Μέτρα οικονομικής πολιτικής: Απελευθέρωσε την αγορά ενοικίων και άνοιξε τον δρόμο για την κατάργηση της προστασίας των ενοικιαστών (Κατάργηση του αορίστου συμβολαίου και της δυνατότητας μεταβίβασής του σε στενούς συγγενείς)-Καταργήθηκε από τον νόμο για τα Αστικά Ενοίκια (Ley 29/1994)
1994	Ley 29/24-11-1994,	Nueva Ley de Arrendamientos Urbanos (LAU) Νόμος για τη ρύθμιση των ενοικίων: όρισε τη διάρκεια των συμβολαίων στα πέντε χρόνια, αλλά ταυτόχρονα επέτρεψε αυξήσεις στα ενοίκια, διευκόλυνε τις εξώσεις και απαγόρευσε τις μεταβιβάσεις συμβολαίων.
1997	Ley de Suelo 7/14-02-1997,	de medidas liberalizadoras en materia de suelo y de Colegios Profesionales Νόμος γης: Απελευθέρωσε τις διαδικασίες χωρικού σχεδιασμού (σε ότι αφορά τις πολιτικές γης) και τα επαγγελματικά δικαιώματα των διαφορετικών κλάδων.
1998	Ley 6/13-04-1998,	de Régimen del Suelo y de Valoraciones Χρήσεις γης και απόδοση αξιών

Πολιτικές που ψηφίζονται (συζητούνται στη βουλή) την περίοδο των κινητοποιήσεων

2005	Real Decreto 801/07-2005	Έγκριση του Εθνικού Σχεδίου Κατοικίας 2005-2008, για τη διευκόλυνση της πρόσβασης των πολιτών σε κατοικία. Θέτει στα 30 χρόνια την ισχύ του καθεστώτος προστατευμένης κατοικίας ώστε να περιορίσει τα φαινόμενα επαναπώλησης με τιμές αγοράς. Και θέτει σαν στόχο 750.000 VPO από τις οποίες 85.000 καινούργιες κατασκευές το χρόνο. Εισάγει μεγαλύτερες δυνατότητες για την ενοικιαζόμενη προστατευμένη κατοικία.
2006	Plan Estatal de Vivienda 2005-2008 (05/2006)	Απόφαση Υπουργών για τον καθορισμό του επιτοκίου στα δάνεια που συνάπτονται στο πλαίσιο του Σχεδίου, που προβλέπει βοηθήματα για την απόκτηση ή ενοικίαση κατοικίας VPO.
2007	Real Decreto 1472/11-2007	Ρυθμίζεται το βασικό ενοίκιο χειραφέτησης για νέους - ο νόμος αναθεωρήθηκε με το Βασιλικό Διάταγμα RD 366/2009
2007	Ley Estatal del Suelo 8/05-2007	Εθνικός Νόμος Γης. Μεταρρύθμιση του νόμου Γης
2007	Ley Catalana de vivienda 18/2007 Pacto Nacional, 10/2007	Καταλανικός νόμος κατοικίας
2008	Decreto 152/06-2008	Ρύθμιση της συμβεβλημένης κατοικίας και της ενοικιαζόμενης κατοικίας με επιλογή αγοράς
2008	Real Decreto Legislativo 2/06-2008	Έγκριση της αναθεώρησης του Νόμου Γης. Υποχρεώνει τις Αυτόνομες περιφέρειες να δεσμεύουν το 30% της γης στις νέες επεκτάσεις για προστατευμένη κατοικία.
2008	Real Decreto 2066/12-2008,	Έγκριση Εθνικού Σχεδίου Κατοικίας και Αποκατάστασης 2009-2012 . Θέτει σαν στόχο το 1.000.000 κατοικίες σε καθεστώς προστασίας, από τις οποίες το 35% (88.000 το χρόνο) νέες κατασκευές, επεκτείνει την ελάχιστη διάρκεια προστασίας στα 30 χρόνια και κάνει υποχρεωτική τη δημιουργία μητρώων δικαιούχων/αιτούντων προστατευμένης κατοικίας (από την εφαρμογή του

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5 – Περιοδολόγηση και θεματοποίηση των κινητοποιήσεων για την κατοικία στην Ελλάδα

Πίνακας π.5.1: Περιοδολόγηση κινητοποιήσεων και συλλογικής διαμαρτυρίας για την κατοικία

περίοδοι	Στεγαστικά ζητήματα, τάσεις	Στεγαστικές πολιτικές	Κινητοποιήσεις, Πρακτικές, Αιτήματα
1922-Μικρασιαστική Καταστροφή	Μαζική εισροή προσφύγων Προσφυγική στέγη Βάσεις για την κοινωνική κατοικία στην Ελλάδα Αυθαίρετη δόμηση (παραπηγματούχοι)	Προσφυγική κατοικία: Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) και Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΠΑ) Επίταξη κτηρίων	Προσφυγικές οργανώσεις ΚΚΕ Διεκδικήσεις για την αποκατάσταση των αστέγων Ενοικιοστάσιο: διαμάχες μεταξύ συλλόγων ενοικιαστών και ιδιοκτητών
45'- '67 Μεταπολεμική/Μετεμφυλιακή περίοδος	Περίοδος έντονης αστικοποίησης Αυξημένες ανάγκες στέγασης (στις πόλεις και την επαρχία) Κύμα εσωτερικής μετανάστευσης Αυθαίρετη δόμηση (αυτοστέγαση) Ανάπτυξη του κλάδου της κατασκευής	Οριζόντια ιδιοκτησία Αντιπαροχή Προγράμματα ανοικοδόμησης αγροτικών κυρίως περιοχών Ένταξη και νομιμοποίηση αυθαιρέτων Αποδυνάμωση κρατικής παρέμβασης, παράλληλα με την ανάπτυξη μιας ιδεολογίας σχεδιασμού (Δοξιάδης, Ε΄ συνέδριο αρχιτεκτόνων) και εκσυγχρονιστικών λογικών (Μπάτσης)	“Η μάχη της Παράγκας» - Δραπετσώνα 1960 Γενικότερο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης των κοινωνικών αγώνων (φοιτητικό κίνημα, Οικοδομικό συνδικαλιστικό κίνημα...) και ανόδου της αριστεράς που ανακόπηκε από τη δικτατορία («η άνοιξη του 60»)
67-74 περίοδος δικτατορίας		Αύξηση συντελεστών δόμησης (+40%) Παραθεριστική λαϊκή κατοικία (λυόμενα) Απελευθέρωση στεγαστικού δανεισμού «Περί ενεργού πολεοδομίας» 1003/71, Εθνική Κτηματική, απαλλοτριώσεις	Κινητοποιήσεις για τη νομιμοποίηση ή/και αναβάθμιση αυθαιρέτων οικισμών Περιφερειακές/τοπικές συλλογικές κινητοποιήσεις ενάντια στην εγκατάσταση βιομηχανιών και υποδομών. Αντιδράσεις σε περιοχές αναγκαστικών απαλλοτριώσεων (Ελευσίνα, Σπάτα, Μενίδι, Φίλιπποι, Καματερό, Πάχη Μεγάρων, Μέθανα) από μικροϊδιοκτήτες ενάντια σε έργα «κοινής ωφέλειας». Οι τοπικές κινητοποιήσεις ξεφεύγουν από τον αρχικό χαρακτήρα τους και γίνονται πολιτικές διαμαρτυρίες ενάντια στο καθεστώς.
Πρώτα χρόνια μεταπολίτευσης (1975-1989)	Προοδευτικές και δημιουργικές τάσεις κατά τη συγκρότηση του σύγχρονου κράτους. Αυθαίρετη δόμηση και για παραθεριστική κατοικία.	Πολεοδομία (ΕΠΑ) Κατοικία: ΔΕΠΟΣ/ ΟΕΚ Έρευνα: ΕΚΚΕ	Τα αιτήματα διατυπώνονται κυρίως μέσα στους κύκλους των ειδικών. Πολλαπλασιασμός τοπικών κινητοποιήσεων με περιβαλλοντικά αιτήματα, ενάντια στην καταστροφή και ρύπανση του περιβάλλοντος (Μέγαρο, Σπάτα, λεωφόρος Υμηττού, ΕΘΥΛ, Ιτέα, Πύλος) συμμετοχή οργανωμένων φορέων (επιμελητήρια, επιστημονικές οργανώσεις, σύλλογοι, εταιρείες προστασίας του περιβάλλοντος κλπ) που συχνά αντιδρούν με τους κατοίκους των περιοχών που θίγονται. Η αυτοστέγαση ως κίνημα. Κίνημα οικιστών Περάματος με τη στήριξη ΣΑΔΑΣ Πρώτο κύμα (1981-1983) νεανικών καταλήψεων
1990-2007	Απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού τομέα και των στεγαστικών δανείων. Κρίσιμα μεταναστευτικά ρεύματα (η στέγαση των μεταναστών) Αυθαίρετη δόμηση	Προώθηση δανεισμού	Αναπτύσσεται η συζήτηση για τους αστέγους κυρίως μέσω της Ευρωπαϊκής ατζέντας. Ανάπτυξη ΜΚΟ για άστεγους. Καταλήψεις στέγης του αυτόνομου κινήματος. Τοπικές κινητοποιήσεις που σχετίζονται με ιδιοκτησιακά συμφέροντα (Κίνημα

			οικιστών Ηρακλείου) Δεύτερο κύμα νεανικών καταλήψεων
Περίοδος κρίσης (2007-σήμερα)	Στεγαστική επισφάλεια. Αδυναμία αποπληρωμής κόστους κατοικίας. Υπερχρέωση (τράπεζες, κράτος, ασφαλιστικά ταμεία)	Κατάργηση ΟΕΚ. Πλαίσιο ρύθμισης οφειλών. Πάγωμα πλειστηριασμών έως 2013. Υψηλή φορολογία στην ακίνητη περιουσία. Ανάπτυξη προγραμμάτων και δομών για άστεγους.	Κίνημα ενάντια στην υπερφορολόγηση και τους πλειστηριασμούς κατοικίας. «Κανένα σπίτι σε χέρια τραπεζίτη» Σύλλογος εργαζομένων και σύλλογοι δικαιούχων ΟΕΚ. Απόπειρες δημόσιων καταλήψεων στέγης και 'αθόρυβες' καταλήψεις

Πίνακας π.5.2 : Θεματολογία κινητοποιήσεων

Θέμα	Χρονική περίοδος	Αιτήματα	πολιτικές και μεταρρυθμίσεις	και Σχετιζόμενοι συλλογικοί δρώντες
Προσφυγική κατοικία	1922 - 1930	Στεγαστική αποκατάσταση , προσφυγικές αποζημιώσεις	ΕΑΠ Επίταξη κτιρίων Υποχρεωτική συν-στέγασση	Προσφυγικές οργανώσεις Κόμματα της αριστεράς (ΚΚΕ,...)
Ενοικιαζόμενη κατοικία	1926 1947 1985-1988 'κρίση στα ενοίκια'	Ενοικιοστάσιο Έλεγχος τιμών στα ενοίκια	Νόμος 3186/1924 – ΝΔ 26-02-1926 που καταργεί το ενοικιοστάσιο Ενοικιοστάσιο Σοφούλη	Ιδιοκτήτες κατοικιών της Αθήνας και του Πειραιά («Πανελλήνιος αστική ένωση κτηματιών») Λαϊκές αντιδράσεις Πανελλήνιος Σύλλογος Προστασίας Ενοικιαστών
Αυθαίρετη δόμηση		Ένταξη στο σχέδιο Νομιμοποίηση Παροχή υποδομών Μείωση προστίμων Νόμος ρύθμισης/τακτοποίησης αυθαίρετων 2011 (και μετέπειτα μεταρρυθμίσεις)	Διαδοχικοί νόμοι (μέχρι και σήμερα) ένταξης στο σχέδιο πόλης και νομιμοποίησης της αυθαίρετης δόμησης (απο το 1983).	Οικιστές αυθαίρετων Τοπικοί σύλλογοι Σύλλογος Αρχιτεκτόνων Κόμματα όλου του φάσματος
Στεγαστική πίστη – Στεγαστικά δάνεια		Παροχή στεγαστικών δανείων με ευνοϊκούς όρους Ρύθμιση δανείων και υπερχρεωμένων νοικοκυριών		Σύλλογοι ιδιοκτητών/ κατασκευαστών. Επιμέρους συντεχνιακά συμφέροντα. Κίνημα ενάντια στους πλειστηριασμούς (κανένα σπίτι σε χέρια τραπεζίτη)
Φορολογία ακινήτων		Φοροαπαλλαγές, Δίκαιη φορολόγηση της ακίνητης περιουσίας		Σύλλογοι ιδιοκτητών (ΠΟΜΙΔΑ) , μεσίτες. Συντονιστικό ενάντια στα χαράτσια.
Κοινωνική κατοικία/ ΟΕΚ	Ίδρυση 1954 Κατάργηση 2012	Στεγαστικές παροχές, Επέκταση προγραμμάτων, Διευκολύνσεις στους όρους αποπληρωμής των δανείων		Δικαιούχοι ΟΕΚ Οικιστές ΟΕΚ Στελέχη της διοίκησης και επιστήμονες
Πολιτικές καταλήψεις/ καταλήψεις στέγης	1980-1983 Έως σήμερα	Πρακτικές που καλύπτουν στεγαστικές ανάγκες. Τα αιτήματα δεν σχετίζονται με το στεγαστικό ζήτημα.		Νεανικές πολιτικές ομάδες του αναρχικού και αυτόνομου κινήματος
Άστεγοι	1995- σήμερα	Πολιτικές για την προστασία και στεγαστική αποκατάσταση των αστέγων	ΕΣΔΕΝ, Εθνικό σχέδιο δράσης για τη στέγη, Πολιτικές και προγράμματα	Δίκτυο για το δικαίωμα στη στέγη και την κατοικία. Γενική γραμματεία πρόνοιας ΕΚΚΑ Ίδρυμα αστέγων Δήμου Αθηναίων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6 – Καταγραφές δράσεων

Κατειλημμένα κτίρια στη Ρώμη, έως το καλοκαίρι 2008



- 1 – Ospedale Regina Elena – Via Castro Laurenziano, 2 – 250 οικογένειες – Action + Coordinamento + Comitato obiettivo casa – 22/06/ 2007
- 2 – Lucha y Siesta – Via Lucio Sestio, 10 – 15 οικογένειες – Action/A – 08/ 03/2008
- 3 – Comprensorio del San Michele – Via del Casale de Merode, 6 – 120 οικογένειες – Coordinamento– 18/11/2005
- 4 – Ex scuola 8 marzo – Via dell’Impruneta, 51 – 80 καταληψίες – Comitato d’occupazione Magliana + Coordinamento– 15/06/2007
- 5 – Archivio Ministero delle Finanze – Via Salaria, 971 – 60 οικογένειες – Area ingovernabile – 04/04/2008
- 6 – CasalBertone – Via di Portonaccio, 36 – 9 καταληψίες – Strike/Rete sociale Casalbertone +Collettivi giovanili di Roma +Unders/BPM– 13/06/2008
- 7 – Occupazione Tor Cervara – Via Raffaele Costi – xx – Comitato di resistenza urbana + Comitato popolare di lotta per la casa
- 8 – Ex scuola Casale Caletto – Via di Cervara, 200 – xx – Combat
- 9 – Ex questura – Viale Gottardo, 77 – 50 οικογένειες – Comitato popolare di lotta per la casa + Comitato autorganizzato di resistenza urbana – 12/11/2007
- 10 – Stabile ad uso sociale – Via Gian Maria Volonté, 12 – 21 οικογένειες – BPM – 3 /11/2007
- 11 – The Lollis – Via Cesare de Lollis, 6 – 68 οικογένειες – Action – 1 /04/ 2003
- 12 – Castroccupato – Via Caltagirone, 6 – 84 οικογένειες – Action – 25/07/ 2003

- 13 – Casa per sfrattati, Via Campo Farnia, 100 – 200 οικογένειες + Action + Coordinamento - 23/03/ 2005
- 14 – Flaminio – Via Maria Adelaide, 14 – 105 οικογένειες – Action – 22 /12/ 2005
- 15 – Carlo felice – Via Carlo Felice, 69 – 49 οικογένειες – Action – 20 /12/ 2003
- 16 – Le CaSette – Via delle Sette Chiese, 186 – 9 οικογένειες – Action – 29/10/ 2003
- 17 – Bibulo – Via Lucio Calpurnio Bibulo, 13 – 84 οικογένειες – Action – 11 /10/ 2007
- 18 – Marchisio – Via Pietro Marchisio, 71 – 104 οικογένειες – Action – 11 /10/ 2007
- 19 – DAC – Via Masurio Sabino, 31 – 104 οικογένειες – Action – 4 /12/ 2001
- 20 – Marliano – Via Bartolomeo Marliano, 12 – 13 οικογένειες – Action – 2 /10/ 2005
- 21 – Rutilio – Via Caio Rutilio, 16 – 16 οικογένειες – Action – 11 /10/ 2007
- 22 – Ottato – Via Statilio Ottato, 33 – 18 οικογένειες – Action – 11 /10/ 2007
- 23 – Ex questura – Via Ostuni, 9 – 20 οικογένειες – Coordinamento– 1998
- 24 – Ex cinema Impero – Via della Marranella, 112 – 16 οικογένειες – Coordinamento
- 25 – Via Bruno Pellizzi, 101 – Via Bruno Pellizzi, 101 – xx – Coordinamento
- 26 – L.O.A. Acrobax – Via della Vasca Navale, 6 – 17 οικογένειες – Coordinamento– 20/10/ 2002
- 27 – Via del Porto Fluviale, 2 – Via del Porto Fluviale, 2 – 130 οικογένειες – Coordinamento
- 28 – Corso d'Italia, 108 – Corso d'Italia, 108 – 110 καταληψίες – Coordinamento– 2 /02/ 2007
- 29 – Via Erminio Spalla, 53 – Via Erminio Spalla, 53 – 150 οικογένειες – BPM – 23 /03/ 2008
- 30 – Via San Biagio Platani, 299 – Via San Biagio Platani, 299 – 15 οικογένειες – BPM – 2 /09/ 2008
- 31 – Via delle Alpi Apuane – Via delle Alpi Apuane – 30 καταληψίες – BPM – 1/10/ 2008
- 32 – Via dei Reti, 27 – Via dei Reti, 27 – 6 οικογένειες – Action – 18 /12/2002
- 33 – Via del Casale Lumbroso (ex Astra) – Via del Casale Lumbroso (ex Astra) – 40 οικογένειες – 21 /03/ 2003
- 34 – Viale Giorgio de Chirico, 55 – Viale Giorgio de Chirico, 55 – 43 οικογένειες – 2002
- 35 – Via Val Cannuta – Via Val Cannuta – 30 οικογένειες
- 37 – Stabile Ministero del Tesoro – Via Collatina, 385 – 200 οικογένειες – Action + Comitato rifugiati etiopi ed eritrei – 12 /10/ 2004
- 38 – Ex scuola – Piazza Sempione – 50 οικογένειες – Comitato popolare di lotta per la casa – 6 aprile 2008
- 39 – L38 Squat/Laurentino Okkupato – Via Domenico Giuliotti, 8 – xx – 01/1991
- 40 – Via Domenico de Dominicis, 6 – Via Domenico de Dominicis, 6 – 40 οικογένειες – Coordinamento
- 41 – Ex cinema Astra – Viale Jonio, 209 – xx – BPM + AS.I.A. RdB – 14 /02/2008
- 42 – Stabile Cotral Patrimonio Spa – Via dei Radiotelegrafisti, 42 – 120 οικογένειες – Coordinamento– 27 /11/ 2008
- 43 – Via Vittorio Amedeo II, 9 – Via Vittorio Amedeo II, 9 – 30 οικογένειες – Action – 9 /11/ 2008
- 44 – Via delle Vigne Nuove, 36 – Via delle Vigne Nuove, 36 – xx – BPM – 6/12/ 2008
- 45 – Ex Cinema Volturmo – Via Volturmo, 37 – xx – Assessorato Popolare contro la Crisi Abitativa – 16 /10/ 2008

Πηγή: Sofia Sebastianelli 2009

Πίνακας 7.2 Δράσεις του κινήματος κατοικίας την περίοδο 2006-2008 στη Βαρκελώνη και τη Μαδρίτη
πηγή: Selene Camargo

Βαρκελώνη	
14/05/06	1η καθιστική διαμαρτυρία
21/05/06	καθιστική διαμαρτυρία
28/05/06	καθιστική διαμαρτυρία
04/06/06	καθιστική διαμαρτυρία
11/06/06	καθιστική διαμαρτυρία
18/06/06	καθιστική διαμαρτυρία
02/07/06	Διαδήλωση ενάντια στην επισφάλεια και για αξιοπρεπή κατοικία
30/09/06	καθιστική διαμαρτυρία
01/10/06	Ανοιχτά εργαστήρια
04/10/06	Μιντιακή δράση στο τηλεοπτικό πρόγραμμα της Buenafuente
13/10/06	Κατάληψη στο IKEA
16/19/06	Διαδήλωση
28/10/06	Διαδήλωση "La vivienda es un derecho, no un negocio"
30/10/06	Διαδήλωση "No tindràs casa en la puta vida"
08/11/06	Διαδήλωση "clausura" del Barcelona Meeting Point
11/11/06	Διαδήλωση contra el Barcelona Meeting Point
28/11/06	Asamblea ciudadana con Relator de la ONU
23/12/06	Διαδήλωση
09/01/07	Συνέντευξη τύπου Enfants de Don Quixot
13/01/07	Δράση με σκηνές στην κεντρική πλατεία Enfants de Don Quixot
24/03/07	Εθνική Διαδήλωση "Pues va a ser que no"
29/03/07	Acte de suport als veïns de Robador 29 contra l'Assetjament immobiliari i la impunitat de les
28/04/07	Accio al Mercat de Santa Eulalia
14/05/07	Setmana de lluita en defensa del territori i contra l'especulació
19/05/07	I Jornades V de Vivienda
19/05/07	Festiattac
26/05/07	Διαδήλωση -Cacerolada
06/09/07	Aturem les obres del Pla Caufec/Porta
06/10/07	El Grito, manifestación contra los anuncios del PSOE
20/11/07	II Jornadas de V de Vivienda
23/12/07	Διαδήλωση
05/01/08	Συγκέντρωση υπογραφών ενάντια στον Εθνικό νόμο για την κατοικία (Pacte Nacional d'Habitatge)
01/03/08	Διαδήλωση
27/05/08	Accion en el Colegio de Arquitectos de Catalunya
06/10/08	Jornada "Como organizarnos ante el abuso hipotecario"
10/11/08	Jornada "10-N: Pisos buits? No, gràcies"
15/11/08	Διαδήλωση "Όλοι στο δρόμο" για το δικαίωμα στην κατοικία και ενάντια στις παραβιάσεις της υποθήκευσης κατοικιών (abuso hipotecario)
Μαδρίτη	
13/01/06	"Jornadas por una Vivienda Digna para Tod@s"
14/05/06	1η καθιστική διαμαρτυρία
21/05/06	καθιστική διαμαρτυρία
28/05/06	καθιστική διαμαρτυρία
04/06/06	καθιστική διαμαρτυρία

- 11/06/06 καθιστική διαμαρτυρία
- 18/06/06 καθιστική διαμαρτυρία
- 25/06/06 καθιστική διαμαρτυρία
- 26/06/06 Ocupación de los Cines Bogart por el derecho a la vivienda
- 02/07/06 Διαδήλωση ενάντια στην επισφάλεια και για μια αξιοπρεπή κατοικία
- 30/09/06 καθιστική διαμαρτυρία
- 20/10/06 Ποδηλατική πορεία και συγκέντρωση "Δικαίωμα στη στέγη- σταματήστε την κερδοσκοπία"
- 28/10/06 Διαδήλωση "Η κατοικία είναι δικαίωμα, όχι επιχείριση"
- 26/11/06 Acto Empresa Municipal de Vivienda y Suelo. "25 años tomándonos el pelo"
- 16/12/06 Εβδομάδα δράσης για Αξιοπρεπή Κατοικία - Villalba. Nos vamos de Marcha Modelo de territorio, desarrollo sostenible y vivienda digna
- 17/12/06 Εβδομάδα δράσης για Αξιοπρεπή Κατοικία - Asamblea general por la vivienda digna. Por la organización como forma de lucha.
- 18/12/06 Εβδομάδα δράσης για Αξιοπρεπή Κατοικία - Denunciando la represión. ¡Detenidos absolución!
- 19/12/06 Εβδομάδα δράσης για Αξιοπρεπή Κατοικία - Acceso a la vivienda y modelos de construcción, Montamos el Belén
- 20/12/06 Εβδομάδα δράσης για Αξιοπρεπή Κατοικία - Encadend@s a la precariedad. Dia de lucha universitaria
- 21/12/06 Εβδομάδα δράσης για Αξιοπρεπή Κατοικία - Modelo de ciudad y urbanismo. ¡Stop Especulación!
- 22/12/06 Εβδομάδα δράσης για Αξιοπρεπή Κατοικία - Viviendas Vacías, Infraviviendas y mucho más... Acción Continua!
- 23/12/06 Διαδήλωση
- 22/01/06 Διαδήλωση ενάντια στην καταστολή
- 24/03/06 Εθνική Διαδήλωση e
- 05/05/07 Διαδήλωση S.O.S. Emergencia Nacional - Coordinadora Ciudadana en Defensa del Territorio
- 13/05/07 Acampada por la vivienda digna en ciudad universitaria
- 17/02/07 Comparsa vivierendadignera en carnavales
- 01/06/07 Acto en el Salón Inmobiliario de Madrid
- 16/06/07 Ποδηλατική πορεία για αξιοπρεπή κατοικία - "Olimpiadas" por el derecho a techo y contra la especulación.
- 06/10/07 El Grito, διαδήλωση contra los anuncios del PSOE
- 03/02/08 Jornada Especulatur: "viaje por un Madrid que no deseamos"
- 01/03/08 Διαδήλωση ενάντια στις κοροϊδίες του Σχεδίου Νεανικής Κατοικίας
- 11/05/08 Ημέρα Especulatur II: "viaje por un Madrid que no deseamos"
- 31/05/08 Σεμινάριο "¿Como conseguir una vivienda digna?"

Πίνακας 7.3 Καταλήψεις στέγης του αναρχικού/ αντιεξουσιαστικού κινήματος στην Αθήνα, 1980-2009

1981	Βαλτετσίου, Εξάρχεια	Εκκενώθηκε τον ίδιο χρόνο
1981	Βίλλα Στέλλα, Νέο Ηράκλειο	Εκκενώθηκε τον ίδιο χρόνο
1981	Κτήμα Δρακοπούλου, Πατήσια	
5/11/1985	Χαριλάου Τρικούπη 91	Εκκενώθηκε τον ίδιο χρόνο
15/04/1988	Λέλας Καραγιάννη, Κυψέλη	Έως και σήμερα
1988	Πάτμου και Καραβία	Έως και σήμερα
10/1989	Κεραμεικού και Μυλλέρου, Μεταξουργείο	Διήρκεσε πέντε χρόνια
25/10/1989	Κατάληψη κτιρίου στην οδό Αμαλίας ιδιοκτησίας του ιδρύματος	Εκκενώθηκε τον ίδιο χρόνο
12/01/1990	Βίλλα Αμαλίας, Χέυδεν και Αχαρνών, Πατήσια	Δεκέμβρης 2012
1989	Φυλής και Φερρών	Διήρκεσε 1,5 χρόνο
1989	Ακομινάτου (συνέχεια της Χαριλάου Τρικούπη)	
30/10/1993	Αλκαμένους και Ταρσού, Αθήνα	Καλοκαίρι 1995
1994 (?)	Φυλής και Φερρών (Λέσχη Κατασκόπων)	Έως και σήμερα
14/09/1996	Στέκι Άνω κάτω Πατησίων	Έως και σήμερα
01/04/2001	‘Κολεκτίβα Λίλη’, Άνω Πατήσια	Έως και σήμερα
2009	Κατάληψη Σκαραμαγκά, Πατησίων	Δεκέμβρης 2012

Καταλήψεις σε άλλες πόλεις: Θεσσαλονίκη: Villa Βαρβάρα (1994-1998), Φάμπρικα Υφανέτ (03/2004), ‘Terra Incognita’ (02/2004), κατάληψη Εστίας Δ (05/ 2007-09/2012), Βόλος (Ματσάγγου), Χανιά (Rosa Nera), Ηράκλειο (Κατάληψη Ευαγγελισμού, Αυτοδιαχειριζόμενη Εστία, και η κατάληψη του ΠΙΚΠΑ), Γιάννενα (Αντιβίωση)

